НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 2 (47)

2023

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
КАРАВАЙКО Д. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

У ВИПУСКУ:

НАШІ ЮВІЛЕЇ

СТАТТІ

СКІФИ І ЗБРОЯ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

НОВІ ВИДАННЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Володимира Івасюка, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України»
[http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt bank
більше ніж просто банк

Виходить за фінансової підтримки Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Літературні редактори
А. І. Радченко,
І. Г. Тарасенко
Рисунки
авторські
Комп'ютерна верстка
С. А. Горбаненка

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© Інститут археології НАН України, 2023

Підписано до друку 31.07.2023. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 33,7. Обл.-вид. арк. 36,35. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

SUMMARY | РЕЗЮМЕ

НАШІ ЮВІЛЕЇ

Скорий, С. А. Світла людина та великий трудівник **5**

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. Амазонка скіфської археології (до ювілею Олени Євгенівни Фіалко) **7**

Список друкованих праць О. Є. Фіалко (*укладач І. Г. Тарасенко*) **11**

OUR ANNIVERSARIES

Skoryi, S. A. Pure soul and a great toiler —

Otroshchenko, V. V., Boltryk, Yu. V. The amazon of Scythia archaeology (for the anniversary of Dr. Olena Fialko) —

List of printed works of O. Ye Fialko (*compiler I. G. Tarasenko*) —

СТАТТІ

Kravchenko, E. A. Archaeological Sources of the Crimean Natives' Religion and Cults in the Early Iron Age **23**

Гречко, Д. С. Між осілістю та кочуванням: життя на лісостеповому фронтирі Лівобережжя Дніпра у скіфський час **36**

Ржевуська, С. С. Формування підгірцівської групи пам'яток Київського Подніпров'я скіфського часу **43**

Русяєва, А. С., Кузьміщев, О. Г. Витоки та еволюція державної влади в Ольвії Понтійській **50**

Клочко, Л. С., Васіна, З. О. Реконструкція вбрання боспорянки **76**

Симоненко, О. В. Червонолаковий посуд пізньоскіфських некрополів Низового Дніпра **87**

ARTICLES

Кравченко, Е. А. Археологічні джерела до релігії та культів корінного населення Криму в ранньому залізному віці **35**

Grechko, D. S. Between sedentism and nomadism: lifeways on the forest-steppe frontier of the Left Bank of Dnipro in Scythian time **42**

Rzhevuska, S. S. Pidhirtsi group of sites of the Kyiv Dnipro region of the Scythian Age **49**

Rusiaieva, A. S., Kuzmishchev, O. H. Origins and evolution of state power in Olbia Pontica **75**

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. Reconstructing the clothes of Bosporan woman **85**

Symonenko, O. V. Red Slip Ware from the Late Scythian Necropolises of the Lower Dnipro Basin **112**

СКІФИ І ЗБРОЯ

Фіалко, О. Є. Бойові сокири амазонок Європейської Скіфії **113**

Скорий, С. А., Зимовець, Р. В. Біметалевий чекан з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя: привід для розмови про подібну зброю ранньоскіфської доби в Євразії **127**

Ляшко, Ю. Ю. Нова знахідка скіфського меча із околиць Мотронинського городища **147**

Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М., Симоненко, О. В. Мечі пізньоскіфського некрополя Червоний Маяк **150**

SCYTHIANS AND WEAPONS

Fialko, O. Ye. Battle axes of amazons of European Scythia **126**

Skoryi, S. A., Zymovets, R. V. Bimetallic pick-axe from the forest-steppe of Dnipro left bank: cause for conversation about the similar arms of early Scythian epoch in Eurasia **146**

Lyashko, Yu. Yu. New find of the Scythian sword near Motronynske hillfort **149**

Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M., Symonenko, O. V. Swords of the Late Scythian Necropolis Chervony Mayak **161**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2023

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Гуцал, А. Ф.†, Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. Курган скіфського часу біля с. Малинівці на Поділлі **162**

Шрамко, І. Б. Курган 1/2021 некрополю Скоробір в окрузі Більського городища **174**

Каравайко, Д. В., Осадчий, Є. М. Поселення скіфського часу на пагорбах Путивля **190**

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Hutsal, A. F †, Hutsal, V. A. Mogylov, O. D. Barrow of the Scythian period near Malynivtsi village in Podillya **173**

Shramko, I. B. Barrow 1/2021 of the Skorobir necropolis in the Bilsk hillfort vicinity **189**

Karavaiko, D. V., Osadchyi, Ye. M. Scythian Settlements on the Putivl Promontories **201**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. Найдавніша транспортна магістраль Скіфії (шлях: Нижній Буг — Середній Дніпро) **202**

Бейсенов, А. З., Панічкін, А. В. Тасмолинська культура: перші результати дослідження складу фарб на предметах із курганів **215**

Корж, А. А., Горбаненко, С. А. Деякі особливості виробництва артефактів із глини мешканцями Басівського городища **226**

Назарова, Т. О. Пізньоархаїчне поховання 470 із некрополя Фанагорії **235**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Boltryk, Yu. V., Kariaka, O. V. The oldest transport artery of Scythia (Lower Hypanis — middle course of Borysthenes Track) **213**

Beisenov, A. Z., Panichkin, A. V. Tasmola culture: the first results of the study of the composition of paints on the objects from barrows **225**

Korzh, A. A., Gorbanenko, S. A. Some features of the production of clay artifacts by the residents of the Basivka hill-fort **233**

Nazarova, T. O. Late archaic burial 470 from the necropolis of Phanagoria **240**

ДИСКУСІЇ

Бабенко, Л. І. Щодо атрибуції деяких предметів з Литої Могили **241**

Полідович, Ю. Б. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках відповідей **257**

DISCUSSIONS

Babenko, L. I. Regarding the attribution of some items from the Lyta Mohyla **256**

Polidovych, Yu. B. Mysterious ritual objects of the Scythians: searching the answers **275**

ІСТОРІЯ НАУКИ

Деміна, А. Д. Історія дослідження скіфських пам'яток у Північному Приазов'ї **276**

HISTORY OF SCIENCE

Demina, A. D. History of the research of Scythian sites in the Northern Azov Sea region **286**

НОВІ ВИДАННЯ

Горбаненко, С. А. Нові видання з археології ранньозалізної доби **287**

NEW EDITIONS

Gorbanenko, S. A. New publications on Early Iron Age —

УДК [902:929](477)

С. А. Скорий

СВІТЛА ЛЮДИНА І ВЕЛИКИЙ ТРУДІВНИК

Цей рік — ювілейний у Світлани Сергіївни Бессонової, чудового вченого-скіфознавця, кандидата історичних наук, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки. Навряд чи серед учених, які присвятили себе дослідженню старожитностей раннього залізного віку Євразії, знайдеться хто-небудь, хто не знає цього імені [1].

Світлана Сергіївна — прекрасно освічений фахівець, вона закінчила історичний факультет Московського державного університету (МДУ), слухала лекції з археології видатних учених — Б. М. Гракова, А. В. Арциховського, В. Л. Яніна, Г. А. Федорова-Давидова, Б. О. Рибакова, які складали, поза сумнівом, еліту радянської археологічної науки. Тут, на кафедрі археології МДУ, у Світлани Бессонової відбулась зустріч із ученим, який відіграв важливу роль у її становленні як майбутнього фахівця в області скіфської археології. Це була Ірина Володимирівна Яценко, чудовий скіфознавець, учениця професора Б. М. Гракова.

Закінчивши 1965 р. МДУ, Світлана Сергіївна працювала в Керченському історико-археологічному музеї (1965—1971) на посаді наукового співробітника, а пізніше — завідувача відділом давньої історії. У ці роки вона брала участь у дослідженнях античних експедицій в Пантікапеї і Ілураті, поселення Вогники, здійснювала охоронні розкопки одного із склепів 2-го Трьохбратнього кургану біля Тобечицького

Світлана Сергіївна Бессонова

озера на Керченському півострові (1967), готувала декілька наукових робіт.

У 1970—1972 рр. С. С. Бессонова почала охоронні розкопки античного міста Китея, пізніше продовжені спільно з Е. О. Молєвим.

1971 р. Світлана Сергіївна вступила до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де її науковим керівником став один із відомих скіфологів, фундатор київської школи археології раннього залізного віку, професор Олексій Іванович Тереножкін. Відтоді почався київський період її життя.

Під керівництвом О. І. Тереножкіна талановита дослідниця виконала дисертаційну роботу, присвячену вельми складній проблемі —

1. Детальніше про біографію і наукову діяльність С. С. Бессонової див.: Скорый, С. А. 2018. Слово о Светлане Сергеевне Бессоновой. Археологія і давня історія України, 2 (27), с. 7—22.

© С. А. СКОРИЙ, 2023

Разом із колегами, фахівцями у галузі археології раннього залізного віку, біля Інституту археології НАН України

релігії скіфського суспільства, і блискуче захистила її в 1979 р.

Видана нею 1983 р. монографія «Религиозные представления скифов», без жодного перебільшення, стала настільною книгою будь-якого скіфознавця. З часом тема — релігія скіфів — була доповнена роботами в інших напрямах, а саме з вивчення етнокультурної і етнополітичної історії населення скіфського часу степової та лісостепової зон Східної Європи. Але цим, зрозуміло, зовсім не обмежується широта наукових інтересів С. С. Бессонової.

Світлана Сергіївна — активний польовий дослідник. Ставши співробітником Інституту археології України, вона працювала на розкопках у різних «новобудовних» експедиціях у Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Черкаській, Чернівецькій областях, а також неодноразово поверталась до степового Криму, звідки починалась її польова біографія.

Важливим польовим досягненням С. С. Бессонової є розкопки одного з найбільших курганних некрополів рядового скіфського населення на Керченському півострові — Актаського могильника (1980—1981), матеріали якого згодом опубліковані у вигляді колективної монографії.

Від кінця 1970-х рр. С. С. Бессонову зацікавила проблематика скіфської епохи в лісостеповій зоні України, тож вона увійшла до складу «лісостепової» групи, створеної у відділі археології раннього залізного віку під керівництвом Г. Т. Ковпаненко.

Світлана Сергіївна стала брати найактивнішу участь в археологічних дослідженнях Лісостепу — численних і масштабних розвідках, а також охоронних розкопках курганів, що їх виконувала Лісостепова Правобережна експедиція протягом 1982—1986 рр. у зоні газопроводу «Уренгой — Помари — Ужгород» у Київській, Черкаській, Вінницькій областях.

Найважливішими своїми польовими дослідженнями в українському Лісостепу С. С. Бессонова, не без підстав, вважає багаторічні стаціонарні розкопки на найбільшому городищі скіфської епохи в басейні р. Тясмин — Мотронинському (1988—1996, 2000—2001). Значна частина отриманих у ході цих досліджень матеріалів опубліковані у вигляді монографії.

С. С. Бессонова — автор і співавтор понад 170 наукових робіт, зокрема 10 книг (дві з них — індивідуальні монографії). Серед них згадана вище «Религиозные представления скифов» (Київ, 1983), а також «Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму» (Київ, 1986; співавт. Є. П. Бунятян і Н. О. Гаврилюк), «Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)» (Київ, 1989; співавт. Г. Т. Ковпаненко і С. А. Скорий), «Мотронинское городище скифской эпохи» (Київ, 2001; співавт. С. А. Скорий), «Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии» (2005—2009. *Stratum plus*, 3, с. 14—93), «Братолюбовский курган» (Київ, 2009; співавт. А. І. Кубишев і М. В. Ковальов).

С. С. Бессонова доклала чимало зусиль до підготовки наукових кадрів українських археологів. Серед її учнів — три кандидати історичних наук, і дуже багато молодих учених, яких вона консультувала і консультує з різних актуальних питань скіфознавства.

Світлана Сергіївна Бессонова — не лише авторитетний спеціаліст-скіфолог, але й надзвичайно чуйна і добра людина, до якої з великою пошаною ставляться колеги з відділу археології раннього залізного віку й усього Інституту археології НАН України.

Її ім'я і прізвище чудово відповідають внутрішньому змісту: світла людина і великий трудівник.

З Ювілеєм, дорога Світлана Сергіївна! Доброго здоров'я і творчого довголіття!

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SKORYI Sergey. Dr. Hab., Professor, Chief of Department of Early Iron Age, Institute of Archaeology of the National Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК [902:929](477)

В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик

АМАЗОНКА СКІФСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ (до ювілею Олени Євгеніївни Фіалко)

Олена Євгеніївна Фіалко постать в українській археології знана й шанована. Насамперед як фахівець з археології раннього залізного віку, а особливо своїми штудіями в галузі дослідження скіфських амазонок. Окрім поважної кількості фахових статей та виступів на наукових форумах різного рангу, її авторитет серед колег зумовлений тривалим періодом виснажливої праці на посаді Вченого секретаря спеціалізованої Вченої ради по захистах докторських та кандидатських дисертацій при Інституті археології НАН України (2007—2021 рр.). Під її прихильною, але вимогливою опікою, підвищили свій науковий статус понад сто здобувачів, які складають добру третину дипломованих археологів нашої держави.

Поза тим, Олена Євгеніївна є своєрідним рекордсменом з часу, який вона провела у польових умовах. Специфічним тестом на витривалість та мужність стало її безстрокове випробування нелюдськими умовами праці впродовж практично календарного року на розкопках Бердянського кургану. Бердянську експедицію (керівник М. М. Чередниченко) недаремно нарекли «полярною». Адже вона тривала протягом 1977—1978 рр. без зимових канікул. Ювілярка єдина витримала весь період роботи експедиції, провівши в надзвичайно складних умовах один рік та два тижні. Наголосимо, що більша частина того тривалого сезону припала на холодну пору року з пронизуючими приазовськими вітрами без снігу. На тендітні дівочі плечі лягло оформлення польової документації та опис численних артефактів з цієї унікальної пам'ятки. На жаль, ювілярка поки що не склала літературної оповіді щодо тих буремних подій довкола могили, знаменитої рекордною глибиною своєї поховальної споруди та великою кількістю коштовних оздоб. З якої можна створити сюжет, гідний бестселера, а то й сценарій гостросюжетного художнього фільму.

Кропивницький, зі скіфськими стелами біля музею, 2019 р.

Загалом же невтомна дослідниця за 48 років життя в науці працювала у складі 15 наукових експедицій. Серед них були й багаторічні: Ольвійська, Херсонська, Бердянська, Таврійська, Приазовська, Сула (Басівське городище), Очаківська, Міжнародна Південна археологічна експедиція ІА НАН України, Арабатська та низка інших.

© В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. В. БОЛТРИК, 2023

Співробітники Херсонської експедиції Інституту археології АН УРСР: стоять О. Бондар, Андрій (прізвище невідоме), А. Кубишев, Г. Євдокимов, Євген (прізвище невідоме), О. Козлов, О. Симоненко; сидять Є. Жикулін, О. Ліопо, О. Фіалко, І. Чернікова, А. Ніколова (1976 р.)

Народилася Олена Фіалко в сибірському місті Томську в родині викладачів та науковців 3 червня 1953 р. Батько Олени, киянин за походженням, Євген Фіалко після аспірантури Московського авіаційного інституту був направлений на роботу до Томського політехнічного інституту. Вже в тридцять років він очолив кафедру, а в тридцять вісім захистив докторську, був деканом радіотехнічного факультету та фундатором радіолокаційного дослідження метеорів та їх іонізованих слідів. Мати, Галина Фіалко (уроджена Мясоєдова), викладала в Томському університеті економіку виробництва і писала статті до місцевих часописів (бо все життя мріяла про журналістику). Старша сестра Тетяна, яка згодом стала блискучим редактором перекладів на романо-германські мови, завжди була і є позитивним взірцем толерантності та працьовитості. До Києва родина повернулася 1962 р. А 1975 р. Олена Фіалко закінчила історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченко й була направлена на роботу до Інституту археології АН УРСР. Випускники істфаку того року виявились чи не найпотужнішим кадровим поповненням археології нашої держави. Серед одногрупників Олени були: Микола Чмихов, Володимир Мезенцев, Олександр Ситник, Володимир Білозор, Олена Титова, Людмила Іванченко, Ірина Фесенко, Галина Волосюк; а вечірнє відділення тоді закінчили: Валентина Петрашенко, Микола Ричков та Наталія Блажевич.

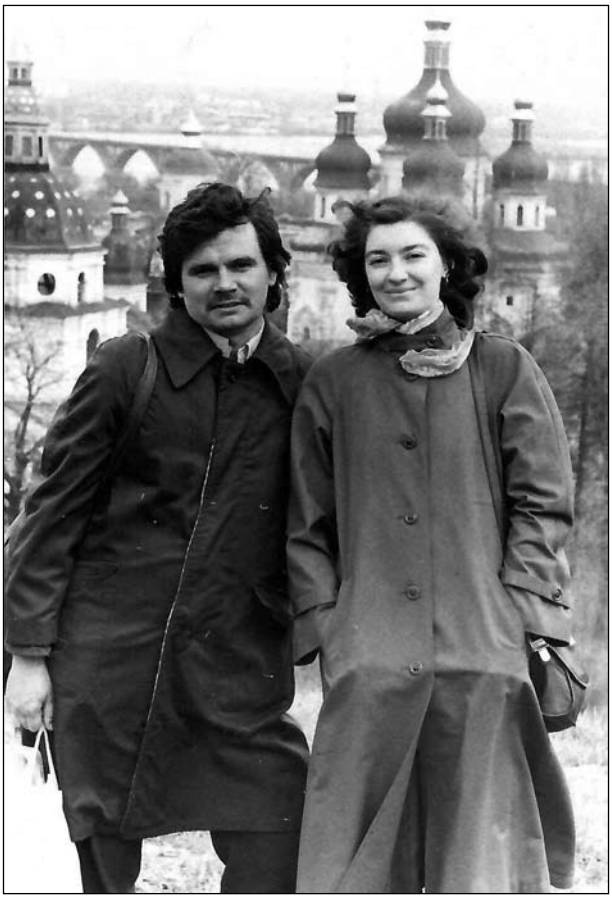

Видубичі, О. Фіалко та Ю. Болтрик (початок 1980-х рр.)

За час роботи в Інституті археології О. Є. Фіалко пройшла сходинки наукової кар'єри від старшого лаборанта до провідного наукового співробітника. Багатий та різнобічний польовий досвід (понад 40 сезонів) вона набула на курганах скіфів та їх сучасників, а також на пам'ятках осілості енеоліту—бронзової доби, античності та середньовіччя. Пра-

Виступ на археологічному конгресі в Іліці (Туреччина), 2007 р.

У Стамбулі разом з С. Біляєвою, 2018 р.

Засідання спеціалізованої Вченої ради по захистах дисертацій, акад. П. Толочко та О. Фіалко, 2020 р.

цювала в численних українських (Ольвійська, Березанська, Херсонська, Приазовська, Побузька, Трахтемирівська, Сугоклійська) та міжнародних (Українсько-Польська та Українсько-Турецька Південна середньовічна) експедиціях на теренах України, зокрема керівником загону та заступником керівника експедиції. Досліджує історію населення Північного Причорномор'я за доби раннього заліза та середньовіччя. Залучила до наукового обігу чималий корпус поховань скіфських жінок зі зброєю, кургани скіфської аристократії Огуз, Бердянський, Тащенак, Чмирева Могила. Досліджувала та опублікувала матеріали лісостепових городищ Басівське та Трахтемирівське. Окрему сторінку в її науковій діяльності займають середньовічні міста Аккерман, Очаків та інші пам'ятки часів Османської імперії Півдня сучасної України. В роботі тих міжнародних експедицій у пригоді стали її дипломатичні здібності та здатність знаходити спільну мову з турецькими, англійськими, американськими та канадськими колегами. Тому не випадково 2005 р. О. Фіалко стала одним зі співзасновників (разом із С. Біляєвою, І. Джанкорель, Ю. Кочубеєм та А. Курковим) Історико-культурної асоціації «Україна—Туреччина», де тривалий час виконує функцію відповідального секретаря.

Ювілярка брала участь у роботі багатьох міжнародних наукових конгресів та конференцій, зокрема в Казанлику (Болгарія, 1993), Тулчі (Румунія, 1995, 2000), Бухаресті (1996), Ростові-на-Дону (2001, 2002), Санкт-Петербурзі (2002, 2005, 2010, 2011), Києві (2003, 2010, 2011, 2017, 2018, 2022), Анкарі (2005, 2018), шт. Пенсільванія (США, 2006), Браїлі (Румунія, 2010); Флоріанополісі (Бразилія, 2011); Стамбулі (2012), Познані (Польща, 2013, 2019), Вроцлаві (Польща, 2017), Львові (2019, 2021), Кишиневі (2020, 2021), Любліні (Польща 2022), Туркестані (Казахстан 2022) та ін.

Заслуговує на увагу науковий поступ О. Є. Фіалко. 1993 р. вона захистила дисертацію «Скіфський царський курган Огуз» на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук (науковий керівник д. і. н. Є. В. Черненко). У 2020 р. дослідниця підтвердила свій науковий статус захистом докторської дисертації «Скіфські амазонки в археологічних реаліях». У 1994—1996 рр. на запрошення Миколи Чмихова, тодішнього керівника кафедри культурології факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», викладала на цій кафедрі.

Розробляючи тему скіфських амазонок та активно доносячи результати своїх досліджень на міжнародних форумах ювілярка стала помітною фігурою світової науки, знаходячи собі

як соратників, так і непримиренних опонентів. Її незаперечною заслугою стало підведення під яскраві нашарування легенд та мистецьких варіацій теми жінок зі зброєю надійного археологічного підґрунтя. Невтомними зусиллями Олени Євгеніївни базова тема її наукового життя була перенацілена з легендарного минулого в сучасність. Кодифіковане право жінки на зброю лишається нині так само актуальним, як 2500 років тому, що й було блискуче доведено її докторською дисертацією, попри невдоволене «бурчання» захисників т. зв. «сімейних цінностей». Тому монографічна версія її дослідження буде, безперечно, запитуваною та активно задіяною науковою спільнотою.

Серед наукового доробку О. Є. Фіалко понад 350 праць. Наголосимо на розділах у колективних виданнях: «Памятники истории и культуры Украинской ССР» (1987); «Історія українського мистецтва», т. 1 (2008); «Історія декоративного мистецтва України», т. 1 (2010) та монографічних: «Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи» (1994); «Напад скіфів на Трахтемирівське городище» (співавтор Ю. Болтрик 2003); «На розі двох світів» (співавтори С. Біляєва та ін. 2022); «Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 рр.» (співавтори С. Біляєва і Ю. Болтрик, 2022); «Амазонки: міфи та реальність» (2023).

Слід згадати й своєчасну ініціативу Олени Євгеніївни зі створення другого наукового журналу Інституту археології НАН України «Археологія та давня історія України», підтриману дирекцією закладу, кількість випусків якого скоро досягне півсотні. Потреба в цьому виданні була обумовлена необхідністю надати додаткову трибуну молодим науковцям і таким чином ліквідувати довгу чергу в журналі « Археологія».

Олена Євгеніївна є не лише вправний організатор процедурної частини захистів дисертацій, але й вправна виховательна наукових кадрів вищої кваліфікації. У статусі наукового керівника нею був вихований кандидат історичних наук Анатолій Щербань, який після вдалого захисту однієї дисертації невдовзі здобув докторську ступінь.

Українська археологічна спільнота зичить Головній амазонці й трударці скіфської археології Перемоги нашої зброї, міцного здоров'я та творчого натхнення!

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7816-4502,
e-mail: boltryk@ukr.net.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
OTROSHCHENKO Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ О. Є. ФІАЛКО

1979

Чередниченко, Н. Н., Ковалев, Н. В., Фиалко, Е. Е. 1979. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 419-421.

1980

Фиалко, Е. Е. 1980. О культовом назначении деревянных чаш. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, с. 92-93.

1981

Фиалко, Е. Е. 1981. Об античном саркофаге из кургана Огуз. В: *Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых*. Киев, с. 62-63.

1984

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1984. К вопросу о местоположении Кремн Геродота. В: *Скифо-сибирский мир: искусство и идеология. Тезисы докладов второй археологической конференции*. Кемерово, с. 91-92.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1984. Курган Огуз и склепы Боспорских курганов (IV в. до н. э.). В: *Проблемы истории и археологии Восточного Крыма. Тезисы докладов*. Керчь, с. 14.

1985

Фиалко, Е. Е. 1985. К интерпретации одной из категорий костяных изделий. В: *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара*. Парутино, с. 80-81.

1986

Фіалко, О. Є. 1986. Кіммерійське поховання біля Молочного лиману. *Археологія*, 56, с. 58-61.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1986. Ларец из кургана Огуз. *Советская археология*, 2, с. 241-247.

Фиалко, Е. Е. 1986. Новый тип деревянных чаш скифского времени. В: *Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР*. Москва, с. 161-162.

1987

Фиалко, Е. Е. 1987. Херсонская область. В: Тронько, П. Т. (ред.). *Памятники истории и культуры УССР: Каталог-справочник*. Киев: Наукова думка, с. 519-539.

Фиалко, Е. Е. 1987. Костяные изделия из кургана Огуз. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 130-140.

Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 171-187.

Фиалко, Е. Е. 1987. О новом типе деревянных чаш у скифов. В: *Социально-экономическое развитие древних обществ и археология: сборник статей молодых ученых*. Москва: ИА АН СССР, с. 159-167.

Фиалко, Е. Е. 1987. Оружие Бердянского кургана. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара*. 2. Кировоград, с. 75-77.

Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские седла с металлическими оковками. В: *Проблемы археологии Степной Евразии. Тезисы докладов*. 2. Кемерово, с. 20-22.

Фиалко, Е. Е. 1987. О датировке женских погребений с оружием у скифов. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов*. Киев, с. 164-165.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 40-48.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1987. К семантике изображений на конской узде кургана Огуз. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара*. 1. Кировоград, с. 24-27.

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1987. Охранные раскопки скифского царского кургана в Приазовье. В: *Проблемы охраны и исследований памятников в Донбассе. Тезисы докладов областного научно-практического семинара*. Донецк, с. 78-79.

1988

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 143-167.

1989

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1989. Курган Огуз и склепы Боспорских курганов IV в. до н. э. В: *Скифия и Боспор. Памяти академика М. И. Ростовцева. Археологические материалы к конференции*. Новочеркасск, с. 97-99.

Фиалко, Е. Е. 1989. Скифские памятники Приднепровской террасовой Лесостепи. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. 1. Запорожье, с. 154-156.

Фиалко, Е. Е. 1989. Каменный склеп кургана Огуз. В: *Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов областного научно-практического семинара*. Донецк, с. 151-152.

1990

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1990. Погребения сопровождающих лиц в скифских курганах IV в. до н. э. В: *Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции*. 2. Херсон, с. 18-19.

1991

Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.

Boltrik, J. V., Fialko, E. E. 1991. Der Oguz-Kurgan — Grabmal eines skythischen Konigs. In: Rolle, R. (ed.). *Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine*. Schleswig: Archaologisches Landesmuseum; Neumunster: Wachholtz, s. 177-179.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 178-180.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1991. Завершение исследования кургана Тащенак. *Вестник краеведа*, 2, с. 8-10.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Дослідження скіфського «царського» кургану Тащенак. *Археологічні дослідження в Україні 1990 р.*, 1, с. 7-9, 34-35.

Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е. 1991. О позднеямных чертах в катакомбном погребальном обряде низовья реки Молочной. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования*. Киев: Археолог, с. 57-84.

Чередниченко, М. М., Ковальов, М. В., Фіалко, О. Є. 1991. Пам'ятка скіфів царських. *Пам'ятки України*, 3, с. 22-31.

1992

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1992. Тайники скифских могил. В: *Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Тезисы докладов конференции, посвященной 80-летию со дня рождения А. Р. Митрофанова*. Минск, с. 28-30.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1992. Скифские уздечки с пластинчатыми налобниками. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы доклададов международной научной конференции, посвященной. памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь, с. 17-19.

1993

Фіалко, О. Є. 1993. *Скіфський царський курган Огуз*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Фіалко, О. Є. 1993. Про новий тип дерев'яних чаш у скіфів. *Археологія*, 1, с. 46-54.

Фіалко, О. Є. 1993. Сюжет з кентавром на фракійській збруї з кургану Огуз. В: *Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції. МІКУ*. Київ, с. 9-11.

Фиалко, Е. Е. 1993. Курган Огуз — величайший царский курган Скифии. В: *Надгробните могили в Югоизточна Европа. Първи международен симпозиум*. Севтополис; Казанлъ, с. 68-69.

Фіалко, О. Є. 1993. Сюжет з кентавром на фракійській збруї з кургану Огуз. *Археологія*, 4, с. 85-90.

Фиалко, Е. Е. 1993. Нагайка из Бердянского кургана. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 197-200.

1994

Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Фиалко, Е. Е. 1994. Погребальный комплекс кургана Огуз. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: Наукова думка, с. 122-144.

Фиалко, Е. Е. 1994. Золотые крепундии из Огуза. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса, с. 121-124.

Фиалко, Е. Е. 1994. Еще раз о происхождении уздечных украшений скифо-фракийского типа. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. Материалы международной археологической конференции*. Тирасполь, с. 208-209.

Фиалко, Е. Е. 1994. Аттические кратеры из скифских памятников. В: *Ольвия 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 200-летию археологического открытия*. Ольвии. Николаев, с. 134-135.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1994. Курганы царей Скифии 2-ой половины IV в. до н. э. Поиск исторических реалий. В: *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. Материалы заседаний «Круглого стола»*. Санкт-Петербург, с. 49-52.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1994. Курганы царей Скифии IV в. до н. э. В: *Проблемы скифо-сар-*

матской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 95-летию со дня рождения Б. Н. Гракова. 2. Запорожье, с. 24-27.

Болтрик, Ю. В., Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1994. Бердянский курган. *Российская археология,* 3, с. 140-156.

1995

Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология,* 1, с. 133-147.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности*, с. 40-43.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1995. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. (пошук історичних реалій). *Археологія*, 2, с. 3-13.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Материалы Международной научной конференции, 1—3 марта 1995 г.* Харьков, с. 44-46.

Boltrik, Yu., Fialko, E. 1995. Three largest barrows of Scythia. Experience of historical personification. In: *Tumulary tombs of iron age in the south-eastern Europe. Abstracts of the 2nd international symposium of funerary archaeology*. Tulcea, p. 6.

1996

Фіалко, О. Є. 1996. Скіфські вуздечки з залізними нахрапниками. *Археологія*, 4, с. 94-100.

Фиалко, Е. Е. 1996. Конь-оберег в погребальном обряде скифов. В: *Животные и растения в мифоритуальных системах. Материалы научной коференции*. Санкт-Петербург, с. 17-19.

Boltrik, J. V., Fialko, E. E. 1996. Der Oguz-Kurgan — Die Grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas. *Hamburger beitrage zur Archaologie*, 18, S. 107-129.

Boltrik, J. V., Fialko, E. E. 1996. Thracian bridle from the Scythian barrows of the Lower Dniper. In: *The Thracian world at the crossroad of sivilisations. Reports and summaries of the 7th international congress of thracology*. Bucharest, p. 392.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1996. Повернення до Чмиревої Могили. В: *Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України, філіалу Національного музею історії України, грудень 1994 р.* Київ: НМІУ, с. 30-32.

Фиалко, Е. Е. 1996. Наборы античной металлической посуды из скифских погребений. В: *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения проф. Л. М. Славина*. Киев, с. 188-190.

1997

Фиалко, Е. Е. 1997. *Искусство скифов*. Николаев: Возможности Киммерии.

Фиалко, Е. Е. 1997. Хронологическая позиция Бердянского кургана. В: *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара, 28—30 августа 1997.* Тирасполь, с. 56-57.

Фиалко, Е. Е. 1997. Античные вещи — маркеры из скифских могил (по поводу одного из пассажей «Истории» Геродота). В: *Новые страницы древней истории южной Украины. Тезисы международной конференции*. Николаев, с. 15-16.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1997. Кургани доби бронзи та розвиненого середньовіччя біля гирла р. Корсак у Приазов'ї. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 14-15.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1997. Золотые ажурные аппликации у скифов (к интерпретации изображения пластины из Соболевой Могилы). В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов III коллоквиума ювелирного семинара*. Санкт-Петербург, с. 5-7.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1997. Эллинские золотые миниатюры из Северного Причерноморья. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов III коллоквиума ювелирного семинара*. Санкт-Петербург, с. 75-76.

Мурзин, В. Ю., Фиалко, Е. Е. 1997. Бердянский курган как памятник древнего зодчества. В: *Новые страницы древней истории южной Украины. Тезисы международной конференции*. Николаев, с. 10.

1998

Фіалко, О. Є. 1998. До питання про дату Бердянського кургану. В: *Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції Музею історичних коштовностей України, філіалу Національного музею історії України, лютий 1998 р.* Київ: НМІУ, с. 98-101.

Фиалко, Е. Е. 1998. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах. В: *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь: Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения проф. М. И. Артамонова, 9—12 декабря 1998 г.* Санкт-Петербург: Государственнй Эрмитаж, с. 82-83.

Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Архітектура Бердянського кургану. *Археологія*, 2, с. 82-93.

Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.

Kozak, D., Fialko, E. 1998. Treasures from the Ukrainian steppes: premieres in Montreal. *The Ukrainian Weekly*, Sunday, December 13, N 50, p. 11.

1999

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1999. Скифские двурожковые вилочки. В: *Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії. Від кам'яної доби по раннє середньовіччя. Матеріали міжнародної археологічної конференції.* Дніпропетровськ, с. 117-118.

Фиалко, Е. Е. 1999. Знаковость вещи в погребальной практике скифов. В: *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Б. Н. Гракова*. Москва, с. 138-140.

Фиалко, Е. Е. 1999. Костяные гребни из скифских памятников. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северное Причерноморья. Граковские чтения*. Запорожье, с. 254-259.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1999. Пружинні щипці в побуті скіфів. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. 16 лютого 1999 р.* Київ, с. 28-33.

Мурзин, В. Ю., Фиалко, Е. Е. 1999. Девичьи дружины у савроматов и скифов. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Граковские чтения*. Запорожье, с. 181-182.

2000

Boltrik, Yu., Fialko, O. 2000. Three largest barrows of Scythia. Experiens of histirical personification. In: *Tombes tumulares de l'Age du Ferdans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archeologie Funeraire*. Tulcea, s. 211.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2000. Двурожковые вилочки из погребальных памятников Скифии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 287-296.

Фиалко, Е. Е. 2000. Местная металлическая посуда из скифских погребений. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Грудень 2000 р*. Київ, с. 131-136.

2001

Фиалко, Е. Е. 2001. По поводу реконструкции головного убора из Рыжановского кургана. *Российская археология*, 4, с. 144-152.

Болтрик, Ю. В., Тимощук, В. М., Терпиловський, Р. В., Фіалко, О. Є. 2001. Дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемирівського городища. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 80-81.

Фіалко, О. Є. 2001. Золоті аплікації з Бердянського кургану. *Вісник Київського інституту «Слов'янський Університет»*, 11, с. 292-303.

Фіалко, О. Є. 2001. Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2001. Следы набега скифов на Трахтемировское городище. В: *Третья Кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов*. Краснодар; Анапа, с. 11-14.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2001. Архаическая расписная ойнохоя из раскопок Трахтемировского городища. В: *Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія»*. Київ, с. 134-136.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2001. Сліди скіфського нападу на Трахтемирівське городище. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції. Грудень 2000 р*. Київ, с. 146-148.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2001. О назначении железных щипцов у скифов. В: *Международные отношения в басейне Черного моря в древности и средние века*. Ростов-на-Дону, с. 30-32.

2002

Фиалко, Е. Е. 2002. Искусство народов Скифии. В: Мурзин, В. Ю., Тощев, Г. Н. (ред.). *Великая Скифия*. Киев; Запорожье, с. 127-139.

Фиалко, Е. Е. 2002. Кони в погребальном ритуале скифской аристократии. В: *Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. 2. Санкт-Петербург, с. 169-170.

Фиалко, Е. Е. 2002. Греческие калафы из скифских могил. В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Межвузовский сборник научных трудов*. Ростов-на-Дону, с. 83-85.

Фиалко, Е. Е. 2002. Гюновская пластина (к интерпретации изображения). В: *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. Материалы международной научной конференции*. 2. Санкт-Петербург, с. 165-173.

Фиалко, Е. Е. 2002. Местная и импортная керамика из раскопок оборонительного сооружения Трахтемировского городища. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології. Збірка наукових праць, присвячена пам'яті В. Ф. Генінга*. Київ: Академперіодика, с. 228-230.

Фиалко, Е. Е. 2002. Еще раз о греческих калафах у скифов. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников 9—10 коллоквиумов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 79-81.

2003

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: Корвін-Пресс.

Болтрик, Ю. В., Вознесенська, Г. О., Фіалко, О. Є. 2003. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища. *Археологія*, 2, с. 101-108.

Фіалко, О. Є. 2003. Трилопатеві предмети у пам'ятках скіфського часу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 11, с. 40-46.

Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология,* 1, с. 124-133.

2004

Фиалко, Е. Е. 2004. Аттический кратер как символ скифского номарха. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie scytowie sarmaci. Ksiêga poœwiêcona pamiêci Profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagiellonski, с. 149-160.

Фиалко, Е. Е. 2004. Скифская Аргимпаса (к интерпретации изображения на ажурной пластине из Гюновки). *Боспорские исследования*, VII, с. 47-62.

Фиалко, Е. Е. 2004. Деревянные чаши — знаки воинской доблести скифов. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 11, с. 269-272.

Фиалко, Е. Е. 2004. Чернолаковая керамика в погребальном обряде скифов (по материлам Рогачикского могильника). В: *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології. Матеріали міжнародної наукової конференції, 28 квітня — 2 травня 2004 р., Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»*. Київ: Корвін-Пресс, с. 87-91.

Фіалко, О. Є. 2004. Міжнародна конференція «Від Кіммерії до Сарматії». *Археологія*, 3, с. 147-150.

Біляєва, С., Кулаковська, Л., Іванченко, Л., Фіалко, О. 2004. Нові кроки українсько-турецького співробітництва. *Археологія*, 3, с. 145-147.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2004. Охоронні розкопки в Очакові в 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 74.

Болтрик, Ю. В., Литвинова, Л. В., Фіалко, О. Є. 2004. Охоронні дослідження двох ямних курганів на заході Кіровоградщини. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 334.

Фиалко, Е. Е. 2004. Искусство скифов. В: Мурзин, В. Ю., Гаврилюк, Н. А., Бессонова, С. С., Фиалко, Е. Е., Черненко, Е. В. *Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело*. Николаев: Возможности Киммерии, с. 60-73.

Фиалко, Е. Е. 2004. Округлодонные деревянные чаши в знаковой системе скифос. В: *II Международ-*

ная конференция «Скифы и сарматы в 8—3 вв. до н. э.», посвященная памяти Б. Н. Гракова. Ростов-на-Дону, с. 72-74.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2004. О колесничной упряжи у скифов. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы 5 международной научной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова.* Харьков, с. 25-26.

Фиалко, Е. Е. 2004. Импортная столовая посуда из погребений Рогачикского кург. могильника. В: *Borystenika 2004. Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследования о. Березань Э. Р. фон Штерном.* Николаев, с. 173-178.

2005

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2005. Кінь як складова поховальної церемонії скіфів. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XII, с. 236-258.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2005. Находки из южной части Трахтемировского городища. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского.* Москва: ИА РАН, с. 333-356.

Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского.* Москва: ИА РАН, с. 407-415.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2005. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 79-86.

Біляєва, С., Ерсой, Б., Фіалко, О. Є. 2005. Дослідження міжнародної українсько-турецької експедиції у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 65-66.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2005. Роль коня в погребальной традиции скифов. В: Зверев, В. А. (ред.). *Актуальные проблемы археологии, истории и культуры (к юбилею профессора Т. Н. Троицкой). Сборник научных трудов в 2-х томах.* 2. Новосибирск: НГПУ, с. 13-36.

Фиалко, Е. Е. 2005. Скифские амазонки по письменным и археологическим источникам. В: *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции.* Санкт-Петербург, с. 242-247.

2006

Boltryk, Yu., Fialko, E. 2006. Barrows of the Scythian Tsars in the Second Half of the 4th cent. B C. (a Search for Historical Facts). *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, p. 77-88.

Fialko, E. 2006. Scythian Material Culture. *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, p. 63-76.

Біляєва, С., Болтрик, Ю., Карашевич, І., Ерсой, Б., Фіалко, О. 2006. Про роботу Міжнародної Українсько-Турецької експедиції у м. Білгород-Дністровський Одеської обл. 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 76.

Біляєва, С., Карашевич, І., Фіалко, О. 2006. Віконниці в системі архітектурних реконструкцій (Османська лазня Акерманської фортеці). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 15, с. 277-285.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2006. Тайники у поховальній традиції скіфів. В: *Музейні читання. Матеріали наукових конференцій 2002—2003 рр.* Київ, с. 169-171.

Фиалко, Е. Е. 2006. Посуда с лаковым покрытием в погребальном обряде скифов. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи.* Москва: Наука, с. 351-387.

Біляєва, С., Іванченко, Л., Кулаковська, Л., Ерсой, Б., Фіалко, О. 2006. Історико-культурна спадщина Туреччини та України: нові дослідження. *Відлуння віків*, 1 (5), с. 65-68.

Фіалко, О. 2006. Золоті «конуси» з Огузу. *Пам'ятки історії та культури України. Науковий часопис*, спецвипуск, с. 10-15.

Біляєва, С., Кулаковська, Л., Іванченко, Л., Фіалко, О. 2006. Виставка «Акерман—Очаків 2004». *Археологія*, 1, с. 100-101.

Фиалко, Е. Е. 2006. Об одном типе золотых украшений скифского времени (к вопросу об эволюции и происхождении). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 61-73.

Фіалко, О. 2006. Бронзові дзеркала в спорядженні скіфського коня. В: *Х сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського.* Київ, с. 168-170.

2007

Біляєва, С., Болтрик, Ю., Карашевич, І., Ерсой, Б., Куйлу-Ерсой, І., Урер, Х., Учар, Х., Финкель, К., Остапчук, В., Фіалко, О. 2007. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції в Аккерманській фортеці (м. Білгород-Дністровський). *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 96-98.

Біляєва, С., Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2007. Ювелірні вироби з розкопок у портовому дворі Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 432-437.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2007. Від Байкалу до Балатону. Втілення німецького наукового проекту. *Археологія*, 4, с. 116-118.

Boltryk, Yu., Fialko, E. 2007. Trakhtemirov: A Fortified City site on the Dnieper. *Classical Olbia and the Scythian World. Proceedings of the British Academy*, 142, p. 101-117.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2007. Веретена з дископодібними насадками із скіфських пам'яток. *Археологія*, 4, с. 116-118.

Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Firstenkurgan von Oguz. In: Menghin, W. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen: Königsgräber der Skythen.* München; Berlin; London; New-York, s. 268-275.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Использование зеркал в убранстве скифских коней. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 280-289.

Фиалко, Е. Е. 2007. Бронзовое зеркало с гравировкой из Северо-Западного Приазовья. В: *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной научной конференции.* 2. Санкт-Петербург, с. 55-62.

Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Kurgan Oguz — die Gruft eines der letzten Könige im europäischen

Skythien. In: *Reiternomadische Eliten der eurasischen Steppe*. Berlin, 43-44.

Фиалко, Е. Е. 2007. Лепная посуда с аппликацией в памятниках раннего железного века. In: *38 ICANAS. Bildiri Özetleri Kitabi Abstracts*. Ankara, s. 474-475.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2007. Крос-культурні контакти на прикладі окремих категорій матеріальної культури населення Південної України. В: *XI сходознавчі читання А. Кримського*. Київ, с. 65-67.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2007. Бронзовые зеркала в уборе скифских коней. В: *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна*. Київ; Чигирин, с. 37-39.

Фиалко, Е. 2007. Оправы рукоятей скифских нагаек. В: *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна*. Київ; Чигирин, с. 141-143.

Беляева, С., Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2007. Ювелирные изделия из раскопок Портового двора Аккерманской крепости. In: *Birinci Uluslararasi Avrasya Arkeoloji Kongresi (Ficea 2007)*. Izmir, s. 20-22.

2008

Біляєва, С., Фіалко, О. Є. 2008. Ізнікська кераміка з розкопок Портового двору Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 364-370.

Біляєва, С., Болтрик, Ю., Голенко, О., Ерсой, Б., Карашевич, І., Куйлу-Ерсой, І., Метью, Д., Остапчук, В., Урер, Д., Фіалко, О., Фінкель, К. 2008. Про «першу в світі археологенну катастрофу», п'яту колону та редакторську тенденційність. *Археологія*, 3, с. 94-101.

Фиалко, Е. Е. 2008. Аппликация в декоре лепной посуды раннего железного века. *Российская археология*, 1, с. 28-34.

Фіалко, О. Є. 2008. Мистецтво скіфів. В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 1, Київ: Інститут мистецтвознавства ім. М. Т. Рильського, с. 178-184, 192-207, 229.

Беляева, С., Фиалко, Е. 2008. Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 года). *Российская археология,* 2, с. 62-70.

Фиалко, Е. Е. 2008. Булава из Рогачикского курганного могильника. В: *IX Боспорские чтения*. Керчь, с. 285-288.

2009

Біляєва, С., Фіалко, О. 2009. Освітлювальні прилади з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 390-398.

Boltrik, Yu., Fialko, E. 2009. Iskit Arlarinin Göğüs Kayişlarindaki Aynalar. In: *1st International Congress of Eurasian Archaeology. Proceedings of the Ficea 2007, 1. Archaeology of Anatolia & Eurasia, (Çeşme, 9.10.2007)*. Izmir, s. 25-34.

Fialko, E. 2009. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia. *Mousaios*, XIV: The Necropolises and the Environment (1st mill. BC), p. 47-59.

Фіалко, О. Є. 2009. Люстро з гравіруванням з поховання скіфської «амазонки». *Магістеріум. Археологічні студії*, 36, с. 34-39.

Фиалко, Е. Е. 2009. Бронзовые зеркала в ритуальной практике скифов. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ, с. 29-100.

Ostapchuk, V., Bennet, J., Bilyayeva, S., Fialko, E., Finkel, K., Haddlesey, R., Wazny, T. 2009. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilgorod-Dnistrivsky) fortress. Ukraine, 2009. *Anatolian Archaeology. British Institute at Ankara. Research Reports*. Ankara, p. 6-7.

Фиалко, Е. Е. 2009. Амазонки в литературной и художественной традиции. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Археологія і давня історія України. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 367-382.

Фиалко, Е. Е. 2009. Восхождение (К 60-летию С. А. Скорого). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Археологія і давня історія України. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 5-7.

Fialko, E. 2009. The Scythian Amazons from written and archaeological sources. In: *Caft. We Speak the Same Culture*. Ancara, p. 275-278.

Фиалко, Е. Е. 2009. Серия расписных сосудов с изображениями амазонок из собрания Музея искусства и ремесла в Гамбурге. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 193-200.

Бунятян, К. П., Фіалко, О. Є. 2009. Скіфський курган з розмальованим саркофагом. *Археологія*, 3, с. 55-69.

Болтрик, Ю. В., Трейстер, М. Ю., Фіалко, О. Є. 2009. Імпортний бронзовий посуд із Східної Могили Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 40-52.

Фиалко, Е. Е. 2009. Деревянный саркофаг с полихромной росписью из скифского кургана. В: *Боспорский феномен: искусство на периферии античного мира*. Санкт-Петербург, 525-532.

Беляева, С., Фиалко, Е. 2009. Турецкие бани Аккермана (результаты исследований последних лет). В: *Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. Очаків, с. 269-271.

Fialko, E. 2009. Concentration of Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia. In: *11th International Colloquium of Funerary Archaeology «The Necropolises and the Environment (1st millennium BC)»*. Buzău, p. 9-10.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2009. Оружие из скифского кургана Огуз. В: *X Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварський мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы*. Керчь, с. 39-45.

Фиалко, Е. 2009. Образ амазонки в античном изобразительном искусстве. В: *X Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварський мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы*. Керчь, с. 459-465.

Bilyayeva, S., Fialko, E. 2009. Ceramic Art of the Islamic world in Ukrainian lands (13th—18th centuries). In: *The Art of the Islamic world and Artistic relationships between Islamic countries and Europe. Abstracts*. Kraków, p. 57-58.

Фіалко, О. Є. 2009. Поховання озброєної скіф'янки з Правобережного Запоріжжя. В: *Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя. До 90-річчя Б. О. Тимощука. Тези Міжнародної наукової конференції*. Чернівці, с. 75-76.

Fialko, E. 2009. Amazons from written and archaeological sources. In: *Caft. A Comparative Analysis of Folk Tales: A Multicultural Perspective. We Speak the Same Culture. Congress Proceedings*. Ancara, p. 35-36.

2010

Фіалко, О. Є. 2010. Скіфський курганний могильник біля с. Зелене на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 4: Актуальні проблеми археології України. Збірка на честь І. С. Винокура, с. 201-221.

Фіалко, О. Є. 2010. Мозолевський Б. М. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України: у 10-ти томах.* 7. Київ: Наукова думка, с. 23.

Фіалко, О. Є. 2010. Декоративне мистецтво ранньоісторичної епохи. Ранні кочовики Північного Причорномор'я (кіммерійці, скіфи, сармати). В: Кара-Васильєва, Т. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України: у 5 томах.* 1. Київ: Наукова думка, с. 119-158.

Фиалко, Е. 2010. Pont çöllərində skif amazonları. *Azerbaijan archeology*, 13, 2, s. 91-103.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю.В., Дрига, І. М., Фіалко, О. Є. 2010. *Україна—Туреччина. Археологія, історія, культура, література, мова. З історії співробітництва (1996—2009 рр.).* Київ: ІА НАН України.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2010. Про роботу Південної Середньовічної експедиції у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 9-11.

Bilyayeva, S., Fialko, E., Karashevich, I., Turner, A., Wazny, T. 2010. Investigations at Akkerman (Bilgorod-Dnistrovsky) fortress. Ukraine 2010. In: *Anatolian Archaeology. British Institute at Ankara. Research Reports 2010*. Ankara, p. 7-8.

Біляєва, С., Карашевич, І., Фіалко, О. 2010. Історико-археологічні дослідження 2008—2009 років у м. Білгороді-Дністровському та м. Очакові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 448-454.

Fialko, E. 2010. Scythian maces — the regalia of power. *Istros*, XVI: The weaponry and the combat or parade gear — marks of the prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Ages, p. 81-89.

Фиалко, Е. 2010. Тема амазономахии и грифономахии в произведениях античных торевтов. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції.* Київ, с. 32-43.

Біляєва, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2010. Про роботу Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 35.

Беляева, С., Фиалко, Е. 2010. Два хамама Аккермана (опыт корреляции археологических и письменных источников). *Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України*, 1, с. 413-418.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2010. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.

Фіалко, О. Є. 2010. Поховання скіфської «амазонки» над Великим Лугом. *Археологічні студії*, 4, с. 39-48.

Фиалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus*, 3, с. 187-196.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Stratum plus*, 3, с. 289-324.

Fialko, E. 2010. Skythische «Amazonen» in den Nordschwarzmeersteppen. In: *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen*. Speyer, s. 119-122.

Fialko, E. 2010. Der bemalte Sarkophag aus dem skythischen Kurgan. In: *Amazonen. Geheimnisvolle Kriegerinnen*. Speyer, s. 123.

Фиалко, Е. Е. 2010. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля. *Боспорские исследования*, 23, с. 166-190.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. Скифский курган с ранней уздой из Северо-Западного Приазовья. *Боспорские исследования*, 23, с. 104-132.

Фиалко, Е. Е. 2010. Амазонки в памятниках античного искусства. *Боспорские исследования*, 24, с. 152-192.

Fialko, E. 2010. Die skythischen Amazonen. In: Leskovar, J., Zingerle, M.-Ch. (eds.). *Goldener Horizont: 40000 Jahre Nomaden der Ukraine*. Linz: Osterreichische Landesmuseum, s. 106-111.

Fialko, E. 2010. Wooden Sarcophagus with Polychrome Paintings from Scythian Barrow. In: Sîrbu, V., Cândea, I. (eds.). *Tracii şi Vecinii Lor în Antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*. Brăila: Muzeul Brăilei, p. 215-226.

Беляева, С., Фиалко, Е. 2010. Междисциплинарные исследования Белгород-Днестровской крепости. В: *Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки».* Київ, с. 143-145.

Біляєва, С., Карашевич, І., Курганська, К., Фіалко, О. 2010. Предварительные результаты разведочных работ на Кинбурнской Косе в 2009 г. В: *8 Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження».* Миколаїв, с. 410-411.

Беляева, С., Фиалко, Е. 2010. О результатах изучения формирования и развития средневековых городских центров Северного Причерноморья. В: *Проблемы истории и археологии* Украины. Материалы 7 международной научной конференции. Харьков, с. 66-67.

Фиалко, Е. 2010. Иконография образа амазонки в античном искусстве. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы 7 международной научной конференции*. Харьков, с. 35-36.

Fialko, E. 2010. Scythian maces — the regalia of power. *Istros*, XVI: The weaponry and the combat or parade gear — marks of the prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Ages, p. 81-89.

Фіалко, О. 2010. Скіфські воїнські поховання біля с. Зелене на Херсонщині. В: *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура.* Кам'янець-Подільський, с. 40-42.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2010. Серія турецьких люльок з клеймами з розкопок Аккерманської фортеці. В: *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура.* Кам'янець-Подільський, с. 118-119.

Фиалко, Е. 2010. Еще раз о золотом декоре из Оситняжки (головной убор или чаша?). *XI Боспорские чтения*, с. 437-442.

2011

Фиалко, Е. Е. 2011. Два погребения амазонок из Северскодонецкой Лесостепи. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко.* Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 304-315.

Біляєва, С., Карашевич, І., Фіалко, О. 2011. Нові відкриття в Аккерманській фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 95-98.

Bilyayeva, S., Fialko, E. 2011. Art ceramics of Islamic world in Ukrainian lands (13—18 centuries). In: Biedrońska-Słota, B., Ginter-Frołow, M., Malinowski, J. (eds.). *The art of the Islamic world and the artistic relationships between Poland and Islamic countries*. Kraków, p. 215-222.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Treister, M. Yu. 2011. Imported Bronze Vessels from the East Catacomb in the Berdyansk Barrow. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17, p. 255-278.

Bunyatyan, K. P., Fialko, E. E. 2011. Scythian Burial-Mound with a Sarcophagus Bearing Painted Decoration. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 17, p. 225-254.

Фиалко, Е. Е. 2011. Панoплия скифских воительниц. *Tyragetia,* V (XX), 1, с. 265-278.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2011. Зеркало из кургана Огуз. *Восточноевропейские древности скифской эпохи. Вестник Острожского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 1, с. 85-97.

Фиалко, Е. Е. 2011. Амазонки Причерноморских степей. *Восточноевропейские древности скифской эпохи. Вестник Острожского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 1, с. 23-37.

Фіалко, О. Є. 2011. Озброєння скіфських амазонок. *Магістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 39-45.

Біляева, С. О., Каравайко, Д. В., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2011. Роботи Міжнародної Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 37-38.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2011. Курганы среднего течения р. Тащенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАН Украины). *Stratum plus*, 3, с. 127-174.

Фіалко, О. Є. 2011. Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 14, с. 34-46.

Фиалко, Е. Е. 2011. Зеркала в обрядах скифов. *Боспорские исследования*, 25, с. 79-94.

Біляєва, С. О. Дрига, І. М., Фіалко, О. Є. 2011. Історико-культурна асоціація «Україна—Туреччина» у 2006—2009 рр. Хроніка подій. *Східний Світ*, 1, с. 206-209.

Фіалко, О. Є. 2011. Сюжети амазономахії та грифономахії в античній торевтиці. *Археологія*, 1, с. 77-90.

Фиалко, Е. Е. 2011. Золотой калаф из кургана Большая Близница: к интерпретации персонажей. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки.* Збірник матеріалів наукової конференції. Київ, с. 89-96.

Фиалко, Е. Е. 2011. Боспорские саркофаги из скифских могил. В: *Боспорский феномен: население, языки, контакты.* Санкт-Петербург, с. 562-566.

Фиалко, Е. Е. 2011. Античные элементы в погребальном обряде скифов (по материалам кургана 2 у с. Зеленое на Херсонщине). *XII Боспорские чтения*, с. 386-392.

Фиалко, Е. Е. 2011. Амазонка и конь. В: *3 Международная научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие Причерноморья: Изучение и использование в образовании и туризме».* Ялта, с. 112-114.

2012

Фиалко, Е. Е. 2012. Курган с захоронениями скифских девочек с оружием. In: Blajer, W. (ed.). *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae.* Krakew: Profil-Archeo, с. 475-483.

Fialko, E. 2012. A luxury calaf from the barrow Bolshaja Bliznitsa: the interpretation of personages. *Istros*, XVIII, p. 39-50.

Фиалко, Е. Е. 2012. Скифские амазонки и музыка. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, IV: Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой), с. 155-164.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції.* Київ, с. 256-264.

Фіалко, О. Є. 2012. Прикраси у вбранні скіфських амазонок. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції.* Київ, с. 146-153.

Фиалко, Е. Е. 2012. Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică*, VI (XXI), 1, с. 27-44.

Біляєва, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2012. Роботи на території Кінбурнської коси в 2011 р. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 313.

Фиалко, Е. Е. 2012. Курган с погребением скифской амазонки у села Виноградное. *Stratum plus*, 3, с. 217-230.

Fialko, E. 2012. Funerary Monuments of the Scythian Amazons (Social Aspect), *British Archaeological Reports. International Series*, 2396, 2, p. 61-67.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2012. О некоторых типах поясных аксессуаров XIV—XVIII вв. из раскопок в Аккерманской крепости. В: Калашникова, И. М. (ред.). *«Мода и дизайн: исторический опыт, новые технологии». Материалы Международной научной конференции.* Санкт-Петербург: СПГУТД, с. 362-366.

Фіалко, О. Є. 2012. Костюмні гарнітури скіфських амазонок. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 16, с. 21-33.

Фиалко, Е. Е. 2012. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218-254.

Фиалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археологія і давня історія України*, 8: Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження, с. 43-49.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2012. Останні дослідження кургану Чмирева Могила. *Археологія і давня історія України*, 8: Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження, с. 50-57.

Фіалко, О. Є. 2012. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 82-92.

Фіалко, О. Є. 2012. Музика та музичні інструменти ранніх номадів. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы 8 международной научной конференции.* Харьков, с. 35.

Fialko, E. 2012. Kuzeu Karadeniz Bölgesinden Bir Iskit Kizinin Özgün Kiyafeti. In: *Uluslararasi tarihsel süreçte dericilik, tekstil ve Göçebeler Sempozyumu.*

Istanbul Üniversitesi Kongre Kültür Merkezi Eszacilik Fakültezi Yani (Beyazit 6—8 Kasim 2012). Istanbul, s. 27.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Результати археологічних досліджень 2011 р. на Кінбурні. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 2. Київ, с. 365-366.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2012. Курительные трубки с антропоморфными и зооморфными изображениями из материалов археологических исследований Аккермана и Очакова. В: *IV научные чтения памяти Усеина Боданинского. Тезисы докладов и сообщений*. Бахчисарай, с. 13-14.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Нові знахідки зброї з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці. В: *Матеріали 11-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. Київ, с. 17-18.

Boltryk, Y., Fialko, E. 2012. Elite Kurgans as Markers of the Territorial Structure of Scythia. In: *Archaeology and Linguistics in the modern world. Exchange of knowledge in the History of Mankind. Abstracts. Humboldt Collogue, Simferopol, Yalta, 20—23.09.2012.* Simferopol; Yalta, p. 8.

Fialko, E. 2012. Narrative and archaeological sources about the amazons. In: *Archaeology and Linguistics in the modern world. Exchange of knowledge in the History of Mankind. Abstracts. Humboldt Collogue, Simferopol, Yalta, 20—23.09.2012.* Simferopol; Yalta, p. 11.

Беляева, С., Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2012. Основные результаты исследований Аккерманской крепости в 1999—2010 гг. В: *I Бахчисарайские научные чтения памяти Е. В. Веймарна. Тезисы докладов и сообщений*. Бахчисарай, с. 15-16.

Болтрик Ю., Фиалко, Е. 2012. Импортная мебель из скифских курганов. *XIII Боспорские чтения*, с. 35-40.

Беляева С., Фиалко, Е. 2012. Планировочная структура нижнего двора Белгород Днестровской крепости. *XIII Боспорские чтения*, с. 28-34.

2013

Фиалко, Е. Е. 2013. Украшения в костюме скифских амазонок. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время.* Сборник научных трудов, посвященный 65-летию проф. В. П. Копылова. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 231-241.

Біляєва, С. О., Карашевич, І. В., Фіалко, О. 2013. Дослідження Середньовічних старожитностей у м. Очаків та Кінбурнській фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 245-246.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2013. Прикраси з розкопок в Аккермані та Очакові: каблучки. В: *Музейні читання. Збірник матеріалів наукової конференції, 12—14 листопада 2012 р.* Київ, с. 155-162.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 329-335.

Boltryk, Yu., Fialko, E. 2013. Textiles from scythian burial complexes. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică*, VII (XXII), 1, p. 335-344.

Фиалко, Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

Фіалко, О. 2013. Музичні інструменти номадів скіфського часу. *Археологія*, 3, с. 14-28.

Болтрик, Ю., Фиалко, Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159-210.

Беляева, С. А., Карашевич, И. В., Фиалко, Е. Е. 2013. Исследования на Кинбурнской косе 2009—2013 гг. В: *V наукові читання пам'яті У. Боданінського. Тези та повідомлення міжнародної наукової конференції. (Бахчисарай 23—27 жовтня 2013 р.).* Сімферополь, с. 18-19.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2013. Використання методів природничих наук у вивченні історичного міста Очаків. В: *Матеріали 12-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Конотоп, 3—5 жовтня, 2013 р.).* Київ, с. 41-43.

Boltryk J., Jgnaczak M., Fialko, E. 2013. Fortece Ukrainy. System grodzick z wczesnego okresu epoki żelaza na obszarze Podola i zasięg jego inspiracji poza strefą pontyjską — zarys projektu badawczego. In: *Obszar zlewni Bałtyku jako strefa recepcji tradycji Pontyjskich kultur «Wczenobrązowych»: III połowa II tysiąclecia BC. Poznań — Obrzycko 1—5 października 2013 r.* Obrzycko, s. 10.

Фиалко, Е. Е. 2013. К вопросу о функциональной принадлежности бронзовой пластины из Елизаветовского могильника. *XIV Боспорские чтения*, с. 469-473.

2014

Boltryk, Yu., Fialko, E. 2014. Elite kurgans as markers of the territorial structure of Scythia. In: Mordvintseva, V. (ed.). *Archaeological and linguistic research. Materials of the Humboldt-Conference (Simferopol—Yalta, 20—23 September, 2012).* Kyiv, p. 159-169.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2014. Серебряный дукач из раскопок в Белгороде-Днестровском. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ, с. 453-458.

Фіалко, О. Є. 2014. Як воювали скіфські амазонки — пішими або верхи? Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. *Наукові записки. Серія: історичні науки*, 21, с. 114-123.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2014. Типологія кахлів з Аккерману (розкопки 1999—2010 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 530-534.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2014. Османські форпости теренів України: Деякі аспекти функціонального використання. *Археологія & фортифікація України*, с. 260-264.

Біляєва, С.О., Карашевич, І. В. 2014. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі у 2009—2013 рр. *Археологія*, 3, с. 92-103.

Фиалко, Е. Е. 2014. Происхождение и эволюция одного из типов золотых аппликаций скифского времени. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVII, с. 154-175.

Фиалко, Е. Е. 2014. Могилы вооруженных женщин Рогачикского курганного поля. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 25-39.

Фиалко, Е. Е. 2014. Золотой декор костюмов из Бердянского кургана. *Боспорские исследования*, XXX, с. 54-76.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2014. Внесок археології у дослідження історичного минулого Південної України. В: *Матеріали 13-ої Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. Коростень, с. 34-37.

Фиалко, Е. Е. 2014. О дате погребальных комплексов скифских амазонок. *XV Боспорские чтения*, с. 419-420.

Фиалко, Е. Е. 2014. Об участии скифянок в боевых действиях. *Феномен Більського городища 2014*: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога проф. Є. В. Черненка (1934—2007). Збірник матеріалів наукової конференції, с. 121-123.

2015

Фиалко, Е. Е. 2015. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 46-99.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2015. Матрица для изготовления поясной гарнитуры из Аккермана. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ, с. 154-158.

Фиалко, Е. Е. 2015. Музыка и музыкальные инструменты ранних номадов. В: Бейсенов, А. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Памяти К. А. Акишева*. Алматы: Бегазы-Тасмола, с. 348-352.

Фиалко, Е. Е. 2015. Скифские амазонки — участницы военных конфликтов. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77: Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 440-456.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2015. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці. *Археологія & фортифікація України*, с. 269-274.

Fialko, E. 2015. Se luptau amazoanele scitice cu adevărat? *Istros*, XXI, p. 265-297.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2015. Сюжети з військовою тематикою на українських та османських керамічних виробах. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 550-554.

Фіалко, О. Є. 2015. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум. Археологічні студії*, 60, с. 51-55.

Фиалко, Е. Е. 2015. Погребальные комплексы скифских амазонок — хронологический аспект. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 142-156.

Буйських, А. В., Отрощенко, В. В., Фіалко, О. Є. 2015. До 75-річчя Олександра Семеновича Біляєва. *Археологія*, 1, с. 150-152.

Фіалко, О. Є. 2015. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120-156.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2015. Osmanli Imparatorluğu'nun Doğu Avrupa Bölgelerinin Uygulamali Sanat Oğelerinde Kuş Imgesi. In: *2 Uluslararasi Avrasya Türk Sanatlari Kongresi*. İstanbul, s. 15.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2015. Технико-художественное оформление средневековых архитектурных комплексов. В: *Матеріали 14-ої Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. Київ; Львів, с. 36-40.

2016

Фиалко, Е. Е. 2016. Погребения амазонок Крыма. В: Марина, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 328-345.

Біляєва, С. О., Ієвлев, М. М., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2016. Роботи південної середньовічної експедиції в Очаківському районі Миколаївської області. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 111-113.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2016. Концептуальні підходи до історії Південної України XVIII ст. та музейні реалії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 533-536.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2016. История исследования кургана Огуз. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 113-146.

Фиалко, Е. Е. 2016. Скифские амазонки: лингвистический аспект. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 174-178.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2016. Антропогенний та природний фактори у цивілізаційному розвитку Північного Причорномор'я за доби середньовіччя. В: *Актуальні питання історії науки і техніки. Матеріали 15-ої Всеукраїнської наукової конференції*. Київ, с. 35-38.

2017

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2017. Монети з коштовних металів з розкопок Аккермана та Очакова. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ, с. 152-159.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2017. Археологічні дослідження поселення біля с. Тягинка у 2016 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 495-502.

Біляєва, С. О., Гаврісь, Г. Г., Фіалко, О. Є. 2017. Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 156-161.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2017. З історії створення та розвитку Четвертого двору Білгород-Дністровської фортеці. *Дубенський науковий вісник*, 1, с. 4-10.

Фиалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 208-227.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2017. Керамика Изника конца 15—16 в. из раскопок Нижнего двора Аккерманской крепости. *Археологические источники Восточной Европы*, 2: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв., с. 561-580.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2017. Historical geography of the Ottoman possessions in Ukraine (on collections of Turkish ceramics). In: *Ostrakon. The 3th international symposium on pottery and glass. Ceramics and glass in interdisciplinary research. Wroclaw, 27—29 September 2017*. Wroclaw, p. 67-68.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2017. Деякі питання історичної географії Північного Причорномор'я. В: *Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 5—7 жовтня 2017 року, м. Київ*. Київ, с. 35-39.

Фіалко, О. Є. 2017. Люботинські городище та кургани. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедії сучасної України*. 18: Лт—Малицький. Київ: Наукова думка, с. 303.

2018

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є. 2018. Дослідження Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України 2016 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 41-42.

Фіалко, О. Є. 2018. Скіфські амазонки в Криму. *Магістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 67-77.

Фиалко, Е. Е. 2018. Амазонки эпохи викингов. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 73-84.

Фиалко, Е. Е. 2018. Скифские амазонки: состояние изученности. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 172-192.

Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Нова атрибуція скіфських артефактів із зібрання Національного музею історії України (Медичні інструменти із скіфських курганів 4 ст. до н. е. з Херсонської обл.). *Праці центру пам'яткознавства*, 33, с. 89-100.

Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини (новий погляд на відомі артефакти). *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 109-121.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.

Болтрик, Ю. В., Куштан, Д. П., Фіалко, О. Є. 2018. Нове сарматське поховання з Приазов'я. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Тези доповідей. Ніжин, 23—25 листопада 2018 р*. Київ: ІА НАН України, с. 104-105.

Biliaieva, S., Gavris, G., Fialko, O. 2018. Osmanli imperatorlupu'nun Doğu Avropa Eyaletlerinin Uygulamali Sanat Ögelerinde Kuş imgesi. Image od «bird» on the items od Applied Art of the East European Provinces of the Ottoman Empire. In: *2 Uluslararasi Avrasya Türk sanatlari kongresi.Mimar Sinan güzel sanatlar Üniversitesi. Bildirler. Proceedings. 2—5 Aralik December 2015*. 1. Basim; Ekim, p. 1-8.

Фіалко, О. Є. 2018. Місце та призначення зброї в поховальних комплексах скіфських жінок. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Тези доповідей. Ніжин, 23—25 листопада 2018 р*. Київ: ІА НАН України, с. 129-130.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2018. Ювелирные украшения из камней из средневековых памятников Северного Причерноморья. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 9—11 листопада 2015 р*. Київ, с. 139-145.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2018. Декоративні металеві накладки з розкопок Тягинського городища. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 9—11 листопада 2015 р*. Київ, с. 109-117.

Фиалко, Е. Е., Хомчик, М. А. 2018. Набор медицинских инструментов из погребения скифской амазонки. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*, 2: Сборник научных трудов, посвященный 70-летию проф. В. П. Копылова, с. 285-308.

Фіалко, О. Є. 2018. Амазонки в історії Трої. *Археологія*, 4, с. 64-68.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2018. Планіграфія та типологічна характеристика скляних виробів з Аккерману. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 133-148.

2019

Фіалко, О. Є. 2019. Мозолевський Борис Миколайович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедії сучасної України*. 21: Мікро—Моя. Київ: Наукова думка, с. 304.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2019. Південний рубіж Великого князівства Литовського і Руського (археологічні відкриття та сучасне бачення). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 17-23.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2019. Елементи інтер'єру з поховальних споруд Скіфії. *Arhaelogia Bimaris*, 5, с. 557-584.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скіфської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 388-398.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2019. Turkish Art heritage in theUkraine: Kutahya ceramics. In: *16th International Congress of Turkish Art. Ankara, 3—5 October 2019. Hacattepe University. Abstracts*. Ankara, p. 89-91.

Біляєва, С. О., Кулаковська, Л. В., Фіалко, О. Є. 2019. Україна—Туреччина: грані співробітництва. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 184-194.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Фіалко, О. Є. 2019. Зброя в похованнях скіфських жінок: місце та призначення. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 393-405.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Грабовська, О. В., Ієвлев, М. М., Манігда, О. В., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2019. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. *м археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 457-460.

2020

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Ієвлев, М. М., Манігда, О. В., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2020. Роботи Південної Середньовічної експедиції 2018 р. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 210-212.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2020. Поясные украшения как образец культурных интерференций на юге Европы. In: *International scientific conference «Cultural heritage: research, valorization, promotion». Edition XII. Chisinau, May 28—29, 2020. Abstracts of communications*. Chisinau: Institute of Cultural Heritage, с. 42.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2020. Актуальні питання збереження та використання середньовічної історико-культурної спадщини півдня України. *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку,* 1, с. 61-66.

Фіалко, О. Є. 2020. *Скіфські амазонки в археологічних реаліях*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2020. Деталь інтер'єру з розкопок барбаканy Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 426-430.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2020. The setting of borders of Moldavian and Lithuanian principalities in the North Black Sea area in XIV—XV centuries (Historical, architectural and archaeological investigations). *Arta.*

Seria arte vizuale, arte plastice, arhitectură, XXX, 1, p. 15-21.

Біляєва, С., Гуленко, К., Ієвлев, М., Фіалко, О. 2020. Дослідження Південної Середньовічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.*, с. 307.

Болтрик, Ю., Куштан, Д., Кармазина, Л., Фіалко, О. 2020. Дослідження Південної Середньовічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.*, с. 308-310.

Фіалко, О. Є. 2020. «А дівчат амазонки привчали до зброї, коней та полювання…». *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 345-357.

Fialko, O. 2020. Funeral traditions of the Scythian Amazons. В: *«Танатологія: смерть та навколо смерті у європейській культурі». Матеріали міжнародної наукової конференції*, 1—2. Київ: Гельветика, с. 94-96.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2020. Historical geography of the Ottoman possessions in Ukraine (based on collections of Turkish ceramics). *Ostrakon*, II: Ceramika i szkąo w badaniach interdyscyplinarnych, p. 277-283.

2021

Фіалко, О. Є. 2021. Заупокійний супровід скіфських амазонок. В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 278-290.

Фіалко, О. Є. 2021. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 138-156.

Fialko, O. 2021. Funeral escort of the European Scythia' Amazons. *Tyragetia*, XV (XXX), 1, p. 25-36.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2021. Загальна характеристика матеріальної культури. В: Моця, О. П. (ред.). *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019—2021 рр.* Київ; Херсон, с. 29-54.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2021. Роль просторового фактору у засвоєнні Північного Причорномор'я у 13—18 ст. В: Вовкодав, С. М. (ред.). *Простір в історичних дослідженнях*. 2. Переяслав, с. 78-81.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2021. Ранній етап замкової фортифікації Північного Причорномор'я за матеріалами археологічних досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 391-398.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2021. Европейские традиции в структуре фортификации Нижней оборонительной линии Молдавского периода Белгородской крепости: барбакан. In: Ghilaş, V., Dolghi, A. (eds.). *«Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare», conferință ştiinţifică internaţională*. 2: Materialele conferinței, Ediția a 13-a, Chişinău, 27—28 mai 2021. Chişinău, c. 125-133.

Біляєва, С., Куценко, С., Фіалко, О. 2021. Консервація та використання об'єктів культурної спадщини (на прикладі пам'яток Північного Причорномор'я). *Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку*, 2, с. 289-296.

2022

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років*. Київ: ІА НАН України.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. Нарис 4. Результати археологічних досліджень центральної частини стародавнього Очакова. В: Моця, О. П. (ред.). *Між Дніпром і Босфором: міжцивілізаційні контакти в зоні Чорного моря в середньовічні часи. Нариси*. Київ: ІА НАН України, с. 54-63.

Biliaieva, S., Fialko, E., Kotsubanska, O., Levitska, N. 2022. Syncretism of culture of the North Black Sea area in XIII—XV centuries in context of globalization. *Arta. Seria arte vizuale, arte plastice, arhitectură. Serie nouă*, XXXI, 1, p. 119-126.

Фиалко, Е. Е. 2022. Праща на вооружении скифских воительниц. *Revista Arheologică*, XVIII, 1, с. 16-33.

Fialko, O. 2022. Initiating of women to arms — a necessity, a tradition, a sense of duty? In: *Eurasian steppe civilization: human and the historical and cultural environment. Proceedings of the 5th International Congress of Archaeology of the Eurasian Steppes (Turkistan, 11—14 October, 2022)*. 2. Almaty, p. 229-240.

Болтрик, Ю., Фіалко, О., Пробийголова, О., Кармазіна, Л., Теліженко, С. 2022. Поховання лідера катакомбного населення Арабатської стрілки. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 300-303.

Біляєва, С., Гуленко, К., Немцев, С., Фіалко, О. Є. 2022. Дослідження Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 297-298.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2022. Кургани доби бронзи на Арабатській стрілці. In: *XXXVII Lubelska konferencja. Badania archeologiczne w Polsce środkowoschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie. Lublin 7—8 listopada 2022 r.* Lublin: UMCS, p. 32-33.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2022. Між Балтією та Чорним морем: традиції та мода (за матеріалами археологічних досліджень фортеці Тягинь). В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 24 грудня 2020 р.* Київ: Фенікс, с. 111-124.

Фіалко, О. 2022. Поховання войовниці з пращею з Нижньодніпровського степу. В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.) *Матеріали всеукраїнської наукової конференції «II путивльські археологічні читання» (до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора)*. Київ: ІА НАН України, с. 118-123.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2022. Огуз. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедії сучасної України*. 24: О. Київ: Наукова думка, с. 161.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2022. Мистецькі та військові раритети Тягинської фортеці. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». Київ, 22 листопада 2021 р.* Київ: Фенікс, с. 115-124.

Fialko, O. 2022. Weapons of long distance combat in the arsenal of scythian female warriors. *Sprawozdania Archeologiczne*, 74, 2, p. 75-91.

Упорядник
І. Г. Тарасенко

СТАТТІ

UDC [904:217](477.75)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.01

E. A. Kravchenko

ARCHAEOLOGICAL SOURCES OF THE CRIMEAN NATIVES' RELIGION AND CULTS IN THE EARLY IRON AGE

This article deals with archaeological sources regarded to the sphere of religion and cult and compare them to the present historical conception and written sources. Analyses permit as to make a conclusion, that natives in Crimea had several different religious ideas and cults and they have no direct connection to the ancient Greek cult of Parthenos or Virgo. Now we can speak about several signs in ceramic decoration, which input as sources of studying ideology system, figures, other antropomorthous, ritual items from sanctuaries or sacred places and burial custom of natives.

***Keywords**: Early Iron Age, Pontic region, Crimea, Tauri, Scythians, religion, cults.*

Introduction. Scientific information about the natives of Crimea, in spite of more than a century of investigations, is quite limited. The Bronze Age of the Crimea was almost not studied in the recent special works; therefore the population of the Final Bronze Age of the Crimea is understandable to us in comparison with the antiquities of the tribes of the Early Iron Age. According to them, it can be stated that during the final of Bronze Age and the turn of the Iron Age, continuous historical processes took place in Crimea, connected with the absence of bronze raw materials in the Northern Black Sea region in general (Дергачев 1975; Лесков та ін. 2019, с. 174, Кравченко 2020b, с. 208—214). This determined the peculiarities and speed of the transition of the local population to use of iron, thereby starting all the processes connected with the Iron Age on the peninsula. A historical break took place in Eastern Europe and Crimea, as part of it, with the beginning of the Iron Age — the Scythians coming and the destruction of the economy and infrastructure of the region as a result of wars of the early Scythian time (Кравченко 2014, с. 49—70). As a result, serious demographic processes took place, which is clearly visible when studying the ceramic set (Кравченко та ін. 2016, с. 150; Кравченко 2020c, с. 73—81.). It was probably a demographic disaster. As a result, the population of Crimea changed, tribes from the Transcaucasia, Lover Don, and probably also from the forest-steppe zone of the Northern Black Sea region moved to the peninsula, and the traditional economic systems was crushed. Subsequently, the inevitable degradation of the social order took place, and these tribes received further social development only with the founding of Greek centers in Taurica (Кравченко 2010, с. 51—71; Филиппенко, Кравченко, Ушаков 2018, с. 357—374). Greek settlements and the infrastructure created by them subsequently stimulated the influx of barbarian population to their borders not only from the Crimean Mountings, but also from the mainland of Ukraine. In historiography, it is customary to call the first as Tauris, and the second as Scythians, according to the name given to them by the ancient Greek authors, which will be discussed further. They are really ethnically different, that is why we call the natives of Crimea, who are associated with the Kyzyl-Koba culture, as Tauri, and the barbarians of the next stage of the Crimean Iron Age, who advanced to the peninsula from the north, are more often called as the Late Scythians, Tauro-Scythians or Scytho-Tauri. We will analyze these ethnic groups in the context of their local component, i.e. to the extent that the main ethnic feature of the native population is fixed in their material culture — the decor characteristic of Kyzyl-Koba handmade pottery, in relation to the sphere of their ideology. Also, against the background of the local component, completely new cultural components will be clearly defined, which developed in the society of the Crimean bar-

© E. A. KRAVCHENKO, 2023

barians of the Roman times already after the disappearance of the specific ethnic indicators of the local natives.

Sources and Methods. Perhaps the least clear in the archaeological and cultural-historical constructions of the Crimean societies of the final Bronze Age — Early Iron Age is still the sphere of religion and cults. This question has a huge historiography associated with the cult of the Virgo, which is mentioned by Herodotus, but further study and extrapolation of these written sources to certain archaeological antiquities researchers have not gone. This is due primarily to the first and last stumbling block — the complete inconsistency of the archaeological cultures of the Crimean natives with the mentions of ancient logographers.

The Northern Black Sea region, or the historical territory of Ukraine, has its own history of research into ancient ideologies and religions, which has formed a number of methodological approaches. They were based on the search for archaeological sites corresponding to written sources. Actually, this approach exhausted itself in the last century, when the mythological basis of ancient written references to Taurica became clear. The methodology of myth research is quite varied, in our case it is worth noting that Claude Lévi-Strauss quite realistically and deeply reflects and criticizes methodological approaches to the study of mythology, noting that they try to update ancient interpretations and fictions about collective consciousness, the adoration of historical characters or vice versa (Леві-Строс 2000, с. 196). Indeed, in search of a hidden meaning, researchers, often panickingly afraid of the modernization of perception, eventually took the same modernization, without going beyond the myth, analyzing it in its own semantic space. I completely agree with Claude Lévi-Strauss thesis that anything can happen in a myth (Леві-Строс 2000, с. 197). However, it should be understood that Lévi-Strauss's approach, which analyzes mythology and the sphere of religion in the ethnographic context of primitive society (Леви-Строс 1999, с. 11), can be applied to ancient texts as well. First of all, this gives an understanding that the mythology and the historical events woven into them, which the ancient texts associated with Taurica and its local population, were not created by a primitive society. And at the same time, in the same well-known story of Herodotus, there is a description of the custom of displaying heads above the roofs of houses in its classical version, which will be discussed later, which is inherent in primitiveness at the stage of the forming of primitive agriculture or even in hunter-gatherer societies (Иванова 1980, с. 118). Such inconsistency between the mythology of ancient texts and their ethnographic plots prompted us to revise the traditional view of classical archeology about the local population of Crimea as brands of ancient written sources. And the study of the material culture of the natives of Crimea showed that it is ethnically heterogeneous in different chronological intervals (Кравченко 2011, с. 109—114). At the same time, the issue of religion and cults of the native population was not considered separately, only outlining individual plots from material culture without deep systematization. We try to consider religion as a certain system, in our case — a system that has left evidence on objects of material culture. Given that religion is not a system of things, but a system of values, a certain set of cults, practices and unifying them into a very stable system of moral and ethical norms or dogma, our sources are very limited in terms of information. However, they also provide certain facts that are of a systemic nature. In this context, we consider religion as a certain phenomenon — something that shows itself, as defined by Martin Heidegger (Хайдеггер 1997, с. 31).

According to Katherine Wanner, the same problems arise for sociocultural anthropologists when used in research texts and archival materials are only some of the other sources and methods of studying religious practices (Ваннер 2019, с. 18). At the same time, she also defines religion as a phenomenon (Ваннер 2019, с. 24). As a way out of the situation, she sees the use of comparative description and analysis, consideration of the phenomenon from a holistic perspective, bypassing evaluative judgments while maintaining an analytical zeal, using the partial to understand the whole (Ваннер 2019, с. 18). In the same field, philosophers also try to find a way to the transcendent. According to Gans-Georg Gadamer, the hermeneutic universe is the relation of the historical narrative to the natural way of life, which includes the perception of each other, the perception of the historical narrative, the perception of the natural facts of our existence and our world (Гадамер 1988, с. 42). Similar methods are used by ethnographers to study synchronous ethnographic groups, which can be read in the works of both pioneers (Тайлор 1989) and founders of modern theories and concepts (Леви-Строс 1999; Леві-Строс 2000).

Much interesting in the study of the ritual sphere can be read in the work of Ian Morris (Morris 2001, p. 2—14). In the context of such opinions, we decided to outline new perspectives in the study of the ideology of the natives of Crimea.

We also developed and tested all these components in our paper «Kyzyl-Koba Culture in Western Crimea» (Кравченко 2011). We called our approach a deductive-inductive model, where all types of sources are analyzed first from the general to the individual, and then from the individual to the common, with the identification of regularities and systems in the existence and functioning of individual components (Кравченко 2011, с. 37—44). In this way, not only the system and systematicity will be revealed, but also areas of the system, about which information is missing for some reason, will be revealed.

In archeology this direction was called cognitive archaeology. The research was based on the source, its nature, its condition, informativeness and specificity that determines the methods and

analytics. This approach, initiated several decades ago by Colin Renfrew, is currently the most common in world archaeological research (Renfrew, Bahn 1991; Renfrew, Scarre 1998). Recent researches adapted the methods of cognitive archeology to analyzed material even at the stage of preparing the thesis, which formed the basis of the main research (Кравченко 2011), so it is no necessarily now to revise previous research, which we rely on in this work, as is often necessary for studies of post-Soviet scientific schools.

The material culture of the Early Iron Age may not be as brilliant and bright as the culture of the Bronze Age, but it vividly reflects changes in the social structure of the population, in its social relations. Actually, the concept of early iron in Europe contains not only a purely technological aspect, about which V. Gordon Childe wrote in his time (Childe 1944), but also a whole complex of relations, social order, morality, and therefore also new religious ideas that transformed all these relations on the system and developed within the limits of the entire continent. In our case, it is not only the concept of axial time of Karl Jaspers (Jaspers, Bullock 1953), but also the material complex associated with the production of the same early iron. In other words, in this particular case we are dealing with a phenomenon where Child's concept of technology at the base of everything coincided with Jaspers' concept of consciousness and ideology at the base of everything. For us, in this study, observations of the appearance of anthropomorphic images and plastics in the material culture of this time are also important, which will be discussed separately.

So, the Virgo — the goddess of the Chersonesos pantheon (Русяева, Русяева 1999; Русяева 2005, с. 83), the heroine of the epic about the Trojan War Artemis Tavropolos or Iphigenia (Толстой 1918), one of the most famous characters of Greek tragedies and the deity of the Herodotus' Tauri — are we talking about the same deity?

We once analysed the evidence of ancient authors about Taurica and her supreme goddess — Virgo, Parthenos or Artemis Tavropolos, joined the opinion of Ivan I. Tolstoy (Ibid.) about the deeply Greek nature of this deity, his very ancient Eastern Mediterranean roots. However, in classical times, when the Greeks began to develop Western Taurica, this deity was already represented in various versions of the ancient literary tradition with the common feature that it was directly related to Taurica, but through a significantly distant period from Greek colonization. These are the heroic times of Homer, which the Greeks of classical times were already mythologized and represented an analogue of the ideological structure of the Greek world.

However, such a categorical definition of the whereabouts of the Virgo or Parthenos in Taurica cannot but point to a certain sacred meaning of this land to represent the ancient Greek, which, in fact, wrote in the early twentieth century by Ivan I. Tolstoy. What can testify to the existence of this connection in the archaeological cultures of the Crimea of the time of the final bronze?

Now the date of the Trojan War around the twelfth century BC is generally accepted. At that time, Crimea was occupied by the population of the so-called late Bronze Age cultures of Crimea (Колотухин 2003; Лесков та ін. 2019). Our research of the adjacent territories of the Lower Dnieper managed to find that this population formed a single ethnocultural massif with the bearers of the Early pre-Taurian stage of the Kyzyl-Koba culture of Crimea and the so-called culture of the Late Bronze Age of Crimea. Given their ceramic complex, which best defines ethnic indicators, they were ethnically related. The differences concern first of all the population of the sites of the Early pre-Taurian stage of the Kyzyl-Koba culture, the fineware and partly household ceramics of which are represented by the types characteristic of the Thracian Hallstatt tribes and only at the next stage shows the Dnieper and North-Western and Central Crimea (Кравченко 2011, с. 91).

That is, at a time when the tribes of the Southern Balkans were actively advancing south and occupying the Peloponnese, the coast of Asia Minor and the Aegean islands, the Northern Balkan tribes began their movement east — to the Ukrainian forest-steppe and apparently one of them was due to some events in the Crimea and settled in the upper Sebastopol Bay, founding a fortified settlement there, known to us as Uch-Bash. We can discuss the way these tribes moved to the east (by rivers, sea or land), put forward hypotheses about the reasons for this migration, but the fact that the sharing of the cultures of the Thracian Hallstatt could not have happened without their carriers, in general, is beyond doubt.

Can these events be identified with the myth of Iphigenia? Of course, we are not trying to see a direct identification here, and it is hardly possible. But the statement that certain events led to the myth of Taurida, the temple of the goddess Artemis with the priestess Iphigenia (Русяева 2005, с. 70—85), and probably such events led to the emergence of the settlement of Uch-Bash is quite possible. In general, Uch-Bash is another point with brownish pottery, which generally accompanies the advance of tribes from the north to the Peloponnese and the Aegean at the beginning of the Iron Age in Attica (Rutter 1990, p. 29—49).

In addition to all these associative reminiscences, it is also worth noting the powerful agricultural component in the economy of the first inhabitants of Uch-Bash, where there is reason to talk about bringing settlers not just the ability to grow cereals, but agronomy in a developed form. But this issue we will not cover in detail in this report, especially since it is considered by us in a special paper (Кравченко та ін. 2016).

We analysed the material culture of Uch-Bash in detail. Conclusions about its connection with Western cultures in general have been confirmed (Кравченко 2009, с. 26—40), but the religion and cults of this population are still unknown.

Religions and Cults of the Crimean Population. So, let's move on to the religious beliefs of the Crimean population. No manifestations of their religious life have been found on the sits of the Final Bronze Age — the Early Iron Age of Crimea — there are no places of worship, no altars, and no artefacts that can be associated with religion. Probably everything that happened in the religious sphere took place outside the settlements, so there must be sacred places of this population somewhere. However, the sanctuaries of this time are still unknown.

The only thing that in any way indicates the religion of the population of Crimea — is a set of symbols on ceramics, which demonstrates the dynamics of change of signs (fig. 1: I). The dynamics is manifested in the change of solar symbols, which are quite common in the ceramics of the Early pre-Taurian stage of the Kyzyl-Koba culture, to specific anthropomorphic symbols that appear and exist throughout the Late pre-Taurian stage of the Kyzyl-Koba culture (fig. 1: II). In the next Taurian period, they are absent and are again replaced by solar symbols. In addition to images of signs in the culture, images of faces are also known — on a vessel from Uch-Bash and on phallic-shaped ceramic figures from the pre-Greek layer of Chersonesos (fig. 1: I: 4, 5; Кравченко 2011; 2020, с. 13—21).

So what do we know about the anthropomorphic symbols of the Crimean natives and which of them are related to the Aegean and the Mediterranean? The peace of body of a large vessel depicting a human face was found in the early Uch-Bash complex (fig. 1: I: 1; Кравченко 2011, с. 227, рис. 188: 1). The use of this vessel is unknown, as its fragment was on the ancient surface near the workshop, where it was made, including dishes that burned suddenly, leaving all the material in a closed complex. Therefore, a fragment of the vessel could be the product of this workshop. The period of the Kyzyl-Koba culture following this event already demonstrates an anthropomorphic sign on ceramics — a three-pointed symbol, which we analysed in a special article [1]. Similar signs are known in the Mediterranean and in the Black Sea (fig. 2), Valentina I. Kozenkova interprets as a female image such signs on the funeral pottery of Serzhen-Yurt (Козенкова 2002, с. 73). In general, the sign is not common, mainly in funeral complexes, or in places of worship. In all complexes, the appearance of the sign occurs at the beginning of the Iron Age in European societies, although it does not occur synchronously: the earlier signs were found in the Mediterranean, the later — North of the Pontus (Кравченко 2020a, с. 19—21). A number of complexes are associated with the operation of metallurgical centres, including iron production. One of the earliest centres of iron metallurgy was recently found in Uch-Bash fortified settlement (Кравченко 2013, с. 258—289).

Absolutely spontaneously, our conclusion coincided with the concept of «axial time» of the German existentialist philosopher Karl Jaspers (Jaspers, Bullock 1953) which is noted below. He marked the beginning of the Iron Age (as a historical era) with the so-called axial time, which was marked by radical changes in ideology, religions and cults, that led to the formation of a new ideology of the modern world. In general, the conceptuality of existential investigations is aimed at a humanitarian, anthropocentric definition of social order, and the object and subject of these investigations is human. Given the absolute difference in methods and sources used by archaeologists and philosophers, we nevertheless draw attention to the possible coincidence of philosophical concept and conclusion based on the analysis of the symbol and sign system — the most abstract source that has come down to us since then.

All these signs allowed us to assume that at the beginning of the Iron Age there was a change in ideology in the local tribes, and these changes did not occur synchronously, it was a gradual process stretched over time. We can see the results of these changes quite clearly in ancient mythology, where the cults of heroes — Hercules, Achilles and Iphigenia, who in the hymns of the Trojan cycle and the later ancient literary tradition received story lines, including those related to the Black Sea (Русяева 2005, с. 28—93; Раевский 1985, с. 168—169). Among the Scythians, we can find these cults in Scythian anthropomorphic sculpture — stone stelae, which were placed on burial mounds (Раевский 1985, с. 136). The mound with a stele thus became not only a place of burial, but also a tribute to the cult of the ancestor. The ancestor, as well as the ancient hero, became the protector of the descendants before gods (Шульц 1976). Another meaning had Dmitriy S. Raevskiy with interpreting the stelae as anthropomorphic pillar (Раевский 1985, с. 140). His argument was a relation to the old rite with pillar in Asia in the sites connected with Early Scythian trybes. But these pillars have no anthropomorphic characters. Modern researches in Scythonogy have a

1. Three ceramic vessels from the Uch-Bash settlement (fig. 1: I: 12—14; 2: 7—9), found in synchronous complexes, had a specific image on the body. This is three applied bands that converge at the upper point and descend at an angle, forming a sign or symbol. As the analysis showed, this not very common symbol has common features in the geography and chronology of finds. Thus, it first appears on Mediterranean sites at the turn of Bronze and Iron Age, predating the Eastern ones, where it appears at least one-two hundred years later in the context of early iron metallurgy (Кравченко 2020, с. 13—21).

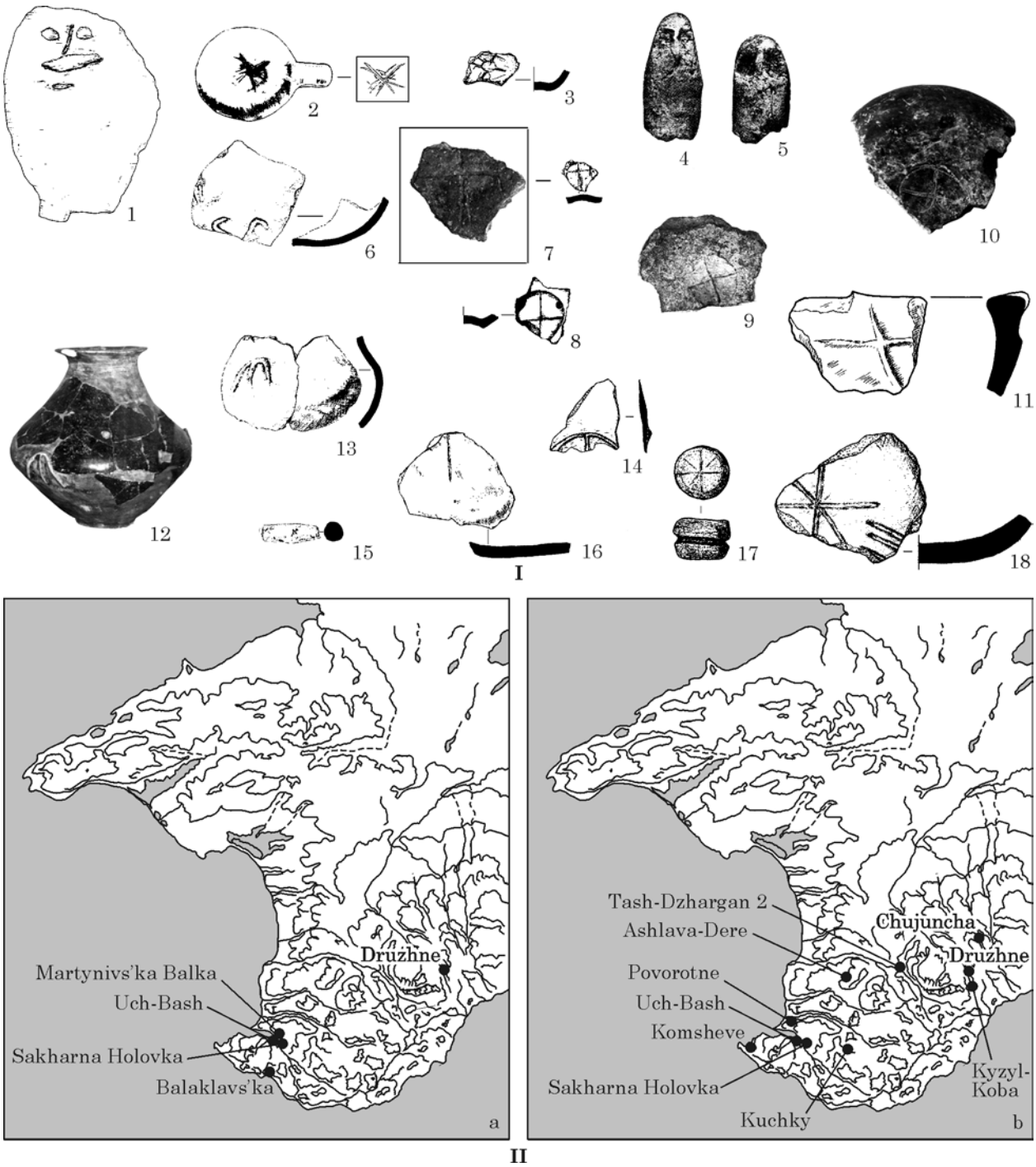

Fig. 1. Late Bronze — Early Iron Age in Crimea: I — Signs and anthropomorphous in the dark-polished pottery in Crimea sites; II — sites with dark-polished handmade pottery in Crimea of the Early pre-Taurian period (a) and Late pre-Taurian period of Kyzyl-Koba culture (b)

tendency to parted Scythian tribes in Asia and Europe [1]. And anthropomorphous stelae are feature of the last one.

As for the Crimea, after a short Late pre-Taurian period of the Kyzyl-Koba culture, when the local tribes have iron metallurgy, with an anthropomorphic sign — a three-pointed symbol, any manifestations of anthropomorphism are absent for about two centuries in material culture from the middle of VIII to the first half of VI century BC (Кравченко 2011, с. 68—75; 2007, с. 282—294). This is due to significant demographic changes in the Northern Black Sea region, which occurred as a result of the invasion of nomadic tribes carrying the culture of the Novocherkassk type. In Crimea, fires, the cessation of life in a number of settlements and extreme diversity in ceramic sets, where there are features of cultures from Middle

1. This opinion was shared by Mikhail I. Rostovtsev, considering the European Scythians and their culture as a separate phenomenon: Ростовцев 1918.

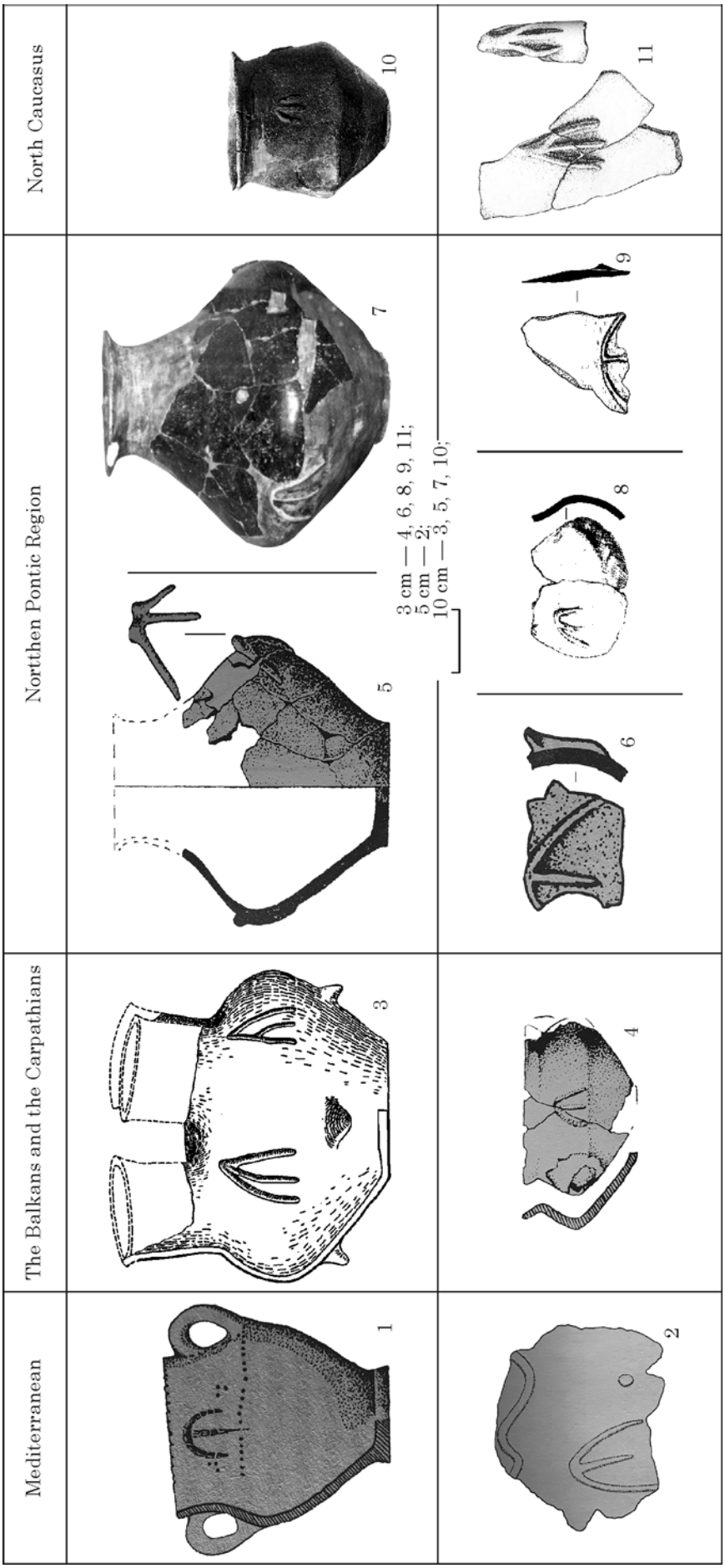

Fig. 2. Anthropomorphic signs in vessel from Mediterranean and Pontic regions: 1 — Troy VIIb; 2 — Ithaca, XIV — the beginning of XIII cent. BC; 3 — Bystrytsia, pre-Scythian time; 4 — Sborianovo, grave III, HaB1, X — beginning of IX cent. BC; 5 — Bulakhivka, burial mound 1, grave 2, pre-Scythian time; 6 — Kyzyl-Koba, Late pre-Taurian period, IX — mid of VIII cent. BC; 7—9 — Uch-Bash, IV-UB, Late pre-Taurian period, IX — mid of VIII cent. BC; 10 — Sergen'-Yurt, grave 37, HaB2/3; 11 — Sergen'-Yurt, grave 70, HaB2

Dniester area to the North Caucasus, are being recorded. In the settlements of the central group of the Kyzyl-Koba culture in the middle reaches of the Salgir river, on the eastern sits, as well as further west in the foothills in the middle reaches of the Alma river, the eastern ceramic types inherent in the cultures of the North Caucasus and Kuban prevail (Кравченко 2020a). Anthropomorphs are absent in all their manifestations in these material complexes.

In ancient texts, especially in Herodotus, there are mentions of the rites and cults of the Tauris [Herod., IV, 99, 103]. First of all, it is about the mention of the deity Iphigenia, which seems to be worshiped by the Tauri and human sacrifices. However, there are no archaeological evidence of this cult in the tribes of VI—V centuries BC. There is none in material culture, although it is at this time that the appearance of Western Ghetto-Dacian pottery disappears in the ceramic complexes of the Western group of culture, in particular in the settlements near the ancient polises (Кравченко 2011, с. 75—78). It is difficult to establish who Herodotus meant when he wrote about the Tauris — whether about the population near the ancient Greek centres, or about the mountain tribes. In general, the culture of the local tribes of the Taurian period with a number of local features is quite monolithic, so there is no reason to divide it into Kyzyl-Koba and purely Taurian. It is possible that Herodotus heard a later reminiscence of the myth of Iphigenia, adapted by the first settlers of the ancient polises of Taurica, identifying the local population with the people from the ancient myth. However, the story of Herodotus still has some ethnographic information. It is a rite of placing the heads of enemies on stilts above the roofs of houses near the chimney, which is given among other customs of wild tribes [Herod., IV, 103]. It is unlikely that the narrator invented this rite or inserted it for illustration of wildness brands. Such rites are typical of societies where cults of the head or skull are common, however, we can hardly talk about the coexistence of corners of heroes or ancestors, which are accompanied by anthropomorphism, the cult of the skull is older and in characteristic of societies at an earlier stage of development with ideology that formed the religion and cults of the Bronze Age. Indirect evidence of this custom may be the skulls found by Nikolai I. Repnikov in the stone cists of Mal-Mus (Репников 1909, с. 101—108), because in the late Taurian cemeteries the stone cist was used as a family tomb for collective burials, when the remains of the previous buried were moved from the centre to free space for the next. The accumulation of skulls in the northern corner of the cist in other cemeteries has not been recorded (Кравченко 2011, с. 100). Accordingly, we suggest that the finds of skulls in a number of caves mentioned by researchers in the nineteenth and early twentieth centuries may also be something like the custom described by Herodotus. It is possible that the custom seen by one of the Greeks was perceived as the custom of sacrificing Artemis described in ancient literature, which was not used by the Greeks for a long time.

We assume that the social order of the tribes of the younger pre-Taurian period was destroyed due to the invasion of nomads. The old economic system in the northern Black Sea coast ceased to function, contacts collapsed, and the remnants of the local tribes formed a new society, in fact, on fire and together with the remnants of other tribes. In such a situation, the beginnings of a new ideology were probably destroyed along with their bearers. The tribes adopted a primitive ideology that was not characteristic of earlier Crimean societies. Why this happened and where this ideology was borrowed from, or whether it was characteristic of the tribal Bronze Age tribes living on the peninsula, remains unclear.

Discussion: Some aspects of the rituals of sanctuaries. With the advent of ancient colonies, local culture reappeared anthropomorphic images. This time it is figurines — phallic figurines with images of men's faces from Chersonesos, dating from the VI century BC (Зедгенидзе 1976, с. 28—34), clay female figures from the sanctuary near Autka dating from the IV century BC by Alexandr L. Bert'e-Delagard (Бертье-Делагард 1907, с. 19—27) and I—IV cent. (Лысенко 2007, с. 187) or from the second third of the II century to the IV century (Lysenko 2013, S. 181) by Alexandr V. Lysenko, finally, Greek silver and bronze statuettes from the sanctuary of Gurzufs'ke Sidlo (Novičenkova 2013, S. 260—275; Новиченкова 2015). Similar one to the last sanctuary have been studied at Taraktash and Chatirdah, and Autka sanctuary is very close with Babulhan (fig. 3; Lysenko 2013, S. 174—185; Герцен 2004, с. 92—95).

The most complete analysis of the sanctuaries of the Crimean Mountains was made by Alexandr V. Lysenko in a number of articles (Лысенко 2005—2009, с. 374 — 400; 2007, с. 187—191; 2012, с. 81—104; 2014, с. 101—122; Lysenko 2013). His analysis is complex together with other sites of the Crimean Mountains dating from the Roman and Late Roman times. Moreover, in his chronological constructions, he confirmed that in the majority of sanctuaries, a permanent custom can also be traced back to Roman times (Лысенко 2005—2009, с. 377, 395). He connects some of the sites with Roman fortes and the population of Chersonesos or the Bosporus: Kharax, Autka, Kut-Lak or Afineon (Лысенко 2005—2009, с. 394, 2014, с. 113), another part, including the sanctuary near Gurzufs'ke Sidlo and on Chatyrdah (Eklezi-Burun) the researcher associates with the mountain population (ibid.), however, he does not directly draw a conclusion about its ethnic affiliation. It is also important to point out that Alexandr V. Lysenko, like us, considers

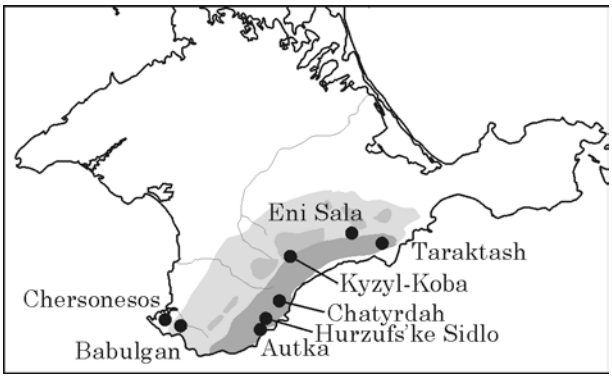

Fig. 3. Mountain sanctuaries and finds of anthropomorphic figure in Crimea

the legend about the tauri and the sanctuary of Artemis, cited by Greek authors in their texts, to be traditional ancient Greeks, the one that came to Crimea in an already formed form (Лысенко 2005—2009, с. 376; 2014, с. 104; Кравченко 2002, с. 138—141). It is equally important to note that the researcher also notes the absence of heredity from the Kyzyl-Koba culture in all the Taurica sanctuaries analyzed by him (Лысенко 2014, с. 105), which we also noted when familiarizing with their materials.

The finds of figures from Chersonesos come from its layer before buildings under the ancient theatre. Along with them, a number of other items were found — cylinders, a spoon, etc. All the finds were in a layer with coals. It is probable that the remains of the sanctuary, destroyed by the construction of an ancient polis, were also excavated there. Unfortunately, there is no other information about the findings before Chersoneses times from excavations at this place.

In addition to this location, at least six sites are known today, which were identified by some researchers as sanctuaries of the Tauri (Лесков 1965; Новиченкова 2015). The sanctuaries associated with the rite connected by researchers to described in Herodotus and Euripides texts were studied by Alexandr L. Bertier-Delagard near Yalta (Autka) (Бертье-Делагард 1907), Oleg I. Dombrovsky and Askol'd A. Shchepinsky in the cave of Yeni-Sala II on Dovgorukovskaya Yayla and in the caves of Kyzyl-Koba (fig. 3; Домбровский, Щепинский 1962; Щепинский 1963, с. 93—102), Nataliya G. Novichenkova (Novičenkova 2013; Новиченкова 2015) near the pass of Gurzufske Sidlo.

Unfortunately, according to the general characteristics of the coin complex of Autka (Лысенко 2007) sanctuary it is very close to Babulgan and Kharacs. The sanctuary near Kitey on the Bosporus belongs to the same type, we find some analogies with the numismatic material of the Kitey necropolis (Молев 1990, с. 111—121; Молева 1990, с. 122—128). And some fituras of these sanctuaries presents in Gurzufske Sidlo sanctuary — coins, figurines, features of custom.

At the same time, the Bosporian materials belong to the archaic and classical periods of the Northern Black Sea coast, and the Gurzuf and Autka sites — to the Roman period. It is possible that the appearance of these sanctuaries in the southern mountainous Crimea was the result of the same processes that took place in the Bosporus, and yet is a relic of the traditions of ancient Greek society.

In the interpretation of the ritual, the problem of allocating the early layer of the site of Gurzufske Sidlo is highlighted. It is possible that on the site of the ancient sanctuary there really was a centre associated with the non-Greek population of Crimea. However, the remnants of material culture found in the redeposited and lower layers of the site do not indicate its sacred nature. In other words, it is possible to state the existence on the site of a Roman time sanctuary of an older site left by the local population, the layers of which were destroyed by Roman sanctuary. Numerous finds of the stone industry, pieces of ocher, and isolated finds of barbaric pottery confirm this. But on the other hand, they do not indicate the direct participation of the population, which left them in the rites performed in ancient times.

The same can be said about weapons — Scythian sword-*akinak* dates to the VI—V centuries BC and the Sarmatian dagger of the time of Christ, found in the sanctuary. The discovery of Scythian weapons at this time is not along in the Crimea and is associated with historical events that took place then in the Northern Black Sea. So it indicates the Scythian presence in the Southern Crimea to a greater extent than the ritual sanctuary. The Sarmatian dagger may be associated with the Sarmatian incursion into these areas. Since it was found on the border of the archaeological layer with unburned bones, it is the Sarmatians who should be associated with a stop or a temporary break in the evidence of the sanctuary.

As already mentioned, two cultural layers are recorded at the Gurzuf sanctuary. The lower one contains unburned bones of cattle, wild boar, deer, etc., namely their jaws and teeth. The upper consists of burnt remains of these animals. Among the votive offerings found in the sanctuary, namely statuettes and images of gods, both celestial and chthonic cults stand out. Let us assume that the decayed jaws of animals were sacrificed to chthonic deities, according to the cosmogony of the Greeks, living in the underworld, whose images were sufficiently represented among the votive offerings. The burned parts of the animals were dedicated to the gods of heaven.

A group of statuettes and images of Artemis stands out among the images of the gods. It is known that this goddess had the features of a chthonic cult and acted as Persephone-Hecate, whose features can be traced to Virgo or Parthenos. All these incarnations are united in the only oldest cult of Artemis Tauropolos, which is inextricably linked with the Tauri.

The root of the problem of explaining this connection lies in the interpretation of the testimonies of ancient authors about the local population of the South-Western Crimea. Analysis of written sources revealed that the ethnonym Taurus, tied to the territory and quite real, appears in Greek written sources in the V century BC, while the description of lands and the list of peoples of the Northern Black Sea coast do not actually change. This ethnonym includes material that has a direct origin from the myth of Iphigenia. That is, for the Greeks, these two concepts were, first, related to a literary tradition that dates back to Trojan times. Second, both concepts grew out of mythology. The origin of the term Taurus should be considered directly in connection with the myth and deity Artemis-Iphigenia-Virgo, which developed on Greek soil. This mythological tradition was formed in Achaean and Cretan-Mycenaean times, which suggests that the Taurus is a completely mythical people. Mythological notions related to the Asia Minor (Trojan cycle, Argonautics), Dorian (chthonic incarnations of Artemis, Artemis Parthenos, connection with the cult of Hercules and Thrace), Herodotus, Scythian traditions, can be traced in almost all works of ancient Greek authors. This led to a later synthesis of mythological, geographical and ethnographic data recorded in the Greek ancient tradition and the transfer of the mythical name of the colonization of the Black Sea coast to the real people and the emergence of the ethnonym «Tauri» of ancient authors.

Thus, Herodotus' evidence of the cult of the Parthenos or Virgo as such having a barbaric origin, lose their relevance and must be viewed through the prism of its mythological significance within the society of ancient Greece.

The nature of the rites and material culture of this type of sanctuary differs significantly from the cult places of the Crimean Mountain of the Kyzyl-Koba culture. The Kyzyl-Koba sanctuaries probably were used to serve more archaic cults. The common origin brings them closer to the Scythian cults, where in late Scythian times there is a great role of fire in the ritual, as well as with Greek rituals, in which fire was also used during sacrifices. However, in the Kyzyl-Koba not yet formed, and in the Scythian appeared only at an early stage a socially significant cult of the patron ancestor, while in ancient society, it had already covered the veil of civilization. Coins were a manifestation of it in ancient sanctuaries.

The problem of interpretation of the sanctuary with vivid manifestations of ancient female cults also includes the problem of interpretation of burials with skeletons in the position of an embryo of the early necropolis of Chersonesos (Зубар 1995, с. 137—146). It is known that its researchers associated them either with the Greeks or the local population, including the Tauris.

If we consider the sanctuary on the Gurzufs'ke Sidlo with the cults of Asia Minor, they should be associated with the East Crimean traditions recorded in the necropolises of the Bosporus and chora of Theodosia, but the question of barbaric origin, strongly Hellenized in the Bosporus kingdom *chora*, remains open.

Recently, the study of two more similar sanctuaries, Taraktash and Babugan-Yayla, was opened and launched. They generally correspond to the time of the second period of operation of the sanctuary near Gurzuf Sidlo, the findings at these sanctuaries are identical to Gurzuf one.

Thus, the question arises as to what people these sanctuaries belonged to, what cults they were dedicated to. At least, Alexandr V. Lysenko resume, that mainly this population was Taurian and dated them from the Roman time (Лысенко 2012, с. 105).

Conclusion. In general, characterizing the tribes that inhabited the Crimea during the metal ages, only in the final of Bronze Age and turn to Iron Age and later during the emergence of Greek centres we can talk about the tribes of farmers, where the cultivation of cereals accounts for a significant share in the economy. This is important because only the agricultural tribes have a common lunar calendar, which was determined by observations of celestial bodies, and therefore needed a sanctuary-observatory. There are no signs of such sanctuaries in the Crimea. The tribes of pastoralists had simpler ways of observing the sky, which probably occurred on the basis of the movement of the sun through the firmament, embodied in temples and sacred places on certain elevations — mountains, stone remains etc., or the construction of special structures — pyramids, ziggurats, mounds, obelisks, menhirs. We observe the simplest forms of worship in the Crimea — cemeteries under mountain ranges, mounds, menhirs. Sanctuaries and cults of the pre-Taurian periods of the Kyzyl-Koba culture are not known to us, except for a small set of signs on ceramic vessels. This antropomorthous signs have earlier analogies in Eastern Mediteranian and show features of changing in ideology of native population in different lends in process of transition from the Bronze to the Iron Age. This features appearances in anthropomorthous signs. All the known sanctuaries of the Crimean Mountains dated from the Roman time and they did not connect with Kyzyl-Koba culture. The burial custom of the tribes of the Taurian period is rows of stone cists, located under the ridges of the mountains; in some graves were installed menhirs. This custom is more in line with the population with the main component of livestock in the economy. The sanctuaries of the Crimean Mountains appear in the already formed form with an established custom and have nothing similar in the rites of Kyzyl-Koba tribes.

More and more evidence is now being gathered in favour of the emergence of a completely new phenomenon for Crimea — military cults, which

may be associated with a new wave of people who found themselves in the Crimea in connection with the spread of Latin cultures to the east. Preconditions, in particular, the transition of the Tauri population to the religions of the Scythian tribes, developed on the peninsula in the late IV — early III century BC. Thus, nothing contradicts the formation of syncretic military cults in the barbarian population of Crimea in the II century BC and the emergence of such phenomena as the sanctuary of Gurzufske Sidlo in Roman times.

ЛІТЕРАТУРА

Бертье-Делагард, А. Л. 1907. Случайная находка древностей близ Ялты. *Записки Одесского Императорского общества истории и древностей*, 27, с. 19-27.

Ваннер, К. 2019. Вступ. Використання антропології для розуміння релігії та культових змін. В: Ваннер, К., Буйських, Ю. (ред.). *Антропологія релігії: порівняльні студії від Прикарпаття до Кавказу*. Київ: Дух і літера, с. 13-32.

Гадамер, Г.-Г. 1988. *Истина и метод*. Москва: Прогресс.

Герцен, А. Г. 2004. Позднеантичное святилище на горе Бабулган. В: *V Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы (Керчь, 20—24 мая 2004)*. Керчь, с. 92-95.

Дергачев, В. А. 1975. *Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев.

Домбровский, О. И., Щепинский, А. А. 1962. Археологические загадки Красных пещер. В: *Как раскрываются тайны*. Симферополь: Крымиздат, с. 11-47.

Зедгенидзе, А. А. 1976. Исследование северозападного участка античного театра в Херсонесе. *Краткие сообщения института археологии СССР*, 145, с. 28-34.

Зубарь, В. М. 1995. Скорченные погребения из некрополя Херсонеса IV в. до н. э. *Археологія*, 3, с. 137-146.

Иванова, Л. А. 1980. Охота за головами у маринданим и время ее возникновения. В: Жуковская, Н. Л., Стратанович, Г. Г. (ред.). *Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии*. Москва: Наука, с. 117-144.

Козенкова, В. И. 2002. *У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*. Москва: Памятники исторической мысли.

Колотухин, В. А. 2003. *Поздний бронзовый век Крыма*. Киев: Стилос.

Кравченко, Э. А. 2002. Механизм возникновения вотивности монетного комплекса святилища возле перевала Гурзуфское Седло. В: *Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Руси — Украины. Материалы научной конференции (16—22 сентября 2002 г.)*. Киев; Судак: Академпородика, с. 138-141.

Кравченко, Э. А. 2007. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время. *Revista archeologica*, III, 1—2, с. 282-294.

Кравченко, Е. А. 2009. Матеріали ранньогальштацького часу поселення Уч-Баш. *Археологія*, 1, с. 26-40.

Кравченко, Е. А. 2010. Таври і Херсонес. *Археологический альманах*, 22, с. 51-71.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: Волинські старожитності.

Кравченко, Э. А. 2013. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиции. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 258-289.

Кравченко, Э. А. 2014. Кто сжег Уч-Баш? *Revista Archaeologica*, X, 1—2, с. 49-71.

Кравченко, Е. А. 2020a. Про один із знаків на кераміці Уч-Башу. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 13-21.

Кравченко, Е.А. 2020b. Металурги і ковалі залізного віку. Відейко, М. (ред.). *Історія цивілізації. Україна*. I: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. — IX ст.). Харків: Фоліо, с. 208-214.

Кравченко, Е. А. 2020c. Керамічна посудина із кургану біля с. Зольне у Криму. *Археологія*, 4, с. 73-81.

Кравченко, Э. А. (ред.), Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. 2016. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев: ИА НАН Украины.

Леви-Строс, К. 1999. *Мифологики. В 4-х томах*. 1: Сырое и проготовленное. Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга.

Леві-Строс, К. 2000. *Структурна антропологія*. Київ: Основи.

Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Лєсков, О. М., Кравченко, Е. А. (ред.), Гошко, Т. Ю. 2019. *Могильник білозерської культури біла с. Широке*. Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан.

Лысенко, А. В. 2007. Римские монеты конца 3 — начала 4 в. в южной части Таврики. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика*. Симферополь: Универсум, с. 187-191.

Лысенко, А. В. 2005—2009. Святилища римского времени южной части Горного Крыма (опыт систематизации). *Stratum plus*, 4, с. 374-400.

Лысенко, А. В. 2012. О формировании нумизматического комплекса римского времени в Аутке (Южный Крым). *Stratum plus*, 6, с. 81-104.

Лысенко, А. 2014. Топонимика Южной части Горного Крыма римского времени. В: *Archaeological and Linguistic Research: Materials of the Humboldt-Conference (Simferopol — Yalta, 20—23 September, 2012)*. Киев: Стилос, с. 101-122.

Молев, Е. А. 1990. Монеты из раскопок городища и некрополя Китея. *Античный мир и археология*, 7, с. 111-121.

Молева, Н. В. 1990. Археологические исследования на мысе Такиль в Восточном Крыму. *Античный мир и археология*, 7, с. 122-128.

Новіченкова, Н. Г. 1993. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. *Археологія*, 1, с. 54-66.

Новиченкова, Н. Г. 2015. *Горный Крым II в. до н. э. — II в. н. э.* Симферополь: Орианда.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: Наука.

Репников, Н. И. 1909. Каменные ящики Байдарской долины. *Известия археологической комиссии*, 30, с. 101-108.

Ростовцев, М. И. 1918. *Эллинство и иранство*. Петроград: Огни.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. *Верховная богиня античной Таврики*. Киев.

Тайлор, Э. Б. 1989. *Первобытная культура*. Москва: Политическая литература.

Толстой, И. И. 1918. *Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте*. Петроград.

Филиппенко, А. А., Кравченко, Э. А., Ушаков, С. В. 2018. Поселение кизил-кобинской культуры Трактирный мост. *Херсонесский сборник*, 19, с. 357-374.

Хайдегер, М. 1997. *Бытие и время*. Москва: Ad Marginem

Шульц, П. Н. 1976. Скифские изваяния. В: Сокольский, Н. И. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 218-231.

Щепинский, А. А. 1963. Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму. В: Ткачук, В. Г. (ред.). *Труды комплексной карстовой экспедиции АН СССР*. 1. Киев: АН СССР, с. 93-102.

Childe, V. G. 1944. *Archaeological Ages as Technological Stages. Huxly Memorial Lecture for 1944*. London: The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Lysenko, A. 2013. Die Heiligtьmer des Krimgebirges in römischer Zeit. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten, LVR-Landes Museum Bonn: 4.7.2013—19.1.2014, Eine Veröffentlichung des Landschaftsverbandes Rheinland / LVR-Landes Museum Bonn*. Bonn, S. 174-185.

Morris, I. 2001. *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University.

Novičenkova, N. 2013. Das Heiligtum am Pass Gurzufskoe Sedlo. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten, LVR-Landes Museum Bonn: 4.7.2013—19.1.2014, Eine Veröffentlichung des Landschaftsverbandes Rheinland / LVR-Landes Museum Bonn*. Bonn, S. 260-275.

Renfrew, C., Bahn, P. 1991. *Archaeology. Theories. Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.

Renfrew, C., Scarre, Chr. (eds.). 1998. *Cognition and material culture: the archaeology of symbolic culture*. Cambridge: Cambridge University.

Rutter, J. B. 1990. Some Comments on Interpreting the Dark-Surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century BC Aegean. *Journal of the Mediterranian Archaeology*, 3, 1, p. 29-49.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. The Origin and Goal of History. London: Routledge and Keegan Paul.

REFERENCES

Berte-Delagard, A. L. 1907. Sluchainaia nakhodka drevnostei bliz Ialty. *Zapiski Odesskogo Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 27, s. 19-27.

Vanner, K. 2019. Vstup. Vykorystannia antropolohii dlia rozuminnia relihii ta kultovykh zmin. In: Vanner, K., Buiskykh, Yu. (eds.). *Antropolohiia relihii: porivnialni studii vid Prykarpattia do Kavkazu*. Kyiv: Dukh i litera, s. 13-32.

Gadamer, G.-G. 1988. *Istina i metod*. Moscow: Progress.

Gertsen, A. G. 2004. Pozdneantichnoe sviatilishche na gore Babulgan. In: *V Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Etnicheskie protsessy (Kerch, 20—24 maia 2004)*. Kerch, s. 92-95.

Dergachev, V. A. 1975. *Bronzovye predmety XIII—VIII vv. do n. e. iz Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia*. Kishinev.

Dombrovskii, O. I., Shchepinskii, A. A. 1962. Arkheologicheskie zagadki Krasnykh peshcher. In: *Kak raskryvaiutsia tainy*. Simferopol: Krymizdat, s. 11-47.

Zedgenidze, A. A. 1976. Issledovanie severo-zapadnogo uchastka antichnogo teatra v Khersonese. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii SSSR*, 145, s. 28-34.

Zubar, V. M. 1995. Skorchennye pogrebeniia iz nekropolia Khersonesa IV v. do n. e. *Arkheolohiia*, 3, s. 137-146.

Ivanova, L. A. 1980. Okhota za golovami u marind-anim i vremia ee vozniknoveniia. In: Zhukovskaia, N. L., Stratanovich, G. G. (ed.). *Simvolika kultov i ritualov narodov zarubezhnoi Azii*. Moscow: Nauka, s. 117-144.

Kozenkova, V. I. 2002. *U istokov gorskogo mentaliteta. Mogilnik epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza u aula Serzhen-Iurt, Chechnia. Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza*. Moscow: Pamiatniki istoricheskoi mysli.

Kolotukhin, V. A. 2003. *Pozdnii bronzovyi vek Kryma*. Kyiv: Stilos.

Kravchenko, E. A. 2002. Mekhanizm vozniknoveniia votivnosti monetnogo kompleksa sviatilishcha vozle perevala Gurzufskoe Sedlo. In: *Surozh, Sugdeia, Soldaiia v istorii i kulture Rusi — Ukrainy. Materialy nauchnoi konferentsii (16—22 sentiabria 2002 g.)*. Kyiv; Sudak: Akademperodika, s. 138-141.

Kravchenko, E. A. 2007. K voprosu ob izmeneniiakh v materialnoi kulture naseleniia Gornogo Kryma v predskifskoe vremia. *Revista archeologica*, III, 1—2, s. 282-294.

Kravchenko, E. A. 2009. Materialy rannohalshtatskoho chasu poselennia Uch-Bash. *Arkheolohiia*, 1, s. 26-40.

Kravchenko, E. A. 2010. Tavry i Khersones. *Arkheologicheskii almanakh*, 22, s. 51-71.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Lutsk: Volynski starozhytnosti.

Kravchenko, E. A. 2013. Rannee zhelezo v Severnom Prichernomore i poselenie Uch-Bash: tekhnologiia i traditsii. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 3, s. 258-289.

Kravchenko, E. A. 2014. Kto szheg Uch-Bash? *Revista Archaeologica*, X, 1—2, s. 49-71.

Kravchenko, E. A. 2020a. Pro odyn iz znakiv na keramitsi Uch-Bashu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 13-21.

Kravchenko, E.A. 2020b. Metalurhy i kovali zaliznoho viku. Videiko, M. (ed.). *Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina*. I: Vid kimmeriitsiv do Rusi (X st. do n. e. — IX st.). Kharkiv: Folio, s. 208-214.

Kravchenko, E. A. 2020c. Keramichna posudyna iz kurhanu bilia s. Zolne u Krymu. *Arkheolohiia*, 4, s. 73-81.

Kravchenko, E. A. (red.), Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroitor, R. V., Razumov, S. N., Sergeeva, M. S., Ianish, E. Iu. 2016. *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhitelei Inkermanskoi doliny*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Levi-Stros, K. 1999. *Mifologiki*. V 4-kh tomakh. 1: Syroe i progotovlennoe. Moscow; Sankt-Peterburg: Universitetskaia kniga.

Levi-Stros, K. 2000. *Strukturna antropolohiia*. Kyiv: Osnovy.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Lieskov, O. M., Kravchenko, E. A. (red.), Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohylnyk bilozerskoi kultury bila s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan.

Lysenko, A. V. 2007. Rimskie monety kontsa 3 — nachala 4 v. v iuzhnoi chasti Tavriki. In: Zaytsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Drevniaia Tavrika*. Simferopol: Universum, s. 187-191.

Lysenko, A. V. 2005—2009. Sviatilishcha rimskogo vremeni iuzhnoi chasti Gornogo Kryma (opyt sistematizatsii). *Stratum plus*, 4, s. 374-400.

Lysenko, A. V. 2012. O formirovanii numizmaticheskogo kompleksa rimskogo vremeni v Autke (Iuzhnyi Krym). *Stratum plus*, 6, s. 81-104.

Lysenko, A. 2014. Toponimika Iuzhnoi chasti Gornogo Kryma rimskogo vremeni. In: *Archaeological and Linguistic Research: Materials of the Humboldt-Conference (Simferopol — Yalta, 20—23 September, 2012)*. Kyiv: Stilos, s. 101-122.

Molev, E. A. 1990. Monety iz raskopok gorodishcha i nekropolia Kiteia. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 7, s. 111-121.

Moleva, N. V. 1990. Arkheologicheskie issledovaniia na myse Takil v Vostochnom Krymu. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 7, s. 122-128.

Novichenkova, N. H. 1993. Sviatylyshe bilia perevalu Hurzufske Sidlo. *Arkheolohiia*, 1, s. 54-66.

Novichenkova, N. G. 2015. *Gornyi Krym II v. do n. e. — II v. n. e.* Simferopol: Orianda.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury*. Moscow: Nauka.

Repnikov, N. I. 1909. Kamennye iashchiki Baidarskoi doliny. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 30, s. 101-108.

Rostovtsev, M. I. 1918. *Ellinstvo i iranstvo*. Petrograd: Ogni.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Stilos.

Rusiaeva, A. S., Rusiaeva, M. V. 1999. *Verkhovnaia boginia antichnoi Tavriki*. Kyiv.

Tailor, E. B. 1989. *Pervobytnaia kultura*. Moscow: Politicheskaia literatura.

Tolstoi, I. I. 1918. *Ostrov Belyi i Tavrika na Evksinskom Ponte*. Petrograd.

Filippenko, A. A., Kravchenko, E. A., Ushakov, S. V. 2018. Poselenie kizil-kobinskoi kultury Traktirnyi most. *Khersonesskii sbornik*, 19, s. 357-374.

Khaideger, M. 1997. *Bytie i vremia*. Moscow: Ad Marginem

Shults, P. N. 1976. Skifskie izvaianiia. In: Sokol'skiy, N. I. (ed.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira. Sbornik pamiati B. V. Farmakovskogo*. Moscow: Nauka, s. 218-231.

Shchepinskii, A. A. 1963. Peshchernye sviatilishcha vremeni rannego zheleza v gornom Krymu. In: Tkachuk, V. G. (ed.). *Trudy kompleksnoi karstovoi ekspeditsii AN SSSR*. 1. Kyiv: AN SSSR, s. 93-102.

Childe, V. G. 1944. *Archaeological Ages as Technological Stages. Huxly Memorial Lecture for 1944*. London: The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Lysenko, A. 2013. Die Heiligtьmer des Krimgebirges in römischer Zeit. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten, LVR-Landes Museum Bonn: 4.7.2013—19.1.2014, Eine Veröffentlichung des Landschaftsverbandes Rheinland / LVR-Landes Museum Bonn*. Bonn, S. 174-185.

Morris, I. 2001. *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University.

Novičenkova, N. 2013. Das Heiligtum am Pass Gurzufskoe Sedlo. In: Muller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen — Skythen — Goten, LVR-Landes Museum Bonn: 4.7.2013—19.1.2014, Eine Veröffentlichung des Landschaftsverbandes Rheinland / LVR-Landes Museum Bonn*. Bonn, S. 260-275.

Renfrew, C., Bahn, P. 1991. *Archaeology. Theories. Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.

Renfrew, C., Scarre, Chr. (eds.). 1998. *Cognition and material culture: the archaeology of symbolic culture*. Cambridge: Cambridge University.

Rutter, J. B. 1990. Some Comments on Interpreting the Dark-Surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century BC Aegean. *Journal of the Mediterranian Archaeology*, 3, 1, p. 29-49.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. The Origin and Goal of History. London: Routledge and Keegan Paul.

E. A. Kravchenko

ARCHAEOLOGICAL SOURCES OF THE CRIMEAN NATIVES' RELIGION AND CULTS IN THE EARLY IRON AGE

Scientific information about the natives of Crimea, in spite of more than a century of investigations, is quite limited. Perhaps the least clear in the archaeological and cultural-historical constructions of the Crimean societies of the final Bronze Age — Early Iron Age is still the sphere of religion and cults.

The only thing that in any way indicates the religion of the population of Crimea — is a set of symbols on ceramics, which demonstrates the dynamics of change of signs. In addition to images of signs in the culture, images of faces are also known — on a vessel from Uch-Bash and on phallic-shaped ceramic figures from the pre-Greek layer of Chersonesos.

We assume that the social order of the tribes of the younger pre-Taurian period was destroyed due to the invasion of nomads. The old economic system in the northern Black Sea coast ceased to function, contacts collapsed, and the remnants of the local tribes formed a new society, in fact, on fire and together with the remnants of other tribes. In such a situation, the beginnings of a new ideology were probably destroyed along with their bearers. The tribes adopted a primitive ideology that was not characteristic of earlier Crimean societies. Why this happened and where this ideology was borrowed from, or whether it was characteristic of the tribal Bronze Age tribes living on the peninsula, remains unclear.

In general, characterizing the tribes that inhabited the Crimea during the metal ages, only in the final of Bronze Age and turn to Iron Age and later during the emergence of Greek centres we can talk about the tribes of farmers, where the cultivation of cereals accounts for a significant share in the economy. This is important because only the agricultural tribes have a common lunar calendar, which was determined by observations of celestial bodies, and therefore needed a sanctuary-observatory. There are no signs of such sanctuaries in the Crimea. The tribes of pastoralists had simpler ways of observing the sky, which probably occurred on the basis of the movement of the sun through the firmament, embodied in temples and sacred places on certain elevations — mountains, stone remains etc., or the construction of special structures — pyramids, ziggurats, mounds, obelisks, menhirs. We observe the simplest forms of worship in the Crimea — cemeteries under mountain ranges, mounds, menhirs. Sanctuaries and cults of the pre-Taurian periods of the Kyzyl-Koba culture are not known to us, except for a small set of signs on ceramic vessels. This antropomorthous signs have earlier analogies in Eastern Mediteranian and show features of changing in ideology of native population in different lends in process of transition from the Bronze to the Iron Age. This features appearances in anthropomorthous signs. All the known sanctuaries of the Crimean Mountains dated from the Roman time and they did not connect with Kyzyl-Koba culture. The burial custom of the tribes of the Taurian period is rows of stone cists, located under the ridges of the mountains; in some graves were installed menhirs. This custom is more in line with the population with the main component of livestock in the economy. The sanctuaries of the Crimean Mountains appear in the already formed form with an established custom and have nothing similar in the rites of Kyzyl-Koba tribes.

More and more evidence is now being gathered in favour of the emergence of a completely new phenomenon for Crimea — military cults, which may be associated with a new wave of people who found themselves in the Crimea in connection with the spread of Latin cultures to the east. Preconditions, in particular, the transition of the Tauri population to the customs of the Scythian tribes, developed on the peninsula in the late

4th — early 3rd century BC. Thus, nothing contradicts the formation of syncretic military cults in the barbarian population of Crimea in the 2nd century BC and the emergence of such phenomena as the sanctuary of Gurzufske Sidlo in Roman times.

Keywords: Early Iron Age, Pontic region, Crimea, Tauri, Scythians, religion, cults.

Е. А. Кравченко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО РЕЛІГІЇ ТА КУЛЬТІВ КОРІННОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ В РАННЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

Наукова інформація про корінних мешканців Криму, попри понад сторіччя досліджень, досить обмежена. Чи не найменш зрозумілою в археологічних і культурно-історичних конструкціях кримських суспільств доби фінальної бронзи — раннього заліза залишається сфера релігії та культів. Єдине, що хоч якось вказує на віросповідання населення Криму, — набір символів на кераміці, який демонструє динаміку зміни знаків. Окрім зображень знаків у культурі відомі також зображення облич — на посудині з Уч-Башу і на фалоподібних керамічних фігурках догрецького шару Херсонеса.

Припускаємо, що суспільний лад племен молодшого дотаврського періоду був зруйнований унаслідок вторгнення кочівників. Стара економічна система в Північному Причорномор'ї перестала функціонувати, контакти розірвались, а залишки місцевих племен утворили нове суспільство, фактично на згарищах і разом із залишками інших племен. У такій ситуації зачатки нової ідеології, ймовірно, були знищені разом із їх носіями. Племена сприйняли примітивну ідеологію, не властиву попереднім кримським суспільствам. Чому так сталось і звідки ця ідеологія була запозичена, чи була вона притаманна племенам бронзової доби, що мешкали на півострові, досі не з'ясовано.

Загалом характеризуючи племена, що населяли Крим за доби металів, лише наприкінці епохи бронзи і переходу до залізної доби та пізніше, під час виникнення грецьких центрів, можна говорити про племена землеробів, значна частка економіки яких припадає на вирощування зернових. Це важливо, оскільки землеробські племена мали місячний календар, складений на основі спостережень за небесними світилами, тому потребували святилищ-обсерваторій. Ознак таких святилищ у Криму немає. У племен скотарів були простіші способи спостережень за небом, які, ймовірно, спирались на рух сонця. Його рух небосхилом втілено в храмах і священних місцях на підвищеннях — горах, кам'яних останцях тощо, або спеціальних спорудах — пірамідах, зіккуратах, курганах, обелісках, менгірах. Найпростіші форми культу відомі в Криму: кладовища під гірськими хребтами, кургани, менгіри.

Святилища і культи дотаврського періоду кизил-кобинської культури нам не відомі, за винятком невеликого набору знаків на керамічних посудинах. Ці антропоморфні ознаки мають більш ранні аналогії у Східному Середземномор'ї та демонструють особливості зміни світогляду населення в різних регіонах у процесі переходу від бронзового до залізного часу. Усі відомі святилища Кримських гір датовані римським часом і не пов'язані з кизил-кобинською культурою. Поховальний обряд племен таврського періоду — це ряди кам'яних скринь (цист), розташованих під пасмами гір, подеколи на могилах встановлено менгіри. Святилища Кримських гір постають у вже сформованому вигляді з усталеним обрядом, не подібним до обрядів племен кизил-кобинської культури.

Нині накопичується все більше доказів на користь появи абсолютно нового для Криму явища — військових культів, яке може бути пов'язано з новою хвилею людей, які опинилися в Криму унаслідок поширення латенських культур на схід. Передумови, зокрема перехід таврів до обрядів скіфських племен, склались на півострові наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. Таким чином, ніщо не заперечує факт формування синкретичних військових культів у варварського населення Криму у II ст. до н. е. і виникнення такого феномену, як святилище Гурзуфське Сідло в римські часи.

Ключові слова: рання залізна доба, понтійський регіон, Крим, таври, скіфи, релігія, культи.

Одержано 26.04.2023

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KRAVCHENKO Evelina A., Ph. D. (Archaeology), Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7238-7417,
e-mail: evekravchenko@gmail.com.

УДК 904'1(282.247.32-196.6:292.485)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.02

Д. С. Гречко

МІЖ ОСІЛІСТЮ ТА КОЧУВАННЯМ: ЖИТТЯ НА ЛІСОСТЕПОВОМУ ФРОНТИРІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА У СКІФСЬКИЙ ЧАС

Стаття присвячена проблемі реконструкції способу життя та господарювання племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу. Запропоновано умовно використовувати термін «кочовики» та «номади» для груп скотарів тільки на момент їх проникнення до регіону, а термін «напівкочовики» — для тих груп рухливих скотарів, які залишались у регіоні. Загалом, можна припускати значний вплив міграцій номадів у регіон на життя місцевого осілого населення.

Ключові слова: *Дніпровське лісостепове Лівобережжя, скіфський час, кочовики, напівкочовики, система господарювання.*

Дніпровське лісостепове Лівобережжя у скіфський час було одним із велелюдних регіонів півдня Східної Європи. На його території місцеве землеробське населення постійно контактувало зі степовими кочовиками і племенами лісової зони. Численні міграції різних груп населення принципово змінювали систему розселення племен Лісостепу протягом доби раннього заліза (Гречко 2021а).

Правильна оцінка взаємодії землеробського населення Лісостепу із різними групами номадів і напівномадів є особливо важливою, оскільки від неї залежить реконструкція етнічних і соціальних процесів, що відбувались у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі протягом скіфського часу.

Ким могли бути мешканці Лісостепу скіфського часу на думку фахівців. Еволюцію поглядів дослідників на етнічну приналежність населення Дніпровського лісостепового Правобережжя ретельно проаналізував С. А. Скорий (Скорый 2003, с. 8—18), тому я зупинюсь на найважливіших моментах і даних, які стосуються історії Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу.

© Д. С. ГРЕЧКО, 2023

У XIX — на початку XX ст. сформувалось два основних підходи до етнічного визначення племен Лісостепу. Відповідно до першого, східноєвропейський Лісостеп населяли праслов'яни — скіфи-землероби та скіфи-орачі (П. І. Шафарик, Л. Нідерде, В. В. Хвойка, П. М. Третьяков, М. І. Артамонов, П. Д. Ліберов). Прихильники другого підходу вважали, що цей регіон завоювали скіфи-кочовики (Е. Х. Міннз, М. І. Ростовцев та ін.), тобто етнічні процеси у Лісостепу відбувались унаслідок безпосередньої взаємодії автохтонного й алохтонного (кочового) населення за домінування останнього. Б. М. Граков розглядав населення Степу і Лісостепу як гомогенне, де кочовики повністю асимілювали місцеве населення (етнічна єдність населення обох регіонів; Граков 1947).

Після конференції в Інституті історії матеріальної культури в Москві (1952) стало зрозумілим, що дослідники розділились на прихильників одного з двох основних підходів із різними варіантами. Першу гіпотезу сформулювали Б. М. Граков та А. І. Мелюкова. Згідно з нею племена Лісостепу характеризували як нескіфські та незалежні і такі, що отримали скіфську тріаду унаслідок культурних впливів, тому їхню культуру було запропоновано називати скіфоїдною (Граков, Мелюкова 1954). Ці положення підтримали Б. А. Шрамко та І. І. Ляпушкін. Іншу концепцію озвучив О. І. Тереножкін, вважаючи, що Лісостеп із нескіфським місцевим населенням входив до складу Скіфії. Таким чином, основною розбіжністю у поглядах дослідників, починаючи з 1950-х рр., були межі підвладних скіфам-кочовикам територій (Скорый 2003, с. 13).

На Другій конференції з питань скіфо-сарматської археології (1967) О. І. Тереножкін розвинув свою гіпотезу. Він стверджував, що скіфи принес-

ли свою культуру і традиції до Лісостепу разом із завоюванням. Скіфами дослідник вважав також значну частину населення Лівобережного Лісостепу — Посулля (скіфи-орачі; Тереножкин 1971, с. 17—18). Більшість учасників конференції залишились на боці концепції Гракова — Мелюкової (Б. А. Шрамко, І. В. Яценко та її автори). На її захист найчіткіше виступив Б. А. Шрамко і запропонував вважати Лісостеп своєрідною окремою історико-етнографічною областю (Шрамко Б. А. 1971, с. 92). Таким чином, дискусія до сьогодні відбувалась і триває у межах протистояння «лісостеповиків-незалежників» і прихильників «Великої Скіфії», за незначного кількісного переважання прибічників «першої партії». Б. А. Шрамко та його учні (А. О. Моруженко, П. Я. Гавриш) до останнього захищали на сторінках праць «вільну лісостепову Скіфію». Головні положення було сформульовано засновником харківського осередку скіфознавства у тезах «Чи був лісостеп завойований скіфами?» (Шрамко Б. А. 1990). Основна дискусія про етнокультурний розвиток населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя у скіфський час точилась між Б. А. Шрамко й В. А. Іллінською в межах описаних вище двох основних підходів (див. Скорый 2003, с. 16—17). Утім, стосовно південної частини Дніпровського лісостепового Правобережжя більшість дослідників погоджувались на проникнення скіфів у IV ст. до н. е., про що свідчили виявлені поховання в катакомбах.

Кардинальний вплив на вирішення проблеми виокремлення поховань власне номадів у останні десятиріччя мали розробки представників київської школи скіфознавста, насамперед С. С. Бессонової та С. А. Скорого (Скорий 1987; Скорый 2003; Бессонова 1999; 2000). Ідея безпосередньої присутності кочовиків у Лісостепу поруч із автохтонами знайшла підтримку у колах скіфологів (напр.: Медведев 1999; Гречко 2010). Згодом я продовжив роботу з пошуку нових можливостей виявлення кочового етнічного компонента поза межами степового регіону (Гречко 2016). На сьогодні концепція, яка вказує на присутність певної кількості різних груп кочового населення протягом скіфського часу серед прийшлого землеробського населення у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі є найадекватнішою стану джерельної бази на сучасному етапі розвитку скіфознавства.

Деталізація реконструкції процесу проникнення номадів до східноєвропейського Лісостепу допомогла дослідникам виділити кілька основних етапів. С. С. Бессонова вказує на існування двох періодів, коли прояви «культури скіфського типу» були найпомітнішими: у VII — початку VI ст. до н. е і наприкінці V — IV ст. до н. е. Для першого з них було характерне переміщення номадів до Дніпровського лісостепового Правобережжя, Посулля та терасового Лісостепу на Лівобережжі, а у другий — до південних районів Лісостепу (Бессонова 1999, с. 149). Дослідники відмічають, що процеси на Лівобережжі були складнішими, ніж на правому березі Дніпра, а процес проникнення іранського етнокультурного компоненту почався раніше. Серед учасників цього процесу вчені вказують, зокрема, і на іраномовних гелонів, які прийшли з Північного Кавказу (Шрамко Б. А. 1987, с. 160—161). На проблеми реконструкції причин, що призвели до суттєвих змін у відносинах між населенням степу і лісостепу у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. слушно вказує С. С. Бессонова (Бессонова 1999, с. 149). Раніше вважали, що на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя наприкінці V — IV ст. до н. е. тривав розквіт поселенської системи (Моруженко 1989, с. 32), тоді як поселенські системи Правобережжя занепали після часткового входження до північнопричорноморської Скіфії (Скорый 2003, с. 88—89). На сьогодні можна говорити про схожість процесів в обох регіонах (Гречко, Шелехань, 2012, с. 94—115).

Дискусія про характер проникнення номадів до Лісостепу у ранньоскіфський час ретельно проаналізована дослідниками (Бессонова 1999, с. 149), і я схиляюсь до версії С. С. Бессонової та С. А. Скорого, що групи воїнів-кочовиків не перебували на службі у місцевого населення, швидко асимілюючись, а в процесі міграції завоювали ці племена і зайняли верхню страту у цих суспільствах (Скорый 2003, с. 79).

Важливими є висновки С. С. Бессонової, що номади під час переміщення обирали природно-географічні та ландшафтні умови свого попереднього місця перебування. Мігранти зі сходу могли використовувати передгірські місцевості з континентальним кліматом і продуктивними пасовищами. Цим умовам відповідає Центральне Передкавказзя, яке часто було плацдармом для нових кочовиків зі сходу. Номади із західної частини степової зони з помірним кліматом обирали Закубання і Лісостеп. Основні процеси нових етнокультурних утворень відбувались на периферії Степу за участі напівномадів, а номади степової зони завжди були основною рушійною силою нових міграцій і воєнних походів. Відмічено і домінантну роль номадів відкритих степів протягом всього скіфського часу (Бессонова 1999, с. 150). До того ж С. С. Бессонова довела можливість існування рухливого скотарства в умовах Лісостепу (Бессонова 1999). Це важливо, оскільки для ранньоскіфського часу саме цей регіон був основним об'єктом експансії кочовиків (Скорый 2003, с. 87—88). Проживання кочовиків на території відповідних екологічних ніш у Лісостепу (степові ділянки, зони різнотравно-злакових луків) надійно зафіксовано у добу раннього середньовіччя (Борисов 2019, с. 166—169).

Частина дослідників вважає воїнські некрополі ранньоскіфського часу тими, що належали місцевій аристократії осілих племен (Хазанов 1975, с. 188—189; Шрамко Б. А. 1987), або були залишені кочовиками-найманцями на службі у лісостепової еліти, включаючи амазонок (Раевский 1995, с. 14—16; Фіалко 2011). В останні

роки кількість прибічників цих двох варіантів інтерпретації воїнських поховань Лісостепу середини VII — середини VI ст. до н. е. зменшується. Навіть традиційні прибічники їх належності місцевій аристократії осілих племен змушені визнати кочівницький характер поховального обряду та інвентарю принаймні частини комплексів. Автори розкопок кургану 2 2020 р. в ур. Скоробір зазначають, що нові дослідження дали підстави «*зафіксувати нові риси поховального обряду скіфа-кочовика за походженням, який з часом, вірогідно, став одним з представників місцевої аристократії першої половини VI ст. до н. е., проте був похований за суто кочівницькими традиціями*» (Шрамко І. Б., Заднiков 2021, с. 14).

Про кочівницькі «хвилі» Лісостепу. Значну увагу дослідженню процесів проникнення іраномовних номадів до східноєвропейського Лісостепу приділив С. А. Скорий (Скорый 2003). Важливим є висновок дослідника, що у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. для племен Лісостепу вирішальну роль у поширенні культури ранньоскіфського типу мали не культурні зв'язки регіонів, а пряме проникнення номадів на північ, оскільки у степах того часу не зафіксовано наявності постійного кочового населення (Скорый 2003, с. 32). Дослідник виділив три хвилі проникнення номадів до Дніпровського лісостепового Правобережжя — перша, азійська (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.), друга, кавказька (друга половина VII — рубіж VII — VI ст. до н. е.) і третя, північнопричорноморська (V ст. до н. е.) (Скорый 2003, с. 88—89). Важливо, що С. А. Скорий слушно вказує, що поховання номадів у Лісостепу були здійснені не тільки у катакомбах та підбоях, але й у дерев'яних камерних гробницях та інших типах поховальних споруд (Стеблівський могильник; Скорый 1997, с. 85).

С. А. Скорий справедливо відмічає, що для Лівобережжя друга хвиля була першою (Скорый 2003, с. 78). Цікаво, що він вказує на переміщення скіфів із Північного Кавказу і Передкавказзя у другій половині VI ст. до н. е., що мало суттєві наслідки для місцевого населення, але не виділяє цей процес як окрему хвилю.

На сьогодні, щонайменше для Дніпровського лісостепового Лівобережжя, прихід нових номадів орієнтовно у середині VI ст. до н. е. після походу від Північного Кавказу до Центральної Європи добре фіксується археологічно, тому є всі підстави назвати цей процес другою «хвилею» проникнення номадів у регіон. Можливо, саме в цей час у регіоні з'явились гелони і меланхлени, яких античні автори спочатку фіксують на Північному Кавказі (Шрамко Б.А. 1987; Grechko 2021, с. 23). Не виключена і міграція неврів, за покоління до походу Дарія I проти скіфів, пов'язана з залюдненням широких просторів Дніпро-Донського Лісостепу приблизно в середині VI ст. до н. е. Третя хвиля, для обох регіонів була спільною, північнопричорноморською.

Важливим є питання про культурну належність воїнів Лісостепу, похованих у дерев'яних камерних гробницях V ст. до н. е. Частина дослідників вказує на зв'язок цього типу поховальних споруд із традиціями попереднього часу і вважають їх представниками місцевого прошарку воїнів. Поховання ж кочівників V—IV ст. до н. е. співвідносяться із похованнями в підбоях і катакомбах (Скорый 2003, с. 51, 60). У Степу в першій половині V ст. до н. е. як тип поховальної споруди абсолютно домінували ями, які, на відміну від початку середньоскіфського часу, стають основними в курганах. У цьому регіоні немає підбоїв і катакомб, які б були надійно датовані першою половиною V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 83). Тільки з другої половини V ст. до н. е в Нижньому Подніпров'ї поступово поширився престижний обряд поховання в катакомбах [1]. Зміна не відбулася різко — ями і підбої з катакомбами використовували на рівних в Нижньому Подніпров'ї до останньої чверті цього століття (Гречко 2017, с. 83—85).

Важливими для вирішення цього питання є результати рятівних розкопок курганів біля с. Покровська Багачка на р. Хорол (Супруненко, Шерстюк 2019, с. 206—207). Під курганами було виявлено поховання воїнів у ґрунтових ямах (орієнтування Пн-Пд) з деталями кінського спорядження V ст. до н. е. Значення цього відкриття полягає у тому, що у цьому регіоні відсутня синхронна поселенська система. Не можна виключати, що подібні комплекси можуть фіксувати сезонні переміщення рухливих скотарів лівобережного Лісостепу з півночі на південь у напрямку придніпровських терасових низовинних областей.

Новітні дослідження колективу авторів за результатами ізотопного аналізу кісток із різних некрополів Більського археологічного комплексу (20 індивідів) дали підстави говорити про обмежену мобільність місцевого населення (переміщення індивідів не далі ніж 90 км на північ та 160 км на схід; Miller et al. 2019, с. 1399—1416). Я вже зазначав, що ці результати стосуються лише періоду життя людини, кістки якої піддано аналізу, а не вирішують питання походження його пращурів і, навіть, його місця народження. Крім того, більшість поховань сильно пограбовані, тому складно зрозуміти, чи для аналізування відібрано рештки основного покійника, чи супровідного, який міг бути і місцевим мешканцем (Гречко 2021b, с. 40).

Варто зазначити, що висновок дослідників про обмежену рухливість населення не виключає напівкочового способу ведення господарства його частини (Ventresca Miller et al. 2019, с. 1410). Роботи у цьому напрямі є надзвичайно перспективними.

1. Саме автор в ході аналізу оновленої джерельної бази вперше уточнив датування появи даного типу поховальних споруд у Північному Причорномор'ї. До того це явище відносили до V ст. до н. е. в цілому (Черненко та інші 1986, с. 347—348) або до першої половини VI ст. до н. е. (ранньоскіфський час; Ольховский 1991, с. 34).

Безперечно, до проведення генетичних досліджень ми не можемо щось однозначно стверджувати про етнічну приналежність воїнів, похованих на нових лісостепових могильниках V ст. до н. е.

Чи має межі рухливість у Лісостепу? Потрібно зупинитись на проблемі реконструкції способу життя та господарювання груп рухливих скотарів, які проникали у регіон протягом скіфського часу. Традиційно їх називають кочовиками (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 366; Скорый 2003, с. 75—81). Важко говорити про тип їхнього господарства до прибуття до східноєвропейського Лісостепу, тому я з певною умовністю використовую терміни «кочовики» та «номади» для груп скотарів тільки на момент їх проникнення до регіону. В нових умовах їхній спосіб життя суттєво змінювався. Відбувався перехід до рухливого скотарства з обмеженою територію переміщень, постійними зимівниками біля поселень і городищ осілого населення регіону, починала переважати відгонна форма утримання худоби тощо. Не існує єдності серед дослідників номадизму стосовно, навіть, основних понять і термінів (див. детальніше Гаврилюк 2013, с. 57—69). На цей момент я вважаю, що термін «напівкочовики [1] є найадекватнішим для тих груп рухливих скотарів, які залишались у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі протягом скіфського часу.

Багато чого залежить і від кількості рухливих скотарів, оскільки їх нечисленність давала їм можливість прогодувати худобу на відносно незначних за площею пасовищах. У достатньо вологому кліматі, наприклад, природні умови регіону могли забезпечувати пасовищами напівномадів Більського городища саме в радіусі біля 90 км, на що вказують дані ізотопних досліджень (Miller et al. 2019, с. 1399—1416). Значні степові ділянки, широка заплава Ворскли та осіле населення, яке могло займатись заготівлею сіна, створювали достатньо комфортні умови для рухливих скотарів. Реконструкція їх чисельності на базі даних археології достатньо проблематична, враховуючи дискусійність етнокультурної приналежності частини комплексів та в цілому ступінь дослідженості регіону. Палеоекологічний підхід може допомогти нам установити лише максимально можливу кількість худоби, яку могла б витримати екологія регіону. На питання «скільки було рухливих скотарів?» відповіді не буде. Не можна виключати, що їх кількість була набагато меншою за гранично допустимі параметри навантаження на можливості пасовищ.

Перебування кочовиків у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі дослідники встановили і для доби раннього середньовіччя. Як приклад можна навести кутригурів, які зимували у Приазовських степах, а на зиму перекочовували в Лісостеп (Комар 2004, с. 198—199).

Олексій Комар вказує, що протягом VI—VII ст. кочовики в Лісостепу вели виключно рухливий спосіб життя. Це підтверджено відсутністю будь-яких пам'яток, які б свідчили про осідання (наявність стійбищ і поселень, на відміну від осідання номадів салтівської культури VIII—X ст.), і наявністю не більше 1—2 впускних поховань на одному некрополі (Комар 2007, с. 39). Різними були і відносини кочовиків раннього середньовіччя та осілих племен Лісостепу. Ця тема потребує спеціального комплексного дослідження, результати якого буде цікаво порівняти з даними щодо доби раннього заліза. Це надасть можливість говорити про певні закономірності взаємодії різних за способом господарювання, етнічною та мовною приналежністю суспільств у межах однієї природно-географічної зони під впливом постійних змін клімату.

Важливим і перспективним є пошук зимівників лісостепових рухливих скотарів у пониззі річок Сула, Псел, Ворскла і Самара, де у широких заплавах було достатньо високої трави й очерету. Поховані протягом ранньоскіфського часу у Посуллі та Придніпровському терасовому Лісостепу біля Вереміївки могли належати й до одного роду / племені, але ховали їх на різних етапах кочування протягом року. Для середньоскіфського часу, крім терасового Лісостепу, можна відзначити степові ділянки басейну Хоролу та вододілу Сули і Псла, які могли використовувати у V ст. до н. е. рухливі скотарі Лісостепу. У IV ст. до н. е., судячи з ґрунтового некрополя в ур. Барвінкова гора поблизу Більська (Гречко 2021b, с. 41), частина мігрантів з півдня переходила до осілого способу життя, а терасовий Лісостеп був доволі щільно залюднений степовиками, які були змушені через низку факторів переміститись з півдня. Тоді Придніпровський терасовий Лісостеп степовики «забрали» у лісостепових рухливих скотарів, що, ймовірно, сприяло збільшенню напруженості у стосунках між ними.

Цікавим проявом близькості соціальних змін у суспільствах Степу та Лісостепу є синхронна поява значної кількості поховань жінок із предметами озброєння у період існування Класичної Скіфії у степах Північного Причорномор'я. Вся серія захоронень войовниць Лісостепового Придніпров'я скіфського часу (27 комплексів) була ретельно проаналізована визначним фахівцем-скіфологом Оленою Євгенівною Фіалко (Фіалко 2019). За винятком трьох поховань ранньоскіфського часу, решта комплексів належить до останньої третини V — початку III ст. до н. е. Загалом подібний стан речей відповідає ситуації на решті території Скіфії (Фіалко 2019, с. 95). Це вказує на те, що частина населення Лісостепу тоді мала спільне походження (?), схожі традиції та спосіб ведення господарства зі скіфами Північного Причорномор'я.

1. Як і кочовики належать до ГКТ кочових скотарів, але не номадів «відкритого степу» (Гаврилюк 2013, с. 274, 301). Фактично відповідає другій стадії розвитку кочового суспільства (Плетнева 1991, с. 99). Тут варто зазначити, що в умовах Лісостепу з розгалуженою поселенською системою напівномадам не було необхідності в освоєнні нових видів господарської діяльності (землеробства, промислів тощо).

Важливими для зазначеної теми, безумовно, є дані етнографії. Для лісостепового Зауралля О. Д. Таіров для реконструкції господарства племен гороховської та іткульської культур використовує етнографічні дані з історії башкір, які мешкали у цьому ж регіоні у XVIII — XIX ст. (Таиров 2015, с. 291—293). Дослідник правомірно вважає скотарство цих племен, як і спосіб їх життя, напівкочовим, оскільки більшість населення покидало зимівники і починало перекочівки. Зимівники представлені стаціонарними поселеннями зі слабконасиченим культурним шаром мінімальної потужності. Навесні починався перегін худоби по сезонних пасовиськах, де худобу утримували на підніжному кормі. Цікавими є дані, що у період руху забивали здебільшого дрібну рогату худобу, а на зимівниках — коней і велику рогату худобу. Це потрібно враховувати під час аналізування остеологічних решток поселень, стійбищ і поховань. Весняні пасовиська здебільшого були розташовані поруч із зимівниками (40—70 км від поселення) і лише після того, як худоба набиралась сил після зими, стада переганяли далі. Маршрути перекочівок були традиційними і змінювались у разі надзвичайних ситуацій. На літовках у лісостепу башкири ставили юрти, а у гірсько-лісовій місцевості — навіть будівлі з дерева. У холодну пору року худобу намагались максимально довго тримати на підніжному кормі, а за негативних погодних умов (високий сніговий покрив) худобу тримали у спеціальних приміщеннях і підгодовували запасеним кормом (сіно, солома, зерно тощо). У разі поліпшення погоди худобу виганяли на зимові пасовиська. Коней і велику рогату худобу могли відганяти у південні райони Лісостепу (Таиров 2015, с. 291—293).

Ситуація у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі була схожою, окрім однієї суттєвої відмінності — наявності розгалуженої поселенської системи землеробів. Це могло, на мою думку, вирішувати питання зимового утримання худоби. Зимівниками, судячи з розташування некрополів напівкочовиків, могли слугувати околиці Більського городища, Посулля та придніпровську терасову низовину. Цікаво, що на Ворсклі, крім зазначеного місця, не відомі воїнські поховання ранньоскіфського часу з кочовими елементами у поховальному обряді. Групи рухливих скотарів Посулля могли на зимові пасовиська переганяти худобу на південь, до придніпровських терасових низовинних областей.

Про етапи кроскультурного діалогу. Осіле населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя своїм походженням пов'язано із правобережним. Міграція відбувалась у два етапи (жаботинський час і перехідний період, приблизно середина VI ст. до н. е.), що й обумовило відмінності у матеріальній культурі споріднених племен.

Довгий час більшість дослідників Дніпро-Донецького Лісостепу (Б. А. Шрамко, А. О. Моруженко та інші) вважали, що кочовики не мали помітного впливу на етнокультурний розвиток регіону протягом скіфського часу. Всі аристократичні поховання приписували місцевій верхівці. Завдяки розробкам С. А. Скорого та С. С. Бессонової, які я взяв за основу для подальшого розвитку цього напряму, на сьогодні є очевидною присутність іраномовних кочовиків і напівкочовиків протягом всього скіфського часу не тільки на території Дніпровського лісостепового Правобережжя, але й на Лівобережжі. Вплив певних груп напівкочовиків у різні періоди проявлявся по-різному. У ранньоскіфський час (період 1) поховання напівномадів ніби оточують Середню Ворсклу. Виникнення поховань із кочівницькими елементами у некрополі в ур. Скоробір біля поселення на місці Західного укріплення Більського городища і масова поява античного імпорту на даному поселенні може свідчити, що напівкочовики обрали саме це стратегічне місце як, імовірно, зимівник чи свого роду «ставку». Про це свідчать і виняткові розміри поселення у цей період.

Суттєві зміни відбуваються на початку третьої чверті VI ст. до н. е., коли після походу до Центральної Європи у Дніпровський лівобережний Лісостеп повертаються групи номадів (гелонів, меланхленів?). Останні розкопки аристократичних поховань Скоробору й уточнення часу створення фортифікацій Більського городища показали їх близькість у часі, що дає змогу вважати появу нових номадів і створення феноменального комплексу як причину і наслідок. Відповідно, організаційну роль у створенні цієї монументальної споруди відігравали саме нові господарі регіону. Нове соціальне утворення протягом другого періоду було незалежним від степовиків до кінця першої третини V ст. до н. е., а економіка регіону тоді переживала період максимального піднесення. Слідів походу Дарія I тут не зафіксовано, але інформація, що вожді лісостепових племен були незалежними від скіфів наприкінці VI ст. до н. е. знаходить підтвердження у даних археології. Подібна реконструкція не протирічить ідентифікації Більського городища як міста Гелона Геродота. У третій чверті VI — першій третині V ст. до н. е. (період 2) виникає розгалужена поселенська система у регіоні.

Великий вплив на розвиток місцевих племен мали процеси третього періоду (кінець першої третини V — початок останньої чверті IV ст. до н. е.), пов'язані з переходом регіону під контроль скіфів Північного Причорномор'я.

Таким чином, можна констатувати, що активність різних груп кочовиків або напівкочовиків мала різні прояви протягом скіфського часу і кардинально впливала на етнокультурний розвиток осілого населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Історія цього суспільно-політичного утворення у Лісостепу завершується разом із крахом Скіфії. Зникнення цієї панівної сили на півдні Східної Європи призвело до кардинальної зміни етнополітичної мапи регіону. Цікаво, що пізніше, аж до

пізньоримського часу сарматські племена, на відміну від скіфів, не приділяли уваги Лісостепу та його осілому населенню.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова, С. С. 1999. Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*, 1, с. 148-160.

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.

Борисов, А. В. 2019. Печеніги у Пороссі (територія та кількість населення). *Scientific Jornal Virtus*, November, 38, с. 166-171.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Філюк.

Граков, Б. Н. 1947. *Скіфи*. Кипв: АН УРСР.

Граков, Б. Н., Мелюкова, А. И. 1954. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях европейской части СССР в скифское время. В: Мерперт, М. Я. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 51-62.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2016. О критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 227-238.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гречко, Д. С. 2021a. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2021b. Основні етапи історії населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя середини VII — початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 27-50.

Гречко, Д. С., Шелехань, О. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII — IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Комар, А. В. 2004. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. *Сугдейский сборник*, I, с. 169-200.

Комар, А.В. 2007. Что такое «пастырская культура»? В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4, с. 35-52.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1991. Отношения восточно-европейских кочевников с Византией и археологические источники. *Советская археология*, 3, с. 98-107.

Раевский, Д. С 1995. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип. *Вестник древней истории*, 4, с. 87-96.

Скорий, С. А. 1987. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровского Лісостепового Правобережжя. *Археологія*, 60, с. 36-49.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского етнокультурного элемента)*. Киев: ИА НАН Украины.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2019. Розкопки курганного могильника скіфського часу біля с. Покровська Багачка. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 206-208.

Таиров, А. Д. 2015. Хозяйство башкир лесостепи Южного Зауралья XVIII—XIX веков как модель хозяйства лесостепного зауральского населения раннего железного века. В: Томилов, Н. А. (ред.). *Интеграция археологических и этнографических исследований*. Омск: Наука, с. 291-294.

Тереножкин, А. И. 1971. *Скифская культура. Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука.

Фиалко, Е. Е. 2011. Два погребения амазонок из Северскодонецкой Лесостепи. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Харьков: Курсор, с. 304-315.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Шрамко, Б. А 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. В: Либеров, П. Д., Гуляев, В. И. (ред.). *Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука, с. 92-102.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1990. Была ли Лесостепь завоевана скифами. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава, с. 124-126.

Шрамко, І. Б., Заднiков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 7-15.

Grechko, D. 2021. How far did the nomads go to the West around the middle of the VIth century BC? *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 63, p. 15-24.

Ventresca, Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S, Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

REFERENCES

Bessonova, S. S. 1999. Ukrainskyi lisostep skifskoho chasu. Istoryko-heohrafichna sytuatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 148-160.

Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonomirnosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainskomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.

Borysov, A. V. 2019. Pechenihy u Porossi (terytoriia ta kilkist naselennia). *Scientific Jornal Virtus*, November, 38, s. 166-171.

Gavriliuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skifii VI—III vv. do n. e.* Kyiv: O. Filiuk.

Hrakov, B. N. 1947. *Skify*. Kyiv: AN URSR.

Grakov, B. N., Meliukova, A. I. 1954. Ob etnicheskikh i kulturnykh razlichiiakh v steapnoi i lesostepnoi oblastiakh evropeiskoi chasti SSSR v skifskoe vremia. In: Merpert, M. Ia. (ed.). *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moscow: AN SSSR, s. 51-62.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grechko, D. S. 2016. O kriteriiakh vydeleniia kochevnicheskikh zakhoronenii skifskogo vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 227-238.

Grechko, D. S. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Hrechko, D. S. 2021a. *Etnokulturna istoriia naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii d-ra istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hrechko, D. S. 2021b. Osnovni etapy istorii naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia seredyny VII — pochatku III st. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 27-50.

Grechko, D. S., Shelekhan, O. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII — IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Komar, A. V. 2004. Kutrigury i utigury v Severnom Prichernomore. *Sugdeiskii sbornik*, I, s. 169-200.

Komar, A.V. 2007. Chto takoe «pastyrskaia kultura»? In: *Problemi na prabielgarskata istoriia i kultura*, 4, s. 35-52.

Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletiia do n. e.* Moscow: Nauka.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost lesostepnykh plemen mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 25-40.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1991. Otnosheniia vostochno-evropeiskikh kochevnikov s Vizantiei i arkheologicheskie istochniki. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 98-107.

Raevskii, D. S 1995. Rannie skify: sreda obitaniia i khoziaistvenno-kulturnyi tip. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 87-96.

Skoryi, S. A. 1987. Pro skifskyi etnokulturnyi komponent u naselennia Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia. *Arkheolohiia*, 60, s. 36-49.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kyiv: Naukova dumka.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Suprunenko, O., Sherstiuk, V. 2019. Rozkopky kurhannoho mohylnyka skifskoho chasu bilia s. Pokrovska Bahachka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 206-208.

Tairov, A. D. 2015. Khoziaistvo bashkir lesostepi Iuzhnogo Zauralia XVIII—XIX vekov kak model khoziaistva lesostepnogo zauralskogo naseleniia rannego zheleznogo veka. In: Tomilov, N. A. (ed.). *Integratsiia arkheologicheskikh i etnograficheskikh issledovanii*. Omsk: Nauka, s. 291-294.

Terenozhkin, A. I. 1971. *Skifskaia kultura. Problemy skifskoi arkheologii*. Moscow: Nauka.

Fialko, E. E. 2011. Dva pogrebeniia amazonok iz Severskodonetskoi Lesostepi. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy*. Kharkov: Kursor, s. 304-315.

Fialko, O. Ye. 2019. Pokhovannia amazonok Lisostepovoho Prydniprov'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 80-96.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moscow: Nauka.

Shramko, B. A 1971. K voprosu o znachenii kulturno-khoziaistvennykh osobennostei stepnoi i lesostepnoi Skifii. In: Liberov, P. D., Guliaev, V. I. (eds.). *Problemy skifskoi arkheologii*. Moscow: Nauka, s. 92-102.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1990. Byla li Lesostep zavoevana skifami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 124-126.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. Novi doslidzhennia kurhannoho mohylnyka Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 7-15.

Grechko, D. 2021. How far did the nomads go to the West around the middle of the VIth century BC? *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 63, p. 15-24.

Ventresca, Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S, Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

D. S. Grechko

BETWEEN SEDENTISM AND NOMADISM: LIFEWAYS ON THE FOREST-STEPPE FRONTIER OF THE LEFT BANK OF DNIEPER IN SCYTHIAN TIME

The paper is devoted to the issue of reconstruction of the lifeways and economics of the part of tribes in the forest-steppe region of the Left Bank of Dnieper during the Scythian period. The question of the role of nomads and semi nomads in the ethnic and cultural history of the population is one of the most important, since the correct assessment of the interaction between the forest-steppe agricultural population and the different groups of nomads depends on the reconstruction of ethnic processes in the Left-bank forest-steppe during Scythian time. It can be assumed that the Dnieper Left-bank forest-steppe by its environment and convenient ways attracted both farmers and nomads. This led to the use of several ecological niches, which was reflected in the spread of the settlement structure of farmers in the areas that are most suitable for agriculture (chernozem soils of various types) and rich in resources for life, construction, etc. (access to water, forest areas). The nomadic population that has subjugated farmers has repeatedly penetrated the region several times. Nomads mostly used the steppe areas and floodplains of the region, leaving behind the main type of sites — the mounds, burial rites of which are fundamentally different from the settled agricultural population.

The study proposes the conditional use of the term «nomads» for groups of mobile pastoralists only at the time of their penetration into the region. In the new conditions, their lifeways significantly changed. The term reflects a transition to mobile stockbreeding within a limited territory of movement, permanent winter houses near the settlements and hillforts of the settled population of the region, prevailing transhumance, etc. At the moment, the term «semi nomads» is the most adequate for those groups of mobile pastoralists who remained in the forest-steppe region of the Left Bank of Dnieper during the Scythian time. Judging by the flat necropolis in Barvinkova Gora tract near Bilsk hillfort, a part of the migrants from the south turned to a sedentary way of life in the 4th century BC. In general, it can be assumed that the migration of nomads into the region significantly impacted lifeways of the local sedentary population.

Keywords: forest-steppe region at the Left Bank of Dnieper, Scythian time, nomads, semi nomads, economic system.

Одержано 7.04.2023

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GRECHKO Denys, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3613-795X,
e-mail: ukrspadshina@ ukr.net.

УДК 904.4(282.247.32-197.4)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.03

С. С. Ржевуська

УТВОРЕННЯ ПІДГІРЦІВСЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я СКІФСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглянуто питання зміни населення Київського Подніпров'я, що стадіально відбувалось із кінця VII до V ст. до н. е. Це явище пов'язано із кліматично зумовленими міграціями лісового населення — носіїв милоградської культури на територію Верхнього і Середнього Подніпров'я. У цій зоні жвавих кроскультурних контактів утворюється підгірцівська група пам'яток. Систему заселення окресленого регіону реконструйовано на основі змін, що відбулись у матеріальній культурі, а також геоінформаційного аналізу пам'яток. Міграції милоградського населення корелюють із палеокліматичною ситуацією, а саме похолоданням і підвищенням рівня вологості. Пік припадає на VI—V ст. до н. е., коли в класичному ареалі милоградської культури спостерігається зниження антропогенної активності.

Ключові слова: *Київське Подніпров'я, скіфський час, міграції, підгірцівська група пам'яток, милоградська культура, палеоклімат.*

Вступ. Підгірцівська група пам'яток була виділена як культурне явище у 1950-х рр. (Даниленко 1956). До характерних рис її віднесено наявність дюнних поселень із кремаційними або ж інгумаційними могильниками неподалік, керамічний комплекс із великою кількістю перлинно орнаментованих форм і особливі ажурні бронзові прикраси (шпильки, трикутні та пляшечкоподібні підвіски; Ржевуська 2022). Її вивчення відбувалось паралельно із милоградською культурою. Саме тому склалась своєрідна історіографічна традиція щодо включення підгірцівських пам'яток до кола милоградської культури як локального варіанту (Рассадин 2005, с. 55).

У 1950—1960-х рр. було висунуто гіпотезу про утворення підгірцівської групи пам'яток під час інтеграції милоградської культури і хотівської групи пам'яток. Цю думку було спростовано на основі взаєморозташування пам'яток, оскільки ареали милоградських, хотівських і підгірцівських пам'яток на той час не співпадали (Максимов, Петровская 2008, с. 77). Натомість запропоновано розглядати підгірцівські і милоградські пам'ятки як два різні «етноісторичні» масиви, що сформувались на основі субстрату лебедівської культури доби пізньої бронзи. Є. О. Петровська вважала, що пам'ятки підгірцівської групи мають суто місцевий характер з огляду на обмежений ареал і значні відмінності матеріальної культури. Низка дослідників (В. М. Даниленко, О. М. Мельниківська, С. С. Березанська, Л. Д. Поболь) розвивали тезу про формування зарубинецької культури за посередництва підгірцівських і милоградських пам'яток доби раннього заліза (Максимов, Петровская 2008, с. 77—78). За таких умов розвиток матеріальної культури мав би відбуватись стадіально від доби пізньої бронзи до раннього етапу зарубинецької культури.

Таким чином, побутують дві гіпотези щодо утворення підгірцівської групи пам'яток — інтеграційна на основі злиття лісостепових та милоградських культурних елементів і автохтонна.

З огляду на хронологічну різницю між пам'ятками основного ареалу милоградської культури та басейну р. Прип'ять висунуто гіпотезу про мобільність підгірцівського населення. Terminus ante quem є V—IV ст. до н. е. Після цього часу підгірціські пам'ятки з'являються на північ від р. Прип'ять, накладаючись на власне милоградські, які існують там з VI ст. до н. е. Тобто О. М. Мельниківська, на відміну від О. І. Тереножкіна, пропонує розгляда-

© С. С. РЖЕВУСЬКА, 2023

ти переміщення підгірцівського населення на північ у зв'язку зі скіфською експансією, водночас лісостепове населення було асимільовано скіфами (Мельниковская 1967, с. 167—168). С. Є. Рассадін гостро критикує цю теорію. На його думку, підгірцівські пам'ятки є скіфізованим локальним варіантом милоградської культури (Рассадин 2005, с. 61—70).

На сучасному рівні наукових знань із відкриттям нових пам'яток і переглядом хронології прогресивнішим напрямом є процесуальна міграційна археологія. Міграція — це переміщення груп населення, супроводжуване зміною або ж появою нових типів матеріальної культури. Мобільність населення також досліджують міждисциплінарно на основі комплексних палеоландшафтних розробок, зокрема аналізу використання ресурсних зон. З постпроцесуальної точки зору виключно археологічне дослідження міграції як багатоскладового процесу неможливе (Van Dommelen 2014). Саме зосередженість на археологічних чи палеолінгвістичних джерелах була недоліком попередніх досліджень.

Міграції населення мали значний вплив на культурну ситуацію Верхнього й Середнього Подніпров'я і навколишніх регіонів скіфського часу. Процеси, що відбувались на території Київського Подніпров'я, розглянуто у контексті залюднення Дніпро-Донецького лісостепу у VI ст. до н. е. З утворенням підгірцівської групи пам'яток лісостепове населення полишає цей регіон, прямуючи у південно-східному напрямку (Гречко 2022, с. 52). Існує точка зору щодо черезсмугового проживання лісостепового і милоградсько-підгірцівського населення на території північного лісостепу. Їхня культурна взаємодія фіксується за знахідками милоградських речей на скіфських пам'ятках і навпаки (Могилов, Диденко 2022, с. 209). Проте інтерпретування кургану біля Ладижичів у пониззі Прип'яті є дискусійним, оскільки може свідчити про епізодичне перебування на території полісся груп населення із півдня. Відтворення культурно-історичного контексту на теренах фронтиру лісу та лісостепу є необхідним для розуміння системи заселення регіону в цілому.

Матеріали і методи. Попри те, що археологічне вивчення пам'яток підгірцівської групи розпочалось у 1950-х рр. і переглянуто 2008 р., матеріали досі не інтерпретовано належним чином (Даниленко 1956; Максимов, Петровская 2008). 2022 р. я здійснила огляд матеріалів із розкопок і археологічних розвідок, пов'язаних із підгірцівською групою пам'яток, у Наукових фондах Інституту археології НАН України. Це допомогло поглибити уявлення про комплекс матеріальної культури.

Каталог поселенських пам'яток, належних до милоградської культури або інтерпретованих як підгірцівські, складений на основі наявних архівних матеріалів і опублікованих відомостей. Загалом вдалося зібрати інформацію про 97 поселенських пам'яток. Для милоградської культури характерна наявність низинних болотних городищ, підгірцівська група представлена лише відкритими дюнними поселеннями.

Методично дослідження ґрунтовано на аналізі змін матеріальної культури, пов'язаних із міграціями лісового населення, співвіднесеними з палеокліматичною ситуацією. Для кліматичної реконструкції використано палеофлористичний метод, а також статистичне зіставлення сучасних спорово-пилкових спектрів і кліматичних умов, за яких вони формувались (Зерницкая 2022, с. 23—24).

Важливим критерієм об'єктивності археологічної карти є ступінь археологічної дослідженості пам'яток (degree of archaeological exploration), що кількісно та якісно характеризує масив наявної інформації про них (Борисов, Мисюк 2022, с. 5). Деякі регіони мають більшу концентрацію пам'яток лише через те, що їх краще дослідили під час археологічних обстежень (Mischka 2008). Цим фактором, зокрема, можна пояснити відірваність Трубізької групи пам'яток від основного підгірцівського масиву і неоднорідність поселенської структури. Ступінь археологічної дослідженості є обмежувальним чинником.

Геоінформаційний аналіз пам'яток виконано за допомогою програмного забезпечення Quantum GIS. Окремо картографовано поселенські пам'ятки милоградської та підгірцівської культурних належностей. Ці точки накладено на SRTM — топографічну цифрову модель висот із створеним на ній тіньовим рельєфом. Полігонально нанесено сучасні водні масиви, а також вегетацію задля встановлення залежності між розміщенням пам'яток і ландшафтом. Зауважимо, що сучасне природне зонування віддалено відповідає добі раннього заліза, проте було використано за відсутності палеоландшафтних досліджень.

Після просторового дослідження отримані результати щодо пам'яток було екстрапольовано на особливості зміни населення в окресленому мікрорегіоні. Господарські реконструкції для підгірцівської групи пам'яток ґрунтуються на аналогіях із милоградськими: основою господарства було скотарство, підсічно-вогневе та орне землеробство, що і визначало напрями освоєння нових ресурсних зон.

Отримані результати. За поховальними пам'ятками перші контакти із лісовим населенням фіксуються наприкінці VII ст. до н. е. Вони марковані курганними комплексами Великий курган 1 біля с. Іванковичі (Верхнє Подніпров'я), Дубой (Погориння), Деснянка (Подесіння) (Білан, Солтіс 2014; Кухаренко 1961, табл. 1; Шекун 1995, с. 155, 157). Цим комплексам властиво поєднання милоградських і скіфських елементів матеріальної куль-

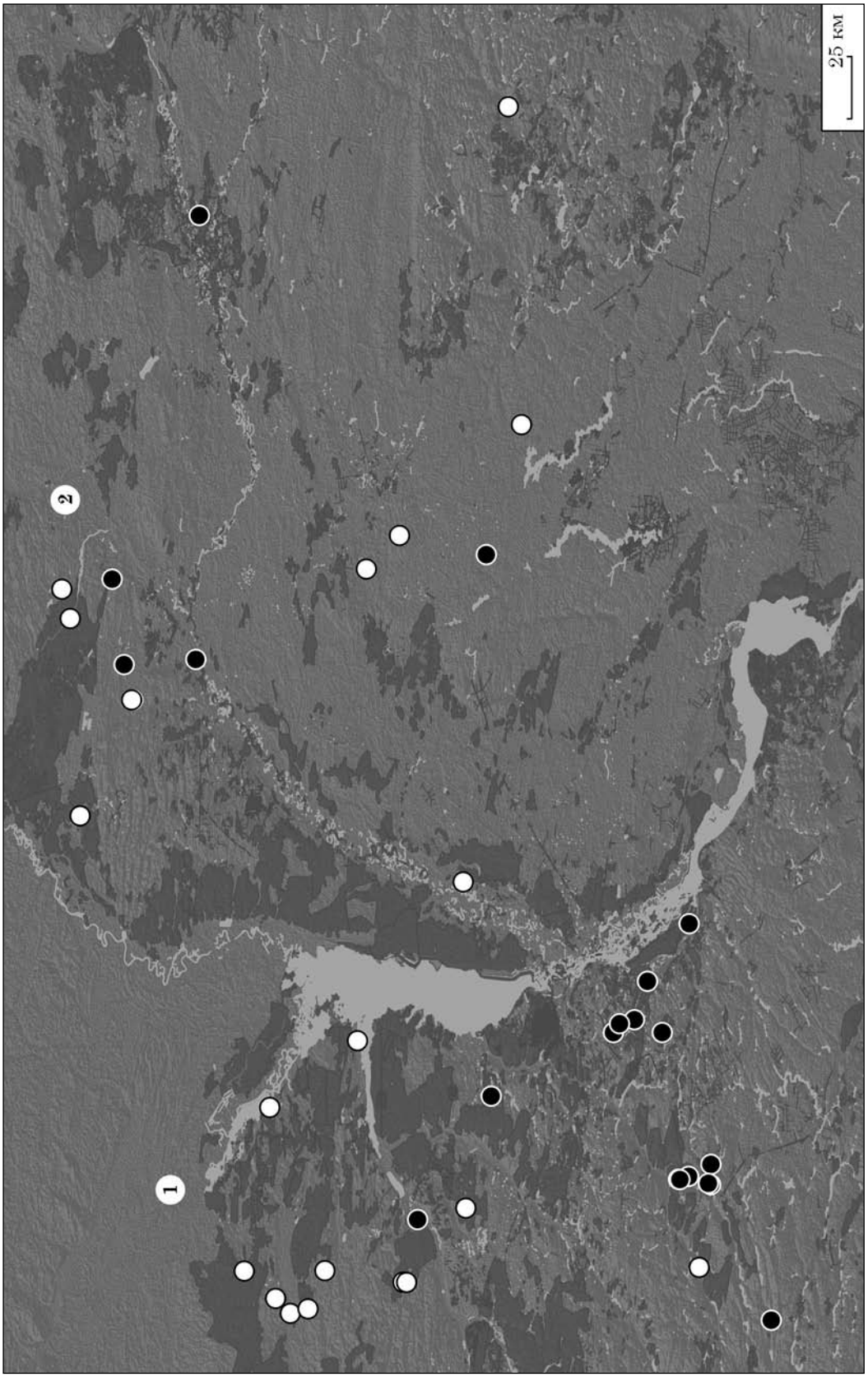

Рис. 1. Милоградські пам'ятки кінця VII — IV ст. до н. е.

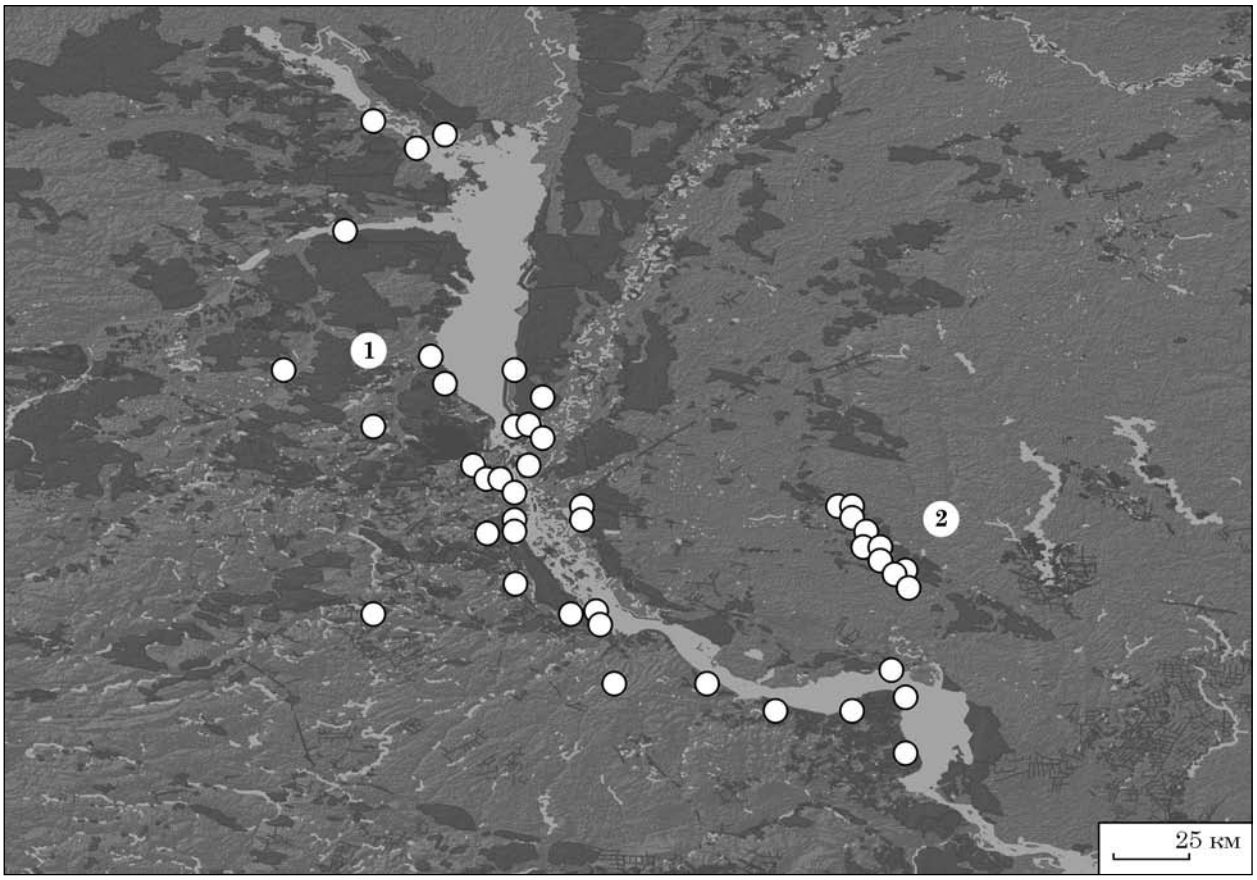

Рис. 2. Підгірцівські пам'ятки кінця VI — V ст. до н. е.

тури. У першому випадку у ранньоскіфському похованні виявлено круглодонний горщик із відігнутим вінцем, аналогії до якого є серед матеріалів милоградської культури (Білан, Солтіс 2014, с. 30—31). Витягнуті тюльпаноподібні форми також зафіксовано у похованнях курганного некрополя Деснянка. На курганному могильнику Дубой у комплексі із цвяхоподібною завушницею із подвійним щитком, виконаною із золота (електрума?) виявлено вістря списа, милоградський ліпний посуд і корчаги зі соскоподібними виростками, притаманні лужицькій культурі періоду Ha D (620—450 BCE) — LT A (450—380 BCE), тоді ж установлюються кроскультурні зв'язки із населенням лісостепу (Кухаренко 1961).

Милоградські пам'ятки здебільшого поширюються вододілами, рівномірно охоплюючи території (рис. 1). До поселенської структури входять городища деснянської та верхньодніпровської груп милоградської фортифікаційної традиції, розташовані на заболочених низинах із циркульною системою оборони. Через відсутність культурного шару у деяких випадках матеріали датовано досить широко: VI—III ст. до н. е. Другою категорією є городища контактної зони із населенням лісостепу — Веприк VI ст. до н. е. Ймовірно, поява наведеного низинного городища на периферії Лісостепу пов'язана із милоградським впливом (Бессонова, Скорый 1987, с. 38).

Ця міграція співпадає із активізацією антропогенного впливу на лісові масиви Півдня Білорусі, що спричинило кризу підсічно-вогневого господарства і зумовило необхідність розширення ресурсних зон. Оскільки у зв'язку зі зміною клімату посилилися процеси заболочення, а також флювіальна активність річкових басейнів, постала потреба освоєння вододілів 1400—700 рр. до н. е. (Зерницкая 2022, с. 217—218). Додатково цей факт підтверджено палеокліматичними дослідженнями території Дніпровського Лівобережжя. На початку ранньоскіфського часу (VII ст. до н. е.) кліматичні умови змінились: зафіксовано перехід від посушливої фази (SB—3) до більш зволоженої субатлантичного хроноінтервалу (SA—1A), зі збереженням прохолодного клімату (Шнитников 1957, с. 163—164).

На відміну від милоградських, підгірцівські пам'ятки — це низинні поселення в заплавах річок, іноді розташовані на дюнних підвищеннях (рис. 2). Головною відмінністю, крім топографії, є розвинуте залізообробне і бронзоливарне виробництво, що вплинуло на комплекс матеріальної культури. Розглянемо його на прикладі матеріалів із поселення Бортничі. Пам'ятку досліджувала експедиція «Великий Київ» у 1949—1950 рр. Скупчення матеріалів виявлено із інтервалами в 100—200 м, тому можна припустити, що ділянки «Старий

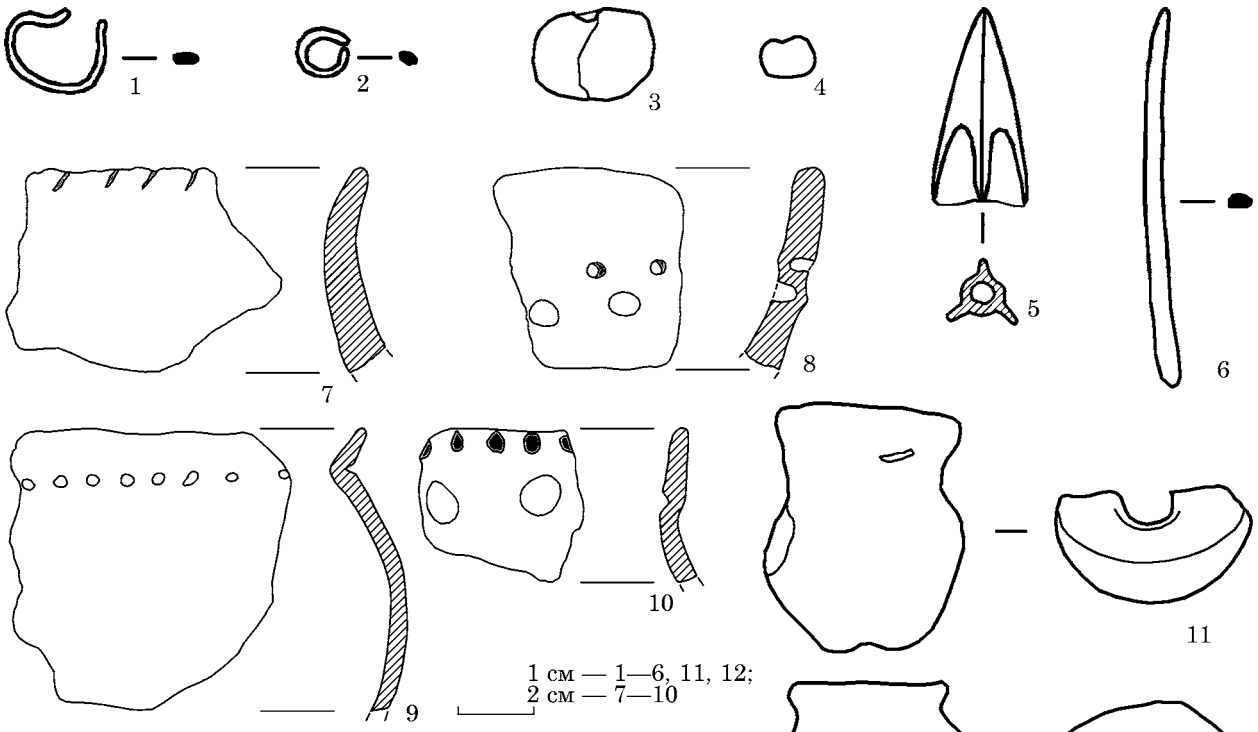

Рис. 3. Комплекс матеріальної культури поселення Бортничі, кінець VI — V ст. до н. е.: 1, 2 — фрагменти металевих прикрас; 3, 4 — намистини; 5 — трилопатевий базисний наконечник стріли; 6 — фрагмент вінця ліпної посудини із насічками по краю; 7 — фрагмент вінця ліпної посудини із внутрішнім і зовнішнім перлинним орнаментом; 8 — фрагмент вінця ліпної посудини із внутрішнім перлинним орнаментом; 9 — фрагмент вінця ліпної посудини із вдавленнями по краю і зовнішнім перлинним орнаментом; 10 — 11 — посудиноподібні пряслиця

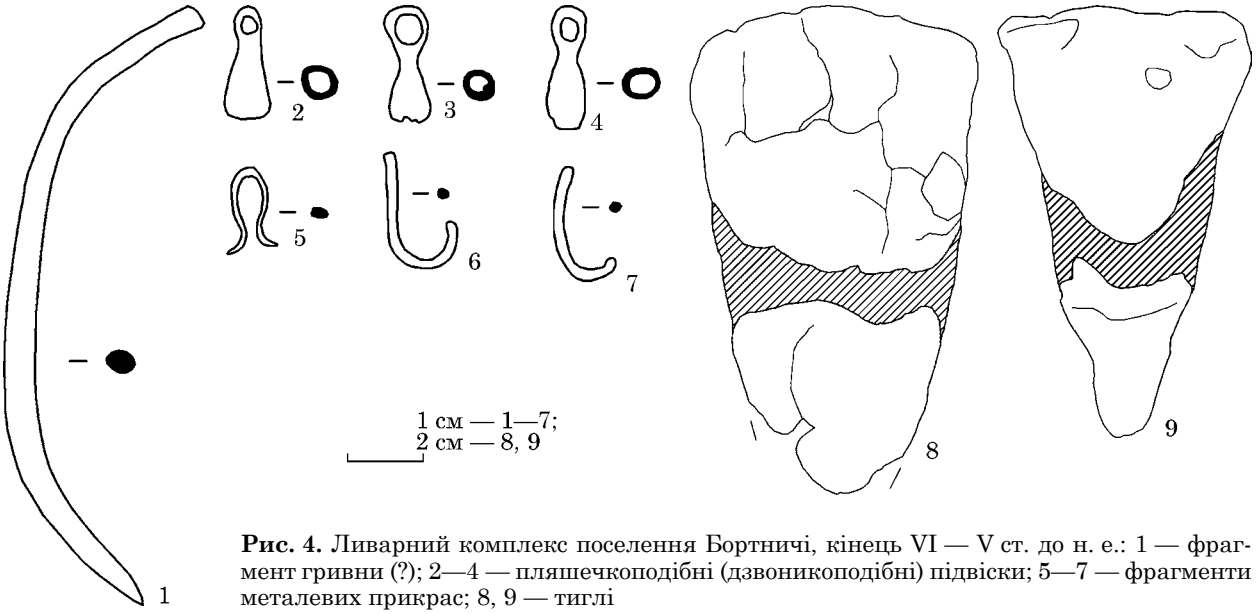

Рис. 4. Ливарний комплекс поселення Бортничі, кінець VI — V ст. до н. е.: 1 — фрагмент гривни (?); 2—4 — пляшечкоподібні (дзвоникоподібні) підвіски; 5—7 — фрагменти металевих прикрас; 8, 9 — тиглі

цвинтар» і «Окрема дюна» можуть бути включені до одного поселення на основі подібності матеріалів. Було виявлено типову кераміку, тиглі, посудиноподібні пряслиця, місцеві підгірцівські та скіфські наконечники стріл, уламки прикрас. До керамічного комплексу увійшли тонкостінні тюльпаноподібні горщики із перлинним орнаментом, наколами, насічками і защипами по вінцю, а також миски. Особливою категорією є виробнича кераміка, а саме горщикоподібні пряслиця (рис. 3). Їхня форма імітує профілювання кераміки. Найближчі аналогії наявні у матеріалах милоградської культури, де посудиноподібні пряслиця переважають на

території Полісся. Також на поселенні зафіксовано сліди ювелірної майстерні за наявністю тиглів, відбракованих пляшечкоподібних підвісок, гладкої шийної гривни, фрагментів дроту із прикіпілою бронзою (рис. 4; Даниленко 1950, с. 11—13). Згідно із новими даними щодо хронології, поселення Бортничі передатовано останньою чвертю VI — першою чвертю V ст. до н. е. за скіфським трилопатевим наконечником із прихованою втулкою (Гречко 2016).

Надалі підгірцівські пам'ятки поширились територією всього Київського Подніпров'я, до широти Переяслав—Канів. Утворення підгірцівської групи пам'яток відбувається наприкінці VI ст. до н. е. — першій половині V ст. до н. е. на постхотівському горизонті (третя чверть VI ст. до н. е.; Дараган 2005, с. 260) та пов'язане із масовими міграціями населення. За пилковими спектрами шарів 500—400 рр. до н. е. зафіксовано зниження антропогенної діяльності на території Півдня Білорусі. Це явище було характерним також і для Центральної Європи (Зерницкая 2022, с. 217—218). Таким чином, на основі зіставлення змін матеріальної культури із палеокліматичною ситуацією, з'ясовано, що заселення регіону відбувалось у два етапи.

Дискусія. Відомості про підгірцівську групу пам'яток дещо спорадичні, що зумовлено ступенем їх археологічної дослідженості. У зв'язку із цим реконструкція системи заселення регіону є проблемним питанням. Подальше вивчення допоможе уточнити особливості матеріальної культури і хронологію пам'яток задля відтворення цілісності поселенської структури. Міграції та дифузії, зумовлені економічними або ж екологічними чинниками, суттєво впливають на зміни матеріальної культури. Для детальнішого розгляду питання утворення підгірцівської групи пам'яток перспективними є міждисциплінарні палеокліматичні дослідження регіону Київського Подніпров'я.

Висновок. Перші контакти із населенням милоградської культури розпочались наприкінці VII ст. до н. е., їх зафіксовано за поховальними комплексами Великий курган 1 біля с. Іванковичі (Верхнє Подніпров'я), Дубой (Погориння), Деснянка (Подесіння), а також поселенськими пам'ятками Веприк (Млинок). Міграції населення милоградської культури пов'язані із потребою освоєння нових ресурсних зон, зумовленою кризою господарства.

Підгірцівська група пам'яток утворюється наприкінці VI — у першій половині V ст. до н. е., у зоні активних кроскультурних контактів. Масова міграція лісового населення відбувається у період кліматичних змін і просування лісових масивів на південь. Це корелюється зі зниженням антропогенної активності в ареалі милоградської культури.

Перспективним напрямом для подальшої аналітики є комплексні просторові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Білан, Ю. О. Солтіс, О. Б. 2014. *Великий курган ранньоскіфського часу поблизу села Іванковичі на Київщині*. Київ.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1987. Новое городище скифского времени на Киевщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 33-40.

Борисов, А., Мисюк, В. 2022. Відображення ступеня археологічної дослідженості територій засобами просторової статистики. *Space in Historical Research*, 3, с. 4-11.

Гречко, Д. С. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.

Гречко, Д. С. 2022. Залюднення Дніпро-Донського лісостепу у VI столітті до н. е.: демографічний вибух чи нова міграція? *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 44-57.

Даниленко, В. М. 1956. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4: Доба раннього заліза, епоха міді—бронзи, неоліт і палеоліт, с. 5-16.

Дараган, М. Н. 2005. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. В: *Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 256-261.

Зерницкая, В. П. 2022. *Позднеледниковье и голоцен Беларуси. Геохронология, осадконакопление, растительность и климат*. Минск: Беларуская наука.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Памятники железного века на территории Полесья*. Свод археологических источников, Д 1-29. Москва: АН СССР.

Лагодовська, Ф., Виєзжев, Р. І., Копилов, Ф. Б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4: Доба раннього заліза, епоха міді—бронзи, неоліт і палеоліт, с. 17-20.

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ИА НАН Украины.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Могилов, А., Диденко, С. 2022. К вопросу о северных границах распространения памятников скифского круга в Украинской лесостепи (курган у с. Ладыжичи в низовьях р. Припять). *Tyragetia*, 1 (31), с. 209-220.

Рассадин, С. Е. 2005. *Милоградская культура, ареал, хронология, этнос*. Минск: Институт истории НАН Беларуси.

Ржевуська, С. С. 2022. Підгірцівська група пам'яток: поточний стан та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 241-255.

Шекун, А. В. 1995. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова. В: *Археологічні старожитності Подесення: матер.історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 152-158.

Шнитников, А. В. 1957. *Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Mischka, D. 2008. Territorial modelling and archaeological data: how complete must the picture be? In: *Layers of Perception: Proceedings of the 35th Interna-*

tional Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, 10. Berlin, p. 280.

Van Dommelen, P. 2014. Moving On: Archaeological Perspectives on Mobility and Migration. *World Archaeology*, 46, p. 477-483.

REFERENCES

Bilan, Yu. O. Soltis, O. B. 2014. *Velykyi kurhan rannoskifskoho chasu poblyzu sela Ivankovychi na Kyivshchyni*. Kyiv.

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1987. Novoe gorodishche skifskogo vremeni na Kyivshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 33-40.

Borysov, A., Mysiuk, V. 2022. Vidobrazhennia stupenia arkheolohichnoi doslidzhenosti terytorii zasobamy prostorovoi statystyky. *Space in Historical Research*, 3, s. 4-11.

Grechko, D. S. 2016. Klassicheskaia Skifiia: nachalo (poslednie desiatiletiia VI — pervaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, s. 145-168.

Hrechko, D. S. 2022. Zaliudnennia Dnipro-Donskoho lisostepu u VI stolitti do n. e.: demohrafichnyi vybukh chy nova mihratsiia? *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 44-57.

Danylenko, V. M. 1956. Doslidzhennia pam'iatok pidhirtsivskoho ta bobrytskoho typiv na Kyivshchyni v 1950 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4: Doba rannoho zaliza, epokha midi—bronzy, neolit i paleolit, s. 5-16.

Daragan, M. N. 2005. Antichnaia keramika iz Khotovskogo gorodishcha skifskoi epokhi. In: *Bosporskii fenomen: problema sootnosheniia pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 256-261.

Zernitskaia, V. P. 2022. *Pozdnelednikove i golotsen Belarusi. Geokhronologiia, osadkonakoplenie, rastitelnost i klimat*. Minsk: Belaruskaia nauka.

Kukharenko, Iu. V. 1961. *Pamiatniki zheleznogo veka na territorii Polesia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-29. Moscow: AN SSSR.

Lahodovska, F., Vyiezzhev, P. I., Kopylov, F. B. 1956. Kurhany skifskoho chasu v s. Kurylivtsi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4: Doba rannoho zaliza, epokha midi—bronzy, neolit i paleolit, s. 17-20.

Maksimov, E. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kyivskogo Podneprovia*. Poltava: IA NAN Ukrainy.

Melnikovskaia, O. N. 1967. *Plemena Iuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moscow: Nauka.

Mogilov, A., Didenko, S. 2022. K voprosu o severnykh granitsakh rasprostraneniia pamiatnikov skifskogo kruga v Ukrainskoi lesostepi (kurgan u s. Ladyzhichi v nizoviakh r. Pripiat). *Tyragetia*, 1 (31), s. 209-220.

Rassadin, S. E. 2005. *Milogradskaia kultura, areal, khronologiia, etnos*. Minsk: Institut istorii NAN Belarusi.

Rzhevuska, S. S. 2022. Pidhirtsivska hrupa pam'iatok: potochnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 241-255.

Shekun, A. V. 1995. Mohylnyk mylohradskoi kultury u s. Desnianka blyz Chernyhova. *Arheologichni starozhitnosti Podesennya: mater.istoriko-arheologichnogo seminaru, prisvyachenogo 70-richchyu vid dnya narodzhennya G. O. Kuznecova*. Chernigiv: Siveryans'ka dumka, s. 152-158.

Shnitnikov, A. V. 1957. *Izmenchivost obshchei uvlazhnennosti materikov severnogo polushariia*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Mischka, D. 2008. Territorial modelling and archaeological data: how complete must the picture be? In: *Layers of Perception: Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, 10. Berlin, p. 280.

Van Dommelen, P. 2014. Moving On: Archaeological Perspectives on Mobility and Migration. *World Archaeology*, 46, p. 477-483.

S. S. Rzhevuska

PIDHIRTSI GROUP OF SITES OF THE KYIV DNIPRO REGION OF SCYTHIAN AGE

The paper reveals the issue of population switch in the Kyiv Dnipro region which occurred gradually from the end of the 7th to the 5th centuries BCE. It is related to the origin of the Pidhirtsi group of sites. In historiography since 1950—1960s two hypotheses on this topic have been developed: the integration version based on the diffusion of forest-steppe and Mylograd cultural elements and autochthonous one. Nowadays, after the discovery of new archaeological sites and revision of the chronology, the more progressive research direction is processual migration archeology. The design of the approach is multidisciplinary. The population switch phenomenon is connected to the climate caused migrations of the forest population of Mylograd culture to the Upper and Middle Dnipro regions. In such circumstances with a range of cross-cultural contacts, the Pidhirtsi group of sites was formed.

The settlement structure reconstructed on the basis of the material culture changes in correlation with geo informational analysis of the sites for two chronological periods. The impulses of the Mylograd population were caused by the economic crisis and paleoclimatic situation, in fact cooling and increasing humidity. The first diffusion occurred at the end of 7th century BCE and traced after burial complexes. The peak of population switch took place in the end of 6th — beginning 5th centuries BCE. As an example of material culture change were revised the materials of Bortnychi settlement explored in the 1950s. In the area of the Mylograd culture was observed decreasing of the anthropogenic activity. The forest steppe population inhabited the Left Bank Dnipro — Don region.

Reconstruction of the cultural and historical context on the forest and forest-steppe frontier is a necessary approach for understanding the regional settlement system. Long-range interdisciplinary paleoclimatic studies of the Kyiv Dnipro region are a prospective direction for future research.

Keywords: Kyiv Dnipro region, Scythian Age, migrations, Pidhirtsi group of sites, Mylograd culture, paleoclimate.

Одержано 26.04.2023

РЖЕВУСЬКА Софія Сергіївна, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RZHEVUSKA Sofiia, Ph. D. student, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2746-1088,
e-mail: sofiarzhewuska@gmail.com.

УДК [904:94:342.5](477.73)"652" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.04

А. С. Русяєва, О. Г. Кузьміщев

ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ

У статті послідовно розглянуто історію дослідження, основні зміни форм початкового правління в давньогрецькому Ольвійському полісі, перехід до демократичного ладу і його головні структури протягом всього періоду його існування. Охарактеризовано діяльність законодавчих органів Народних зборів і Ради. Висвітлено призначення і роль головних виконавчих виборних магістратур у соціально-політичному, економічному і культурно-релігійному розвитку поліса. Переважно за епіграфічними джерелами подано низку постійних і тимчасових колегій та індивідуальних посад, які розглянуто за авторською типологією відповідно до їхнього значення і терміну виконання покладених на них обов'язків у полісі до готського розгрому близько середини III ст. н. е.

***Ключові слова**: Ольвія, поліс, влада ойкіста, олігархія, тиранія, законодавчі органи, головні виборні виконавчі і тимчасові колегії, індивідуальні посади.*

Вступ. Попередньо зазначимо, що Ольвія Понтійська є однією з найбільших і найкраще вивчених античних держав Причорномор'я. Натомість все ще залишається чимало прогалин, що стосуються як підсумкових досліджень археологічних матеріалів, так і основних аспектів її політичної історії. До одного з них належить державний устрій у всьому розмаїтті його складових. У науковій літературі накопичені різні концепції, ідеї, гіпотези про різні форми правління в Ольвійському полісі. Проте у нашому антикознавстві через відсутність відповідних писемних джерел донині залишаються остаточно не вирішеними питання стосовно початкового етапу виникнення поліса у змістовному розумінні щодо синхронності чи асинхронності його головних компонентів: громадянська община — апойкія — емпорій — місто — хора — релігійний центр і в цілому держава в їх тісному поєднанні і переплетенні на завершальному етапі формування. На базі комплексу багатьох джерел, як буде показано далі, Ольвія та її метрополія — Мілет, була полісом — головним політичним, економічним, культурним і релігійним центром для всього населення міста і його сільської округи у Нижньому Побужжі. Такого високого рівня розвитку вона змогла досягти тільки після певного часу: від первинного заснування під проводом головного ойкіста на початку VI ст. до н. е., коли мала назву Мілітополіс — мілетський поліс (Plin. NH, IV, 82—83) і прибуття нової партії переселенців, імовірно близько середини цього століття, після нападу персів. Тільки завдяки спільним зусиллям тут була створена політично організована громадянська община, члени якої назавжди закріпили за собою демотікон *olbiopolitai* — «ольвіополіти — щасливі громадяни» згідно з назвою *Olbie polis* — «Ольвія— поліс — щасливий поліс».

Загально визнано, що для створення повноцінної незалежної держави на новій території головне значення мали політична, економічна, культурна (як матеріальна, так і духовна) сфера, не просто перенесені з метрополії, а поступово сформовані й упроваджені відповідно до природних і зовнішніх умов, в яких необхідно було влаштуватись поселенцям для постійного безпечного проживання, отримання родючої земельної ділянки й усебічного економічного самозабезпечення. Конкретні форми правління і більш-менш достовірні дати встановлення того чи іншого режиму досі залишаються слабко вивченими і дискусійними, як і визначення абсолютної дати заснування Ольвії та

© А. С. РУСЯЄВА, О. Г. КУЗЬМІЩЕВ, 2023

поліса (пор.: Wasowicz 1975; Ehrhardt 1983; Крыжицкий, Отрешко 1986; Русяева 1986; 1998; Виноградов 1989; Крыжицкий, Лейпунская 1999; Русяева, Анохин 1999; Буйских 2005; 2013; Vinogradov 2007; Bravo 2021; Fornasie, Bujskikh, Kuzmizhchev 2022 та ін.).

Однак у межах цієї статті немає можливості зупинитись на численних розбіжностях і дискусіях з того чи іншого питання в публікаціях науковців. До того ж за тривалий час розкопок в Ольвії та досліджень різних джерел у нас склалось власне розуміння і бачення інтерпретації конкретних питань з її історії, державного устрою, культури і релігійного світогляду, яких ми тут будемо дотримуватись.

Наша мета полягає у короткому розгляді питань розвитку, поступового удосконалення і корінних змін у державній владі й основних структурах правління в Ольвійському полісі переважно на базі лапідарних написів, меншою мірою монет і графіті, а також деяких відомостей античних авторів. Разом з тим ми залучили праці вчених, які спеціально досліджували різні форми державної влади в Ольвії. Тобто тут із залученням усіх можливих джерел хронологічно простежено витоки й еволюцію державного устрою давньогрецького поліса з початку його заснування у Нижньому Побужжі до готського розгрому міста [1]. У такому контексті з визначенням головних складових за авторською типологією тут уперше в українській науці подано його стисле висвітлення.

Історія дослідження. Добре відомо, що на підставі переважно епіграфічних джерел близько 140 років тому видатний антикознавець В. Латишев опублікував поки що єдине у своєму роді монографічне дослідження про державний устрій Ольвії античної доби, зробивши висновок про існування тут постійної демократії від часу заснування до кінцевого етапу історичного розвитку (Латышев 1887). Саме за його життя в Ольвії було знайдено значну кількість лапідарних написів, переважно перших століть нашої ери, видання яких донині має важливе значення (IOSPE I²). Це спонукає сучасних учених звертатись до його праць для характеристики ольвійської державної структури, особливо головних колегій архонтів, стратегів, агораномів, а також найвідоміших політичних діячів, відомості про яких містяться в опублікованих ним декретах і присвятних написах (Латышев 1887; IOSPE I²; наприклад, пор.: Зуц 1970; Виноградов 1989; Анохин 1999; Анохин, Русяева 1999; Vinogradov 2007; Крапівіна 2014; Русяєва 2021; Русяєва, Супруненко 2003).

Варто додати, що до сторіччя видання монографії В. Латишева про державний устрій Ольвії Ю. Виноградов завершив власне дослідження її політичної історії, але тільки до готського розгрому (Виноградов 1989) [2]. Тим не менше, за відсутності нових підсумкових праць можна стверджувати, що монографія В. Латишева, як і історико-епіграфічне дослідження Ольвії VII—I ст. до н. е. Ю. Виноградова, все ще мають велике значення для подальшого вивчення її державного устрою. В останньому проаналізовані новознайдені епіграфічні документи, де зафіксовані раніше невідомі історичні події, особливо періоду пізньої архаїки і ранньої класики у взаємозв'язках зі скіфськими номадами; запропоновані конкретніші дати, розроблені нові дискусійні концепції, зокрема щодо скіфського протекторату, тиранічного режиму, встановлення постійного демократичного ладу на початку IV ст. до н. е. тощо [3].

У результаті широкомасштабних розкопок в Ольвії і на її хорі у другій половині XX та на початку XXI ст. добре відомі відкриття агори і теменосів з багатьма святилищами, накопичення різночасових написів, значне збільшення кількості знайдених монет, численні археологічні матеріали та їх систематизація сприяли новому підходу до вивчення і появи інших гіпотез і тлумачень із уточненням хронології подій і кардинальних змін у політичному, економічному та культурно-релігійному житті Ольвійського поліса [4]. Загалом відносна, але далеко не загальновизнана хронологія також перешкоджає вирішенню багатьох питань щодо витоків, запозичень і часу появи конкретних державних структур у полісі. Через це у пропонованій статті навряд чи вдасться точно встановити, коли саме і у зв'язку з внутрішніми чи зовнішніми чинниками відбувалось усклад-

1. Одразу варто відмітити, що датування усіх джерел не є однозначним і сталим. Починаючи ще з XIX ст. і особливо в останній третині XX ст. деякі дослідники з метою довести власні погляди висувають різні дати як епіграфічних, так і нумізматичних джерел. Через розмаїття хронології усім іншим інколи складно вирішити, кому ліпше довіряти, тому досі панує відносне датування.

2. Ю. Виноградов резонно зазначав, що зразкова за джерелами, глибиною аналізу текстів, кількістю охоплених питань і епох, монографія В. Латишева набагато пережила свого творця і зараз заслужено залишається настільною книгою кожного, хто займається історією Ольвії (Виноградов 1989, с. 3).

3. Загалом всі ці питання донині є незмінним джерелом для наукових дискусій і критичних зауважень, завдяки яким з'являються нові ідеї, інтерпретації, гіпотези, різні дати та їх численні уточнення. Вони можуть бути основою історіографічно-критичної і дискусійної розвідки, особливо щодо вперше уведених до наукового обігу написів, на підставі яких найчастіше виникають різні інтерпретації й думки.

4. Водночас попри все викладене, ці різноманітні джерела, за винятком поодиноких, так і не надали повної та достовірної інформації про державні структури і найвідоміших політичних діячів, що призводить до їх розгляду з різних підходів і позицій, індивідуальних уявлень, зіставлень і нових гіпотез.

нення полісного управління і зміна політичних режимів.

Початкові форми полісного управління. Влада лідера засновників. Давно встановлено, що до початку колонізації Північного Причорномор'я, зокрема Нижнього Побужжя, переселенцями з Іонії під проводом Мілета був накопичений значний досвід освоєння і поступового захоплення нових земель з різними демографічними, екологічними та географічними ситуаціями (Ehrhardt 1983; Виноградов 1983; 1989). Вони значною мірою визначали тип перших поселень (апойкій) і форми різнобічних відносин як з метрополією та іншими еллінськими полісами у середземноморському і понтійському регіонах, так і з місцевими етносами.

Достовірним вважають той факт, що під час заснування нового поліса на чолі групи апойків стояв головний організатор — ватажок (ойкіст, архегет), найчастіше аристократичного походження, який мав певні знання, уміння й авторитет, щоб згуртувати колектив, якому цілковито довіряли. Адже головною метою було подолання важкого і ще маловідомого у ті часи морського шляху заради отримання ділянки землі на досить віддаленій від батьківщини території, яким був регіон у нижньому межиріччі Борисфена — Гіпаніса.

На основі вивчення грецької колонізації Північного Причорномор'я В. Лапін уперше реконструював первинну форму державності, подібну до ранньоеллінської тиранії з прямим перенесенням політичного устрою з метрополії в колонію. Влада ойкіста, наділеного значними повноваженнями в усіх сферах її життя, за характером наближалась до влади ранньоеллінського тирана, але надалі еволюція державності йшла шляхом розвитку і зміцнення демократичних форм правління (Лапін 1966, с. 236). Усупереч цьому Ю. Виноградов визначав перший етап життя молодого полісного організму за повного створення єдиної громадянської общини у першій половині VI ст. до н. е. як період диктатури ойкіста, з правлінням якого влада переходила до олігархів (Виноградов 1989, с. 73—74).

У метрополії у початковий період колонізації правили тирани. Одним із них був Трасибул, який санкціонував масовий колонізаційний рух Мілета у північні регіони Понту Евксинського, йому довіряли мілетяне, він товаришував із найвідомішим еллінським мудрецем-філософом Фалесом, очолював полісне ополчення у затяжній війні з Лідією, чимало корисного зробив для розвитку торгівельних відносин і випуску перших монет (Herod. I, 17—22). Тож влада ойкіста за першоосновою могла бути близькою до влади мілетських тиранів. Звісно, цей період правління залежав від терміну життя і дієздатності того чи іншого ватажка першопоселенців — від часу заснування апойкії до початку трансформації її у всебічно діючий поліс (Виноградов 1989, с. 73). Згідно з традиційною еллінською практикою виведення колоній апойки і їхні нащадки, на відміну від епойків, вже володіли кращими землями у полісі, вважали себе аристократами (особливо вихідці з мілетської аристократії), вони мали повні громадянські права і перевагу обіймати різні посади, що тією чи іншою мірою могло бути характерно і для Ольвії. Саме у Нижньому Побужжі було засновано найбільш промілетський поліс.

Водночас у таких випадках слід опиратись на приклади організації добре вивчених мілетських колоній. Завдяки наративним відомостям постає типова схема: в метрополії формується певна партія апойків як згуртована громадянська община, на чолі якої стояв ойкіст, обов'язком якого була охорона і вивезення їх на попередньо обране місце для заснування поселення, постійного проживання і подальшого формування поліса з усіма притаманними для нього компонентами (Ehrhardt 1983, S. 70; Виноградов 1989, с. 62). Принагідно згадаємо вислів В. Лапіна про те, що колектив першопоселенців є «саме колектив, тобто спільнота людей, організованих згідно з їхніми цілями і завданнями ще в метрополії, які зберігали цю організацію на новому місці, що це був колектив людей, пов'язаних між собою економічно, а отже, — нехай і в примітивних формах, — і політично, що цей колектив мав відповідні керівні органи, які відповідали за питання побуту, економіки, розподілу землі тощо, зрештою, цей колектив був поєднаний спільністю культу і мав відповідні інститути. Неможливо уявляти собі цей колектив як суму анархічних робінзонів. Але це і є не що інше як зародок соціально-економічної і політичної організації, що іменується полісом» (Лапин 1966, с. 147) [1]. Однак поліс не міг повноцінно існувати без налагодження внутрішньої і зовнішньої торгівлі й обмінних операцій. Ольвія від заснування мала власний емпорій у значенні торговельного порту з морськими і річковими суднами, наглядачами та охоронцями.

За численними даними колонізаційної практики також відомо, що ойкістів і вірних помічників найчастіше обирали з наймолодших членів аристократичних родів у Мілеті — головному організаторі понтійської масової колонізації. Отримавши своєрідне «благословення» і напуття оракула Аполлона у Дідімах на вивезення і

1. За новітніми визначеннями хронології керамічних виробів з Іонії, зокрема Мілета, знайдених із часів розкопок Борисфена та Ольвії, в наукових працях з'явилися дещо конкретніші дати їх заснування й поєднання в один політичний організм (Буйских 2005; 2013). Політична, соціально-етнічна, економічна і культурно-релігійна історія Борисфена до нашого часу залишається невивченою, і це дає право не втручатись у нинішні дискусії і суперечки щодо багатьох питань.

влаштування партії переселенців на заздалегідь вибраному місці, ойкіст ставав головним жерцем Аполлона — верховного бога і сотера новоствореного поліса — своєрідною сакралізованою особистістю. Тому ойкісти через певний час часто прирівнювались до місцевих героїв, на пошану яких громадяни проводили свята з пожертвами біля спеціально зведених вівтарів чи героонів. За давньою традицією державна і релігійна сфера життя еллінів були завше тісно поєднані між собою.

Теменоси олімпійських божеств, для яких апойки одразу виділили кращі ділянки у центральній частині, на південно-західному і південно-східному узвишшях Верхнього міста Ольвії по обидві сторони Головної вулиці, стали загалом головним консолідаційним центром її громадянської общини аж до першого розгрому міста гетами під проводом Буребісти близько середини I ст. до н. е. (Rousyaeva 2010). Інтенсивне освоєння Ольвією придатних для аграрного господарства земель із майже синхронним заснуванням невеликих сільських поселень, створення виробничо-ремісничих комплексів, значне розширення торгівлі з багатьма центрами Середземномор'я і автохтонами Лісостепу, а потім і скіфськими номадами, випуск власних литих монет оригінальних типів, спочатку у вигляді дволопатевої стріли, а дещо пізніше фігурки дельфіна, організація святилищ у прикордонних зонах, можуть все-таки вказувати на те, що вона досить швидко, у межах першої половини VI ст. до н. е., — стала на шлях остаточного формування політично незалежного від метрополії поліса з неодмінним збереженням єдності громадянської общини, обопільним прагненням до економічного самозабезпечення і з відповідними складовими політичного правління і власного пантеону. «Повністю завершена спільнота, до складу якої входить кілька поселень, створює поліс. Призначення його самодостатнє: поліс виникає задля потреб життя, але існує він для доброго життя» (Arist. Polit. 1, 1, 8). Ольвійський поліс з обширною хорою багато в чому відповідає тому визначенню поліса, яке Аристотель сформував на прикладі розвитку давньоеллінських полісів в різних регіонах Еллади.

Звісно, що в перші десятиліття в Ольвії не було повною мірою сформованого державного ладу. Досі не знайдено будь-яких епіграфічних джерел про введення хоча б однієї з його складових. Проте не варто виключати важливі колегії стратегів і агораномів, про які можна говорити, щоправда, лише завдяки дотичним джерелам: наприклад, архаїчні поховання стратегів зі зброєю; перші торговельні приміщення, гирі та монети, різноманітні матеріали із багатьох регіонів Егеїди, що загалом потребувало нагляду і впорядкування, введення певних правил торгівлі та обміну як з еллінами, так і місцевими племенами (Скуднова 1988; Крапівіна 2004).

Сила і характер влади ойкіста проявлялись неоднаково, насамперед у тих випадках, коли він з самого початку вважав апойкію політично незалежною від далекої метрополії. Однак у широкому розумінні тільки завдяки витримці і розуму ойкіста перші партії апойків в Ольвії зуміли не тільки довго протриматись, але й підготувати належну базу для подальшого широкомасштабного освоєння Нижнього Побужжя. Вірогідно серед багатьох обов'язків першого ойкіста, а також його помічників, були розвідувальні роботи, пов'язані з вибором місця для заснування інших поселень і розселення нових груп вторинних переселенців, а також проникнення углиб території Скіфії з метою збору інформації про місцеві племена і встановлення з ними обмінно-торговельних зв'язків (Русяєва 1999). Тільки сувора дисципліна, спаяність колективу, його високий духовний потенціал і обопільна зацікавленість у виконанні спільної справи уможливлювали досягнення головної мети: створення власного автономного поліса. Заслугою ольвійського ойкіста і його спільників є досить вдале визначення місця розташування апойкії та підлеглої їй території — головної аграрної бази для економічного самозабезпечення еллінських переселенців, наявності джерел питної води і водного сполучення з метрополією, іншими містами Егеїди і з місцевими етносами.

Утім, досі відсутні будь-які достовірні писемні свідчення про ім'я першого ольвійського ойкіста. На відміну від деяких міст Причорномор'я (напр., Гермонаси і Фанагорії), навіть сакралізовані легенди про нього не збереглись. Наразі лише у вигляді припущення висловлена думка, що першим ойкістом Ольвії міг бути Евресибій (Гевресибій), нащадки якого згодом відігравали найважливішу роль в її політичному і релігійному житті (Dubois 1996, p. 26; Русяєва 2005, с. 27; Русяєва, Супруненко 2003, с. 111—112). Тривале існування протягом багатьох століть цього рідкісного імені серед полісної еліти і створення унікального аристократичного сакрального союзу Евресибіадів значною мірою свідчать, що тут могли знати і зберігати легенду про їхнього героїзованого предка-ойкіста й особливі заслуги в інших діяннях на благо всього поліса.

Олігархічний режим. Основні позиції в Ольвійському полісі займали його засновники і їхні спадкоємці. Олігархічний спосіб правління у другій половині VI—V ст. підтверджено даними епіграфіки, нумізматики і особливо матеріалами некрополя, у вцілілих похованнях якого знайдено чимало рідкісних і дорогоцінних прикрас і розписних посудин (Скуднова 1988). Окрім того, аналогічні політичні режими були встановлені і в найближчих до Ольвії містах: Тірі, Істрії, Аполлонії Понтійській і Гераклеї Понтійській (Блаватская 1952, с. 49—51; Карышковский, Клейман 1985, с. 44; Анохин,

Русяева 1999, с. 353—354). Ольвія підтримувала з ними найтісніші добросусідські політичні й економічні зв'язки. Вартий уваги той факт, що про останні з них стало відомо знаменитому філософу Аристотелю в Афінах. Так, говорячи про причини суттєвих політичних змін у деяких понтійських полісах він, зокрема, згадав Істрію, де в результаті боротьби олігархія перетворилась на демократію, а в Гераклеї влада від олігархів перейшла до шестисот громадян (Arist. Polit. V, 5, 2). Іншим шляхом це відбулось у сусідній з Істрією Аполлонії: «Часом олігархи намагаються негайно ж призвести народ до тих чи інших заворушень, інколи вони починають розкрадати суспільне майно, і тоді або серед самих же олігархів піднімається проти таких осіб заколот, або ж громадяни починають вести боротьбу з розкрадачами, що мало місце в Аполлонії Понтійській» (Arist. Polit. V, 5, 7).

Мабуть, у цих полісах було досить сильне протистояння народної маси на чолі з досвідченими політичними лідерами, якщо чутки про такий стан і зміну влади докотилися до Афін і Аристотель відмітив їх у своїй праці для порівняння різних видів правління олігархів і боротьби з ними. Імовірно, що в Ольвії політична боротьба між олігархами і простими громадянами не була настільки яскраво вираженою, а державний устрій не вирізнявся особливими рисами. Тобто за наявності настільки інтенсивних зв'язків із Афінами якісь свідчення про різкі зміни у державній політиці теж могли б стати відомими Аристотелю.

Привілейований прошарок ольвійської аристократії носив такі ж імена, як і представники вищої мілетської аристократії, насамперед епонімні есимнети мольпів (Milet I, 3). Діяльність аналогічного мілетському релігійного союзу мольпів в Ольвії найхарактерніша для V ст. до н. е., коли після відновлення Мілета встановився олігархічний режим влади. Як сильний і дієвий аристократичний клан вони протягом багатьох століть впливали на проведення різних політичних, громадських і релігійних заходів у Мілеті і після перемоги демократів (Ehrhardt 1983, S. 105—106; Herda 2005). Те саме простежується в Ольвії, згідно з присвятами мольпів у святилищі Аполлона Дельфінія, але протягом набагато коротшого часу. Посади головних жерців у цьому культі і полісних епонімів виконували тут, як і в метрополії, есимнети мольпів (Карышковский 1984, с. 42—51; Русяева 1992, с. 193—195; 2010а).

Однак конкретні і достовірні факти про склад правління цього періоду не задокументовані ні наративними, ні епіграфічними джерелами. Здогадно, що керівну роль виконувала рада олігархів на чолі з есимнетом. Певною мірою «лист жерця з Гілеї» на уламку амфори третьої чверті VI ст. до н. е. свідчить про підпорядкованість і субординацію різних громадян Ольвії, які виконували свої обов'язки в сакральній сфері (Русяева, Виноградов 1991). Посланий для інспекції святилищ у південно-східному районі поліса «жрець» повідомляв в Ольвію не тільки про «агонофета», зруйновані вівтарі еллінських богів у Гілеї, виконання обрядів і брак їжі для служників у святилищах, а й про втечу рабів після аварії на кораблі, вивезення дерев із Гілеї, мисливців за дикими кіньми — тобто і такі відомості, які безпосередньо стосувались державно-правового життя ольвіополітів у перші десятиліття існування поліса.

Водночас ольвійська олігархія прагнула контролювати найближчі до неї морські торгові шляхи, остров Левке і Дром Ахілла — головні сакральні пункти культу Ахілла у Північно-Західному Причорномор'ї, які з часу колонізації перебували у підпорядкуванні Ольвійського поліса (Охотников, Островерхов 1993; Rusyaeva 2003; Русяева 2006). У цьому контексті важливо, що саме завдяки ініціативі і коштам заможних ольвіополітів на острові побудували храм Ахілла, подібний до першого храму сакрального архегета Ольвії Аполлона Ієтроса наприкінці VI ст. до н. е. В оточенні варварського світу освічені ольвіополіти добре усвідомлювали величезне значення своєї етнічної єдності для виживання, належності і відданості великому еллінському світу, культурну перевагу якого так чи інакше знав кожен еллін.

До найдавніших державних декретів V ст. до н. е. належать ателія і проксенія синопейцю Ієтроклу, сину Гекатея та гераклеоту (НО 1, 2). Кілька написів першої — третьої чвертей цього століття належать до присвят мольпів Аполлону Дельфінію (НО, 55—58; Карышковський, 1984, с. 42—44). Завдяки цим написам відомо про деяких представників державної влади, які надали права безмитної торгівлі, а також про наявність епоніма — громадянина, якого щорічно обирали і за ім'ям якого фіксували рік у календарі Ольвійського поліса.

Отже, ольвійська релігійно-політична практика повністю повторювала практику Мілета, де збереглись списки епонімів — есимнетів мольпів, починаючи з 525 р. (Milet I, 3). Ольвійські есимнети також були представниками місцевої полісної аристократії. Ймовірно, ці посади на початку V ст. обіймали Мольпагор і його син Леокс, якому була поставлена надгробна мармурова стела з двобічними рельєфами і віршованою епітафією, від якої знайдено лише невеликий фрагмент. Завдяки реконструкції напису відомо, що Леокс загинув далеко від міста, віддавши життя за вітчизну (IOSPE I^2, 270; Русяева 1987; Vinogradov 1997; Русяева, Супруненко 2003, с. 40—50). Цілком можливо, що в процесі остаточного формування державних і релігійних інститутів поліса відбулась помірна демократизація олігархії, котра прагнула зберегти на догоду громадянам свій пріоритет у місті.

Для раннього класичного часу характерна різноманітність типів ольвійських круглих монет. Найраніші (початок V ст.) — великі литі бронзові монети — оболи (так звані аси) з профільним в архаїчному стилі зображенням богині Афіни Паллади в шоломі на аверсі і фігуркою дельфіна, колеса з чотирма спицями та кульками між ними на реверсі. Наступний випуск позначено ретроградним написом ΕΠΙΠΑΥΣ («при Павсанії»), третій — ΠΑΥΣ («Павсаній») між спицями колеса. Монети датовано по-різному, але не пізніше середини V ст. до н. е. Однак із різних позицій трактовано скорочені імена: одні вбачають у них свідчення про першого тирана Павсанія (Карышковський 1988, с. 41—49; Виноградов 1989, с. 92); інші — ім'я епоніма, есимнета мольпів за правління олігархії (Анохин 1989, с. 11—15).

Важливо також відмітити не тільки яскраво виражену сакрально-сотеричну символіку зображень на цих монетах, а й демонстраційний взаємозв'язок полісних культів Афіни та Аполлона Дельфінія, а через них і тісні відносини з відродженим після перського розгрому Мілетом та Афінами, які прославились великими перемогами над персами. Також ці унікальні в античній ойкумені монети вперше продемонстрували, з одного боку, автономію Ольвії («життя за власними законами»), а з іншого, автаркію («самозабезпечення»), що було характерно для політики й економіки кожного еллінського поліса.

Звичайно, що тільки тоді, коли основу економічного розвитку становило аграрне господарство, а головною галуззю було землеробство, Ольвія могла належати до такого типу полісів вже за першого періоду свого становлення. У святилищі Аполлона Дельфінія, за мілетською традицією, мольпи влаштовували громадські прийоми з трапезами з нагоди приїзду важливих державних осіб чи феорів, на які звичайно запрошували державних діячів, жерців, найстаріших громадян поліса. Ця традиція зберігалась і в елліністичний час, коли щорічні функції епонімів закріпились за головними жерцями святилища верховного полісного бога Аполлона Дельфінія (Русяєва 1989). Аристократичні роди й олігархи відігравали значну роль у політиці, економічному та культурно-релігійному житті ольвіополітів упродовж існування поліса.

Тиранія і скіфський протекторат. У процесі розгляду політичного ладу за вищезгаданими монетами і попри неоднозначне тлумачення легенд насамперед привертає увагу повна відсутність епіграфічних документів про Народні збори і виборні магістратури в Ольвії VI—V ст. до н. е. Імовірно, саме такі обставини і спроби вчених виявити основні компоненти та особливості державного правління у цей час сприяли їх гіпотетичному з'ясуванню за рідкісними іменами і в ракурсі встановлення тут не лише тиранічного режиму, починаючи від зображених на вищезгаданих оболах Павсанія й Аріха, а й скіфського протекторату і прямого підкорення Ольвії скіфському царю Емінаку (Русяєва 2007).

Спочатку, на думку Ю. Виноградова, саме Павсаній, обіймаючи посаду есимнета мольпів і епоніма, зміг досить легко захопити владу, одноосібно правити за підтримки вірних йому олігархів і скіфських царів (Виноградов 1989, с. 109—126). Після нього тиранами також стали Аріх і Емінак, теж відмічені в написах на ольвійських монетах. Для доказу тиранії і скіфського протекторату над Ольвією за їхнього перебування при владі ці імена необґрунтовано вважали скіфськими. Концепція про тривалий період правління тиранії і про перехід від одного тирана до іншого в Ольвійському полісі була створена завдяки відновленню вкрай фрагментованого напису третьої чверті V ст., у якому начебто зсвідчено надання прав громадянства, ателії і ділянки землі братам Тимосилею та Теопропу з Синопи, де перший з них був тираном. Їх вигнали з міста близько 437 р. завдяки спільним діям афінського флоту під командуванням Перикла і синопських демократів (Plut. Per. 20; Виноградов 1989, с. 109—111).

Зіставлення цього декрету з іменами Павсанія й Аріха на бронзових литих асах, а потім Емінака на срібних статерах і новелою Геродота про царя Скіла (Herod. IV, 76—79) дало привід доводити, що в Ольвії протягом близько століття (480—470 — 400—390 рр. до н. е.) не тільки правили тирани, але й саме місто перебувало під скіфським протекторатом (Виноградов 1989, с. 90—126). Проте поки не знайдено написів, у яких би достовірно було вказано на тиранічний режим в Ольвії впродовж майже всього V ст. та її підпорядкування скіфам. Тим паче, що в цей період існували найтісніші економічні і культурно-політичні відносини з демократичними Афінами. Афіняни часто перебували у нижньобугському регіоні, пропагуючи свої досягнення і свої полісні культи, найпершою чергою Афіну Палладу, образ якої ольвіополіти демонстрували на своїх оригінальних литих монетах (Карышковский 1988; Анохин 1989).

Сакральні символи й імена на ольвійських монетах V ст. до н. е., можливо, є доказом певних змін полісного апарату. Це характерно для ольвійських монет упродовж всього періоду грошового обігу. Оскільки достовірні документи відсутні, ми можемо лише припускати, що в Ольвії якийсь властолюбець проголосив себе тираном, однак протримався не надто довго. Було б дивно, якби політичні вигнанці — екстирани з Синопи знайшли постійне місце проживання в Ольвії тільки завдяки її тирану. Адже чорноморська ескадра Перикла, яка невдовзі прибула в Ольвію, також могла вигнати

їх із ольвійської землі разом з її власним тираном, якщо такий насправді тут правив. Ю. Виноградов беззастережно вважав грецькі імена Аріх і Емінак суто скіфськими, що надалі стало аргументом для нової концепції про належність останнього з них до скіфського володаря Скіфії, під пануванням якого нібито якийсь час перебувала і Ольвія (Русяєва 2007).

Отже, наративні, епіграфічні і нумізматичні джерела не дають поки що достовірних і більш чи менш конкретних та однозначних свідчень як про столітній, так і зовсім нетривалий тиранічний режим в Ольвійському полісі. Добре відомо, що Геродот у своєму творі чимало уваги приділив різним оповідям про скіфів, зокрема виклав новелу про скіфського царя еллінофіла Скіла змішаного елліно-скіфського походження, який одружився з ольвіополіткою і зрідка відвідував місто в ті часи, коли прихильники культу Діоніса Вакха влаштовували свята з вакхічними ритуалами і винопиттям (Herod. IV, 78—80). Якби Ольвія дійсно перебувала під його протекторатом, хай навіть суто економічним, то Геродот, а пізніше й Аристотель, не змогли б обійти повним мовчанням таку надзвичайно цікаву і, більше того, унікальну подію в історичному розвитку і давньогрецького поліса, і Скіфії. Тому різні домисли щодо тиранів і підкорення Ольвії скіфським царям при панівній еллінській аристократії і мольпів у V ст. до н. е., які підтримували тісні економічні і культурно-політичні зв'язки з демократичними Афінами і Мілетом, за відсутності надійних джерел і прямих свідчень так і залишаються гіпотезами.

Демократичний лад. Демократична форма правління найбільшого розвитку досягла в Афінах у V ст. до н. е. (Finley 1980; Кондратюк 1983; Туманс 2002; Фролов 2004). Їй належить видатне місце в історії Еллади. Навіть на далекій периферії античної ойкумени елліни намагались установити демократію, вбачаючи у ній виразні прояви свободи громадян, економічної стабільності і соціально-політичної справедливості, високого злету духовної творчості. Кожна демократія у різних полісах мала свої характерні ознаки й особливості, бо залежала насамперед від політичної активності народу і його лідерів, їхньої гуманності, інтелекту та освіти. Проте в ній не варто вбачати «таку форму державного правління, за якої верховна влада зосереджена в руках народної маси» (Arist. Polit. IV, 3).

Слід зазначити, що недостатня джерельна база, а також відсутність конкретних і достовірних писемних документів спричиняють виникнення різних пояснень і наукових концепцій як щодо точної дати перемоги ольвійської демократії, так і її характеру. Думка В. Латишева, що Ольвія в усі часи свого існування була впорядкованою демократичною республікою (Латышев 1887, с. 305), була незаперечною і по суті загальновизнаною в літературі з ольвійської проблематики понад століття. Тільки новознайдені епіграфічні джерела і монети дали підстави змінити цю точку зору (Виноградов 1989, с. 135—136).

Проафінська орієнтація ольвіополітів була зумовлена різними обставинами, передовсім спричиненими перемогою еллінів у війні з персами і створенням Афінської морської держави, до якої входила і Ольвія (Карышковский 1988, с. 45; Виноградов 1989, с. 126—134; Крыжицкий, Лейпунская 1999, с. 154—155). Значний вплив Афін на політичний і культурний розвиток Ольвії посилився у V ст. до н. е. після розгрому Мілета персами 494 р. і переїзду тих мілетян, які врятувались від вбивства і рабства. Вони пам'ятали, що Афіни — їхня метрополія, а для ольвіополітів — праметрополія. В античних містах таким «спорідненим» відносинам протягом багатьох століть надавали великого значення. У вирішенні питань щодо зміни політичних режимів не можна ігнорувати і введення полісно-сакральної емблеми на монетах, яка зрештою стала незмінним символом автономної демократичної Ольвії (Русяева 1992, с. 65—70).

Відвідини Ольвії Периклом майже синхронно з Синопою й Істрією за час Понтійської експедиції підтверджені різними джерелами. Афіни значною мірою підтримували демократію в союзних полісах, неодноразово відкрито допомагали її встановленню. «*Для забезпечення свого панівного становища Афіни не за шаблоном, але у випадках, які вимагали того, послідовно впроваджували в союзних містах демократичний устрій... Упроваджувані в союзних містах для зміцнення афінського панування демократичні режими повинні були через цю свою функцію діяти як стабілізатор на внутрішню афінську демократію, оскільки стало ясно, що зі зміною конституції Афін могло б опинитись під загрозою і панування їх у морському союзі*» (Шуллер 1984, с. 54). Тому Афіни, «найдемократичніший» з усіх демократичних полісів того часу, закономірно прагнули однакової, притаманної їм форми правління в союзних полісах.

Загалом уведення в трьох понтійських містах, Синопі, Ольвії й Істрії, майже однакового полісно-сакрального монетного символа, ймовірно, олімпійського походження (орел над дельфіном) навряд чи може бути випадковим явищем. Воно синхронно встановленню демократії в Синопі й Істрії завдяки військово-політичній підтримці Афін. Тому, здається, ніщо не перешкоджає припущенню, що прихильники демократії хоча б тимчасово отримали перемогу і в Ольвії у час її відвідин ескадрою Перикла того ж 437 р. (Русяєва 1994, с. 45—49). У Мілеті протягом «Периклового століття» прагнули протистояти афінській експансії, але близько 440 р. тут за підтримки Афін у ре-

зультаті гострої боротьби був установлений демократичний лад, а його противники вигнані з міста (Ps.-Xen. III, 11). Таким чином Ольвія як споріднена з материнським полісом, швидко сприймала демократичні ідеї не тільки з Афін, але і з Мілета. Безперечно, що мілетські демократи були зацікавлені у встановленні в Ольвії аналогічної влади і могли підтримувати афінян у її введенні і в своїх дочірніх полісах, що згодом позначилось на мілетсько-ольвійській симполітії (Milet I, 33).

Перша назва ольвійської общини — ΟΛ і ΟΛΒΙ відзначена на срібних монетах із зображенням букранія в останніх десятиліттях V ст. до н. е. (Карышковский 1988, с. 53; Анохин 1989, с. 22). Цей демотікон, який невдовзі ставили майже на усіх монетах демократичної Ольвії, вказує на демократизацію влади і роль громадянської общини в державному житті. Установлення ж постійної демократичної влади в Ольвійському полісі сталось, мабуть, тільки в межах першої чверті IV ст. (Виноградов 1989, с. 135—136; Анохин, Русяєва 1999, с. 360—361). Однак перемога демократії не знайшла відгуку в жодному з декретів Ольвії. Створюється враження, що саме серед найзаможнішої і найосвіченішої верхівки ольвійських громадян з'явилось чимало прихильників проафінських і промілетських ідей, які мирним шляхом захопили тут владу і проголосили демократичне правління. Судячи з трьох синхронних написів, їх міг очолювати Евресибій, нащадки якого протягом багатьох століть впливали на політичне і культурно-релігійне життя Ольвії (Виноградов 1989, с. 141—149; Русяєва 1994, с. 49; Русяєва, Супруненко 2003, с. 106—112).

Спадкоємність головних структур демократичної влади простежується і з відродженням Ольвії в перші століття нашої ери. Так, установлена ще після економічної кризи у другій половині III — першій половині I ст. до н. е. елітарно-демократична форма правління практично відновилась у післягетський період, що є одним із важливих аргументів того, що вцілілі ольвіополіти незабаром після навали гетів, розгрому і розграбування ними міста повернулись на своє місце проживання, але змогли заселити тільки невелику і найбезпечнішу його частину. На підставі почесних декретів вірно визначено державний лад цього часу як демократію з сильним полиском аристократизації, коли одні й ті ж особи з багатих і знатних родин неодноразово обіймали посади архонтів і стратегів (IOSPE I², 40, 42).

Також можна прослідкувати і досить помітну відмінність від попередньої демократії, коли громадянська община була ще моноетнічною (еллінською) і, зрозуміло, що при владі перебували тільки ольвіополіти еллінського походження. Наприкінці I — у першій третині III ст. н. е. ситуація різко змінилась у зв'язку з включенням до складу громадянського колективу носіїв іраномовних імен (очевидно, переважно еллінізованних заможних сарматів з Боспору), яких разом із еллінами почали обирати на посади архонтів, стратегів, агораномів і навіть жерців еллінських богів (Карышковский 1993; Русяєва 1999; 2013).

Народні збори і Рада. Відомо, що кожна політична структура складалася з певних компонентів, залежно від порядку розташування яких правління отримувало відповідну якість виконання законів із гарантією збереження громадського порядку і збільшення економічного добробуту як власне держави, так і кожного громадянина, а разом з цим головного її осередка — ойкоса (сім'ї). Величезне значення надавалось також їх всебічному захисту в разі збройних ворожих нападів. До громадянської общини входили лише повноправні чоловіки, котрі водночас становили й народне ополчення, мали право голосувати і виконувати полісні посади.

Ольвійська, як і чимало інших демократичних форм правління, формально складалась із законодавчих органів влади — Народних зборів (ekklesia — екклесія) і Ради (bule — буле). Однак із різних причин порядок розташування органів влади в декретах час від часу змінювався. Від імені ольвіополітів, що адекватно Народним зборам і громадянській общині, надавали проксенії ксенам із багатьох міст протягом порівняно короткого часу у IV ст. до н. е. (НО 2—7, 9, 14, 15), після цього — це Рада і Демос. Хоча Демос вважається ідентичним Народним зборам, йому належало останнє місце навіть у почесних декретах, для ухвалення яких іноді скликали і Всенародні збори (Пандемос) у III—II ст. до н. е. (IOSPE I², 26, 27, 30, 32, 34, 37; НО 17, 21, 24—31 тощо).

Тільки деякі повністю вцілілі документи допомагають глибше ознайомитись зі структурами державного ладу Ольвії. Насамперед це унікальний почесний декрет Каноба про гроші, виданий Радою і Демосом Ольвії у IV ст. до н. е. (IOSPE I², 24; Виноградов Карышковский, 1976, с. 20—42; Карышковский 1988, с. 57—63; Dubois 1996, N 14). Крім найціннішої нумізматичної і економічної інформації, декрет Каноба дає уявлення про головні органи державної влади і форму правління в Ольвії, а також процедуру ухвалення та виконання законів у цей час. У ньому чітко зафіксовано, що верховним органом влади були Народні збори — екклесія, а місцем їх проведення — екклесіастерій. Припустимо, що це — спеціальне приміщення, де встановлено, зокрема, той камінь, на якому мали відбуватись операції з грошима. Однак досі воно не відкрито.

Епіграфічні пам'ятки перших століть здебільшого знайдені в уламках. Унаслідок цього про головні складові державного ладу можна дізнатись із більш-менш уцілілих декретів. Преамбули постанов міняли залеж-

но від їх характеру і форми, але перше місце займав головний архонт-епонім. Декрети на пошану діячів видавали за доповіддю, певно, одного з молодших архонтів чи члена Ради з зазначенням місяця також на Народних чи Всенародних зборах. Часто використовували формулу «архонти, Рада і Демос постановили увінчати золотим вінком» того чи іншого діяча за його заслуги (пор. IOSPE I², 39—42, 46, 51, 52; HO 42, 45, 47). Кожен громадянин мав право бути присутнім на зборах і брати участь як в обговоренні законів, так і переобранні членів Ради і головних виконавчих органів — колегій архонтів, стратегів, агораномів, інших магістратів, що відігравали допоміжну роль у керуванні полісом, а також у призначенні різних індивідуальних посад. За деякими винятками до Ради і в полісні колегії на Народних зборах обирали переважно представників соціальної верхівки тільки на один рік підняттям рук або жеребкуванням.

Періодичність проведення Народних зборів не встановлена. Тільки деякі написи фіксували те чи інше число їх скликання із зазначенням місяця, завдяки чому ясно, що вони відбувались не в попередньо встановлені числа і, очевидно, не менше 12 разів на рік, а в екстраординарних випадках частіше. Наприклад, після раптової героїчної смерті ольвійського лідера Нікерата, сина Папія, були негайно скликані позачергові збори, присвячені розгляду організації його похорону, посмертного вшанування, ухвалення почесного декрету і увічнення його пам'яті встановленням кінної статуї, а в подальші часи і періодичним нагородженням золотим вінком під час кінних агонів на календарно-релігійних святах на пошану Ахілла (IOSPE I², 34). Безумовно, подеколи виникали й інші причини для скликання Народних або Всенародних зборів.

Однією з них була раптова смерть голови архонтів у другій половині II ст. н. е. Теокла, сина Сатира, якого було вибрано на цю посаду вчетверте, попри порушення демократичних законів (IOSPE I², 40). З преамбули його почесного декрету видно, що Пандемос відбувались за його головування і читали постанову про посмертне вшанування. Певно, в такому разі ольвіополіти не проводили ні довиборів на його заміщення, ні повних дострокових виборів, які відбувались щороку у визначений час.

Ухвалені зборами рішення, скоріше за все, мали законну силу. Невідомо, чи завше тільки члени Ради розробляли проєкти законів, вносячи їх на затвердження Народними зборами, і чи дійсно вони стежили за впровадженням їх у життя. У написах не зазначені колегії законодавців (номофетів) і охоронців законів (номофілаків). На думку В. Латишева, Рада в Ольвії виконувала виключно пробулевтичні функції, тобто попередньо розглядала пропозиції різних колегій і громадян, після чого вносила їх для обговорення й ухвалення на Народних зборах (Латышев 1887, с. 227).

Перевага Ради над Демосом у формулах написів III—II ст. до н. е. вказує про перехід від радикальної демократії до елітарної. Склад членів Ради не зазначено жодним написом. Можливо, сюди входили всі виборні магістрати або ж по одному від кожної колегії. Організація роботи Ради протягом виборного терміну і місце його засідань також невідомі. Як видно з декрету про гроші, він був внесений на затвердження Канобом, сином Трасидаманта, ймовірно, одним із членів Ради, який попередньо склав його проєкт, схвалений на засіданні. Загалом він відтворює картину демократичного правління в Ольвії незадовго до походу Зопіріона, яке пізніше за своєю суттю періодично зазнавало певних змін, як це видно з розгляду діяльності різних колегій. Проте Рада протягом багатьох століть була найважливішим органом державної влади в Ольвійському полісі. Можливо, тільки після включення його до складу римської провінції Нижня Мезія 198 р. н. е. її значення в політичному житті міста дещо зменшилось, особливо з поступовим зростанням впливу колегії архонтів і введенням титулу «батько міста» наприкінці II ст. н. е. Цим почесним титулом наділяли найдіяльнішого і добре освіченого політичного лідера, який тривалий час успішно обіймав різні державні посади, був прихильником не лише тісних зв'язків з Римською імперією, але й підпорядкування Ольвії її законам. На той час до таких діячів належав славнозвісний Каллісфен, син Каллісфена (IOSPE I², 42; Русяева 2021).

Колегія архонтів. У жодному з епіграфічних джерел Ольвії VI—V ст. до н. е. не зазначена така давня і добре відома в Афінах посада як архонт (archon — вища державна особа). У період входження багатьох міст в Афінську архе значну роль у ній, особливо після 450 р., все ще відігравали афінські архонти. Так, після перемоги демократії у Мілеті з Афін було відправлено п'ятьох архонтів, які консультували місцевих магістратів і захищали проксенів. Вважають, що саме проксени як демократи найчастіше були провідниками проафінської політики (Кондратюк 1983, с. 360).

Інститут архонтату в Ольвії зафіксовано, вірогідно, тільки на початку елліністичного часу в декреті Каллініка, сина Євксена (IOSPE I², 25 + 31; Виноградов, 1989). Відомо і про наявність у цей же час магістратури архонтів у Мілеті (Ehrhardt 1983, S. 208—209). За епіграфічними джерелами достовірно відомо, що протягом останньої третини IV ст. до н. е. — першої третини III ст. н. е. архонти постійно займали головне місце в державному житті Ольвії, насамперед у поданні законів на обговорення і ухваленні їх на засіданнях Ради і Народних зборів. Судячи з різночасових написів, вони також розробляли не тільки проєкти за-

конів і давали свої пропозиції щодо видання певних почесних декретів, складанням тексту яких займався секретар або останній із числа членів колегії архонтів, а й стежили за виконанням постанов, дотриманням населенням полісних законів і традицій. Загалом залежно від політичних ситуацій та економічного розвитку їм доводилось рішуче втручатись у різні сфери життя ольвіополітів.

Однак, на відміну від епіграфічних пам'яток перших століть нашої ери, в яких колегія архонтів представлена у повному складі з п'яти членів на чолі з першим архонтом-епонімом (протом), для елліністичного часу їх кількість точно невідома (Анохин, Русяева 1999, с. 363). Можна тільки припускати, що з самого початку вона залишалась незмінною. Провідна роль архонтів у полісному самоврядуванні, здається, не підлягає сумніву, однак міські фінанси (зокрема і священної скарбниці), наскільки це можна зрозуміти з текстів різних декретів, перебували в розпорядженні кількох колегій: архонтів, Семи, Дев'яти, економів і скарбника. Ймовірно, гроші надходили в їхнє розпорядження з різних джерел.

Починаючи з середини III ст. до н. е. усі проксенії в Ольвії були запропоновані приватними особами (IOSPE I², 27; НО 24, 25, 26), а почесні декрети — різними колегіями магістратів, одноосібними або їх сукупністю: архонтами (IOSPE I², 29, 35), архонтами і колегією Семи (IOSPE I², 26, 32), навіть раніше не згадуваною комісією синедрів (НО 28). Звідси зрозуміло, що головні колегії магістратів залишали приватним особам тільки право ініціювати надання проксеній або нагород. Важливий за інформацією для історії Ольвії декрет на пошану Каллініка, сина Євксена, був запропонований двома колегіями — архонтів і Семи в останній третині IV ст. до н. е., а потім прийнятий Радою і Демосом, проте пам'ятник йому встановлено від імені Демосу (IOSPE I², 25 + 31) Так само і в першій половині II ст. до н. е. декрет на пошану Нікерата, сина Папія, був ухвалений Радою і Демосом, але кінну статую встановлено тільки від імені Демосу (IOSPE I², 34). І в тому, й іншому випадку очевидно, що кошти на пам'ятники прославленим лідерам поліса збирали з членів громадянської общини за рішенням Народних зборів.

Різноманітніша картина державного ладу Ольвії, її внутрішнього і зовнішнього становища постає з найважливішого декрету на пошану Протогена, сина Геросонта, кінця III ст. до н. е. (IOSPE I², 32) [1]. За рішенням колегії архонтів скликали Народні збори; закуповували вино для населення; навіть храмові священні золоті посудини закладали лихварям у випадках, коли з полісної скарбниці були використані останні кошти; платили гроші відкупникам. Архонти виконували ризиковані функції послів, наприклад, до царя Сайтафарна, а також займались організацією благодійних коштів для зміцнення оборонних споруд.

У другій половині II ст. до н. е. Ольвія була економічно частково залежною від скіфського царя Скілура. Однак політично місто було незалежним. Ольвіополіти продовжували видавати проксенічні і почесно-проксенічні постанови від імені Ради і Народних зборів, карбувати власну полісну монету, вести торгівлю з еллінськими державами (пор.: Карышковский 1988, с. 102; Анохин 1989, с. 52—53; Виноградов 1989, с. 230—250; Крыжицкий, Лейпунская 1999, с. 225—227).

Останній документ історії догетської Ольвії — декрет на пошану амісенского капітана кінця II — початку I ст. до н. е. вже засвідчує її тісні відносини з Понтійським царством Мітрідата VI Євпатора (IOSPE I², 35; Виноградов 1989, с. 250—263; Сапрыкин 1996, с. 132 сл.). Та попри такі неординарні зміни він всеодно був ухвалений Радою і Демосом, за пропозицією архонтів на чолі з Посідеєм, сином Анаксагора, який перед цим був епонімом — жерцем у святилищі Аполлона. Своєю чергою це також вказує на політичну незалежність міста і дає підстави для припущення, яким чином відбувалось просування ольвіополітів по службі: у цьому випадку від жерця-епоніма до голови колегії архонтів, посада якого, ймовірно, стала найголовнішою у полісі. Отже, архонтат із часом почав посідати основне місце у владі Ольвії, особливо в періоди економічних криз.

У відродженій після гетського розгрому Ольвії вперше зафіксовано існування колегії архонтів на чолі з першим архонтом-епонімом у присвяті стратегів у межах 1 р. до н. е. — 4 р. н. е. (Иванчик 2017, с. 636—638). Однак їхня роль значно зросла у другій половині I — першій третині III ст. н. е. (Латышев 1987, с. 261—274; Карышковский 1993; Анохин 1999, с. 384—385; Крапівіна 2014, с. 88). Уперше у політичній історії Ольвії чільне місце займав перший архонт-епонім із наданням свого імені тому року, протягом якого він виконував свої обов'язки. Судячи з уцілілих декретів, будівельних написів, присвят Ахіллу Понтарху найчастішою була формула «архонти на чолі» з переліком імен і патроніміків постійно п'яти членів колегії (напр., IOSPE I², 39, 129—132,

1. Щодо датування важливих декретів і діяльності як Каллініка, так і Протогена, висловлені найзначніші, порівняно з іншими лапідарними написами, хронологічні розбіжності приблизно у сто років. Щодо першого з них, то орієнтуючись на його великі заслуги і найбільші в історії Ольвії винагороди (1000 золотих і пам'ятник), імовірніше, що його діяльність припала на останню третину IV ст. до н. е., коли поліс завдяки йому досяг найвищого розквіту в усіх сферах життя; натомість Протоген діяв у період надзвичайно важкої економічної кризи, найвірогідніше в останню чверть III ст. до н. е. (з літературою див. Русяева, Супруненко 2003).

142, 162, 169 + 177; HO 52, 88). Демократичну форму виборів порушували в перші століття значно частіше: один і той самий громадянин міг обіймати посаду кілька років поспіль або ж періодично. За різних обставин така, загалом-то елітарна форма обрання на посаду, була обумовлена переважно тим, що для успішного річного функціонування обранці використовували й особисті кошти, власниками яких були в основному вихідці зі старовинних аристократичних родів, які зуміли не тільки збагатитись, а й здобути освіту, що сприяло їхній швидкій політичній кар'єрі (IOSPE I², 40, 42; Русяєва 2021). Проте, попри соціальне розмежування, формально вважали, що на зборах мав право виступити з промовою кожен громадянин поліса, за винятком ворогів демократії і батьківських звичаїв, порушників загальноприйнятих законів і традицій, а також зрадників.

Очевидно внаслідок того, що в Ольвії громадянський колектив був порівняно нечисленним і навряд чи всі громадяни мали добру освіту, гарно володіли ораторським мистецтвом і достатніми коштами, одні й ті самі особи найчастіше неодноразово були обраними до складу колегії архонтів. Проте тільки найдіяльніші громадяни неодноразово успішно виконували посади першого архонта-епоніма, як, наприклад, Каллісфен, син Дада — тричі, а Теокл, син Сатира, і Каллісфен, син Каллісфена — чотири рази (IOSPE I², 40, 42, 43).

Крім цього, однією з важливих особливостей ольвійської колегії архонтів у післягетський період є присутність у ній членів з іранськими іменами, які за еллінською традицією відмічали в документах власні як еллінські, так й іранські патроніміки, займаючи незалежно від цього різні місця у колегії, наприклад: Зорсан, син Нікерата, Абноз, син Абнака, Пісістрат, син Дадага (перший архонт і епонім); Анаксимен, син Євресібія, Карзоаз, син Аттала, Пуртей, син Абнака (другий архонт); Ахілл, син Деметрія, Деметрій, син Ахілла, Раодмей, син Колха (третій архонт); Пападон, син Алкіма, Аттас, син Сомаха, Скартан, син Азіея (четвертий архонт); Метродор, син Праксіанакта, Зобей, син Зобея, Аргуанаг, син Каракста (п'ятий архонт) (список див.: Карышковский 1993, с. 86—95). Лише в одному присвятному написі, вкрай недбало вирізаному на невеликій вапняковій плиті, представлені нееллінські імена архонтів без патроніміків: Кенексарт, Адзамен, Дідз, Дад, Спак (IOSPE I², 133). У цьому випадку можна лише припускати, що в один із років ольвійської історії у другій половині II ст. н. е. на Народних зборах перемогли громадяни варварського походження, що навряд чи змінило подальший курс її незалежної політики і загальнокультурного еллінського розвитку.

Ще одна особливість полягала у тому, що вперше в історії Ольвії головним покровителем колегії архонтів став її верховний бог і захисник Ахілл Понтарх, що символізувало її верховенство в управлінні державою. До обов'язків архонтів входило навіть відновлення його храму (IOSPE I², 176). У присвятах найчастіше відзначено щорічні подяки від архонтів за формулами в різних варіантах: за мир, за мужність, за непорушність і за оборону держави, за добробут міста і навіть за велику кількість плодів і питної води, що свідчить також про багатогранну діяльність цих магістратів і в останній період існування незалежної Ольвії (Русяєва 1992, с. 75—76). У більшості випадків імена колегій архонтів у різні роки їх обрання зафіксовані саме в цих присвятах на високих мармурових плитах, які виставляли в різних місцях, переважно на західних окраїнах Ольвійського поліса: о-в Березань, Очаків, Бейкуш, Рибаківка, Вікторівка, Осетрівка, Софіївка, Тузла (Der Achilleus… 2006). Таким чином, вплив Ольвії завдяки головним державним магістратам і культу верховного бога простягався і на значні території за її межами.

Колегія стратегів. Власне колегія стратегів в ольвійських написах догетського періоду не згадується. Однак достовірні факти, що така посада як стратег — головний військовий командир завжди відігравала значну роль у Мілеті і особливо в Афінах, де тривалий час сам Перикл обіймав її (Plut. Per.), дають можливість припускати, що вона була створена ще в перші десятиліття існування Ольвії. Доказом цього є відмічені в епіграфічних документах війни, військові сутички з варварами, народне ополчення та особливо важливе значення колегії стратегів у перші століття нашої ери.

Припустимо, що Ольвійський поліс, як і сусідній Істрійський (за кількістю стратегів), подібно до своєї метрополії Мілета, був розділений на шість філ, від кожної з яких обирали одного члена колегії стратегів (Erhardt 1983, S. 206). Це число могло стати традиційним і тому було відновлено в Ольвії з її відродженням, коли колегія стратегів набула особливого значення у захисті Ольвії від постійних ворожих нападів із пропагуванням свого покровителя Аполлона Простата (Захисника). Натомість перша згадка про колегію стратегів зафіксована в їх недавно знайденій присвяті богу Цезарю Августу і Гаю Юлію Цезарю, сину бога Августа та Демосу на біломармуровому блоці вторинного використання 1 р. до н. е. — 4 р. н. е. (Иванчик 2017, с. 636—650). До цієї колегії входило шість стратегів, що загалом підтверджує швидке повернення до Ольвії найпрогресивнішої частини ольвіополітів — приблизно після повного розгрому римлянами гетів у 48 р. до н. е. (Русяєва 1999, с. 439—440) [1].

1. Принагідно слід відмітити, що в останній книзі В. Крапівіної (2014) помилково, не з її вини, вставлено два розділи А. Русяєвої без ілюстрацій: «Етнічна та соціальна характеристика населен-

Так само, як і щодо колегії архонтів, можна стверджувати, що про неї відомо значно більше лише завдяки численним присвятним стелам (понад 60) другої половини I — першої третини III ст. н. е. (Латышев 1887, с. 281—282; Русяева 1992, с. 50—53; Карышковский 1993; Анохин 1999, с. 386—387). Тільки в одному написі другої половини I ст. н. е. з цілої серії присвят зафіксована колегія стратегів із чотирьох членів разом з жерцем (IOSPE I², 104 = HO 85). Більше в жодних присвятах жерців не згадано, але постійно наявні імена і патроніміки шести стратегів з формулою «на чолі» з таким-то (напр., HO 79—83, 85). Однак неможливо точно сказати, хто конкретно призначав головного стратега чи його обирали члени колегії.

Як і архонти, після корінних політичних і релігійних реформ в Ольвії у зв'язку з наданням громадянських прав багатьом носіям іранських імен у кінці I ст. н. е., посади стратегів обіймали громадяни з такими іменами або ж змішаними елліно-варварськими і варвароеллінськими, серед яких виділяються переважно сарматські, рідше — скіфські та фракійські. Однак, на відміну від колегії архонтів, у колегії стратегів такі імена найчастіше превалювали над суто еллінськими, наприклад: Кайнаксарт, син Аргуанага, Караст, син Сарата, Спотаган, син Антифонта (перший стратег); Деметрій, син Дзесагара, Дотус, син Гола, Евресибій, син Аморомара (другий стратег); Абнодз, син Абнака, Александр, син Посідея, Зоїл, син Арсака (третій стратег); Аблонак, син Арсеуаха, Абнодз, син Ратагоса, Аброг, син Сусулона (четвертий стратег); Аристон, син Уаргадака, Казин, син Фарнака, Карзей, син Боропсадза (п'ятий стратег); Касак, син Фарзея, Каскин, син Касага, Фарнак, син Зета (шостий стратег) (Карышковский 1993, с. 86—95; Русяева 2013).

Мармурові стели з їхніми присвятами Аполлону Простату установлено в периболі його храму на південно-західному узвишші Ольвії, де було знайдено найбільшу кількість цілих і фрагментованих написів. Стратеги також висловлювали своєму сакральному покровителю і захиснику держави подяку за її благополуччя та могутність, за порятунок і мир, а також за власне здоров'я, водночас окремо вказуючи конкретні дарунки: найчастіше золоті і срібні статуетки богині перемоги Ніке, золоті вінки, намиста, чаші, військові пояси, триніжку, мармурову статую хлопчика. Статуетки Ніке, безперечно, свідчать про те, що стратеги воювали і здобували перемоги в боях з ворогами. Невипадково в такого типу написах зазначено: «за порятунок міста і самих себе», «за оборону держави і власну мужність», «за благополуччя міста, мир і власне здоров'я» (IOSPE I², 94 = HO 81; IOSPE I², 97 = HO 83; IOSPE I², 100, 107 тощо). У деяких написах є приписки, що Рада і Демос вшанували золотим вінком стратегів, які успішно виконали свої обов'язки (IOSPE I², 89, 94 = HO 81; IOSPE I², 107, 111; HO 80, 85); рідше вказано імена деяких стратегів, певно, лише тих, які особисто відзначились хоробрістю і перемогами над ворогом (Анохин 1999, с. 397—398). У декретах на пошану того чи іншого заслуженого діяча після смерті також фіксували виконання ним посади стратега. За написами видно, як один і той самий ольвіополіт періодично обіймав різні посади, починаючи з менших і до найвищих, якими були перший агораном, перший стратег і перший архонт-епонім (Карышковский 1993, с. 86—95; Анохин 1999, с. 386).

Крім своїх безпосередніх функцій із захисту й оборони міста, на стратегів було покладено обов'язок піклуватись про збереження і гарний вигляд храму їхнього покровителя Аполлона Простата (Захисника), де вони відбудували портики, згодом за їхнього нагляду після великої перемоги над ворогами храм обновили з усіх сторін (IOSPE I², 80, 175). На площі біля храму встановлювали також почесні декрети. Різне етнічне коріння не заважало стратегам не тільки успішно виконувати свої обов'язки у час захисту міста і його сільської округи, а й шанувати головного, суто еллінського за походженням та виглядом, бога Аполлона Простата.

Колегія агораномів. Полісна посада агоранома — наглядача за ринком за всіма ознаками розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі могла бути введена в Ольвії з пізньоархаїчного часу. На це вказує влаштування гавані і ринку, центральної агори і поряд з нею зі сходу — великого торговельного ряду з окремими приміщеннями. Поліс вже контролював систему заходів і роздрібну торгівлю. Значною мірою це

ня» (с. 90—108) і «Духовна культура населення Ольвії 1—3 ст. н. е.» (с. 124—144). Справа в тому, що на базі колективної монографії «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (1999) була підготовлена і здана до друку у видавництво «Вища школа» наукова праця «Ольвія Понтійська» (С. Д. Крижицький, Н. О. Лейпунська, В. В. Крапівіна, А. С. Русяєва) як посібник для викладачів і студентів ЗВО. Із незалежних від авторів причин вона не опублікована, крім останнього розділу В. Крапівіної. Після її смерті цей розділ разом із двома вище названими розділами А. Русяєвої, а також списком літератури і додатками з колективної праці було взято з видавництва і видано окремою книжкою. За уважного ознайомлення з нею привертає увагу не тільки зовсім різний стиль написання і відсутність ілюстрацій, особливо у зіставленні з іншими її розділами (228 рис.), не зазначено і в анотації розгляд населення та його духовної культури в 1—3 ст. н. е. Водночас у поглядах В. Крапівіної і А. Русяєвої були значні розбіжності щодо часу відродження Ольвії після гетського розгрому й етнічного складу населення (пор. Русяева 1999, 438—458; 2013; Крапівіна 2014, с. 63—65, 90—101). У зв'язку з такою непростою ситуацією не слід звинувачувати автора посмертної книги у плагіаті, бо В. Крапівіна зовсім не причетна до видання.

підтверджують численні знахідки гир і перші полісні монети. Але до встановлення тут демократичної влади конкретні згадки про агораномів у написах все-таки відсутні.

Виборна колегія агораномів достовірно засвідчена джерелами IV ст. до н. е. Тільки з цього часу можна впевнено говорити про її діяльність. Згідно з полісними законами, агораноми регулювали і контролювали різнобічні торговельні справи, стежили за дотриманням правильних цін на товари і продукти, їх міру, вагу та обмін грошей, наводили порядок на ринках і в гавані, боролися з крадіжками і різними порушеннями прав громадян і ксенів тощо. Насамперед імена, демотікон «ольвіополіти», зображення дельфіна як складової полісної емблеми на бронзових гирях IV—III ст. до н. е. є підставою говорити про наявність державної посади агораномів. Підтвердженням слугували знахідки в деяких приміщеннях Східного і Західного торгівельних рядів мірних посудин різних форм і об'ємів із клеймами агораномів цього часу. Особливого значення набули сіроглиняні оригінальної форми глибокі чаші без ручок IV ст. до н. е. з однаковим клеймом агоранома Апатурія, уламки мірних глечиків із клеймом Евполія і уламок ручки ойнохої з клеймом Агрона (Леви 1985, с. 96—99; Крапивина 2004).

На базі зібраних ольвійських клейм із іменами магістратів на мірному посуді і гирях місцевого виробництва IV—II ст. до н. е. В. Рубан уперше розглянув діяльність колегії агораномів в Ольвійському полісі (Рубан 1982, с. 35—40). За його припущенням у цей час агораноми також здійснювали нагляд і контроль за керамічним виробництвом — тобто одночасно виконували і обов'язки астиномів. Така ситуація, з одного боку, пояснюється тим, що власне в Ольвійському полісі виробництво посуду було досить незначним, оскільки його населення надавало перевагу імпортним керамічним виробам різноманітних видів і вищого ґатунку порівняно з місцевими. З іншого боку, це підтверджено і знахідками клейм із трьома добре відомими в Ольвії іменами (Аристон, Євмен і Посідей) на мірній ойнохої зі світлозеленої глини ольвійського виробництва першої половини II ст. до н. е. в Західному теменосі, а також тим, що назва астиномів в ольвійській епіграфіці не зазначена. Водночас цілком можливо, що на місцевому посуді ставили імена чи одне ім'я тих магістратів, які наглядали за правильним контролем мір, об'єму і маси.

Під час розкопок Ольвії і сільських поселень її хори знайдено чимало різноманітних гир із демотіконом «ольвіополіти» і зображеннями найшановніших на той час божеств: Аполлона Дельфінія, Деметри та Афіни з полісно-сакральною емблемою. Комплексне вивчення значної кількості контрольних гир із різними легендами і нових клейм на посуді дало можливість установити, що в елліністичний час до колегії агораномів обирали трьох членів. Зрідка перший із них, вірогідно, досвідченіший у відповідних справах, ставив своє ім'я на гирях і клеймах. Кількість членів колегії була визначена обсягом їхніх обов'язків і навряд чи збільшувалась у періоди різкого економічного спаду в полісі, але не була постійною: від трьох в елліністичний час до п'ятьох у I—II ст. н. е. (Крапивина 2004; Ivantchik, Krapivina 2007).

Однак через відсутність конкретних писемних джерел залишається не з'ясованим, чому після значного скорочення території міста внаслідок розгрому Ольвії гетами і відповідного зменшення його населення в перші століття нової ери, колегія агораномів кількісно стала більшою, ніж в IV—II ст. до н. е. Можливо, це було спричинено тим, що її торговельні операції і відносини як з багатьма античними містами, так і варварами стали інтенсивнішими і складнішими через збільшення ворожих нападів на її околиці та сільську округу (IOSPE I², 128, 129, 685; HO 90; Крапивина 2004; Ivantchik, Krapivina 2007, p. 111—123; Крапівіна 2014, с. 89—90).

Як і в головних державних колегіях, у колегії агораномів належні обов'язки виконували особи з еллінськими й іраномовними іменами. Незначна відмінність, певно, полягала у тому, що першим агораномом, судячи з написів першої половини II ст. н. е., переважно обирали ольвіополіта еллінського походження (напр., Діоген, син Македона, Посідей, син Зета, Діонісій, син Александра). Інші місця в списках відведені громадянам зі змішаними або навіть суто варварськими іменами: Кілік, син Мурота, Кунус, син Атеная, Інармаз, син Кукудона (2); Сосса, син Карпа, Мукунаг, син Александра, Батаг, син Адола (3); Соссій, син Карпа, Мукунаг, син Александра, Батаг, син Адола (3); Антестій, син Самбіона, Сомах, син Санага, Реуромар, син Сейпелага (4); Геліта, син Гелія, Кукунаг, син Рехунага, Діонісодор, син Будея (5) (IOSPE I², 128, 129, 685; HO 90; Карышковский 1993).

У цей час головним сакральним патроном агораномів є, відповідно до їхньої діяльності, Гермес Агорей, іноді вони завдячували Ахіллу Понтарху і Ахіллу Герою. Присвятні стели Ахіллу в різних іпостасях установлювали за межами міста, зокрема, остання з них є в Борисфені. Подібного типу присвята належить до унікальних, тим більше від агораномів, які, ймовірно, вважали його покровителем морської торгівлі і зв'язків з уже острівним на той час поселенням, де споруджено його святилище. Цілком можливо, що агораноми підтримували належний порядок у полісі і за межами міста. Оскільки Ольвія володіла численними сільськими поселеннями, то нагляд за правильним виконанням полісних законів і на хорі був необхідним.

Згідно з Платоном, вчення якого добре знали освічені ольвіополіти (Dio Chrys. Or. XXXVI), агораноми здійснювали такий самий нагляд за країною, як агораноми за агорою або астиноми за містом (Plato. Leg. 760 b, 844 bc, 913 d — 914 a, 920 bc, 936 c). Найвірогідніше, що фрагментована присвята (ім'я бога не збереглося), знайдена на Тилігульському лимані біля с. Коблево, від чотирьох агораномів також свідчить про те, що саме вони слідкували за порядком у сільській окрузі Ольвії (IOSPE I², 685).

Близькою до колегії агораномів була колегія астиномів. Безліч клейм із їхніми іменами на привізних амфорах із різних античних міст свідчить про їх безпосередній стосунок до керамічного виробництва. Крім того, за свідченням Платона, астиноми стежили за чистотою в містах, насамперед у місцях торгівлі і в гаванях, а також за тим, щоб приватні особи не захоплювали міську землю, вони виганяли жебраків і проводили обшук у пошуках краденого тощо (Plato. Leg. 763 cd, 779 bc, 936 c, 954 bc). Оскільки посада астиномів не згадана в ольвійських написах, то, як і раніше, ці обов'язки також виконували агораноми.

Судові справи і питання про остракізм. У кожній античній державі з самого початку її формування значну увагу приділено дотриманню законів і організації судових справ. Однак так само, як і щодо запровадження виборних колегій, основні епіграфічні та археологічні джерела про наявність суду і суддів (дикастів) належать переважно до IV—II ст. до н. е., тобто до часу демократичної влади.

Переслідування і притягнення до суду порушників ольвійських законів у разі обміну іноземних грошей на місцеві і стягнення штрафів уперше вказано у вже згаданому декреті на пошану Каноба (IOSPE I², 24). Свідчення про звернення до суду громадян зафіксовано в унікальному декреті про ісополітію Мілета і Ольвії 330—320 рр. до н. е. (Milet 1, 3, 136; Жебелев 1953, с. 38—47; Erhardt 1983, S. 235—238; Русяєва 2010а). У ньому чітко прописано: якщо на мілетяніна буде подано позов в Ольвії, він повинен мати доступ до місцевого суду і його справа повинна бути розглянута в п'ятиденний термін у тому відділенні суду, який має право вирішувати справи між громадянами.

Починаючи з IV, а можливо й V ст. до н. е., судова система загалом була орієнтована на афінську. Достовірним свідченням запозичення деяких її елементів є чимало відомих тепер defixiones IV—I ст. до н. е. судового характеру на свинцевих пластинках або посудинах, які найчастіше клали в могили чи біля них заради здійснення магічних заклять (Dubois 1996, p. 167—180; Тохтасьев 2000, с. 296—316; Русяєва, Івченко 2014, с. 65—74, Белоусов 2020). На них представлені численні імена суддів і свідків, яких піддавали закляттям підсудні та їхні родичі заради уникнення покарання.

У написі на червоноглиняній чашці IV ст. до н. е., знайденій у насипу невеликого кургану ольвійського некрополя, прямо сказано: «Зв'язую язики супротивників по суду і свідків: Телесикрата та синів Телесикрата, Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахіллодора й інших усіх, хто разом з ним» (Диль 1915, с. 40—56; Толстой 1953, с. 45—46; Dubois 1996, p. 171—172; Белоусов 2020, с. 82—91). Значна кількість імен у багатьох закляттях дає підстави припускати, що в ольвійському суді на боці обвинуваченого виступала певна група осіб; так само було дозволено виступати і на боці його захисту.

Можливо, ольвійські судді також проголошували клятви дотримуватись закону у веденні справ і бути не продажними. Так, в одному листі до судді III—II ст. до н. е. анонімний автор пропонував хабар, якщо той під час розгляду його справи перешкоджатиме свідченням поіменованих ним людей (Виноградов 1987, с. 13—14). Якщо це так, то в Ольвії, як і в Афінах, вже застосовувалось жеребкування суддів перед засіданнями, щоб заздалегідь було невідомо, хто саме яку справу вестиме. Таким чином суддів убезпечували від спроб підкупу. Цей напис, як і інші епіграфічні джерела, належать до найдостовірніших документів про наявність суду в Ольвії в елліністичний час.

З розповіді Діогена Лаертського про філософа Біона Борисфенського — вихідця з Ольвії, відомо, що після того, як його батько був спійманий на крадіжці, вся його родина була продана в рабство (Diog. Laert. IV, 7). Юного Біона купив місцевий ритор, після смерті якого він втік до Афін, де отримав освіту і прославився у III ст. до н. е. як філософ-кинік. Цілком можливо, що подібному покаранню підлягали особливо ті мешканці, які не мали повних громадянських прав і так чи інакше порушували закони.

Безсумнівний вплив афінського судочинства в Ольвійському полісі простежується і завдяки іншим епіграфічним джерелам. Ольвійські судді, як і в багатьох еллінських містах, імовірно, носили оригінальні бронзові таблички, на яких було викарбувано їхні імена. На одній такій табличці IV—III ст. до н. е. на одному боці спочатку було викарбовувано ім'я Артемідора, сина Поліхарма — ольвійського судді, а згодом на протилежному — його сина Міка, сина Артемідора, і цифра три на позначення відділення суду (Vinogradov 1997, S. 634—640). Цей документ надзвичайно цікавий і тим, що він безперечно засвідчує спадковість посади суддів: батько і син займались судовими справами, які розглядались в одному приміщенні.

З-поміж усіх понтійських міст поки що тільки в Ольвії відкрито залишки будівлі суду — дикастерія, розташованого безпосередньо на захід від агори біля Головної вулиці (Леви 1985, с. 92—95; Крыжицкий 1985, с. 120—121; 1993, с. 148). Тут виявлено 14 окремих приміщень

обабіч великого двору з портиком, які є доказом їх призначення для засідань суду з різних видів порушень і злочинів. Над центральною частиною будівлі був другий поверх. Відкритий розгляд деяких судових справ міг відбуватись і у дворі. На цьому ж місці гіпотетично знаходився суд і ранішого часу, але меншого розміру (Леви 1985, с. 93). Імовірно, збільшення кількості населення у місті і, особливо, на території сільської округи за ранньоелліністичного часу, — відповідно і частіші порушення законів, — змусили ольвіополітів побудувати значно більшу будівлю суду (Леви 1985, с. 95). У ольвійському дикастерії, як в мілетському і афінському, судячи з багатьох приміщень, існували різні відділення.

Внизу під ольвійським дикастерієм відкрито підвал із кам'яними стінами, який ніби мав особливе призначення. Значно глибші підвали знайдені під будівлею суду класичного часу (Леви 1985, с. 93). Припустимо, що в них періодично розміщували найнебезпечніших злочинців. Однак чи існувала в Ольвії в'язниця на зразок сучасної, невідомо. Не можна нічого певного сказати і про смертні вироки. Більш-менш достовірно, що порушники демократичних законів, які провокували розбрат і смуту у полісі, грабували святилища і громадян, не дотримувались релігійних традицій, родових і сімейних звичаїв, підлягали остракізму — вигнанню за межі держави.

У цьому аспекті надзвичайно цікаво, що у ході розкопок дикастерію, зокрема його двору, було знайдено безліч амфорних черепків із видряпаними чи написаними червоною або чорною фарбами чоловічими іменами: найчастіше — одне, рідше — у вигляді списку імен від двох до п'яти (Леви 1985, с. 94). Через значні пошкодження написи до цього часу не прочитані і потребують вивчення (Тохтасьєв 2000, с. 314). За аналогіями черепків зі чоловічими іменами з розкопок афінської агори (Lang 1976, p. 16—23) і сусіднього Херсонеса (Vinogradov 1997, S. 397—419) можна припускати, що в Ольвії існувала подібна форма остракізму. У великому дворі суду збирались різні магістрати і найстаріші громадяни міста, які після обговорення тих чи інших справ визначали міру покарання вигнанням із поліса на певний строк чи на все життя тим політичним діячам або простим громадянам, які порушили загальні закони. Відсутність конкретних джерел щодо судових справ у післягетський період, звісно, не є доказом того, що вони не продовжували тут існувати за законами, встановленими раніше.

За демократичного правління в Ольвійському полісі напевно періодично, унаслідок тих чи інших подій, які найбільшою мірою стосувались владнання мирних відносин як з проксенами, так і громадянами, особливо в кризові роки, шляхом виборів на Народних зборах утворювали тимчасово діючі колегії.

Колегія синедрів. Діяльність синедрів в Ольвії зафіксована в трьох різночасових почесних декретах. До першого (друга половина III ст. до н. е.) зараховано декрет на пошану Аполлодора, Аполлонія і Євфрона — синів херсонесита Аполлонія, сина Євфрона, який починається з формули, що Рада і Демос ухвалили, а синедри запропонували (НО 28 + 29). Отже, зрозуміло, що саме вони були ініціаторами і укладачами цього декрету. Натомість щодо їхнього складу і функцій, крім внесення пропозицій про почесні декрети, нічого не відомо. Судячи з декрету, сини Аполлонія були громадянами Херсонеса Таврійського і водночас, як батько, почесними ольвіополітами. Вони вимагали повернення його кредиту (3 000 золотих), який Ольвія не змогла вчасно повернути внаслідок економічної кризи. Можливо тому в полісі терміново створили спеціальну тимчасову комісію з тих членів Ради або громадян, які були свідками позики у багатого херсонесита. Їм вдалось так дипломатично і мудро скласти нове рішення з винагородою та уславленням усіх його синів, що повернення їм грошей відклали на невизначений термін.

Через значний проміжок часу згадка синедрів зафіксована в двох найпізніших почесних декретах кінця II — початку III ст. н. е., де вони теж представлені як ейсегети (IOSPE I², 43, 44). Подеколи вони представляли до нагород тих діячів, що досягли найбільших успіхів у державній діяльності, наприклад, Каллісфена, сина Дада, якого тричі обирали архонтом. На думку В. Латишева, ольвійські синедри ідентичні пританам — окремій комісії від представників Ради, яка займалась поточними справами (Латышев 1887, с. 228). В. Анохін припускав, навпаки, «*що синедрами були особи, які раніше обіймали вищі посади, ймовірно, тільки перші архонти і "батьки міста"; тому вони навряд чи становили виборну колегію, а були чимось на кшталт "групи старійшин" у пізній період історії Ольвії*» (Анохин 1999, с. 389).

Варто додати, що в західнопонтійських полісах, заснованих Мілетом (Аполлонії Понтійській, Одессосі, Істрії), також періодично у написах згадано синедрів, які то окремо, то за участю членів Ради пропонували і ухвалювали державні документи (Ehrhardt 1983, S. 215—216). За документами інших полісів, зокрема Афін, Мілета, Прієн, Ефеса, видається, що в обов'язки виборної комісії синедрів входила розробка законів й інших документів. Найімовірніше, така посада була перенесена з метрополії, але її роль у політичному житті поліса зазнавала тих чи інших змін у певні періоди його розвитку.

Найважливішим для характеристики державного устрою Ольвії є те, що комісія синедрів все-таки тут існувала, хоча і не регулярно, у всякому разі з елліністичного часу до вклю-

чення міста до складу римської провінції Нижня Мезія 198 р. н. е. Певною мірою це свідчить про її спадкоємність, як і головних полісних колегій архонтів, стратегів та агораномів за демократичного ладу.

Колегія Семи. Епіграфічні джерела про таку колегію також малоінформативні, але достовірніші і дають можливість визначити дещо повніше її характер і роль у політичному і духовному житті Ольвії. Завдяки написам відомо, що з простою назвою Гепта (Сім) відповідала за священну скарбницю і, вірогідно, зовсім недовго здійснювала карбування монет в останній третині IV — III ст. до н. е. (Латышев 1887, с. 292—294; Карышковский 1988, с. 90; Анохин 1989, с. 42; Русяева 1992, с. 203—204). Перша функція цієї колегії красномовно підтверджується її власною постановою з переліком імен усіх семи членів: Геродот, син Пантакла, Епіхар, син Діонісофана, Посейдон, син Євкрата, Адеймант, син Апатурія, Гістікон, син Метродора, Леонтомен, син Геросонта, Гераклід, син Євбія, які ввели тверді ціни на тварин і їхні шкури для жертвоприношень (IOSPE I², 76).

Важливим є також залучення цієї колегії до політичної діяльності, зазначеної в деяких декретах, де вона разом з архонтами або Радою вносила проєкти постанов і пропозиції на розгляд Народних зборів (IOSPE I², 26, 31, 32). Висловлено припущення, що якийсь час вона належала до однієї з верховних магістратур Ольвії, що стояла на одному рівні з колегією архонтів, і що однією з її головних прерогатив було разом з архонтами вносити в Раду пропозиції про видання почесних декретів (Виноградов 1989). У повноваження Семи, ймовірно, входило право стягувати борги з певних святилищ для сакральної скарбниці. У їхньому безпосередньому володінні в елліністичний час перебував гептадейон — будинок із семи чи восьми приміщень для членів і засідань колегії. Вірогідно, він знаходився у північно-східній частині Західного теменоса і безпосередньо прилягав до викладеної біля нього оригінальної бруківки з морської привізної гальки і Головної вулиці міста (Древнейший… 2006, с. 89—90).

У інших містах, зокрема в Мілеті й Афінах, функціонували магістрати, у підпорядкуванні яких також були священні скарбниці. Проте тільки в Ольвії вона складалась з семи осіб. Оскільки ця цифра відігравала значну роль у культі Аполлона, імовірно, що ольвійські члени колегії Семи були тісніше пов'язані з культом цього бога — верховного патрона демократичного поліса догетського періоду. В ольвійському Дельфініоні така сакралізована група, можливо, була створена ще наприкінці V або у першій чверті IV ст. до н. е. з остаточною перемогою демократії і припиненням діяльності спілки мольпів.

Натомість не зовсім зрозуміла роль колегії Семи як розпорядника священної скарбниці в кризові роки історії міста. З декрету на пошану Протогена відомо, що вона діяла спільно з архонтами. Однак тільки архонти мали повне право розпоряджатися принесеними шанувальниками у дар божествам грошима і коштовностями, бо саме ці магістрати «заклали священні речі на міські потреби» місцевому лихварю (IOSPE I², 32). У такому разі колегія Семи, сприяючи зміцненню і авторитету святилищ, які поповнювали скарбницю, дбала про її збереження і цілісність, але відсторонювалась від розпоряджень храмовими заощадженнями в екстремальних ситуаціях, оскільки архонти як вища магістратура поліса значно краще знали про його економічний стан і потреби громадян у період кризи і навіть голоду (Русяева 1992, с. 204; Анохин, Русяева 1999, с. 359—370).

У написах перших століть нашої ери будь-яких згадок про колегію Семи в Ольвії не зафіксовано. Культ Аполлона Дельфінія, під егідою якого вона перебувала, згодом заступив культ Аполлона Простата. Вірогідно, її повноваження цілком перейшли до колегій архонтів і стратегів, що, як сказано раніше, мали значно ширші не лише суто державні, але й культурно-релігійні повноваження в післягетський період.

Колегія Дев'яти. На відміну від колегії Семи, колегія Дев'яти згадується лише в декреті на пошану Протогена, який був її членом (IOSPE I², 32). Здогадно, вона керувала надходженням грошей до державної скарбниці, а також організовувала і слідкувала за випуском монет в екстраординарних ситуаціях. Також Протоген виконував тимчасові доручення з ремонту полісних вантажних суден, очолював громадське управління і обіймав посаду скарбника, що, однак, не дає повного уявлення про діяльність цієї, скоріш за все, тимчасової колегії. Оскільки за кількістю членів вона була найбільшою за інші, можливо, вона займалась багатьма різними справами поліса для найшвидшого подолання важкої кризи. Як і щодо колегії Семи, в ольвійських написах післягетського періоду будь-які відомості про колегію Дев'яти відсутні.

Колегія економів. Перша згадка посади економа відмічена також у декреті Протогена, який одночасно був економом і скарбником (IOSPE I², 32). Одноосібне виконання не було законним і тривалим за демократичного правління. Найвірогідніше, в колегії економів Протоген був головою і погоджував діяльність із іншими членами, кількість яких не вказана в епіграфічних джерелах. Доказом може бути дещо пізніший декрет II ст. до н. е., ухвалений за пропозицією колегії архонтів, на пошану Аполлократа з південнопонтійського міста Аміс (НО 35). Крім надання амісенцю проксенії, політії і ательї, було запропоновано поставити у святилищі Аполлона стелу з написом, виготовлення якої повинні були фінансувати архонти.

Аполлократа запросили до цього святилища на частування наступного дня. Водночас знайдено і копію цього декрету, де також мова йшла про виготовлення за рахунок економів (НО 36 + IOSPE I², 253). Отже, з невідомих причин повторно зроблену плиту з текстом проксенії так і не відправили на батьківщину Аполлократа (Анохин, Русяева 1999, с. 375—376).

Крім Ольвії, полісні виборні посади економів майже синхронно засвідчені написами III—II ст. до н. е. в Одессосі й Істрії, дещо раніше — в Прієні, але у державному значенні відсутні в Мілеті. Це поки що не дає підстав для достовірного висновку про те, що колегія економів була перенесена безпосередньо з метрополії (Ehrhardt 1983, S. 218—219). Певно, лише в період кризових ситуацій в Ольвії, коли особливо важливого значення набувало дотримання усіх правил щодо економних витрат і збереження як полісних, так і сакральних фінансів, її спеціально згадували в декретах. У написах післягетського періоду будь-яких свідчень про економів не зафіксовано. Очевидно, як і деякі інші колегії, їхні посади не були відновлені з відродженням Ольвії та її хори.

Колегія ситонів. Знайдено лише один напис на невеликій мармуровій плиті з присвятою Герою Доброзичливому від колегії ситонів у час завершення нею терміну служби наприкінці III — на початку II ст. до н. е. Згідно з написом і рельєфним зображенням різного віку бородатих чоловіків перед вівтарем із жертвопринесенням барана, ця колегія складалась із п'ятьох членів: Теокл, син Трасиадама, Деметрій, син Фокрита, Атенай, син Конона, Навтім, син Героксена, секретар Атенодор, син Демагора (НО 72). Запровадження такої колегії було, звісно, зумовлено значними і тривалими перебоями у постачанні населенню міста хліба з настанням найважчої економічної кризи, зумовленої кількарічними неврожаями і розоренням хори варварами. Це яскраво відображено у вищезгаданому декреті на пошану Протогена (IOSPE I², 32; Анохин, Русяева 1999, с. 371—374). У зв'язку з цим в обов'язки колегії ситонів входили закупівля зерна за оптовими зниженими цінами, продаж його збіднілим громадянам за собівартістю і роздача хлібних пайків найбіднішим мешканцям.

Так само, як і інші тимчасові колегії, вибрані на Народних зборах, колегію ситонів не засвідчують написи у перші століття. Проте, у кризових ситуаціях, які, звісно, час від часу виникали в Ольвії, найвірогідніше, що функції щодо забезпечення міста життєво необхідними продуктами виконували члени колегії архонтів і агораномів, а також за власні кошти — найбагатші державні діячі й евергети. До них, наприклад, належав Каллісфен, син Каллісфена, «батько міста», який роздав усі свої кошти на користь співвітчизників (IOSPE I², 42; 174). Загалом, евергетія була традиційною формою виживання найбідніших верств населення в скрутні часи в античних містах. Не дивно, що вона існувала і в Ольвії.

Колегія тейхопоїв. Ольвіополіти постійно дбали про зміцнення оборонної системи свого міста, де головними були монументальні кам'яні стіни і башти (Леви 1985; Крыжицкий 1985; 1993; Буйских 1991). У багатьох написах зафіксовані дані про зведення ольвійськими евергетами нових оборонних споруд, зокрема башт. Найчастіше їх присвячували різним божествам із захисними функціями (Зевсу Елевтерію, Гераклу, Деметрі, Корі, Плутону і Демосу, Зевсу Поліарху і Демосу) у IV—II ст. до н. е. і II ст. н. е., коли зростала загроза нападів з боку варварських племен (IOSPE I², 179, 183; Лейпунська 1990).

Попри велике значення в Ольвії оборонних стін, зберігся тільки один документ близько середини IV ст. до н. е. про колегію тейхопоїв (стінобудівельників) (Денисова 1982, с. 95—104; Виноградов 1989, с. 138—139; Dubois 1996, p. 27—28). До її складу входило п'ятеро членів: Лампон, син Педія, Теокл, син Аристона, Нікострат, син Нікокла, Алкімедон, син Промаха, Діонісій, син Посейдіппа. Цілком можливо, що їх щорічно обирали на Народних зборах або ж, як у Мілеті й Афінах, призначали лише на той час, коли місто особливо потребувало невідкладного будівництва чи ремонту оборонних стін і веж. Така виборна колегія могла діяти в Ольвії постійно і до її обов'язків також міг входити спеціальний нагляд за станом міських укріплень.

Колегія навклерів. Розвиток морської торгівлі і судноплавства, наявність в Ольвії державних і приватних торгових і вантажних морських суден, участь у військово-морських операціях, щорічні поїздки ольвіополітів в інші еллінські міста потребували введення у полісі відповідних посад, пов'язаних із судноплавством і судновласниками, кораблебудуванням, перевірками справності кораблів, їх ремонтом тощо. За час розкопок знайдено і чимало зображень кораблів на керамічних уламках (Денисова 2000). Однак у лапідарних написах колегія навклерів (судновласників) не зафіксована. Тільки у фрагментованому графіто першої чверті II ст. до н. е., можливо, мова йде про колегію навклерів (Анохин, Русяева 1999, с. 379).

Тим не менше, наявність у полісі громадських і приватних морських і річкових суден, які стали непридатними або підлягали ремонту, згідно з декретом на пошану Протогена (IOSPE I², 32), дає підстави припускати існування в Ольвії платної колегії навклерів. Побічно це підтверджено розширенням в елліністичний час культів Посейдона, Діоскурів, Афродіти Понтії й Евплойї в іпостасі захисників на морі (Русяева 1992, с. 104—106, 109—119) і як покровителів моряків, морських подорожей і, від-

повідно, навклерів, на кошти яких організовували жертвоприношення цим божествам.

Крім згаданих, у деяких написах збереглись нечисленні відомості або просто згадки про такі виборні посади як пресбевти і теопропи, епоніми, скарбники, жерці, гімнасіархи, керики.

Пресбевти і теопропи. У зовнішній політиці Ольвійського поліса протягом усієї багатовікової історії важливу роль відігравали посли. Періодично, залежно від ситуації, обирали послів (пресбевтів), а також організовували посольства не тільки в античні міста, а й до царів сусідніх племен. До посольств найчастіше входили освічені, шановані і відомі у полісі громадяни. Конкретні відомості про їхню діяльність порівняно незначні. Декрет на пошану Протогена фіксує, що в Ольвії, коли цар Сайтафарн знову прибув за дарами, було терміново скликано Народні збори, на яких саме його та Аристократа призначили послами (IOSPE I², 32). Протоген, взявши власні гроші, бо в скарбниці їх не залишилось, вирушив разом із ним до царя. Принесеними дарунками той був розгніваний і загрожував почати наступ на місто. На жаль, текст декрету у цій частині мармурової стели зіпсовано ще в давнину. Оскільки розгром Ольвії тоді не відбувся, можна припускати, що перелякані ольвіополіти дуже швидко зібрали більше грошей і дарунків, повторно відправивши посольство до Сайтафарна.

Отже, у контексті сказаного, послам доводилось витрачати не тільки власні кошти, але й ризикувати життям під час виконання подібних місій. Надто у разі погіршення відносин із місцевими скіфськими і сарматськими вождями Ольвія часто відкуповувалась різними дарами і вчасно віддавала накладену ними данину (форос). У посмертних декретах на пошану славетних громадян післягетського періоду відзначено їхні заслуги у виконанні посольських місій. Першими з них, імовірно, були Абаб, син Каллісфена, і його син Оронт, що побували в Римі, та посли, які неодноразово за власні кошти вели переговори з різними країнами і царями Аорсії про постачання хліба та військову допомогу, імена яких нам невідомі (IOSPE I², 54, 79, 181; Виноградов 1994, с. 167—168). У результаті, судячи з прийому в громадянську общину носіїв з іранськими іменами, яких обирали до полісних колегій, переважно стратегів, допомогу здобули саме в них.

З декрету Дадага, сина Падага, відомо, що в посольствах брали участь навіть юнаки неелліннського походження, які замолоду виявили неординарні здібності і високі якості у служінні рідному місту. Дадаг прожив коротке життя пристойно, прекрасно, справедливо, внаслідок чого «був удостоєний посади, виконання якої отримало найвищу оцінку, брав участь у посольстві до гегемонів, причому приніс місту велику користь у той час, коли місту загрожувала велика й важка небезпека» (НО 42). Посольство до гегемонів змогло «відстояти належні місту права» наприкінці II ст. н. е. при імператорі Севері, коли Ольвія вже увійшла до складу римської провінції Нижня Мезія, але намагалась будь-що зберегти свою політичну незалежність і найголовніші магістратури архонтів, стратегів та агораномів.

Серед ольвіополітів, які виконували посольські доручення, особливе місце належить Теоклу, сину Сатира. В його посмертному декреті вперше за усі часи історії Ольвії зазначено, що його увінчали золотими вінками іноземці, які тут перебували. Список різних міст на мармуровій стелі подано на передньому плані і розподілено на шість колонок по три у кожній із них, за винятком останньої, де написано чотири назви. На першому місці —ольвіополіти, за ними — найвіддаленіші від Ольвії нікомідійці, нікейці, гераклеоти, візантійці, амастріани, тіани, прусійці — тобто ксени з малоазійських міст, потім громадяни деяких західнопонтійських міст — одесити, томити, істріани, каллатіани. Однак далі, на відміну від зазначених демотиконів, у двох останніх колонках перераховано тільки назви міст: найперше Мілет, потім Кизік, Апамея, Херсонес, Боспор, Тіра і Синопа (IOSPE I², 40).

Отже, вже під охороною римського гарнізону Ольвія спроможна була прийняти чимало мешканців із різних регіонів античного світу, які не побоялись прибути сюди з тією чи іншою метою. Для дослідників Ольвії перших століть нашої ери найменування іноземців у декреті Теокла стало достовірним джерелом про її торгівельні зв'язки. Певно, унаслідок такої однозначної атрибуції всіх міст як торгових контрагентів (Крапивина 1999, с. 293; Зубарь, Сон 2007, с. 176) не було помічено, як саме у цьому документі подано спершу демотикони, а в кінці — рідні міста.

Натомість у ньому наголошено, що Теокл походив від славних предків, які зробили чимало добра вітчизні в посольствах, на всяких посадах і в благодіяннях, як окремим громадянам, так і тим ксенам, що перебувають у місті, але своєю стриманістю, любов'ю до вітчизни і гостинністю до еллінів він перевершив своїх предків і зрівнявся з великими благодійниками (евергетами) вітчизни, і для посольств добровільно пропонував свою діяльність (IOSPE I², 40; Русяєва 2020, с. 24—32). І, як і славні предки, Теокл працював в ольвійських посольствах і з тими посольствами, що періодично відвідували його місто — тобто усі вони займались переважно внутрішньо- і зовнішньополітичними справами в державі.

Виконуючи певні доручення в посольствах, Теокл міг побувати хоча б у деяких із тих міст, мешканці яких на час його смерті перебували в Ольвії. Його подорожі мали вирішальне значення для вдосконалення особистої політичної діяльності і всього міста: він цікавився мето-

дами державного управління, що допомогло йому досягти успіхів у виконанні різних посад і в подальшій кар'єрі як архонта-епоніма вчетверте. Також його безпосередні стосунки із ксенами багатьох міст сприяли встановленню тісніших політичних, економічних і культурних відносин ольвіополітів із містами Малої Азії і Причорномор'я. Одночасне перебування в Ольвії на час смерті Теокла значної кількості ксенів наштовхує на припущення, що більшість із них належала до посольств, яким, як зазначено в декреті, він всіляко сприяв і гостинно відносився до еллінів.

Надзвичайно важлива роль у державному і релігійному житті ольвіополітів належала теопропам — послам, які час од часу відвідували панеллінські святилища Аполлона і Зевса, щоб за допомогою пророкувань оракулів дізнатись, як варто вирішувати те чи інше питання в управлінні полісом чи у стосунках з сусідніми містами та племенами. Як і щодо пресбевтів відомості про них поодинокі, тому висловлені різні гіпотези. Можливо, перші ольвійські теопропи у середині — третій чверті VI ст. до н. е. були відправлені до Дідімейона — головного сакрального центру культу Аполлона в Іонії (Русяева 1986; 2005). Після розгрому Мілета і Дідімейона персами у 494 р. ольвійські теопропи почали їздити до оракула Аполлона у Дельфах. Саме завдяки дельфійській Піфії в Ольвії були засновані кінні агони на пошану Ахілла (IOSPE I², 34). Посольства такого типу найчастіше очолювали державні магістрати, до яких входили і головні жерці Аполлона.

Розширення торговельних зв'язків Ольвії з багатьма містами Середземномор'я сприяло налагодженню тісніших культурно-релігійних контактів. Важливою причиною посилення дипломатичної активності ольвіополітів були кризові роки, коли доводилось шукати різноманітні шляхи подолання економічних труднощів. До пізньоелліністичного часу належать відомості про делоських і дельфійських проксенів із Ольвії (Граков 1939). Крім звичайних проксенічних привілеїв честю для них було приймати посольства з панеллінських святилищ Аполлона у рідному місті. Імовірно, вони й самі, виконуючи посади епонімних жерців Аполлона Дельфінія в Ольвії, у екстраординарних ситуаціях виконували обов'язки теопропів у Дельфах та інших релігійних центрах.

Цікаво, що ольвіополіти близько середини II ст. н. е. звертались до оракула Аполлона в Кларосі не прямо, а через посередників однієї родини з Прусіади (REG XXI, 477; Русяева 1992, с. 211—212). У той час це святилище було одним із найвідоміших у Римській імперії. У Ольвії тоді вже сформувалось філоримське політичне угруповання і завдяки йому від імені ольвіополітів до Клароса була відправлена спеціальна посольська місія. Скоріш за все, попередньо відбулись дипломатичні переговори з відомою прусійською родиною про звернення до оракула за порадою від імені ольвіополітів, що й було зафіксовано в цьому документі.

Протягом усього періоду історичного розвитку Ольвії деякі громадяни також індивідуально відвідували святилища з оракулами і зверненнями до них з особистих питань. Такі поїздки спроможні були здійснювати лише заможні громадяни і переважно члени державних посольських місій. Попри обмеженість відомостей про їхню діяльність все-таки видається, що ольвіополіти часто зверталися до оракулів для обрання важливих політичних рішень або введення до пантеону нових божеств аналогічно іншим містам античного світу.

Скарбники. Тільки з декрету на пошану Протогена відомо, що він тричі обіймав посаду державного скарбника (IOSPE I², 32). За цей час він зумів звільнити місто від усіх боргів і процентів. У інших декретах, наприклад, на пошану родосця Гелланіка і трьох синів херсонесита Аполлонія зафіксовано, що Ольвія у скрутні часи своєї історії змушена була брати великі позики в іноземців (IOSPE I², 30; HO 28 + 29 + 123). Херсонесит Аполлоній як ольвійський проксен позичив місту 3 000 золотих статерів за умови повернення боргу через кілька років із відсотками. Але Ольвія не змогла розрахуватись з ним за його життя, так само як і з його синами. Їм довелось йти на поступки ольвіополітам, відтерміновуючи борги та знімаючи відсотки. Але найзначніше звільнення від усіх боргів здійснив Протоген: він простив заборгованість ольвіополітів своєму батькові і собі самому на загальну суму 6 000 золотих статерів. Згідно з контекстом декрету, цей ольвійський діяч і евергет контролював відкупників податків і надходження грошей до полісної скарбниці.

За надзвичайно важкого становища, в якому опинились ольвіополіти внаслідок кількарічних неврожаїв і воєн, посада скарбника була найважливішою, найпочеснішою і найвідповідальнішою, бо вимагала добропорядного служіння народові, заповзятливості і безкорисливості, а також розумного формування фінансової політики. Про виконання своїх обов'язків Протоген щорічно звітував перед Народними зборами і за бездоганну роботу його обирали тричі, хоча, судячи з усього, такі магістратські посади, як і інші в демократичній Ольвії, мали бути однорічними. В декреті наголошено, що Демос, незважаючи навіть на полісні установи, лише йому довірив у скрутний час свої фінансові справи протягом трьох років.

Чи справді в цьому разі можна вбачати значні порушення принципів ольвійської демократії? Причина такого відступу від законів полягала не стільки у тому, що такі посади вимагали великих витрат із боку магістратів, скільки у тому, що до них, унаслідок серйозної фінансової і адміністративної відповідаль-

ності, застосовували високий майновий ценз, який виключав із виборчих перегонів середній і нижчий прошарки громадянства (Виноградов 1989, с. 219). Особливо в кризових ситуаціях це був єдиний вихід для спасіння поліса, коли його фінанси ризиковано було довіряти тим, хто не мав своїх коштів і міг замість того, щоб вносити в казну власні гроші, брати чужі. З поліпшенням важкого стану у місті Протоген припинив виконання обов'язків верховного скарбника (Русяєва, Супруненко 2003, с. 151—155). Далі у численних посмертних декретах на пошану ольвійських діячів немає згадок про виконання обов'язків скарбника, що, звісно, ще не означає, що такої посади взагалі не було. Найвірогідніше, у той чи інший час, залежно від економічної і політичної ситуації, державна скарбниця перебувала у розпорядженні архонтів.

Епоніми. Значну роль у політичному і суспільному житті поліса відіграли епоніми, іменами яких традиційно позначали кожен рік у календарі. В ольвійській метрополії протягом багатьох століть (остання чверть VI ст. до н. е. — перша третина I ст. н. е.) епонімами були есимнети культового союзу мольпів. Списки з їхніми іменами майже повністю збереглись і тепер є основою хронології історії Мілета (Milet I, 3, S. 254—275; Herda 2005). Функції ольвійських епонімів у V ст. виконували також есимнети мольпів — головні керівники аристократичного сакрального союзу шанувальників Аполлона Дельфінія і головні жерці його святилища, що до гетського нападу знаходилось у Східному теменосі (НО 56, 58; Карышковский 1984, с. 42—44).

Однак надалі в Ольвії склалась зовсім інша ситуація, ніж у Мілеті. Лише за деякими епіграфічними пам'ятками відомо, що в демократичному полісі елліністичного часу їхні функції виконували головні жерці святилища Аполлона Дельфінія (IOSPE I², 32; НО 26, 30; Русяєва 1992, с. 209—210). Між написами, що достовірно засвідчують есимнетів-епонімів і жерців-епонімів, простежується певний хронологічний розрив. Звісно, що епонімна посада в демократичному полісі в цей період не могла не існувати. Адже це був час його найвищого економічного і культурного розквіту, великої популярності культу Аполлона Дельфінія та суспільного значення його святилища. Очевидно, відповідні декрети, традиційно датовані іменами жерців, у цей час не видавали або ж вони не збереглись до нашого часу.

У відомому каталозі ольвіополітів представлено діахронічний запис імен епонімів-жерців Аполлона IV — II ст. до н. е., серед яких можна розпізнати імена дідів, батьків, онуків, можливо, братів і племінників (Виноградов 1989, с. 220). Якщо це так, то представників численних на той час знатних родин обирали жерцями Аполлона і, відповідно, полісними епонімними магістратами. Однак щодо цього каталогу висловлені й інші тлумачення, насамперед — список ольвійських громадян (IOSPE I², 201).

Тільки після гетського розгрому епонімами постійно значились перші архонти (проти), імена яких зафіксовано у численних лапідарних написах, які дійшли до нашого часу (IOSPE I², 39, 40, 42, 43, 45, 59; НО 42, 47; Карышковский 1993: список). Першого з них відзначено у вищезгаданій присвяті стратегів у перші роки нашої ери (Иванчик 2017). Архонтів-епонімів, які досягли особливих успіхів, всупереч демократичним законам в Ольвії обирали два рази, а іноді навіть три і чотири рази, як, наприклад, були обрані Теокл, син Сатира, Каллісфен, син Дада, Каллісфен, син Каллісфена, у другій половині II ст. н. е. (IOSPE I², 39—42; НО 86, 88, 90). Більше того, Теокла і після смерті відмічали як першого архонта-епоніма в декретах до виборів наступної колегії архонтів.

Головні жерці. Найчастіше із знатних і заможних родин також щорічно обирали головних жерців святилищ полісних божеств (Русяєва 1992, с. 204—208). Одночасно в полісі існували посади виборних жерців, наприклад, Аполлона Дельфінія за елліністичного часу і Ахілла Понтарха II ст. н. е., і спадкоємних, як жерці храму Зевса, що походили з представників аристократичного роду Евресибіадів (НО 71). Культурно-політична роль цього роду посилилась із остаточним установленням демократичного ладу. Згодом із членів цього вже розгалуженого роду, у якому ім'я Евресибій переходило від діда до онука чи від батька до наймолодшого з синів, часто обирали головного жерця Аполлона Дельфінія у IV — першій половині I ст. до н. е. Одночасно вони ж виконували й епонімні посади. Але у перші століття нашої ери ця традиція не поновилась, хоча чимало імен і патроніміків Евресибій носили ольвійські архонти та стратеги (IOSPE I², 39, 83, 105, 106, 131, 138, 151, 155, 175, 209; НО 80, 90; Карышковский 1993).

Останнім жерцем верховного бога Зевса з новою в ольвійському пантеоні його епіклезою — Ольвій був той самий Каллісфен, син Каллісфена, знаний завдяки політичній, евергетичній і релігійній діяльності (Русяєва 2020, с. 17—23). Певно за його ініціативою Зевсу надано цей культовий епітет від назви міста, а він сам отримав почесний титул «батько міста» від громадянської общини.

Вірогідно, що спадковими були жрецькі функції і в роду Діонісія, сина Діонісія, проксена святилища Аполлона на Делосі. Саме Діонісій, його син, онук, правнуки і праправнуки відомі за епіграфічними документами елліністичного часу Дельф, Делоса, Ольвії та Неаполя у Таврицi (IOSPE I², 189, 670—672; Граков 1939; НО 68, 70; Лейпунська 1990; Русяєва 1992, с. 207—208). Перший носій цього антропоніма міг отримати почесне спадкове звання жерця за важливі для поліса заслуги. Протягом II—III ст. до

н. е., згідно з епіграфічними джерелами, представники роду Діонісія періодично виконували обов'язки жерців різних божеств в Ольвії: Агрот, син Діонісія — Аполлона Дельфінія, він же епонім, а також Афродіти Понтії, Плутона і Кори; Діонісій, син Агрота — Аполлона Дельфінія, він же епонім; Діодор, син Агрота — очевидно, теж жрець цього бога і епонім, що спонукало надання йому проксенії, як і дідові, у делоському святилищі Аполлона (Русяева 1992, с. 208).

Спадкоємність жрецьких посад зафіксована і для сім'ї Аристона, члени якої були жерцями в святилищах Аполлона Дельфінія, Артеміди і Самофракійських богів (IOSPE I², 189, 190). Те ж саме простежується і в роду Геросонта — батька найвидатнішого ольвійського евергета Протогена. Ольвіополіти з такими іменами періодично обіймали посади жерців Аполлона Дельфінія, а потім — Евдор і онук Евнік (Русяєва, Крапівіна 1993). Помітне збільшення теофорних імен від Гери в елліністичний час, найімовірніше, є побічним свідченням того, що його носії належали до цього ж роду і могли виконувати посади жерців у святилищі цієї богині, піднесення культу якої відбувалось синхронно з культом її чоловіка Зевса з різними епіклезами: Сотер, Елевтерій, Олімпій.

Виборні посади жерців у святилищах інших богів обіймали, звичайно, тільки вільні громадяни. Однак у написах II ст. до н. е. зафіксовані рідкісні дані про жриць Матері богів і Артеміди (IOSPE I², 189, 190). Хоча в античному суспільстві жінки не мали громадянських прав, але в релігійному житті ольвіополітки аристократичного походження відігравали значну роль. Можливо, що в ольвійських святилищах богинь жрицями були переважно жінки з родин знатних і заможних ольвіополітів. Проте і щодо цього припущення можна висловити різні думки. Так, в графіто на остраконі V ст. до н. е. зафіксовано, що в культах Гермеса і Афіни посаду жерця виконував один і той же громадянин Аристотель (Русяева 2010, с. 118—120).

Привертає увагу, що в догетський період жерці носили винятково еллінські імена, наприклад: Агрот, Анаксимен, Аристотель, Герогейтон, Геродор, Геросонт, Діонісій, Евбіот, Метрофан, Плейстарх, Протоген тощо. У присвятних же написах II — першої третини III ст. н. е. відмічені жерці з іменами іранського і ірансько-еллінського походження: Фарнаг, син Ахіллея, Мукунакур, Каскен, син Касага, Амнаг, син Ратагоса, Скартан, син Азіея, Казін, син Фарнага (IOSPE I², 131, 134, 141, 142, 162; Карышковский 1993). Але саме варварська антропонімія жерців ольвійських богів, переважно Ахілла Понтарха як верховного сотера держави, найдостовірніше засвідчує наявність у громадянській общині вихідців із варварського середовища. Найбільшою мірою вони належали до еллінізованих сарматів із території Боспору, завдяки чому досить швидко сприйняли еллінський побут, звичаї, релігійні вірування і державний устрій Ольвії, якій вони вірно слугували разом з ольвіополітами еллінського походження (Русяева 2013).

Гімнасіархи. Керівників гімнасіїв, в обов'язки яких входив нагляд за процесом фізичного виховання юнаків і організація спортивних змагань, також обирали на Народних зборах. В Ольвії відкриті будівельні залишки гімнасія і частково дійшов тільки один напис першої половини III ст. до н. е. про присвяту гімнасіархом Нікодромом, сином Діонісія, статуї свого сина Діонісія Гермесу і Гераклу, та про проведення тут ритуально-спортивних агонів (IOSPE I², 186; Леви 1985, с. 99—108). За даними з інших еллінських міст, посаду гімнасіарха обіймали заможні й освічені громадяни поліса, які одночасно були евергетами цього закладу.

У посмертному декреті на пошану Теокла, сина Сатира, зазначено, «щоб його зображення на щиті було поставлено на громадський рахунок в гімнасії, про спорудження якого він сам піклувався» (IOSPE I², 40). Працюючи у посольствах, Теокл, звісно, цікавився архітектурними пам'ятками і рівнем освіти в гімнасіях інших міст, що теж стало однією із основних спонук зайнятись у рідному місті його будівництвом. Саме у гімнасіях відбувались заняття з різних видів спорту і періодичні спортивні змагання. Піклування про споруду нового гімнасія і встановлення у ньому такого оригінального пам'ятника як щит із портретом достовірно підтверджують прагнення і серйозні наміри Теокла виховати здорових і освічених юнаків — майбутніх діячів і патріотів.

Керики. Із багатьох написів відомо, що в Ольвії допоміжні функції державного управління виконували керики — оповісники, яких також могли вибирати на Народних зборах, враховуючи їхню чесність і вірне служіння вітчизні, здатність гучно, точно та виразно читати постанови декретів, оголошувати на площі і вулицях міста інформацію про скликання Народних зборів, виконувати різні доручення у час календарно-релігійних свят, громадських похоронів тощо. Так, керик оголосив постанову про нагородження золотими вінками синів херсонесита Аполлонія на Народних зборах у театрі у час святкування Діонісій в останній чверті III ст. до н. е. (НО 28).

Після посмертного декрету Нікерата, сина Папія (перша чверть II ст. до н. е.) керик повинен був щорічно проголошувати постанову, зафіксовану у написі на постаменті його статуї, на Народних зборах і під час кінних агонів на пошану Ахілла (IOSPE I², 34). У вищезгаданому декреті на пошану Теокла в останні десятиліття II ст. н. е. зокрема було зазначено: «*Рада, Демос і рідні міста, з яких перебували у нас ксени, вважали достойним, щоб Теокла увінчали золотим вінком і було проголошено*

через керика, що Рада, Демос і рідні міста увінчують Теокла, сина Сатира, який перевершив усіх, що з давніх давен славились піклуванням про загальне благо і приносили користь місту…» (IOSPE I², 40). У декреті на пошану Посідея, сина Сатира, можливо, брата Теокла, який теж відзначився своєю посольською діяльністю і правильним виконанням обов'язків на найвищих посадах і громадській службі, сказано, що керик проголошує постанову про посмертне увінчання золотим вінком під час винесення його труни (IOSPE I², 51). В одному з найпізніших ольвійських посмертних декретів на пошану Каллісфена, сина Каллісфена, на початку III ст. н. е. постанову про його увінчання золотим вінком і встановлення статуї теж проголошували керики, можливо, різні: на Народних зборах, на похороні і під час встановлення пам'ятника (IOSPE I², 42).

Отже, посада керика існувала в Ольвії постійно, але не зрозуміло, чи належала вона до щорічно виборних на Народних зборах, чи один і той самий громадянин обіймав її значно довше. Звісно, така посада була настільки усталеною і звичною, що громадяни із зичним голосом і риторською освітою могли виконувати обов'язки кериків кілька років.

Агонофети. Згадки про них не відмічені в епіграфічних джерелах Ольвії. Проте, оскільки тут відбувались численні спортивні агони на календарно-релігійних святах, то для них, зрозуміло, обирали або призначали агонофетів — організаторів і арбітрів. У спортивних змаганнях із різних видів спорту не тільки брали участь, а й перемагали ольвійські магістрати (IOSPE I², 130, 155—158).

Хореги. Так само за наявності в Ольвії театру і святкування в ньому Діонісій на пошану бога Діоніса обирали хорегів — керівників різних хорів чоловіків і хлопчиків, які супроводжували театральні вистави та виступали окремо на мусичних змаганнях (IOSPE Iм, 25; НО 28). Вони могли брати участь у виконанні тренів — пісень-плачів, особливо під час поховальних церемоній заслужених діячів і стратегів, які загинули у боях. Важливо, що хорегія загалом за античної доби найчастіше входила до однієї з літургій. Унаслідок такого розуміння цієї посади, хорег мав право набирати і належним чином готувати хор для тієї чи іншої музикальної вистави у театрі і на мусичних агонах.

Отже, здебільшого завдяки давньогрецьким написам, які ольвіополіти використовували до кінця існування Ольвії, ми розглянули вищезазначені різні категорії і структури полісного правління. Проте, не варто зовсім виключати й те, що тут були й інші тимчасові колегії та посади, назви яких не зафіксовані в епіграфічних пам'ятках, були знищені або пізніше будуть знайдені на території обширного Ольвійського поліса. Привертає увагу, що в екстраординарних ситуаціях в елліністичний час обирали допоміжні колегії. Однак вони відсутні в написах перших століть через меншу кількість населення і меншу територію міста. Судячи з цього, обов'язки архонтів, стратегів і агораномів стали ширшими і відповідальнішими.

Висновки. Ми розглянули за відповідними, переважно епіграфічними джерелами, різні форми і види полісного правління впродовж всієї античної доби від заснування Ольвії на початку VI ст. до н. е. до розгрому готами в середині III ст. н. е. Залежно від того, наскільки збереглись написи, де вони зафіксовані, і з якою повнотою вони відображені, охарактеризовано основні з них і з'ясовано найзначніші зміни в їх організації від влади ойкіста та олігархії до демократії. Як видно, епіграфічні джерела мають надзвичайно важливе значення для віднайдення інформації про різні типи посад. Запозичення і запровадження головних видів правління з Мілета та Афін є доказом того, що Ольвійський поліс був складовою великої античної ойкумени, мав найтісніші політичні стосунки зі своїми метрополією та праметрополією. Якщо зіставити всі опубліковані написи в IOSPE I² і НО, то вражає той факт, що переважно збереглись тільки незначні рештки літер на дрібних уламках від мармурових плит із декретами різних типів і присвят, за якими неможливо визначити їхній зміст.

Загалом же ольвіополіти дотримувались основних форм демократії, головними компонентами якої вважають Народні збори, Раду і різні виборні колегії. Інша справа, що тут періодично змінювався її характер — від помірної, радикальної до елітарної, — навіть з проявами олігархічного впливу, — і навпаки. Так, з настанням кризи, а можливо, і раніше, на політичну арену знову виходить заможна верхівка громадян, відбувається яскраво виражена елітаризація державного ладу Ольвії, яка значно посилилась у перші століття нашої ери. Разом з тим залишається відкритим питання, яке місце посідали олігархи в політичному, економічному і культурно-релігійному житті на початковому етапі відродження поліса після гетського розгрому.

Таким чином, протягом тривалого існування Ольвія неодноразово змінювала державний лад. Зміни форм правління спочатку у Мілеті і в Афінах, а за римського часу у містах Нижньої Мезії знайшли відображення і в Ольвії. Вона, як і чимало мілетсько-понтійських полісів, пройшла шлях від влади ойкіста через олігархію і, можливо, короткочасну тиранію до демократії, суть якої постійно зазнавала різних змін. Провідна роль належала найбагатшим та освіченим громадянам — найчастіше вихідцям з аристократичних родів. Однак відсутні достовірні факти щодо того, чи були спроби як повного повалення ольвійської, зокрема елітарної демократії, так і одноосібного або гру-

нового захоплення влади за час її тривалого існування. Попри деякі запозичення владних структур Ольвія все-таки вирізняється з-поміж усіх понтійських давньогрецьких держав оригінальністю в багатьох сферах політичного і культурно-релігійного розвитку та постійним прагненням до незалежного існування.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А., Русяева, А. С. 1999. История развития государственной власти в VI—I вв. до н. э. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.* Киев: ИА НАН Украины, с. 342-380.

Блаватская, Т. В. 1952. *Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э.* Москва: АН СССР.

Буйских, А. В. 2005. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI в. до н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 146-165.

Буйских, А. В. 2013. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?). *Вестник древней истории*, 1, с. 26-39.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры).* Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. Г. 1983. Полис в Северном Причерноморье. В: Голубцова, Е. С. (ред.). *Античная Греция. Проблемы развития полиса.* 1. Москва: Наука, с. 366-420.

Виноградов, Ю. Г. 1987. Табличка дикаста из Эрмитажного собрания. В: Гиндин, Л. А. (ред.). *Античная балканистика.* Москва: Наука, с. 10-16.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.* Москва: Наука.

Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151-170.

Виноградов, Ю. Г., Карышковский, П. О. 1976. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. *Вестник древней истории*, 4, с. 20-42.

Граков, Б. Н. 1939. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии. *Вестник древней истории*, 2—3, с. 231-312.

Белоусов, А. В. 2020. *Корпус заклятий понтийской Ольвии / Defixiones Olbiae Ponticae (DefOlb).* Москва: МГУ.

Денисова, В. И. 1982. Новый эпиграфический документ из Ольвии. *Советская археология*, 1, с. 95-104.

Денисова, В. И. 2000. Рисунки античных кораблей из Ольвии. *Археологические вести*, 7, с. 112-119.

Диль, Э. 1915. Ольвийская чашка с наговором. *Известия Императорской археологической комиссии*, 58, с. 40-56.

Древнейший… 2006. *Древнейший теменос Ольвии Понтийской.* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 2. Симферополь.

Жебелев, С. А. 1953. *Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху.* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 3. Симферополь.

Зуц, В. Л. 1970. Державний лад Ольвії в VI—I ст. до н. е. *Український історичний журнал*, 9, с. 66-73.

Иванчик, А. И. 2017. Новое посвящение стратегов из Ольвии и проблема восстановления города после гетского разгрома. *Вестник древней истории*, 3, с. 636-650.

Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники Ольвийского теменоса. *Ольвия. Теменос и агора.* Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.

Карышковский, П. О. 1984. Ольвийские мольпы. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье.* Киев: Наукова думка, с. 42-51.

Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии.* Киев: Наукова думка.

Карышковский, П. О. 1993. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры. *Вестник древней истории*, 1, с. 73-96.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира.* Киев: Наукова думка.

Кондратюк, М. В. 1983. Архэ и афинская демократия. В: Голубцова, Е. С. (ред.). *Античная Греция. Проблемы развития полиса.* 1. Москва: Наука, с. 327-365.

Крапивина, В. В. 1980. Весовые гири Ольвии. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 83-98.

Крапивина, В. В. 2004. Коллегия агораномов в Ольвии. *Боспорские исследования*, 5. Симферополь; Керчь, с. 127-141.

Крапівіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди.* Київ: О. Філюк.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 1999. Нижнее Побужье в архаическое, классическое и эллинистическое время. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.* Киев: ИА НАН Украины, с. 35-229.

Крыжицкий, С. Д., Отрешко, В. М., 1986. К проблеме формирования Ольвийского полиса. В: Русяева, А. С. (ред.). *Ольвия и ее округа.* Киев: Наукова думка, с. 3-17.

Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественной теории колонизации).* Киев: Наукова думка.

Латышев, В. В. 1887. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.* Санкт-Петербург: В. С. Балашов.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма.* Ленинград: Наука.

Лейпунська, Н. О. 1990. Новий напис з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 117-122.

Охотников, С. Б., Островерхов, А. С. 1993. *Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином).* Киев: Наукова думка.

Рубан, В. В. 1982. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*, 39, с. 30-40.

Русяева, А. С. 1986. Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. *Вестник древней истории*, 2, с. 25-64.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 1993. Протоген Ольвійський. *Археологія,* 2, с. 14-24.

Русяева, А. С. 1994. Ольвійська демократія. *Археологія*, 2, с. 44-57.

Русяева, А. С. 1998. К вопросу об основании Ольвии ионийцами. *Вестник древней истории*, 1, с. 160-170.

Русяева, А. С. 1999. Проникновение эллинов на территорию Украинской Лесостепи в архаическое время. *Вестник древней истории*, 4, с. 84-97.

Русяева, А. С. 2001. Ольвія — найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури на теренах України. *Археологія,* 4, с. 68-83.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Русяева, А. С. 2006. Святилище Ахилла на Тендре в контексте истории и религии Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории,* 4, с. 98-123.

Русяева, А. С. 2007. Полісні монети Ольвії з написом ЕМІNАКО. *Археологія*, 2, с. 16-25.

Русяева, А. С. 2010a. *Граффити Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8. Симферополь.

Русяева, А. С. 2010b. О традициях Милета в культуре Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, 24, с. 84-114.

Русяева, А. С. 2013. О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 130-157.

Русяева, А. С. 2020. Видатні політичні діячі Ольвії Понтійської II ст. н. е. В: Буйських, А. В., Сон, Н. О. (ред.). *Від античності до християнства.* Київ: ІА НАН України, с. 15-44.

Русяева, А. С., Виноградов, Ю. Г. 1991. Лист жерця з Гілеї. В: Толочко, П. П., Мурзін, В. Ю. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг, с. 201-202.

Русяева, А. С., Івченко, А. В. 2014. Список імен на чорнолаковій чашці з некрополя Ольвії. *Археологія*, 2, с. 65-79.

Русяева, А. С., Крапівіна, В. В. 1992. До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. *Археологія*, 4, с. 58-77.

Русяева, А. С., Супруненко, А. Б. 2003. *Исторические личности эллино-скифской эпохи*. Киев; Комсомольск: Археология.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Тохтасьев, С. Р. 2000. Новые tabellae defixionum из Ольвии. *Hyperboreus. Studia classica,* 6, 2, с. 296-316.

Тохтасьев, С. Р. 2013. Иранские имена в надписях Ольвии I—III вв. н. э. В: Тохтасьев, С. Р., Лурье, П. Б. (ред.). *Commentationes Iranicae. Сборник статей к 90-летию В. А. Лившица.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 565-607.

Туманс, Х. 2002. *Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII—V вв. до н. э.).* Санкт-Петербург: Гуманитарная академия.

Фролов, Э. Д. 2004. *Парадоксы истории — парадоксы античности*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Шуллер, В. 1984. Афинская демократия и Афинский морской союз. *Вестник древней истории*, 3, с. 49-59.

Der Achilles… 2006. *Der Achilles-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit.* Internationale Archäologie, 94. München: Leidorf, S. 5-270.

Bravo, B. 2021. *Pontica Varia.* Athene: École française d'Athènes.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont.* Genève.

Herda, A. 2006. *Der Apollon — Delfinios — Kult in Milet und die neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung.* Milesische Forschungen, 4. Mainz am Raein: Philipp von Zabern.

Ehrhardt, N. 1983. *Milet und seine Kolonien.* Frankfurt am Main; Bern; New York: Peter Lang.

Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. Nouvelles données sur le collège des agoranomes d'Olbia de l'époque romaine. In: Bresson, A., Ivantchik, A, Ferrary, J.-L. (eds.). *Une koinè pontigue. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C. — IIIe s. p. C.).* Mémoires, 18. Bordeaux: Ausonius Editions, p. 111-123.

Lang, M. 1976. *Graffiti and Dipinti.* The Athenian Agora, XXI. Princeton; New Jersey.

Rusyaeva, A. S. 2003. The Temple of Achilles in the Island of Leuke in the Black Sea. *Ancient Civillizations from Scythia to Siberia*, 9, 1—2, p. 1-16.

Rousyaeva, A. S. 2010. Sanctuaries in the Context of the Cultural and Historical Development of Olbia Pontica. In: Petropoulos, E. K., Maslennikov, A. A. (eds.). *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea.* Thessaloniki: Kyriakidis Brothers, p. 65-92.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schrichten zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

Wąsowicz, A. 1975. *Olbia Pontique et son territoire. L'amenagement de l'espace*. Paris: Les Belles-Lettres.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Anokhin, V. A., Rusiaeva, A. S. 1999. Istoriia razvitiia gosudarstvennoi vlasti v VI—I vv. do n. e. In: Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 342-380.

Blavatskaia, T. V. 1952. *Zapadnopontiiskie goroda v VII—I vv. do n. e.* Moscow: AN SSSR.

Buiskikh, A. V. 2005. Nekotorye polemicheskie zametki po povodu stanovleniia i razvitiia Borisfena i Olvii v VI v. do n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 146-165.

Buiskikh, A. V. 2013. O grecheskoi kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomoria (novaia model?). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 26-39.

Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery).* Kyiv: Naukova dumka.

Vinogradov, Iu. G. 1983. Polis v Severnom Prichernomore. In: Golubtsova, E. S. (ed.). *Antichnaia Gretsiia. Problemy razvitiia polisa*. 1. Moscow: Nauka, s. 366-420.

Vinogradov, Iu. G. 1987. Tablichka dikasta iz Ermitazhnogo sobraniia. In: Gindin, L. A. (ed.). *Antichnaia balkanistika*. Moscow: Nauka, s. 10-16.

Vinogradov, Iu. G. 1989. *Politicheskaia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie.* Moscow: Nauka.

Vinogradov, Iu. G. 1994. Ocherk voenno-politicheskoi istorii sarmatov v I v. n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 151-170.

Vinogradov, Iu. G., Karyshkovskii, P. O. 1976. Olviiskii dekret Kanoba o dengakh i stoimost dragotsennykh metallov na Ponte v IV v. do n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 20-42.

Grakov, B. N. 1939. Materialy po istorii Skifii v grecheskikh nadpisiakh Balkanskogo poluostrova i Maloi Azii. *Vestnik drevnei istorii*, 2—3, s. 231-312.

Belousov, A. V. 2020. *Korpus zakliatii pontiiskoi Olvii / Defixiones Olbiae Ponticae (DefOlb)*. Moscow: MGU.

Denisova, V. I. 1982. Novyi epigraficheskii dokument iz Olvii. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 95-104.

Denisova, V. I. 2000. Risunki antichnykh korablei iz Olvii. *Arkheologicheskie vesti*, 7, s. 112-119.

Dil, E. 1915. Olviiskaia chashka s nagovorom. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 58, s. 40-56.

Drevneishii… 2006. *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 2. Simferopol.

Zhebelev, S. A. 1953. *Severnoe Prichernomore. Issledovaniia i stati po istorii Severnogo Prichernomoria antichnoi epokhi*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoe Prichernomore v antichnuiu epokhu*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 3. Simferopol.

Zuts, V. L. 1970. Derzhavnyi lad Olvii v VI—I st. do n. e. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 9, s. 66-73.

Ivanchik, A. I. 2017. Novoe posviashchenie strategov iz Olvii i problema vosstanovleniia goroda posle getskogo razgroma. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 636-650.

Karasev, A. N. 1964. *Monumentalnye pamiatniki Olviiskogo temenosa. Olviia. Temenos i agora*. Moscow; Leningrad: Nauka, s. 27-130.

Karyshkovskii, P. O. 1984. Olviiskie molpy. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Severnoe Prichernomore*. Kyiv: Naukova dumka, s. 42-51.

Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.

Karyshkovskii, P. O. 1993. Novye olviiskie posviashcheniia pervykh vekov nashei ery. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 73-96.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kyiv: Naukova dumka.

Kondratiuk, M. V. 1983. Arkhe i afinskaia demokratiia. In: Golubtsova, E. S. (ed.). *Antichnaia Gretsiia. Problemy razvitiia polisa*. 1. Moscow: Nauka, s. 327-365.

Krapivina, V. V. 1980. Vesovye giri Olvii. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 83-98.

Krapivina, V. V. 2004. Kollegiia agoranomov v Olvii. *Bosporskie issledovaniia*, 5. Simferopol; Kerch, s. 127-141.

Krapivina, V. V. 2014. *Olviia Pontiiska. Hreko-rymskyi ta piznoantychnyi periody*. Kyiv: O. Filiuk.

Kryzhitskii, S. D. 1985. *Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitektura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. 1999. Nizhnee Pobuzhe v arkhaicheskoe, klassicheskoe i ellinisticheskoe vremia. In: Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 35-229.

Kryzhitskii, S. D., Otreshko, V. M., 1986. K probleme formirovaniia Olviiskogo polisa. In: Rusiaeva, A. S. (ed.). *Olviia i ee okruga*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-17.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria (kriticheskii ocherk otechestvennoi teorii kolonizatsii)*. Kyiv: Naukova dumka.

Latyshev, V. V. 1887. *Issledovaniia ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii*. Sankt-Peterburg: V. S. Balashov.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Leipunska, N. O. 1990. Novyi napys z Olvii. *Arkheolohiia*, 3, s. 117-122.

Okhotnikov, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1993. *Sviatilishche Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom)*. Kyiv: Naukova dumka.

Ruban, V. V. 1982. Mahistratura ahoranomiv v Olvii. *Arkheolohiia*, 39, s. 30-40.

Rusiaeva, A. S. 1986. Milet — Didimy — Borisfen — Olviia. Problemy kolonizatsii Nizhnego Pobuzhia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 25-64.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kulty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaieva, A. S. 1993. Protohen Olviiskyi. *Arkheolohiia*, 2, s. 14-24.

Rusiaieva, A. S. 1994. Olviiska demokratiia. *Arkheolohiia*, 2, s. 44-57.

Rusiaeva, A. S. 1998. K voprosu ob osnovanii Olvii ioniitsami. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 160-170.

Rusiaeva, A. S. 1999. Proniknovenie ellinov na territoriiu Ukrainskoi Lesostepi v arkhaicheskoe vremia. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 84-97.

Rusiaieva, A. S. 2001. Olviia — naivyznachnisha pam'iatka klasychnoi demokratii i kultury na terenakh Ukrainy. *Arkheolohiia*, 4, s. 68-83.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Stilos.

Rusiaeva, A. S. 2006. Sviatilishche Akhilla na Tendre v kontekste istorii i religii Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 98-123.

Rusiaieva, A. S. 2007. Polisni monety Olvii z napysom EMINAKO. *Arkheolohiia*, 2, s. 16-25.

Rusiaeva, A. S. 2010a. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 8. Simferopol.

Rusiaeva, A. S. 2010b. O traditsiiakh Mileta v kulture Olvii Pontiiskoi. *Bosporskie issledovaniia*, 24, s. 84-114.

Rusiaeva, A. S. 2013. O dostovernosti svidetelstv Diona Khrisostoma i o varvarakh v Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 130-157.

Rusiaieva, A. S. 2020. Vydatni politychni diiachi Olvii Pontiiskoi II st. n. e. In: Buiskykh, A. V., Son, N. O. (ed.). *Vid antychnosti do khrystyianstva*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 15-44.

Rusiaieva, A. S., Vynohradov, Yu. H. 1991. Lyst zhertsia z Hilei. In: Tolochko, P. P., Murzin, V. Yu. (eds.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvih, s. 201-202.

Rusiaieva, A. S., Ivchenko, A. V. 2014. Spysok imen na chornolakovii chashtsi z nekropolia Olvii. *Arkheolohiia*, 2, s. 65-79.

Rusiaieva, A. S., Krapivina, V. V. 1992. Do istorii Olvii IV—I st. do n. e. *Arkheolohiia*, 4, s. 58-77.

Rusiaeva, A. S., Suprunenko, A. B. 2003. *Istoricheskie lichnosti ellino-skifskoi epokhi*. Kyiv; Komsomolsk: Arkheologiia.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.

Tokhtasev, S. R. 2000. Novye tabellae defixionum iz Olvii. *Hyperboreus. Studia classica*, 6, 2, s. 296-316.

Tokhtasev, S. R. 2013. Iranskie imena v nadpisiakh Olvii I—III vv. n. e. In: Tokhtasev, S. R., Lure, P. B. (ed.). *Commentationes Iranicae. Sbornik statei k 90-letiiu V. A. Livshitsa*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 565-607.

Tumans, Kh. 2002. *Rozhdenie Afiny. Afinskii put k demokratii: ot Gomera do Perikla (VIII—V vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: Gumanitarnaia akademiia.

Frolov, E. D. 2004. *Paradoksy istorii — paradoksy antichnosti*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Shuller, V. 1984. Afinskaia demokratiia i Afinskii morskoi soiuz. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 49-59.

Der Achilles… 2006. *Der Achilles-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit*. Internationale Archäologie, 94. München: Leidorf, S. 5-270.

Bravo, B. 2021. *Pontica Varia*. Athene: École française d'Athènes.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève.

Herda, A. 2006. *Der Apollon — Delfinios — Kult in Milet und die neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*. Milesische Forschungen, 4. Mainz am Raein: Philipp von Zabern.

Ehrhardt, N. 1983. *Milet und seine Kolonien*. Frankfurt am Main; Bern; New York: Peter Lang.

Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. Nouvelles données sur le collège des agoranomes d'Olbia de l'époque romaine. In: Bresson, A., Ivantchik, A, Ferrary, J.-L. (eds.). *Une koinè pontigue. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C. — IIIe s. p. C.)*. Mémoires, 18. Bordeaux: Ausonius Editions, p. 111-123.

Lang, M. 1976. *Graffiti and Dipinti*. The Athenian Agora, XXI. Princeton; New Jersey.

Rusyaeva, A. S. 2003. The Temple of Achilles in the Island of Leuke in the Black Sea. *Ancient Civillizations from Scythia to Siberia*, 9, 1—2, p. 1-16.

Rousyaeva, A. S. 2010. Sanctuaries in the Context of the Cultural and Historical Development of Olbia Pontica. In: Petropoulos, E. K., Maslennikov, A. A. (eds.). *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers, p. 65-92.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schrichten zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

Wąsowicz, A. 1975. *Olbia Pontique et son territoire. L'amenagement de l'espace*. Paris: Les Belles-Lettres.

A. S. Rusiaieva, O. H. Kuzmishchev

ORIGINS AND EVOLUTION OF STATE POWER IN OLBIA PONTICA

It has long been established that Olbia Pontica is one of the largest and best studied ancient states in the Black Sea region. However, there are still many gaps regarding both generalizing studies of archaeological materials and the main aspects of its political history. Within the framework of this article, the issues of the political system of Olbia as an ancient Greek polis throughout the entire period of its existence from the 6th century BC to the 3th century AD is briefly considered, mainly based on lapidary inscriptions. Whenever possible, we have characterized the main structures of the polis government. According to the traditional scheme, first, the activities of the Oikist, the leader of the Ionian settlers, has described. Thanks to his endurance, reasonable activity and courage, Olbia already in the first decades achieved significant success in economic self-sufficiency, the development of fertile lands, the establishment of trade relations with the metropolis, many Greek cities and local tribes. A single civil community at the beginning of an independent policy and the definition of a pantheon with the compilation of four sacred zones on the territory of the Upper City of Olbia as a whole led to the creation of an independent original type of an ancient Greek state on the far periphery of the ancient ecumene. Hypothetically, the first Oikist was Euresibius, whose power was close to tyrannical, as at that time in the metropolis.

Founders and their heirs, who, according to ancient tradition, belonged to the aristocrats, have always occupied the main positions in the polis. In the second half of the 6th—5th centuries BC the oligarchic regime is confirmed by epigraphic and numismatic sources, as well as materials from the archaic necropolis.

The aristocratic sacred union of the molps played a significant role in the polis, similar to the Milesian one. Because of close ties with Athens and the revived Miletus, in Olbia, at first, the supporters of the democratic system won for a short time. The transition from oligarchy to almost a hundred years of tyranny over the Scythian protectorate in the 5th century BC has no credible evidence.

According to numerous epigraphic sources, a democratic system existed in the Olbia polis until the Getic rout around the middle of the 1st century BC and been restored with the return of the Olbiopolites to their native city after the victory of the Romans over the Getic kingdom of Burebista in 48 BC. In Olbia, various types of democracy can be traced (radical, moderate and predominantly elitist). The article briefly characterizes the main legislative bodies of power (the People's Assembly and the Council) and the periodic changes in their role in the polis. In addition, the appointment and specifics of the activities of elected executive boards, both permanent and elective auxiliary boards in extraordinary situations, are considered. In addition, numerous individual positions, one way or another fixed in the Olbian inscriptions of different times, belonged to the elected ones. In the first centuries of our era, there are no temporary colleges, probably because of the shrinking of the city and a smaller population. The durability of democratic power in the Olbia policy explained by the unity of the civil community, the freedom of activity of its members, high ethnic self-consciousness and the constant desire for peaceful coexistence with neighboring peoples, the preservation of parental linguistic and religious traditions throughout ancient times.

Keywords: Olbia, polis, oikist power, oligarchy, tyranny, legislative authorities, main elected executive and temporary boards, individual positions.

Одержано 30.03.2023

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KUZMISHCHEV Olexandr, Ph. D., Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2718-7111, e-mail: a.kuzm@ukr.net.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, незалежний дослідник, Київ, Україна.
RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, Professor, independent researcher, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6688-1897, e-mail: annamar@3g.ua.

УДК 904.24(398)"652".004.68 DOI: 10.37445/adiu.2023.02.05

Л. С. Клочко, З. О. Васіна

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВБРАННЯ БОСПОРЯНКИ

У статті йдеться про знахідки у похованні представниці еліти Боспорського царства. Про високий соціальний статус жінки свідчать обряд поховання, предмети для здійснення певних ритуалів, а головне — ансамбль ювелірних витворів — засобами оформлення вбрання. Аналіз декоративних елементів дозволяє реконструювати форму убору небіжчиці — т. зв. калафа, відтворити особливості його оздоблення, а також семантичний зв'язок зі знімними прикрасами (сережками, намистом, нагрудною оздобою із деталей різних категорій, браслетами, перснями). Художні особливості ювелірних творів свідчать про їх місцеве виробництво. Багатство убрання, змістовність візерунків, які є символами життєдайних богів, можливо, свідчить про жрецькі функції боспорянки.

Ключові слова: *стела з антропоморфними образами, античні убори, ювелірні вироби, орнаментальні схеми.*

Вивчення костюмів населення Скіфії, а також еллінських центрів Північного Причорномор'я науковці різного фаху розпочали в XIX ст. А на початку XX ст. з'явились праці, в яких були викладені принципи реконструкції різних категорій вбрання. Коротко основні засади реконструкції можна сформулювати так: комплексний і компаративний аналізи археологічних, образотворчих, писемних матеріалів. Одним із важливих аргументів визначення достовірності реконструкції є фіксація органічних решток предмета та його оформлення (декоративних елементів) *in situ*. Найбільше матеріалів належать до декоративних елементів головних уборів скіф'янок. Їх специфіку вивчали відомі дослідники М. Ростовцев, П. Степанов (Ростовцев, Степанов 1918, с. 69, 100), а трохи згодом Г. Боровка. Саме він розробив основні принципи відтворення головних уборів за декоративними елементами (Боровка 1921, с. 176—181). Перший крок у цій роботі — аналіз різноманітних знахідок (органічних решток, металевих оздоб). Останні є особливо інформативними. Такі декоративні елементи, як прямокутні та дугоподібні пластинки, стрічки, обідки з підвісками несуть ознаки того, що прикраси прикріплювали на цилідричній поверхні. Вони одержали назву формотворчих і стали об'єктами досліджень вчених різних спеціальностей: археологів, істориків костюмів, мистецтвознавців. Результати роботи — реконструкції уборів, які отримали назву полос, «скіфський» і «грецький» калаф, модій, а також «тіара» (Мирошина 1981, с. 50—69; Клочко 2013, с. 19—22).

Убрання скіфських аристократок часто вирізняли ювелірні вироби, виконані в майстернях Боспорського царства. В курганах, розкопаних на території Криму, знайдено декоративні елементи, які відбивають особливості вбрання боспорянок, тобто мешканок міст та поселень на Боспорі. Значну інформацію про жіноче вбрання містять матеріали, зафіксовані у похованні жінки в кургані 1, гробниця 1 (Старший брат з групи Трибратніх курганів) поблизу с. Огоньки на Керченському півострові. Про дослідження курганів, які відбувалися в 1965—1967 рр., знахідки у похованнях Трибратніх курганів стало відомо з публікації керівника Ортельської археологічної експедиції Д. Кириліна (Кирилин 1968, с. 178—188). Після цього науковці не раз звертались до матеріалів із різних могил в курганах Три брати. Узагальнення досліджень курганів: датування, реконструкція поховальних споруд, каталог знахідок, аналіз окремих категорій речей, а також унікальної стели з рельєфним зображенням культової сце-

© Л. С. КЛОЧКО, З. О. ВАСІНА, 2023

ни викладено у збірці (Трехбратние курганы 2008). Але знахідки в курганах, а надто в уже згаданому кургані 1 (Старший брат), і зараз привертають увагу. Кургани були споруджені на території Боспорського царства. Отже, поховальний обряд і костюми небіжчиків, могили яких дослідили в курганах, мали характерні риси — алюзію на грецькі традиції.

У працях, що представляють результати досліджень вбрання жінки, йдеться про головний убір, а також гарнітур ювелірних виробів (Трейстер 2008, с. 110—122). Щоб відтворити вбрання небіжчиці, похованої в кургані 1, до уваги слід взяти зображення богині в сцені на кам'яному рельєфі. Центральний персонаж — жінка в ошатному одязі; ще двоє дійових осіб — вершник на коні, а також хлопчик, що як візник править четвіркою коней (Бессонова 1983, с. 113, рис. 32). Аналіз цього монументального твору проводили вже не раз [1]. Передовсім науковці розглядали зміст композиції, семантику образу жінки. Виникли деякі розбіжності у прочитанні сцени на кам'яній плиті. Так, С. Бессонова вважає, що жінка сидить у повозці, запряженій четвіркою коней (Бессонова 1983, с. 113). На думку Г. Вертієнко, жінку показано в наїску, фронтон якого прикрашений орнаментом, характерним в оформленні боспорських склепів (Вертієнко 2014, с. 16). Але в обох випадках науковці розглядають погрудний портрет головної особи в композиції. Зміст зображення, мабуть, пов'язаний із культом богині, яка має риси Деметри або Великої богині (Бессонова 1983, с. 113).

З історії костюмів античних держав відомо, що на свята чи особливі події жінки-боспорянки, надівали вбрання загальноеллінського стилю. З поміж головних уборів: стефана, стленгіда, ампік, а також покривало (у повсякденному житті на голову накидали гіматій; Цветаева 1984, с. 236). У наплічному одязі переважали драпірувальні незшиті форми (хітон, пеплос, фарос, гіматій), які відбивають естетичні вподобання еллінів (Скржинская 2009, с. 8, 9).

Плита з рельєфом, встановлена свого часу на спеціальному майданчику в східній полі кургану, розбита, тому інколи важко зрозуміти деякі деталі зображення. Погрудний портрет жінки на стелі варто порівняти з творами цієї ж категорії, тобто із зображеннями на кам'яних надгробках. На них з різною мірою виразності показано вбрання, притаманне жителям Боспору. Що стосується головних уборів, то найбільш поширеними були покривала (гіматії), під якими видно різного роду діадеми: стленгіду чи ампік.

Знахідки декоративних елементів на землях Скіфії та Боспору стали джерелом для реконструкції головних уборів різних видів. Особливо велику увагу фахівці приділили реконструкції

Рис. 1. Зображення богині на кам'яному надгробку (курган Старший брат)

шапок умовно циліндричної форми: полоса, калафа. Убори призначені для демонстрації естетичних знаків — декоративних елементів, які відбивають соціальний і сімейний статус, суспільну роль у костюмах чоловіків і жінок із різних племен. Інформацію про убори з цієї групи містять пам'ятки торевтики з Північного Причорномор'я і Криму. Загальною назвою уборів є **полос (πόλος)**, що з грецької означає вісь, небесне склепіння. Характерна риса убору — невелика різниця між нижнім і верхнім діаметрами (Силантьева 1972, с. 32).

Фахівці, описуючи головні убори, які носили жінки у Північному Причорномор'ї, найчастіше застосовують термін **калаф** (грецький і скіфський). Це убори із розряду твердих, що нагадують кошик з вузьким денцем, розширений вгорі. Ще одне визначення: убір у формі зрізаного конуса, оберненого догори більшою основою. Калаф за визначенням має сакральний характер. У словниках античного мистецтва його називають короною Деметри, Персефони, Гекати, Артеміди, Сарапіса, символом родючості (Lexikon 1979, с. 266). Усі елементи вбрання підкреслюють його сакральний характер і є ознаками жрецького статусу жінки.

У калафах показані богині на творах торевтики, знайдених у курганах: Чортомлик — богиня в позі Оранти (на срібному блюді), Цимбалка, Товста Могила — змієнога богиня (на кінському налобнику); Велика Близниця — нереїди (на підвісках), Велика Близниця — фігура танцівниці, крилата богиня із завитками аканфа замість ніг (зображення на пластинках); Павловський — скульптурна фігурка Ніки (на золотих сережках) (Артамонов 1964, табл. 178, 230, 267, 273, 299, 308; Огден, Вільямс 1994, с. 170). Отже, розглянемо відтворення вбрання жінки, представленої на рельєфі. Головний убір невисокий, відкриває чоло. Зверху накинуте покривало, яке окреслює обриси убору. Все це дає можливість припустити, що на голові жінки калаф із покривалом. Довжину останнього ми не бачимо — воно за спиною. Привертає увагу деталь: калаф надітий зверху над дугоподібною смугою, яка опуклим валиком окреслює лоб жінки і спускається з двох боків до підборіддя (рис. 1). Можливо, таким чином

1. Бібліографію з цього питання подано в роботі: Вертієнко 2014.

(умовно) показано ще один убір, але із розряду діадем — стленгіду. Про її характеристики можемо зробити висновки і за археологічними знахідками, і за зображеннями. Найбільш чітко сформульовані його параметри у дослідженнях Г. Вейса: стленгіду будь-якої форми вирізняють три петлі — по одній зліва і справа на кінцях убору, а одна посередині. Отже, стленгіду закріпляли на голові за допомогою шнурів (Вейс 1875, рис. 260, 262, 264). До стленгіди, імовірно, приєднували сережки [1]. Скіф'янки не носили стленгіди (в усякому разі, такі знахідки поки що не зафіксовані), але ці убори, мабуть, були добре відомі, оскільки їх зображення бачимо на різних творах. Це фігурні намистини з курганів: № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської обл., № 2 поблизу с. Володимирівка Херсонської обл., зображення богині на кістяній пластині від гребня з кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, кат. 293, рис. 728). Наплічний одяг жінки, образ якої створено на рельєфній стелі, мабуть, грецький, як прийнято було зображати на надгробках: пеплос і гіматій. Вбрання особи (центрального образу в композиції) можна порівняти із зображеними на надгробку Апфи в некрополі Пантикапея (Цветаева 1984, табл. CVIII: 1).

Розглянемо матеріали для реконструкції, знайдені у похованні. Воно здійснене в кургані висотою 8,6 м, в досить просторій камері (довжина близько 4 м, ширина 1,76 м, висота 2,8 м), до якої вів короткий дромос. Конструкція могили детально описана і першим дослідником кургану Д. Кириліним, і авторами колективної монографії.

У могилі на кам'яному кліне на підстилці із органічного матеріалу поклали двох небіжчиць головою на схід. Місця покійниць позначили червоною смугою. На вузькій частині кліне (біля стінки) лежала дівчинка чи, може, молода жінка (довжина кістяка 145 см). Скелет не в анатомічному порядку, серед кісток не зафіксовано ніяких прикрас (Кирилин 1968, с. 180). Ймовірно, це поховання супровідної особи [2].

Значний інформаційний потенціал мають знахідки, зосереджені навколо другого кістяка — жінки «середнього віку», яку поклали на ширшій частині ложа. Хоча у звіті не подано антропологічних спостережень, можна припустити, що небіжчиця за життя була високою: довжина скелета 175—180 см (Лоренц, Трейстер 2008, с. 18).

На жінці були головні убори, оздоблені золотими накладками. Особливо привертає увагу прямокутна пластина з дугоподібним вигином верхнього та нижнього країв. Довжина верхньої дуги 570 мм, нижньої — 510 мм; висота пластини в центрі 48 мм, з боків — 40 мм. На поверхні виробу — кілька рядів рельєфних візерунків, зроблених способом витискування з матриці. Основний змістовний фриз — у центрі. Він містить зображення протистояння пантери (зліва) та лева (справа), які припали до землі. Їхні образи вирізняє чіткий силует, детальне відтворення видових ознак хижаків. Пантера з відкритою пащею, її права лапа витягнута на землі, а ліва піднята. Візаві пантери — лев, також з відкритою пащею, передні лапи в такій же позиції, як і у пантери (Трейстер 2008, с. 110). Схожі за стилістикою сцени «протистояння» тварин із породи котячих подані на ажурних пластинках — оздобах головного убору з Мелітопольського кургану, накладках на горитах т. зв. Чортомлицької серії (Тереножкін, Мозолевський 1983, с. 100, рис. 98: 7; с. 127). Можливо, варто звернути увагу на сюжет у нижньому ярусі пекторалі з кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.): пантера, пластично вигнувшись, пружно прилягла на передні лапи, щоб стрибнути на вепра, у круп якого вп'явся лев (Мозолевський 1979, с. 80, рис. 61). В усіх випадках бачимо подібність у створенні образів хижаків: вигин спини, напруження м'язів тіла, витягнуті передні лапи. Але сцена на пекторалі відображає полювання і вплетена у загальний зміст нижнього ярусу твору. На пластині — прикрасі головного убору — показано хижаків, пари яких утворюють орнамент — візерунок з ритмічно повторюваних образів. Функції орнаменту — захист від злих сил, а повторюваність мотивів підсилювала їх значимість як апотропеїв. Слід підкреслити, що в IV ст. до н. е. набули популярності орнаменти, створені за вказаною схемою, і найчастіше прикрашали головні убори скіф'янок (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. № 128, 136). Мабуть, крім захисних функцій, орнаменти, модулями яких (у композиції «протистояння») були пари міфічних істот: грифони, грифон і сфінкс, та зооморфних — козлики, хижаки з породи котячих тощо означав межу між світами (верхнім і нижнім).

Описаний фриз оточують дрібні опуклини, які акцентують увагу на композиції. Вище розміщено орнамент з фітоморфних мотивів: чергування пальметки та квітки лотоса. Обидва ряди зверху і знизу облямовані смужками з овів. Всі рельєфні візерунки — зооморфні, з міфічними образами, фітоморфні — сприймали як символи божеств життєдайних сил природи.

1. М. Ростовцев, аналізуючи комплекти золотих декоративних елементів для оформлення скіфських головних уборів, назвав дугоподібні пластини стленгідами (Ростовцев 1918, с. 69). Але вони, тобто названі пластини, не відповідають параметрам грецької діадеми, зазначеним у літературі.
2. Антропологічних даних немає, як і предметів, притаманних дівчинці, поряд з небіжчицею. Можливо, Д. Кирилін визначив стать дитини відповідно до стереотипного уявлення: поховання жінки має бути зі служницею. Але відомо, що, наприклад, скіф'янок ховали у супроводі юнаків. Можливо, і до могили небіжчиці з кургану Старший Брат поклали хлопчика, адже один із персонажів сцени на кам'яній плиті — має вигляд підлітка.

До нижнього краю пластини прикріплені декоративні елементи складної конфігурації: зверху і знизу попарно скріплені кулясті намистини, між ними — фігурні пластинки з чотирма спіральними завитками (висота 15 мм). До нижніх намистин припаяні мініатюрні кільця, на яких тримаються підвісочки у вигляді букових горішків (висота 13 мм; Трейстер 2008, с. 111). Серед золотих прикрас головних уборів скіф'янок знайдено золоті підвіски різного вигляду. Найчастіше у формі бутонів. Витончені «букові горішки» не притаманні декору уборів, які носили представниці аристократичної верхівки скіфського суспільства.

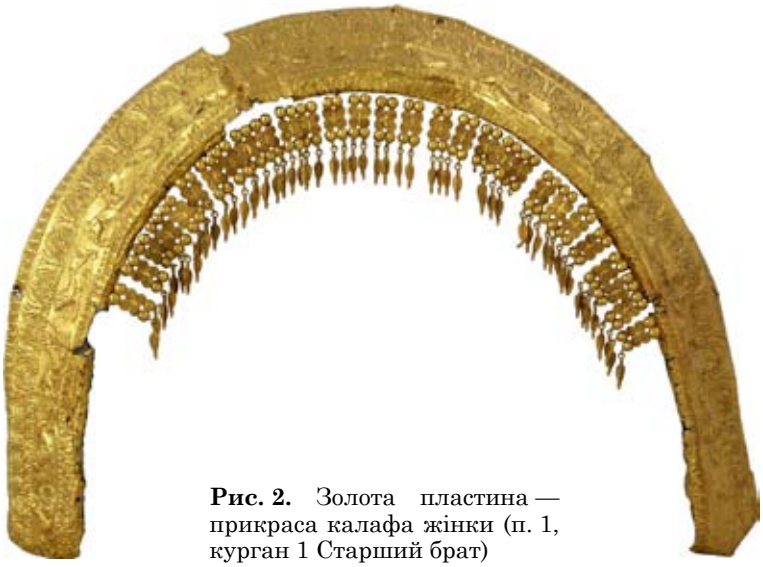

Рис. 2. Золота пластина — прикраса калафа жінки (п. 1, курган 1 Старший брат)

Складні намистини з підвісочками (буковими горішками) — 29 екз. — приєднували до налобної частини убору, отже, його висота становить близько 80 мм. Тоненьку пластину прикріпили на дерев'яну основу. Д. С. Кирилін відмітив ще й вербові гілочки, які використовували для каркасу головного убору. На думку Д. С. Кириліна, пластина була прикрасою т. зв. ампіка [1]. А підставою стало зображення головних уборів на голові жінки — персонажа в описаній сцені на кам'яній плиті. Як сказано вище, за нашими спостереженнями — це калаф і стленгіда. В експозиції Музею історичних коштовностей України (зараз: Скарбниці НМІУ) була представлена ця декоративна деталь, що має дугоподібний абрис (рис. 2). Її фото вміщено і в книзі «Трехбратние курганы» (Трейстер 2008, табл. 54: 1). Зараз більшість дослідників, які не раз аналізували пластину, вважають, що вона призначена для оздоблення калафа (Трейстер 2008, с. 110). Про це свідчить і фотографія пластини, зроблена, імовірно, одразу після вилучення з поховання: декоративна деталь відбиває обриси убору у формі зрізаного конуса (рис. 3). На фото видно, що між двома кінцями золотої пластини — проміжок, щоб досягти певного розміру убору. Оскільки у складі костюма було, очевидно, покривало, то воно закривало цей проміжок. Отже, реконструйовано убір, характерний для вбрання еллінських божеств, і, як сказано вище, добре відомий на Боспорі. Особливістю грецьких калафів є не тільки форма (зрізаний конус, обернений широкою основою догори, чи кошик з вузьким денцем), а належність уборів до розряду корон, на відміну від скіфських калафів, які належать до шапок. За декоративними елементами, знайденими у могилах скіф'янок (кургани Тетянина Могила Дніпропетровської обл., к. 22 поблизу с. Кам'янка Миколаївської обл.), реконструйовано шапки, яким притаманні характерні риси калафа (тобто, головного убору у формі кошика). Але вони відрізняються від «класичних» пропорціями: «скіфські калафи» вирізняє основа, яка дорівнює окружності голови, крім того, убори мають опуклу «маківку», також із оздобами (Клочко, Гребенников 1982, с. 91). Характеристики скіфських калафів нагадують убір модій (modius). Але серед оздоб для оформлення головних уборів скіф'янок переважають аплікації, які прикріпляли на полосі — уборі, який характеризує майже строга форма циліндра, хоча невеликі розбіжності між нижнім та верхнім діаметрами можливі: убори, як правило, трохи розширюються до верху (Клочко 2021, с. 286—287).

Рис. 3. Золота пластина — прикраса головного убору, що зберегла обриси його форми

М. Трейстер припустив, що до прикрас калафа, крім описаної пластини з рельєфними візе-

1. Ампік, судячи із зауважень Г. В. Цветаєвої, належав до типу діадем. Але у сучасній літературі з історії костюма, словниках античного мистецтва нема описів вигляду такого головного убору. Отже, визначити його характерні риси проблематично.

Рис. 4. Налобна стрічка, прикрашена золотими пластинками із зображенням богині Ніки та пальметки

Рис. 5. «Сфінкс на постаменті» — золоті сережки із розряду скульптурних

рунками, належать трапецієпобні аплікації із зображенням богині Ніки та фігурні — у вигляді пальметки (Трейстер 2008, с. 20, табл. 56: 1, 2, 3). А на думку Т. Мірошиної, ці пластинки прикрашали покривало, яке складало ансамбль із калафом (Мирошина 1980, с. 36—37). Ми припускаємо, що у вбранні жінки був ще один головний убір — налобна стрічка. Її прикрашали золоті аплікації із зображенням Ніки та пальмети. Трапецієподібні пластинки, на яких відтиснуто образ крилатої богині з посудиною в одній руці і фіміатерієм в іншій: жіноча фігура з опущеними донизу крилами, одягнена в довгий пеплос, змальована у русі, що підкреслюють складки одягу. На деяких пластинках жінка обернена вліво і в лівій руці тримає глек, а в правій — фіміатерій (3 екз.). Ще один варіант: богиня повернулась праворуч, тримаючи у правиці посудину, а в лівій руці — фіміатерій (4 екз.). Зображення облямовані дрібними крапками, на кожній пластинці пробиті дірочки для прикріплення на декоровану поверхню. Розміри: висота 26 мм, довжина верхнього краю 25—26 мм, нижній край 10—11 мм.

Пластинки із зображенням дев'ятипелюсткової пальмети: пелюстки видовжені, краплеподібні, розходяться у вигляді віяла, знизу край пластинки підкреслений тоненькою рельєфною лінією, над нею відтиснуті S-подібні завитки. По краях кожної пластинки пробито отвори, крізь які аплікації прикріплювали до декорованої поверхні (8 екз., висота 28 мм, довжина основи 25 мм). З аплікацій створили смугу, закріпивши пластинки в один ряд, так щоб вони чергувались: трапецієподібні і пальметки. Таке розміщення об'єднує всі елементи в один візерунок за геометричним принципом і поглиблює зміст прикраси. Довжина оздобленої частини налобної стрічки близько 28—30 см, ширина 2,8—3 см (рис. 4).

Обидва мотиви — жіноче божество і пальметка — дотичні до символіки орнаментів на пластині, яка прикрашала калаф. Як було зазначено раніше, декор цієї корони відповідає уявленням скіфського і еллінського населення Північного Причорномор'я про культи життєдайних богів.

Це підкреслюють знімні прикраси: вони стилістично і семантично об'єднані в ансамбль чи гарнітур. Всі категорії оздоб мали естетичне та знакове навантаження. Особливе місце у декорі убрання посідали ювелірні витвори, якими прикрашали вуха та скроні — сережки. Вони належали до убрання голови. В кургані Старший брат знайшли пару прикрас цієї категорії: сережки у вигляді литої фігурки сфінкса, який сидить на постаменті, оздобленому овами, заповненими синьою і зеленою емаллю (рис. 5). Приваблює майстерне виконання жіночої голови: тонке моделювання обличчя з правильними рисами, високим чолом, облямованим пишною зачіскою. Вона прикрашена стефаною зі сканим рослинним орнаментом, теж заповненим синьою і зеленою емаллю. Жіночу сутність сфінкса підкреслюють такі декоративні елементи: у вухах — дископодібні сережки з емаллю, на високій шиї — гривна з рубчастою поверхнею. Тулуб показано також у традиціях еллінського мистецтва: м'яко окреслено жіночі груди, виділено задні лапи, на тулубі — неглибокими борозенками відтворені ребра. Крила істоти — з пір'їн різного розміру: знизу короткі, зверху — довгі, вигнуті на кінцях. Ззаду біля голови крила з'єднані тоненькою пластинкою. Хвіст сфінкса — довгий, вибагливо вигнутий, прикрашений на кінці тоненькими рубчиками. Пластинчаста дужка з відігнутим кінцем припаяна на звороті голови сфінкса і прикрашена подвійною розеткою, пелюстки якої також заповнені емаллю синього і зеленого кольорів. Розміри сережок: висота 46,75 мм, 44 мм; маса 9,27 г, 9,08 г (Клочко та ін. 2021, с. 83, кат. № 106). Здавна і зараз сережки носили по різному в залежності від ваги: у мочці вуха, зверху на вушній раковині, накинувши

гачок або ланцюжок. За свідченням ювелірів та осіб, які носять сережки, вага останніх не повинна перевищувати 5—7 г, інакше може бути відчуття дискомфорту, а також розтягнення мочки вуха. Важкі прикраси та ще й вибагливої форми, мабуть, прикріпляли до головного убору або носили як кафи (завушниці) (Клочко 2021, с. 120). Отже, сережки із зображенням сфінкса були закріплені на стрічці. Демонстрація прикрас саме таким чином повністю розкриває їх художні та змістовні характеристики.

У гарнітурі ювелірних виробів з могили у кургані Старший брат були нашийні прикраси різної форми. Біля шийних хребців зафіксовані кулясті намистини, спаяні з двох напівсферичних деталей (87 екз., d 7—8 мм), крім того, тут же були підвіски у вигляді циліндричних ковпачків, до кожного з яких припаяні пластинчасті петлі (7 екз.), а також підвіски кулясті з вушком із дротинки (24 екз.) (Трейстер 2008, с. 20, кат. № 20). З усіх елементів можна створити низку довжиною приблизно 61 см (рис. 6).

Особливо пишною була нагрудна прикраса, до складу якої входили кілька типів елементів (Трейстер 2008, с. 113—115). Насамперед трубчасті пронизки із рифлених пластин: 91 екз., серед них є довгі 26—27 мм, d — 2 мм; і короткі 12—14 мм, d — 2 мм (Трейстер 2008, табл. 107: 8—9). Прикраси у вигляді трубочок, т. зв. пронизки, мають давню історію. Якщо брати до уваги час появи металевих трубчастих прикрас, то побачимо їх серед артефактів доби бронзи. Правда, вони виготовлені з тоненької золотої смужки або дротинки (Березанська, Клочко 2011, с. 59, рис. 2). За часів скіфської архаїки пронизки також виготовляли у вигляді багатовиткових спіралей із золотої смужки і, мабуть, їх використовували як деталі намиста. Пізніше, у IV ст. до н. е., із заготовок — золотих пластинок з рифленою поверхнею виробляли т. зв. трубчасті пронизки. Технологічно їх виготовлення простіше, ніж спіральних прикрас, крім того, майстри економили золото, зберігаючи декоративні ефекти виробів (наприклад, мерехтіння світла на рельєфній поверхні). З трубчастих пронизок, кулястого намиста та підвісок у формі бутонів реконструйовані т. зв. сітчасті нагрудні прикраси, які були у костюмах скіф'янок з аристократичної верхівки. У каталозі знахідок у кургані Чортомлик представлена інформація про чотири сітчасті «нагрудники» з однорідним складом (трубочки, намистинки, підвіски) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. № 114, 115, 124, 137). Сітчасті нагрудники були в костюмах і чоловіків, і жінок. Матеріали для реконструкції сітчастих уборів знайдені в курганах V—IV ст. до н. е.: Солоха, Діїв, Мордвинівський, Мастюгінський, Бердянський, Мелітопольський, Олександропольський, Великий курган М. Веселовського (Манцевич 1987, с. 62—63).

Серед декоративних елементів нагрудної прикраси з кургану Старший брат зафіксовані: 11

Рис. 6. Низка золотих кулястих намистин з підвісками

Рис. 7. Золоті деталі шийно-нагрудної прикраси: пластинки із зображенням Пегаса (з петлями на звороті), орла, лотоса (з трубочками-пронизками на звороті)

розеток, на звороті кожної напаяні по дві петлі, і на одній з них прикріплена підвіска у формі бутона; 12 подвійних розет: нижня восьмипелюсткова, верхня — шести, прикрашені синьою і зеленою емаллю (Трейстер, Лоренц 2008, кат. 15, табл. 107: 4—9). Ювелірні вироби — трубчасті пронизки, розетки, підвіски зафіксовані на кістяку вздовж хребта (Кирилин 1968, с. 183).

Серед розеток і підвісок привертають увагу пластинки (11 екз.) з рельєфними зображеннями Пегаса: поданий у профіль, обернений вліво, d — 11 мм); пластинки вирізані за контуром зображення орла: голова повернута вліво, крила складені, а на них і також на хвості та тулубі видно оперення — 8 екз., висота 14 мм, ширина 12 мм; пластинки у формі видовженого трикутника із зображенням квітки лотоса, облямованої візерунком у вигляді шнура (2 екз., висота 19 мм, довжина основи 13 мм). На звороті кожної пластинки напаяні по дві мініатюрні трубочки (Трейстер, Лоренц 2008, кат. 16—18). Усі названі оздоби знайдені (на відміну від трубчастих пронизок і підвісок) біля шийних хребців і передпліччя (рис. 7) (Кирилин 1968, рис. 3—4).

Рис. 8. Реконструкція ділянки шийно-нагрудної прикраси (М. Трейстер)

Вивчення всіх оздоб для створення нагрудної прикраси дало можливість уявити її вигляд. «Нагрудник» із Старшого брата хоч, мабуть, і належить до типу сітчастих, про що йшлося вище, але має особливості, які відповідають саме боспорським естетичним традиціям (Трейстер 2008, табл. 60). Це показала реконструкція нагрудної прикраси, яку зробив М. Трейстер (рис. 8). Головна деталь конструкції нагрудної прикраси має форму рівнобічного трикутника вершиною вниз із рубчастих пронизок. Верхня смужка з двох рядів довгих пронизок. На ній через петлі прикріплені круглі пластинки із зображенням Пегаса. Під кожною звисає фігурна пластинка із зображенням орла. У кутах трикутника закріплені розетки різного типу: великі і маленькі двошарові, з емалевим декором, а також — з гладенькими пелюстками, облямованими рубчастою дротинкою. Останній штрих — підвіски різних типів. Щоб створити нагрудну прикрасу, треба було гармонійно розмістити пронизки, пластини, розетки, підвіски на ділянках у формі трикутника. Останніх може бути 11 — за кількістю пластинок із зображенням Пегаса. Довжина смужки з двох рядів трубчастих пронизок — основа, до якої приєднані інші елементи, — складає приблизно 30 см, її завершення з двох боків — пластинки у формі витягнутого трикутника із зображенням квітки лотоса. Як зазначено вище, на звороті напаяні трубочки, крізь які протягували шнурок. Його закріплювали на плечах. Красивою дугою прикраса лягала на грудях. Пишне оздоблення нагрудної частини одягу — давня традиція у костюмах багатьох народів. Це пов'язано з уявленнями про обов'язковий захист грудей у жіночому вбранні. М. Трейстер проаналізував античні прикраси різних категорій із сітчастими елементами у декорі. Останні були створені із застосуванням ланцюжків (Трейстер 2008, с. 113). Дослідник висловив припущення, що прикрасу, деталі якої зафіксовані біля небіжчиці, реставрували у давнину, тобто замінили ланцюжки на пронизки.

Рис. 9. Спіральний браслет із зображеннями левиної голови на кінцях

До складу декоративних елементів костюма жінки увійшли наручні прикраси: персні та браслети. Витвори цих категорій мали велике значення у створенні парадного костюма. Кільця та браслети, як і всі декоративні елементи, в уяві людей набували значення талісманів та амулетів. Коло (кільце) — це знак сонця, сакральна сила якого не має ні початку, ні кінця.

Спектр значень перснів, імовірно, ширший, ніж у інших знімних прикрас. Зазвичай, щоб визначити знакові функції перснів, слід проаналізувати не тільки з якого матеріалу виготовлено річ, її форму, декоративні деталі, кількість у комплекті декоративних елементів, а також розміщення: на якій руці та на якому пальці надіто прикрасу. Скіф'янки носили персні найчастіше на пальцях правиці або на обох руках, але на правій, як правило, кількість перснів переважала (Клочко, Білан 2022, с. 54). У похованні жінки з кургану Старший брат виявлено, що персні були на пальцях лі-

Рис. 10. Спіралеподібний перстень із зображенням левиної голови на кінцях

Рис. 11. Перстень скарабеоїд із рухливим щитком

вої руки. Мабуть, це пов'язано з певними подіями у житті особи.

Досконале виконання вирізняє персні з неширокої сегментоподібної у перетині пластини, згорнутої у спіраль в 4 і 3,5 оберти (рис. 9). На кінцях вміщено карбоване зображення стилізованої голови лева. Краї пластини прикрашені пружками з відтиснутими насічками, які імітують зернь (Трейстер 2008, с. 119—120). Тут же зафіксовано ще один перстень, т. зв. скарабеоїд — виріб із рухливим щитком, тобто закріпленим так, що його можна було повернути і демонструвати обидві поверхні (рис. 10). Головною ознакою персня є щиток, утворений двома пластинами, з'єднаними обідком. Він зверху і знизу прикрашений дротинками із рубчиками — імітація зерні, а також плетінкою із гладеньких дротинок. На щитку з одного боку прикріплена пластина з гравійованим зображенням менади. З протилежного боку припаяна опукла пластина, на якій вміщено скульптурну фігурку скарабея. Дужка спаяна з двох товстих витих дротинок. Кінці дужки опуклі. Через просвердлений у ній отвір протягнутий гладенький дріт, на якому нанизаний рухливий щиток. Кінці дроту загострені і накручені на дужку у три оберти.

Рис. 12. Реконструкція вбрання боспорянки

На обох руках небіжчиці було надіто два спіральних браслети (Трейстер 2008, с. 117—119). Майстри застосували різні ювелірні прийоми для їх художнього оформлення. Вони виготовлені з вузеньких бронзових смуг, слабо вигнутих, із рельєфними валиками по боках. Бронзові заготовки плаковані золотим листом, на якому відбилися валики, а за ними напаяна рубчаста дротинка — імітація зерні. Для створення форми браслета заготовки вигнуті спірально у два оберти. На кінцях кожного браслета — порожнисті насадки з трьома орнаментованими фризами на поверхні і завершенням — наконечниками із зображенням голови лева, відтиснутим за матрицею. Виразності образу надають вставки емалі в очах. Ще одна ділянка, манжета — її оперізують з обох боків рубчасті дротинки, а з боку наконечника ще й плетінка. На центральному фризі манжет тоненькою дротинкою викладено композицію: пальметка з квітками лотоса. Пелюстки в них

заповнені емалями синього і зеленого кольору. Ще два фризи на манжеті, прикрашені овами зі вставками із емалі синього і зеленого кольору, розміщені з країв центрального фриза. Усі яруси візерунків розділені з обох боків гладенькими дротинками. Вони ж додатково фіксують насадки зі звороту (рис. 11).

Спіральні браслети мали значення соціального символу. М. Трейстер у монографії навів аналогії браслетам, про які йдеться. Всі схожі прикраси походять з регіонів поширення античної культури — у Північному Причорномор'ї, Середземномор'ї тощо (Трейстер 2008, с. 117—119). Високохудожні витвори гармонійно поєднані з іншими прикрасами, насамперед з перснями. Образ лева на браслетах і перснях збагачує символіку декоративних елементів у костюмі їхньої власниці, Адже лев належить до тварин, які супроводжують богинь: Афродіту, Артеміду, Деметру. Тобто хижак втілює риси, притаманні божествам життєдайних сил.

Всі прикраси виготовлені у межах останньої третини IV ст. до н. е. у Боспорських майстернях. Ювеліри, як бачимо, володіли різноманітними техніками: витискування за матрицею, зернь, скань, декорування емаллю.

Отже, аналіз прикрас різних категорій, зафіксованих у похованні 1 (у кургані Старший брат), став джерелом для відтворення убору жінки, яка належала до еліти суспільства Боспорського царства (рис. 12).

На жаль, нема «точок опори» для реконструкції наплічного одягу жінки та її взуття, хоча згадки про них є у публікації Д. Кириліна: у могилі знайдено фрагменти, мабуть, сукні та якогось типу взуття. Але інформація про рештки і декор названих речей не повна і тому їх не можна відтворити. Д. Кирилін зазначав, що небіжчиця була одягнута у вовняну сукню коричневого кольору з довгими рукавами, прикрашену золотими пластинками (Кирилин 1968, с. 185). Однак за такими даними навіть пунктирно важко уявити силует одягу, а також, який використано барвник, адже текстиль змінює колір під дією різних факторів. Декор наплічного одягу — золоті пластинки — не зафіксований *in situ*, тобто не дає підстав для реконструкції. Що стосується взуття, то також нема його решток для аналізу (сказано, що шкіра), і золотих пластинок із зображенням сирен: аплікації були оздобами. У костюмах скіф'янок збереглись золоті аплікації, зафіксовані на черевиках: знахідки в Мелітопольському кургані (квіти арацеї), Товстій Могилі (хрестоподібні пластинки), Гайматовій Могилі (маленькі трикутники) (Клочко 1992, с. 26—33). Образотворчі та археологічні матеріали свідчать, що у святкових костюмах жінок з регіону поширення еллінських традицій, були характерні поєднання головних уборів різних видів: калафа, стленгіди, покривала. Особливістю убору жінки, поховання якої дослідили в кургані Старший брат, є налобна стрічка із золотими аплікаціями — характерна в убранні скіф'янок. Відтворення головних уборів — калафа та налобної стрічки, визначення семантики декоративних елементів різних категорій — все це дає можливість висловити припущення про соціальний статус жінки та її роль у суспільному житті спільноти. Чи можна вважати небіжчицю жрицею? Адже, як зазначають дослідники, у греків і римлян не було касти жерців. Їх функції виконували люди, яких вибирали з числа шанованих вільних громадян, що не мали за собою неправедних вчинків (Скржинская 2009, с. 25). Провідна роль у релігійному житті належала чоловікам, але у жінок також була можливість долучитися до жрецьких функцій. Такий привілей отримувала дружина чи хтось із роду представника аристократичної верхівки. Крім того, жрецький сан міг бути спадковим, хоча, мабуть це стосувалось тільки чоловіків. Про жінок, наділених таким важливим місцем у суспільній ієрархії Боспорського царства, свідчать знахідки в деяких курганах: Велика Близниця, Павловський (Шауб 2014, с. 639—694)

Про високий статус жінки, поховання якої здійснили в кургані Старший Брат, насамперед, свідчить встановлена на кургані стела. Цей надгробок, мабуть, створено на честь небіжчиці, яка була жрицею богині, зображеної на рельєфі (Бессонова 1983, с. 114). Належність власниці прикрас із сакральним змістом до жрецького стану підкреслює повний набір золотих ювелірних прикрас із візерунками, пов'язаними з символікою життєдайних богів.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царський курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1964. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Ленинград; Прага: Искусство.

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. *Гордіївський могильник*. Вінниця.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Вейс, Г. 1873. *Внешний быт народов с древнейших до наших времен*. 1. Москва.

Вертієнко, Г. В. 2014. Надгробний рельєф із Трьохбратнього кургану (до семантики образів). *Східний світ*, 3, с. 15-22.

Кирилин, Д. С. 1968. Трехбратние курган в районе Тобечикского озера. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*. Ленинград: Наука, с. 178-188.

Клочко, Л. С., Гребенников, Ю. С. 1982. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 86-96.

Клочко, Л. С., Васіна, З. О. 2011. Реконструкція головних уборів за декоративними елементами із поховань скіф'янок (версії загальтної класифікації)

В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференц. Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». 15—17 листопада 2010 р.* Київ: Фенікс, с. 32-43.

Клочко, Л. С. 2021. Декоративні елементи вбрання населення Степового Побужжя. *Емінак*, 1 (33), с. 291-297.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. А., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у вбранні населення Скіфії з колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс.

Клочко, Л. С. 2021. Сережки в композиції оформлення костюмів. В: Клочко, Л. С., Білан, Ю. А., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у вбранні населення Скіфії з колекції Музею історичних коштовностей України*. Київ: Фенікс, с. 119-129.

Лоренц, А., Трейстер, М. Ю. Трехбратние курганы. Каталог комплексов и находок. В: Трейстер, М. (ред.). 2008. *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV — III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн, с. 13-61.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Икусство.

Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Огден, Д., Уильямс, Д. 1994. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV вв. до н. э.* Лондон.

Силантьева, Л. Ф. 1972. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея. *Труды Государственного Эрмитажа*, 13, с. 30-55.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1983. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. (ред.). 2008. *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV — III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн.

Цветаева, Г. В. 1984. Одежда и украшения. В: Кошеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 236-237.

Шауб, И. Ю. 2014. Боспорские курганы и загробные представления боспорян. *Боспорские исследования*, XXX, с. 639-694.

Lexikon… 1979. *Lexikon der Antike*. Leipzig.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1964. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad; Praga: Iskusstvo.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kyiv: Skif.

Veis, G. 1873. *Vneshnii byt narodov s drevneishikh do nashikh vremen*. 1. Moscow.

Vertiienko, H. V. 2014. Nadhrobnyi relief iz Trokhbratnoho kurhanu (do semantyky obraziv). *Skhidnyi svit*, 3, s. 15-22.

Kirilin, D. S. 1968. Trekhbratnie kurgan v raione Tobechikskogo ozera. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria*. Leningrad: Nauka, s. 178-188.

Klochko, L. S., Grebennikov, Iu. S. 1982. Skifskii kalaf IV v. do n. e. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 86-96.

Klochko, L. S., Vasina, Z. O. 2011. Rekonstruktsiia holovnykh uboriv za dekoratyvnymy elementamy iz pokhovan skif'ianok (versii zahaltnoi klasyfikatsii) In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferents. Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky». 15—17 lystopada 2010 r.* Kyiv: Feniks, s. 32-43.

Klochko, L. S. 2021. Dekoratyvni elementy vbrannia naselennia Stepovoho Pobuzhzhia. *Eminak*, 1 (33), s. 291-297.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. A., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u vbranni naselennia Skifii z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Feniks.

Klochko, L. S. 2021. Serezhky v kompozytsii oformlennia kostiumiv. In: Klochko, L. S., Bilan, Yu. A., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u vbranni naselennia Skifii z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Feniks, s. 119-129.

Lorents, A., Treister, M. Iu. Trekhbratnie kurgany. Katalog kompleksov i nakhodok. In: Treister, M. (ed.). 2008. *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia gruppa vtoroi poloviny IV — III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn, s. 13-61.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Ikusstvo.

Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 30-45.

Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 46–69.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Ogden, D., Uiliams, D. 1994. *Grecheskoe zoloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV vv. do n. e.* London.

Silanteva, L. F. 1972. Korinfskie terrakotovye statuetki iz Pantikapeia. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 13, s. 30-55.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1983. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.

Treister, M. (ed.). 2008. *Trekhbratnie kurgany. Kurgannaia gruppa vtoroi poloviny IV — III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn.

Tsvetaeva, G. V. 1984. Odezhda i ukrasheniia. In: Koshelenko, G. A. (ed.). *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka, s. 236-237.

Shaub, I. Iu. 2014. Bosporskie Kurgany izagrobnye oredstawlenia bosporian. *Bosporskie issledowania*, XXX, s. 639-694.

Lexikon… 1979. *Lexikon der Antike*. Leipzig.

L. S. Klochko, Z. O. Vasina

RECONSTRUCTING THE CLOTHES OF BOSPORAN WOMAN.

The study of clothes of people who lived in Ukrainian territories during Scythia times has large bibliography. The sources for reconstruction of different types of clothes, shoes, headwear and jewelry are archaeological art materials, most of which come from the burials. The burials located in Crimea provide a peculiar information regarding clothes of Bosporan Kingdom's citizens. Near Tobechiv lake the kurgans which are called Three Brothers were excavated. One of them (N 1 Elder Brother) had the burial of the middle-aged woman with accompanying individual. The burial rite, the objects and mainly — the jewelry on the clothes, indicate the high status of this woman. While recreating her clothes, the central image on the burial stele which marks the burial 1 has high importance.

We are talking about the image of the woman wearing the headwear — the kalafa — on top of the stlenhida with, probably, pendants. The buried woman had similar headwear. It is indicated by golden arc-shaped with relievo ornament. The main part depicts the fight between crouching panther (on the left) and lion (on the right). Above them is the ornament of palmette and lotus flower.

The thin golden plate is the applique which preserved the outline of the headwear of kalafa type — the crown which resembles the basked or cut cone, turned up with its wider side. The lover part of the plate, in the forehead part, has pendants with several particles: beads, plates with double spirals and bean-shaped pendants.

The woman had another headwear — forehead ribbon. It had small golden plates with the image of goddess Nika and palmettes. While women of Bosporus combined kalafa and stlenhida, Scythian women combined their headwears with forehead ribbons decorated with golden stripes or plates. The decoration of headwear had protective functions as well as religions sense — animal and plant images depict gods of nature.

The earrings were hanged to ribbons, as well as to stlenhidas. In this case it is the beautiful creations of Greek masters — sculptural creations depicting the sphinx. They created the composition along with the headwear decoration. The demonstration of earrings in this way fully represented their art and sense characteristics. The costume is also represented by the bracelets and rings. The rich costume, which decoration represents the symbols of gods of nature, might indicate the spiritual functions of the woman.

Key words: the stele with anthropomorphic images, Antique headwear, jewelry, ornamental schemes.

Одержано 16.05.2023

ВАСІНА Зінаїда Олександрівна, член Спілки художників України; дослідник історії костюмів давнього населення України.
VASINA Zinayida, the member of the National Union of Artists of Ukraine, the researcher of the costume history of the ancient population of Ukraine.
E-mail: zinaidavasina@gmail.com.

КЛОЧКО Любов Степанівна, кандидат історичних наук; провідний науковий співробітник Національного музею історії України.
KLOCHKO Liubov, Ph. D., Senior Researcher, National Museum of History of Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3496-6340,
e-mail: liubaklochko@ukr.net.

УДК 904.23(282.247.32-197.2)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.06

О. В. Симоненко

ЧЕРВОНОЛАКОВИЙ ПОСУД ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ НЕКРОПОЛІВ НИЗОВОГО ДНІПРА [1]

Проаналізовано червонолаковий посуд з пізньоскіфських могильників Низового Дніпра: Миколаївського, Золотобалківського та Червономаяцького. Стаття має на меті первинне узагальнення матеріалу: зведення докупи всіх знахідок цієї категорії, типологічний розподіл згідно з прийнятими у науці типологічними схемами, статистична обробка та датування за комплексами і аналогіями. Після аналітичної частини подається каталог комплексів зі знахідками червонолакового посуду.

***Ключові слова**: червонолакова кераміка, могильник, поховання, склеп, пізньоскіфська культура, Низовий Дніпро.*

Червонолакова кераміка — ординарна знахідка у пізньоскіфських пам'ятках Низового Дніпра, але її значення у вивченні пізньоскіфської культури важко переоцінити. Насамперед це один з найбільш надійних хронологічних індикаторів, оскільки датування цієї категорії артефактів обґрунтоване в кількох базових працях (Robinson 1959; Hayes 1985; 2008; найповнішу добірку літератури див.: Журавлев 2010, с. 180—196). Аналогії з античних пам'яток та походження певних типів червонолакового посуду допомагають встановити торгівельні зв'язки пізньоскіфського населення Низового Дніпра з навколишнім світом. Цікавими є й суто прикладні питання: відсотковий розподіл типів червонолакового посуду у керамічному комплексі, преференції посуду того чи іншого типу у поховальному обряді, час побутування цієї категорії імпорту у варварського населення тощо.

Незважаючи на важливість проблематики і репрезентативний обсяг матеріалу, спеціального дослідження червонолакового посуду з пізньоскіфських пам'яток Низового Дніпра, на відміну від кримських (Пуздровский 2007; Труфанов 2005—2009; Журавлев 2010), у вітчизняній літературі не існує. Дослідники торкалися знахідок червонолакової кераміки з пізньоскіфських поховань регіону в розділах монографій (Вязьмитина 1972, с. 127—130) та нечисленних статтях (Сымонович 1969, с. 76; 1981, с. 114—118; Журавлев 2015, с. 202, рис. 11: 1) або обмежувалися коротким описом чи просто згадкою (напр.: Оленковський 2002).

Червонолаковий посуд, якій досліджується у статті, походить із розкопок трьох ґрунтових некрополів — Миколаївського, Золотобалківського та Червономаяцького [2]. Миколаївський могильник почав досліджувати М. Еберт, який у 1912 р. розкопав там 16 могил (Ebert 1913). Протягом 1966—1972 рр. повне дослідження могильника здійснив Е. О. Симонович. Звіти зберігаються в науковому архіві ІА НАН України (Сымонович 1966/68; 167/74; 1969/66—67; 1970/74; 1971/51; 1972/53), матеріал був вивезений до Москви і, за нашими даними, там загубився.

1. Стаття написана у рамках дослідницької стипендії Німецького археологічного інституту за Програмою підтримки українських вчених та музейників в Україні й Німеччині.

© О. В. СИМОНЕНКО, 2023

2. Так названі ці пам'ятки в офіційних документах (пам'яткоохоронних паспортах) і деяких публікаціях (напр.: Вязьмитина 1972). Втім, у літературі традиційно або зі стилістичних міркувань поряд з цими використовуються епонімні назви «Червоний Маяк», «Золота Балка», «Миколаївка-Козацьке» (напр.: Гаврилюк 2013; Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015; Гей, Сымонович 2019).

Знахідки з розкопок Червономаяцького могильника Е. О. Симоновича у 1976—1977 рр. та О. О. Гей у 1986—1988 рр. також опинилися у Москві [1]. Червонолаковий посуд із розкопок О. В. Симоненка у 2011—2021 рр. разом із іншими речами зберігався у Херсонському краєзнавчому музеї і був майже весь вкрадений під час російської окупації у 2022 р. На щастя, матеріал, зокрема й червонолакова кераміка, був вчасно описаний, сфотографований і замальований.

Золотобалківський могильник досліджувався науковцями ІА АН УРСР впродовж кількох польових сезонів 1952, 1958, 1959, 1962, 1963 рр. (Вязьмитина 1972, с. 11). Досліджені поховання опубліковані (Вязьмитина 1972). Треба зазначити, що розкопана тільки частина могильника, хоч і більша. Західна ділянка вкрита лісосмугою і недоступна для досліджень. За балкою на північному краю могильника виявлено ще чотири поховання (Оленковський 2002, с. 79—81; Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2020, с. 311; Симоненко, Дзнеладзе, Сікоза 2022, с. 306—307). Отже, північну і західну межі могильника остаточно не встановлено. Матеріал зберігається у наукових фондах Археологічного музею ІА НАН України.

Ця стаття не претендує на вирішення всіх питань, пов'язаних із вивченням червонолакового посуду, а має на меті первинне узагальнення матеріалу: зведення докупи знахідок цієї категорії, типологічний розподіл згідно з прийнятими в науці типологічними схемами, статистичну обробку та датування за комплексами і аналогіями. До аналізу залучено посуд пізньоелліністичного та римського часу, вкритий лаковим покриттям будь-якого кольору: червоним, бурим або чорним (іноді ці кольори існують разом на одній посудині). Встановлено, що різниця в кольорі зумовлена товщиною і якістю шару лаку та окислювальними або відновлювальними процесами під час випалу (Егорова 2009, с. 15—16; Журавлев 2010, с. 18; 2015, с. 202).

Кілька слів про термінологію. В українській та російській літературі використовуються різноманітні терміни, які досить часто підміняють один одного або позначають посудини різних видів на розсуд дослідника (пор.: Труфанов 2005—2009, с. 143—167; Журавлев 2010, с. 199, табл. 3). Спроба, хоч і не бездоганна, уніфікувати термінологію (Журавлев 1992; 2010, с. 18—21) певною мірою полегшила роботу. Справа ускладнюється поліваріантністю назв різних видів посуду у нашій мові і суб'єктивністю при визначенні належності посудини до того чи іншого виду (особливо це стосується мисок і чашок). Тому в статті, крім «філологічного», використаний «раціоналістичний» підхід: користуючись загальновизнаною термінологією, автор для залучення певної посудини до того або іншого виду додатково бере до розрахунку її пропорції та розмір, як свого часу пропонували інші дослідники (Косяненко 1980, с. 215; Кадеев 1970, с. 93).

Таким чином, у цій роботі терміном «миска» (bowl) визначається відкрита посудина напівсферичної або конічної форми з вінцями діаметром від 15 см; посудина такої самої форми, але меншого діаметра зветься «чашка» (cup) [2]. Не викликають заперечень «тарілка» (plate) і «таріль» (dish): перший термін означає неглибоку відкриту посудину з невисоким бортиком або короткими вінцями, другий — таку саму, але значно більшу, з вінцями різних варіантів. «Канфар» (kantharos) означає циліндричну або напівсферичну посудину для пиття вина з двома боковими вертикальними ручками; таку саму посудину з однією ручкою можна визначити як «горнятко» (mug). Складніше з невеликими глечиками дуже поширеної форми, які відомі в російськомовній літературі як «кубки» (О. А. Труфанов) або «кружки» (Д. В. Журавльов). Тут треба дякувати українській мові, в якій є такий термін, як «кухоль» (jar).

Тривалі дослідження червонолакового посуду пізньоелліністичного та ранньоримського часу дозволили виділити кілька груп такої кераміки за центрами виготовлення [3]. В пізньоскіфських пам'ятках Криму, за винятком поодиноких італійських, мьозійських або кіпрських посудин, переважають східна сігіллата (Eastern Sigillata) [4] та виділена Дж. Хейзом понтійська сігіллата (Pontic Sigillata) (Журавлев 2010, с. 37, 40). Не став винятком і нижньодніпровський осередок пізніх скіфів (див. далі). Проте, аби впевнено віднести ту чи іншу посудину до відповідної групи, потрібно вивчення її *de visu* для аналізу лакового покриття, тіста та інших технологічних характеристик. Оскільки ж від майже половини знахідок залишилися тільки зображення (до того ж іноді сумнівної автентичності), належність до певної групи визначається за аналогіями і є гіпотетичною.

Матеріал організовано за видом (призначенням) у відділи, всередині яких при типологіч-

1. За усною інформацією О. О. Гей, частина речей (серед яких і деякі червонолакові посудини) з розкопок Е. О. Симоновича втрачена. Матеріали розкопок О. О. Гей зберігаються у ДІМі. Звітів до наукового архіву ІА НАН України вона не здавала, але надала у розпорядження автора текст і таблиці ілюстрацій для наукової обробки.

2. Цим терміном користується більшість дослідників. Вживаний Д. В. Журавльовим термін «чаша» викликає зайві асоціації з чимось урочисто-коштовним, тоді як маленькі посудини, безсумнівно, використовувалися як побутові чашки, нехай і недешеві.

3. Історію дослідження і головну літературу див.: Домжальский 1998, с. 17—30; Журавлев 2010, с. 8—17.

4. Історію її виділення та вивчення див.: Домжальский 1998, с. 20—21.

ному поділі використані класифікаційні схеми Дж. Хейза (Hayes 1985), Д. В. Журавльова (Журавлев 2010), О. А. Труфанова (Труфанов 2005—2009). Цих відділів вісім: тарілки (1), миски (2), чашки (3), тарелі (4), канфари (5), кухлі (6), глеки (7), інші види (8).

ВІДДІЛ 1. ТАРІЛКИ

На відміну від кримського осередку пізньоскіфської культури, де тарілки досить численні, на Низовому Дніпрі відомо тільки дві знахідки (одна фрагментована), обидві з Червоного Маяка (мог. 25 та 35) [1], належать до групи ***Pontic Sigillata A***. Фрагментована тарілка з мог. 25 (рис. 1: 1), скоріш за все, форми ***Журавлев 4.2*** (Журавлев 2010, табл. 19, с. 122—124), поширеної впродовж всього II ст. і першої половини III ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 46). Тарілка з мог. 35 (рис. 1: 2) форми ***Журавлев 1.1.2*** (Журавлев 2010, табл. 11: 61, 63). Датування форми: остання чверть I — перша чверть II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 42). Начиння могил не суперечить цим датам (див. каталог).

ВІДДІЛ 2. МИСКИ

Миски у нижньодніпровських могильниках також нечисленні. Їх немає в Золотій Балці, та майже порівну у Червоному Маяку (5 екз.) і Миколаївці (7 екз.) [2]. Типологічно вони різноманітні.

Добре репрезентована ***Pontic Sigillata A***: це практично синхронні форми ***Журавлев 17.1.1*** (Червоний Маяк, пох. 175; Миколаївка, мог. 100) кінця I — першої половини II ст. н. е., ***14.1*** (Червоний Маяк, пох. 174) та ***17.2*** (Миколаївка, пох. 21) другої половини I — початку II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 55), ***13.1*** (Червоний Маяк, пох. 174) та ***14.3*** (Червоний Маяк, пох. 131) I — початку II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 54, 145—146), і більш пізня форма ***14.6*** (Червоний Маяк, мог. 29) кінця II — початку III ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 54) (рис. 1: 3—10; 2). Чорнолакова миска з Миколаївки (пох. 24, скелет 1) форми ***Hayes 1*** цієї ж групи датована з кінця I до III ст. н. е. (Hayes 1985, p. 93, Tav. XXIII,1).

Червонолакова миска з пох. 174 Червоного Маяка має цікаву деталь: з одного боку залишився необробленим зубчастий край, яким піддон приліплювався до тулуба (рис. 2: 1а). Миска зсередини повністю вкрита коричнево-червоним лаком, ззовні лакована верхня частина тулуба, по нижній є потьоки лаку (рис. 2: 1).

Склеп пох. 174 містив кістки чотирьох людей. Три скелети було зсунуто для влаштування більш пізніх поховань. Всі кістки лежали у центрі камери на дерев'яному помості, а кераміка стояла попід стінкою, і з'ясувати, кого саме з померлих вона супроводжувала, неможливо. Серед зсунутих кісток поруч з незайманим скелетом 2 (найпізніше поховання) знайдено бронзову скріплену фібулу середньолатенської схеми 2 варіанта I серії, побутування яких В. В. Кропотов відносить до другої половини I ст. до н. е. (Кропотов 2010, с. 45). У кількох місцях камери зібрано рознесену кротами залізну «воїнську» фібулу першої половини I ст. н. е. Ймовірно, саме вона співвідноситься з червонолаковим посудом з пох. 174.

Велика миска із сусіднього пох. 175 має сліди ремонту: колись вона тріснула навпіл, і її відремонтували чотирма парами отворів (рис. 2: 2). Вона вкрита — зсередини повністю, а зовні до придонної частини — помаранчевим лаком з потьоками. Всередині покриття потерте. Цікаво, що й в цьому склепі поруч з матеріалами I ст. н. е. знайдено голку і пружину скріпленої фібули середньолатенської схеми, тобто склеп функціонував принаймні з середини I ст. до н. е.

У Миколаївському некрополі трапилися дві миски з ручками-наліпами пізньоелліністичного типу, одна з них (пох. 40) — червонолакова, з розписом по бортику білою фарбою в техніці West Slope (рис. 1: 11), інша (мог. 111) — чорнолакова (рис. 1: 12). На думку Д. В. Журавльова, такі миски близькі до посудин Meyer-Schlihtmann Type S2 (Журавлев 2015, с. 198). Вважалося, що це пергамська кераміка. Але ймовірно, що такі посудини мають кнідське походження, чи принаймні кнідські посудини були їх прототипами (Журавлев 2007, с. 280). Така кераміка трапляється в Малій Азії, Греції, на Кіпрі, в Ізраїлі. У пізньоелліністичний час вона була поширена по всьому Північному Причорномор'ю (аналогії і літературу див.: Журавльов 2007, с. 281). У ранніх посудин ручки далеко відстоять від бортика (як в нашому випадку), а до кінця I ст. н. е. вони поступово набувають декоративної функції і у першій половині II ст. н. е. перетворюються на рудиментарний наліп. Час побутування цієї форми I ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е. (Журавлев 2007, с. 280). Знахідка разом із чашкою форми Журавлев 16.3 (див. далі) звужує дату комплексу мог. 111 до початку I ст. н. е.

У мог. 63 Миколаївського некрополя знайдено фрагменти миски, за якими важко визначити її тип (рис. 1: 13). Червонолакова миска подібного профілю походить із склепу 92 Усть-Альмінського могильника кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. (Высотская 1994, с. 138, табл. 29: 22).

1. У статті поховання позначаються так, як їх назвали автори розкопок: в Золотобалківському могильнику це могила (мог.), в Червономаяцькому у Е. О. Симоновича і О. О. Гей також могила (мог.), а у О. В. Симоненка — поховання (пох.); в Миколаївці Е. О. Симонович перші 60 склепів називав похованнями (пох.), а далі вживав термін «могила» (мог.). У статті всі ці різночитання збережені.
2. Враховано тільки цілі екземпляри.

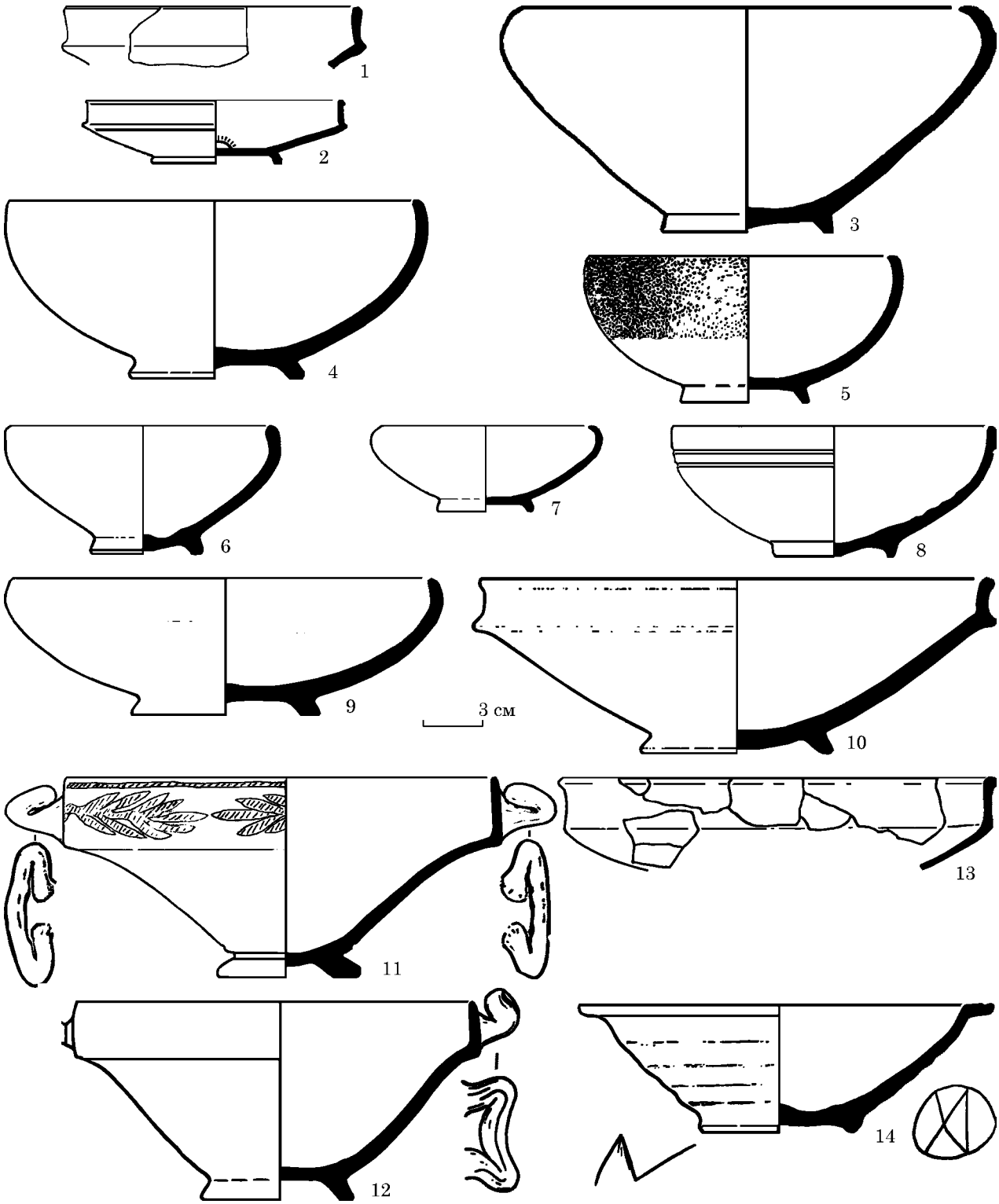

Рис. 1. Тарілки й миски, *Червоний Маяк*: 1 — мог. 25; 2 — мог. 35; 3 — пох. 175; 5, 7 — пох. 174; 6 — пох. 131; 8 — мог. 29; *Миколаївка*: 4 — мог. 100; 9 — пох. 21; 10 — пох. 24; 11 — пох. 40; 12 — мог. 111; 13 — мог. 63; 14 — мог. 110 (за: 1, 2, 8 — Гей, Сымонович 2019; 4, 13 — Сымонович 1969/66—67; 9, 10 — Сымонович 1966/68; 11 — Сымонович 1967/74; 12, 14 — Сымонович 1970/74)

Найпізнішою знахідкою цього відділу є червонолакова миска з мог. 110 Миколаївського некрополя (рис. 1: 14). Миску з аналогічними вінцями та хвилястою поверхнею стінок, подібного діаметра (26,8 см), але не таку глибоку, знайдено в мог. 825 Усть-Альмінського могильника першої половини III ст. н. е. (Пуздровский, Труфанов 2017, с. 83—84, рис. 175: 6). Ця могила входить до хронологічного етапу В3 (друга — третя чверті III ст. н. е.) періодизації О. Є. Пуздровського. Саме в цей час існує червонолаковий посуд з «хвилястим» профілюванням тулуба (Пуздровский 2007, с. 195).

Рис. 2. Миски з Червоного Маяка: 1, 1а, 3 — пох. 174; 2 — пох. 175; 4 — пох. 131; 5 — пох. 173

На тулубі миски прокреслено два графіті — латинська N або Z і косий хрест або монограма (?) у колі. Елементи обох графіті наявні на посудинах у Криму (Хршановский 1998, с. 88, табл. 3; Журавлев 2010, табл. 79: 7; 80: 1, 21, 46, 61, 78), але точних відповідностей немає. Цікаво, що пік появи графіті на червонолаковому посуді в Криму припав на останню чверть I — початок II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 108), а єдина на Низовому Дніпрі посудина з графіті значно пізніша. Проте для будь-яких узагальнень цього матеріалу замало.

Від посудини з пох. 173 у Червоному Маяку залишилася придонна частина з масивним кільцевим піддоном та центром денця, вкритим рідким жовтогарячим лаком (рис. 2: 5, 5а).

Нахил стінок підказує, що це денце якоїсь великої миски, але однозначно стверджувати це я не беруся.

ВІДДІЛ 3. ЧАШКИ

Найчисленніший вид червонолакового посуду в усіх могильниках (10 у Миколаївці, 20 у Червоному Маяку, 11 у Золотій Балці). Виявляють поодинокими і в комплексі з іншими видами посуду.

Частину чашок визначено як імпортні зразки групи ***Eastern Sigillata A***. Одна з них — висока червонолакова посудинка з мог. 150 Миколаївського могильника на профільованій ніжці (рис. 3: 1) доволі ранньої форми ***Hayes 22A***. На звороті ніжки прокреслено графіто, паралель якому є в Ілураті, але без кола (Хршановский 1998, табл. 3: 3.3). Дж. Хейз датував цю форму пізнім II ст. до н. е. — 10 р. н. е. (Hayes 1985, p. 23, Tav. III: 10). Наявність в комплексі фрагменту середньолатенської фібули (див. каталог) не суперечить такому датуванню. З мог. 97 того таки некрополя походить червонолакова чашка (рис. 3: 2) форми ***Hayes 43*** пізньоавгустовського часу (близько 10 р. до н. е. — 20/30 рр. н. е. і трохи пізніше; Hayes, 1985, p. 33, Tav. VI: 6). Знайдена разом з чашкою форми Журавлев 16.3, що датує комплекс кінцем I — початком II ст. н. е. (див. далі).

Три посудини, знайдені в Червоному Маяку, належать групі ***Eastern Sigillata B***. Чорнола-

Рис. 3. Імпортна кераміка групи Eastern Sigillata та ін.: *Миколаївка*: 1 — мог. 150; 2 — мог. 97; 11 — пох. 24; 6, 12 — пох. 29; *Червоний Маяк*: 3, 10 — пох. 130; 4 — мог. 78; 5, 14 — пох. 126; 8 — мог. 103; 9 — мог. 42; *Золота Балка*: 7, 13 — мог. 98 (за: 1 — Сымонович 1971/51; 2 — Сымонович 1969/66—67; 7, 13 — рисунок і фото Д. М. Сікози; 11 — Сымонович 1966/68; 1969)

кова посудинка з пох. 130 (рис. 3: 3, 9) близька формі ***Hayes 29*** (Hayes 1985, p. 58, Tav. XII, 26). Дж. Хейз не датує цю форму, але близька аналогія цій чашці — чорнолакова чашка з мог. 53 некрополя Біляус — знайдена в комплексі не пізніше I ст. до н. е. (Дашевская 2014, с. 36). Комплекс пох. 130, найімовірніше, пізніший, I ст. н. е. (див. каталог).

У мог. 78 виявлено чашку рідкісної форми ***Hayes 73*** (рис. 3: 4), заповнену рум'янами (Hayes 1985, p. 68, Tav. XV: 5). Комплекс містив фібули I — початку II ст. н. е. (див. каталог). У пох. 126 знайдено також раритет — циліндричну чашку (рис. 3: 5, 10) розміром та деталями близьку формі ***Hayes 64B*** (Hayes 1985, p. 65, Tav. XIV: 14). Здогадне місце виробництва — місто Тралли в Карії, на заході Малої Азії, датована близько 75—125 рр. н. е. [1] (Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 58).

До групи ***Eastern Sigillata B*** входять ще дві однотипних буролакових чашки з мог. 29 Миколаївського і мог. 98 Золотобалківського некрополів (рис. 3: 6, 7, 11, 12). Вони близькі формі ***Hayes 44*** (Hayes 1985, Tav. VI: 9). Водночас подібні посудини є серед кераміки групи ***Sigillata Ispanica*** (форма ***27***; Mezquiriz 1985, p. 152, Tav. XXXII: 10—15). Відмінність наших посудин полягає у заглибленні, яким оформлено перехват посередині корпуса і якого немає на перелічених аналогіях. Форма 27 в Іспанії датована з доби Августа до середини I ст. н. е. (Mezquiriz 1985, p. 152). Подібне заглиблення на перехваті є на італійських чашках форми ***Hayes 601—602*** з Афінської агори, знайдених у контексті 25—50 рр. н. е. (Hayes 2008, p. 180, fig. 20). Комплекс мог. 29 (див. каталог) містив бронзову «воїнську» фібулу першої половини I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 62). У Золотій Балці до комплекса поховання входила бронзова фібула групи 6 другої половини I — початку II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 168).

З мог. 42 Червономаяцького некрополя походить червонолакова чашка (рис. 3: 8) групи ***Sigillata Cipriota*** форми ***Hayes P19*** (Hayes 1985, Tav. XIX: 11). Це досить популярна форма чашок різних пропорцій, найбільш ранні зразки якої — чорнолакові і червонолакові — на нашій території знайдені в Біляусі в комплексах кінця II—I ст. до н. е. (Дашевская 2014, с. 20, 31—33). Дж. Хейз датував цю форму I ст. н. е. (Hayes 1985, p. 84). Чашка знайдена з ножними бронзовими браслетами у 2,5 оберти (див. каталог), які можуть вказувати на ранню дату (I ст. до н. е.).

Більшість чашок належить групі ***Pontic Sigillata***. Під час аналізу виробів єдиної форми (напівсферичний тулуб на кільцевому піддоні) у цій групі головною типоутворюючою ознакою було обрано профіль вінець. Цікаво, що типи, які сформувалися за цією ознакою (тип 1 — з прямими вінцями; тип 2 — із загнутими вінцями; тип 3 — із навскісно зрізаними вінцями; тип 4 — з прямим бортиком), співпали з певними формами типології Д. В. Журавльова.

До типу 1 належать вироби групи ***Pontic Sigillata A***, форми ***16.3*** (рис. 4: 1—9). Єдина чашка з вінцями типу 1, але з конічним тулубом (Миколаївка, пох. 38) відповідає формі ***Журавлев 30.2***. Обидві форми практично синхронні і датовані кінцем I — початком II ст. н. е. (форма 16.3) або I — початком II ст. н. е. (форма 30.2; Журавлев 2010, с. 142, 145—146).

Тип 2 (рис. 4: 10—21) найчисленніший. До нього увійшли вироби форми ***Журавлев 14.1*** I — початку II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 54). Взагалі, форма 14 у роботі Д. В. Журавльова вважається формою мисок і об'єднує посудини різного розміру.

До типу 3 віднесено чотири чашки форми ***Журавлев 24.1*** (рис. 4: 22—25). Наскільки можна розгледіти на фото (рис. 5: 9), до цієї ж форми належить і чашка з могили $_1$N з розкопок М. Еберта (Ebert 1913, S. 94, Abb. 106d). Форму датовано останньою чвертю I — початком II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 143).

Покриття чашок всіх типів доброї якості — блискуче, яскравого червоного або жовтогарячого кольору різних тонів. На деяких зразках внаслідок хімічних процесів під час випалу (див. вище) червоний колір переходить у чорний або бурий (рис. 5).

Добре відомі в античному і скіфо-сарматському керамічному комплексі чашки типу 4 (рис. 6), знайдені тільки в Червоному Маяку. Вони належать формі ***Журавлев 30.2*** I — середини II ст. н. е. та більш пізній формі ***30.3*** II—III ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 60). Супутній матеріал підтверджує ці датування (див. каталог).

ВІДДІЛ 4. ТАРЕЛІ

Нечисленна категорія. По два тарелі знайдено у Червоному Маяку і Золотій Балці, з Миколаївки походять три знахідки.

На жаль, малюнків посудин з Червоного Маяка в моєму розпорядженні немає. Відомо тільки, що цілий екземпляр з мог. 82 мав діаметр 28,8 см, а в мог. 107 знайдено фрагменти тареля 3,5 см заввишки, діаметром 22 см з піддоном діаметром 9,5 см, з орнаментом на дні. На неякісному фото мог. 82 (рис. 7: 1) все ж видно, що таріль має невисокий вертикальний бортик, який ребром переходить у тулуб; вінця, здається, навскісно зрізані зсередини (рис. 7: 1а). Цілком імовірно, що це таріль форми ***Журавлев 1.3.1*** групи ***Pontic Sigillata***, що датована другою половиною I ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 42, табл. 12: 68). Ця дата співпадає з датою комплексу (див. каталог). Єдиний надійний хронологічний репер з пограбованої мог. 107 — намистини типу Алексеєва 190б, що

1. Люб'язна консультація Д. В. Журавльова.

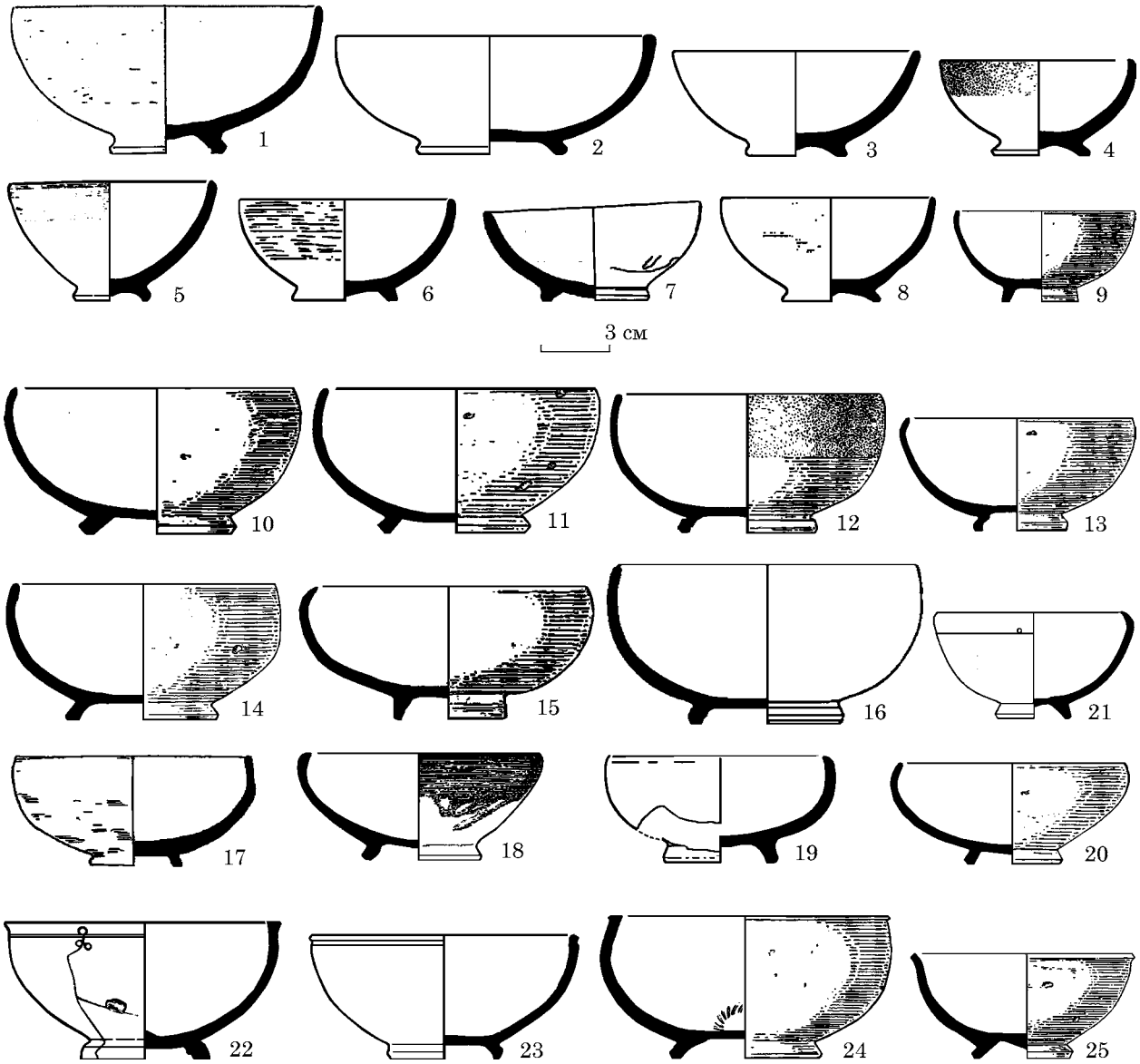

Рис. 4. Чашки групи Понтійська сігілата (типи 1—3): *Червоний Маяк*: 1 — мог. 30; 7 — пох. 128; 16 — пох. 158; 17 — мог. 103; 18 — мог. 45; 19 — пох. 133; 21 — пох. 116; 23 — мог. 28; *Миколаївка*: 2 — мог. 97; 3 — мог. 77; 4 — пох. 24; 5 — пох. 38; 6 — мог. 163; 8 — мог. 111; 22 — пох. 36; *Золота Балка*: 9 — мог. 37; 10 — мог. 31; 11, 12 — мог. 51; 13 — мог. 4; 14 — мог. 2/3; 15 — мог. 25; 20 — мог. 59; 24 — мог. 94; 25 — мог. 76 (за: 1—3, 7, 16—19, 21 — Сымонович 1969/66—67; 4 — Сымонович 1966/68; 5, 22 — Сымонович 1967/74; 6 — Сымонович 1971/51; 8 — Сымонович 1970/74; 9—15, 20, 24, 25 — Вязьмитина 1972)

з'являються в II—I ст. до н. е. і побутують у I—II ст. н. е. (Алексєєва 1978, табл. 27: 85—86).

У Миколаївському могильнику виявлено два цілих тареля (мог. $_1$N, 148) та один фрагментований (мог. 198). Із розкопок М. Еберта походить посудина діаметром 25,8 см, відома тільки з фотографії (рис. 7: 2) [1]. Темно-червоний лак вкриває таріль зсередини і ззовні по краю, з підтьоками по тулуба. На денці — штамповане коло навскісних насічок (Ebert 1913, S. 94). За формою і профілем цей таріль нагадує вироби групи ***Eastern Sigillata A*** форми ***Hayes 3*** (Hayes 1985, Tav. I: 7, 8). Близькі пропорції має посудина з т. зв. резиденції Хрисаліска, яка загинула у 14—13 рр. до н. е. (Сокольский 1976, с. 97, рис. 53: 1, с. 117). Ця дата збігається з датуванням Дж. Хейза (кінець II — останнє десятиліття I ст. до н. е.; Hayes 1985, p. 15), але трохи більш рання, ніж дати решти посудин комплексу (див. каталог).

Тарелі з мог. 148 і 198 (від останнього залишилися фрагменти вінець) відомі тільки за малюнками у звіті Е. О. Симоновича (рис. 7: 3, 4). Судячи з них, обидва тареля однотипні. За профілем стінок і вінцями вони близькі деяким посудинам II—I ст. з могильника Біляус (Дашевская 2014, с. 25, табл. 45, 2).

1. Речі з Миколаївки, вивезені М. Ебертом у Берлін, до 1945 р. зберігалися в Museum für Vor-und Frühgeschichte. Наразі там залишилося чотири предмети. Велика подяка д-ру Ердмуте Шультце за люб'язно надану інформацію.

Рис. 5. Чашки групи Понтійська сігілата: *Золота Балка*: 1 — мог. 37; 4 — мог. 51; 5 — мог. 2/3; 6 — мог. 25; 7 — мог. 94; 8 — мог. 76; *Червоний Маяк*: 2 — пох. 128; 3 — пох. 158; *Миколаївка*: 9 — мог. $_1$N (за: 9 — Ebert 1913)

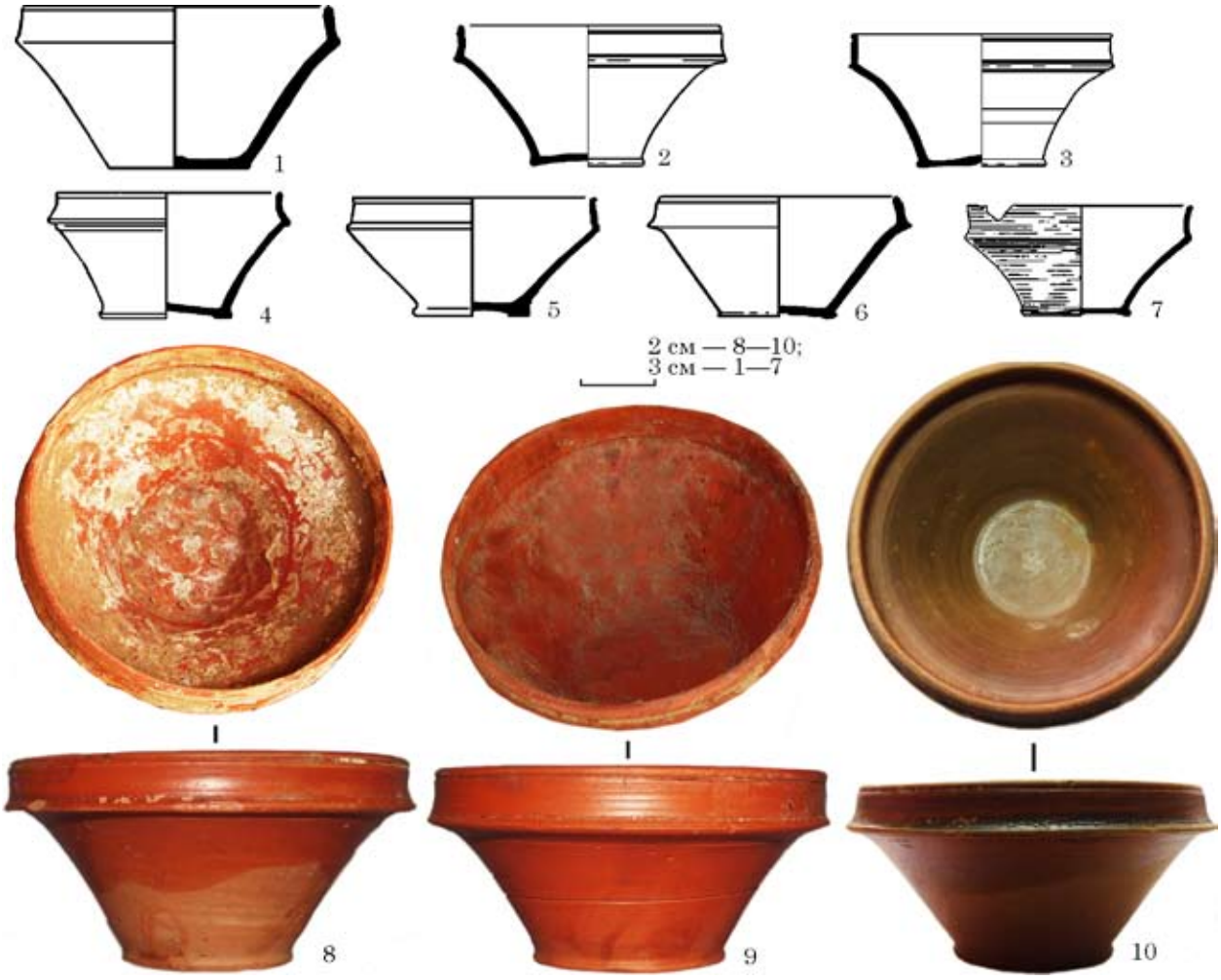

Рис. 6. Чашки типу 4 групи Понтійська сігілата з Червоного Маяка: 1 — мог. 37; 2, 3, 8, 9 — пох. 119; 4 — мог. 35; 5 — мог. 32; 6, 10 — пох. 131; 7 — мог. 92 (за: 1, 4, 5 — Гей, Сымонович 2019; 7 — розкопки О. О. Гей 1988 р.)

Мог. 148 містила два скелети: той, що лежав під стінкою (перший?), супроводжувався фібулою середньолатенської схеми (див. каталог), а таріль належав іншому (пізнішому?) похованню. Звісно, між здійсненнями обох поховань є певний часовий інтервал, але встановити його неможливо. Робити більш-менш певні визначення за таким слабким джерелом було б необережно: На жаль, матеріали з Миколаївського могильника були після закінчення розкопок відвезені до Москви і там загубилися, тому перевірити ці міркування неможливо.

Таріль з мог. 59 Золотобалківського могильника (рис. 8: 1, 1а, б), судячи з профілю, належить до групи ***Eastern Sigillata A***, форма ***Hayes 3*** (Hayes 1985, Tav. I: 7, 8). Дж. Хейз датував цю форму пізнім II — першими десятиліттями I ст. до н. е. (Hayes 1985, p. 14—15). Більшість аналогій походить з території Ізраїлю (можливо, виробництво Самарії). Комплекс мог. 59 датований I ст. н. е. (Вязьмитина 1972, с. 63) такими хроноіндикаторами, як золоті сережки, люстро Хазанов VI, чашка форми Журавлев 14.1, флакон bulbous-type unguentarium (див. далі). Вкотре в пізньоскіфському поховальному комплексі трапляється червонолакова кераміка, старіша за імовірний час складення комплексу. Непрямим доказом цього є сліди ремонту і довгого використання тареля.

Посудина з мог. 94 схожої форми (рис. 8: 2), але дещо меншого діаметра (26 см). Однотипні тарелі знайдені, наприклад, на вже згадуваній садибі Хрисаліска, що загинула наприкінці I ст. н. е. М. І. Вязьмітіна датувала комплекс I ст. н. е. (Вязьмітіна 1972, с. 88). Серед супроводжуючого начиння (див. каталог) — чашка форми Журавлев 24.1, дзеркало Хазанов VI, залізна підв'язна фібула 1 варіанта I серії з датою до середини I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 72, 81), що підтверджує датування М. І. Вязьмітіної.

ВІДДІЛ 5. КАНФАРИ

Також нечисленна категорія (3 зразки). У Миколаївському могильнику (мог. 125) знайдено червонолаковий канфар з розписом білою фарбою у техніці West Slope (рис. 9: 1). Така техніка з'явилася в Аттиці наприкінці першої чверті III ст. до н. е., потім її імітації стали

виготовляти у Малій Азії, зокрема, у Пергамі (Журавлев 2015, с. 194). Наша посудина за формою і стилістикою орнаменту належить, схоже, пізнім зразкам такого посуду, саме пергамське походження якого не безсумнівне [1]. Найближча аналогія — канфар першої половини I ст. до н. е. з Ольвії (Журавлев 2015, с. 197, рис. 7: 2). На жаль, крім канфара, в мог. 125 були знайдені лише намистини, ні опису, ані зображення яких у звіті Е. О. Симоновича немає, тому уточнити датування могили неможливо.

Червонолаковий канфар з аплікативними рельєфами з мог. 87 Червономаяцького могильника (рис. 9: 2, 2а, 3) є пергамською продукцією. Подібні канфари або їх фрагменти з діонісійськими (як у Червоному Маяку) чи еротичними рельєфами трапляються на Боспорі, в Ольвії, Херсонесі, у Криму (Журавлев 2015, с. 204—205). Пік пергамського керамічного імпорту до Північного Причорномор'я припав на останню чверть II — першу чверть I ст. до н. е. (Журавлев 2015, с. 209). Цікаво, що канфар, як і чашки з мог. 42 та 158 або таріль з мог. 148 Миколаївського могильника, був використаний як ємність для шматка м'яса з залізним ножем.

До комплексу пох. 4 мог. 87 входило багато намистин (див. каталог), серед яких датуючі можливості мають сплощена, неправильної форми намистина чорного скла з білим смугастим орнаментом типу Алексеева 141а кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 40) та циліндричні намистини з фестоноподібним орнаментом типу Алексеева 271а I — першої половини II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 49). До датування комплексу I ст. н. е. схиляє фаянсова ребриста намистина типу 16г (Алексеева, 1975, с. 34).

З пох. 131 Червономаяцького могильника походить канфар (рис. 9: 4, 5) типу Труфанов ***7*** або кубок форми ***Журавлев 32.5*** групи ***Pontic Sigillata A***, вельми поширеної у пізньоскіфському середовищі Криму. Аналогії з Усть-Альмінського могильника і могильника Бельбек IV датують цю посудину останньою чвертю I — початком II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 48). У комплексі (див. каталог) — ще дві посудини цієї групи: чашка форми Журавлев 30.2 і миска форми Журавлев 14.3; фібули 2 варіанта групи 9 та III серії групи 10, датовані II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 213, 249), звужують дату комплексу до початку цього століття.

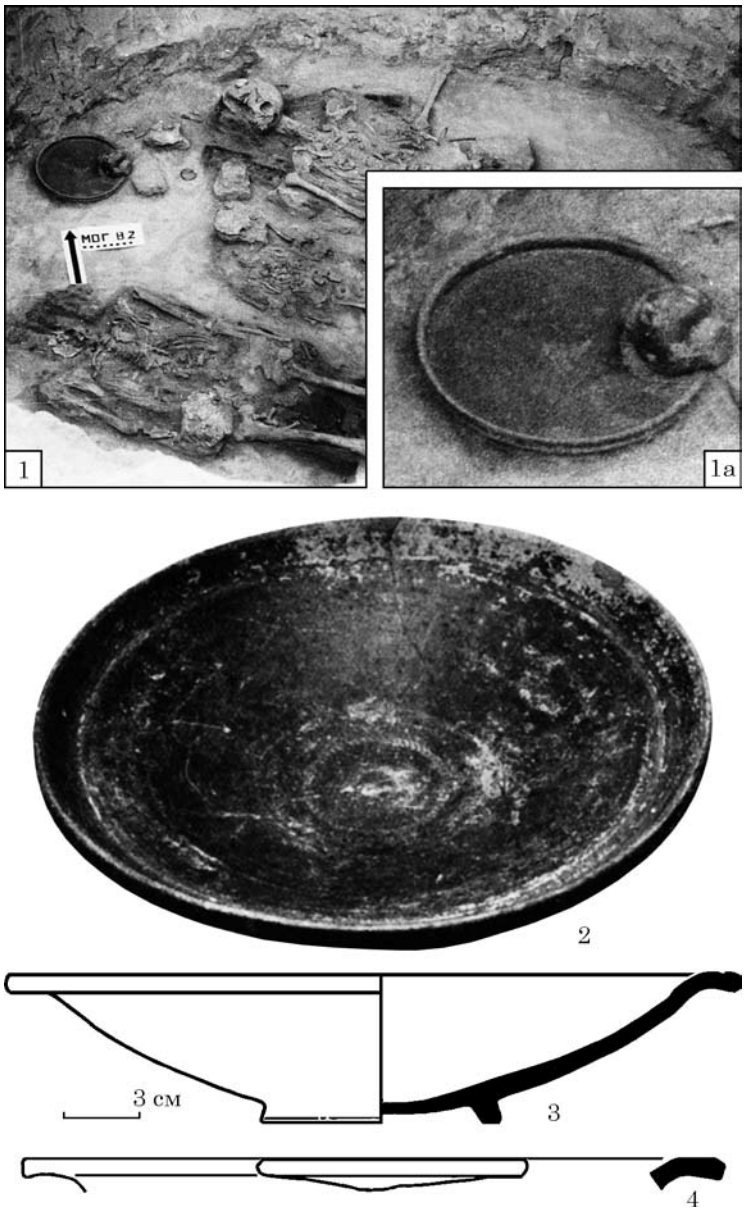

Рис. 7. Тарелі з Червоного Маяка і Миколаївки: *Червоний Маяк*: 1, 1а — мог. 82; *Миколаївка*: 2 — мог. $_1$N; 3 — мог. 148; 4 — мог. 198 (за: 2 — Ebert 1913; 3 — Сымонович 1971/51; 4 — Сымонович 1972/53)

Можливо, лакове покриття мала посудина з мог. 14 (рис. 9: 6), описана у звіті Е. О. Симоновича вельми невиразно: «*Приземкувата посудина мала колір сіро-бурий і мала поверхню прилощену, яка відшаровувалася. Вона була зроблена з тонкої глини і мала діаметр краю 8,6 см і висоту 6,5 см*» (Симонович 1966, с. 19). У публікації опис ще лаконічніший: «*…гончарна посудина з підлощеною поверхнею бурого кольору…*» (Гей, Сымонович 2019, с. 14) [2]. Якщо це буролаковий канфар (на жаль, перевірити це неможливо), то

1. Д. В. Журавльов, не відкидаючи версію про пергамське походження таких посудин, все ж залишає питання відкритим (Журавлев 2015, с. 196).

2. Обидві цитати — дослівний переклад на українську.

Рис. 8. Тарелі із Золотої Балки: 1, 1а, 1б — мог. 59; 2 — мог. 94 (малюнки за Вязьмитина 1972; фото автора)

він нагадує форму 43 з розкопок Тіри (Сон, Шапцев 2012, с. 96, рис. 17: 1, 2), аж до однакового діаметра вінець і перетину ручок. На думку авторів публікації, така кераміка вироблялася в майстернях Павлікен і Хотниці в середині II — на початку IV ст. н. е. (Sultov 1985, p. 78, type 10; Клёнина 2006, с. 100, тип 6). Аналог з пох. 1070 Усть-Альмінського могильника трохи раніший — могила

Рис. 9. Червонолакові канфари: *Миколаївка*: 1 — мог. 125; *Червоний Маяк*: 2, 2а, 3 — мог. 87; 4, 5 — пох. 131; 7 — мог. 23 (за: 1 — Сымонович 1970/74; 2, 2а, 3 — Журавлев 2015; 7 — Гей, Сымонович 2019)

датована останніми десятиліттями I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. (Пуздровский, Труфанов 2016, с. 98).

У мог. 23 Червоного Маяка біля лівої руки скелета 3 знайдена складно-профільована конічна ніжка «*із слідами червоного лаку*»

діаметром 6 см (Гей, Сымонович 2019, с. 19, табл. 22: IV, 6). Це фрагмент келиха типу Cup with Pedestal Foot (Hayes 2008, fig. 10, pl. 10). Серед матеріалів Афінської агори такі посудини зустрінуті в пізньоелліністичному і ранньоримському контекстах (Hayes 2008, p. 148). Формою і профілем фрагмент посудини з мог. 23 (рис. 9: 7) нагадує ніжки пізньоелліністичних канфарів (Дашевская 2014, с. 128, табл. 19: 5, 6). На правиці скелета лежала фрагментована залізна підв'язна фібула, що датує поховання не пізніше першої половини I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 62).

ВІДДІЛ 6. КУХЛІ

Нечисленна категорія (3 екз.) на відміну від кримських пам'яток, де такі посудини доволі часті. В Червономаяцькому могильнику знайдений у мог. 15 (рис. 10: 1). Описаний як «*червонолакова кружка із заокруглено-біконічним туловом, прикрашеним горизонтальними валиками*» (Гей, Сымонович 2019, с. 14). За своїми параметрами він може входити до групи ***Pontic Sigillata***, форма ***Журавлев 1*** (кружки) [1]. Такі посудини з'являються у пізньоскіфських похованнях останньої чверті I — початку II ст. н. е., а найбільш поширені у II ст. (Журавлев 2010, с. 91—92). За типологією О. А. Труфанова це кубок варіанта 1 типу 8 (Труфанов 2005—2009, с. 167, рис. 26: 1—14). Основна маса таких посудин у Криму, на думку О. А. Труфанова, виявлена в могилах 4 (межа I—II — середина II ст. н. е.) та 5 (друга половина II ст. н. е.) груп його хронології (Труфанов 2005—2009, с. 298).

Інший келих цієї ж форми ***Журавлев 1*** групи ***Pontic Sigillata*** знайдений у мог. 205 Миколаївського могильника (рис. 10: 2). До комплексу входило люстро Хазанов VI, дротяні сережки, антична червоноглиняна миска.

З розкопок М. Еберта на цьому могильнику (мог. $_1$N) походить ще один келих (рис. 10: 3). Автор описує його як посудину з опуклим денцем і дуже короткою шийкою, що розширюється догори. Стрічкова ручка піднімається над рівнем вінець і опускається трохи нижче за виріз горловини. Червоний лак вкриває горло всередині і більшу частину тулуба посудини. Висота її 7,7 см (Ebert 1913, S. 94). Точної відповідності цій посудини в жодній з класифікаційних схем знайти не вдалося. В комплексі намисто, дзеркало типу Хазанов VI, бронзові браслет і сережки. Фібула I серії групи 8 за Кропотовим другої половини I — початку II ст. н. е. разом з чашкою ***Журавлев 24.1*** (Кропотов 2010, с. 185) визначає вузьку дату комплексу.

Судячи з форми і розмірів, нижня частина якоїсь червонолакової посудини з кільцевим піддоном (Гей, Сымонович 2019, с. 54, табл. 16, 18) також може бути рештками келиха (рис. 10: 4). Горизонтальні лінії на малюнку, можливо, передають рифлену поверхню, але в текстах звіту і публікації це не уточнюється. Сам фрагмент недоступний і навряд чи зберігся, тому ці висновки попередні.

ВІДДІЛ 7. ГЛЕКИ

Глеки також нечисленні у пізньоскіфських могилах Низового Дніпра (4 цілих екз.). Глек з мог. 37 у Червоному Маяку (рис. 10: 8) належить формі ***Журавлев 20.1***. Центр виробництва не визначений; можливо, ***Pontic Sigillata*** (Журавлев 2010, с. 73). Форма датована кінцем II — першою половиною III ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 83). Знайдений у пограбованому склепі разом з чашкою Журавлев 30.3 II—III ст. н. е. (див. вище).

У пох. 174 цього ж могильника виявлений глек, горло якого вкрито темно-червоним лаком зсередини і ззовні, через весь тулуб йде смужка потьоку. Висота глека 18 см (рис. 10: 6, 7). За співвідношенням ширини горла і тулуба він близький формі ***Журавлев 4*** (Журавлев 2010, табл. 44: 349, 352, 357). Такі посудини датовані загалом із другої половини I до початку III ст. н. е. У Бельбеку найбільша кількість походить із комплексів II ст. н. е. (Журавльов 2010, с. 77). Про датування комплексу з пох. 174 йшлося вище, при аналізі мисок (найбільш реальна дата — середина I ст. н. е.).

До комплексу з мог. $_1$N Миколаївського могильника разом із червонолаковою чашкою форми Журавлев 24.1, тарелем форми Hayes 3 і кухлем входив глек (рис. 10: 9), описаний М. Ебертом так: «*Висота: 11 см. Кільцевий піддон. Приземкуватий округлий корпус з ребром при переході плічка у придонну частину. Широка циліндрична шийка. Вінця відігнуті і заокруглені. Стрічкова ручка із центральним ребром. Світло-червона глина, змішана зі слюдою та шматочками тальку. Гончарний. Тьмяний червоний лак до середини тулуба, з потьоками*» (Ebert 1913, S. 93) [2]. За зовнішнім виглядом нагадує форму ***Журавлев 2.2*** першої половини II ст. н. е., хіба що з трохи коротшою шийкою (Журавлев 2010, с. 75, табл. 42: 327).

Можливо, денце великого діаметра з мог. 37 Миколаївського могильника (рис. 10: 10) також є залишком глека. У звіті немає докладнішого опису, ніж «*червонолакове блюдечко, зроблене з придонної частини довізної античної гончарної посудини*» (Сымонович 1967/74, с. 4), отже, точно визначити тип посудини важко.

Найпізнішим у цій категорії є глек з мог. $_1$D (рис. 10: 11). За описом М. Еберта, це «*глиняний глечик із вузьким горлом. Висота 15,4 см. Кільцевий піддон, широка стрічкова ручка*

1. Хоча Д. В. Журавльов припускає фракійське, егейське і навіть херсонеське походження таких посудин (Журавлев 2010, с. 92).

2. Тут і далі переклад О. В. Симоненка.

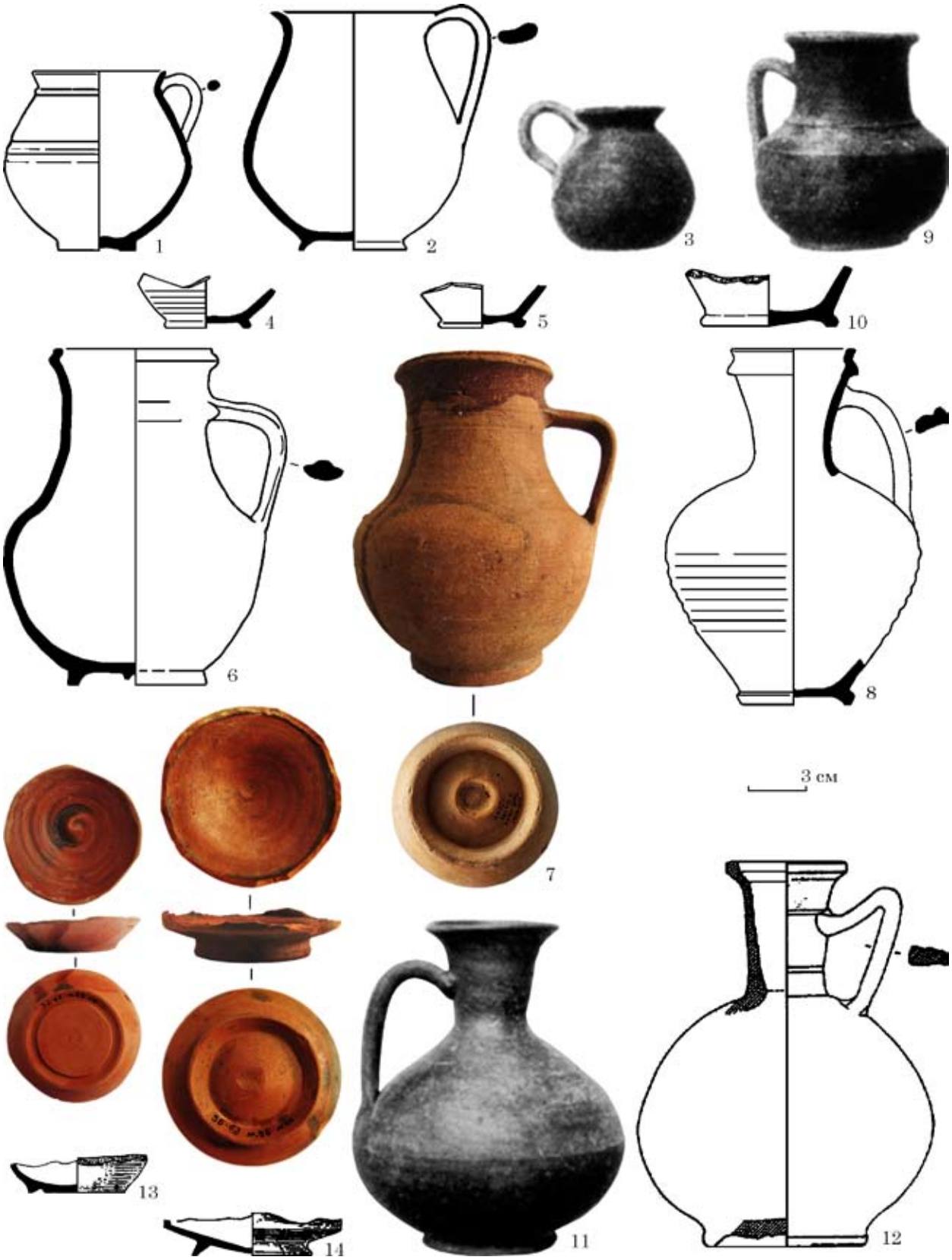

Рис. 10. Червонолакові кухлі та глеки: *Червоний Маяк*: 1 — мог. 15; 4 — мог. 10; 5 — мог. 39; 6, 7 — пох. 174; 8 — мог. 37; *Миколаївка*: 2 — мог. 205; 3, 9 — мог. $_1$N; 10 — пох. 37; 11 — мог. $_1$D; 12 — Британський музей; *Золота Балка*: 13 — мог. 85; 14 — мог. 95; (за: 1, 4—6, 8 — Гей, Сымонович 2019; 2 — Сымонович 1972/53; 3, 9, 11 — Ebert 1913; 10 — Сымонович 1967/74; 12 — Hayes 1985; 13, 14 — Вязьмитина 1972)

з нерівномірними поздовжніми борознами. Світло-червоний рідкий лак. Гончарний. Ручка дуже незграбно приробленa. Тьмяний блискучий коричнево-червоний, місцями чорнуватий, світло-червоний і жовто-коричневий лак по всій посудині, крім придонної частини, по якій лак потік окремими смугами, і внутрішнього краю посудини» (Ebert 1913, S. 85). Ця посудина близька до форми ***Hayes X***$_{59}$ групи ***Sigillata cipriota*** (Hayes 1985, Tav. XXII, 5), з трохи іншою ручкою (рис. 10: 12). Дж. Хейз зазначає, що датування невідоме, ймовірно, пізнє (Hayes 1985, p. 91). У пограбованій могилі $_1$D знайдено краплиноподібні поліхромні золоті підвіски, аналоги яким є серед прикрас другої половини II—IV ст. н. е. (Simonenko, Marčenko, Limberis 2008, Taf. 162: 8; Шаров, Костромичев, Новоселова 2022, с. 105).

ВІДДІЛ 8. VARIA

У цей відділ об'єднано нечисленні посудини інших форм. У мог. 85 і 95 Золотобалківського могильника знайдено придонні частини відкритих червонолакових посудин (рис. 10: 13, 14). Важко впевнено визначити, до якого типу вони належать, але профіль і розмір дозволяють обережно припустити, що це залишки циліндричних посудин «*стаканоподібної*» (Вязьмитина 1972, с. 88) форми, канфарів або чашок з профільованими стінками типу форми ***Hayes 13B*** групи ***Sigillata Orientale A*** (Hayes 1985, p. 20, table II: 12).

У т. зв. кургані 1 Червоного Маяка і в мог. 8 Золотої Балки було знайдено своєрідні циліндричні посудини з петлеподібною ручкою [1] на кільцевому піддоні. Ці ознаки притаманні античним модіолусам [2], тому я вважаю можливим називати ці посудини саме так. Вони майже однакових розмірів (Червоний Маяк: діаметр вінець 14 см, висота 14,3 см; Золота Балка: діаметр вінець 12,8 см, висота 15 см). Попри безсумнівну однотипність між обома посудинами є певні розбіжності: модіолус з Червоного Маяка трохи звужується донизу, водночас золотобалківський дещо розширюється; є деяка різниця в орнаментації (рис. 11: 1—3). Характер покриття червономаяцької посудини не описаний (просто — *червонолакова*), золотобалківська (рис. 11: 2) вкрита темно-червоним матовим облицюванням (Вязьмитина 1972, с. 20).

Пошуки аналогій дали незначний результат: лише у Дж. Хейза в групі Sigillata Pontica (Hayes 1985, Tav. XXIII: 12) є близька за типом та розмірами посудина (рис. 11: 4) з профільованою придонною частиною і наліпом на ручці з Подазовського городища (Каменецкий 1974, с. 219, рис. 6: 5). М. І. Вязьмітіна навела аналогії золотобалківському модіолусу з Ольвії (Вязьмітіна 1962, с. 181—182, рис. 72: 19), один з яких (О/55, № 2388, ПМК РАН) датований кінцем I — першою половиною II ст. н. е. (Вязьмітіна 1962, с. 182). Мог. 8 вона датує I — початком II ст. н. е. (Вязьмитина 1972, с. 22). Пох. 1 в «кургані 1» Червоного Маяка було пограбоване, але серед решток начиння виявлено ханьське бронзове перехрестя залізного меча, що схиляє до датування могили I ст. н. е.

У мог. 204 Миколаївського могильника виявлено незвичайну посудину (рис. 11: 5). Вона описана у звіті як «*тонкостінна гончарна антична посудина типу кубка, з краєм, що розширювався розтрубом. Вона мала сірувато-коричневий колір та сліди покриття, діаметр краю 7,0 см*» (Сымонович 1972/53, с. 20) [3]. Терміном «покриття» автор звіту часто називав лак. Цей «кубок» нагадує посудини форми ***Hayes 1515—1516*** з Афінської агори. Це циліндричні, трохи заокруглені посудини, близькі до нашої розміром (вінця 8,1 і 7,2 см), такого самого сіро-коричневого кольору (*light grey to brownish; brown, with slight red tint*), хіба що вінця майже не виражені, на відміну від нашої посудини. Знайдені у хронологічному контексті доби Августа (Hayes 2008, p. 260, fig. 46). У мог. 204 знайдено червоноглиняну античну миску і глечик без вузької дати.

У двох могилах (Миколаївка, $_1$N, Золота Балка, мог. 6) знайдено червонолакові бальзамарії (рис. 11: 6, 7). Вони належать до т. зв. bulbous-type unguentarium з датуванням у межах першої половини I ст. н. е. (Труфанов, Мордвинцева 2018, с. 32).

У склепі 30 Червономаяцького могильника при похованні 5 було знайдено фігурну посудину у формі статуетки Сілена або актора в масці Сілена, що сидить на вівтарі (Сымонович 1981, с. 118, рис. 2; Гей, Сымонович 2019, с. 25, табл. 32: 8). Посудинка повністю вкрита бурим лаком з сіруватими відливами, висота її 17,2 см (рис. 11: 8, 9). Практично тотожна посудина (рис. 11: 10) походить із зруйнованого поховання некрополя городища Золотий Мис (с. Широка Балка Херсонської обл.) у 1958 р. (Штительман 1977, с. 173, рис. 76; Буйских 2006, с. 212; Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 40, № 267). Е. О. Симонович датував посудину з Червоного Маяка II ст. н. е. за шарнірною емалевою фібулою форми Кропотов 64 (Сымонович 1981, с. 117). Але в склепі 30 було послідовно поховано 5 індивідів, і в похованні 5, яке супроводжувала фігурна посудина, знайдено буролакову чашку групи ***Pontic Sigillata A***, форми ***Журавльов 16.3*** кінця I — початку II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 142). Аналогія із Золотого

1. У публікації червономаяцька посудина названа кружкою (Гей, Сымонович 2019, с. 6), золотобалківську М. І. Вязьмітіна нейтрально називає посудиною (Вязьмитина 1972, с. 19—20).
2. Посудини у вигляді кухлів з однією ручкою, відігнутими чи профільованими вінцями та конусоподібним або циліндричним тулубом на кільцевому піддоні (Пукліна 2015, с. 113).
3. Переклад на українську О. В. Симоненка.

Рис. 11. Червонолаковий посуд: *Золота Балка*: 1, 2 — мог. 8; 7 — мог. 6; *Червоний Маяк*: 3 — кург. 1, пох. 1; 8, 9 — мог. 30; *Миколаївка*: 5 — мог. 204; 6 — мог. $_1$N; 4 — Подазовське городище; 10 — Золотий Мис (за: 1, 2, 7 — Вязьмитина 1972, фото АМ ІА НАН України; 3, 8, 9 — Сымонович 1981; Гей, Сымонович 2019; 5 — Сымонович 1972/53; 6 — Ebert 1913; 4 — Каменецкий 1974; 10 — фото Д. М. Сікози)

Мису датована I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Буйских 2006, с. 212) або, найімовірніше, I ст. н. е. (Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 40).

Проведений попередній аналіз демонструє насамперед суттєву відмінність ніжньодніпровських і кримських пізньоскіфських могильників в асортименті червонолакової кераміки. В перших майже немає тарілок, глеків і кухлів, які такі численні в других. З іншого боку, в Криму немає рідкісних форм (модіолуси, кераміка з рельєфним декором), які є на Низовому Дніпрі. Впадає в око і якісна різниця: в кримських могилах дуже багато нових посудин без помітних слідів користування; навпаки посуд з поховань Низового Дніпра в масі своїй вживаний, з потертим лаком і слідами ремонту. Певне «запізнення» кількох ранніх посудин підкреслює те, що мешканці нижньодніпровських городищ дорожили імпортним посудом і берегли його. Цікаво, що інколи червонолакові посудини для вина були використані як ємність для жертовної їжі з ножем, абсолютно без огляду на їх первинне призначення.

Важливо, що переважна більшість червонолакового посуду походить із земляних склепів (катакомб), які вважаються етнокультурним індикатором пізніх скіфів. У підбойних могилах

або простих ямах, які взагалі бідні на інвентар, червонолакові посудини поодинокі. Враховуючи здогадно високу ціну на такий імпортний посуд, ця диспропорція свідчить про належність підбойних могил та простих ям якійсь маргінальній групі населення.

Велика різниця в асортименті і кількості червонолакового посуду між кримськими і нижньодніпровськими пам'ятками легко пояснюється близкістю перших до Херсонесу та Пантикапею. Схоже, що Ольвія, яка була, ймовірно, головним контрагентом городищ Низового Дніпра, не могла забезпечити сусідніх варварів таким розмаїттям товарів, як кримські поліси. З іншого боку, червонолаковий керамічний комплекс обох пізньоскіфських анклавів поєднує відносно мала кількість імпортних посудин групи Oriental Sigillata і поодинокість західних (італійських та іспанських) зразків. Суттєва ж перевага Понтійської сігіллати вказує на головний напрямок торгівельних зв'язків античних центрів Північного Причорномор'я, які постачали червонолаковий посуд сусіднім варварам.

Читаючи ці висновки, не треба забувати, що дослідження здійснене на матеріалах могильників, частина яких, до того ж, розкопана не повністю. Звісно, більш реальне уявлення про час та умови побутування червонолакового посуду у пізніх скіфів Низового Дніпра дасть вивчення його на матеріалах городищ і зіставлення результатів. Але це — справа майбутнього.

Каталог

ЧЕРВОНОЛАКОВИЙ ПОСУД У ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ МОГИЛЬНИКАХ НИЗОВОГО ДНІПРА

МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК (с. Миколаївка Бериславського р-ну Херсонської обл.)

1. Поховання 19 (земляний склеп). *Верхня частина червоноглиняної миски античного виробництва, вкритої по верху червонувато-бурим лаком, сліди якого є і зсередини* [1].

Дзеркало Хазанов VI, фібули Кропотов гр. 6, ліпна посудина.

Сымонович 1966/68, с. 7—8.

2. Поховання 21 (земляний склеп). *Зроблена на кругу миска античних майстерень Причорномор'я із загнутими трохи всередину краями, на кільцевому піддоні, глина тонка жовтувато-жовтогарячого кольору, всередині збереглися сліди тонкого шару червонуватого лаку* (рис. 1: 9). Дв 21 см, Дд 9,6 см Н 6,5 см [2] (розміри за малюнком).

Ліпна чарка на піддоні, масивне навершя із заліза, намисто типу Алексеева 190б, прясельце, виготовлене зі стінки амфори.

Сымонович 1966/68, с. 10; 1969, с. 119, рис. 36,6.

3, 4. Поховання 24 (земляний склеп). *Миска з валиком на місці перегину тулуба, чорна зовні, коричнева в зламі, поверхня з покриттям* (рис. 1: 10). Дв 25,5 см, Дд 9,6 см Н 9 см (за малюнком).

Невелика напівсферична мисочка жовтуватого кольору, виготовлена з тонкої рівномірно випаленої глини, зовні, вздовж краю, і зсередини була вкрита коричневим лаком (рис. 3: 33; 4: 4). Дв 8,5 см, Дд 4,3 см Н 4,2 см (за малюнком).

Ліпна кераміка, зокрема «зарубинецька» миска, намисто, залишки туалетної скриньки.

Сымонович 1966/68, с. 13—14; 1969, рис. 36, 3, 5, 8.

5. Поховання 29 (земляний склеп), скелет 1. *Чорнолакова чашечка з перехватом посередині тулуба, на кільцевому піддоні* (рис. 3: 6, 12). Дв 10,2 см, Дд 4 см, Н 5 см (за малюнком).

Люстро Хазанов VI, бронзова «воїнська» фібула.

Сымонович 1966/68, с. 17; 1969, с. 76—77, рис. 36: 4.

6. Поховання 36 (земляний склеп). *Червонолакова напівсферична чашка, діаметр краю якої 12,3 см, дна 5,7 см* (рис. 4: 22).

Намисто, ніж, гончарна антична посудина із слідами ремонту, залізний предмет.

Сымонович 1967/74, с. 3.

7. Поховання 37 (земляний склеп). *Червонолакове блюдечко, зроблене з донної частини античної гончарної довізної посудини* (рис. 10: 10). Д 7,2 см (за малюнком).

Намисто і бісер.

Сымонович 1967/74, с. 4.

8. Поховання 38 (земляний склеп). *Червонолакова напівсферична чашка діаметром 9 см* (рис. 4: 5).

Бронзова обойма, дзеркало Хазанов VI, дві сердолікові намистини. Фібула-брошка, ймовірно, Кропотов 2 серії групи 14.

Сымонович 1967/74, с. 5, інвентарний опис, с. 1.

9. Поховання 40 (земляний склеп). *Червонолакова миска з двома фігурними ручками, у верхній частині прикрашена білим рослинним орнаментом. Діаметр краю посудини 22 см* (рис. 1: 11).

Уламки залізного браслета (?), бронзове дзеркало Хазанов VI, із залишками дерева від футляра, глиняне пряслице, намисто.

Сымонович 1967/74, с. 6.

10. Поховання 59 (земляний склеп). *Уламок червонолакової посудини.*

Сымонович 1967/74, с. 16.

11. Могила [3] **63 (овальна яма)**. *Уламки червонолакової миски діаметром 22 см* (рис. 1: 13).

Сымонович 1969/66—67, с. 2.

12. Могила 77 (земляний склеп). *Червонолакова напівсферична античного походження мисочка. Лак покривав зовні та зсередини всю верхню частину мисочки. Дм. 10,8 см* (рис. 4: 3).

Кістяна каблучка, уламок срібного дроту, залізного персня, фрагменти лучкової дротяної фібули.

Сымонович 1969/66—67, с. 10.

13, 14. Могила 97 (земляний склеп). *Червонолакова гончарна мисочка античного походження. Якість лаку добра. Він вкриває внутрішню і зовнішню сторони посудини. Посудина могла належати похованню 1 або 4. Дм. 11,2 см* (рис. 3: 2).

Червонолакова гончарна напівсферична мисочка, вкрита бурим лаком, тісто тонке, на денці спіральний завиток, що залишився незагладженим

1. Курсивом виділено авторський опис у перекладі О. В. Симоненка.
2. Дв — діаметр вінець, Дд — діаметр денця, Н — висота посудини.
3. Починаючи з 1969 р., термін «поховання» змінюється у звіті на термін «могила».

при формовці, лак ззовні і зсередини посудини, дм. 14,0 см. Біля поховання 4 (рис. 4: 2).

Намисто, дзеркало Хазанов VI, фрагменти бронзових виробів.

Сымонович 1969/66—67, с. 23.

15. Могила 100 (земляний склеп). У головах поховання 1. *Гончарна червонолакова античного походження миска, дм. посудини 20,6 см* (рис. 1: 4).

Ліпна та гончарна кераміка, бронзові спіральні ножні браслети.

Сымонович 1969/66—67, с. 26.

16. Могила 110 (земляний склеп). *Червонолакова миска с діаметром вінець 21 см та висотою 6 см. Вона зроблена з тонкої глини, жовтогарячої на зламі. На тулубі її було два продряпані графіті* (рис. 1: 14).

Туалетна скринька, прясельце.

Сымонович 1970/74, с. 8.

17, 18. Могила 111 (земляний склеп). *Червонолакова миска, верхня частина якої вкрита бурого кольору лаком. Дм. краю 9,3 см, висота 4,7 см* (рис. 4: 8).

Миска, зроблена на кругу, чорна з покриттям та слідами лощіння всередині та ретельніше ззовні. З двох ручок посудини вціліла одна, фігурно вигнута. Дм. краю 20 см, висота 10 см (рис. 1: 12).

Залізний ніж і пряжка, бронзові браслет, дзеркало Хазанов VI і пінцет, два пряслиця.

Сымонович 1970/74, с. 10.

19. Могила 114 (земляний склеп). *Уламок червонолакової посудини.*

Сымонович 1970/74, с. 11.

20. Могила 125 (земляний склеп). *Червонолакова антична посудина з розписом білою фарбою. Вона мала дві ручки. Дм. краю 10,6 см, висота 8,1 см* (рис. 9: 1).

Намисто.

Сымонович 1970/74, с. 17.

21. Могила 128 (земляний склеп). *Уламок червонолакової посудини.*

Сымонович 1970/74, с. 20.

22. Могила 148 (земляний склеп). *Миска-таріль, вкрита червоним лаком* (рис. 7: 3). Дв 28 см (за малюнком).

Фібула середньолатенської схеми.

Сымонович 1971/51, с. 7.

23. Могила 150 (земляний склеп). *Червонолакова миска, із знаками, продряпаними на денці* (рис. 3: 1). Дв 7,8 см, Дд 4,5 см, Н 5,1 см (за малюнком).

Намисто, фібула середньолатенської (?) схеми, бронзові браслет, каблучка, наглазник; кільце в уламках, дзеркало Хазанов VI.

Сымонович 1971/51, с. 8.

24. Могила 163 (земляний склеп). *Червонолакова гончарна мисочка* (рис. 4: 6). Дв 9,3 см, Дд 4,5 см Н 4,5 см (за малюнком).

Фрагмент підв'язної (?) бронзової фібули, ліпна миска, прясельце, фрагменти сережки.

25. Могила 168 (земляний склеп). *Черепок тонкостінної червонолакової посудини, дм. 13 см.*

Сымонович 1972/53, с. 4.

26. Могила 197 (підбійна могила). *Край червонолакової миски, дм. 20 см.*

Невиразні фрагменти заліза та кераміки.

Сымонович 1972/53, с. 16.

27. Могила 198 (земляний склеп). *Фрагменти червоноглиняного тареля з покриттям поверхні коричнюватого кольору, дм. 28 см* (рис. 7: 4).

Нижня частина античної посудини.

Сымонович 1972/53, с. 17.

28. Могила 204 (земляний склеп). *Тонкостінна гончарна антична посудина типу кубка, з краєм, що розширювався раструбом. Він мав сірувато-коричневий колір та сліди покриття, дм. краю 7,0 см* (рис. 11: 5).

Дві античні посудини, вістря списа й стріли.

Сымонович 1972/53, с. 20.

29. Могила 205 (земляний склеп). *Гончарний одноручний античний червонолаковий глечик, дм. 9,6 см* (рис. 10: 2).

Антична миска, дзеркало Хазанов VI, сережки.

Сымонович 1972/53, с. 21.

30. $_1$D. Яма з підбоєм. *Глиняний глек. Висота: 15,4 см. Піддон кільцевий, широка стрічкова ручка з нерівними поздовжніми борознами. Світло-червоний тон. Гончарної роботи. Ручка дуже незграбна. Тьмяне коричнево-червоне, частково чорнувате, світло-червоне і жовто-коричневе покриття по всій посудині, за винятком ніжки, яка залишилася кольору глини, над якою покриття розплилося окремими смужками, і внутрішнього краю вінець* (рис. 10: 11).

Ebert 1913, S. 85.

31—35. $_1$N. Камерна могила (земляний склеп).

b. Косметичний флакон. Висота: 13,8 см. Тулуб яйцеподібний, денце пласке. Трубчаста шийка, що розширюється у вигляді воронки. Сіро-червоний тон. Гончарної роботи (рис. 11: 6).

c. Глек. Висота: 11 см. Кільцевий піддон. Приземкуватий округлий корпус з ребром при переході плічка в придонну частину. Широка циліндрична шийка. Віночок відігнутий і закруглений. Стрічкова ручка із центральним ребром. Світло-червона глина, змішана зі слюдою та шматочками тальку. Гончарний. Тьмяний червоний лак до середини тулуба, з потьоками (рис. 10: 9).

d. Чашка. Висота: 6,9 см. Кільцевий піддон. Вінця трохи загнуті. Дві горизонтальні лінії зовні під вінцями. Сіро-червона глина з дрібними шматочками слюди. Яскравий оранжево-червоний глянцевий лак всередині та зовні. Граффіто на дні: буква К (рис. 5: 9).

e. Великий таріль. Висота: 6,9 см; максимальна ширина: 25,8 см. Кільцевий піддон. Вінця підняті вертикально зовні і трохи загнуті. Коло штампованих пунктирних ліній на внутрішній стороні дна. Світла сіро-червона глина з білими крапками. Тьмяно-червоне покриття всередині та зовні по краю. Лак стікає неправильними смугами у нижню частину корпусу (рис. 7: 2).

f. Флакон. Висота: 7,7 см. Денце пласке. Цибулеподібний тулуб, дуже коротка шийка, яка розширюється догори. Ручка стрічкова, яка похило піднімається назовні над рівнем горловини і опускається трохи нижче горловини. Світлий сіро-червоний тон. Червоний наліт на внутрішній стороні шийки та більшій частині тулуба посудини (рис. 10: 3).

Ebert 1913, S. 92—94.

ЗОЛОТОБАЛКІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК
(с. Золота Балка Бериславського р-ну Херсонської обл.)

1. Могила 2/3, пох. 3 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця пригострені, загнуті, тулуб напівсферичний, піддон невисокий, з навскісно зрізаним краєм і конічними внутрішніми стінками. Посудина ззовні і всередині вкрита жовтогарячим лаком, ззовні по верхній половині тулуба брунатно-чорна смуга. Всередині по краю і на денці лак витер-

тий, на денці помітні рештки кола з косих насічок. У центрі піддона три врізних концентричних кола. Дв 11,5 см, Дд 6,5 см, Н 6 см [1] (рис. 4: 14; 5: 5).

Бронзове та залізне кільця, намисто.

Вязьмитина 1972, с. 15—16.

2. Могила 4 (яма). Червонолакова чашка. Вінця пригострені, загнуті, тулуб напівсферичний, піддон невисокий, конічний, профільований зсередини. Посудина всередині вкрита брунатним лаком повністю, ззовні — смуга жовтогарячого лаку, з одного боку брунатного. Придонна частина і піддон не лаковані. Глина бежева, на придонній частині концентричні врізні кола від станка. Дв 9,8 см, Дд 4,4 см, Н 5.5 см (рис. 4: 13).

Намисто.

Вязьмитина 1972, с. 90—91.

3. Могила 6, пох. 2 (земляний склеп). Червонолаковий флакон. Вінця пласкі, відігнуті горизонтально. Шийка довга, циліндрична, тулуб яйцеподібний, денце пласке. Ззовні повністю вкритий темно-червоним лаком. Дв 3 см, Дд 3 см, Н 10 см (рис. 11: 7).

Люстро Хазанов VI у футлярі, два прясла, ніж, сережка, намисто.

Вязьмитина 1972, с. 18—19.

4. Могила 8, пох. 1 (земляний склеп). Червонолаковий модіолус. Корпус циліндричний, трохи розширений донизу. Вінця навскісно зрізані зсередини, ззовні підкреслені двома врізними лініями. Поясок з таких самих ліній — по центру тулуба. В придонній частині стінки ребром переходять у денце на кільцевому піддоні. Посередині тулуба — петлеподібна ручка з центральним ребром. Дв 12,8 см, Дд 9,5 см, Н 15 см, $Н_{ручки}$ 2,3 см, ширина 2,2 см (рис. 11: 1, 2).

Курильниця, намисто, фрагмент персня с гемою, довгий меч, кістяна застібка.

Вязьмитина 1972, с. 19—22.

5. Могила 25 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця пригострені, сильно загнуті, тулуб приземкуватий, напівсферичний, піддон невисокий, циліндричний, з конічними внутрішніми стінками. Всередині повністю вкрита жовтогарячим лаком, більше половини покриття темно-бура. Ззовні лакова тільки верхня половина тулуба, так само жовтогарячо-бура, з підтьоками. На придонній частині концентричні пролощені смуги — сліди станка. Дв 12 см, Дд 5 см, Н 6 см (рис. 4: 15; 5: 6).

Люстро Хазанов VI, намисто, точило, залізна пряжка і вістря списів, ведерцепідібна підвіска, фібула группа 6 Кропотов.

Вязьмитина 1972, с. 32.

6. Могила 31 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця пригострені, загнуті, зсередини орнаментовані кількома врізними лініями. Тулуб напівсферичний, піддон невисокий, конічний, з навскісно зрізаним краєм. Темно-жовтогарячий лак вкриває всю посудину ззовні і всередині, крім внутрішньої частини піддона, де є кілька плям лаку. Покриття подерте, особливо на верхній частині тулуба ззовні і зсередини. Дв 12,5 см, Дд 7 см, Н 6,5 см (рис. 4: 10).

Намисто, залізна пряжка, фрагмент люстра Хазанов VI.

Вязьмитина 1972, с. 35.

7. Могила 37, пох. 2 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця сплощені, заокруглені. Тулуб конічний, піддон невисокий, циліндричний. Жовтогарячий лак вкриває всю посудину ззовні і всередині. Дв 8 см, Дд 3,5 см, Н 4 см (рис. 4: 9; 5: 1).

Намисто, бронзова сережка (?), люстро Хазанов VI, залізна підв'язна фібула Кропотов 1 варіанта 1 серії.

Вязьмитина 1972, с. 38.

8, 9. Могила 51, пох. 2 (земляний склеп). Дві червонолакові чашки:

а) вінця загнуті, заокруглені. Тулуб напівсферичний, піддон невисокий, конічний, край навскісно зрізаний, зсередини на переході у денце — тонкий валик. Жовтогарячий лак вкриває всю посудину ззовні і всередині. Край відламаний у давнину, склеєний та зшитий через 5 пар отворів. Покриття на верхній частині тулуба де-не-де подерте. Дв 12 см, Дд 6,5 см, Н 6 см (рис. 4: 11; 5: 4);

б) вінця загнуті, заокруглені. Тулуб напівсферичний, піддон невисокий, конічний, профільований ззовні, зсередини — врізні концентричні кола. Жовтогарячий лак вкриває всю посудину ззовні і всередині, за винятком внутрішньої поверхні піддона, вкритої частково. На верхній частині тулуба — смуга чорного кольору. Дв 11,4 см, Дд 5,8 см, Н 5,8 см (рис. 4: 12).

Золоті сережки, намисто, ведерцеподібна підвіска, люстро Хазанов VI, мідний дзвоник, залізне шило.

Вязьмитина 1972, с. 54.

10, 11. Могила 59 (земляний склеп). Червонолаковий таріль. Вінця пригострені, невисокий бортик відігнутий і підкреслений зсередини заглибленою лінією. Внутрішня поверхня похило знижується до трохи опуклого центру. В центрі — коло навскісних насічок діаметром 12 см. Зовнішні стінки похилі, піддон високий, циліндричний, сплощений. На зовнішніх стінках та всередині піддона — концентричні кола від станка. Жовтогарячий лак вкриває повністю весь таріль, за винятком внутрішньої частини піддона. Таріль у давнину тріснув навпіл і був скріплений 5 парами отворів. Один наскрізний отвір зроблений на переході вінець у тулуб (для підвішування?). Дв 34,5 см, Дд 13,5 см, Н 5 см (рис. 8: 1, 1а, б).

Червонолакова чашка. Вінця пригострені, загнуті, тулуб приземкуватий, конічний, піддон невисокий, з навскісно зрізаним краєм і конічними внутрішніми стінками. Посудина ззовні у верхній частині і всередині повністю вкрита жовтогарячим лаком з підтьоками. Дв 10,3 см, Дд 5,5 см, Н 4,7 см (рис. 4: 20).

Золоті сережки, намисто, меч, ніж, кинджал, люстро Хазанов VI, дерев'яна піксида (?).

Вязьмитина 1972, с. 63.

12. Могила 76, пох. 2 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця сплощені, край ззовні підкреслений врізною лінією, тулуб напівсферічний, піддон невисокий, конічний, в центрі — конічний виступ. Світло-жовтогарячий лак вкриває посудину всередині і один сектор ззовні, бльша частина зовнішньої поверхні без покриття. Глина світло-бежева, по зовнішній поверхні пролощені сліди станка. Дв 9,5 см, Дд 4,5 см, Н 4 см (рис. 4: 25; 5: 8).

Ліпна кераміка, намисто.

Вязьмитина 1972, с. 74.

13. Могила 85 (земляний склеп). Придонна частина червонолакової посудини на кільцевому піддоні. Стінки навскісні, зсередини рельєфні сліди формовки, поверхня вкрита темно-жовтогарячим лаком. Ззовні на стінці два підтьоки червоного лаку, глина темно-рожева. Піддон плаский, з виділеною закраїною, підкресленою врізною лінією. Центр піддона широкий, оточений заглибленою кільцевою лінією. Дд 7,2 см, піддона 5,2 см, Н 1,8 см (рис. 10: 13).

Намисто.

Вязьмитина 1972, с. 80.

1. Червонолаковий посуд описаний і переміряний автором при вивченні de visu. Зберігається у наукових фондах Інституту археології НАН України, колекція 230/III.

14, 15. Могила 94 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця сплощені, з пригостреним краєм, трохи відігнуті, підкреслені врізною лінією. Тулуб напівсферичний, піддон конічний, профільований зсередини, край навскісно зрізаний. У центрі денця зсередини — коло з косих насічок. Посудина повністю вкрита червоним якісним лаком. Дв 12,2 см, Дд 6,5 см, Н 6,2 см (рис. 4: 24; 5: 7).

Червонолаковий таріль. Вінця навскісно зрізані зсередини, невисокий бортик відігнутий і підкреслений зсередини заглибленою лінією. Внутрішня поверхня похило знижується до трохи опуклого центру. В центрі — коло навскісних насічок діаметром 12 см. Зовнішні стінки похилі, піддон високий, конічний, край навскісно зрізаний. На зовнішніх стінках та всередині піддона — концентричні кола від станка. Жовтогарячий лак вкриває повністю весь таріль, за винятком внутрішньої частини піддона. Дв 26 см, Дд 10 см, Н 5 см (рис. 8: 2).

Намисто, залізні шильця, люстро Хазанов VI, прясельце, залізна підв'язна фібула Кропотов 1 варіанта 1 серії.

Вязьмитина 1972, с. 88.

16. Могила 95, пох. 3 (земляний склеп). Придонна частина червонолакової посудини на кільцевому піддоні. Денце під прямим кутом переходить у стінки (склянка?). Внутрішня поверхня була вкрита бурим лаком, сліди якого є під зламом стінок і по краях денця ззовні. Піддон конічний, денце не лаковане, глина темно-бежева. В центрі піддона — незначна заглибина, в якій є відбиток людського пальця. Дв 9,4 см, Дд 6 см, Н 2,5 см (рис. 10: 14).

Намисто, фрагменти бронзового дроту (фібула?).

Вязьмитина 1972, с. 88.

17. Могила 98 (земляний склеп). Буролакова чашка. Вінця прямі, навскісно зрізані зсередини. Тулуб посередині розділений заглибленим перехватом, придонна частина відокремлена ребром. Піддон конічний. Ззовні верхня частина тулуба вкрита бурувато-брунатним лаком до перехвату і частково по обідку піддона. Зсередини чашка вкрита лаком щільно. По окружності денця і по стінці вище перехвату — врізні лінії, нанесені до покриття лаком. Дв 7,5 см, Дд 3 см, Н 3,5 см (рис. 3: 7, 13).

Оленковський 2002, с. 79—82.

ЧЕРВОНОМАЯЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК (с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл.)

1. Курган 1, пох. 1 (земляний склеп). *Червонолаковий кухоль (висота 14,3 см), ручка якого мала поздовжнє рифлення. Під відігнутими вінцями проходять горизонтальні жолобки лінійного орнаменту* (рис. 11: 3).

Ліпна кераміка, уламки меча, бронзове перехрестя, вістря стріл.

Гей, Сымонович 2019, с. 6, табл. 6: 12.

2, 3. Могила 5 (земляний склеп). *Фрагмент червонолакової ручки глека, край червоноглиняної миски із залишками гарного лаку та слідом отвору для ремонту.*

Намисто, сіроглиняна кераміка.

Гей, Сымонович 2019, с. 10.

4—7. Могила 10 (земляний склеп). *Червонолаковий посуд представлений двома вінцями напівсферичних мисок (діаметр 22,5 см), нижньою частиною посудини на кільцевому піддоні (діаметр денця 4,5 см) та рельєфною ручкою* (рис. 10: 4).

Ліпна кераміка, горло та двоствольна ручка амфори, намисто, фібула-брошка Кропотов форми 8 групи 16, сильнопрофільована III серії.

Гей, Сымонович 2019, с. 12, табл. 16, II, 15, 18.

8. Могила 14, пох. 2 (земляний склеп). *Дворучна гончарна посудина з підлощеною поверхнею бурого кольору (висота 6,5 см)* (рис. 9: 6).

Намисто.

Гей, Сымонович 2019, с. 14, табл. 17, IV, 16.

9. Могила 15 (ґрунтова могила). *Червонолаковий кухоль із заокруглено-біконічним тулубом, прикрашений горизонтальними валиками (висота 9,2 см)* (рис. 10: 1).

Намисто.

Гей, Сымонович 2019, с. 14; табл. 18, II, 1.

10. Могила 16 (тілоспалення). *Фрагмент червонолакової мисочки (діаметр близько 16 см).*

Прясельця, фрагменти світлоглиняної амфори та залізні вироби, намисто.

Гей, Сымонович 2019, с. 15, табл. 20, IV, 37.

11. Могила 19 (земляний склеп). *Денце чорнолакової посудини (діаметр 5,0 см).*

Гей, Сымонович 2019, с. 16, табл. 20, IV, 38.

12. Могила 23, пох. 3 (земляний склеп). *Біля лівої руки — денце посудини зі слідами червоного лаку (діаметр 6,0 см)* (рис. 9: 7).

Намиста, уламки масивної залізної «воїнської» фібули.

Гей, Сымонович 2019, с. 19, табл. 22, IV, 6.

13. Могила 25, пох. 1 (земляний склеп). *Вінця червонолакової гостроребер ної миски* (рис. 1: 1).

Два цвяшки, мабуть, від дерев'яної скриньки; сережки з гачком; уламок бронзової лучкової фібули Кропотов 4 варіанта 1 серії, сильнопрофільована фібула II серії, уламок стінки ліпної посудини, намисто.

Гей, Сымонович 2019, с. 20, табл. 23, III, 23.

14. Могила 28 (земляний склеп). *Буролакова напівсферична миска на кільцевому піддоні (Дв 12,5 см)* (рис. 4: 23).

Бронзовий браслет, бронзове дзеркало Хазанов VI, фрагменти залізного ножа і гачка, прясельце, фрагменти бронзової лучкової фібули Кропотов 3 варіанта II серії.

Гей, Сымонович 2019, с. 22, табл. 25, III, 22.

15. Могила 29 (земляний склеп). *Буролакова напівсферична миска, прикрашена вздовж тулуба двома горизонтальними врізними лініями (Дв 16,6 см)* (рис. 1: 8).

Намисто, фрагмент ножа, фрагменти спірально скрученого дроту, сильнопрофільована фібула III серії та така ж II серії.

Гей, Сымонович 2019, с. 23, табл. 26, II, 15.

16, 17. Могила 30, пох. 5 (земляний склеп). *Гончарна буролакова напівсферична миска (Дв 14,2 см)* (рис. 4: 1).

Антична антропоморфна теракотова посудина з однією ручкою у вигляді актора, що зображує Силена (висота 17,2 см) (рис. 11: 8, 9).

Залізний меч із бронзовим навершям і халцедоновою намистиною, залізний кинджал, ліпна миска, намисто.

Симонович 1981, с. 114—118; Гей, Сымонович 2019, с. 25, табл. 32: 2, 8.

18. Могила 32, пох. 2 (земляний склеп). *Червонолакова гостроребер на чашечка (Дв 10,2 см)* (рис. 6: 5).

Скляний флакон форми Айсінгс 6, залишки дерева від скриньки, два глиняних прясельця, теракотова герма, уламки двох бронзових перснів і браслета, бронзові дзвоник та люстро Хазанов VI зі слідами дерев'яного футляра.

Гей, Сымонович 2019, с. 27, табл. 34, II, 42.

19, 20. Могила 35, пох. 1 (земляний склеп). *Червонолакова гостроребернa чаша. Тулуб зрізано-конічної форми із трохи увігнутими стінками, бортик також трохи увігнутий, денце трохи знижується в центрі (Дв 10,5 см)* (рис. 6: 4).

Червонолакова тарілка. Тулуб зрізано-конічної форми на кільцевому піддоні, бортик майже прямий, трохи скошений всередину (Дв 12,8 см). Лак має металевий відтінок, на дні — штемпель у вигляді кола з насічок (рис. 1: 2).

Залишки скриньки, перстень, ажурна підвіска-мікрокосм, два глиняних прясельця, «смичкова» фібула-застібка брошки групи 15; фрагменти тонкої круглої пластинки і наконечник пояса, дві бронзові сильнопрофільовані фібули III серії, бронзова одночленна лучкова фібула 2 варіанта I серії, бронзові дзвіночок і браслет, фрагменти залізного предмета, намисто, плакетки-скарабеї.

Гей, Сымонович 2019, с. 29, табл. 38, 42, 43.

21, 22. Могила 37 (земляний склеп). *Червонолакова гостроребернa чаша (Дв 12,6 см) із зрізано-конічним тулубом, бортик з нахилом всередину, денце пласке* (рис. 6: 1);

Червонолаковий глек із заокругленим рифленим тулубом на кільцевому піддоні. Стінки горла сильно увігнуті, вінця відігнуті, утворюючи масивний виступ-ребро (Дв 6,8 см). Ручка профільована, з одним жолобком (рис. 10: 8).

Ліпна кераміка, бронзові пронизки та ворварка, пряслице.

Гей, Сымонович 2019, с. 31, табл. 41, II, 7, 8.

23. Могила 39 (земляний склеп). *Нижня частина червонолакової посудини на кільцевому піддоні (Дд 4,7 см)* (Рис. 10: 5).

Ліпна миска, бронзове кільце з незамкнутими кінцями, наконечник пояса, бронзовий стрижень, уламки бронзової голки, бляшка, намисто.

Гей, Сымонович 2019, с. 3, табл. 42, IV, 8.

24. Могила 42, пох. 2 (земляний склеп). *Червонолакова напівсферична чашка на кільцевому піддоні (Дв. 14,5 см)* (рис. 3: 9).

Бронзові: ножні браслети у 2,5 оберти шпилька (голка від фібулі?). У чашці кістки барана та ніж.

Розкопки О. О. Гей 1986 р.

25. Могила 45 (земляний склеп). *Фрагмент червонолакової напівсферичної чашки на кільцевому піддоні, друга половина її знаходилася в північно-східній частині камери (Дв. 11 см)* (рис. 4: 18).

Ліпна миска, намисто, залізне шило, чотири золоті бляшки.

Розкопки О. О. Гей 1986 р.

26. Могила 73, пох. 1 (земляний склеп). *Чашка червонолакова тонкостінна із загнутим усередину краєм, колір лаку у верхній частині бурий, у нижній — червоний з жовтими плямами.*

Ліпна кераміка, фібули Ауцисса і сильнопрофільовані III серії, бронзове люстро Хазанов IX з орнаментованою зворотною стороною, бронзові персні і браслети, амулети, намисто.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

27. Могила 74 (земляний склеп). *Червонолакова циліндрична миска. Дв. 11 см.*

Шарнірна дугоподібна, лучкова підв'язна IV серії, така ж II серії, бронзові дзвоники і підвіска-мікрокосм, фаянсовий скарабей, намисто.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

28. Могила 78, пох. 1 (земляний склеп). *Фрагментована червонолакова конічна чашечка (Дв. 9,5 см), наповнена рум'янами* (рис. 3: 4).

Фібули: Ауциса (гр. XIII, форма 2), дві підв'язних Кропотов IV серії, підв'язна II серії 2 варіанта, люстро Хазанов VI, бронзові браслети, сердолікове намисто, рештки дерев'яної піскиди.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

29. Могила 79 (земляний склеп?). *Червонолакова миска (Дв. 18 см).*

Бронзовий дзвоник, намисто.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

30. Могила 82 (земляний склеп). *Червонолаковий таріль (Дв 28,8 см)* (рис. 7: 1, 1а).

Бронзові лучкові підв'язні фібули Кропотов II серії 1 варіанта, бронзові браслети із зав'язаними кінцями і з шишечками, люстро Хазанов VI, бронзові відерцеподібні підвіски, намисто.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

31. Могила 87, пох. 4 (яма з підбоєм). *Червонолаковий канфар з наліпним рельєфним зображенням танцюристів* (Дв 11 см) (рис. 9: 2, 2а, 3).

Намисто.

Розкопки О. О. Гей 1987 р.

32. Могила 92, пох. 1 (земляний склеп). *Червонолакова циліндрична чашечка (Дв 9,3 см).*

Мініатюрний глечик, прясельце, сильнопрофільована фібула Кропотов III серії.

Розкопки О. О. Гей 1988 р.

33, 34. Могила 103, пох. 1, 3 (земляний склеп). *а) гончарна рожевоглиняна миска із залишками темно-коричневого лаку на поверхні (оп. № 64). Дв 10,5 см; Дд 4,5 см; Н 4 см* (рис. 3: 8).

Бронзова «воїнська» фібула, кістяна піксида, бронзові браслет і перстень із сердоліковою вставкою, намисто.

б) червонолакова напівсферична миска (оп. 127). Дв 10,5 см, Дд 3,5 см, Н 4,5 см (рис. 4: 17).

Намисто, берестяна піксида із рум'янами, залізне шило.

Розкопки О. О. Гей 1988 р.

35. Могила 107, пох. 2 (земляний склеп). *Таріль червонолаковий із орнаментом на денці. Дв 22 см, Дд 9, 5 см, Н 3,5 см (оп. №184).*

Фрагменти бронзового браслета.

Розкопки О. О. Гей 1988 р.

36, 37. Поховання 116 (земляний склеп). Гончарна сіроглиняна чашка з пригостреними, загнутими вінцями, заокругленими стінками, на конічному кільцевому піддоні. У центрі піддона — коло, утворене врізною лінією, з виступом у центрі. На верхній частині корпуса — дві пари ремонтних отворів. Вся внутрішня і майже вся зовнішня поверхні (за винятком піддона й придонної частини) вкриті поганим сірувато-бурим лаком. Зсередини лакове покриття місцями набуло чорного кольору. Дв 10,5 см, Дд 4,5 см, Н 6,5 см (рис. 4: 21).

Фрагмент червонолакової тарілки с невисоким вертикальним бортиком і ребром при переході в стінки.

Бронзові фібули — лучкова підв'язна IV серії і сильнопрофільована Кропотов група 10, серія I, варіант 1, бронзові браслет і пряжка, прясельце, фаянсові намистини.

Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 25 рис. 17: 7.

38, 39. Поховання 119 (земляний склеп). Гончарна червоноглиняна чашка. Вінця пригострені, ззовні підкреслені врізною лінією, нижче якої — короткий, трохи нахилений всередину бортик, що переходить у гостре високе ребро. Вище ребра — неглибока продавлена горизонтальна лінія. Стінки конічні, денце із закраїною, ззовні трохи ввігнуте, із «завитками» глини від гончарного круга. Чашка вкрита жовто-гарячим лаком, всередині — повніс-

тю, ззовні — до придонної частини. Дв 10,8 см, Дд 4,6 см, Н 5,5 см (рис. 6: 2, 8).

Гончарна червоноглиняна чашка. Вінця заокруглені, ззовні підкреслені врізною лінією, нижче якої — короткий прямовисний бортик, що переходить у гостре високе ребро. Вище ребра — неглибока врізна горизонтальна лінія, така ж лінія підкреслює бортик зсередини. Стінки конічні, посередині корпуса — спіралеподібна врізна лінія. Денце з пригостреною закраїною, із «завитками» глини в центрі від гончарного круга. Чашка вкрита жовто-гарячим лаком, всередині — повністю, ззовні — до придонної частини. Дв 10,5 см, Дд 5,2 см, Н 5,3 см (рис. 6: 3, 9).

Античні глеки, бронзові браслети, дзвоник, скляне і бурштинове намисто, фібули першої половини — середини II ст. н. е.

Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 30—31, рис. 28: 3, 4; 29: 3, 4.

40. Поховання 126 (земляний склеп). Червонолакова чашка з циліндричним корпусом. Короткі відігнуті пригострені вінця зсередини підкреслені врізною лінією. Денце пласке, із закраїною, ззовні підкреслене врізною лінією. Поверхня вкрита лаком гарної якості яскравого рудого кольору. Дв 6 см, Дд 6,4 см, Н 3 см (рис. 3: 5, 14).

Плакетки з єгипетського фаянсу, намисто, залізні черешкові вістря стріл.

Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 53, рис. 62: 4.

41. Поховання 128, пох. 1 (земляний склеп). Буролакова чашка малоазійського виробництва. Вінця заокруглені, трохи загнуті. Корпус напівсферичний, на кільцевому піддоні. Лак поганої якості, зовні вкриває чашку лише до середини корпуса, майже стерся. Дв 9,5 см, Дд 5 см, Н 4 см (рис. 4: 7; 5: 2).

Фрагмент люстра Хазанов VI, намисто, ліпна «зарубинецька» миска, золоті бляшки.

Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 57, рис. 63: 7.

42. Поховання 130, пох. 1 (земляний склеп). Гончарна чорнолакова чашка. Вінця пригострені, трохи загнуті, лінія згину підкреслена помітним ребром, вище нього — врізна лінія. Тулуб заокруглений, піддон кільцевий, зовнішній край піддона підкреслений врізною лінією. Денце всередині окантоване подвійною прокресленою лінією, заповненою відбитком зубчастого штампу. Чашка повністю (за винятком внутрішньої частини піддона) вкрита матовим чорно-сірим лаком. Дв 7,5 см, піддона 4,7 см, Н 4 см (рис. 3: 3, 10).

У комплексі дерев'яна піксіда, ліпна «зарубинецька» миска, бронзове люстро Хазанов VI, срібні браслети і манікюрний набір, золоті пронизки, бронзові та залізний персні, намисто, срібні сережки, залізний зажим.

Розкопки О. В. Симоненка 2016 р.

43—45. Поховання 131 (земляний склеп). Гончарний червонолаковий канфар. Короткі вінця заокруглені, ззовні підкреслені врізною лінією. Тулуб заокруглено-конічний, на короткій ніжці, що закінчується кільцевим піддоном. У центрі піддона — конічний виступ. На плічках — дві петлеподібні ручки, заокруглені в перетині, зі сплощеною верхньою частиною ззовні. На поверхні помітні концентричні сліди формування, глина світло-бежева. Жовтогарячий лак вкриває зсередини верхню частину посудини, ззовні — майже всю її, до придонної частини. Під однією з ручок та на середині тулуба розташовані кілька пар маленьких отворів — слідів ремонту. Дв 7,3 см, Дд 3,5 см, Н 7 см (рис. 9: 4, 5).

Гончарна червонолакова чашка. Вінця заокруглені, ззовні підкреслені врізною лінією, короткий бортик трохи нахилений всередину, місце переходу у тулуб зсередини підкреслене різцем, ззовні оформлене гострим ребром. Тулуб конічний, дно пласке із закраїною. В центрі дна — вихороподібний формовочний завиток. Чашка вкрита буро-коричневим лаком, всередині повністю, ззовні — верхня частина до ребра. Дв 10 см, Дд 4,5 см, Н 5,3 см (рис. 6: 6, 10).

Гончарна сіроглиняна чашка. Вінця заокруглені, потовщені зсередини, значно загнуті, ззовні підкреслені тонкою заглибленою лінією. Стінки заокруглені, по лінії максимального розширення лощінням підкреслене гостре ребро. Піддон кільцевий, в центрі добре видно спіральні сліди формування. Всередині, в центрі дна — шишкоподібний виступ. Поверхня зсередини повністю, а ззовні — до придонної частини вкрита матовим чорним лаком та дрібними концентричними слідами формування. На одному боці ззовні лак зовсім стерся до ребра, під лаком — сіра підлощена поверхня, така сама — на придонній частині. Дв 13,5 см, Дд 5 см, Н 6,3 см (рис. 1: 6; 2: 4).

Фібули 2 варіанта групи 9 та III серії групи 10, намисто, амулети, золоті бляшки.

46, 47. Поховання 133 (земляний склеп). Фрагменти гончарної червонолакової чашки із пригостреними загнутими вінцями, на кільцевому піддоні. Ззовні видно формовочні смуги, внутрішня поверхня гладенька, вкрита темно-помаранчевим лаком. Ззовні світло-помаранчевий лак вкриває посудину до придонної частини. Діаметр близько 10 см (рис. 4: 19).

Фрагменти червонолакового тареля на кільцевому піддоні.

Розкопки О. В. Симоненка 2016 р.

48. Поховання 145 (ґрунтова яма). Фрагмент придонної частини червонолакової миски. Лакове покриття значно пошкоджене.

Розкопки О. В. Симоненка 2018 р.

49. Поховання 158 (земляний склеп). Червонолакова чашка. Вінця заокруглені, ледь загнуті. Тулуб напівсферичний, на профільованому кільцевому піддоні. Внутрішня поверхня повністю, а зовнішня — до піддона вкриті якісним лаком яскравого жовтогарячого кольору. Трохи нижче вінець — наскрізний отвір для підвішування діаметром 5 мм. Дв 13,5 см, Дд 6,5 см, Н 7 см (рис. 4: 16; 5: 3).

Вістря списа, лук, «маркоманська» пряжка, ніж.

Розкопки О. В. Симоненка 2019 р.

50. Поховання 173 (ґрунтова яма). Денце буролакової миски з кільцевим піддоном. Зсередини вкрито брунатним лаком поганої якості, помітні сліди стека, яким формували поверхню. Перехід тулуба у піддон підкреслений неповною смужкою бурого лаку. Зовнішня поверхня денця та стінок не вкрита лаком; найімовірніше, лакована була верхня частина миски та її поверхня зсередини. Денце оббите по краях для вторинного використання як тарілочки. Діаметр піддона 8,5 см, діаметр виробу 10 см, висота 2 см (рис. 2: 5, 5а).

Розкопки О. В. Симоненка 2021 р.

51—53. Поховання 174 (земляний склеп). Буролаковий глек. Вінця заокруглені, профільовані ззовні валиком, підкресленим горизонтальною смужкою бурого лаку. В одному місці лак потік аж до денця. Горло широке і високе, нижче вінець на половину висоти вкрите бурим лаком. Плічка похилі, тулуб опуклий, на кільцевому піддоні. Стрічкова ручка, зігнута під прямим кутом, профільована по центру невисоким валиком, закріплена одним кінцем посередині горла, другим — на скаті плічка. На рівні верхнього приліпа ручки горло прикрашене двома паралельними врізними лініями, до яких доходить лакове покриття. Піддон зсередини в центрі

має конічне заглиблення. Глина з домішкою жорстви. Дв 9,5 см, Дд 8,5 см, Н 18 см, ширина ручки 2,5 см (рис. 10: 6, 7).

Буролакова мисочка. Вінця сильно загнуті, пригострені. Тулуб конічний, на кільцевому піддоні. Зсередини повністю вкрита буролаковим покриттям невисокої якості. Таке саме покриття — ззовні вінця і на верхній частині тулуба. Лак по краю вінець стерся. Дв 11 см, Дд 5 см, Н 4 см (рис. 1: 7; 2: 3).

Червонолакова миска. Вінця трохи загнуті, пригострені. Тулуб заокруглений, піддон високий, конічний. З одного боку залишився необробленим зубчастий край, яким піддон приліплювався до тулуба. Миска зсередини повністю вкрита коричнювато-червоним лаком, ззовні лакована верхня частина тулуба, по нижній є підтьоки лаку. Дв 15,5 см, Дд 7 см, Н 7,5 см (рис. 1: 5; 2: 1, 1а).

Ліпний горщик, люстро Хазанов VI у дерев'яному футлярі, прясельце, бронзові браслети і середньолатенська фібула, залізна «воїнська» фібула, намисто.

Розкопки О. В. Симоненка 2021 р.

54. Поховання 175 (земляний склеп). Червонолакова миска. Вінця сильно загнуті та пригострені. Тулуб конічний, на кільцевому піддоні, конічному зсередини, з чотирма парами отворів для ремонту. Зсередини повністю, а ззовні до придонної частини миска вкрита жовтогарячим лаком із підтьоками. Всередині, особливо на денці, лак подряпаний, покриття потерте. Дв 24 см, Дд 8,5 см, Н 11 см (рис. 1: 3; 2: 2).

Фрагменти скляної посудини, бронзові сережки і браслети, фрагмент бронзової середньолатенської фібули, залізна «воїнська» фібула, намисто.

Розкопки О. В. Симоненка 2021 р.

ЛІТЕРАТУРА

Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею: каталог*. Херсон: Айлант.

Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.

Буйских, С. Б. 2006. Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого Мыса. *Труды ГИМ*, 159: Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной, с. 206-230.

Вязьмітіна, М. І. 1962. *Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі*. Київ: Наукова думка.

Вязьмитина, М. И. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.

Высотская, Т. Н. 1994. *Усть-Альминское городище и некрополь*. Киев: Киевская академия Евробизнеса.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Філюк.

Гей, О. А. Сымонович, Э. А. 2019. *Позднескифский могильник Красный Маяк (раскопки 1976—77 гг.)*. Москва: ИА РАН.

Домжальский, К. 1998. Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства. *Труды ГИМ*, 102: Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье, с. 17-30.

Егорова, Т. В. 2009. *Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма*. Москва: МГУ.

Журавлёв, Д. В. 1992. Краснолаковая керамика первых веков н. э. Проблемы терминологии. В: *Северная Евразия от древности до средневековья (тезисы конференции к 90-летию со дня рождения М. П. Грязнова)*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 84-88.

Журавлев, Д. В. 2007. О некоторых категориях позднеэллинистической краснолаковой керамики городища «Чайка». В: Янин, В. Л., Щапова, Ю. Л. (ред.). *Материалы исследований городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму*. Москва: МГУ, с. 275-312.

Журавлев, Д. В. 2010. *Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины)*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 9. Симферополь.

Журавлев, Д. В. 2015. Пергамская эллинистическая столовая посуда в Северном Причерноморье (краткий обзор). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1 (47), с. 190-215.

Кадеев, В. И. 1970. *Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.* Харьков.

Каменецкий, И. С. 1974. Итоги исследования Подазовского городища. *Советская археология*, 4, с. 212-221.

Клёнина, Е. Ю. 2006. *Столовая и кухонная керамика III—VI веков из Нов (Северная Болгария)*. Novae. Studies and Materials, II. Познань; Севастополь.

Косяненко, В. М. 1980. Краснолаковая керамика из раскопок Кобякова городища (по материалам раскопок 1956—1962 гг.). *Советская археология*, 3, с. 214-224.

Оленковський, М. П. 2002. Катакомба № 98 на Золотобалківському могильнику. *Херсонська обласна інспекція охорони пам'яток. Відділ археології. Археологічна збірка*, 2, с. 79-82.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2016. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2008—2014 гг.* Симферополь: Бровко А. А.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000—2003 гг.* Симферополь: Зуева Т. В.

Пукліна, О. О. 2015. Скляні модіолуси з Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 113-118.

Симоненко, О. В., Сікоза, Д. М., Дзнеладзе, О. С. 2015. *Пізньоскіфський могильник Червоний Маяк. Дослідження 2011—2015 років*. Херсон: Сівак О. В.

Симоненко, О., Сікоза, Д., Дзнеладзе, О. 2020. Археологічні дослідження на Херсонщині. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 311.

Симоненко, О., Дзнеладзе, О., Сікоза, Д. 2022. Дослідження на Херсонщині. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 306-307.

Сон, Н. А., Шапцев, М. С. 2012. Краснолаковая керамика из Тиры. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 83-103.

Сымонович, Э. А. 1966/68. *Отчет о работах Николаевского отряда ИА АН СССР и Института антропологии при Московском Государственном Университете в 1966 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/68.

Сымонович, Э. А. 1967/74. *Отчет о работах Николаевского отряда ИА АН СССР и Института антропологии Московского государственного университета в 1967 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/74.

Сымонович, Э. А. 1969/66—67. *Отчет о работах Тилигуло-Днепровского отряда Института археологии АН СССР и Института антропологии МГУ в 1969 г. в Николаевке*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/66—67.

Сымонович, Э. А. 1969. Раскопки Николаевского могильника на Нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 119, с. 74-80.

Сымонович, Э. А. 1970/74. *Отчет о работах Николаевского отряда Института археологии АН СССР и Института антропологии МГУ в 1970 г. возле с. Николаевки Бериславского района Херсонской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/74.

Сымонович, Э. А. 1971/51. *Отчет Николаевского отряда Института археологии АН СССР о работах на Николаевском могильнике Бериславского района Херсонской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/51.

Сымонович, Э. А. 1972/53. *Отчет о работах Николаевского отрада ИА АН СССР в 1972 году (раскопки Николаевского могильника Бериславского района Херсонской области)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/53.

Сымонович, Э. А. 1981. Две античные терракотовые статуэтки с Нижнего Днепра. *Вестник древней истории*, 1, с. 114-118.

Труфанов, А. А., Мордвинцева, В. И. 2018. Погребение I в. н. э. из Усть-Альминского некрополя (Юго-Западный Крым). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 30-46.

Хршановский, В. А. 1998. Погребения I—II вв. н. э. с краснолаковой керамикой из некрополя Илурата. *Труды ГИМ*, 102: Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье, с. 77-87.

Шаров, О. В., Костромичев, Д. А., Новоселова, Н. Ю. 2022. Катакомба 23/1891 из раскопок К. К. Косцюшко-Валюжинича: исследования 2020 года. В: Казанский, М. М., Мастыкова, А. В. (ред.). *Друзей медлительный уход... Памяти Олега Шарова*. Кишинэу: Высшая антропологическая школа, с. 87-114.

Штительман, Ф. М. 1977. *Мировое искусство в музеях Украины. Античное искусство*. Киев: Мистецтво.

Ebert, M. 1913. Ausgrabuc ngen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*, V, S. 80-148.

Hayes, J. W. 1985. Sigillate orientali. Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterranio (tardo ellenismo e prima impero). In: Cappelletti, V. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale*. Roma, p. 1-96.

Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. The Athenian Agora, XXXII. Princeton.

Hübner, G. 1993. *Die Applikenkeramik von Pergamon. Eine Bildersprache im Dienst des Herrscherbultes*. Pergamenische Forschungen, 7. Berlin; New York.

Meyer-Schlichtmann, C. 1988. *Die Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2 Jh. v. Chr — mitte 2 Jh. n. Chr.* Pergamenische Forschungen, 6. Berlin; New York.

Mezquiriz, M. A. 1985. Terra sigillata ispanica. In: Cappelletti, V. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale*. Roma, p. 97-174.

Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period. Chronology*. The Athenian Agora, V. Princeton.

Simonenko, A. V, Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Philipp von Zabern.

Sultov, B. 1985. *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd—IVth century)*. Terra Antiqua Balcanica, I; Annuaire de l'Universite de Sofia 'Kliment Ohridski' Faculte d'Histoire, LXXVI, 2. Sofia: Takho-Godi.

REFERENCES

Abikulova, M. Y., Lopushynskyi, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna kolektsiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu: kataloh*. Kherson: Ailant.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moscow: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moscow: Nauka.

Buiskikh, S. B. 2006. Figurnye sosudy dionisiiskogo kruga iz Zolotogo Mysa. *Trudy GIM*, 159: Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovia. Pamiati N. P. Sorokinoi, s. 206-230.

Viazmitina, M. I. 1962. *Zolota Balka. Poselennia sarmatskoho chasu na Nyzhnomu Dnipri*. Kyiv: Naukova dumka.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.

Vysotskaia, T. N. 1994. *Ust-Alminskoe gorodishche i nekropol*. Kyiv: Kyivskaia akademiia Evrobiznesa.

Gavriljuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoj Skifii VI—III vv. do n. e.* Kyiv: O. Filjuk.

Gei, O. A., Symonovich, E. A. 2019. *Pozdneskifskii mogilnik Krasnyi Maiak (raskopki 1976—77 gg.)*. Moscow: IA RAN.

Domzhalskii, K. 1998. Iz istorii issledovaniia krasnolakovoi keramiki vostochnogo proizvodstva. *Trudy GIM*, 102: Ellinisticheskaia i rimskaia keramika v Severnom Prichernomore, s. 17-30.

Egorova, T. V. 2009. *Chernolakovaia keramika IV—II vv. do n. e. s pamiatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moscow: MGU.

Zhuravlev, D. V. 1992. Krasnolakovaia keramika pervykh vekov n. e. Problemy terminologii. In: *Severnaia Evraziia ot drevnosti do srednevekovia (tezisy konferentsii k 90-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova)*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 84-88.

Zhuravlev, D. V. 2007. O nekotorykh kategoriiakh pozdneellinisticheskoi krasnolakovoi keramiki gorodishcha «Chaika». In: Ianin, V. L., Shchapova, Iu. L. (ed.). *Materialy issledovanii gorodishcha «Chaika» v Severo-Zapadnom Krymu*. Moscow: MGU, s. 275-312.

Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaia keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I—III vv. n. e. (po materialam pozdneskifskikh nekropolei Belbekskoi doliny)*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 9. Simferopol.

Zhuravlev, D. V. 2015. Pergamskaia ellinisticheskaia stolovaia posuda v Severnom Prichernomore (kratkii obzor). *Problemy istorii, filologii, kultury*, 1 (47), s. 190-215.

Kadeev, V. I. 1970. *Ocherki istorii ekonomiki Khersonesa Tavricheskogo v I—IV vv. n. e.* Kharkov.

Kamenetskii, I. S. 1974. Itogi issledovaniia Podazovskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 212-221.

Klenina, E. Iu. 2006. *Stolovaia i kukhonnaia keramika III—VI vekov iz Nov (Severnaia Bolgariia)*. Novae. Studies and Materials, II. Poznan; Sevastopol.

Kosianenko, V. M. 1980. Krasnolakovaia keramika iz raskopok Kobiakova gorodishcha (po materialam raskopok 1956—1962 gg.). *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 214-224.

Olenkovskyi, M. P. 2002. Katakomba N 98 na Zolotobalkivskomu mohylnyku. Khersonska oblasna inspektsiia okhorony pam'iatok. Viddil arkheolohii. *Arkheolohichna zbirka*, 2, s. 79-82.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2016. *Polevye issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2008—2014 gg.* Simferopol: Brovko A. A.

Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. Polevye issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2000—2003 gg. Simferopol: Zueva T. V.

Puklina, O. O. 2015. Skliani modiolusy z Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (14), s. 113-118.

Symonenko, O. V., Sikoza, D. M., Dzneladze, O. S. 2015. *Piznoskifskyi mohylnyk Chervonyi Maiak. Doslidzhennia 2011—2015 rokiv*. Kherson: Sivak O. V.

Symonenko, O., Sikoza, D., Dzneladze, O. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia na Khersonshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 311.

Symonenko, O., Dzneladze, O., Sikoza, D. 2022. Doslidzhennia na Khersonshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 306-307.

Son, N. A., Shaptsev, M. S. 2012. Krasnolakovaia keramika iz Tiry. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 83-103.

Symonovich, E. A. 1966/68. *Otchet o rabotakh Nikolaevskogo otriada IA AN SSSR i Instituta antropologii pri Moskovskom Gosudarstvennom Universitete v 1966 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/68.

Symonovich, E. A. 1967/74. *Otchet o rabotakh Nikolaevskogo otriada IA AN SSSR i Instituta antropologii Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1967 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/74.

Symonovich, E. A. 1969/66—67. *Otchet o rabotakh Tiligulo-Dneprovskogo otriada Instituta arkheologii AN SSSR i Instituta antropologii MGU v 1969 g. v Nikolaevke.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/66—67.

Symonovich, E. A. 1969. Raskopki Nikolaevskogo mogilnika na Nizhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 119, s. 74-80.

Symonovich, E. A. 1970/74. *Otchet o rabotakh Nikolaevskogo otriada Instituta arkheologii AN SSSR i Instituta antropologii MGU v 1970 g. vozle s. Nikolaevki Berislavskogo raiona Khersonskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/74.

Symonovich, E. A. 1971/51. *Otchet Nikolaevskogo otriada Instituta arkheologii AN SSSR o rabotakh na Nikolaevskom mogilnike Berislavskogo raiona Khersonskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/51.

Symonovich, E. A. 1972/53. *Otchet o rabotakh Nikolaevskogo otrada IA AN SSSR v 1972 godu (raskopki Nikolaevskogo mogilnika Berislavskogo raiona Khersonskoi oblasti).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/53.

Symonovich, E. A. 1981. Dve antichnye terrakotovye statuetki s Nizhnego Dnepra. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 114-118.

Trufanov, A. A., Mordvintseva, V. I. 2018. Pogrebenie I v. n. e. iz Ust-Alminskogo nekropolia (Iugo-Zapadnyi Krym). *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 30-46.

Khrshanovskii, V. A. 1998. Pogrebeniia I—II vv. n. e. s krasnolakovoi keramikoi iz nekropolia Ilurata. *Trudy GIM*, 102: Ellinisticheskaia i rimskaia keramika v Severnom Prichernomore, s. 77-87.

Sharov, O. V., Kostromichev, D. A., Novoselova, N. Iu. 2022. Katakomba 23/1891 iz raskopok K. K. Kostsiushko-Valiuzhinicha: issledovaniia 2020 goda. In: Kazanskii, M. M., Mastykova, A. V. (eds.). *Druzei medlitelnyi ukhod... Pamiati Olega Sharova.* Kishineu: Vysshaia antropologicheskaia shkola, s. 87-114.

Shtitelman, F. M. 1977. *Mirovoe iskusstvo v muzeiakh Ukrainy. Antichnoe iskusstvo.* Kyiv: Mistetstvo.

Ebert, M. 1913. Ausgrabuc ngen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*, V, S. 80-148.

Hayes, J. W. 1985. Sigillate orientali. Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterranio (tardo ellenismo e prima impero). In: Cappelletti, V. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale.* Roma, p. 1-96.

Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports.* The Athenian Agora, XXXII. Princeton.

Hübner, G. 1993. *Die Applikenkeramik von Pergamon. Eine Bildersprache im Dienst des Herrscherbultes.* Pergamenische Forschungen, 7. Berlin; New York.

Meyer-Schlichtmann, C. 1988. *Die Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2 Jh. v. Chr — mitte 2 Jh. n. Chr.* Pergamenische Forschungen, 6. Berlin; New York.

Mezquiriz, M. A. 1985. Terra sigillata ispanica. In: Cappelletti, V. (ed.). *Atlante delle forme ceramiche II. Enciclopedia dell'arte antica. Classica e orientale.* Roma, p. 97-174.

Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period. Chronology.* The Athenian Agora, V. Princeton.

Simonenko, A. V, Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban.* Mainz: Philipp von Zabern.

Sultov, B. 1985. *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd—IVth century).* Terra Antiqua Balcanica, I; Annuaire de l'Universite de Sofia 'Kliment Ohridski' Faculte d'Histoire, LXXVI, 2. Sofia: Takho-Godi.

O. V. Symonenko

RED SLIP WARE FROM THE LATE SCYTHIAN NECROPOLISES OF THE LOWER DNIPRO BASIN

Red slip ware from the Late Scythian burial grounds of the Lower Dnipro (Mykolaivka, Zolota Balka, Chervony Mayak) has been analyzed in the paper. Its purpose is a primary generalization of the material: summarizing all finds of this category, typological distribution according to accepted typological schemes, statistical processing and dating according to the assemblages and analogues. The vessels of the Late Hellenistic and Roman Ages covered with any lacquer coating: red, brown or black (sometimes these colors exist together on the same vessel) were enrolled in the analysis. It has been ascertained that the difference in color is caused by the thickness and quality of the lacquer layer and oxidation or reduction processes during firing.

The material is organized by the form (purpose) into departments in which for typological division the classification schemes by J. Hayes, D. V. Zhuravlyov and O. A. Trufanov was used. There are eight of these departments: plates (1), bowls (2), cups (3), dishes (4), kantharoi (5), mugs (6), jars (7), and other types (8). In total, in three burial grounds 109 whole and fragmented red slip vessels were found.

The preliminary analysis demonstrates, first of all, the significant difference in the assortment of red slip ware of the Lower Dnipro and Crimean Late Scythian burial grounds. In the former there are almost no plates, jugs and mugs, which are so numerous in the latter. On the other hand, in Crimea there are no rare forms (modiolus, pottery with applied decoration) similar to those found on the Lower Dnipro. The qualitative difference is also noticeable: in the Crimean graves there are a lot of new vessels without noticeable traces of use; on the contrary, the pottery from the burials of Lower Dnipro basin is mostly used, with worn lacquer and traces of repair. The certain «tardiness» of several early vessels emphasizes the fact that the inhabitants of the Lower Dnipro hill-forts valued the imported vessels and kept them. It is interesting that sometimes red slip wine vessels were used as a container for sacrificial meat with a knife, completely without regard to their original purpose.

The large difference in the range and quantity of red slip ware between the Crimean and Lower Dnipro sites is easily explained by the neighborhood of the Scythians and Greek cities of the Crimea — primarily Chersonesos and Pantikapaion. It seems that Olbio, which was probably the main counterparty of the settlements of the Lower Dnipro, could not provide the neighboring barbarians with such a variety of goods as the Crimean polis. On the other hand, the relatively small number of imported vessels of the Oriental Sigillata group and the rarity of Western (Italian and Spanish) vessels makes the red slip ceramic complex of both Late Scythian enclaves similar. The significant prevalence of the Pontic Sigillata points to the main direction of trade relations of the Greek centers of the Northern Pontic region, which supplied the red slip ware to the neighboring barbarians.

Keywords: red slip ware, burial ground, burial, crypt, Late Scythian culture, Lower Dnipro.

Одержано 30.05.2023

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SYMONENKO Aleksandr, Doctor habil., Chief Research Fellow, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6878-556X, e-mail: simonal@ukr.net.

УДК [904.22:355-055.2](4)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.07

О. Є. Фіалко

БОЙОВІ СОКИРИ АМАЗОНОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СКІФІЇ

У статті розглядається одна з найменш популярних категорій озброєння скіфського війська — залізні бойові сокири, знайдені у поховальних комплексах войовниць на теренах Північного Причорномор'я.

***Ключові слова**: зброя, сокири, поховання, амазонки, Європейська Скіфія.*

Одним із важливих елементів матеріальної культури номадів Північного Причорномор'я, що відігравали головну роль у війні та військовій справі, є зброя. Комплекс озброєння скіфського війська був оптимальним для ведення бою як у пішому, так і у кінному порядку. Номади доби раннього заліза використовували зброю, що розрізнялася за принципом дії (колюча, рубляча, ударна, метальна), за призначенням (для ближнього або далекого бою) і за конструктивними особливостями (клинкова, древкова та механічна зброя). На їхньому озброєнні були луки зі стрілами, списи та дротики, праща, мечі та кинджали, бойові сокири, клевці, чекани та булави. При цьому, за археологічними знахідками зі степових курганів (Черненко и др. 1986), далеко не всі види зброї були однаково популярними у середовищі скіфських воїнів. Пріоритетною була далекобійна метальна зброя, в той час як серед зразків ближнього бою надавалась перевага мечам та кинджалам — тобто рублячо-колючим за принципом дії. Розгляд особистої зброї з поховань на теренах Європейської Скіфії дозволяє дійти висновку, що бойові сокири належали до одного з найменш популярних її видів.

Сокири як вид зброї, принцип дії. Сокири, з моменту своєї появи і майже до тепер, є універсальними знаряддями, які використовувались і як господарський інструмент, і як зброя (Бехайм 1995, с. 549). Вони складаються з двох частин. У скіфів це залізна частина (корпус) з отвором (провушиною) — власне сокира, та дерев'яне сокирище, що вставлялося в її отвір. З черговою появою нових технологічних процесів ускладнювалась і морфологія самої сокири.

Цікаві спостереження щодо еволюції форми бойових сокир у часі та варіантів характеру їхнього застосування у різних арміях світу залишив хранитель імператорського зібрання зброї у Відні Венделін Бехайм. За його спостереженнями, в залежності від розміру, сокирою могли користуватися однією або двома руками. Спочатку бойова сокира була зброєю піхоти, втім, з удосконаленням захисного обладунку, нею почали користуватися й вершники. У пізніший час (15 ст.) вершники зазвичай мали сокири з коротким (до 60 см) сокирищем, які возили підвішеними до сідла. Невеликі за розміром сокири використовували і як метальну зброю (Бехайм 1995, с. 265—268, 549).

Сокири на озброєнні скіфського війська. Стосовно скіфських сокир зауважу, що у науковій літературі розглядалися чи згадувалися різні аспекти вивчення цієї категорії зброї номадів Північного Причорномор'я: генезис, призначення (або функціональне навантаження), типологія, технологія виробництва, відповідність художнім зображенням різного характеру, хронологічні відмінності, зв'язок із соціальною ієрархією, культове шанування тощо (Іллінська 1961; Ильинская 1982; Мелюкова 1964; Погребова 1969; Шрамко Б. та ін. 1970; Шрамко І 1989; Шульц 1976; Вознесенская, Недопако 1978; Черненко 1980; Грицюк 2009; Шелехань 2010, 2012a, 2012b, 2016; Nikonorov 2014; Никоноров 2015 та ін.).

© О. Є. ФІАЛКО, 2023

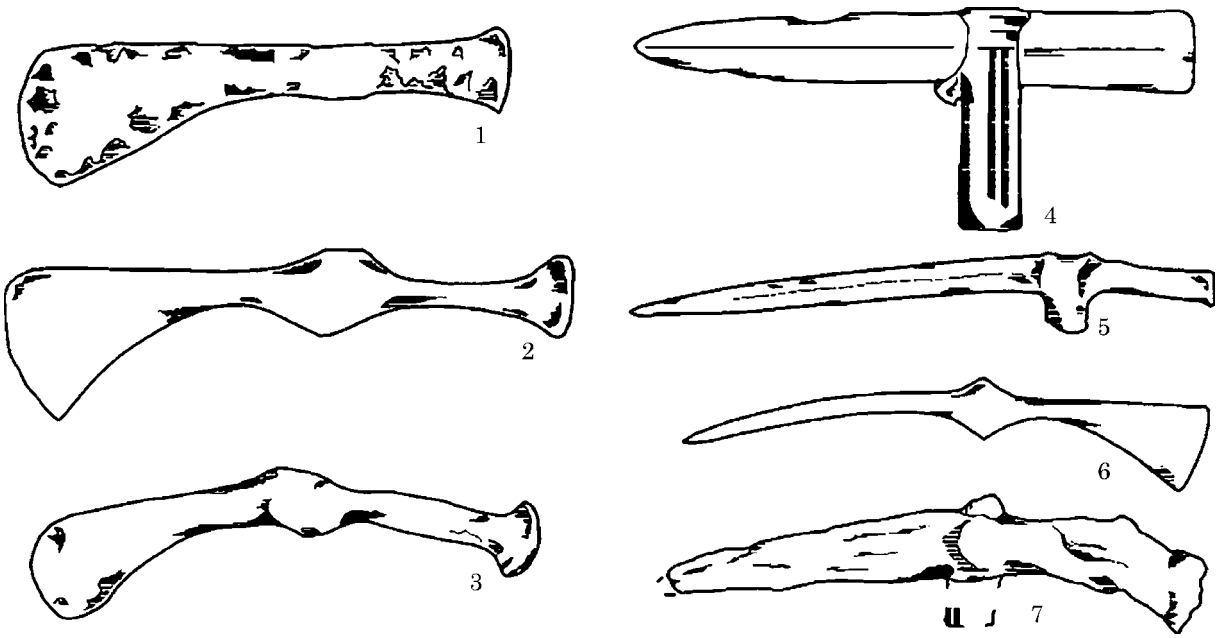

Рис. 1. Типи ударно-рублячої зброї: 1—3 — група 1, бойові сокири; 4—7 — група 2, чекани (за: Шелехань 2012а)

Зображення скіфських бойових сокир відомі за витворами торевтики та кам'яною скульптурою. При цьому на предметах торевтики їх зазвичай зображували однолезовими, в той час як на антропоморфних стелах репрезентовані різні типи цієї зброї: рівноплечі бойові сокири, короткообушні, сокири-молотки та клевці (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 71; Грицюк 2009, с. 72).

З поховальних комплексів на теренах Європейської Скіфії походить відносно небагато бойових сокир. За різними авторами їх кількість визначається від близько 50 (Іллінська 1961; Синика, Тельнов 2014, с. 358) чи 60 (Мелюкова 1964, с. 65—66; Черненко 1980, с. 88) до понад 100 од. (Cernenko 1983, p. 19; Грицюк 2009, с. 72). При цьому превалюють знахідки з лісостепових теренів (Іллінська 1961; Мелюкова 1964, с. 66; Шелехань 2012а, с. 9—10). Така незначна кількість бойових сокир (відносно інших видів зброї) у похованнях номадів дозволила А. І. Мелюковій дійти висновку про другорядне їх значення у скіфському військовому побуті (Мелюкова 1964, с. 66).

У питанні належності сокир скіфів до робочих чи бойових погляди дослідників дещо різняться. Бойову сокиру вирізняють: за В. А. Іллінською (1961, с. 29) насамперед відносно невелика масивність та відсутність слідів спрацьованості на обуху; за А. І. Мелюковою (1964, с. 66), до вище означеного додається локалізація у просторі поховального комплексу (вздовж правого стегна небіжчика); за І. Б. Шрамко (1989, с. 149; 1994, с. 43—46), яка приділяла особливу увагу технології виготовлення різних типів металевих знарядь, специфіка виробничого процесу. Підсумовуючи наявні варіанти критеріїв виокремлення бойових сокир, О. В. Шелехань (2012а, с. 4—5) запропонував враховувати чотири основні ознаки: 1) стрункі пропорції при складному профілі з вузьким лезом; 2) техніку виготовлення з акцентом на лезо; 3) розміщення в могилі відносно небіжчика (праворуч, руків'ям уздовж стегна); 4) наявність слідів спрацьованості на лезі (а не на обуху). Приймаючи в цілому такі критерії виділення саме бойових сокир, все ж зауважу, що відносно локалізації у просторі могили існують і інші варіанти. Приміром, у центральному похованні Бердянського кургану набір із п'яти сокир висів на залізному гаку, вбитому в стінку поховальної камери (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 147; Мурзін, Фіалко 1998, с. 107), а в могилі 43 ґрунтового некрополя поблизу с. Миколаївка сокиру встромили у підлогу біля правого ліктя небіжчика (Мелюкова 1975, с. 91; Бессонова 1984, с. 8, 21). У похованні 3 кургану 108 могильника Мамай-Гора сокира лежала поперек правого передпліччя чоловіка (Андрух 2001, с. 165), у похованні 1 кургану 2 поблизу с. Червоний Поділ сокиру поклали у куті могили разом із комплектом захисного обладунку (Полин 1984, с. 108); під стінкою (фактично за головою) разом з дротиком лежала сокира у похованні 13 Скелянського ґрунтового могильника (Попандопуло 2011, с. 36). То ж говорити про жорсткий регламент розміщення цього виду зброї (втім як і інших видів) у могилі навряд чи правомірно, радше йдеться про пріоритетність локалізації.

Досі існувало три варіанти типології скіфських сокир: перша була запропонована В. А. Іллінською, друга (дещо удосконалена) А. І. Мелюковою, третя — Є. В. Черненком [1]. Нещодавно, врахувавши певні недоліки кожного з цих варіантів

1. Докладний аналіз цих типологій представлений у спеціальній статті О. В. Шелеханя (2012а, с. 3—5), тому зупинятися на цьому тут немає сенсу.

Рис. 2. Зображення амазонок із сокирами на творах давньогрецького мистецтва

і зауваження з цього приводу В. М. Грицюка, а також залучивши ширше коло артефактів, О. В. Шелехань запропонував свій варіант типологічного розподілу цього виду зброї. Отже, ударно-рублячу (або ударно-пробивну) древкову зброю поділено ним на дві основні групи: сокири і чекани (рис. 1). **Група 1** (бойові сокири) поділена на три відділи: *1 відділ* — клиноподібні з виїмкою в основі; *2 відділ* — легкі двох типів: з прямою або вигнутою спинкою; *3 відділ* — дволезові двох типів: симетричні та асиметричні. **Група 2** (чекани) поділена на два відділи: *1 відділ* — власне чекани — з прямим профілем бойової частини; *2 відділ* — клевці вигнутого профілю трьох типів: з лопаттю на тильній стороні; грацильні вигнутого профілю, ромбічні в перетині; масивні такого ж профілю і перетину (Шелехань 2012а, с. 5—6).

Довжина дерев'яного руків'я більшості сокир наближається до 50 см, утім в окремих випадках вони були і довшими, приміром, до 71 см як от у келермеської сокири (Грицюк 2009, с. 73).

Бойові сокири відомі в поховальних пам'ятках скіфів 7—2 ст. до н. е. При цьому, за спостереженнями О. В. Шелеханя, існували певні морфологічні відмінності залежно від їхньої хронологічної приналежності: в 7—6 ст. до н. е. побутували масивні сокири клиноподібної форми та невеликі переважно прямого профілю з молоточкоподібним обухом та широкою відтягненою лопаттю; для більш пізнього періоду характерні вигнуті, слабо профільовані зразки з вузькою лопаттю. При цьому знахідки ранніх зразків (середини 7 — третьої чверті 6 ст. до н. е.) корелюються переважно з пам'ятками Лісостепу, в той час як більш пізні екземпляри (другої половини 5—4 ст. до н. е.) концентруються в центральній частині теренів Європейської Скіфії (Шелехань 2012а, с. 9; 2016, с. 16).

До останнього часу вважалося, що цей вид зброї маркує лише чоловічі скіфські поховання. Приміром, К. П. Бунятян віднесла сокири (поряд з точильними каменями і деталями кінської вуздечки) до т. зв. чистих ознак чоловічого інвентарю і, відповідно, чоловічого поховального комплексу (Бунятян 1985, с. 67, 69). Утім, наявність сокир, а іноді і елементів кінського спорядження, у низці поховань жінок ставить під сумнів таке твердження.

Поховання скіфських амазонок із сокирами. Чимало античних авторів, які певною мірою зверталися до подій у Північному Причорномор'ї, зберегли відомості про амазонок. Серед багатоманітних даних етнографічного характеру в їхніх творах містяться нотатки і про військовий побут, і про зброю. Приміром, за інформацією Піндара в «Німейських одах» (III, 38) і Страбона (XI, 5. 1) озброєння войовниць складали луки зі стрілами, дротики, списи, сокири і невеликі легкі щити у формі півмісяця. А в листі Александра Македонського до матері, серед іншого спеціально зазначається, що амазонки використовували срібні сокири (Callisthenes. III, 26).

Зброя ближнього бою ніби не була властивою для амазонок. Однак витвори грецького мистецтва репрезентують войовничих дів не лише зі списами, луками та пращею, але й із мечами та сокирами (що цілком відповідає наративним джерелам). Найбільш виразно зображували зброю, зокрема і сокири, в руках амазонок різьбярі каменю та вазописці (рис. 2).

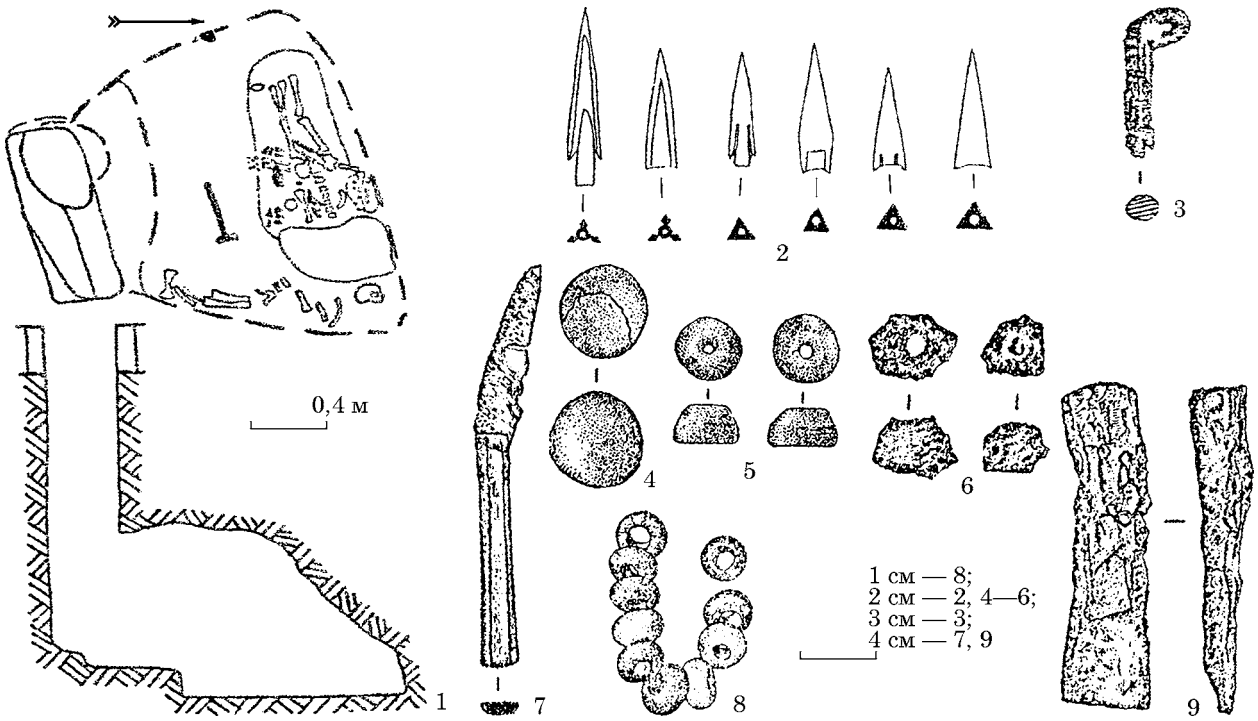

Рис. 3. С. Володимирівка, курган 3, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2—9 — набір інвентарю

За археологічними матеріалами, бойові сокири знайдені лише у шести (2 %) жіночих могилах (Fialko 2017, p. 36): двох у Нижньодніпровській степовій групі і чотирьох у Нижньодністровській степовій групі.

Нижньодніпровська степова група.

1. *Курган 3 поховання 1 біля с. Володимирівка Якимівського р-ну Запорізької обл.* У кургані (висотою 0,5 м при діаметрі 20 м) було відкрито єдине скіфське поховання, оточене ровом із двома перемичками. Поховання 1 (основне) здійснене в ямі з підбоєм (рис. 3: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,9 × 0,7 м; глибиною 3,65 м, зі сходинкою під західною стінкою. У заповненні вхідної ями виявлено розбиту антропоморфну стелу, яка спочатку могла перекривати вхід до камери, влаштованої у північній стінці вхідної ями. Камера трапецієподібної у плані форми, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами (2,0—3,3) × 2,1 м, підлога на глибині 3,9 м. Поховання пограбоване.

Верхню частину кістяка частково порушено грабіжниками. Небіжчик лежав під північною стінкою на підстилці (шкіра перекрита повстю?), на лівому боці із зігнутою в лікті правою рукою і злегка зігнутими в колінах ногами, головою на схід. У південному кутку лежали залишки напутньої їжі та фрагмент ланки залізних вудил. У могилі знайдено: 59 бронзових наконечників стріл (21 біля лівого плеча; 13 біля правого стегна; 24 розкидані по дну навколо кістяка або в заповненні; один застряг між поперековими хребцями); дерев'яну дощечку з білилами біля лівого плеча; браслет із 83 скляних одноколірних намистин на зап'ясті лівої руки; пару срібних ворварок ліворуч біля тазових кісток, дві залізні ворварки біля правого ліктя; залізний ніж із кістяною ручкою між ногами. Залізна бойова провушна сокира лежала ліворуч від кістяка (за межами підстилки), на рівні плеча, дерев'яним руків'ям донизу (рис. 3: 2—9).

Сокира злегка вигнутого профілю, з прямокутним обухом і лезом, що розширюється (рис. 3: 9; 9: 2). Довжина сокири 16,5 см, ширина в центральній частині ≈ 3,0 см, ширина леза 4,2 см, довжина дерев'яного сокирища 67 см (Полин, Кубышев 1997, с. 27—29).

Поховання датоване 4 ст. до н. е. (Черненко и др. 1986, с. 50; Полин, Кубышев 1997, с. 40).

2. *Поховання 13 ґрунтового могильника біля с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл.* Здійснено в катакомбі підбійного типу (рис. 4: 1). Вузька вхідна яма частково зрізана траншеєю часів Другої світової війни. Окремі камені порушеного закладу виявлено на глибині 0,55 м. Вхідна яма розмірами 1,8 × 0,3 м, орієнтована за лінією захід—схід із незначним відхиленням. У південній частині влаштовано овальну в плані камеру, орієнтовану паралельно вхідній ямі. Розміри її 2,8 × 1,05 м, підлога на глибині 1,3 м. Поховання не пограбоване.

Є сімейною усипальницею, що використовувалася двічі. Спочатку тут було поховано чоловіка 35—40 років [1], кістки скелета якого згодом зсунули під південну стінку, де вони безладно лежали (тобто його м'які тканини

1. Статевовікові визначення к. і. н. Л. В. Литвинової (2011, с. 105—106).

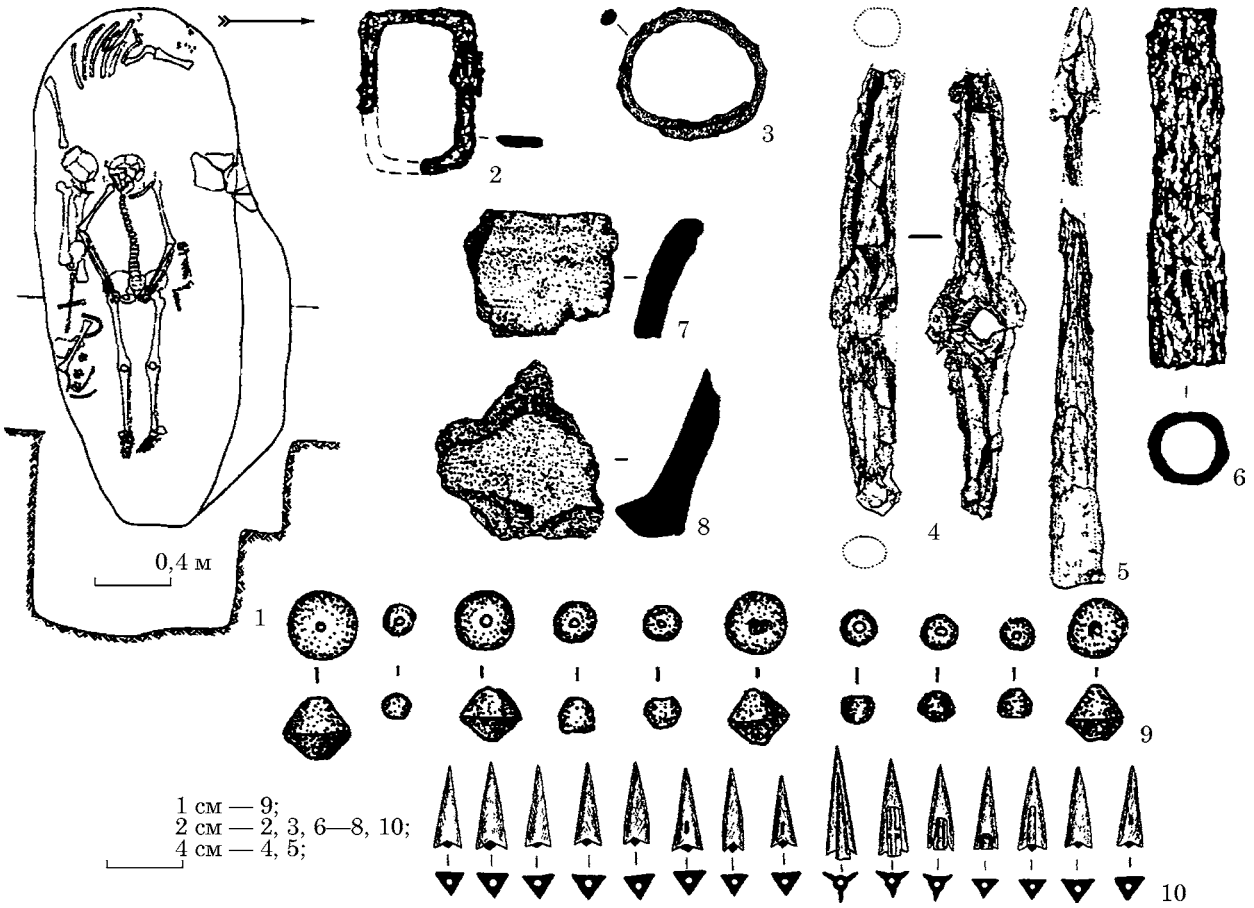

Рис. 4. С. Скельки, могила 13: 1 — план і перетин поховання; 2—6 — набір інвентарю

вже розклалися). Це свідчить про значний проміжок часу між двома захороненнями. Жінку 25—30 років поклали в центрі камери випростано на спині, головою на захід. Кисті зігнутих у ліктях рук лежали на тазових кістках. Вздовж лівого передпліччя жінки скорчено на правому боці лежало немовля. Під західною стінкою камери (в узголів'ї жінки) лежали залізні дротик, вток та сокира [1], і зверху на них напутня м'ясна їжа (збереглися кістки бичка?). Ближче до південно-західного кута розміщувалися 15 бронзових наконечників стріл та залізна пряжка. В області шиї жінки збереглися 10 скляних намистин, під правою скронею — бронзова сережка. Крім того, в камері знайдені фрагменти ліпної та гончарної посудин (рис. 4: 2—10).

Сокира злегка вигнутого профілю, з вузьким лезом, ромбоподібна у провушній частині, з коротким (?) обухом. Лезо обламане (рис. 4: 4; 9: 3). Довжина вцілілої частини 20,5 см, ширина в центральній частині 4,5 см (Попандопуло 2011, с. 35—38; Фиалко 2013, с. 214—216).

Поховання датоване кінцем 5—4 ст. до н. е. (Попандопуло 2011, с. 88).

1. Ця зброя, як і решта речового супроводу, на мою думку, співвідноситься із пізнішим жіночим похованням. Докладну аргументацію з цього приводу наведено раніше (див.: Фиалко 2013, с. 219).

Нижньодністровська степова група.

До цієї групи залучено чотири поховання з одного могильника, розкопаного біля с. Глине Слободзейського р-ну Молдови.

3. *Курган 14 поховання 2.* У кургані (висотою 1,3 м при діаметрі 26 м) було відкрито два скіфських поховання та кільцевий рів із однією (?) перемичкою. Поховання 2 (бічне?) [2] здійснене у катакомбі (рис. 5: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,7 × 1,0 м; глибиною 3,25 м, з материковими уступами вздовж довгих стін. Перед входом у дромос лежав кістяк собаки. Вхідну яму з камерою поєднував короткий дромос, розмірами 0,5 × 0,7 м, орієнтований за лінією північний захід—південний схід, із сходинкою 0,15 м заввишки. Поховальна камера трапецієподібна в плані, орієнтована за лінією північний схід—південний захід, розмірами 2,45 × (0,8—1,15) м, висотою до 1,1 м, підлога на глибині 3,45 м. Поховання не пограбоване.

2. Автори монографії визначають це поховання як впускне, проте за кресленнями — його розташуванням відносно викиду, воно імовірно було бічним і синхронним основному (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 136, рис. 54).

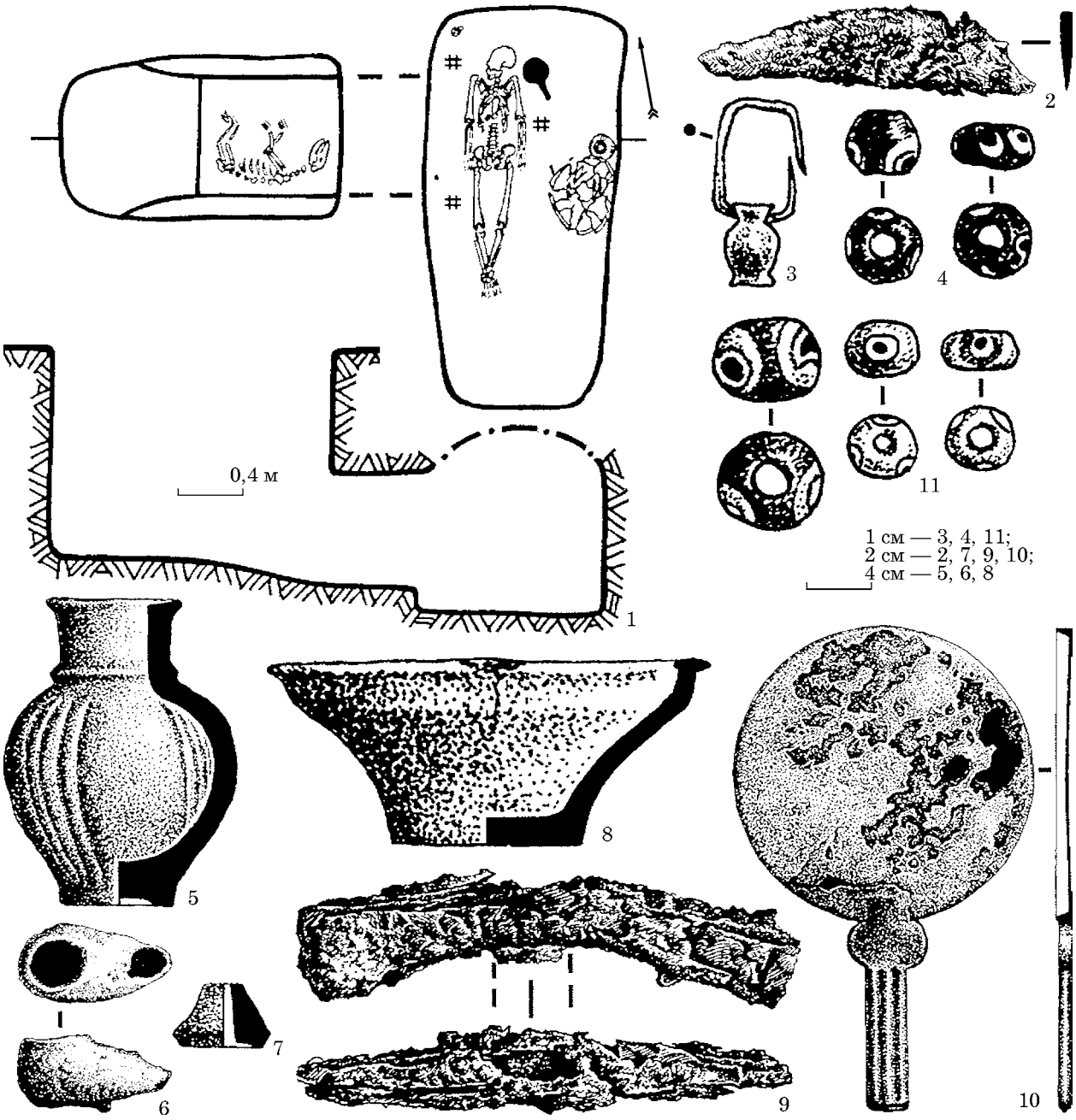

Рис. 5. С. Глине, курган 14, поховання 2: 1 — план і перетин поховання; 2—11 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

Кістяк жінки віком понад 20 років [1] лежав ближче до західної стінки на рослинній підстилці, випростано на спині, зі схрещеними ногами, головою на північний схід. У могилі знайдено: у північно-західному кутку — ліпний сіроглиняний одноріжковий світильник; на рівні правого стегна — керамічне прясельце; на зап'ястях браслети зі скляних намистин (на правому з двох, на лівому з трьох); обабіч черепа, біля скронь — парні срібні дротяні сережки з амфороподібними підвісками; біля лівого плеча — бронзове дзеркало з боковою ручкою. Під східною стінкою, на рівні лівого стегна стояли сіроглиняні ліпні посудини (миска з кістками від жертовної їжі та курильниця), і поруч залізні сокира та ніж із дерев'яною ручкою (рис. 5: 2—11).

Сокира дволезова, дугоподібна. Клинки плавно поширюються від прямокутної провушини (рис. 5: 9). Довжина 14,6 см, ширина лез 2,2 і 2,6 см.

1. Усі вікові визначення небіжчиків з цього могильника належать доктору біології С. Лукашик (Познань), при цьому статеву приналежність визначено авторами монографічного видання матеріалів на підставі поховального інвентарю (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 80). Тож у двох випадках — поховання 3 кургану 54 і поховання 1 кургану 26 — саме через склад речового супроводу наші визначення статі небіжчиків відрізняються.

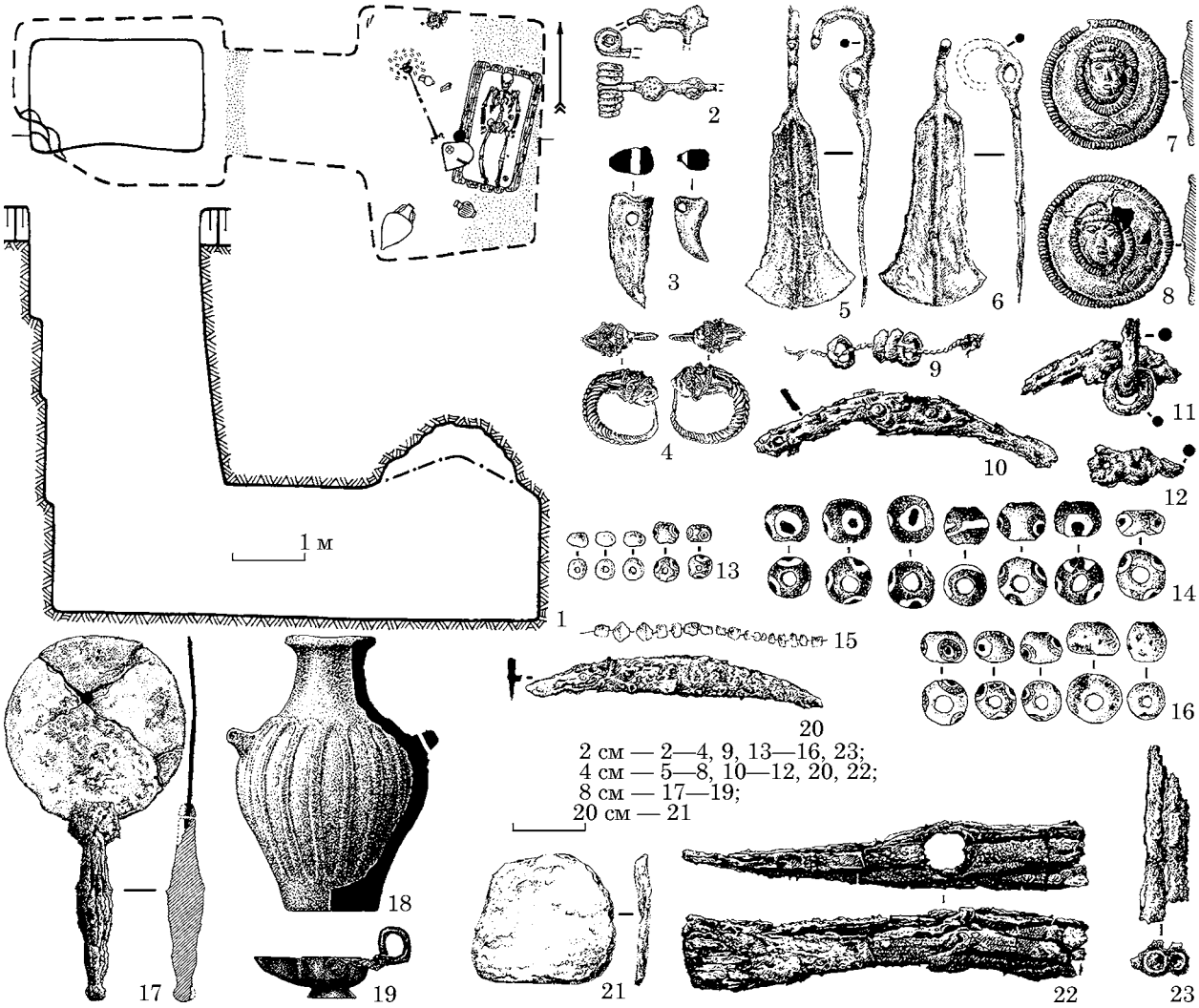

Рис. 6. С. Глине, курган 31, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2—23 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

Поховання датоване останньою чвертю 3 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 129, 136—138, 965).

4. *Курган 31 поховання 1.* У кургані (висотою 0,65 м при діаметрі 13,5 м) було відкрито одне скіфське поховання. Поховання 1 (основне) здійснене у катакомбі (рис. 6: 1). Вхідна яма, підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією захід—схід, розмірами 2,83 × 2,3 м; глибиною 5,5 м, з чотирма сходинками у південно-західному кутку. У східній стінці влаштований вхід до підпрямокутного у плані дромосу, орієнтованого за лінією північний захід—південний схід, розмірами 1,83 × 1,6 м, висотою 1,8 м. Камера підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією північ—південь, розмірами 3,43 × 2,5 м, висотою 2,2 м, підлога на глибині 5,5 м. На склепінні та стінах зберігся врізаний орнамент, що імітував каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Жінка віком менше 20 років лежала на дерев'яному настилі, під східною стінкою, випростано на спині, головою на північний схід. У могилі знайдено: у узголів'ї, за настилом, два керамічні прясельця; біля скронь парні золоті сережки з головками левів; під нижньою щелепою — 13 золотих напівсферичних аплікативних бляшок і нижче намисто з 11 різнокольорових скляних намистин, двох підвісок з кігтів птахів та 157 різнокольорових бісерин; ліворуч на грудях і біля лівої стопи — по шматку яскраво-червоного реальгару; на лівому плечі — бронзову дротяну середньолатенську фібулу; на зап'ястях — браслети зі скляних намистин (на правому із семи, на лівому із п'яти); біля лівого стегна — два залізні трилопатеві наконечники стріл. На рівні правого коліна на настилі були: кам'яна плитка і зверху на ній залізна однолезова сокира, поруч бронзове дзеркало з бічною залізною ручкою. У північно-західному кутку лежали рештки жертовної їжі; під північною стінкою — деталі вуздечки (два бронзові налобники, дві пари залізних вудил, дві пари залізних С-подібних псаліїв, залізні трензельні кільця (збереглося одне), бронзова S-подібна пряжка, п'ять нагрудних бронзових блях з рельєфним зображенням, 486 кільцевих пронизок); ближче до гирла зберігся тлін від

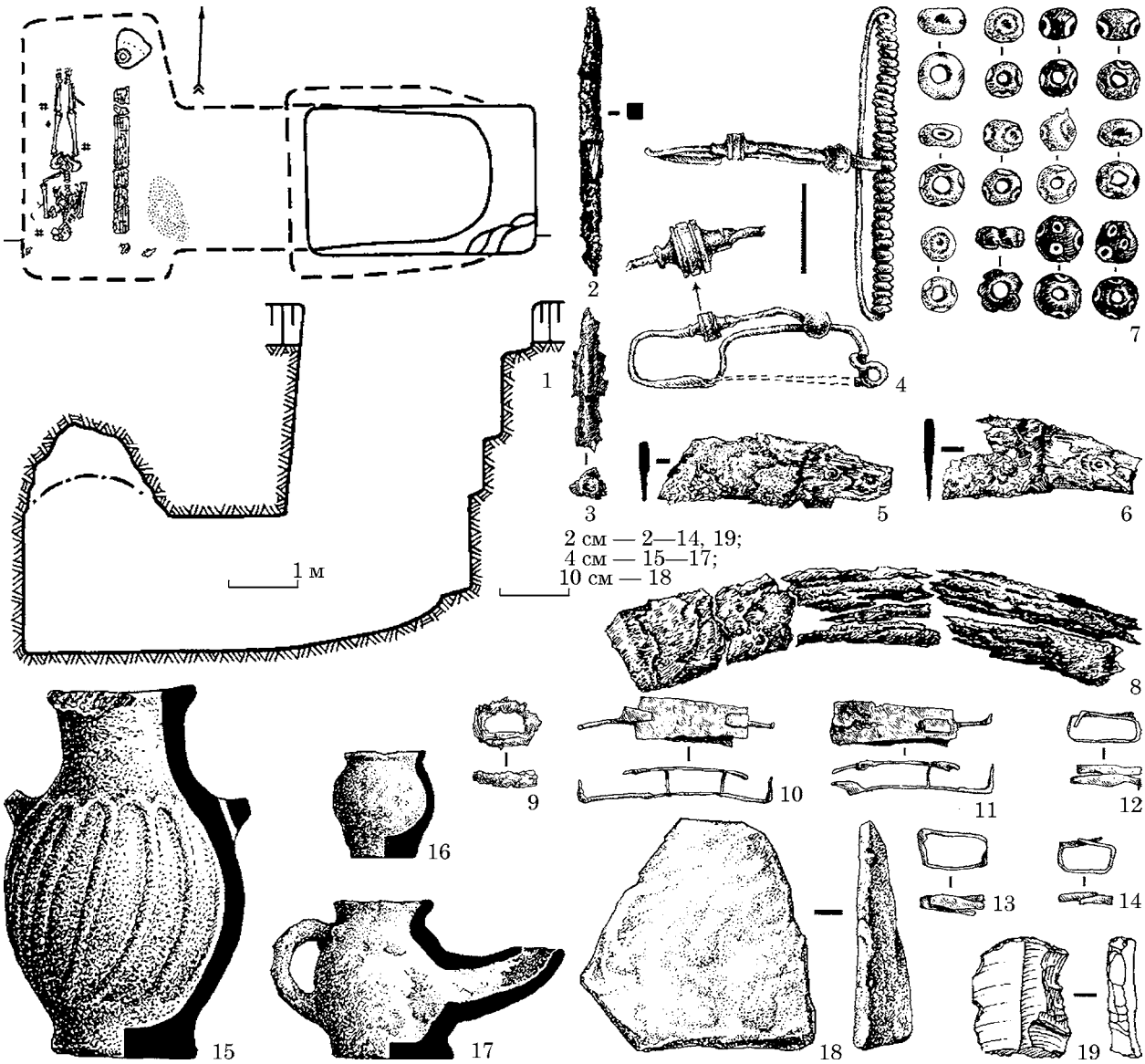

Рис. 7. С. Глине, курган 54, поховання 3: 1 — план і перетин поховання; 2—19 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

овального дерев'яного щита (розмірами 0,65 × 0,5 м); у центральній його частині виявлено чашку залізного канделябра з бронзовим одноріжковим світильником усередині, гончарний глечик і кістку від жертовної їжі із залізним ножем із дерев'яною ручкою; у ногах, за межами настилу — ліпну сіроглиняну курильницю, у південно-західному кутку — синопську червоноглиняну амфору (рис. 6: 2—23).

Сокира однолезова, слабодугоподібної форми. Витягнутий вузький клинок плавно розширюється від округлого провуха до леза. Обух короткий і масивний, прямокутний у перетині (рис. 6: 22; 9: 5). Довжина сокири 21,7 см, ширина леза 3,6 см, розмір перетину обуха 2,7 × 2,5 см.

Поховання датоване в межах середини 10-х рр. 3 — 90-х рр. 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 209—215, 965).

5. *Курган 54 поховання 3.* У кургані (пляма діаметром 12 м) було відкрито три скіфських поховання. Поховання 3 (основне) здійснене у катакомбі (рис. 7: 1). Вхідна яма, прямокутна в плані, орієнтована за лінією південний захід—північний схід, розмірами 2,8 × 2,2 м; глибиною 3,95 м, мала чотири сходинки у південно-східному кутку. Прямокутний у плані дромос, орієнтований за лінією південний захід—північний схід, розмірами 1,3 × 1,6 м, висотою 1,5 м. Підпрямокутна в плані камера, орієнтована за лінією північний захід—південний схід, розмірами 3,0 × 1,7 м, висотою до 2,0 м, підлога на глибині 4,0 м. На склепінні та стінах зберігся врізаний орнамент, що імітував каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Кістяк жінки 20—35 років, лежав під західною стінкою на підстилці зі шкіри випростано на спині, головою на південний схід. Кисть зігнутої під кутом 180° правої руки притиснута до плеча, кисть лівої руки лежала на крилі таза.

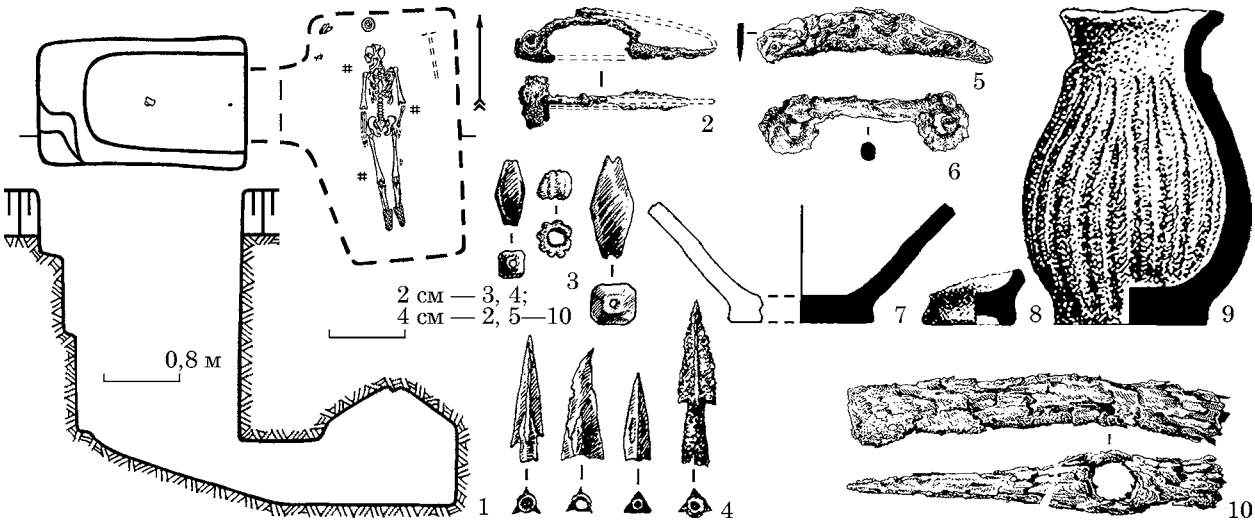

Рис. 8. С. Глине, курган 26, поховання 1: 1 — план і перетин поховання; 2—10 — набір інвентарю (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

У могилі знайдено: браслет із 12 скляних намистин на правому зап'ясті; бронзову дротяну середньолатенську фібулу і залізний ніж з дерев'яною ручкою біля лівого плеча; крем'яний вкладиш ножа ліворуч на тазових кістках; біля лівого стегна — 11 залізних трилопатевих наконечників стріл та залізне сагайдачне шило; біля правої гомілки — залізну сокиру; у південно-східному кутку — ліпний сироглиняний одноріжковий світильник і кістки від жертовної їжі із залізним ножем; під південно-західним кутом — ліпну сироглиняну чашку; у північно-східному кутку — пісковикову плитку з ліпною чорноглиняною курильницею зверху та деталями вуздечкового ременя — п'ятьма бронзовими та двома залізними обоймами (рис. 7: 2—19). Сокира однолезова дугоподібна, розпалася під час розчистки (рис. 7: 8; 9: 4). Довжина близько 22 см, ширина леза близько 3,0 см.

Поховання датоване першою половиною 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 333, 337—341, 966).

6. *Курган 26 поховання 1.* У кургані (пляма діаметром 8,0 м) було відкрито одне скіфське поховання. Поховання 1 (основне) здійснене у катакомбі (рис. 8: 1). Вхідна яма, трапецієподібна в плані, орієнтована за лінією захід—схід, розмірами 2,1 × (1,2—1,4) м; дно на глибині 3,15 м, з двома сходинками у південно-західному кутку. У східній стінці влаштований вхід до трапецієподібного у плані дромосу, орієнтованого за лінією захід—схід, розмірами 0,7 × (0,75—0,95) м, висотою 0,7 м. Камера підпрямокутна в плані, орієнтована за лінією північ—південь, розмірами 2,6 × 1,55 м, висотою 1,2 м, підлога на глибині 3,3 м. На склепінні та стінах камери прокреслений орнамент, що імітує каркасну конструкцію. Поховання не пограбовано.

Кістяк жінки 20—35 років лежав у центрі камери на підстилці, випростано на спині з розворотом на правий бік, головою на північний захід. Нижні частини гомілок та ступні покривали щільні фрагменти шкіряного взуття. У могилі знайдено: під північно-західним кутом залишки жертовної їжі і нижче залізні двочасні вудила; за черепом ліпну сироглиняну курильницю; ліворуч від черепа, ближче до східної стінки — залізну однолезову сокиру; біля лівої ключиці — три фігурні скляні намистини та нижче залізну дротяну середньолатенську фібулу, на лівому крилі таза поперек — залізний ніж із дерев'яною ручкою; біля лівого стегна — вісім наконечників стріл (п'ять залізних і два бронзові трилопатеві, та один бронзовий тригранний; рис. 8: 2—10).

Сокира однолезова, дугоподібної форми. Витягнутий клинок плавно розширюється від округлого провуха до вузького леза. Обух короткий, підпрямокутний у перетині (рис. 8: 10; 9: 6). Довжина сокири 19,0 см, ширина леза 3,0 см, розмір перетину обуха 2,6 × 2,2 см.

Поховання датоване останньою чвертю 3 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 193—195, 965).

Контекст знахідок. Наведені вище поховальні комплекси войовниць збереглися у не потривоженому стані, тільки один з них (курган 3 поховання 1 біля с. Володимирівка) зазнав часткового пограбування — порушена лише верхня частина кістяка, при цьому майже всі речи залишилися на своїх місцях.

З огляду на задовільну збереженість артефактів, можна говорити про їхню типологію. Всі вони залізні. П'ять з них однолезові (або односічні), злегка вигнутого профілю, з чотиригранним обухом, дещо розширеною провушною частиною та прямим лезом (рис. 9: 2—6). Довжина сокир варіюється в межах 16,5—22 см. І лише одна сокира (курган 14 поховання 2 біля с. Глине) дволезова (або двосічна), вона також вигнутого профілю, з трапецієподібними клинками, які плавно розходяться від підпря-

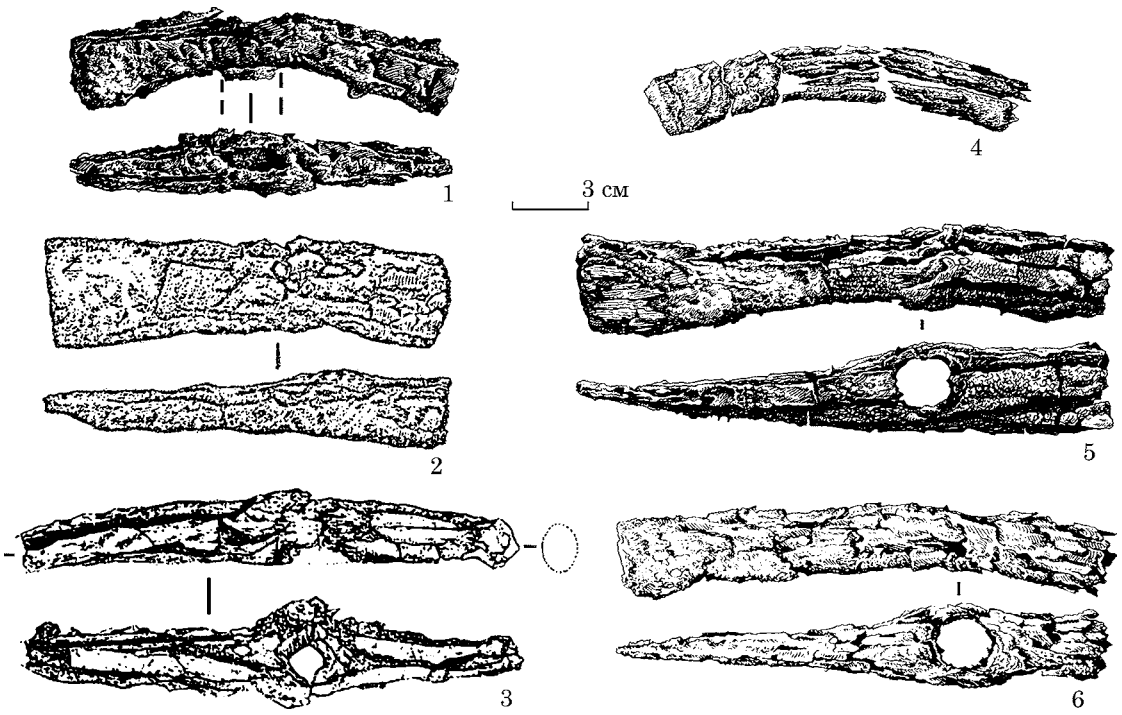

Рис. 9. Бойові сокири з поховальних комплексів скіфських войовниць: 1 — с. Глине, курган 14, поховання 2; 2 — с. Володимирівка, курган 3, поховання 1; 3 — с. Скельки, могила 13; 4 — с. Глине, курган 54, поховання 3; 5 — с. Глине, курган 31, поховання 1; 6 — с. Глине, курган 26, поховання 1

мокутного провуха, розташованого в центрі, до лез (рис. 9: 1). Її відрізняють і невеликі розміри — 14,6 см. Отже більшість сокир жінок належить до 2 типу II відділу цих виробів: легких однолезових із вигнутою спинкою і одна — до 3 типу цього ж відділу — дволезових симетричних. Типологічно та за розмірами всі ці сокири цілком відповідають зразкам, які походять з інших скіфських могил Європейської Скіфії.

У двох похованнях вдалося достовірно зафіксувати дерев'яні ручки бойових сокир. В одному випадку довжина сокирища дорівнювала 45 см (с. Глине курган 26/1), у другому — 67 см (с. Володимирівка курган 3/1). Обидві сокири лежали сокирищем вниз (у бік стоп).

Огляд розміщення сокир у просторі могил показав різноманітність його варіантів — за головою (с. Скельки поховання 13) або ліворуч від голови (с. Глине курган 26/1), на рівні правого коліна (с. Глине курган 31/1) або правої гомілки (с. Глине курган 54/3); на рівні лівого стегна (с. Глине курган 14/2) або лівого плеча (с. Володимирівка курган 3/1). Очевидно, що чітких канонів щодо розташування сокир відносно небіжчиць не було.

Щодо визначення соціального статусу жінок із сокирами, зупинюсь на кількох моментах. 1) Розгляд типів поховань засвідчив, що у п'яти випадках (враховуючи і ґрунтову могилу) вони були основними, і до того ж три з них були єдиними в кургані. Тобто саме для них зводили окремий насип. І ще одна могила була бічною, правдоподібно, синхронною основній. 2) У п'яти випадках поховання одноосібні і лише в одному (с. Скельки, поховання 13) йдеться про асинхронне захоронення — більш раннє чоловіка та значно пізніше жінки з немовлям. 3) Насипи курганів вирізняються невеликими розмірами — від плям до 0,65 м при діаметрі від 8,0 до 20,0 м. І лише один насип (с. Глине курган 14/2) має відносно більші розміри: висота його 1,3 м при діаметрі 26,0 м. 4) Речовий супровід характеризується певною скромністю (доволі обмежені асортимент та кількісні показники). Втім у двох комплексах (с. Глине курган 14/2 і 31/1) наявні імпортні бронзові люстра та прикраси з дорогоцінних металів: срібні (пара сережок) та золоті (пара сережок і 13 нашивних платівок), відповідно. Отже, сукупність розглянутих вище ознак поховальних комплексів засвідчує, що скіфські войовниці — володарки сокир були переважно представницями середнього стану суспільства номадів. Тож розглядати сокири як маркер високого соціального рангу небіжчика навряд чи коректно. Хіба що йдеться про т. зв. парадні або церемоніальні сокири-клевці з різноманітним декором.

Ревізія асортименту заупокійного супроводу дозволяє відзначити кілька особливостей. 1) Лише в одній могилі (с. Глине курган 14/2) зброю репрезентовано єдиною сокирою. До решти наборів долучено стріли (від двох до 59), крім того, до комплектів входили дротик (с. Скельки поховання 13) і дерев'яний щит (с. Глине курган 31/1). 2) У п'яти могилах (за винятком набору з с. Глине курган 14/2) були наявні різні металеві елементи кінської збруї. 3) У всіх наборах наявні прикраси із намистин

(нашийні або наручні), у трьох — сережки і ще в трьох фібули. 4) До цього варто додати, що для більшості комплектів речового супроводу саме могильника біля с. Глине є характерними досить скромні кількісно набори стріл (у нашому випадку від двох до 11) і набори намистин у браслетах (від двох до 12), і одночасно великі (на відміну від комплектів з могил Нижньодніпровської степової групи) сервізи різноманітного посуду.

Вік смерті жінок, похованих із сокирами, визначається в інтервалі від 20 до 35 років. Це відповідає загальним показникам віку войовниць, відміченим для скіфського населення Степового Причорномор'я (Круц 2017, с. 137). Висока смертність жінок у молодому віці (20—35 років) є показовою для багатьох палеопопуляцій.

Є ще один аспект, на якому варто зупинитися — призначення або сфера використання сокир, що співвідносяться зі скіфами загалом і зі скіфськими войовницями зокрема. Спираючись на висловлені свого часу думки А. І. Мелюкової про те, що бойові сокири явно мали другорядне значення для скіфського війська (Мелюкова 1964, с. 66), та Г. М. Курочіна (1993) про те, що до 4 ст. до н. е. вони вже практично виходять з ужитку в Європейській Скіфії; В. П. Ніконоров розглядає скіфські сокири у ритуально-символічній площині. На його погляд, оскільки практично всі сокири на теренах Скіфії походять із поховань, їх можна вважати сакралізованими предметами, навмисно розміщеними там з певною ритуальною метою. І додатковими характеристиками до їхньої сакральності у межах поховального обряду додаються: 1) парадний вигляд самої зброї як знаку влади та високого соціального стану; 2) специфічне, спочатку навмисне розміщення у могильних спорудах; 3) жіноча стать небіжчиць, що супроводжуються похованням сокир (Никоноров 2015, с. 396, 398—399).

З приводу ***першої запропонованої характеристики*** відзначу, що йдеться здебільшого про т. зв. парадні або церемоніальні клевці і чекани, декоровані високохудожніми зображеннями або прикрашені золотими стрічками, із могил представників скіфської еліти. До того ж, сам автор поділяє думку колег про те, що такі сокири поєднували функції церемоніальної та бойової зброї (Никоноров 2015, с. 399—401). То ж про ординарні залізні бойові сокири в цьому випадку взагалі не йдеться. ***Друга характерна риса*** сакралізації скіфських сокир, за В. П. Ніконоровим, — їхнє специфічне розміщення в могилах. Автор згадує парадний клевець з Бердянського кургану, що висів на гаку, та залізну двосічну сокиру з поховання 43 Миколаївського могильника, яку встромили в дно могили (тобто залишили в «робочому стані») і при цьому припускає, що «*обрядові дії, вчинені в обох цих випадках, крім власне наміру забезпечити небіжчиків необхідною їм зброєю у потойбіччі, переслідували ще й певні цілі магічного характеру*» (Никоноров 2015, с. 402). Тобто знову допускається двоїста роль сокир. Утім, нагадаю, що сокири, як от і зразки зброї інших типів, локалізувалися у різних частинах могил відносно небіжчиків та небіжчиць — частіше обабіч тіла (вздовж руки або вздовж стегна), проте добре відомі й інші варіанти розміщення — за головою чи поруч із нею, у ногах, поперек тіла, або в куті могили. До речі, в скіфських жіночих могилах обряд встромляння саме залізної сокири в підлогу (як магічний ритуал) не зафіксований жодного разу. І ***третя характерна риса*** ритуального шанування сокир — співвідношення їх із жіночими поховальними комплексами. Тут йдеться про те, що сокири — вкрай рідкісні знахідки у жіночих могилах, причому вони мають розглядатися як знаки приналежності їх власниць до високого соціального стану, зважаючи на наявність дорогих та / або численних речей у могилі. З урахуванням сокири з поховання 2 кургану 14 біля с. Глине, де іншої зброї не було, пропонується вважати таку річ престижним вотивом, який належав, найімовірніше, жриці ніж войовниці. Як непряме підтвердження ритуального характеру покладання бойових сокир до скіфських жіночих поховань наводиться факт наявності сокир серед інвентарю поховань знатних сарматок (Никоноров 2015, с. 403—405). Тут хочу ще раз нагадати, що, по-перше, параметри поховальних споруд та кількісно-якісний склад речового супроводу скіф'янок із сокирами свідчать, що вони були переважно представницями середнього стану суспільства номадів. І, по-друге, що згадане вище поховання 2 є єдиним з шести жіночих могил, де сокира була єдиним предметом озброєння. В решті могил наявні стріли, а в двох із них ще й дротик і щит. А це, на мою думку, підтверджує приналежність власниць сокир саме до військового стану.

Підсумовуючи розгляд питання про призначення бойових сокир з жіночих могил, зазначу наступне. По-перше, навряд чи можна говорити про сакральний характер ординарних залізних бойових сокир. До числа сакральних або ритуальних, імовірно, належать оригінальні художньо оформлені клевці та топірці-скіпетри, які відрізняються витонченістю та явною втратою первісної функції за рахунок посилення декоративного оформлення. Проте в жіночих могилах такі речі не відомі. По-друге, звичайні бойові сокири не є ознакою високого соціального статусу і тим більше інсигнеєю влади. Найімовірніше, вони відзначають певний військовий, а не майновий стан. По-третє, в розташуванні сокир у просторі могил не простежується чіткого регламенту, отже за такого розмаїття варіантів локалізації не йдеться про специфічні магічні дії, а лише про звичний ри-

туал покладання особистих речей небіжчика для подорожі у потойбіччя як один з елементів усталеного похоронного обряду.

Хронологічно поховальні комплекси скіфських жінок з бойовими сокирами розподіляються на дві частини: могили Нижньодніпровської степової групи датуються 4 ст. до н. е., в той час як могили Дунай-Дністровської степової групи — у межах останньої чверті 3 — першої половини 2 ст. до н. е.

Висновки. Отже, наведені вище дані та аргументи дозволяють відзначити кілька важливих, на мій погляд, моментів.

1. Усі сокири з поховань скіфських войовниць залізні. Типологічно та за розмірами вони цілком відповідають зразкам з інших скіфських могил Європейської Скіфії.

2. Розміщення сокир у просторі могил демонструє різноманітність його варіантів. Це означає, що чітких канонів розташування цієї зброї відносно небіжчиць не було (утім як і в могилах чоловіків).

3. Характер (переважно основні та одноосібні) і розміри поховань, а також асортимент і кількість речей у них свідчать, що скіфські володарки сокир були переважно представницями середнього стану суспільства номадів.

4. Вік жінок, яких поховали із сокирами, визначається в межах 20—35 років. Тобто йдеться про найбільш активних учасниць військових формувань, які могли брати участь у ближньому бою.

5. У могилах жінок знайдені лише ординарні залізні сокири, зазвичай у наборах з іншою зброєю, переважно стрілами. Витончені та художньо оформлені клевці або сокири-скіпетри, які слугували символами високого соціального стану та влади, у жіночих могилах не відомі.

6. Сокири з жіночих та чоловічих поховальних комплексів хронологічно не відрізняються.

7. Залізні бойові сокири з жіночих могил, поряд з іншими видами зброї, очевидно, використовувалися за своїм прямим призначенням. Вони не стосувалися інсигній влади, а позначали належність жінок до військового стану.

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запорожье: ЗГУ.

Бессонова, С. С. 1984. О культе оружия у скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 3-21.

Бехайм, В. 1995. *Энциклопедия оружия (руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.)*. Перевод с немецкого А. А. Девель и др. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург оркестр.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.

Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Вознесенская, Г. А., Недопако, Д. П. 1978. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 21-27.

Грицюк, В. М. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Чернівці: Місто.

Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 27-52.

Ильинская, В. А. 1982. Изображения скифов времени переднеазиатских походов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 38-47.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев: О. Філюк.

Курочкин, Г. Н. 1993. Богиня с зеркалом и герой с секирой (к проблеме антропоморфизации скифского искусства). В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева*. Новочеркасск, с. 68-91.

Литвинова, Л. В. 2011. Антропологический материал из грунтового могильника Скельки. В: Попандопуло, З. Х. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: ЗОКМ, с. 91-113.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.

Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.

Никоноров, В. П. 2015. Культ боевых топоров у древних ираноязычных народов: скифы Северного Причерноморья. В: Никоноров, В. П., Алёкшин, В. А. (ред.). *Академическое востоковедение в России и странах ближнего зарубежья (2007—2015): Археология, история, культура*. Санкт-Петербург: Контраст, с. 395-424.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Метео.

Погребова, М. Н. 1969. Железные топоры скифского типа в Закавказье. *Советская археология*, 2, с. 179-188.

Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 103-119.

Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)*. Киев: ИА НАН Украины.

Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: ЗОКМ.

Синика, В. С., Алемша, А. Н. 2000. Женские погребения с оружием позднескифского могильника у с. Глиное. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (материалы полевого семинара)*. Тирасполь: Приднепровский государственный университет, с. 43-46.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2014. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV — II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 345-366.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2012. Скифский могильник III—II вв. до н. э. у

с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (предварительные итоги исследования). В: Тельнов, Н. П. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский госуниверситет им. Т. Г. Шевченко, с. 5-15.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Фиалко, Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

Черненко, Е. В. 1980. Скифские боевые топоры (Типология и происхождение). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.)*. Днепропетровск: ИА АН УССР, с. 88.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Шелехань, О. В. 2010. Зображення бойових сокир на антропоморфних стелах скіфського часу. В: *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (28—29 октября 2010 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 36-37.

Шелехань, О. В. 2012a. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3-13.

Шелехань, О. В. 2012b. Історія дослідження виробництва бойових сокир скіфського типу. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 58-60.

Шелехань, О. В. 2016. Поховання скіфських воїнів із сокирами з любимівського могильника (за матеріалами Каховської експедиції). *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 15-28.

Шрамко, Б. А., Фомін, Л. Д., Солнцев, Л. О. 1970. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза і сталі. *Археологія*, XXIII, с. 40-58.

Шрамко, И. Б. 1989. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время. В: *Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов конференции*. Донецк: ДОКМ, с. 149-150.

Шрамко, И. Б. 1994. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. *Древности*, 1, с. 43-57.

Шульц, П. Н. 1976. Скифские изваяния. В: Сокольский Н. И., Брашинский И. Б. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 218-231.

Cernenko, E. V. 1983. *The Scythians, 700—300 BC*. Osprey Military Men-at-Arms Series, 137. London: Osprey.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, XXII, p. 29-47.

Nikonorov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4, p. 179-232.

REFERENCES

Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Bessonova, S. S. 1984. O kulte oruzhiia u skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-21.

Bekhaim, V. 1995. *Entsiklopediia oruzhiia (rukovodstvo po oruzhievedeniiu. Oruzheinoe delo v ego istoricheskom razvitii ot nachala srednikh vekov do kontsa XVIII v.)*. Perevod s nemetskogo A. A. Devel i dr. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg orkestr.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 140-156.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materiale skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Voznesenskaia, G. A., Nedopako, D. P. 1978. Tekhnologiia proizvodstva metallicheskikh izdelii Trakhtemirovskogo gorodishcha. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 21-27.

Hrytsiuk, V. M. 2009. *Viisko skifiv (ozbroiennia, orhanizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Chernivtsi: Misto.

Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arkheolohiia*, XII, s. 27-52.

Ilinskaia, V. A. 1982. Izobrazheniia skifov vremeni perednеaziatskikh pokhodov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 38-47.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kyiv: O. Filiuk.

Kurochkin, G. N. 1993. Boginia s zerkalom i geroi s sekiroi (k probleme antropomorfizatsii skifskogo iskusstva). In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Skifiia i Bospor. Arkheologicheskie materialy k konferentsii pamiati akademika M. I. Rostovtseva*. Novocherkassk, s. 68-91.

Litvinova, L. V. 2011. Antropologicheskii material iz gruntovogo mogilnika Skelki. In: Popandopulo, Z. Kh. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: ZOKM, s. 91-113.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*. Moscow: Nauka.

Murzin, V. Yu., Fialko, O. Ye. 1998. Zbroia z Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-112.

Nikonorov, V. P. 2015. Kult boevykh toporov u drevnikh iranoiazychnykh narodov: skify Severnogo Prichernomoria. In: Nikonorov, V. P., Alekshin, V. A. (ed.). *Akademicheskoe vostokovedenie v Rossii i stranakh blizhnego zarubezhia (2007—2015): Arkheologiia, istoriia, kultura*. Sankt-Peterburg: Kontrast, s. 395-424.

Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moscow: Meteo.

Pogrebova, M. N. 1969. Zheleznye topory skifskogo tipa v Zakavkaze. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 179-188.

Polin, S. V. 1984. Zakhoronenie skifskogo voina-druzhinnika u s. Krasnyi Podol na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 103-119.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utliukskogo mezhdurechia (v Severo-zapadnom Priazove)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: ZOKM.

Sinika, V. S., Alemsha, A. N. 2000. Zhenskie pogrebeniia s oruzhiem pozdneskifskogo mogilnika u s. Glinoe. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i drevnie kultury Podnestrovia (materialy polevogo seminara)*. Tiraspol: Pridneprovskii gosudarstvennyi universitet, s. 43-46.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2014. Kompleks vooruzheniia i predmetov voinskogo snariazheniia iz skifskogo mogilnika kontsa IV — II vv. do n. e. u s. Glinoe v Nizhnem Podnestrove. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (Kagalnik, 26—29 aprelia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN, s. 345-366.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2012. Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe na levoberezhe Nizhnego Dnestra (predvaritelnye itogi issledovaniia). In: Telnov, N. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria III—II vv. do n. e.* Tiraspol: Pridnestrovskii gosuniversitet im. T. G. Shevchenko, s. 5-15.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Fialko, E. E. 2013. Seriia pogrebenii amazonok iz Nizhnego Podneprovia. *Stratum plus*, 3, s. 203-222.

Chernenko, E. V. 1980. Skifskie boevye topory (Tipologiia i proiskhozhdenie). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR (Dnepropetrovsk, aprel 1980 g.).* Dnepropetrovsk: IA AN USSR, s. 88.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki stepei Severnogo Prichernomoria.* Kyiv: Naukova dumka.

Shelekhan, O. V. 2010. Zobrazhennia boiovykh sokyr na antropomorfnykh stelakh skifskoho chasu. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (28—29 oktiabria 2010 g.).* Kharkov: NTMT, s. 36-37.

Shelekhan, O. V. 2012a. Boiovi sokyry skifskoho typu z Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-13.

Shelekhan, O. V. 2012b. Istoriia doslidzhennia vyrobnytstva boiovykh sokyr skifskoho typu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 58-60.

Shelekhan, O. V. 2016. Pokhovannia skifskykh voiniv iz sokyramy z liubymivskoho mohylnyka (za materialamy Kakhovskoi ekspedytsii). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 15-28.

Shramko, B. A., Fomin, L. D., Solntsev, L. O. 1970. Tekhnika vyhotovlennia skifskoi nastupalnoi zbroi iz zaliza i stali. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 40-58.

Shramko, I. B. 1989. Izgotovlenie toporov i tesel u lesostepnykh plemen basseina r. Vorskly v skifskoe vremia. In: *Problemy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov konferentsii.* Donetsk: DOKM, s. 149-150.

Shramko, I. B. 1994. Razvitie kuznechnogo remesla u plemen basseinov Vorskly i Psla v skifskuiu epokhu. *Drevnosti*, 1, s. 43-57.

Shults, P. N. 1976. Skifskie izvaianiia. In: Sokolskii N. I., Brashinskii I. B. (ed.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira. Sbornik pamiati B. V. Farmakovskogo.* Moscow: Nauka, s. 218-231.

Cernenko, E. V. 1983. *The Scythians, 700—300 BC.* Osprey Military Men-at-Arms Series, 137. London: Osprey.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

Nikonorov, V. P. 2014. The Parade Hatchet-Klevets from Old Nisa (A Contribution to the Study of the Combat Hatchets and Their Cult in Ancient Central Eurasia). *Anabasis*, 4, p. 179-232.

O. Ye. Fialko

BATTLE AXES OF AMAZONS OF EUROPEAN SCYTHIA

Weapons are one of the most important elements of the material culture of the North Pontic nomads. Archaeological finds from the steppe kurhans testify that the Scythians were armed with bows and arrows, spears and javelins, slings, swords and daggers, battle axes, horseman's picks (pick axe), hammers and maces. However, not all types of weapons were equally common, and battle axes were less popular.

Relatively few battle axes came from burial assemblages on the territory of European Scythia — from 50 to 100 items, according to the data of various researchers. By morphological features, two groups are distinguished: battle axes (three divisions) and axes with hammers (two divisions). The length of the wooden handles in most cases is about 50—70 cm. Battle axes are known in Scythian burial sites from the 7th to the 2nd century BC. Finds of early specimens are correlated mainly with antiquities of the Forest Steppe, while later specimens are concentrated in the central part of the territories of European Scythia. Until recently, it was believed that this type of weapon marked only male Scythian burials, however, the presence of axes in several female burials proves otherwise.

The use of axes by the Amazons is mentioned in the works of several ancient authors, the works of ancient art demonstrate this phenomenon as well. According to archaeological materials, battle axes were found in only six (2 %) women's graves: two in the Lower Dnipro Steppe Group and four in the Lower Dniester Steppe Group. An examination of the burial complexes of Scythian female warriors with axes made it possible to note several characteristic features.

1. All axes are iron. Five of them have a single blade, from 16.5 to 22 cm long. And only one axe has a double blade. It is also stand out by its small size — 14.6 cm. Typologically and in terms of size, all these axes fully correspond to samples from other Scythian graves of European Scythia.

2. An examination of the placement of axes in the graves showed a variety of its options. This means that there were no clear canons for the location of axes regarding the dead.

3. The nature and size of the burials, as well as the assortment and number of grave goods testify that Scythian female warriors armed with axes were mainly representatives of the middle class of nomadic society.

4. The age of women who were buried with axes is determined to be between 20 and 35 years old. This means that we are talking about the most active members of military units.

5. Only ordinary iron axes were found in women's graves, usually in sets with other weapons, mainly arrows. Gala and artistically decorated pick axes or sceptre axes, which served as symbols of high social status and power, are not known in women's graves.

6. Axes from women's graves typologically and chronologically do not differ from those found in men's graves.

Therefore, iron axes from women's graves, along with other types of weapons, were obviously used for their intended purpose. They were not part of the insignia of power but marked the belonging of women to the military state.

Keywords: weapons, axes, graves, the Amazons, European Scythia.

Одержано 23.04.2023

ФІАЛКО Олена Євгенівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FIALKO Olena Ye., Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266,

e-mail: ofialka@ukr.net.

УДК 904.22(282.247.32-196.6:292.485)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.08

С. А. Скорий, Р. В. Зимовець

БІМЕТАЛЕВИЙ ЧЕКАН ІЗ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ: ПРИВІД ДЛЯ РОЗМОВИ ПРО ПОДІБНУ ЗБРОЮ РАННЬОСКІФСЬКОЇ ДОБИ В ЄВРАЗІЇ

Однією з цілей статті є введення до наукового обігу біметалевого чекана епохи скіфської архаїки, знайденого поблизу м. Охтирка Сумської обл., в басейні р. Ворскла (Дніпровське лісостепове Лівобережжя). Це другий достовірно виявлений екземпляр подібної ударної зброї ближнього бою в Україні після чекана, що походить із Оріхового (Донецька обл.). Публікація цієї зброї послужила приводом для роздумів про місце біметалевих чеканів у колі озброєння населення Євразії ранньоскіфської доби, їхньої генези, хронології, шляхів поширення у великому ареалі — Прикубання, Північний Кавказ, Закавказзя, Мала і, можливо, Передня Азія, Поволжя, Південне Приуралля, Центральна Азія (Приаралля), Південно-Західний Сибір. Сьогодні в цей ареал однозначно можна включити Північнопричорноморський степ та лісостеп сучасної України. Дослідження підтверджує, що біметалеві чекани є надійними маркерами маршрутів євразійських кочовиків скіфської доби, зокрема скіфів, періоду славнозвісних передньоазійських походів.

Ключові слова: *біметалеві чекани, ранньоскіфська доба, Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Євразія, передньоазійські походи скіфів.*

Вступ, або про визначення досліджуваного озброєння [1]. У колі бойових сокир скіфської епохи, і в паноплії власне скіфів, трапляються, хоча і небагато, екземпляри, досить відмінні від інших предметів цієї категорії зброї ближнього бою. Їхня основна особливість — обов'язкове оформлення однієї зі сторін бойової частини сокири у вигляді прямого або злегка зігнутого, досить довгого, киркоподібного, гострого бойка. Інша сторона, найчастіше, — молоточкоподібна, іноді має вигляд дуже широкого леза, властивого бойовим сокирам. Переважно ці сокири мають звичайний проух, хоча деякі відрізняються наявністю втулки для закріплення на ручці. Іншими словами, вони можуть бути провушні і втульчасті. Матеріалом для виготовлення цієї групи бойових сокир зазвичай слугувало залізо (сталь), рідше вони є бронзовими або біметалевими (бронзова втулка і залізна бойова частина). Наявність гострого бойка свідчить, що це було ударне озброєння ближнього бою. За безперечної своєрідності цих бойових сокир (принаймні у колі озброєння культур скіфського типу), до цього дня немає узгодженого їх найменування.

У період перших знахідок подібної зброї дослідники не обтяжували себе термінологією, називаючи її просто сокирою або сокиркою (напр.: Прушевская 1917, с. 53—54), а згодом часто-густо для одного і того ж (або близького морфологічно) озброєння стали пропонувати різні терміни. Так, для бойових сокир, відомих на території Сибіру, особливо в Мінусинській улоговині, де вони надзвичайно широко представлені в тагарській культурі, а також в області ананьїнської культури Прикам'я, застосовували термін **клевець**, найчастіше поширюючи це поняття і на дуже значну кількість сокир, як правило бронзових (Киселев 1949, с. 115; Збруева 1952, с. 104, 107). Одиниці такої зброї, віднайденої в старожитностях савроматської культури Поволжя і Приуралля, також називали клевцями (Смирнов 1961, с. 75). Подібну ситуацію в термінології цього виду бойових сокир спостерігаємо і щодо сакських старожитностей Євразійського Степу, наприклад, Приаралля: їх називали клевцями, клевцями-чеканами

1. Щиро дякуємо колегам, які допомогли підготувати нашу роботу: В. А. Підобіду, Ю. Б. Полідовичу, А. Г. Тощеву, Г. А. Базарбаєвій, Д. В. Черемісину.

© С. А. СКОРИЙ, Р. В. ЗИМОВЕЦЬ, 2023

(Вишневская 1973, с. 98), або клевцями (Яблонский 1996, с. 43).

Цей самий термін був поширений від 1960-х р. і на невелику групу ударної зброї такого типу, відому у скіфських старожитностях Північного Причорномор'я (Іллінська 1961, с. 34; Мелюкова 1964, с. 67—68).

Говорячи про своєрідність цього озброєння, В. А. Іллінська та А. І. Мелюкова відзначали наявність у клевців ромбоподібного у перетині довгого клинка з коротким молоточковидним обухом.

Водночас фахівці з культури скіфського часу Сибіру, зокрема карасукської і, особливо, тагарської, ударну зброю ближнього бою стали однозначно називати **чеканами** (Членова 1967, с. 25, 357, табл. 7; Членова 1981, с. 4—7) і відзначали її особливість: звужене, гостре лезо або бойок.

До речі, найменування цієї зброї саме чеканом не випадкове. Ще раніше, у 1950-х рр., М. П. Грязнов, запропонував диференціювати такі сокири на дві групи: чекани — зброя з прямим вістрям, клевці — з дзьобовидно загнутим вістрям, (Грязнов 1956, с. 39). Цю пропозицію підтримала Н. Л. Членова, яка зазначила, що у тагарській культурі зброї із загнутим бойком, тобто клевців, немає (Членова 1967, с. 25).

Згодом цей термін почали стійко використовувати для позначення цієї ударної зброї ближнього бою в культурах скіфо-сибірського світу Євразії, передовсім згаданої тагарської культури Мінусинської улоговини (напр.: Васильев 2001; Субботин 2014, с. 16—20). Більше того, так стали називати найчастіше й ударну зброю, знайдену, наприклад, на Уралі (Таиров 2010), Північному Кавказі (Пьянков 2005) та у Північному Причорномор'ї (Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994).

Нині деякі зразки згаданого озброєння скіфської епохи деякі дослідники визначають як чекани, а інші без жодних застережень (або із ними) називаються клевцями (Алексеев 1993, с. 105—106; 2003, с. 50—52; Иванчик 2001, с. 42—43, 46—47; Балахванцев 2011; 2015; Папуашвили, Балахванцев 2016). Так, А. Ю. Алексєєв припускав, що термін «чекан» є точнішим стосовно цієї зброї, але «за традицією» і враховуючи наявність під бойком «дзьоба хижого птаха» його можна назвати «клевцем» (Алексеев 2003, с. 50, виноска 16).

Мабуть, слід сказати, що існує думка і про тотожність понять «чекан» і «клевець», що позначилась на ряді робіт (Кочеев 1988, с. 146—148; Горелик 1993, с. 53; Курочкин, Субботин 1993). Раніше ця думка певною мірою відображена в монографії О. О. Вишневської (Вишневская 1973, с. 98).

І все ж очевидні морфологічні відмінності зумовлюють доцільність застосування двох різних понять для цих категорій зброї. На нашу думку, підхід М. П. Грязнова, запропонований ще 1956 р., не застарів. Так, Є. В. Черненко, працюючи над типологією бойових скіфських сокир, виділяв у групі однолезової зброї чекани та клевці-сокири. І, не зупиняючись на особливостях клевців-сокир, він розділив чекани на кілька підгруп: дугоподібні, з обухом, що розширюється (довго- і короткообушні) і з прямим обухом (Черненко 1980, с.88).

Ураховуючи конструктивні відмінності, В. А. Кисіль відніс до чеканів ударну зброю ближнього бою зі стрижнеподібним бойком, а до клевців — з ножеподібним (Кисель 2008, с. 112).

О. В. Шелехань нещодавно також запропонував виділяти в сукупності ударно-рубальної зброї скіфського часу в Північному Причорномор'ї дві основні групи — сокири і чекани, розглядаючи «клевці» як нижчу таксономічну одиницю чеканів (Шелехань 2012, с. 5). Чекани, на думку О. В. Шелеханя, це зразки зброї з прямою бойовою частиною (він вказує лише на одну знахідку подібної зброї — з Оріхового), клевці ж мають вигнутий профіль. У відділі «клевці» О. В. Шелехань виділяє три типи (Шелехань 2012, с. 6).

Примітно, що Є. В. Черненко і О. В Шелехань орієнтувались переважно на ознаки чеканів і клевців, запропоновані, як зазначаено вище, у 1950-х рр. М. П. Грязновим, проте без посилання на першоджерело.

Підкреслимо, що диференційований підхід до рубально-ударної зброї ближнього бою з використанням термінів «чекан» і «клевець» видається вірним. Для нас чекани — це ударна зброя ближнього бою з прямим різної ширини клинком, що має з одного боку загострений бойок, а з іншого — різної довжини молоточкоподібний обух. Чекан ніколи не має поєднання бойка і широкого леза, властивого сокирі. Клевець же має вигнутий дзьобовидний профіль, зазвичай молоточкоподібний обух, хоча зрідка він має широку частину, звичну для сокир (напр., бронзовий екземпляр із Цукур-Лімана, на Тамані, і залізний, знайдений на Трахтемирівському городищі, в басейні р. Рось) (Прушевская 1917, с. 53—54, рис. 11; Ковпаненко 1971, с. 119, рис. 2: 41). Ця ударна зброя ближнього бою (чекани та клевці) мала єдину функцію і була надзвичайно ефективною у застосуванні проти певних категорій металевого обладунку. Наявність у них гострого бойка (порівняно з іншою зброєю ближнього бою) давала змогу зосередити силу удару на мінімальній площі ураження. До речі, є думка, що поява у кочовиків литих масивних шоломів типу кубанських, здатних ефективно захистити голову воїна, пов'язана саме з використанням чеканів і клевців (Варенов 1990, с. 58). Чекани і клевці, як, втім, і взагалі бойові сокири, були (судячи, наприклад, з зображень на предметах торевтики) зброєю пішого воїна для використання у рукопашному бою.

Рис. 1. Біметалевий чекан із Охтирки, Сумська обл.

Артефакт і контекст знахідки. Чекан, якому присвячена наша публікація і який став приводом для роздумів про цю групу озброєння ближнього бою, передав нам для вивчення харківський колекціонер М. М. Григор'янц. Цей артефакт потрапив до нього безпосередньо від знахідників. За їхніми словами, предмет було виявлено 2018 (або 2019?) року на невеликій глибині за допомогою металодетектора у лісистій місцевості на захід — північний захід від м. Охтирка Сумської обл. Це басейн р. Ворскла, у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, дуже насичений старожитностями скіфської доби. Район знахідки розташований приблизно за 30 км на північний схід від грандіозного Більського городища скіфського часу (площа — понад 5000 га), що знаходиться в основному на території Полтавської обл. і лише невелика північна частина входить до Сумської обл.

За інформацією М. М. Григор'янца, неподалік від місця виявлення чекана знайдено також ряд виробів із бронзи скіфської доби: вудила зі стрем'ячкоподібними закінченнями (ціла ланка і два фрагменти, кінці «стрем'ячка» опущені донизу, гризла вкриті опуклим орнаментом у вигляді «квадратиків»), 12 дволопатевих наконечників стріл із високою втулкою (два поламані), дзеркало з центральною ручкою-петелькою і високим бортиком. Говорити про ці знахідки як інвентар, що походить із конкретного поховання ранньоскіфської пори, у світлі наявної інформації, на жаль, не доводиться, хоча, судячи з усього, предмети належать до одного хронологічного горизонту. По-перше, кидається у вічі дуже добра збереженість заліза (сталі) біметалевого чекану, що не властиво зброї, знайденій у похованнях, але є цілком звичайним для залізних виробів скіфської доби (зокрема озброєння), виявлених на невеликій глибині. По-друге, у колі виключно «чоловічих» військових аксесуарів є бронзове дзеркало — типовий жіночий інвентар. Дуже обережно можна припустити, що всі ці знахідки маркують якесь культове місце. Можливо, на користь цього свідчать сильно пошкоджені бронзові вудила, що могло бути пов'язане з проявом ритуального псування (Скорый, Зимовец, Орлик 2022).

Опублікований чекан складався з чотирьох основних деталей: трьох металевих — бойової ударної частини, бронзової втулки, втоку, і одної дерев'яної — ручки, що не збереглась (або сокирища), на яку кріпилися металеві деталі (рис. 1—3).

Бойова (ударна) частина виготовлена з одного залізного (або сталевого), досить прямого і вузького, добре прокованого, клиноподібного бруска загальною довжиною 25,5 см, із чітко вираженим ребром жорсткості по центру, що плавно звужується до вістря. Бойову частину складають киркоподібний бойок, ромбоподібний у перетині, довжиною 15,5 см і з максимальною шириною до 2,0 см, і молоточкоподібний обух, також ромбоподібний у перетині, довжиною 7,5 і з максимальною шириною до 1,5 см. Вона була вставлена і закріплена у бронзовій втулці, відрізняється дуже гарною збереженністю. Водночас слід зазначити, що вістря бойка розклепане, скоріш за все, внаслідок сильного удару (або ударів) об металеву поверхню (рис. 1; 3: 1).

Втулка чекана — бронзова, лита, циліндрична, виготовлена в техніці лиття за двосторонньою моделлю. Довжина (висота) її 6,8 см. У перетині має овальну форму діаметром 3,0 × 2,5 см. Зверху втулка перекрита грибоподібним навершям у вигляді опуклого щитка, що лежить краями на бойовій ударній частині. Нижче розташований горизонтальний валик,

Рис. 2. Бронзовий вток біметалевого чекана з Охтирки

який точно збігається з ребром жорсткості на ударній частині чекана. Майже прямий кут у місці зчленування втулки та бойка прикрашений стилізованим зображенням об'ємної голівки хижого птаха. Очі птиці моделюються двома наскрізними отворами, дзьоб довгий, загнутий, схоже, зі слідами пізнього облому. Цей декоративний елемент знаходиться на втулці і, безперечно, був відлитий разом із нею. Довжина голівки 1,4 см, ширина — 1,0 см.

Кріплення бойової частини клинка в бронзовій втулці здійснено в такий спосіб: залізну частину вставлено у двоскладову форму і залито бронзою, потім втулку закрито зверху грибоподібним капелюшком. Таким чином, бойова частина чекана надійно закріплена в бронзовій втулці. У процесі корозії утворилися напливи заліза на бронзу втулки.

Кріплення втулки чекана на дерев'яній ручці здійснено в її нижній частині за допомогою круглого бронзового штифта, що проходив крізь деревину сокирища, і закріплений з двох сторін в отворах. Крім того, з однієї зі сторін, вище від вказаного кріплення, приблизно по центру втулки, знаходиться ще один отвір. Можливо, він також мав додаткову функцію кріплення. На цій же стороні втулки видно три довгасті коси поглиблення, нанесені, ймовірно, лопатою у момент розчищення металевого предмета. Нижня частина втулки має, судячи з усього, давнє пошкодження (рис. 1; 3: 1).

Вток, що вінчав кінець сокирища, має вигляд довгастого циліндра з округлою нижньою частиною завдовжки 7,9 см і діаметром 2,6 на 2,2 см. У верхній частині втока, на відстані 1,0 см від краю, розташований горизонтальний валик, подібний до того, що є у верхній частині бронзової втулки. В центрі валика з двох сторін є круглі отвори, в яких закріплений залізний штифт, за допомогою якого вток фіксувався на кінці сокирища. У районі кріплення штифта видні нальоти корозії заліза. У нижній частині втока є овальна лакуна (1,8 × (0,9—1,0) см), поза сумнівом, ливарний брак, що утворився через недолив металу у форму (рис. 3: 2). Якщо врахувати різний діаметр отвору втулки і втоку, можна дійти висновку, що дерев'яне сокирище у місці кріплення втока злегка звужувалось. Загальна довжина сокирища, на жаль, не зрозуміла.

З приводу довжини рукоятей бойових сокир (відповідно, чеканів та клевців) існують такі уявлення. В. А. Іллінська та А. І. Мелюкова (які брали до уваги, насамперед, зображення даної зброї ближнього бою на предметах торевтики та монетах) вважали, що вона відповідала довжині руки людини (Іллінська 1961, с. 43) або дорівнювала приблизно 1/3 людського зросту (Мелюкова 1964, с. 68). Найімовірніше, розмір рукояті або сокирища бойової сокири дійсно визначений індивідуальними особливостями воїна — його зростом і довжиною руки. Схоже, ці міркування підтверджують широко відома парадна сокира зі збереженою рукояттю з кургану 1/Ш Келермеського могильника (завдовжки 73,3 см) (Кисель 1997, с. 4) і зафіксована археологічно довжина рукояті тих же чеканів у деяких похованнях, наприклад, в кургані 2 некрополя Джал-Арик II (Західний Тянь-Шань, Киргизстан), де вона дорівнювала 55 см (Ташбаева 2011, с. 45—46, рис. 9).

Місце виробу у колі біметалевих чеканів Євразії. Екземпляр зброї, що публікується, належить до групи біметалевих чеканів, бойова частина яких (бойок і обушок) має вигляд єдиної пластини, виготовленої з високоякісного заліза або сталі. Трубчаста циліндрична втулка відлита з бронзи і, як правило, прикрашена пташиною голівкою. У поодиноких випадках біметалеві чекани прикрашені двома пташиними голівками, «паличкою» на втулці або взагалі не мають такого роду прикрас.

Свого часу вказану зброю ближнього бою в окрему групу чеканів виділила Н. Л. Членова (Членова 1981, с. 4—7). Пізніше цю ідею підтримав і розвинув А. С. Балахванцев, підкресливши, що саме поєднання цих двох ознак (біметалізм і наявність литої пташиної голівки) дає підстави виділяти ці екземпляри (зокрема серед біметалевих) в особливу групу чеканів або клевців, за його термінологією (Балахванцев 2015, с. 22). Ареал таких чеканів дуже великий і охоплює регіони Євразії: Прикубання, Північний Кавказ, Закавказзя, Малу і, можливо, Передню Азію, Поволжя, Південне Приуралля, Центральну Азію (Приаралля), Південно-Західний Сибір. Нині можна однозначно говорити й про степову і лісостепову зони Північного Причорномор'я (рис. 4). Проте кількість знахідок поки ще не надто значна.

Подібні чекани цілком обґрунтовано багато дослідників розглядають як один із виразних елементів найдавнішої культури номадів ранньої залізної доби, автентичної або привнесеної ззовні: у власне скіфів (напр.: Пиотровский 1989, с. 8; Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994; Балахванцев 2011, с. 44—49; 2015, с. 24 та ін.) і племен скіфського «кола» — саків, савроматів (напр.: Смирнов 1961, с. 75; Курочкин, Субботин 1993, с. 61—62; Дударев 1998, с. 89). Утім, є думка про них, як про елементи кімерійсько-скіфської панноплії (напр.: Алексеев 1992, с. 37; 2003, с. 50) або одну з категорій матеріальної культури власне кімерійців (напр.:

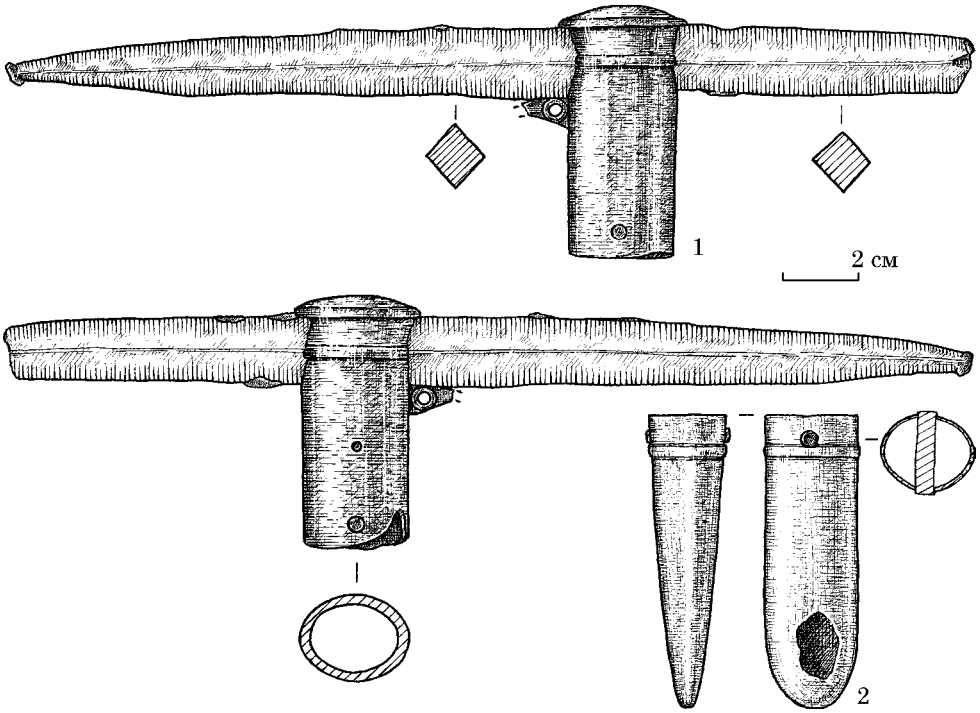

Рис. 3. Біметалевий чекан із Охтирки (рис. Т. В. Менчинської)

Иванчик 2001, с. 49). У будь-якому разі, біметалеві чекани, на думку ряду дослідників, маркують напрями і маршрути найдавніших кочовиків раннього залізного віку: вихідні території, місця перебування номадів у ході тих чи інших військових акцій, шляхи повернення на історичну батьківщину. «Біметалеві чекани, — цілком справедливо підкреслював А. Ю. Алексеєв, — одна з небагатьох категорій, що найповніше характеризує напрям і маршрут ранньої хвилі кочовиків» (Алексеев 1992, с. 37; 2003, с. 50).

Картографування цих артефактів, складання їхніх каталогів мають свою історію. З часом число чеканів цієї групи дещо збільшилось. Картографування біметалевих чеканів із голівкою хижого птаха здійснили Г. Коссак (Kossack 1983, Karte, с. 181), Б. Б. Піотровський

Рис. 4. Карта знахідок біметалевих чеканів на території Євразії

(Пиотровский 1989, с. 10, рис. 8), А. Ю. Алексєєв (Алексеев 1992, с. 202, рис. 1; 2003, с. 374, рис. 4). Переліки різної кількості знахідок наведено у низці робіт, найперша з яких належить Н. Л. Членовій (1981, с. 5, рис. 1). Пізніше їх опублікували С. В. Кузьміних (1983, с. 142), В. А. Підобід і М. М. Ключнєв (Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994), А. І. Іванчик (2001), А. Ю. Алексєєв (2003), А. В. П'янков (2005), А. Д. Таїров (2010), В. І. Козенкова (2014), А. С. Балахванцев (2015). Важливими є зведені таблиці ілюстрацій чеканів, представлені в статтях Н. Л. Членової (1981, с. 5, рис. 1), Б. Б. Піотровського (1989, с. 9, рис. 7), В. І. Козенкової (2014, с. 161, рис. 1), монографіях А. І. Іванчика (Иванчик 2001, с. 46—47, рис. 23) та А. Ю. Алексєєва (Алексеев 2003, с. 374, рис. 4).

Каталог А. С. Балахванцева є найповнішим (15 знахідок) і найґрунтовнішим, хоч і не вичерпує всього кола знахідок чеканів (про що далі), з досить докладним описом умов виявлення, пропонованими датами тощо (Балахванцев 2015, с. 23). Зазначимо, що у каталогах Н. Л. Членової фігурують шість біметалевих чеканів з голівками хижих птахів, у Б. Б. Піотровського — вісім, у В. А. Підобіда і М. М. Ключнєва — 11, А. В. П'янкова та А. І. Іванчика — 12, А. Ю. Алексєєва — 10, А. Д. Таїрова — 14, В. І. Козенкової — вісім (ще два вироби до чеканів не належать).

Однак, зважаючи на загальну нечисленність біметалевих чеканів, має сенс розглядати не лише екземпляри з голівкою хижого птаха на втулці (як це зробив А. С. Балахванцев), але й біметалеві чекани без подібних голівок, або з виступом під бойком у вигляді «палички». Ще один аргумент на користь такого загального розгляду полягає в тому, що литі втулки чеканів із голівкою хижого птаха чи без неї виготовлені однаково і досить подібні зовні, відрізняючись лише в деталях. Водночас варто погодитись із думкою В. А. Підобіда про те, що практично всі біметалеві чекани мають риси індивідуальності і абсолютно ідентичних екземплярів серед них немає (Подобед, Ключнев 1993, с. 45; Подобед 1994, с. 182). Потрібно також урахувати, що в низці знайдених чеканів залізна (або сталева) бойова частина збереглась украй погано внаслідок корозії, що ускладнює їх.

Нижче наведено каталог знахідок чеканів, взявши за основу зведення А. С. Балахванцева, з посиланнями, наскільки можливо, на першоджерела (таблиця) [1].

Чекани з пташиною голівкою під бойком.

1. *Село Борова, Нижнє Притоболля, Південно-Західний Сибір. Випадкова знахідка* (Могильников 1992, табл. 116: 10). В. А. Могильников датував чекан за аналогією з екземпляром із кургану 84 в Уйгараку VII—VI ст. до н. е. (Могильников 1992, с. 279), А. С. Балахванцев, вказуючи на сильну стилізацію пташиної голівки західносибірського чекана, вважає за можливе обмежити його дату VI ст. до н. е. (Балахванцев 2015, с. 23).

2. *Урочище Гора Сулак біля Оренбурга, Приуралля. Випадкова знахідка* (Смирнов 1964, рис. 77: 16). На думку К. Ф. Смирнова, зброя виготовлена ананьїнським майстром і потрапила у савроматське середовище як імпорт (Смирнов 1961, с. 75).

3. *Бугурусланський район, Оренбурзька обл., Приуралля. Випадкова знахідка* на розораному полі. Ранньоскіфський час. Приватна колекція (Балахванцев 2011; 2015). Особливістю цього чекана є наявність двох пташиних голівок — одна зверху бронзової втулки, інша — під бойком. А. С. Балахванцев датує бугурусланський екземпляр другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. (Балахванцев 2011, с. 46).

4. *Село Шантаріно Челябінська область, Південне Зауралля. Випадкова знахідка* 2010 р., за 3,2 км на південь від села, на лівому березі річки Каракулька (Таиров 2010). А. Д. Таїров зараз датує чекан VII ст. до н. е. (Таиров 2019, с. 127).

5—7. Чекани з *Ананьїнського могильника, Поволжя.* Один знайдений у могилі G (Збруева 1952, табл. XXII: 4), інший походить з поховання IX-X-XI, ще один чекан придбаний у місцевих селян (Кузьминых 1983, с. 142, 253, табл. LVI: 7—8, 10; Васильев 2001, рис. 2: 3). Чекани датовано кінцем VI або початком V ст. до н. е. (Збруева 1952, с. 106; Кузьминых 1983, с. 142; Васильев 2001, с. 36). Проте А. Ю. Алексєєв, враховуючи датування стріл із поховання C, одночасного, на його думку, з похованням G, запропонував для них дату VII ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 52). Питання про дату поховання буде розглянуто нами спеціально.

8. *Уйгарак, могильник, курган 84, Приаралля, Центральна Азія* (Вишневская 1973, табл. XX: 1). Бойок чекана обламаний. Виріб був у комплекті із бронзовим втоком. Поховання, в якому знайдено біметалевий чекан, за складом комплексу, насамперед сагайдаком, О. А. Вишневська датувала початком VI ст. до н. е. (Вишневская 1973, с. 123). Згодом Г. М. Курочкін і А. В. Суботін запропонували понизити комплекс до VIII—VII ст. до н. е. (Курочкин, Субботин 1993, с. 59). Докладніше на цьому питанні зупинимось далі.

9. *Село Імірлер поблизу Амасії, Центральна Анатолія (Туреччина), Мала Азія.* Кочівницьке поховання виявлено під час грабіжницьких розкопок 1971 р. Зберігся представницький інвентар: крім біметалевого чекана зі втоком є залізний меч, сагайдак, бронзові удила від кінської вуздечки (Ünal 1982, с. 65—81). Щодо дати цього поховання існують різні думки (від першої поло-

1. Далі номери по тексту відповідають номерам у таблиці.

вини VII до початку VI ст. до н. е.). Це питання ми докладніше розглянемо нижче.

10. *Район Муша, на захід від озера Ван, Східна Анатолія, Мала Азія. Випадкова знахідка* (Пиотровский 1989, рис. 7: 8).

11. Чекан із зібрання *Археологічного музею в Стамбулі* (Иванчик 2001, с. 47, рис. 22: 12). Точне місце виявлення предмета невідоме. Швидше за все, цей чекан знайдено на території Туреччини (Иванчик 2001, с. 48).

12. *Півострів Тамань, Прикубання, випадкова знахідка* (Мурзін, Шлайфер 2007, с. 112—113, рис. 3: 3; 2008, с. 49, 51, рис. 4: 3; 9). Автори відносять цю зброю до епохи скіфської архаїки (Мурзін, Шлайфер 2007, с. 111).

13. *Село Цаїші, р-н Зугдіді, Західна Грузія, Колхіда, Закавказзя. Випадкова знахідка* 2005 р. у районі ґрунтового могильника, що руйнується (Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 1, с. 291, рис. 2: 9). Спочатку А. С. Балахванцев вказував, що найближчою аналогією цаїшській знахідці є чекан із села Борова в Південно-Західному Сибіру, і схильний був відносити його до VI в. до н. е. (Балахванців 2015, с. 23). Пізніше, враховуючи ступінь опрацювання голівки хижого птаха під бойком, вважав можливою датою і кінець VII ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 203).

14. Чекан із зібрання *Метрополітен Музею в Нью-Йорку* (Пиотровский 1989, рис. 7: 4; Иванчик 2001, рис. 22: 3; Алексеев 2003, рис. 4: 10) Точне місце знахідки невідоме, проте в електронному каталозі музею зазначено походження: «*Західна Азія*» [1] і дата VI—V ст. до н. е. Цей чекан має низку особливостей. По-перше, це єдиний екземпляр, у якого втулка виготовлена зі срібла, а не з бронзи, як у решти. По-друге, на капелюшку втулки зображений хижак, що згорнувся. По-третє, екземпляр має дві пташині голівки: одна — під бойком, інша — під обушком. Датовано другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. (Горелик 1993, табл. XXVIII, 84) або VI—V ст. до н. е. (Фаркаш 1992, с. 170). Перша дата видається вірнішою (Алексеев 2003, с. 51). Слід наголосити, що це єдиний чекан із паспортом «Західна Азія», тобто теоретично, він може походити з території Ірану та Близького Сходу, хоча не виключено і малоазійське походження.

15. Чекан із зібрання *Британського музею в Лондоні* (Curtis, Kruszynski 2002, с. 74, рис. 43, № 178; Forgotten Empire 2005, с. 234, N 438). Місце знахідки — територія *Туреччини*. В електронному каталозі музею датований близько 600 р. до н. е. [2]

16. *Село Оріхове Антрацитівський район Луганської області, Україна, випадкова знахідка.* Був датований VIII—VII ст. до н. е. (Подобед, Ключнев 1993, с. 45—46; Подобед 1994, с. 183—184).

17. *Охтирка, басейн р. Ворскла, Дніпровське Лісостепове Лівобережжя. Випадкова знахідка.* Чекан виявлений у лісистій місцевості, на захід — північний захід від м. Охтирка Сумської обл. Приватна колекція.

Чекани без пташиної голівки під бойком.

18. *Перкальський могильник кобанської культури, Північний Кавказ.* Чекан походить зі зруйнованого поховання (Егоров 1955, с. 60, рис. 20: 3: Мелюкова 1964, табл. 21: 6). Н. Л. Членова звернула увагу на подібність цього виробу до тагарських бронзових чеканів, зокрема, на наявність «палички» між бойком і втулкою (на місці пташиної голівки), що є характерною особливістю ранньотагарських чеканів (Членова 1967, с. 26). Перкальський могильник датований VII ст. до н. е., чи кінцем VII—VI ст. до н. е. У контексті хронологічного пониження ранніх етапів тагарської культури ймовірним є більш раннє датування (про це нижче).

19, 20. *Село Ергета, західна частина, район Зугдіді, Західна Грузія, Колхіда, Закавказзя*, могильник Ергета II (розташований в 13,5 км від Цаїші), могильна яма 11. У ній разом із різноманітним інвентарем знайдені два чекани. Один із бойовою залізною частиною, хоча й сильно кородованою. Другий представлений лише бронзовою втулкою та фрагментом ударної частини (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200, рис. 1: 2, 3). За оформленням втулки обидва чекани надзвичайно схожі на екземпляр із Цаїші, тому автори публікації цілком резонно припустили, що вони також мали голівку хижого птаха під бойком, як і чекан із Цаїші. За хронологічною шкалою, розробленою Р. І. Папуашвілі, могильники, що містять інвентар, подібний до інвентарю з Ергета, датовані кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200).

21. *Могильник Ґунделен, верхів'я річки Баксан, Кабардино-Балкарія, Північний Кавказ.* Збереглась кругла бронзова втулка з двома валиками у верхній частині, а також фрагменти металу, що не ідентифікуються, у верхній частині (Виноградов 1972, с. 125, рис. 30: 12).

22. *Станиця Пластунівська, Краснодарський край, Прикубання, випадкова знахідка.* Фрагментований чекан (вціліла бронзова втулка із фрагментом залізної пластини) виявлено на орному полі. Втулка конічної форми, нерегулярного огранювання (цим вона подібна до чекану з Оріхового). Зверху закрита грибоподібним капелюшком, під яким два валики. Судячи з лінії облому у верхній частині втулки, там розташовувалась пташина голівка (Пьянков 2005, с. 280—281).

23. *Могильник Кічигіно I, курган 5, могила 1, Південне Зауралля.* Біметалевий чекан виявлено в багатому чоловічому військовому похованні, єдиному в кургані. Чекан розташо-

1. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/.
2. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1969-0719-1.

вувався праворуч від кістяка, у верхній частині стегна, бойовою частиною до ніг. Інвентар поховання, до якого входили дзеркало з довгою загостреною ручкою, архаїчний набір стріл, поясні обойми і бляхи-застібки, підковоподібні бляхи, бронзові і золоті бляхи, виконані в звіриному стилі (хижак котячої породи, мотив складного завитка тощо дали авторам розкопок змогу включити його до складу «аржано-кічигінського хронологічного горизонту» пам'яток Азіатської частини степової Євразії, що датовані другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Таиров, Боталов 2010, с. 55—68).

24. *Городище Нум III, Південно-Західний Сибір*. Дата при публікації: середина — друга половина I тис. до н. е. (Зиков и др. 1994, с. 145, № 193). Враховуючи помітну «стилізацію пташиної голівки, що увінчує втулку клевця», А. С. Балахванцев запропонував для чекана дату: кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Балахванцев 2015, с. 23). Чи можна розглядати плавний вигин верхньої частини втулки як стилізовану пташину голівку (що припускають публікатори чекана і А. С. Балахванцев) — питання відкрите. Однак, у будь-якому разі, цей виріб не належить до групи біметалевих чеканів, що мають литу голівку хижого птаха під бойком.

Отже, нині ми маємо достовірні відомості про 24 біметалеві чекани, у 17 з яких під бойком є скульптурне зображення голівки хижого птаха. Слід зазначити, що ця найтонша деталь біметалевих чеканів дуже схильна до ушкоджень: обломів, окиснень із боку бойкової частини. Також вона була найскладнішою деталлю для відливки. Тому не виключено, що на частині чеканів (зокрема, зі станиці Пластунівської, Гунделена, Ергета) голівки птахів втрачені через різні причини. Тобто з високою ймовірністю можна стверджувати, що біметалеві чекани без пташиної голівки під бойком є винятком із загального правила: у переважній більшості екземплярів скульптурна голівка птиці присутня.

За інформацією, розміщеною у статті Р. І. Папуашвілі та А. С. Балахванцева, є відомості про ще, як мінімум, п'ять біметалевих чеканів із голівкою птаха під бойком. Один екземпляр знайдено на Північному Кавказі і він знаходиться у приватній колекції в Москві, ілюстрації ще чотирьох, виявлених у Харківській і Вінницькій областях, з'являлись у мережі Інтернет (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 202, посилання 2) [1]. Зрозуміло, ці факти вимагають перевірки, але нехтувати відомостями про те, що подібні чекани можуть трапитись і в Дніпровському Правобережжі України, не варто.

Опублікований нами чекан з околиць м. Охтирка за формою бойової залізної частини (у вигляді прямого, досить вузького бруска з бойком, що звужується, і молоточкоподібним обушком), а також за оформленням верхньої частини бронзової втулки і голівки хижого птаха під бойком найбільше нагадує чекан з Імірлера (Анатолія). Відмінність є незначною: у нашого чекана у верхній частині втулки є один горизонтальний валик, а у екземпляра з Імірлера — два. Втім, заради об'єктивності потрібно вказати, що бойова частина із заліза імірлерської зброї пошкоджена корозією. У будь-якому разі, ці два чекани не є абсолютно ідентичними, хоча надзвичайно подібні один до одного. За зовнішнім виглядом бойової частини до охтирського чекана подібний екземпляр, знайдений на Тамані, що зберігається в Музеї зброї у Запоріжжі, але його бойова частина суттєво пошкоджена корозією.

Варто зазначити, що комплектність — бойова металева частина чекана і бронзовий вток для сокирища, подібно до того, як це має місце в Охтирці, відома ще лише у чотирьох випадках: у кургані 84 могильника Уйгарак, в Імірлері, похованні G Ананьїнського могильника і похованні 1 кургану 5 могильника Кічигіно I. Зовні всі ці втоки різні, однак їх поєднує одна риса, мабуть, притаманна всім чеканам: судячи з діаметрів втулок бойової частини і втоків, дерев'яні рукояті звужувались до кінця, на якому закріплювався вток.

Потрібно особливо наголосити, що чекан з Охтирки — друга після Оріхового достовірна знахідка цього виду зброї в Україні. Водночас охтирський чекан відрізняється від оріхівського: останній має лезоподібний бойок і високий обушок, у формі сильно витягнутого ромба у перетині (рис. 5).

Датування біметалевих чеканів. Більшість біметалевих чеканів є випадковими знахідками (12 екз.). Один чекан знайдено на городищі, тобто поза закритим комплексом. Ще 11 виявлені на території могильників, проте серед них у закритих комплексах лише 6 чеканів: у кургані 84 могильника Уйгарак, в Імірлері, кургані G в Ананьїно, у могильній ямі 11 могильника Ергета II (2 екз.), у похованні 1 кургану 5 могильника Кічигіно I.

1. Останнім часом у соціальних мережах, зокрема у фейсбуці, виставляють фото низки біметалевих чеканів, як правило, доброї збереженості. Це копії ілюстрацій виробів, що з'являються на різних аукціонах. Нам вдалось нарахувати близько десятка подібних артефактів. Всі вони мали литу голівку хижого птаха під бойком. На жаль, достовірно (для всіх виробів) не відомо: а) з яких регіонів Євразії вони походять, б) їхня доля. У будь-якому випадку, для всебічного наукового вивчення ці знахідки нам не доступні. З указаних причин вважаємо за неможливе включити їх у цю працю повноцінним історичним джерелом. Однак сам факт знахідок і зовнішній вигляд чеканів свідчать, мабуть, про ширше, ніж вважали раніше, поширення цього озброєння в євразійському ареалі і його безумовну типологічну варіабельність.

Рис. 5. Біметалевий чекан із Оріхове, Донецька обл., фото з архіву Донецького обласного краєзнавчого музею, друкується вперше

Тобто можна говорити лише про п'ять поховань, які є закритими комплексами, важливими для визначення часу побутування біметалевих чеканів. Суттєво, що ці опорні комплекси розташовані на різних територіях Євразії: Закавказзя, Колхіда, Грузія (могильник Ергета II); Поволжя (Прикам'я), Східна Європа (могила G Ананьїнського могильинка); Південне Зауралля (курган 5 могильника Кічигіно I); Приаралля, Центральна Азія (поховання в кургані 84 могильника Уйгарак); Мала Азія, Центральна Анатолія (поховання в Імірлері поблизу Амасії).

На підставі дат трьох зі згаданих комплексів, найбільш яскравих і значущих (Імірлер, Уйгарак, Ананьїно) побутування біметалевих чеканів низка дослідників визначає у рамках VIII—VII ст. до н. е. (Курочкин, Субботин 1993; Подобед 1994; Подобед, Ключнев 1993).

Але чи так це? Звернімось ще раз до інвентарю зазначених поховань — маркерів і з'ясуємо, на чому засновані уявлення про їхню хронологію.

Але спочатку наголосимо на кількох фактах. Два чекани з могильної ями в некрополі Ергета II (Колхіда, Закавказзя) переконливо датовані кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200).

Могила 1 кургану 5 могильника Кічигіно I за сукупністю інвентарю також дуже аргументовано датована другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Таиров, Боталов 2010, с. 55—68).

Чекан, що походить зі зруйнованого поховання Перкальського могильника кобанської культури, В. І. Козенкова досить точно віднесла до одного з кенотафів, який цілком аргументовано можна датувати VII ст. до н. е. чи кінцем VII — VI ст. до н. е. з огляду на чітко визначені хронологічні позиції самого могильника (Козенкова 2014, с. 101).

Отже, розглянемо три основні закриті поховальні комплекси, які стали підставою для визначення хронології біметалевих чеканів раннього залізного віку в Євразії.

1. *Імірлер, на північ від р. Амасія, Анатолія, Мала Азія.* Кочівницьке поховання виявлено під час грабіжницьких розкопок, однак різноманітний інвентар зберігся. До нього входять: довгий залізний меч із ниркоподібним перехрестям і брускоподібним навершям (78,8 см), сагайдак — 28 бронзових наконечник стріл (для наукового вивчення доступними стали лише сім із них), біметалевий чекан (втулка бронзова) із рифленим сплощеним втоком, бронзові вудила зі стрем'ячкоподібними закінченнями і золотий браслет, проданий невідомій особі (Ünal 1982, с. 65—81).

Щодо дати цього яскравого поховального комплексу існують різні точки зору. В. Юнал, публікатор матеріалів поховання, відніс зазначений набір стріл до VII — початку VI ст. до н. е. (Ünal 1982, с. 81).

А. Ю. Алексеєв датував цей комплекс спочатку першою половиною — серединою VII ст. до н. е. (Алексеев 1992, с. 85—86), пізніше —

серединою VII ст. до н. е. (Алексеев, Качалова, Тохтасьев 1993, с. 84), згодом — другою — третьою чвертями VII ст. до н. е., орієнтуючись на позиції С. В. Поліна щодо хронології скіфських архаїчних наконечників стріл (Алексеев 2003, с. 149).

І. М. Медведська за запропонованою нею періодизацією скіфської архаїки віднесла комплекс з Імірлера до другого етапу, що в абсолютних датах відповідає 700—650 рр. до н. е. (Медведская 1992, с. 95). Відштовхуючись від хронологічних розробок І. М. Медведської, версію про те, що могила в Імірлері має вік не пізніше першої половини VII ст. до н. е., підтримали Г. М. Курочкін та А. В. Суботін (Курочкин, Суботин 1993, с. 59).

С. Л. Дударєв запропонував датою поховання в Імірлері вважати середину VII ст. до н. е. (Дударев 1998, с. 89).

А. І. Іванчик вважає, що цей комплекс слід відносити до «раннього етапу келермеського періоду, мабуть, дещо раніше Келермеських курганів Веселовського» (Иванчик 2003, с. 48).

Зрештою, С. В. Махортих, який ґрунтовно проаналізував комплекс із Імірлера, насамперед стрілецький набір, на наш погляд, цілком справедливо датує його кінцем VII або початком VI ст. до н. е. (Makhortykh 2022, p. 64).

Справді, з семи бронзових наконечників стріл п'ять, що збереглись, належать до дволопатевих із лавролистною або гостролистою голівкою так званого келермеського типу, дата яких — кінець VII — початок VI ст. до н. е. Звичайно, у ході датування комплексу знахідок методично правильно орієнтуватися на пізніші з них. Не належить до найдавніших і залізний меч досить великих розмірів із ниркоподібним перехрестям і брусковидним навершям, сплощеною у перетині ручкою. Подібна зброя характерна для VII—VI ст. до н. е. (Алексеев, Качалова, Тохтасьев 1993, с. 84), обмежувати її дату виключно рамками VII ст. до н. е. було б неправильним.

2. *Село Ананьїно поблизу Єлабуги, Татарстан, Прикам'я.* Ґрунтовий могильник, поховання G. Розкопки П. А. Пономарьова. Чоловіче поховання, кістяк зберігся погано. З інвентарю — кам'яні плитки, біметалевий чекан із бронзовою втулкою та залізним вістрям, глиняний посуд, на краю якого збереглася залізна сильно іржава пластинка (ймовірно, ніж). На черепній кістці — бронзова кругла бляха з орнаментом, ліворуч від неї — срібна спіраль. Праворуч — оселок. Біля щелепи — срібна гривна, праворуч від неї — залізний наконечник списа дуже поганої збереженості. У середній частині могили — два обламані крем'яні наконечники стріл і бронзовий вток (від чекана). Нижче — великий залізний кинджал дуже поганої збереженості. У нижній частині могили — дві кам'яні плитки, на одній із них — кістка бика.

Велика кількість залізних предметів, наявність гривні й оселка, на справедливу думку А. В. Збруєвої, дає підстави вважати це поховання синхронним могилі С (Збруева 1952, с. 39). Додамо, що ці поховання зближує наявність абсолютно однакових срібних спіралей. Серед предметів озброєння у могилі С знайдено сім бронзових наконечників стріл: шість втульчастих та один черешковий. На підставі особливостей цих наконечників А. В. Збруєва датувала обидві могили часом не раніше кінця VI або початку V ст. до н. е. (Збруева 1952, с. 39). Згодом ця дата трапляється й у інших роботах (Кузьминых 1987, с. 142).

Проте пізніше А. Ю. Алексєєв запропонував для поховання С (отже і для G) набагато нижчі хронологічні рамки, спираючись на «сучасну дату наконечників», а саме — VII ст. до н. е., можливо, навіть початок цього століття (Алексеев 2003, с. 52).

Однак згаданий комплекс наконечників стріл не виглядає надто архаїчним. З шести втульчастих екземплярів чотири є дволопатевими, три з них — з лавролистною голівкою та різною мірою високою втулкою, на одному є шип (Збруева 1952, табл. XIX: 6—12). Такі наконечники широко відомі, особливо у старожитностях скіфської доби Східної Європи, наприкінці VII — у першій половині VI ст. до н. е. Ще пізнішими виглядають два трилопатеві наконечники з трикутною голівкою і невисокою втулкою (Збруєва 1952, табл. XIX: 11—12). Навіть із великою натяжкою їх складно обмежити рамками VII ст. до н. е., тим паче першою половиною цього століття.

Таким чином, підстав для такого різкого «старіння» ананьїнського комплексу, по суті, немає. Найімовірніше, що за часом він близький до поховання в Імірлері.

3. *Курган 84 могильника Уйгарак, Приаралля, Центральна Азія, Казахстан.* Військове чоловіче поховання, пограбоване. Від небіжчика збереглися лише кістки лівої ноги. По них видно, що похований лежав витягнуто, на спині, головою на захід — південний захід. На дні грабіжницької вирви знайдено бронзовий вток, напівсферичну бляшку від кінської вуздечки і керамічний ліпний виріб у вигляді совка без ручки. В узголів'ї померлого лежала частина непотривоженого поховального інвентарю: біметалевий чекан із бронзовою втулкою (на ній відлита голівка хижого птаха) і залізним обламаним клинком. Поруч — бронзовий черешковий тригранний наконечник стріли. Зліва в узголів'ї лежала кінська збруя. Від неї залишилися бронзові вудила з стрім'ячкоподібними закінченнями, чотири пронизки для ременів, що перехрещуються. На рівні стегна небіжчика лежав пучок бронзових наконечників стріл, обернених вістрями вниз (сагайдачний набір). Разом у пучку 34 наконечники: дев'ять черешкових дволопатевих, 18 черешкових

трилопатевих і тригранних, три втульчастих трилопатевих, два втульчастих дволопатевих і два чотиригранних втульчастих. Поруч у нірці гризуна знайдено ще один тригранний черешковий наконечник стріли. Таким чином, у сагайдаку було 36 наконечників (Вишневская 1973, с. 58—59, 152, табл. XX).

О. А. Вишневська датувала поховання у кургані 84 раннім VI ст. до н. е., спираючись насамперед на наконечники сагайдачного набору. До того ж вона вважала, що цей чекан за часом аналогічний ананьїнським (Вишневская 1973, с. 123).

Пізніше для цього поховання в Уйгараку були запропоновані інші дати.

Н. Л. Членова, орієнтуючись також переважно на набір втульчастих і черешкових наконечників стріл, запропонувала для уйгаракского кургану вік VII—VI ст. до н. е. (Членова 1981, с. 7), С. В. Кузьміних — першу половину VI ст. до н. е. (Кузьминых 1983, с. 142).

Проте вже наприкінці 1980-х рр. Р. Б. Ісмагілов, публікуючи комплекс Великого Гумаровського кургану в Південному Приураллі, до якого входив і представницький сагайдак із багатьма досить архаїчними наконечниками (88 бронзових екз. і один залізний), серед яких 17 черешкових трилопатевих наконечків, з приводу останніх зазначив: «Черешкові наконечники трапляються у багатьох, але аж ніяк не у всіх азіатських комплексах VIII—VII ст. до н. е.». Як приклади він навів курган Аржан I у Туві (середина VIII ст. до н. е.) і V Чиліктинський (Золотий) курган у Східному Казахстані (кінець VIII ст. до н. е.) (Исмагилов 1988, с. 40). Черешкові наконечники стріл із Великого Гумаровського кургану дуже близькі знайденим у могильнику Уйгарак, зокрема у кургані 84 (Ісмагилов 1988, с. 38, рис. 7: 58—74). Сам Великий Гумаровський курган, який, за Р. Б. Ісмагіловим, належить до найдавнішої скіфської групи пам'яток, дослідник датував першою половиною VII ст. до н. е. (Исмагилов 1988, с. 46). Таким чином, вже наприкінці 1980-х рр. намітилась тенденція «старіння» Уйгаракського могильника, тобто мова про VI ст. до н. е. для більшості поховань цього сакського некрополя не йшла. Однак у деяких підсумкових роботах 1990-х рр. для кургану 84 Уйгарака, як, втім, і для могильника загалом, традиційно вказано дату VII—VI ст. до н. е.: поховання V ст.. до н. е. в Уйгараку поодинокі (Итина 1992, с. 37).

На початку 1990-х рр. ідея «старіння» кургану 84 Уйгарака набула розвитку у роботі Г. М. Курочкіна та А. В. Субботіна. Посилаючись на думку, наведену у статті І. М. Медведської, що вийшла двома десятиліттями раніше, про те, що набір стріл із кургану 84 (втульчастих і черешкових) характерний для VIII і частково VII ст. до н. е. (Медведская 1972, с. 84, 89), дослідники погодились із тезою про ранню дату уйгаракського комплексу (Курочкин, Субботин 1993, с. 59). Водночас вони вказували на поховання в Імірлері, де також знайдено біметалевий чекан, яке, нібито, не може бути датоване пізніше першої половини VII ст. до н. е. Як вже було доведено, склад артефактів зазначеного поховання не дає змоги датувати цей комплекс таким раннім часом.

Черешкові трилопатеві наконечники типу знайдених в Уйгараку Л. Т. Яблонський схильний був вважати суто місцевою центральноазіатською формою, дата яких не виходить за межі VII ст. до н. е. (Яблонский 1996, с. 39).

Дещо пізніше С. Л. Дударєв, посилаючись на вже згадану думку І. М. Медведської про хронологію наконечників стріл, також висловив думку про те, що курган 84 в Уйгараку належить до раннього часу, принаймні він раніший за поховання в Імірлері, яке відносив до середини VII ст. до н. е. (Дударев 1998, с. 89).

Початком VII ст. до н. е., традиційно орієнтуючись на вістря стріл сагайдачного набору, датував могилу в кургані 84 Уйгарака А. Ю. Алексєєв (Алексеев 2003, с. 52). Він зазначав, що у широкому сенсі дати «клевців», тобто чеканів з євразійського регіону, розташовуються в межах VII ст. до н. е., і справедливо вказував, що важливою є мікрохронологія комплексів, які містять цю зброю (Алексеев 2003, с. 51—52).

У сучасній казахстанській археології хронологічні рамки могильника Уйгарак, як і раніше, визначають VII—VI ст. до н. е. І для цього є серйозні підстави: у ряді могил тут знайдені імпортні судини різних типів, які надійно датовані цим часом (Лукпанова 2017, с. 182—183).

Черешкові трилопатеві наконечники, знайдені у кургані 84 Уйгарака та інших похованнях цього некрополя, взагалі властиві початку ранньосакської епохи. Вони набули поширення в різних регіонах Казахстану у VIII—VII ст. до н. е. (Хабдулина 2017). Однак у разі визначення дати конкретного поховального комплексу слід звертати увагу і на інші речі інвентарю, і на поєднання вказаних черешкових наконечників із втульчастими. Часто дата ранньосакських комплексів спирається саме на характер втульчастих наконечників, що входять у сагайдаки поряд із черешковими, серед яких можуть бути як дуже ранні, так і пізніші. Наприклад, сагайдак із кургану 9 могильника Бакибулак, де є бронзові черешкові і дуже ранні втульчасті наконечники з ромбічною або овально-ромбічною голівкою і довгою втулкою, а також чотирилопатеві екземпляри з овальною голівкою і прихованою втулкою. Дата комплексу — VIII ст. до н. е. (Бейсенов 2018, с. 390—391, рис. 1: 1—42). Однак наявність подібного наконечника у похованні кургану 1 могильника Айиртас 1 у Центральному Казахстані зовсім не була визначальною для віднесення поховання до VIII ст. до н. е. Основну роль тут відіграли деталі обряду і загалом хронологічний контекст могильника, що дало можливість від-

нести курган до VII—VI ст. до н. е. (Бейсенов, Шашенов 2020, с. 273—274).

Зважаючи на це можна стверджувати, дата кургану 84 могильника Уйгарак «не заходить» у VIII ст. до н. е., і обмежена, швидше за все, першою половиною VII ст. до н. е., чи, можливо, початком століття. Принциповим є те, що курган 84 Уйгарака (отже і знайдений у ньому біметалевий чекан) давніший за Імірлер і поховання в Ананьїно, які, ймовірно, дуже близькі одне до одного за часом.

Хронологічні позиції біметалевих чеканів без пташиної голівки цілком збігаються з визначеними для чеканів, прикрашених голівками хижих птахів. Це підтверджують чекани з Перкальського могильника, Ергети II і особливо — могильника Кічигіно I.

Генеза біметалевих чеканів та значення їх західних знахідок. Викладене вище дає змогу, на наш погляд, зробити два важливі висновки, які слугуватимуть певною основою подальших міркувань.

По-перше, уважний розгляд насамперед поховальних, закритих комплексів, у яких є біметалеві чекани, переконливо свідчить: датувати такі чекани VIII — VII ст. до н. е. підстав немає. Нижній хронологічний рубіж цієї зброї не виходить за межі VII ст. до н. е. Тому відому раніше знахідку біметалевого чекана з Оріхового (Україна) зараховувати до VIII—VII ст. до н. е. немає належних підстав.

По-друге, найраніші біметалеві чекани (або ще до початку передньоазійських скіфських походів, або в їх початковій фазі), судячи з кургану 84 Уйгарака, зафіксовані в Центральній Азії. Інші екземпляри, знайдені в інших поховальних комплексах — Імірлері (Мала Азія), Кічигіно I (Південне Зауралля), Ананьїно (Поволжя), Ергеті II (Закавказзя, Колхіда), є дещо пізнішими від центральноазіатських чеканів.

Тут доречно згадати думку М. В. Гореліка про те, що батьківщиною «класичного євразійського чекана» є Центральна Азія. Він вважав, що формування цієї зброї відбулось, імовірно, у Південному Сибіру або Ордосі у VII ст. до н. е., звідки чекани дуже швидко поширились по всьому ареалу культур скіфського типу (Горелик 1993, с. 55). Певною мірою подібні міркування, хоч і дещо відмінні в деталях, висловили Г. М. Курочкін і А. В. Субботін, вказуючи, що найдавніший (первинний) осередок формування біметалевих чеканів із голівкою хижого птаха під бойком розташований у Центральній Азії, насамперед, у Хакасії і Туві, можливо, в погано вивчених прилеглих до Туви районах Монголії. Прототипами для них були бронзові литі тагарські чекани з голівкою птаха під бойком. На думку цих дослідників, район ананьїнської культури був вторинним осередком поширення чеканів із зображенням голови хижого птаха. Інші відомі нині біметалеві чекани цього типу «розсіяні у просторі між тагарським і ананьїнським осередками» (Курочкин, Субботин 1993, с. 61).

Однак тут потрібно врахувати пізнішу думку Н. Л. Членової про те, що сибірські бронзові чекани і біметалеві чекани з пташиною голівкою під бойком — це дві різні гілки виробів. Відмінність їх полягає не лише у матеріалі, а насамперед у тому, що у біметалевих чеканів бойок і обушок — пласкі, а у бронзових — круглі чи багатогранні (Членова 1997, с. 15).

Варто також наголосити, що Г. М. Курочкін та А. В. Субботін розглядали Західний Сибір, Казахстан, Південне Приуралля, Кавказ і Передню Азію як території, для яких біметалеві чекани є не характерними, «транзитними» елементами культури (Курочкин, Субботин 1993, с. 61).

Необхідно згадати і висловлену нещодавно думку А. С. Балахванцева про те, що центром виникнення і виробництва цієї зброї був регіон між Камою та Уралом: «адже саме звідси походить більшість клевців (Ананьїно, Бугуруслан, Оренбург, Борова (?), Уйгарак), місця знахідок яких нам відомі» (Балахванцев 2014, с. 24). Звідси, на думку дослідника, вони могли потрапити до Сибіру, де слугували прототипами для виготовлення бронзових литих чеканів із пташиними голівками (Балахванцев 2014, с. 24). Теза ця дуже спірна і потребує докладнішого критичного аналізу. По-перше, згадані чекани, знайдені між Камою і Уралом, аж ніяк не належать до ранніх екземплярів цього виду зброї (див. Каталог). А курган в Уйгараку, найбільш ранній із названих пам'яток, розташований у Центральній Азії, Приараллі, а не між Камою та Уралом. По-друге, основним аргументом А. С. Балахванцева є дата «найранішого», на його думку, бронзового чекана з пташиною голівкою під бойком із поховання 20 кургану Аржан 2, що належить до середини — другої половини VII ст. до н. е. Дійсно, курган Аржан 2 є точним хроноіндикатором, на відміну від переважної більшості пам'яток тагарської культури, ранні етапи якої датують у широкому діапазоні VII—VI ст. до н. е. Проте на початку XXI ст. К. В. Чугунов запропонував схему синхронізації тагарських старожитностей за радіовуглецевими датуваннями скіфських курганів Аржан-1 і Аржан-2. Відповідно до неї, ранньотагарські (підгорнівські) комплекси виявляються синхронними кургану Аржан 1 (VIII ст. до н. е.). Змінюються погляди і на сарагашенські комплекси, найраніші з яких також можуть бути віднесені до ранньоскіфського часу (Чугунов 2005, с. 102—104). Бронзові чекани з головою хижого птаха виявлені як на епонімному пам'ятнику (Горелик 1993, с. 272, рис. 43), так і в пізніших комплексах VII ст. до н. е., в ареалі як тагарської (Марсадолов 2015, рис. 1: 4), так і алди-бельської (Виноградов 1980, рис. 1: 9, с. 64) культури. Таким чином, бронзові чекани з голівкою птаха під бойком із

ранньотагарських пам'яток не можна вважати пізнішими за біметалеві чекани.

По-третє, тагарські чекани є похідними від ранніх карасукських. Однією з характерних рис останніх є розміщення петельки між бойком і втулкою — ознаки, що доживає до ранньотагарського часу. Для ранніх тагарських бойків характерне розміщення на цьому місці «палички» (Членова 1967, с. 27—28). Єдиний біметалевий екземпляр з «паличкою», як уже вказано вище, походить із Перкальського могильника на Північному Кавказі. Тут важко не побачити впливу тагарської культури, де ця риса переважає. Цілком можливо, що такі деталі як «петелька» або «паличка» під бойком, у ранньоскіфський час трансформуються в голівку хижого птаха (з огляду на візуальну схожість цих елементів із пташиною голівкою або дзьобом).

Також слід зазначити, що на ранніх тагарських ножах, датованих Н. Л. Членовою VII ст. до н. е., маленькі рельєфні голівки хижих птахів розміщені між ручкою і лезом (Членова 1967, з. 113, табл. 22: 9—12), тобто вони заповнювали той самий функціональний простір, що і на чеканах. Голівки хижих птахів прикрашають верхівки рукоятей на двох дуже схожих карасукських (за іншою версією — ордоських) бронзових кинджалах із Байфу, район Великої Китайської стіни (Matsumoto 2021, с. 299, рис. 8: 12) та з Sawyer Collection (Loehr 1949, p. 34: N 9, 36), датованих за особливостями морфології XI—X ст. до н. е. Тобто цей мотив як прикраса зброї відомий у східній частині Центральної Азії ще з пізнього бронзового віку. Стилізовані пташині голівки чи дзьоби (щоправда, не під бойком, а з боку обушка) зафіксовані і на карасукських чеканах (Членова 1967, с. 28).

По-четверте, території Західного Сибіру, Мінусинської улоговини, Алтаю, Туви, Синьцзяну в ранньому залізному віці демонструють розмаїття форм бронзових втульчастих чеканів із голівкою птаха під бойком. Варіюють перетини клинків (багатогранні, хрестоподібні, круглі, ромбоподібні), довжина втулки, форма обуха. Крім традиційних тагарських форм чеканів, у кожному з цих регіонів виявлені й унікальні екземпляри, датовані ранньоскіфським часом. Такими є бронзові чекани з пташиною голівкою під бойком із Елекмонара, Гірський Алтай (Членова 1995, с. 91, рис. 1: 1); р. Великий Піт, басейн Єнісея; Канська (Членова 2002, рис. 4: 7—9); кургану 14 могильника Саенсаї, неподалік м. Урумчі (Шульга, Шульга 2015, с. 515—516, іл. 2: 5) [1]. Всі ці факти ставлять під сумнів тезу про запозичення тагарських чи інших центральноазіатських чеканів від досить однотипної та кількісно обмеженої серії біметалевих чеканів.

По-п'яте, бронзові чекани з голівкою хижого птаха продовжують побутувати в східній частині Центральної Азії і в пізніший час (VI—V ст. до н. е.), тоді як біметалеві чекани західніших регіонів існують протягом дуже обмеженого періоду, зникаючи зі вжитку до середини VI ст. до н. е. Тобто у східній частині Центральної Азії ми можемо спостерігати тяглість бронзових чеканів із голівкою хижого птаха протягом щонайменше трьох століть, тоді як на Заході це відносно короткочасний сплеск, пов'язаний, швидше за все, з міграцією якоїсь частини центральноазіатського населення у другій половині VII — на початку VI ст. до н. е.

Торкнемося питання про «механізм поширення» біметалевих чеканів на величезних територіях Євразії. У середині — на початку другої половини XX ст. знахідки чеканів цієї групи у сфері ананьїнської культури Прикам'я пов'язували із проникненням їх із Західного Сибіру, області поширення карасукської культури (Збруева 1952, с. 107). Рідкісні ж знахідки такої зброї у савроматів пояснювали проникненням ананьїнського імпорту (Смирнов 1961, с. 75). Слід сказати, що декількома десятиліттями пізніше коло знахідок біметалевих чеканів із пташиними голівками розширилось. Тоді низка дослідників пояснювали їх поширення не тільки традиційно в Поволжі та Приураллі, у савроматів, а й у Центральній Азії (Уйгарак) (Вишневская 1973, с. 98) і на Північному Кавказі (Виноградов 1972, с. 125) культурними і торговельними контактами із населенням ананьїнської культури Прикам'я, аргументуючи це тим, що біметалеві чекани найхарактерніші саме для ананьїнської культури (Кузьминых 1982, с. 142). Нещодавно цю думку підтримав А. Д. Таїров (2010, с. 114). Тим часом Б. Б. Піотровський не виключав поширення біметалевих чеканів у євразійському просторі зі скіфами, припускаючи, що за ним могли стояти не лише військові акції кочовиків, а й культурні зв'язки різного рівня (Пиотровский 1989, с. 8).

Проте Г. М. Курочкін та А. В. Субботін, вбачаючи (на наш погляд, цілком справедливо) найдавніший осередок формування чеканів із голівкою хижого птаха під бойком у Центральній Азії, основним користувачем і поширювачем цієї ударної зброї ближнього бою зі сходу на захід вважали не скіфів, а їхніх центральноазіатських союзників, які брали участь в епохальних передньоазійських походах (Курочкин, Субботин 1993, с. 62), тобто саків. Саме із сакським етнічним елементом пов'язував проникнення біметалевих чеканів у Малу Азію і С. Л. Дударев (Дударев 1998, с. 89—90). Г. М. Курочкін та А. В. Субботін запропонували і вельми привабливу версію, яка пояснює

1. Бронзовий чекан із Синьцзяна особливо цікавий, оскільки на його втулці є як пташина голівка, так і характерна ранньотагарська «паличка». Поховання могильнику Саенсаї датують другою половиною VIII—VII ст. до н. е. (Шульга, Шульга 2015, с. 529).

певну концентрацію та побутування біметалевих чеканів на території племен ананьїнської культури. У її основі — гіпотеза, висунута свого часу М. М. Погребовою та Д. С. Раєвським про те, що в якійсь частині ананьїнських племен слід вбачати скіфів-кочовиків, які відокремились (відклались), за Геродотом (IV, 22), від основного ядра скіфської коаліції, на чолі якої стояли царські скіфи (Погребова, Раевский 1989). Саме вони принесли у Прикам'я яскраві риси скіфської матеріальної культури, зокрема біметалеві чекани. Це відокремлення, за версією Г. М. Курочкіна та А. В. Субботина могло відбутись після передньоазійських походів, тобто десь на рубежі VII—VI ст. до н. е. (Курочкин, Субботин 1993, с. 62). Така ідея здається плідною, оскільки хронологічно синхронізується з датами поховань (принаймні могили G).

Як нам видається, гіпотеза про вирішальну роль ананьїнських племен у поширенні біметалевих чеканів із пташиною голівкою під бойком у межах Євразії, зокрема на Кавказі, потребує критичного підходу. В. І. Козенкова, проаналізувавши матеріали Перкальського могильника кобанської культури, переконливо показала, що вони (а отже і чекан) датуються не VI—V ст. до н. е., як вважали раніше (що могло свідчити на користь «ананьїнської версії»), а кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Іншими словами, перкальські та ананьїнські чекани абсолютно синхронні (Козенкова 2014, с. 161). До того ж, як зазначено вище, найближчі аналогії перкальського чекана походять не з Поволжя, а саме з території тагарської культури, що проявляється в такій діагностичній ознаці як наявність «палички» між втулкою і бойком (Членова 1967, с. 26). До речі, саме до цього часу належать і два біметалеві чекани з некрополя Ергета II (Колхіда, Закавказзя), про що йшлось вище.

В. І. Козенкова, на наш погляд, цілком переконливо пов'язує появу поодиноких екземплярів цієї зброї у кавказьких племен, не властивої їхній паноплії, участі їхніх представників у передньоазійських акціях під егідою кочових скіфів. Після завершення походів вони могли принести цей вид зброї на історичну батьківщину (Козенкова 2014, с. 161).

Знайдені достовірно в Україні два біметалеві чекани з пташиною голівкою під бойком (Оріхове, Охтирка), так само, як і кавказькі екземпляри, належать до завершального періоду передньоазійських походів — кінця VII — початку VI ст. до н. е. Наша думка ґрунтується на істотній подібності екземпляра з Охтирки і чекана, знайденого в імірлерському похованні в Анатолії, дата якого — кінець VII — початок VI ст. до н. е., — не підлягає суміву. Мабуть до цього ж часу потрібно віднести і чекан, виявлений на Тамані, дуже подібний зовні до чеканів із Імірлеру й Охтирки. Ці чекани є надійним маркером участі їх власників, що мешкали на тих чи інших територіях, у передньоазійських походах північних кочовиків, а також маршрутів переміщення ранніх скіфів, що з'єднували території Північного Кавказу зі Степовим і Лісостеповим Подніпров'ям (Зимовец 2017, с. 119).

Резюмуючи все викладене, можна запропонувати таку версію поширення біметалевих чеканів із пташиною голівкою під бойком у євразійському ареалі. Появу втульчастих бронзових чеканів із голівкою птаха під бойком необхідно пов'язувати з територіями Південного Сибіру, Алтаю, Туви, можливо інших суміжних регіонів східної частини Центральної Азії (Синцьзяна, Монголії, Ордосу). Спадкоємність тагарських чеканів по відношенню до карасукських, а також морфологічна подібність деяких тагарських екземплярів і біметалевих чеканів західніших регіонів Євразії, дає підстави вбачати певну магістральну лінію розвитку цього виду зброї. Хоча деякі відмінності, на що звертала увагу Н. Л. Членова, безумовно, ще потребують додаткових пояснень.

Проте найбільш ранній і один із найсхідніших екземплярів біметалевих чеканів засвідчений, за даними археології, у Приараллі, у саків, у могильнику Уйгарак (початок — перша половина VII ст. до н. е.). Мабуть у першій половині VII ст. до н. е. відбулась технологічна інновація, в результаті якої бронзовий бойок і обух замінила залізна чи стальна пластина, вставлена в бронзову втулку. Де саме територіально впроваджено цю інновацію поки що однозначно стверджувати складно. Доступні натепер археологічні джерела дають змогу пов'язувати її з Приаральським регіоном та історичними саками, хоча не виключені як східніші, так і західніші (Кавказ) регіони Євразії. Саки, учасники скіфських походів у країни Стародавнього Сходу, принесли її до Малої та, можливо, Передньої Азії.

Розповсюдження біметалевих кинджалів у Прикам'ї, в області ананьїнської культури, наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. добре пояснюється версією про прихід на цю територію якоїсь частини скіфів (саків), учасників передньоазійських походів, які мали у складі паноплії вказану сакську зброю. Савромати Нижнього Поволжя та Приуралля, перебуваючи між Приараллям і територією поширення ананьїнської культури, природно стали реципієнтами цього виду озброєння.

Два чекани, що походять зі сходу Геродотової Скіфії, є на сьогоднішній день найбільш західними з достовірно зафіксованих екземплярів цієї досить нечисленної «сакської» зброї ближнього бою. Їхня нечисленність і короткий період побутування (чекани не отримали подальшого розвитку в Північному Причорномор'ї та на Кавказі) свідчать на користь того, що вони фіксують шляхи міграції військових угруповань саків із Центральної Азії безпосередньо в «похідний» і «післяпохідний» час. Появу рідкісного виду цього озброєння

на Кавказі та у Північному Причорномор'ї (Україна) також можна інтерпретувати, як сліди реальної участі населення скіфської епохи, що мешкало у названих регіонах, у знаменитих походах до країн Стародавнього Сходу.

Поряд із власне передньоазійськими предметами, що трапляються в похованнях кочовиків скіфської пори на зазначених територіях, біметалеві чекани є надійними археологічними маркерами важливих подій ранньоскіфської історії, в яких брали участь не тільки власне скіфи, але й конгломерат кочових і осілих племен, втягнутий скіфами-кочовиками до орбіти своїх досить тривалих військових акцій.

Каталог біметалевих чеканів Євразії

Номер з/п	Місце знахідки	Ілюстрація	Джерело
1	Борова, Південно-Західний Сибір		Могильников 1992, с. 466, табл. 116: 10
2	Уроч. Гора Сулак, Оренбург		Смирнов 1964, рис. 77: 16; Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 2
3	Бугурусланський р-н, Оренбурзька обл.		Балахванцев 2015, рис. 1
4	Шантаріно, Челябінська обл.		Таиров 2010, с. 108
5	Ананьїнський могильник, поховання G, розкопки П. А. Пономарьова, 1877 р.		Васильев 2002, с. 276, кат. II-49
6	Там само, поховання IX-X-XI, розкопки П. В. Алабіна, 1858 р.		Там само, с. 278, кат. II-52
7	Там само, покупка І. Р. Аспеліна, 1870-ті рр.		Там само, с. 277, кат. II-51
8	Уйгарак, курган 84, Приаралля		Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 7
9	Імірлер, Центральна Анатолія		Там само, с. 47, рис. 22: 8
10	Район Муша, Східна Анатолія		Там само, рис. 22: 9
11	Турція, Археологічний музей Стамбула		Там само, рис. 22: 12
12	Таманський півострів		Мурзін, Шлайфер 2008, с. 51, рис. 9

Каталог, *закінчення*

Номер з/п	Місце знахідки	Ілюстрація	Джерело
13	Цаїші, Колхіда		Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 1
14	Західна Азія, Метрополітен Музей (Нью-Йорк)		https://www.metmuseum.org/art/collection/search/325704
15	Турція, Британський музей (Лондон)		https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1969-0719-1
16	Оріхове, Луганська обл.		Подобед, Ключнев 1993, с. 45—46; Подобед 1994, с.183—184
17	Охтирка, Сумська обл.		Фото Р. В. Зимовця, рис. Т. В. Менчинської
18	Перкальський могильник у П'ятигорська		Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 5
19	Могильник Ергета II, Колхіда		Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 2
20	Там само		Там само, рис. 1: 3
21	Могильник Гунделен, Північний Кавказ		Виноградов 1972, с. 346, рис. 30: 12; Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 6
22	Станиця Пластуновська, Кубань		Пьянков 2005, рис. 1
23	Могильник Кічигіно I, Південне Зауралля		Таиров, Боталов 2012, рис. 2: 6
24	Городище Нум-то III, Югра, Південно-Західний Сибір		Зыков, Кокшаров, Терехова, Федорова 1994, с. 145, № 192

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1992. *Скифская хроника. Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк*. Санкт-Петербург.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург.

Алексеев, А. Ю., Качалова, Н. К., Тохтасьев, С. Р. 1993. *Киммерийцы: этнокультурная принадлежность*. Санкт-Петербург: Ермаков.

Балахванцев, А. С. 2011. Биметаллический клевец из Бугуруслана и некоторые проблемы раннескифской истории. *Древность: историческое знание и специфика источника*, V, с. 14-49.

Балахванцев, А. С. 2015. Биметаллический клевец из Бугуруслана и проблема становления раннескифской культуры. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник,*

26—29 апреля 2014 г.). Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 21-25.

Бейсенов, А. З, 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 386-396.

Бейсенов, А. З, Шашенов, Д. Т. 2020. Тасмолинские курганы в урочище Айыртас в Центральном Казахстане. *Нижневолжский археологический вестник*, 19, 1, с. 268-284.

Варенов, А. В. 1990. Реконструкция иньского защитного вооружения и тактика армии по данным оружейных кладов. В: Ларичев, В. Е. (ред.). *Китай в эпоху древности. История и культура востока Азии*. Новосибирск: Наука, с. 56-72.

Васильев, Ст. А. 2001 Ананьинские зооморфные чеканы: оружие или символ? *Вестник молодых ученых. Серия: исторические науки*, 1, с. 30-37.

Васильев, Ст. А. 2002 *Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование)*. Диссертация канд. истор. наук. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Виноградов, А. В. 1980. Памятник алды-бельской культуры в Туве. В: Окладников, А. П. (ред.). *Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев*. Кызыл: ТНИИЯЛИ, с. 60-64.

Виноградов, В. Б. 1972. *Северо-Восточный Кавказ в скифское время (вопросы политической истории, эволюции культур и этногенеза*). Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство.

Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. По материалам Уйгарака*. Москва: Наука.

Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока. IV тысячелетие — IV в. до н. э.* Москва: Наука.

Грязнов, М. П. 1956. *История древних племен Верхней Оби. По раскопкам близ с. Большая речка*. Материалы и исследования по археологии СССР, 48. Москва: АН СССР.

Дударев, С. Л. 1998. К вопросу о месте «киммерийских» комплексов из Западной Азии в системе хронологических и культурных связей Причерноморья, Кавказа и восточных районов Евразии. *Вестник древней истории*, 4, с. 77-93.

Егоров, Н. М. 1955. Могильник скифского времени близ г. Минеральные Воды. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 58, с. 53-62.

Збруева, А. В. 1952. *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*. V. Материалы и исследования по археологии СССР, 30. Москва: АН СССР.

Зимовец, Р. В. 2017. Крым в контексте раннескифских миграций (по материалам звериного стиля). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 118-136.

Зыков, А. П., Кокшаров, С. Ф., Терехова, Л. М., Федорова, Н. В. 1994. *Угорское наследие. Древности Западной Сибири из собраний Уральского университета*. Екатеринбург: Внешторгиздат.

Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Москва.

Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 27-52.

Исмагилов, Р. Б. 1988. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 29-47.

Итина, М. А. 1992. Ранние саки Приаралья. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 31-47.

Киселев, С. В. 1949. *Древняя история Южной Сибири*. Материалы и исследования по археологии СССР, 9. Москва: АН СССР.

Кисель, В. А. 1997. *Священная секира скифов*. Санкт-Петербург: Кунсткамера.

Кисель, В. А. 2008. Σαγάρις Геродота в арсенале древних кочевников. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. II. Москва: ИА РАН, с. 110-112.

Ковпаненко, Г. Т. 1971. Памятники раннескифского времени Каневщины. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 115-120.

Козенкова, В. И. 2014. Хронология Перкальского могильника в контексте новых материалов скифского облика в Предкавказье. В: *Е. И. Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции. Москва, 21—25 апреля 2014 г.* Москва: ИА РАН, с. 160-162.

Кочев, В. А. 1988. Чеканы Горного Алтая. В: Суразаков, А. С. (ред.). *Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая*. Горно-Алтайск, с. 145-162.

Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.

Кузьминых, С. В. 1983. *Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Курочкин, Г. Н., Субботин, А. В. 1993. Боевые чеканы (клевцы) с головкой хищной птицы между бойком и втулкой в азиатской и европейской частях скифского мира (к проблеме происхождения и распространения). В: Раев, Б. А. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир*. II. Новочеркасск, с. 59-64.

Лукпанова, Я. А. 2017. Раннесакские памятники Приаралья. В: Бейсенов А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы, с. 179-190.

Марсадолов, Л. 2015. Новая датировка Большого Салбыкского кургана. *Научное обозрение Саяно-Алтая*, 1 (9), с. 35-53.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Могильников, В. А. 1992. Лесостепь Зауралья и Западной Сибири. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 274-311.

Мурзін, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2007. Ще раз про скіфські сокири-скіпетри. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Евразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16—19 травня 2007 р.)*. Київ; Чигирин: ІА НАН України; НІКЗ «Чигирин», с. 111-113.

Мурзін, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2008. Скіфські сокири-скіпетри з Музею історії зброї у м. Запоріжжі. *Історія зброї*, 1, с. 45-53.

Папуашвили, Р. И., Балахванцев, А. С. 2016. Металлические клевцы из могильников Колхиды (Эргета II, Цаиши). В: Балахванцев, А. С., Кулланда, С. В. (ред.). *Кавказ и Степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой. Москва, 25—27 апреля 2016 г.* Москва: Институт востоковедения РАН, с. 199-206.

Пиотровский, Б. Б. 1989. Скифы и Урарту. *Вестник древней истории*, 4, с. 3-10.

Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1989. К вопросу об «отложившихся скифах». *Вестник древней истории*, 1, с. 45-65.

Подобед, В. А. 1994. К вопросу о биметаллических чеканах. В: Яровой, Е. А. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Тирасполь, с. 181-185.

Подобед, В. А., Ключнев, М. Н. 1993. Биметаллический чекан. В: Колесник, А. В. (ред.). *Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области*. Донецк, с. 45-46.

Прушевская, Е. 1917. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове. *Известия Археологической комиссии*, 63, с. 31-58.

Пьянков, А. В. 2005. Биметаллический чекан из окрестностей ст. Пластуновской (Краснодарский край). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 5, с. 280-282.

Скорый, С., Зимовец, Р., Орлик, А. 2022. Об «умерщвлении» предметов на тризне скифских курганов (по материалам Орликовой Могилы). *Revista Arheologică*, XVIII, 2, с. 35-46.

Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов*. Материалы и исследования по археологии СССР, 101. Москва: АН СССР.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

Таиров, А. Д. 2010. Биметаллический чекан из Южного Зауралья. *Челябинский гуманитарий*, 4 (13), с. 101-108.

Таиров, А. Д. *Южный Урал в эпоху ранних кочевников (история Урала в 8 т.)*. 3. Челябинск: ЮУрГУ.

Таиров, А. Д., Боталов, С. Г. 2010. Погребения сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 339-354.

Ташбаева, К. И. 2011. *Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая*. Бишкек: Илим.

Фаркаш, Э. 1992. М. И. Ростовцев и скифское искусство. *Вестник древней истории*, 3, с. 163-171.

Хабдулина, М. К. 2017. Итоги изучения улубай-тасмолинской культуры Северной Сарыарки. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы: Институт археологии, с. 35-58.

Черненко, Е. В. 1980. Скифские боевые топоры (типология и происхождение). В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. тезисы докладов XVIII конференции Институт археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980 г.* Днепропетровск, с. 88.

Членова, Н. Л. 1967. *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры*. Москва: Наука.

Членова, Н. Л. 1981. Связи культур Западной Сибири с культурами Приуралья и Среднего Поволжья в конце эпохи бронзы и в начале железного века. В: Троицкая, Т. Н. (ред.). *Проблемы Западно-Сибирской археологии. Эпоха железа*. Новосибирск: Наука, с. 4-42.

Членова, Н. Л. 1995. Алтайские бронзы раннескифской эпохи из собрания ГИМ. В: Демин, М. А., Щеглова, Т. К. (ред.). *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Материалы научно-практической конференции*. V, часть вторая. Барнаул, с. 91-96.

Членова, Н. Л. 1997. *Центральная Азия и скифы. I. Дата кургана Аржан и его место в системе культур скифского мира*. Москва: ИА РАН.

Членова, Н. Л. 2002. Добывали ли золото в восточносибирской тайге в скифскую эпоху? *Археология, этнография и антропология Евразии*, 1 (9), с. 131-141.

Чугунов, К. В. 2005. Абсолютная хронология тагарской культуры — взгляд извне. В: Король, Г. Г. (ред.). *Археология Южной Сибири: идеи, методы, открытия*. Красноярск: КГПУ им. В. П. Астафьева, с. 102-104.

Шелехань, О. В. 2012. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3-13.

Шульга, П. И., Шульга, П. Д. 2015. Могильник Саэнсаи раннескифского времени у г. Урумчи (Синьцзян, Китай). *Труды Государственного Эрмитажа*, 77: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 512-533.

Яблонский, Л. Т. 1996. *Саки Южного Приаралья*. Москва: ИА РАН.

Curtis, J. E., Kruszynski, M. 2002. *Ancient Caucasian and Related Material in the British Museum*. London.

Curtis, J. E., Tallis, N. (eds.). 2005—2006. *Forgotten Empire. The world of Ancient Persia. Catalogue of the Exhibition. British Museum*. London.

Kossack, G. 1983. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des Skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 5, S. 89-186.

Kossack, G. 1987. Von den Anfдngen des skythoiranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika*. München: BAdW, S. 24-86.

Loehr, M. 1949. Ordos Daggers and Knives. New materials, Classification and Chronology. First Part: Daggers. *Artibus Asiae*, 12, 1—2, p. 23-83.

Matsumoto, K. 2021. The Bronze Age in the Eurasian Steppes. *Japanese Journal of Archaeology*, 8, p. 287-328.

Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie*, 4, S. 65-82.

REFERENSES

Alekseev, A. Iu. 1992. *Skifskaia khronika. Skify v VII—IV vv. do n. e.: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Sankt-Peterburg.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vv. do n. e.* Sankt-Peterburg.

Alekseev, A. Iu., Kachalova, N. K., Tokhtasev, S. R. 1993. *Kimmeriitsy: etnokulturnaia prinadlezhnost*. Sankt-Peterburg: Ermakov.

Balakhvantsev, A. S. 2011. Bimetallicheskii klevets iz Buguruslana i nekotorye problemy ranneskifskoi istorii. *Drevnost: istoricheskoe znanie i spetsifika istochnika*, V, s. 14-49.

Balakhvantsev, A. S. 2015. Bimetallicheskii klevets iz Buguruslana i problema stanovleniia ranneskifskoi kultury. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (Kagalnik, 26—29 aprelia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN, s. 21-25.

Beisenov, A. Z, 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiakh nachala XXI veka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 386-396.

Beisenov, A. Z, Shashenov, D. T. 2020. Tasmolinskie kurgany v urochishche Aiyrtas v Tsentralnom Kazakhstane. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 19, 1, s. 268-284.

Varenov, A. V. 1990. Rekonstruktsiia inskogo zashchitnogo vooruzheniia i taktika armii po dannym oruzheinykh kladov. In: Larichev, V. E. (ed.). *Kitai v epokhu drevnosti. Istoriia i kultura vostoka Azii*. Novosibirsk: Nauka, s. 56-72.

Vasilev, St. A. 2001 Ananinskie zoomorfnye chekany: oruzhie ili simvol? *Vestnik molodykh uchenykh. Seriia: istoricheskie nauki*, 1, s. 30-37.

Vasilev, St. A. 2002 *Iskusstvo drevnego naseleniia Volgo-Kamia v ananinskuiu epokhu (istoki i formirovanie)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Vinogradov, A. V. 1980. Pamiatnik aldy-belskoi kultury v Tuve. In: Okladnikov, A. P. (ed.). *Noveishie issledovaniia po arkheologii Tuvy i etnogenezu tuvintsev*. Kyzyl: TNIIIALI, s. 60-64.

Vinogradov, V. B. 1972. *Severo-Vostochnyi Kavkaz v skifskoe vremia (voprosy politicheskoi istorii, evoliutsii kultur i etnogeneza).* Groznyi: Checheno-Ingushskoe knizhnoe izdatelstvo.

Vishnevskaia, O. A. 1973. *Kultura sakskikh plemen nizovev Syr-Dari v VII—V vv. do n. e. Po materialam Uigaraka.* Moscow: Nauka.

Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka. IV tysiacheletie — IV v. do n. e.* Moscow: Nauka.

Griaznov, M. P. 1956. *Istoriia drevnikh plemen Verkhnei Obi. Po raskopkam bliz s. Bolshaia rechka.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 48. Moscow: AN SSSR.

Dudarev, S. L. 1998. K voprosu o meste «kimmeriiskikh» kompleksov iz Zapadnoi Azii v sisteme khronologicheskikh i kulturnykh sviazei Prichernomoria, Kavkaza i vostochnykh raionov Evrazii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 77-93.

Egorov, N. M. 1955. Mogilnik skifskogo vremeni bliz g. Mineralnye Vody. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii SSSR*, 58, s. 53-62.

Zbrueva, A. V. 1952. *Istoriia naseleniia Prikamia v ananinskuiu epokhu. Materialy i issledovaniia po arkheologii Urala i Priuralia.* V. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 30. Moscow: AN SSSR.

Zimovets, R. V. 2017. Krym v kontekste ranneskifskikh migratsii (po materialam zverinogo stilia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 118-136.

Zykov, A. P., Koksharov, S. F., Terekhova, L. M., Fedorova, N. V. 1994. *Ugorskoe nasledie. Drevnosti Zapadnoi Sibiri iz sobranii Uralskogo universiteta.* Ekaterinburg: Vneshtorgizdat.

Ivanchik, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify. Kulturno-istoricheskie i khronologicheskie problemy arkheologii vostochnoevropeiskikh stepei i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni.* Moscow.

Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arkheolohiia*, XII, s. 27-52.

Ismagilov, R. B. 1988. Pogrebenie Bolshogo Gumarovskogo kurgana v Iuzhnom Priurale i problema proiskhozhdeniia skifskoi kultury. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 29-47.

Itina, M. A. 1992. Rannie saki Priaralia. In: Rybakov, B. A. (ed.). Stepnaia polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia. Arkheologiia SSSR. Moscow: Nauka, s. 31-47.

Kiselev, S. V. 1949. *Drevniaia istoriia Iuzhnoi Sibiri.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 9. Moscow: AN SSSR.

Kisel, V. A. 1997. *Sviashchennaia sekira skifov.* Sankt-Peterburg: Kunstkamera.

Kisel, V. A. 2008. Σαγάρις Gerodota v arsenale drevnikh kochevnikov. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Suzdale.* II. Moscow: IA RAN, s. 110-112.

Kovpanenko, G. T. 1971. Pamiatniki ranneskifskogo vremeni Kanevshchiny. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177: Problemy skifskoi arkheologii, s. 115-120.

Kozenkova, V. I. 2014. Khronologiia Perkalskogo mogilnika v kontekste novykh materialov skifskogo oblika v Predkavkaze. In: *E. I. Krupnov i razvitie arkheologii Severnogo Kavkaza. XXVIII Krupnovskie chteniia. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Moscow, 21—25 aprelia 2014 g.* Moscow: IA RAN, s. 160-162.

Kochev, V. A. 1988. Chekany Gornogo Altaia. In: Surazakov, A. S. (ed.). *Problemy izucheniia kultury naseleniia Gornogo Altaia.* Gorno-Altaisk, s. 145-162.

Krupnov, E. I. 1960. *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza.* Moscow: AN SSSR.

Kuzminykh, S. V. 1983. *Metallurgiia Volgo-Kamia v rannem zheleznom veke.* Moscow: Nauka.

Kurochkin, G. N., Subbotin, A. V. 1993. Boevye chekany (klevtsy) s golovkoi khishchnoi ptitsy mezhdu boikom i vtulkoi v aziatskoi i evropeiskoi chastiakh skifskogo mira (k probleme proiskhozhdeniia i rasprostraneniia). In: Raev, B. A. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir.* II. Novocherkassk, s. 59-64.

Lukpanova, Ia. A. 2017. Rannesakskie pamiatniki Priaralia. In: Beisenov A. Z. (ed.). *Kazakhstan v sakskuiu epokhu.* Almaty, s. 179-190.

Marsadolov, L. 2015. Novaia datirovka Bolshogo Salbykskogo kurgana. *Nauchnoe obozrenie Saiano-Altaia*, 1 (9), s. 35-53.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Mogilnikov, V. A. 1992. Lesostep Zauralia i Zapadnoi Sibiri. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Stepnaia polosa Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia.* Moscow: Nauka, s. 274-311.

Murzin, V. Yu., Shlaifer, V. H. 2007. Shche raz pro skifski sokyry-skipetry. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Evrazii. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia Oleksiia Ivanovycha Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (16—19 travnia 2007 r.).* Kyiv; Chyhyryn: IA NAN Ukrainy; NIKZ «Chyhyryn», s. 111-113.

Murzin, V. Yu., Shlaifer, V. H. 2008. Skifski sokyry-skipetry z Muzeiu istorii zbroi u m. Zaporizhzhi. *Istoriia zbroi*, 1, s. 45-53.

Papuashvili, R. I., Balakhvantsev, A. S. 2016. Metallicheskie klevtsy iz mogilnikov Kolkhidy (Ergeta II, Tsaishi). In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda, S. V. (ed.). *Kavkaz i Step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Marii Nikolaevny Pogrebovoi. Moscow, 25—27 aprelia 2016 g.* Moscow: Institut vostokovedeniia RAN, s. 199-206.

Piotrovskii, B. B. 1989. Skify i Urartu. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 3-10.

Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1989. K voprosu ob «otlozhivshikhsia skifakh». *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 45-65.

Podobed, V. A. 1994. K voprosu o bimetallicheskikh chekanakh. In: Iarovoi, E. A. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.).* Tiraspol, s. 181-185.

Podobed, V. A., Kliuchnev, M. N. 1993. Bimetallicheskii chekan. In: Kolesnik, A. V. (ed.). *Katalog sluchainykh nakhodok iz arkheologicheskikh sobranii Donetskoi oblasti.* Donetsk, s. 45-46.

Prushevskaia, E. 1917. Rodosskaia vaza i bronzovye veshchi iz mogily na Tamanskom poluostrove. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 31-58.

Piankov, A. V. 2005. Bimetallicheskii chekan iz okrestnostei st. Plastunovskoi (Krasnodarskii krai). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*, 5, s. 280-282.

Skoryi, S., Zimovets, R., Orlik, A. 2022. Ob «umershchvlenii» predmetov na trizne skifskikh kurganov (po materialam Orlikovoi Mogily). *Revista Arheologică*, XVIII, 2, s. 35-46.

Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 101. Moscow: AN SSSR.

Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov.* Moscow: Nauka.

Tairov, A. D. 2010. Bimetallicheskii chekan iz Iuzhnogo Zauralia. *Cheliabinskii gumanitarii*, 4 (13), s. 101-108.

Tairov, A. D. *Iuzhnyi Ural v epokhu rannikh kochevnikov (istoriia Urala v 8 t.).* 3. Cheliabinsk: IUUrGU.

Tairov, A. D., Botalov, S. G. 2010. Pogrebeniia sakskogo vremeni mogilnika Kichigino I v Iuzhnom Zaurale. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheologiia i paleoantropologiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii.* Moscow: Taus, s. 339-354.

Tashbaeva, K. I. 2011. *Kultura rannikh kochevnikov Tian-Shania i Alaia.* Bishkek: Ilim.

Farkash, E. 1992. M. I. Rostovtsev i skifskoe iskusstvo. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 163-171.

Khabdulina, M. K. 2017. Itogi izucheniia ulubai-tasmolinskoi kultury Severnoi Saryarki. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Kazakhstan v sakskuiu epokhu.* Almaty: Institut arkheologii, s. 35-58.

Chernenko, E. V. 1980. Skifskie boevye topory (tipologiia i proiskhozhdenie). In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. tezisy dokladov XVIII konferentsii Institut arkheologii AN USSR. Dnepropetrovsk, aprel 1980 g.* Dnepropetrovsk, s. 88.

Chlenova, N. L. 1967. *Proiskhozhdenie i ranniaia istoriia plemen tagarskoi kultury.* Moscow: Nauka.

Chlenova, N. L. 1981. Sviazi kultur Zapadnoi Sibiri s kulturami Priuralia i Srednego Povolzhia v kontse epokhi bronzy i v nachale zheleznogo veka. In: Troitskaia, T. N. (ed.). *Problemy Zapadno-Sibirskoi arkheologii. Epokha zheleza.* Novosibirsk: Nauka, s. 4-42.

Chlenova, N. L. 1995. Altaiskie bronzy ranneskifskoi epokhi iz sobraniia GIM. In: Demin, M. A., Shcheglova, T. K. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediia Altaiskogo kraia. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii.* V, chast vtoraia. Barnaul, s. 91-96.

Chlenova, N. L. 1997. *Tsentralnaia Aziia i skify. I. Data kurgana Arzhan i ego mesto v sisteme kultur skifskogo mira.* Moscow: IA RAN.

Chlenova, N. L. 2002. Dobyvali li zoloto v vostochnosibirskoi taige v skifskuiu epokhu? *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 1 (9), s. 131-141.

Chugunov, K. V. 2005. Absoliutnaia khronologiia tagarskoi kultury — vzgliad izvne. In: Korol, G. G. (ed.). *Arkheologiia Iuzhnoi Sibiri: idei, metody, otkrytiia.* Krasnoiarsk: KGPU im. V. P. Astafeva, s. 102-104.

Shelekhan, O. V. 2012. Boiovi sokyry skifskoho typu z Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-13.

Shulga, P. I., Shulga, P. D. 2015. Mogilnik Saensai ranneskifskogo vremeni u g. Urumchi (Sintszian, Kitai). *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77: Arkheologiia bez granits: kollektsii, problemy, issledovaniia, gipotezy, s. 512-533.

Iablonskii, L. T. 1996. *Saki Iuzhnogo Priaralia.* Moscow: IA RAN.

Curtis, J. E., Kruszynski, M. 2002. *Ancient Caucasian and Related Material in the British Museum.* London.

Curtis, J. E., Tallis, N. (eds.). 2005—2006. *Forgotten Empire. The world of Ancient Persia. Catalogue of the Exhibition. British Museum.* London.

Kossack, G. 1983. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des Skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 5, S. 89-186.

Kossack, G. 1987. Von den Anfдngen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika.* München: BAdW, S. 24-86.

Loehr, M. 1949. Ordos Daggers and Knives. New materials, Classification and Chronology. First Part: Daggers. *Artibus Asiae*, 12, 1—2, p. 23-83.

Matsumoto, K. 2021. The Bronze Age in the Eurasian Steppes. *Japanese Journal of Archaeology*, 8, p. 287-328.

Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie*, 4, S. 65-82.

S. A. Skoryi, R. V. Zymovets

BIMETALLIC PICK-AXE FROM THE DNIPRO FOREST-STEPPE LEFT BANK: CAUSE FOR CONVERSATION ABOUT THE SIMILAR ARMAMENT OF EARLY SCYTHIAN EPOCH IN EURASIA

The paper is devoted to a newfound artefact of the Scythian archaic epoch — a bimetallic pick-axe, discovered in the Vorskla River basin, near the city of Akhtyrka of Sumy region of Ukraine. Pick-axes are a kind of close-in fighting weapon, along with picks and axes, quite rare for the Scythian Age. The specimen under study belongs to a relatively small group of bimetallic pick-axes, consisting of an iron (or steel) warhead and a bronze socket. Like most bimetallic pick-axes, the specimen from Akhtyrka has a bird's head with slotted eyes and a curved beak (part of the beak is lost) under the striker, cast together with the socket.

The bimetallic pick-axes from Akhtyrka is, at the moment, the most western reliable find of this type of weapon. The paper includes a catalog of bimetallic pick-axes of the early Scythian Age from Eurasia, numbering 24 items: 2 — Western Siberia, 4 — Southern Urals, 3 — Volga-Kama region, 3 — Western Asia (3; most likely 2 pick-axes kept in the British Museum and the Metropolitan Museum are from the same region), Aral Sea (1), Colchis, Western Georgia (3), North Caucasus (2), Kuban (1), Taman (1), Northern Azov region, Eastern Ukraine (1), Vorskla basin, Eastern Ukraine (1). Most of the bimetallic pick-axes (18 items) have a sculptural image of a bird's head between the striker and the socket.

The main chronological indicators of the time of existence of the bimetallic pick-axes are 4 assemblages: mound 84 of the Uygarak burial ground (first half of the 7th century BC); mound 5 of the Kichigino-I burial ground (second half — late 7th century BC); grave G of the Ananyino ground burial; grave near the village of Imirler (both — second half of the 7th — early 6th century BC). In the light of the discussion that has been going on for more than 20 years about the dating of the early Scythian culture, it seems important that none of these complexes dates back to the 8th century BC. Accordingly, the time of existence of bimetallic pick-axes must be attributed to the 7th — first half of the 6th century BC.

The chronological priority of the Uygarak pick-axe in relation to the Asia Minor pick-axes allows us to conclude that the latter are markers of the advance of the Saka military contingent to the Middle East, as part of the famous Asia Minor campaigns of the Scythians. Accordingly, the finds of pick-axes in the Caucasus, the Kuban region and Eastern Ukraine should be considered as markers of the movement of some part of the Scythian military contingent to Europe during or immediately after the Asiatic campaigns. The concentration of pick-axes in the area of the Ananyino culture is explained by the migration of part of the Scythian or Saka military contingent, recorded by Herodotus.

The dating of the main chronological indicators makes it possible to draw a correlation with bronze pick-axes, which have become widespread in the eastern regions of Eurasia. The variety of forms of bronze pick-axes from Southern Siberia, Altai and Tuva, as well as their chronological priority, allow us to conclude that bimetallic pick-axes are derived from bronze ones. Apparently, in the first half of the 7th century BC a technological innovation takes place, as a result of which the bronze blade are replaced with an iron / steel plate inserted into a bronze socket. The currently available archaeological sources make it possible to connect this innovation with the Aral Sea region and the historical Sakas but it is still premature to draw final conclusions.

Keywords: bimetallic pick-axes, Dnipro Forest-Steppe Left Bank, Eurasia, Anterior Asian campaign of the Scythians.

Одержано 2.05.2023

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

ZYMOVETS Roman, Candidate of Philisophy Sciences, Researcher, Grigory Skovoroda Institut of Philisophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6045-6374,
e-mail: romanzimovets@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORYI Sergey. Dr. Hab., Professor, Chief of Department of Early Iron Age, Institute of Archaeology of the National Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7842-890X,
e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК 904.22(477.46)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.09

Ю. Ю. Ляшко

НОВА ЗНАХІДКА СКІФСЬКОГО МЕЧА ІЗ ОКОЛИЦЬ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено публікації залізного скіфського меча, який нещодавно був знайдений на околиці Мотронинського городища скіфського часу.

Ключові слова: *скіфська доба, меч, Мотронинське городище, басейн р. Тясмин.*

Навесні 2023 р. у 2 км на південний захід від відомого Мотронинського городища скіфського часу (басейн р. Тясмин, Черкащина) випадково був знайдений залізний скіфський меч.

Місце знахідки оглянув автор публікації. Це рівнинне плато з невеликими пониженнями біля дороги на Грушківку і Кам'янку. Неподалік знаходиться курганний могильник, досліджений 2018 р. експедицією під керівництвом О. Д. Могилова (Могилов та ін. 2020).

Меч виявлений на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, у лісовому суглинку. Культурний шар тут не простежується, проте на південь від місця знахідки є залишки оборонних споруд у вигляді земляного валу з ровом, який перекриває відроги плато із сторони Грушківки. Біля цього валу 2019 р. був знайдений бронзовий тригранний наконечник стріли з шипом, який за класифікацією А. І. Мелюкової належить до 1 типу, 1 групи, III відділу (Мелюкова 1964, с. 28).

За останні роки в цьому районі урочища Холодний Яр також випадково було знайдено декілька мечів і кинджалів VII—V ст. до н. е. (Ляшко 2019, с. 345—347, рис. 2—4).

Знахідка 2023 р. становить особливий інтерес, оскільки це перший зразок скіфського меча такого типу з околиць Мотронинського городища.

Меч має просте антенне навершя і метеликоподібне перехрестя, тобто за згаданою вище класифікацією А. І. Мелюкової, належить до клинкової зброї II відділу 2 типу, яка була поширена в VI — першій половині V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 54—55).

Меч завдовжки 61,3 см, дволезовий, з клинком, що звужується в останній третині довжини. Відрізняється гарним станом збереження (рисунок). Його маса 650 гр. Ширина перехрестя 7,8 см, навершя — 7,5 см. Прямокутне брусковидне в перетині руків'я має розміри, см: довжина 8,3, ширина 2,8. З обох сторін руків'я, по центру згори до низу має заглиблення у вигляді двох повздовжніх ліній, які з одного боку виділені досить сильно, а з іншого слабо. Загальна довжина рукояті меча становить 15,3 см. Довжина клинка 46 см, ширина леза біля перехрестя 5,5 см, у середній частині 4,4 см, лезо в розрізі має лінзоподібну форму без виділеної лінії жорсткості.

Клинок меча разом із руків'ям виготовлений із однієї залізної смужки. Навершя та перехрестя з'єднані методом проковки. Від довгого перебування в землі перехрестя меча з однієї зі сторін розійшлося і видно форму розширення клинка в місці переходу у руків'я.

Клинкова зброя з простим антенним навершям і різного типу перехрестям, зокрема метеликоподібним, відома як в північнопричорноморському Степу, так і в українському Лісостепу. Варто підкреслити, що вона не набула такої популярності, як мечі та кинджали з навершям у вигляді кігтя хижого птаха.

Мечі і кинджали з простим антенним навершям і метеликоподібним перехрестям поширені від середини VI ст. до н. е. (Топал 2021, с. 223). але найхарактернішими стають у V ст. до н. е.

Наведемо декілька прикладів такої зброї. Більш чи менш близькі за формою рукояті та

© Ю. Ю. ЛЯШКО, 2023

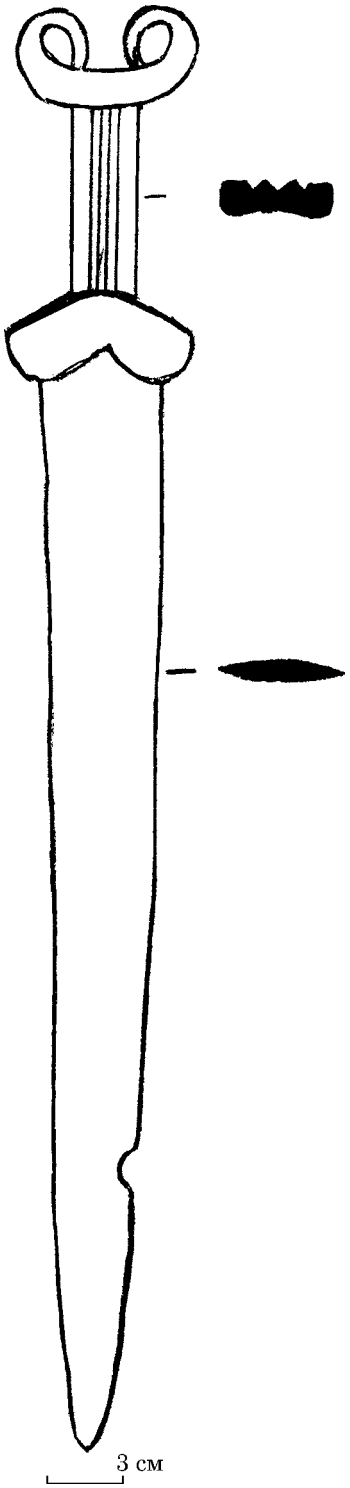

Меч, знайдений біля Мотронинського городища, 2023

клинка мечі, ймовірно, випадкові знахідки в Дніпровському Правобережжі, походять із зібрання Національного музею історію України (Мелюкова 1964, табл. 20: 1; Діденко, Шелехань 2017, с. 273, рис. 1: 6). Але, безумовно, більше значення мають декілька мечів із непограбованих поховальних комплексів. Серед них — екземпляр із поховання у кургані 5 біля с. Велика Гомольша на Харківщині (басейн Сіверського Дінці), вістря стріл із якого датовані першою половиною V ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 77, 244, рис. 97: 12—26), а також мечі зі скіфських могил Криму: кургану біля роз'їзду Сторожевий, в центральній частині півострова (Колотухин 2000, с. 111, рис. 31), поховання 1, кургану 8 біля с. Перепьолкіно та поховання 3 у кургані поблизу с. Чорноземне в північній частині півострова (Колтухов 2012, с. 131, рис. 22, *2*; с. 133, рис. 24: 13—17). Дата цих поховань — V ст. до н. е., можливо його перша половина. Таким чином, є підстави відносити меч, знайдений біля Мотронинського городища, до V ст. до н. е.

Найвірогідніше, меч був загублений під час військової сутички на ближніх підступах до Мотронинського городища. Це укріплене поселення було регіональним політичним й економічним центром осілих племен басейну р. Тясмин — південної частини Дніпровського Правобережного Лісостепу (Бессонова, Скорый 2001), привабливим об'єктом експлуатації степових кочовиків, які хвилями насувались на північ із причорноморського Степу.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.).* Киев; Краков: ИА НАН Украины; Институт археологии Ягеллонского университета.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці.* Київ: ІА НАН України.

Діденко, С. В., Шелехань, О. В. 2017. Мечі та кинджали періоду скіфської класики у зібранні Національного музею історії України. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 271-278.

Колотухин, В. А. 2000. *Киммерийцы и скифы Степного Крыма.* Симферополь: Сонат.

Колтухов, С. Г. 2012. *Скифы Крымского Присивашья в VII—IV вв. до н. э.* Симферополь: Феникс.

Ляшко, Ю. Ю. 2019. Зброя раннього залізного віку із колекції Кам'янського історичного музею. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 345-349.

Мелюкова, А. И.1964. *Вооружение скифов.* Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Могилов, О., Руденко, С., Панченко, К., Ляшко, Ю. 2020. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні у 2018 р.*, с. 241-243.

Топал, Д. 2021. *Акинак на западе скифского мира.* Кишинэу: Muzeul Național de istorie a Moldovei.

REFERENCES

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.).* Kyiv; Krakov: IA NAN Ukrainy; Institut arkheologii Iagellonskogo universiteta.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Didenko, S. V., Shelekhan, O. V. 2017. Mechi ta kyndzhaly periodu skifskoi klasyky u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 271-278.

Kolotukhin, V. A. 2000. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Kryma.* Simferopol: Sonat.

Koltukhov, S. G. 2012. *Skify Krymskogo Prisivashia v VII—IV vv. do n. e.* Simferopol: Feniks.

Liashko, Yu. Yu. 2019. Zbroia rannoho zaliznoho viku iz kolektsii Kam'ianskoho istorychnoho muzeiu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 345-349.

Meliukova, A. I.1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Mohylov, O., Rudenko, S., Panchenko, K., Liashko, Yu. 2020. Roboty na Motronynskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 2018 r.*, s. 241-243.

Topal, D. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Kishineu: Muzeul Național de istorie a Moldovei.

Yu. Yu. Lyashko

NEW FIND OF THE SCYTHIAN SWORD NEAR MOTRONYNSKE HILLFORT

In spring 2023 two kilometers south-west of the well-known Motronynske hillfort of Scythian Age on a flat plateau the iron Scythian sword was found out by chance on a little depth. In the Steppe and Forest-Steppe of North Pontic region swords and daggers of this type date to the second half of 6th—5th cc. BC (rather by the first half of the latter century). Near Motronynske hillfort a few finds of Scythian swords and daggers are known but swords of similar type have not occurred before.

The site was examined by the author. It is a flat plateau with small depressions, located near the road to Hruskivka and Kamianka villages. Nearby the kurgan burial ground was located, investigated in 2018 by an expedition headed by O. D. Mohylov.

The sword was found at a depth of 0.5 m from the modern surface, in forest loam. No cultural layer can be traced here but to the south of the site there are remains of defensive structures in the form of an earthen rampart with a moat that covers the plateau spurs from the side of Hruskivka. Near this rampart in 2019, a bronze triangular arrowhead with a spike was found, which according to A. I. Meliukova's classification belongs to type 1, group 1, division III.

In recent years several more swords and daggers of the 7th—5th centuries BC have been accidentally found in this area of the Kholodnyi Yar tract. This sword has a simple antenna-shaped pommel and butterfly-shaped cross-bar, *i. e.*, according to the well-known classification of A. I. Meliukova, it belongs to the edged weapons of the II department of the 2nd type, which was widespread in the 6th — first half of the 5th century BC. The sword is 61.3 cm long, double-bladed, with a blade tapering in the last third of its length, well preserved. It weighs 650 grams. Finds of the edged weapons of infighting near the largest settlement of the Scythian Age in the Tyasmin-river-basin, presumably, are the evidence of a military collision of it's inhabitants with the representatives of the nomadic world of Steppe.

Keywords: Scythian Age, sword, Motronynske hillfort, Tyasmin basin.

Одержано 25.04.2023

ЛЯШКО Юрій Юрійович, завідуючий історичним музеєм Кам'янського державного історико-культурного заповідника, Кам'янка, Україна.

LYASHKO Yuriy Yu., Head of the Historical Museum of the Kamyanka State Historical and Cultural Reserve, Kamyanka, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9413-3036,

e-mail: pitim1968@ukr.net.

УДК 904.22(477.72)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.10

О. С. Дзнеладзе, Д. М. Сікоза, О. В. Симоненко

МЕЧІ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ ЧЕРВОНИЙ МАЯК

У статті розглянуто мечі, знайдені у пізньоскіфському могильнику Червоний Маяк. Визначено їхню типологію, наведено дати й аналогії. Висунуто гіпотези щодо появи певних типів клинкової зброї у пізньоскіфському середовищі.

Ключові слова: *меч, спата, гладіус, перехрестя, хвостовик, клинкова зброя, поховальний інвентар, пізні скіфи, сармати, Червоний Маяк.*

Клинкова зброя — часта знахідка на пізньоскіфських некрополях. Це мечі різних типів і кинджали, що супроводжували чоловічі поховання. Добірка мечів із пізньоскіфського некрополя Червоний Маяк досить різноманітна і відносно добре задокументована. Загалом дотепер було знайдено 10 мечів і їхніх фрагментів.

Курган 1 [1]**, поховання 1 (склеп). Чоловік.** У заповненні камери було виявлено фрагменти лінзоподібного в перетині залізного клинка і масивне бронзове перехрестя ромбічної форми [2] (рис. 1: 1). У похованні знайдено червонолаковий модіолус — велику кружку з ребристою ручкою (Гей, Сымонович 2019, с. 6, 46, табл. 8: 1). Схожа посудина походить із поховання 1 могили 8 пізньоскіфського Золотобалківського некрополя. М. І. Вязьмітіна датувала кружку II ст. н. е. за аналогічними знахідками з Ольвії та городища Золота Балка I (Вязьмитина 1972, с. 20).

Бронзові перехрестя (кит. gé) були характерною деталлю ханьських мечів «цзянь» і мали усталену форму: ромбічні у плані, нижня кромка з гострими виступом посередині, утвореним дугоподібними вигинами; на верхній кромці П-подібне заглиблення (кит. āo, «впадина») за шириною хвостовика [3] (рис. 1: 2). Поширені за доби Хань нефритові та халцедонові перехрестя повторювали цю форму.

Перед аналізом знахідки з Червоного Маяка маємо кілька зауважень. Перехрестя відоме нам тільки за малюнками у звіті Е. О. Симоновича та в публікації (Гей, Симонович 2019, с. 46, табл. 8: 3) — останній є копією малюнка у звіті, що наводить на думку про відсутність оригіналу [4]. Ці малюнки дещо схематичні і не передають деталей. Нижня кромка перехрестя дуже схожа на китайський зразок, і не виключено, що воно мало характерну для ханьських виробів «впадину», не передану на малюнку. Про подібний казус писав А. С. Скрипкін: через схематичний малюнок меча з Первомайського В. Е. Маслов не побачив на його перехресті ханьських деталей (Скрипкин 2000, с. 18).

Бронзові перехрестя відомі в похованнях кочовиків Євразії, зокрема у сарматів, починаючи

1. Під такою назвою в документації Е. О. Симоновича фігурує досліджене на території могильника підвищення з кількох шарів каміння, під якими виявлено два склепи і поховання у ямі (Гей, Симонович 2019, с. 6—7). Польові креслення не демонструють безумовного зв'язку кам'яного насипу і поховань.
2. Ні в тексті звіту, ані в публікації розміри перехрестя не вказано. Ми приблизно визначили довжину перехрестя за масштабом малюнка як 5 см, висоту — 1 см.
3. Традиційно у вітчизняній літературі для цієї частини руків'я використовуються назви «штир» або «черенок», запропоновані ще А. М. Хазановим. Ми вирішили користуватися спеціальною зброярською термінологією, в якій основа руків'я, відкута разом із клинком, зветься «хвостовик».
4. Фото речі відсутнє, і невідомо, чи існує воно взагалі.

© О. С. ДЗНЕЛАДЗЕ, Д. М. СІКОЗА, О. В. СИМОНЕНКО, 2023

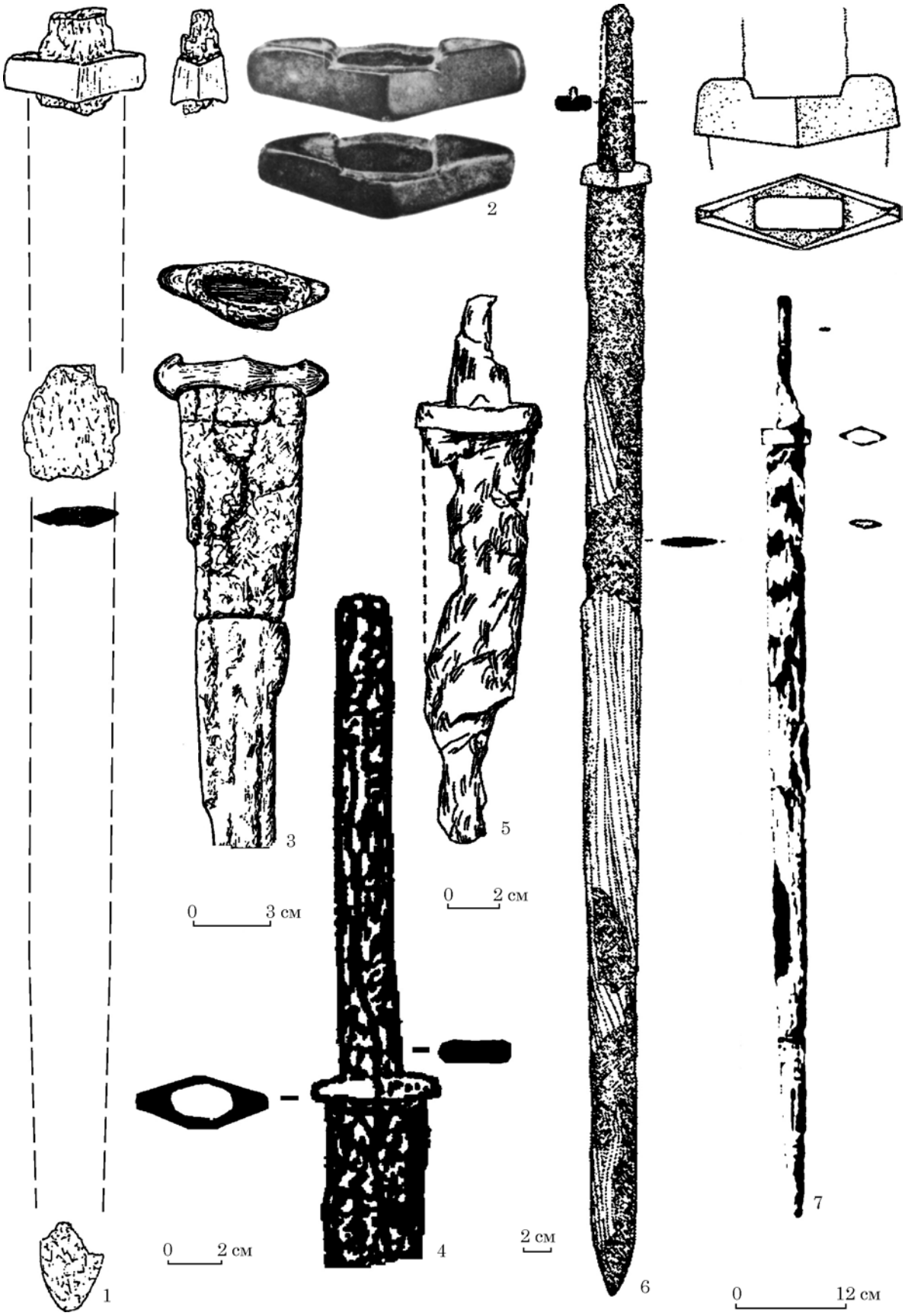

Рис. 1. Бронзові перехрестя сарматської доби: 1 — Червоний Маяк, к. 1, п. 1; 2 — китайське бронзове перехрестя «gé»; 3 — могильник Первомайський VII, к. 14, п. 3; 4 — ст. Усть-Лабінська, к. 45; 5 — ст. Дінська; 6 — ст. Старокорсунська; 7 — Кизилтепінський могильник (за: 1 — Гей, Сымонович 2019; 2 — Trousdale 1975; 3 — Мамонтов 2000; Гущина, Засецкая 1994; 5 — Марченко 1996; 6 — Лимберис, Марченко 2012; 7 — Обельченко 1978)

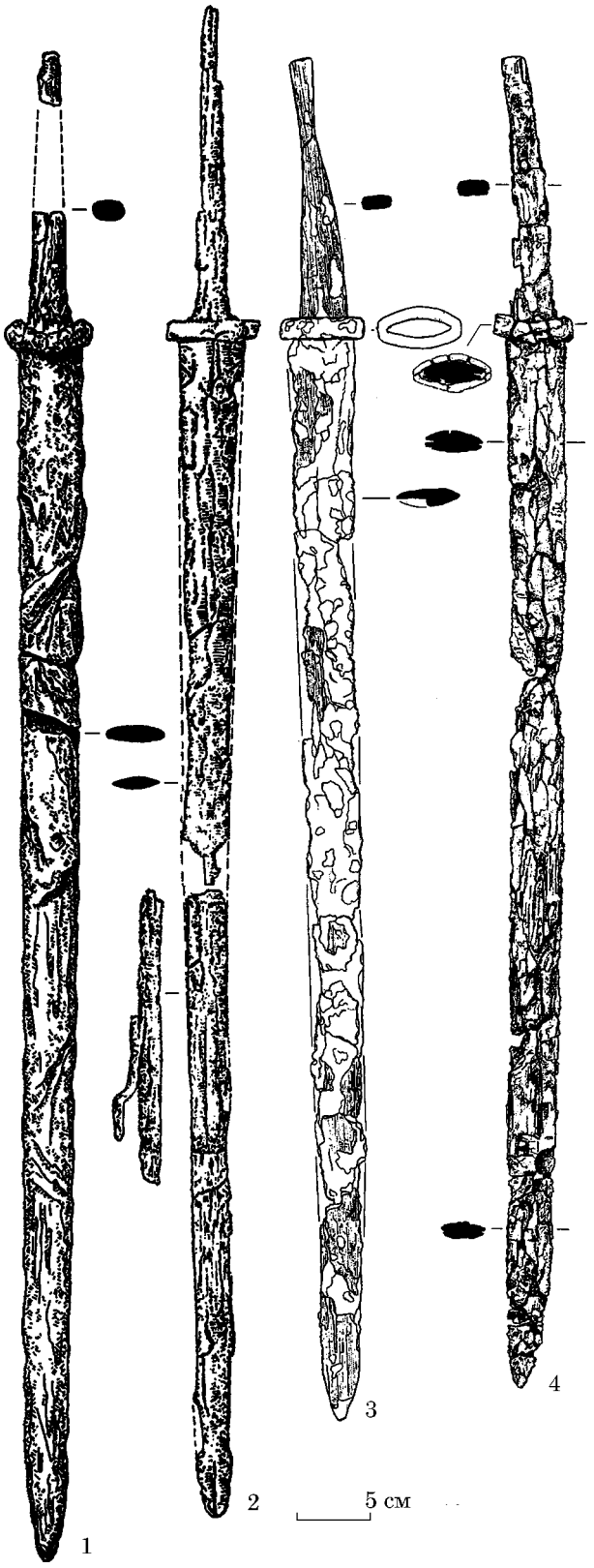

Рис. 2. Мечі з залізними перехрестями: 1 — Весняне, к. 1, п. 1; 2 — Мала Тернівка, к. 1, п. 3; 3 — Завітне, м. 344; 4 — Усть-Альмінський могильник, скл. 777 (за: 1—3 — Волошинов, Масякин 2007; 4 — Пуздровський, Труфанов 2017)

з II ст. до н. е. На думку А. С. Скрипкіна, деякі мечі з такими перехрестями з пам'яток євразійських кочовиків виготовлені в Китаї або полоненими китайськими майстрами в степу. Вони стали прототипами сарматських перехресть, зламаних під тупим кутом (Скрипкин 2000, с. 27—29).

Мечі з руків'ям-штирем і перехрестям (I тип за А. М. Хазановим) продовжували побутувати у сарматів і в I — середині II ст. н. е. Бронзові перехрестя цього часу дещо іншої форми — вони майже прямі, лише трохи «зламані» вниз, до вістря, і не мають «впадини» на верхній кромці або вона дуже неглибока [1]. У сарматських похованнях цього часу зброю з бронзовими перехрестями знайдено в Сусловському і Первомайському могильниках в Поволжі, біля станиць Усть-Лабінської, Старокорсунської та Дінської на Кубані (рис. 1: 3—6), у східних могильниках Курпе-Бай та Мечет-Сай. А. С. Скрипкін включив сюди ще кілька мечів із поховань Поволжя і Подоння (Скрипкін 2000, с. 18). Мечі з бронзовими перехрестями відомі в середньоазійських могильниках сарматського культурного кола (рис. 1: 7) — Кизилтепінському, Куюмазарському, Шаушукумському та ін. (Обельченко 1978, с. 118, рис. 2; 1992, с. 74—75), а В. Є. Маслов навів добірку знахідок із пам'ятників Південного Сибіру та Туркестану (Маслов 1999, с. 221). Отже, бронзові ромбічні перехрестя китайського походження або їх репліки були принесені до Східної Європи сарматами (Симоненко 2015, с. 65—67).

Залізні перехрестя на мечах цього типу є подальшим розвитком традиції. У сарматів Північного Причорномор'я вони відомі від I ст. н. е. (Весняне), тоді ж з'являються і у пізніх скіфів (Усть-Альмінський могильник, скл. 777; Завітне, мог. 344). Перелічені мечі абсолютно однотипні (рис. 2), а два останні було розглянуто «*в контексті з іншими категоріями предметів східного імпорту, наприклад, китайськими лаковими скриньками*» (Волошинов, Масякин 2007, с. 294). Пояснення цього контексту було запропоноване О. В. Симоненком: поховання з предметами китайського імпорту у пізньоскіфських некрополях залишені сарматами (аланами), які принесли ці речі зі Сходу (Симоненко 2020, с. 308). Ми не виключаємо, що бронзове перехрестя з Червоного Маяка належало до ханьського типу і було деталлю, скоріш за все, довгого китайського або сарматського меча (рис. 1: 1).

Могила 30, поховання 5 (склеп). Підліток. Упритул до правої ноги лежав залізний меч, поганої збереженості. За фотографією зі звіту (рис. 3: 1) клинок 52 см завдовжки, біля п'яти 4 см, а біля вістря 3 см завширшки. Руків'я понад 10 см завдовжки. Біля правої кисті знайдено бронзове навершя цього меча, що мало форму шайби з чотирма вертикальними виступами (рис. 4: 6, 6а). Похованого, крім

1. Такі перехрестя (кит. yī zì xíng) використовували на мечах «цзянь» водночас з gé, але останні переважали.

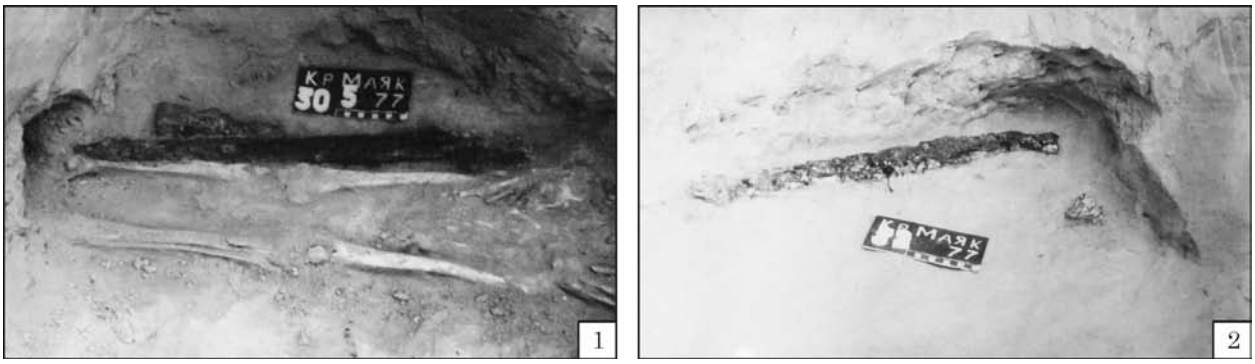

Рис. 3. Мечі Червоного Маяка *in situ*: 1 — могила 30, п. 5; 2 — могила 32, п. 3 (фото за звітом Е. О. Симоновича за 1977 р.)

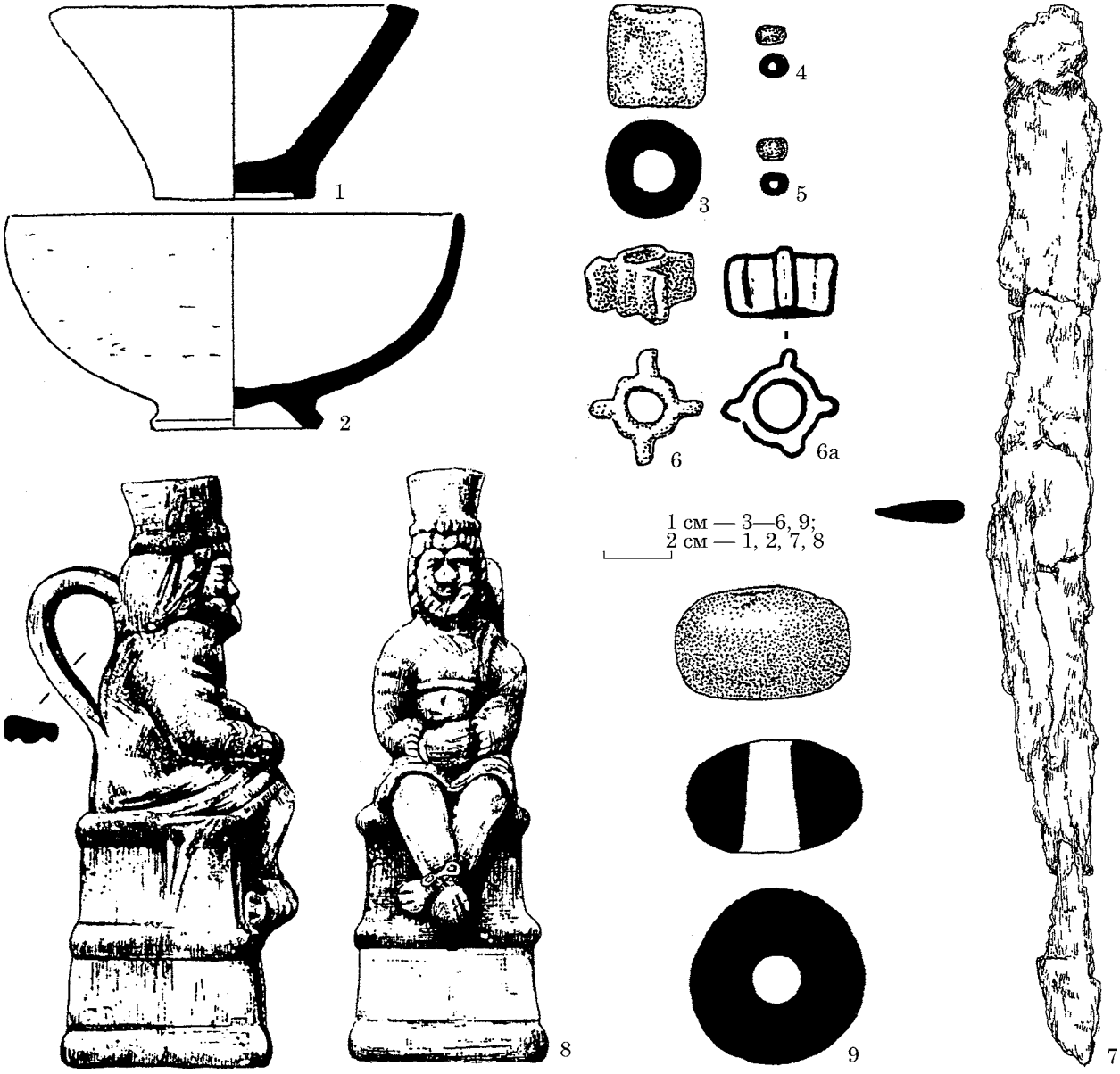

Рис. 4. Комплекс п. 5 мог. 30: 1 — ліпна плошка; 2 — червонолакова чашка; 3—5, 9 — намистини; 6 — навершя; 7 — фрагмент клинка меча; 8 — фігурна посудина (за: Гей, Сымонович 2019; 6а — Сымонович 1977)

меча, супроводжували буролакова чашка і рідкісний фігурний флакон у вигляді статуетки актора або Сілена (Гей, Сымонович 2019, с. 25, 70, табл. 32: 2, 8).

Руків'я меча, вірогідно, мало наскрізний монтаж, оскільки знайдене навершя є шайбою для фіксації. Довжина клинка і форма споріднює його з пізньолатенськими короткими меча-

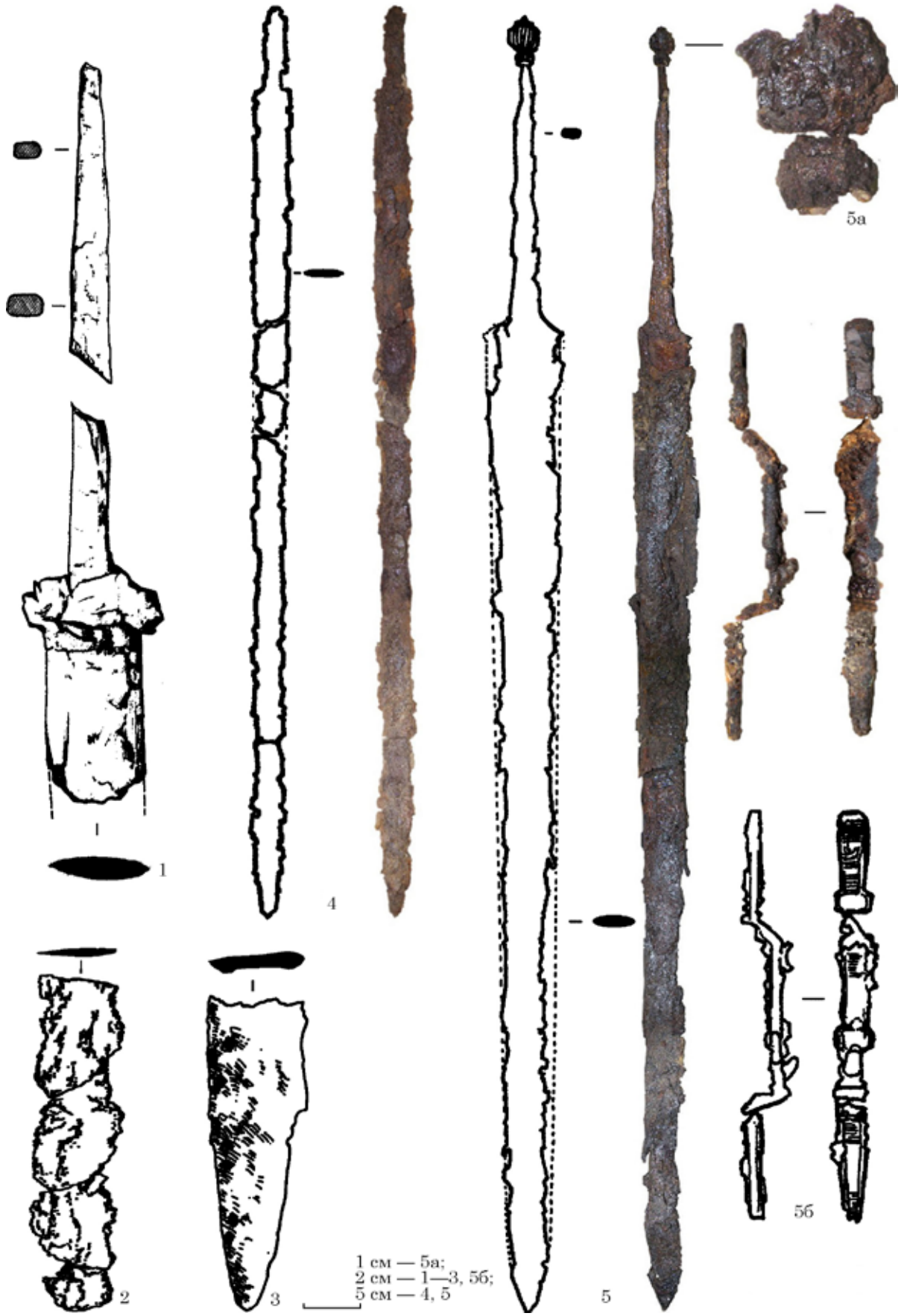

Рис. 5. Мечі Червоного Маяка: 1 — мог. 31; 2 — мог. 40, п. 1; 3 — мог. 94 (всі — за Гей, Сымонович 2019); 4 — п. 121, скелет 1; 5, а, б — п. 121, скелет 3 (за: 1—3 — Гей, Сымонович 2019)

ми. Водночас тип кріплення і монтаж руків'я зближує цей меч із римською зброярською традицією.

Поховання 5 датовано Е. О. Симоновичем II ст. н. е. за шарнірною емалевою фібулою форми Кропотов 64 (Симонович 1981, с. 117). Датування таких фібул за В. В. Кропотовим — друга половина століття (Кропотов 2010, с. 313). Проте ця фібула (і ще чотири того ж часу) супроводжувала поховання 3, а в склепі було послідовно поховано шість небіжчиків. Поховання 5 лежало під дальньою стінкою, і через це має бути визнане найранішим. Повністю аналогічна нашій фігурна посудина у вигляді актора або Сілена з городища Золотий Мис датована I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Буйских 2006, с. 212) або, скоріше, I ст. н. е. (Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 40). Буролакова чашка належить до групи sigillata pontica A, форма Журавльов 16.3 кінця I — початку II ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 142). Отже, не виключено, що поховання 5 є набагато ранішим за решту поховань склепу 30.

Могила 31 (склеп?, пограбований у давнину). На долівці («нижньому майданчику») камери знайдені уламки руків'я меча з прямим перехрестям, а також обламаний залізний штир, який, вірогідно, є фрагментом хвостовика цього меча (рис. 5: 1). Клинок 3,5 см завширшки, перетин лінзоподібний. Штир прямокутний у перетині (Гей, Сымонович 2019, с. 26, 71, табл. 33).

За вудилами (Пуздровский 2007, с. 143) склеп датований першою половиною II ст. н. е. Довгий хвостовик у поєднанні з перехрестям (точну форму якого, на жаль, установити зараз неможливо) наводить на думку, що це також був довгий меч східного типу з катушкоподібною ручкою. Найближчою аналогією є меч із Малої Тернівки (рис. 2: 2).

Могила 32, поховання 3 (склеп). Чоловік. Уздовж лівої гомілки лежав залізний меч в уламках, поганої збереженості. Довжина фрагмента 50 см (рис. 3: 2; Гей, Сымонович 2019, с. 28). На жаль, тип визначити неможливо.

Хронологічні маркери (скляний флакон форми Isings 6, поліхромне намисто, червонолакова чашка Sigillata Pontica A форми Журавльов 30.2, люстро типу Хазанов VI, теракотова герма) датують склеп I — початком II ст. н. е. Спираючись на дату скляного флакона, Е. О. Симонович слушно звузив це датування до I ст. н. е. (Сымонович 1981, с. 115—116). Розташування скелетів демонструє, що поховання 3 є найбільш раннім в цьому склепі.

Могила 40, поховання 1 (склеп, пограбований у давнину). Чоловік. До поховання 1 належать уламки меча, знайдені в камері склепу (рис. 5: 2). Фрагмент 26,5 см завдовжки, майже 3 см завширшки. Клинок лінзоподібний у перетині (Гей, Сымонович 2019, с. 34, табл. 44: II, 5, 6).

За комплексом речей (парні ліпні курильниці, поліхромне намисто, залізні черешкові наконечники стріл) могилу датовано другою половиною I — першою половиною II ст. н. е.

Могила 94 (склеп, пограбований у давнину). Фрагмент вістря залізного меча 3,4 см завширшки, 9,5 см завдовжки (рис. 5: 3).

Уламок люстра типу Хазанов VI передбачає дату I ст. до н. е. — середина II ст. н. е.

Поховання 121 (склеп), скелет 1 (хлопчик-підліток). На поясі поперек тіла, руків'ям до входу в камеру лежав меч (рис. 5: 4).

Залізний меч із руків'ям-штирем, без металевого перехрестя. Клинок довгий, лінзоподібний у перетині, 73 см завдовжки, 4 см завширшки біля п'яти. П'ята переходить у хвостовик під тупим кутом. Хвостовик 9 см завдовжки. На хвостовику і клинку — залишки дерева від ручки та піхов, пофарбованих у червоний колір (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2017, с. 256).

Поховання 121, скелет 3 (дорослий чоловік). Уздовж правого боку, впритул до тіла, просто на кістках руки та ноги лежав меч (рис. 5: 5).

Залізний меч з руків'ям-штирем, без перехрестя. Клинок лінзоподібний у перетині, 90 см завдовжки, 5 см завширшки біля п'яти. П'ята переходить у хвостовик під тупим кутом. Хвостовик 28 см завдовжки, заокруглений в перетині, що звужується до кінця. На кінці — навершя з двох залізних шайб: нижньої циліндричної 1,7 см діаметром і верхньої бочкоподібної з поперечною срібною інкрустацією 2,5 см діаметром (рис. 5: 5а). На хвостовику і клинку — залишки дерева від руків'я та піхов, пофарбованих у червоний колір.

Приблизно посередині клинка виявлено залізну скобу від піхов, що лежала між мечем і кинджалом, також знайденим у цьому похованні (рис. 5: 5б). Вона виконана у вигляді низької та широкої літери П з довгою перемичкою. Кінці скоби відігнуті під прямим кутом. Верхній кінець розширений і заокруглений, нижній пригострений. Зовнішня поверхня скоби інкрустована поперечними вставками срібного дроту з двома позолоченими овальними медальйонами: один біля основи петлі, другий — на її кінці. Скоба 15 см завдовжки, петля для ременя 6 см завдовжки, 3 см заввишки (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2017, с. 258).

Мечі, подібні знайденому на поясі скелета 1, є найпоширенішим у пізніх скіфів типом клинкової зброї (Simonenko 2001, с. 241). У сарматській панопліїї Північного Причорномор'я такі мечі (з руків'ям-штирем без металевого навершя) виокремлені у тип 2, поширений тут у I — на початку II ст. н. е., який пізніше став основною зброєю пізньосарматських воїнів (Симоненко 2015, с. 68). Подібні клинки були поширені по всій території Північного Причорномор'я, з Боспорським царством включно (Виноградов, Горончаровский 2008, с. 178).

Візуальну подібність пізньоскіфських і сарматських довгих мечів із руків'ям-штирем традиційно вважали доказом запозичення цього типу зброї у сарматів. Проте в той час, коли у пізніх скіфів з'явились такі мечі, сармати користувались зброєю з серпоподібним навершям, а пізніше — з кільцевим. Аналогічні пізньоскіфським мечі з руків'ям-штирем набули поширення у сарматів тільки з середини I ст. н. е. Тобто в момент контакту пізні скіфи та сармати були озброєні мечами різних типів.

Не виключено, що прототипом таких клинків для пізньоскіфських зброярів стали кельтські довгі мечі (Simonenko 2001, S. 247—248). Три екземпляри такої зброї було знайдено в пізньоскіфських похованнях II—I ст. до н. е. у Верхньотарасівці (зараз Вищетарасівка) на Дніпрі та в мавзолеї Неаполя Скіфського. Вони могли потрапити до скіфів від галатів — солдат корпусу Діофанта, що воювали у Криму наприкінці II ст. до н. е., або під час Мітрідатових війн початку I ст. до н. е. Важливо те, що латенські мечі, які теж мали риси, притаманні пізньоскіфським — руків'я-штир, довгий клинок без прямого перехрестя — хронологічно безпосередньо передують їм (Simonenko 2001, S. 247—248; Симоненко 2016, с. 17). У пізньоскіфській культурі значний відсоток складають речі латенського походження: окрім згаданих мечів, це поясні набори, пряжки, середньолатенські фібули, лощена кераміка певних форм. Безумовно, пізньоскіфська культура формувалась за участю латенської традиції (Симоненко 2016а, с. 481).

Меч, що супроводжував скелет 3, формально належить до того ж типу — з руків'ям-штирем без металевого навершя. Проте він має певні індивідуальні риси. Перш за все, не можна сказати, що меч не має навершя — воно є, це фіксатор довгого дерев'яного руків'я, який складався з двох шайб, закріплених на кінці штиря. Такий спосіб кріплення руків'я використовували римські зброярі. Довгий хвостовик меча споріднює його не тільки з китайською зброярською традицією (Безуглов 2000, с. 177), але й з римською (Przychodni 2014, s. 232, табл. III: 1). За розміром, пропорціями і довжиною хвостовика до нашого меча подібний екземпляр із Мауерна (Kaczanowski 1982, s. 21, fig. 4: 1). Різниця полягає у формі п'яти — у меча з Мауерна вона пряма, як у всіх римських, а у меча з Червоного Маяка переходить у хвостовик під тупим кутом, як у сарматської зброї. Однак хвостовики власне сарматських мечів такого типу коротші й не перевищують 14—15 см (Симоненко 2015, с. 58). Таким чином, в цьому мечі присутні як західні, так і східні елементи.

На особливу увагу заслуговує скоба меча для підвішування на портупеї. Подібні скоби використовували римляни, галли та германці від I ст. н. е. Значну кількість римських бронзових і залізних скоб знайдено в Дура-Європос (James 2004, p. 151—153). За формою скоба з поховання 121 близька типу I класифікації П. Качановського (Kaczanowski 1982, s. 39, fig. 9: 1). Скобу подібного профілю, але з розширеною спинкою, виявлено у варварському святилищі Гурзуфське Сідло (Новиченкова 2002, с. 94, рис. 46: 1). Проте скоба з поховання 121 відрізняється конструкцією і декором. Найвірогідніше, що довгі кінці прив'язували до піхов таким чином, аби позолочені медальйони скоби було видно. У похованні скоба лежала біля меча ближче до середини клинка. Такий тип розташування скоб трапляється на довгих парфянських мечах. Скобу було інкрустовано срібною проволокою. Аналогічна інкрустація прикрашала металеві частини узди з сарматської підбойної могили 120 Бітакського некрополя поблизу Неаполя Скіфського, датованої кінцем I — початком II ст. н. е. (Пуздровский, Зайцев, Новиков 1991, с. 121).

Комплекс із поховання 121 за поєднанням хроноіндикаторів датовано II ст. н. е. (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2017, с. 266). Проте портупейні пояси хунну-сарматського типу не трапляються у сарматських похованнях, пізніших за середину II ст. Це дає можливість запропонувати вужчий інтервал датування для поховання 121.

Центр виготовлення меча з поховання 121, скелет 3 визначити важко. Деталі меча мають ознаки різних зброярських технік. Так, фіксатори навершя зроблено за римським принципом, скоба дещо відмінна від римських виробів і закріплена в парфянський спосіб, клинок має досить довгий хвостовик підпрямокутної форми в перетині. Не виключено, що майстер, який виготовив цей меч, був знайомий із усіма названими традиціями і надихався різними прикладами. Такий меч міг бути зроблений у майстернях Боспору, або ж і у власне пізньоскіфському середовищі.

Поховання 133 (склеп), скелет 1 (чоловік). На лівій руці — меч, руків'я якого було на грудній клітині, а вістря — на рівні середини стегна (рис. 6: 1).

Залізний меч із руків'ям-штирем, без перехрестя. На хвостовику, ефесі та клинку — сліди дерева. Клинок двосічний, поступово звужується до вістря. Хвостовик прямокутний у перетині, трохи ширший біля п'яти, поступово звужується догори. На рівні устя піхов зібрано бронзові скобочки діаметром 0,3 см (рис. 6: 1а). На хвостовику знайдено шість залізних заклепок (рис. 6: 1б). Клинок 82 см завдовжки, 5,5 см завширшки по п'яті, хвостовик 16 см завдовжки, 2 см завширшки біля п'яти.

Поховання 133, скелет 1 датоване за поліхромною намистиною типу Алексєєва 194 і маркоманнською пряжкою (рис. 6: 3) I — початком II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 43).

Меч дуже подібний до аналогічного клинка з сарматського поховання біля Водославки

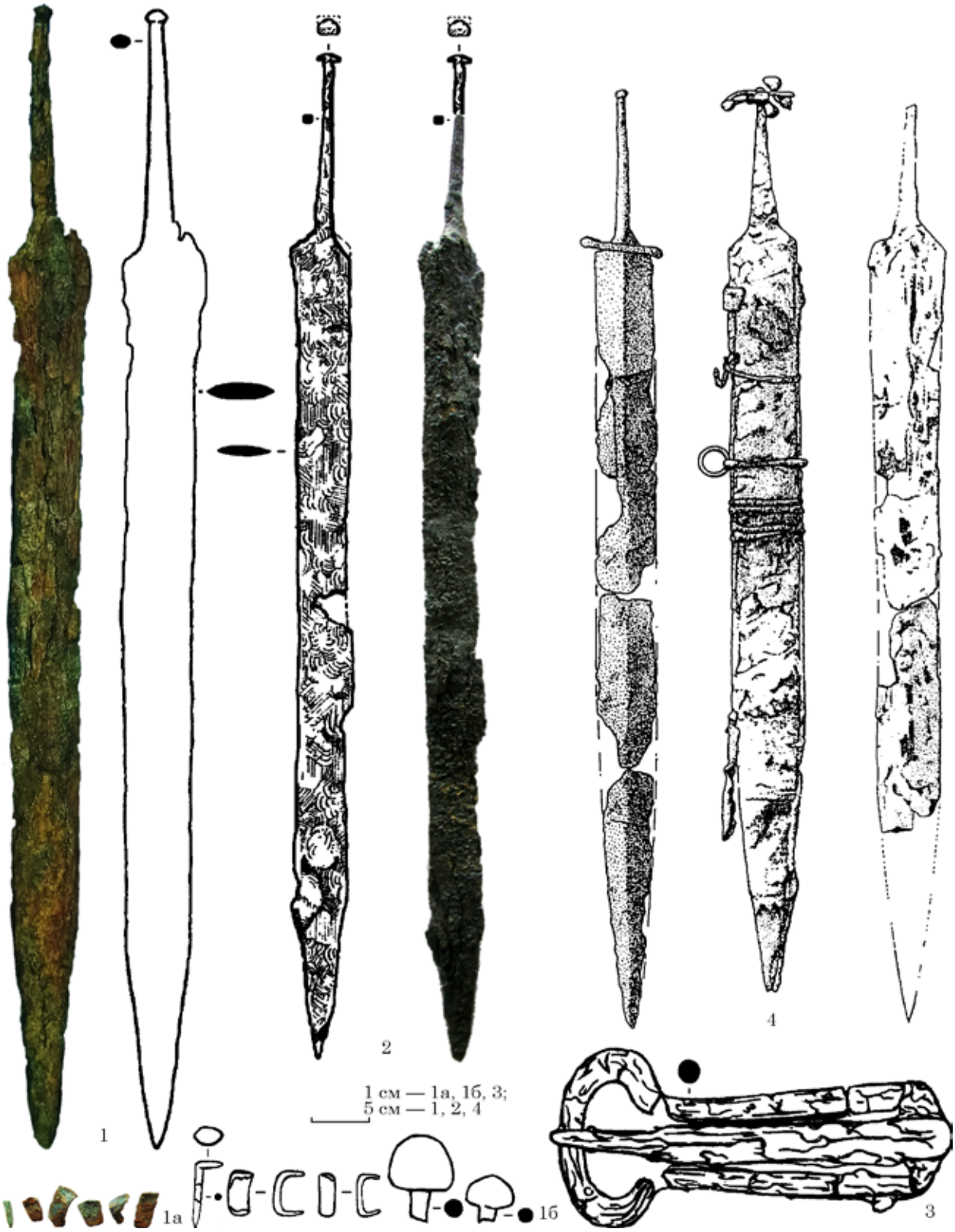

Рис. 6. Меч з Червоного Маяка і gladius hispaniensis: 1, а, б; 3 — Червоний Маяк, п. 133; 2 — Водославка, к. 8, п. 3; 4 — мечі з території Іспанії (за: Quesada 1997)

(рис. 6: 2). Обидва мечі в похованнях лежали на лівій руці, вістрям до середини стегна, що, можливо, вказує на наявність плечової портупеї на римський манер. За типологією А. М. Хазанова такі мечі належать до 2 типу і дуже поширені у сарматських похованнях (Симоненко 2015, с. 56—57). З іншого боку, підквадратний у перетині вузький хвостовик, довжина та ширина клинка, його загальні пропорції нагадують гладіус іспанського типу (Bishop, Coulston

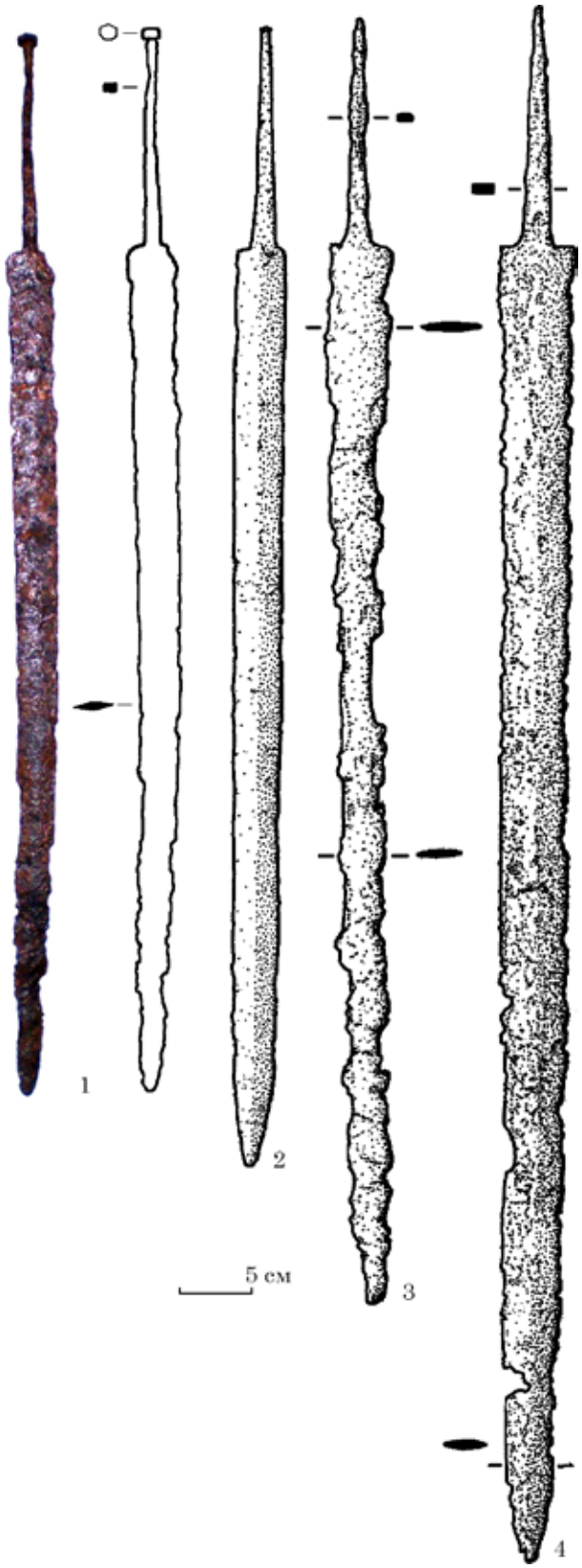

Рис. 7. Меч з Червоного Маяка і spatha: 1 — Пропасна балка, випадкова знахідка; 2 — Ньюстед; 3 — Камелон; 4 — Роттвайл (2—4 — за: Bishop, Coulston 1993)

1989, p. 18; Feugère 2002, p. 81; Connolly 1997, p. 46—56). Такі мечі використовували в римській армії ще на початку I ст. н. е. (Quesada Sanz 1997, p. 265, fig. 16). Меч із поховання 133 за всіма параметрами дуже схожий з «іспанськими» гладіусами (рис. 6: 4), і попри певні сумніви ми не виключаємо його належність до цього типу. Принаймні, про це говорить шайба на кінці хвостовика, яких немає на достовірно пізньоскіфських мечах, і досить широкий клинок, хоча пізньоскіфські клинки загалом вужчі, до 4 см завширшки. Ми залишаємо це питання відкритим, хоча можливість знайомства пізніх скіфів із gladius hispaniensis не така вже й неймовірна.

Відомо, що в Мітридатових війнах (принаймні, у третій, в 74—63 рр. до н. е.) брали участь «скіфи і савромати», як писав Аппіан, тобто, виходячи з археологічних реалій, пізні скіфи і сармати. Латенські мечі і шоломи Монтефортіно з пізньоскіфських і сарматських пам'яток є тому доказом. Отже, пізні скіфи цілком імовірно могли отримати «іспанські» гладіуси від своїх союзників галатів або безпосередньо як римські трофеї. Крім того, з мечами цього типу пізні скіфи і сармати Північного Причорномор'я могли познайомитись під час військових кампаній Мітридата VI та його сина Фарнака проти римлян або під час походів союзних Риму військ Мітридата Пергамського та Полемона I на Боспорське царство (Зубарь 1998, с. 7—18).

Хронологічний розрив між зняттям з озброєння гладіусу гіспаніенсіс і датою поховання 133 не повинен бентежити: холодна зброя завжди мала довгий вік, а за належного зберігання вона боєздатна століттями. Однозначну ідентифікацію багатьох пізньоскіфських довгих мечів ускладнює їхній стан під час знахідки, через що знищені суттєві типологічні ознаки. Можливо, якби мечі зберігались краще, то гладіусів і спат серед них віднаходили б більше.

Випадкова знахідка з Пропасної балки у с. Червоний Маяк. Залізна спата (?) 74 см завдовжки (рис. 7: 1). Хвостовик 15 см завдовжки, прямокутний у перетині, клинок 59 см завдовжки, 3,5 см завширшки біля п'яти. Навершя у вигляді шестигранної металевої шайби 1,4 см завширшки. У спат такого типу шайба фіксувала наскрізний монтаж руків'я.

Спата із Червоного Маяка має аналогії серед ранніх римських мечів такого типу, знайдених у Ньюстеді, Каймелені (Шотландія) і Роттвайлі (Німеччина) (Bishop, Coulston 1993, p. 70; fig. 7: 2—4). Клинок із Каймелена (рис. 7: 3) має такі самі плечі, що переходять у хвостовик під тупим кутом. За аналогією з цими спатами наш меч також можна датувати I ст. н. е. (Bishop, Coulston 1993, p. 74).

Висновки. Загалом із могильника Червоний Маяк походить 10 залізних мечів або їхніх фрагментів. Цікаво, що тут не знайдено сарматських мечів із кільцевим навершям, хоча у пізньоскіфському Усть-Альмінському могильнику такі мечі складають майже половину знайдених у похованнях клинків. Вони є

одним із характерних для середньосарматської культури типів зброї, а їх поширення свідчить про тісні контакти з представниками цієї культури (Медведєв 2020, с. 270—274). Утім, меч із ханьським перехрестям з кургану 1 та, можливо, меч із могили 31 могли потрапити до своїх власників, похованих у Червоному Маяку, від сарматів.

Добірка клинкової зброї з могильника Червоний Маяк демонструє, що пізні скіфи користувались мечами як східних, так і західних варіантів. На це вказують знахідки мечів з рисами східного походження — китайського та сарматського, і західного — пізньолатенського й римського. Деякі знахідки мають синкретичний характер, наприклад меч із поховання 121, скелет 3. Схоже, що пізньоскіфські ковалі були знайомі з обома традиціями і плідно втілювали знання у власні вироби.

Мечі в Червоному Маяку виявлені тільки в похованнях чоловіків або підлітків з чоловічим набором речей. Усі могили належать періоду другої половини I — середини II ст. н. е.

У похованнях *in situ* простежено два різні варіанти укладання меча: вздовж лівого стегна і на лівому плечі похованих. Це опосередковано може вказувати на дві різні традиції носіння такого типу зброї: на портупейному поясі і на наплічній портупеї.

ЛІТЕРАТУРА

Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею: каталог*. Херсон: Айлант.

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12, Москва: Наука.

Безуглов, С. И. 2000. Позднесарматские мечи (по материалам Подонья). В: Гугуев, Ю. К. (ред.). *Сарматы и их соседи на Дону*. Ростов-на-Дону: Терра, с. 169-193.

Буйских, С. Б. 2006. Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого Мыса. *Труды ГИМ*, 159: Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной, с. 206-230.

Виноградов, Ю. А., Горончаровский, В. А. 2008. *Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — середина III в. н. э.)*. Труды ИИМК, XXV. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Волошинов, А. А., Масякин, В. В. 2007. Погребения с оружием из некрополя римского времени у с. Заветное в Юго-Западном Крыму (раскопки 2005—2006 гг.). В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика*. Симферополь: Универсум, с. 291-302.

Вязьмитина, М. И. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.

Гей, О. А., Сымонович, Э. А. 2019. *Позднескифский могильник Красный Маяк (раскопки 1976—77 гг.)*. Москва: ИА РАН.

Гущина И. И., Засецкая И. П. 1994. *«Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье*. Санкт-Петербург: Фарн.

Дзнеладзе Е. С., Сикоза Д. Н., Симоненко А. В. 2017. Воинское погребение в могильнике Красный Маяк на Нижнем Днепре. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 255-270.

Журавлев, Д. В. 2010. *Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины)*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 9. Симферополь.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя*. Киев: Наукова думка.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.

Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2012. Погребение сарматского всадника на некрополе меотского городища. *Труды ГИМ*, 191: Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гущиной, с. 144-154.

Мамонтов, В. И. 2000. *Древнее население Левобережья Дона (по материалам курганного могильника Первомайский VII)*. Волгоград: ВГУ.

Марченко, И. И. 1996. *Сираки Кубани*. Краснодар: КубГУ.

Маслов, В. Е. 1999. О датировке изображений на поясных пластинах из Орлатского могильника. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 219-236.

Медведєв, Г. В. 2020. Мечі та кинджали у поховальному обряді Усть-Альмінського некрополя. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 266-287.

Обельченко, О. В. 1978. Мечи и кинжалы из курганов Согда. *Советская археология*, 4, с. 115-127.

Обельченко, О. В. 1992. *Культура античного Согда. По археологическим данным VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Москва: Наука.

Новиченкова, Н. Г. 2002. *Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло*. Ялта.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э.* Симферополь: Бизнес-Информ.

Пуздровский, А. Е., Зайцев, Ю. П., Новиков, И. И. 1991. Сарматское погребение из окрестностей Неаполя Скифского. В: Гаврилов, А. В. (ред.). *Проблемы археологии Северного Причерноморья*. Херсон, с. 116-121.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000—2003 гг.* Симферополь: Зуева Т. В.

Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.

Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Киев: О. Філюк.

Симоненко, О. В. 2016. Пізньоскіфські «спати» — хронологія та генезис. В: *II Міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей*. Київ, с. 15-17.

Симоненко, А. В. 2016а. О происхождении позднескифской культуры Нижнего Днепра. *Стародавнє Причорномор'я*, XI, с. 476-483.

Симоненко, А. В. 2020. Поздние скифы и сарматы на Нижнем Днепре: новые данные к проблеме взаимоотношений. *Археологическое наследие*, 1 (3), с. 304-316.

Скрипкин, А. С. 2000. Новые аспекты в изучении материальной культуры сарматов. *Нижневолжский археологический вестник*, 3, с. 17-40.

Сымонович, Э. А. 1981. Две античные терракотовые статуэтки с Нижнего Днепра. *Вестник древней истории*, 1, с. 114-118.

Сымонович, Э. А. 1977. *Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине в 1977 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/114.

Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. 1989. *Roman Military Equipment*. Aylesbury: Shire.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. 1993. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*. London: B. T. Batsford.

Connolly, P. 1997. Pilum, Gladius and Pugio in the Late Republic. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 41-57.

Feugère, M. (trans.), Smith, D.G. 2002. *Weapons of the Romans*. Stroud: Tempus.

James, S. 2010. *Excavations at Dura-Europos, 1928—1937*. Final report, VII: Arms and armour and other military equipment. Oxford: Oxbow books.

Kaczanowski, P. 1992. *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego barbaricum*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Przychodni, A. 2014. Bogato wyposażony pochowek z bronią z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Korytnicy, powiat jędrzejowski, województwo świętokrzyskie. In: Madyda-Legutko, R, Rodzińska-Nowak, J. (eds.). *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedukowanie Professorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazii siedemdziesiątei rocznicy urodzin*. Kraków: Historia Iagellonica, s. 225-236.

Quesada Sanz, F. 1997. Gladius hispaniensis: an archaeological view from Iberia. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 251-270.

Simonenko, A. 2001. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Eurasia Antiqua,* 7, S. 187-327.

Trousdale, W. B. 1975. *The long sword and scabbard slide in Asia*. Smithsonian contributions to anthropology, 17. Washington: Smithsonian Institution.

REFERENCES

Abikulova, M. Y., Lopushynskyi, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna kolektsiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu: kataloh*. Kherson: Ailant.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12, Moscow: Nauka.

Bezuglov, S. I. 2000. Pozdnesarmatskie mechi (po materialam Podonia). In: Guguev? Yu. K. (ed.). *Sarmaty i ikh sosedi na Donu*. Rostov-na-Donu: Terra, s. 169-193.

Buiskikh, S. B. 2006. Figurnye sosudy dionisiiskogo kruga iz Zolotogo Mysa. *Trudy GIM*, 159: Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovia. Pamiati N. P. Sorokinoi, s. 206-230.

Vinogradov, Iu. A., Goroncharovskii, V. A. 2008. *Voennaia istoriia i voennoe delo Bospora Kimmeriiskogo (VI v. do n. e. — seredina III v. n. e.)*. Trudy IIMK, XXV. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoria.

Voloshinov, A. A., Masiakin, V. V. 2007. Pogrebeniia s oruzhiem iz nekropolia rimskogo vremeni u s. Zavetnoe v Iugo-Zapadnom Krymu (raskopki 2005—2006 gg.). In: Zaitsev, Iu. P., Mordvintseva, V. I. (ed.). *Drevniaia Tavrika*. Simferopol: Universum, s. 291-302.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.

Gei, O. A., Symonovich, E. A. 2019. *Pozdneskifskii mogilnik Krasnyi Maiak (raskopki 1976—77 gg.)*. Moscow: IA RAN.

Gushchina I. I., Zasetskaia I. P. 1994. *«Zolotoe kladbishche» rimskoi epokhi v Prikubane*. Sankt-Peterburg: Farn.

Dzneladze E. S., Sikoza D. N., Simonenko A. V. 2017. Voinskoe pogrebenie v mogilnike Krasnyi Maiak na Nizhnem Dnepre. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 255-270.

Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaia keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I—III vv. n. e. (po materialam pozdneskifskikh nekropolei Belbekskoi doliny)*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 9. Simferopol.

Zubar, V. M. 1998. *Severnyi Pont i Rimskaia imperiia*. Kyiv: Naukova dumka.

Kropotov, V. V. 2010. Fibuly sarmatskoi epokhi. Kyiv: ADEF-Ukraina.

Limberis, N. Ju., Marchenko, I. I. 2012. Pogrebenie sarmatskogo vsadnika na nekropole meotskogo gorodishcha. *Trudy GIM*, 191: Evrazija v skifo-sarmatskoe vremja. Pamjati Iriny Ivanovny Gushchinoj, s. 144-154.

Mamontov, V. I. 2000. *Drevnee naselenie Levoberezhia Dona (po materialam kurgannogo mogilnika Pervomaiskii VII)*. Volgograd: VGU.

Marchenko, I. I. 1996. *Siraki Kubani*. Krasnodar: KubGU.

Maslov, V. E. 1999. O datirovke izobrazhenii na poiasnykh plastinakh iz Orlatskogo mogilnika. In: Melyukova, A. I. (ed.). *Evraziiskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arkhivnye materialy, publikatsii, stati*. Moscow: IA RAN, s. 219-236.

Medvediev, H. V. 2020. Mechi ta kyndzhaly u pokhovalnomu obriadi Ust-Alminskoho nekropolia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 266-287.

Obelchenko, O. V. 1978. Mechi i kinzhaly iz kurganov Sogda. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 115-127.

Obelchenko, O. V. 1992. *Kultura antichnogo Sogda. Po arkheologicheskim dannym VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Moscow: Nauka.

Novichenkova, N. G. 2002. *Ustroistvo i obriadnost sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Ialta.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e.* Simferopol: Biznes-Inform.

Puzdrovskii, A. E., Zaitsev, Iu. P., Novikov, I. I. 1991. Sarmatskoe pogrebenie iz okrestnostei Neapolia Skifskogo. In: Gavrilov, A. V. (ed.). *Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kherson, s. 116-121.

Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. *Polevye issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2000—2003 gg*. Simferopol: Zueva T. V.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kyiv: Naukova dumka.

Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: O. Filiuk.

Symonenko, O. V. 2016. Piznoskifski «spaty» — khronolohiia ta henezys. In: *II Mizhnarodna zbroieznavcha konferentsiia: tezy dopovidei*. Kyiv, s. 15-17.

Simonenko, A. V. 2016a. O proiskhozhdenii pozdneskifskoi kultury Nizhnego Dnepra. *Starodavnie Prychornomor'ia*, XI, s. 476-483.

Simonenko, A. V. 2020. Pozdnie skify i sarmaty na Nizhnem Dnepre: novye dannye k probleme vzaimootnoshenii. *Arkheologicheskoe nasledie*, 1 (3), s. 304-316.

Skripkin, A. S. 2000. Novye aspekty v izuchenii materialnoi kultury sarmatov. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 3, s. 17-40.

Symonovich, E. A. 1981. Dve antichnye terrakotovye statuetki s Nizhnego Dnepra. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 114-118.

Symonovich, E. A. 1977. *Otchet o raskopkakh Cherniakhovskoi ekspeditsii IA AN SSSR na Ukraine v 1977 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/114.

Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moscow: Nauka.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. 1989. *Roman Military Equipment*. Aylesbury: Shire.

Bishop, M. C., Coulston, J. C. 1993. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*. London: B. T. Batsford.

Connolly, P. 1997. Pilum, Gladius and Pugio in the Late Republic. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 41-57.

Feugère, M. (trans.), Smith, D.G. 2002. *Weapons of the Romans*. Stroud: Tempus.

James, S. 2010. *Excavations at Dura-Europos, 1928—1937*. Final report, VII: Arms and armour and other military equipment. Oxford: Oxbow books.

Kaczanowski, P. 1992. *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego barbaricum*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Przychodni, A. 2014. Bogato wyposażony pochowek z bronią z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Korytnicy,

powiat jędrzejowski, województwo świętokrzyskie. In: Mayda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J. (eds.). *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedukowanie Professorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazii siedemdziesiątei rocznicy urodzin*. Kraków: Historia Iagellonica, s. 225-236.

Quesada Sanz, F. 1997. Gladius hispaniensis: an archaeological view from Iberia. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 8, p. 251-270.

Simonenko, A. 2001. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Eurasia Antiqua,* 7, S. 187-327.

Trousdale, W. B. 1975. *The long sword and scabbard slide in Asia*. Smithsonian contributions to anthropology, 17. Washington: Smithsonian Institution.

O. S. Dzneladze, D. M. Sikoza,
O. V. Symonenko

SWORDS OF THE LATE SCYTHIAN NECROPOLIS CHERVONY MAYAK

The edged weapons are rather frequently occurring at the Late Scythian necropolises though there is a certain disproportion between Crimean and Lower Dnieper sites in favor of the first. The Chervony Mayak necropolis in Lower Dnieper region provides a representative series of various weapons with the edged one inclusive. Ten swords and their fragments were found in the Chervony Mayak necropolis. One of them came from tumulus grave, nine from the graves of burial ground and another one have been found accidently in the gully near the necropolis.

The edged weapons were found in the following assemblages: tumulus 1, grave 1; grave 30, skeleton 5; grave 31; grave 32, skeleton 3; grave 40, skeleton 1; grave 94; grave 121, skeletons 1 and 3; grave 133, skeleton 1 and the accidental find in gully. All those buried from intact graves were men or juniors.

Majority of Late Scythian swords have a tanged hilt without metal pommel and cross-bar. They look like Sarmatian swords of the same type but, on the other hand, resemble a Roman spathae and La Tène swords.

The main characteristics of Late Scythian edged weapons are following: a long (up to ca. 1 m) blade with a tang which was the core of the grip (more often wooden). The blades of these swords have parallel cutting edges; mainly they have no central ridge. The blade has a various length: daggers are not longer than 40 cm, the main part of swords is from 50 to 70 cm long, several specimens are from 76 up to 110 cm.

In the Chervony Mayak necropolis in total 10 swords or their fragments have been found. They are represented by following items.

• Fragments of the Oriental iron sword with a bronze cross-bar of the Han type (tumulus 1, grave 1), 4 cm wide, the late 1st — early 2nd century AD.

• Fragmented iron sword of Khazanov type 1 with a tanged hilt and cross-bar (grave 31), 4 cm wide, the first half of the 2nd century AD.

• Iron sword of Khazanov type 2 (grave 121, skeleton 1), 82 cm long (the total length of the whole sword with hilt), 4 cm wide, the 2nd century AD.

• Iron sword of the Oriental type with a tanged hilt and a washer-shaped pommel, without cross-bar (grave 121, skeleton 3), 112 cm long, 5 cm wide, with the iron scabbard slide, the 2nd century AD.

• Iron sword with a tanged hilt and small metal washer-shaped pommel, without cross-bar (grave 133 skeleton 1), 98 cm long, 5.5 cm wide, 1st — early 2nd century AD. From one hand this sword has the features of Khazanov type 2 (tanged hilt, no cross-bar, long blade), on the other — its pommel and blade proportions are similar in appearance to the Roman *gladius hispaniensis*.

• Iron sword with a tanged hilt and small metal washer-shaped pommel, without cross-bar (accidental find from Propasna gully in Chervony Mayak village), 74 cm long, 3.5 cm wide. The sword has some features of Roman *spatha* (form of blade shoulders and edges, type of handle top).

Fragments of swords from grave 30, skeleton 5, grave 32, skeleton 3, grave 40, skeleton 1 and grave 94 cannot be attributed as a concrete type.

It should be noted that swords with a ring pommel (Sarmatian type) are absent in the Chervony Mayak necropolis. In the same time this type is represented among more than 50 % of all swords found in another Late Scythian necropolis Ust-Alma in Crimea. Swords with ring pommel are one of the most popular type of the Middle Sarmatian culture.

The prototype of traditional Late Scythian sword — with long blade, tanged hilt without crossbar and metal pommel — were the late La Tène imported swords of the type occurred in Scythian Neapolis Mausoleum, Vyshetarasivka, Zolota Balka etc. The specimens from Chervony Mayak demonstrate the acquaintance of the Late Scythian bladesmiths with both Oriental and Western traditions.

Keywords: sword, spatha, gladius, crossbar, tanged hilt, long blade, grave goods, Late Scythians, Sarmatians, Chervony Mayak.

Одержано 12.04.2023

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
DZNELADZE Olena, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3564-217X,
e-mail: dzynya@gmail.com.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SYMONENKO Oleksandr, Doctor habilitatis, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6878-556X,
e-mail: simonal@ukr.net.

СІКОЗА Денис Миколайович, заступник начальника, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури Департаменту культурної спадщини, туризму і курортів Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.
SIKOZA Denys, Associated Director, the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites of the Department of Cultural Heritage, Tourism and Resorts of the Kherson Regional State Administration, Kherson, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7287-3084,
e-mail: arheolog111@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.5(477.43)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.11

А. Ф. Гуцал †, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов

КУРГАН СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. МАЛИНІВЦІ НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена розгляду матеріалів кургану ранньоскіфського часу біля с. Малинівці на Хмельниччині. Проаналізовано поховальний обряд і матеріальний комплекс, виконано хронологічну і соціальну атрибуцію поховання.

Ключові слова: *курган, поховання, Західноподільська група пам'яток, скіфський час, кремація, посуд, прикраси.*

У скіфський час територію Середнього Подністров'я на сучасних українських теренах займали старожитності, виділені у Західноподільську групу. Її пам'ятки представлені численними поселеннями, городищами (Винокур та ін. 1984; Гуцал А. Ф., Якубовський, Михальчишин 2011) а також похованнями, здійсненими переважно під курганами. Для останніх вельми характерні захоронення під кам'яно-земляними насипами, а також біритуалізм у поводженні з тілом покійного (Sulimirski 1936; Могилов 2011а, с. 222; Mogylov 2013, p. 3—14). Групу таких курганів досліджувала 2003 р. експедиція Кам'янець-Подільського університету за участю Інституту археології НАН України (Гуцал А. Ф. та ін. 2004). Насипи локалізувались за 0,5 км на південь від с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., на високому плато, що мало ухил до р. Дністер. На лівому березі ріки, за 0,6 км від некрополя, виявлено поселення із нашаруваннями як чорноліського, так і ранньоскіфського часу. Синхронне селище локалізовано дещо вище за течією ріки і «прив'язане» до с. Гринчук (Гуцал А. Ф. та ін. 2003, с. 16; Старенький, Левінзон 2020, с. 219). Мешканці цих селищ (чи одного з них) і могли використовувати некрополь.

© А. Ф. ГУЦАЛ, В. А. ГУЦАЛ, О. Д. МОГИЛОВ, 2023

Серед досліджених поховань увагу привертає курган 4, розташований на півдні курганної групи, захоронення у якому здійснені на рівні давньої поверхні (рис. 1). Через оранку насип був практично повністю знівельований і виділявся на поверхні тільки виходом каменю. Можна припускати, що його діаметр у давнину міг сягати до 5,7 м. Після зняття першого орного шару ґрунту виявлено округлу, чи, певніше, навіть підшестикутну в плані кам'яну вимостку розміром близько 4 × 4 м. Камінь — переважно вапняк, але є і кремінь. Він необроблений, переважно невеликий, масою до 6—10 кг. У центрі лежала більша плита кілограмів на 40. Більші брили концентрувались на периферії, ніби утворюючи зовнішнє кільце зі значно порушеним і нерівним краєм. Окрім цього з південно-західного боку вимостка мала виступ розмірами 1,2 × 0,6 м. Каміння викладки лежало у 2—3 шари загальною потужністю у 0,25—0,3 м. У насипу прослідковано сліди неодноразових пограбувань і руйнувань. Зокрема, у трьох місцях каміння відсутнє. Так, у квадратах 2/А—В вільна площа становила 0,6 × 0,6 м, а у квадратах 1—2/Б — 1,65 × (0,5—1,5) м.

Під час розбору кам'яного завалу простежено решки вщент зруйнованих поховань, здійснених як за обрядом інгумації, так і кремації. Про це промовисто свідчили знахідки деяких кісток, іноді сильно перепалених, а інколи без слідів дії вогню. Їх розкидали грабіжники й певного порядку в розташуванні вже не було. Порушеним виявився і речовий інвентар. Його знахідки у центрі кургану і на периферії насипу в ґрунтово-кам'яних нашаруваннях, одночасно з трактуванням грабіжницьких дій, не можуть виключати й обрядів тризни. Знахідки представлені скляними намистинами, бронзовими

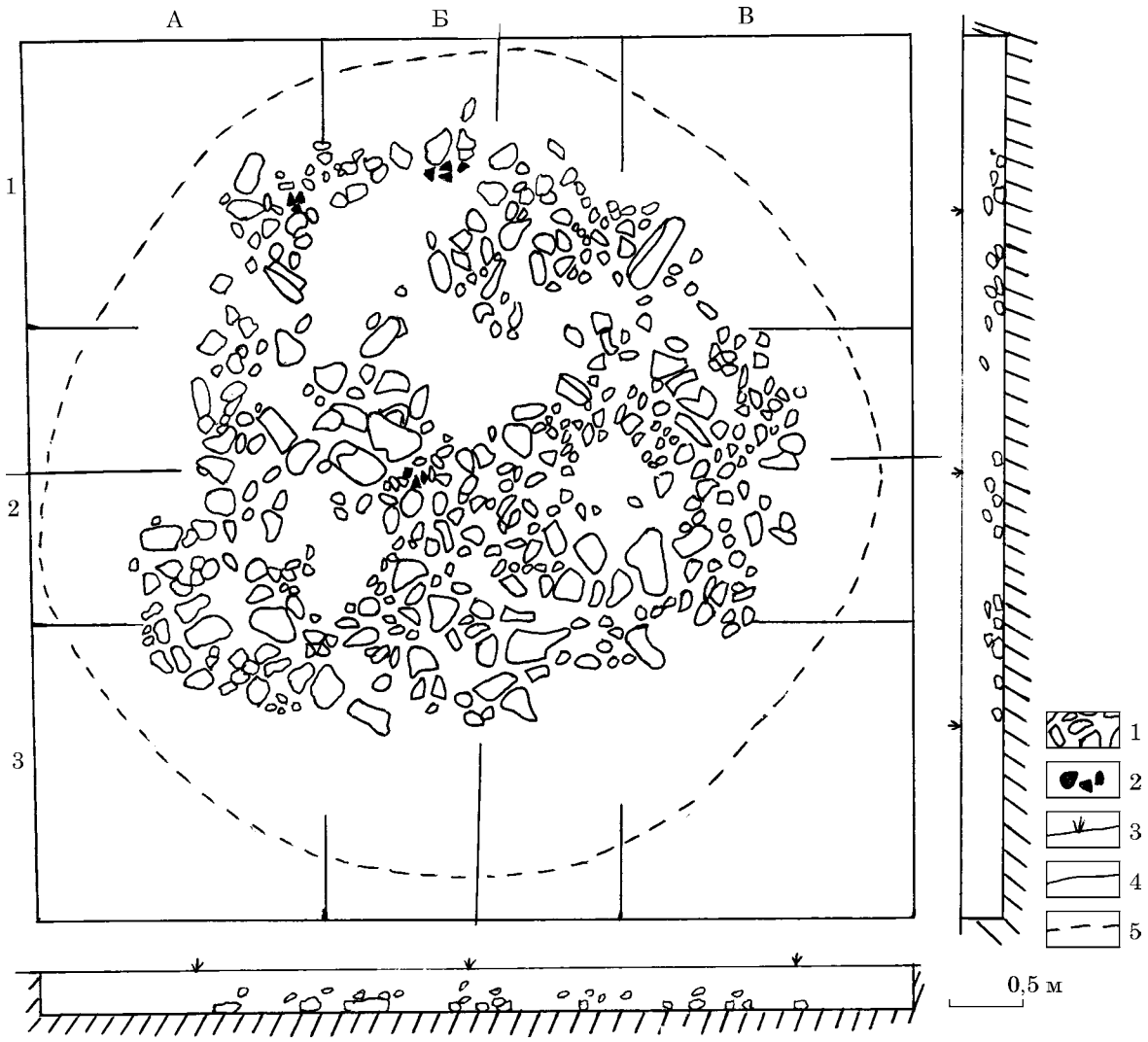

Рис. 1. Малинівці, курган 4, план: 1 — каміння; 2 — кераміка; 3 — орний шар; 4 — материк; 5 — вірогідні межі кургану

Рис. 2. Бронзова шпилька у кургані

Рис. 3. Горщик під курганом

шпилькою (рис. 2) і сережкою. З північного краю вимостки у квадраті 1/Б на давній поверхні лежали розчавлені камінням фрагменти банкоподібного горщика (рис. 3). Скупчення черепків виявлене також у квадратах 1/А, 2/Б. Деякі фрагменти кераміки трапились в інших місцях кургану. Всі вони належать різним посудинам і жодної цілої форми не дали. З поміж них цікавою є стінка кружального горщика.

Знахідки з кургану.

1. Фрагмент відхиленого назовні надщербленого вінця прямостінного керамічного ліпного

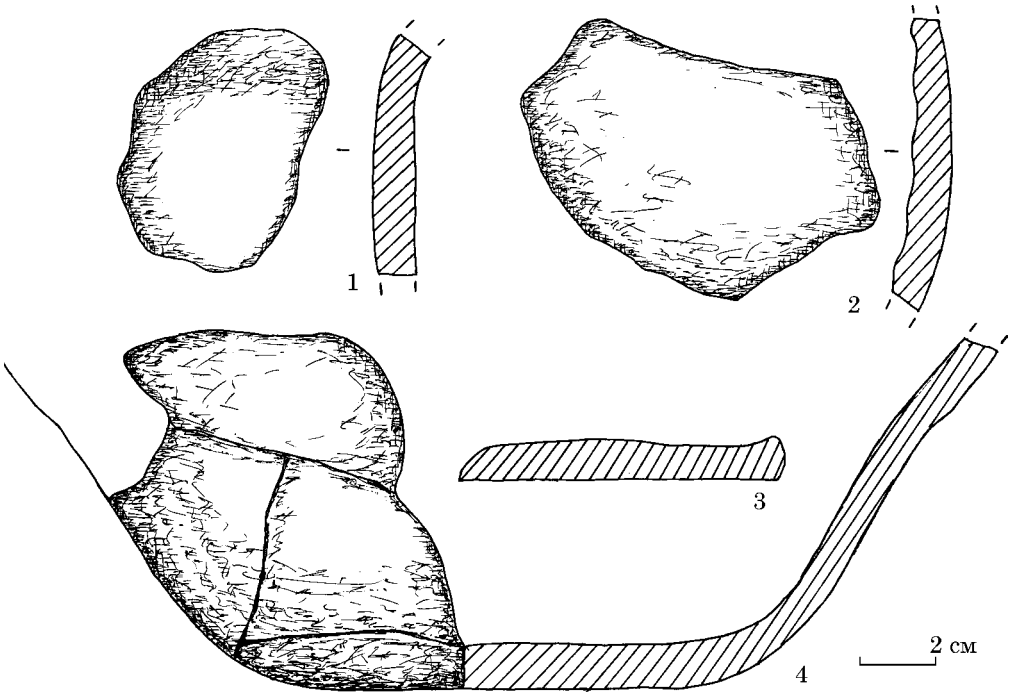

Рис. 4. Керамічний посуд

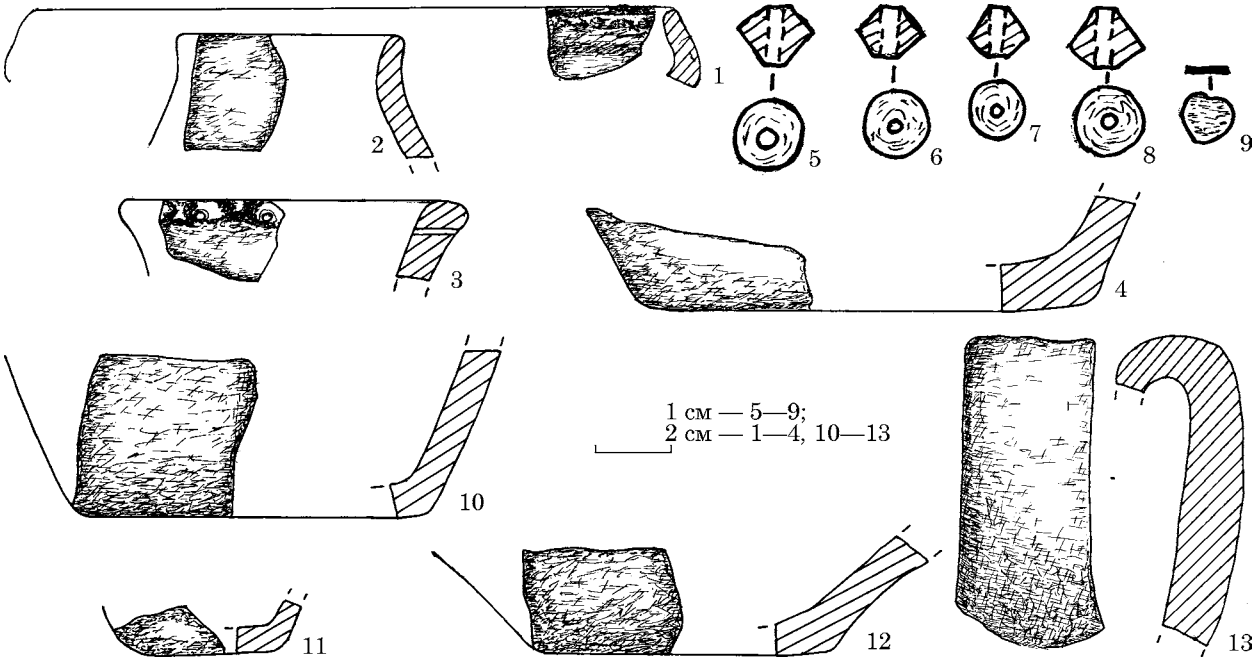

Рис. 5. Знахідки з кургану 4: 1—4, 10—11 — кераміка; 5—8 — скло; 9 — бронза

горщика. Всередині черепок коричневий, зовні чорний (рис. 4: 1).

2. Уламок стінки гончарного горщика сіруватого відтінку. У тісті помітні вкраплення слюди. На внутрішній стороні невисокі рельєфні «хвилі» — сліди пальців гончара (рис. 4: 2).

3. Фрагмент денця посудини (рис. 4: 3).

4. Придонна частина керамічної ліпної посудини. За формою — ймовірніше корчаги (рис. 4: 4). Пласке дно діаметром 12 см плавно переходить у розширені доверху стінки. Поверхня загладжена, чорна всередині і сіро-коричнева ззовні.

5. Фрагмент верхньої частини керамічної ліпної миски з діаметром вінець 17 см. Край нахилений всередину. Колір чорний, у тісті пісок (рис. 5: 1).

6. Уламок керамічного ліпного кубка. Вінця майже прямі, діаметром 6 см, нижче тулуб розширюється. Забарвлення чорне (рис. 5: 2).

7. Уламок вінчика керамічного ліпного горщика діаметром 9,2 см. По самому краю — валик із пальцевими защипами і втисненнями, по якому зроблено округлі проколи (рис. 5: 3).

8. Денце керамічного ліпного горщика діаметром 12 см із тулубом, що розширюється до

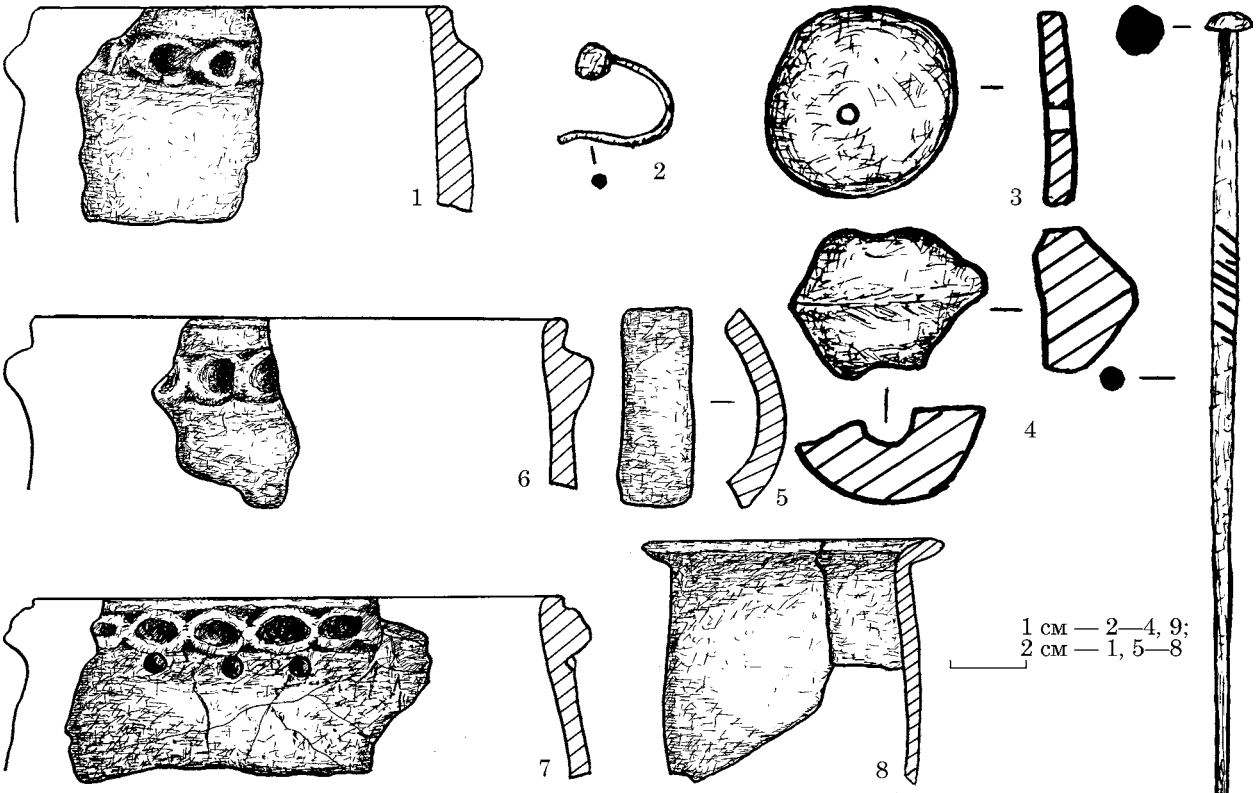

Рис. 6. Предмети з кургану: 1, 3—8 — кераміка; 2, 9 — бронза

центру (рис. 5: 4). Поверхня загладжена, коричнюватого забарвлення. На зламі черепок чорний, із домішками шамоту.

9. Придонна частина керамічного ліпного горщика приблизно таких самих пропорцій, як і попередній, але з тією різницею, що стінка на зламі коричнева (рис. 5: 10).

10. Фрагмент денця ліпного керамічного кубка. Діаметр дна — 4 см. Усередині посудина чорна, зовні коричнева. Поверхня загладжена (рис. 5: 11).

11. Частина денця керамічної ліпної миски. Діаметр — 7,8 см. При дні стінка злегка профільована, а потім різко розширюється до верху. Забарвлення сіро-чорне, у тісті дрібний пісок і слюда (рис. 5: 12).

12. Ручка черпака, що в давнину дещо підвищувалась над краєм посудини. У перетині вона сплощена. У глині проглядають вкраплення шамоту (рис. 5: 13).

13. Уламок вінця керамічного ліпного діжкоподібного горщика, діаметром 10,5 см (рис. 6: 1). Стінка вертикальна, вінець прямий із незначним нахилом всередину. По краю йде наліпний валик із пальцевими защипами і втисненнями. Колір черепка коричневий, в тісті домішки шамоту, піску.

14. Уламок вінця ліпного керамічного банкоподібного горщика діаметром 14 см з валиком із пальцевими защипами і втисненнями (рис. 6: 6). Склад тіста й забарвлення такі, як у попереднього.

15. Уламок вінця керамічного ліпного банкоподібного горщика діаметром 14 см (рис. 6: 7). По вінцю наліплено валик, оздоблений пальцевими защипами і втисненнями. Під ним іззовні зроблено наколи. У глині домішки шамоту, дрібного піску. Колір черепка чорно-коричневий.

16. Ручка ліпного керамічного черпака. У перетині вона сплощена. Забарвлення коричневе (рис. 6: 5).

17. Верхня частина кубкоподібної ліпної посудини (рис. 6: 8). Стінки майже прямі з незначним розширенням посередині, вінця діаметром 8 см майже горизонтально відігнуті. Поверхня згладжена, коричневого відтінку, у тісті пісок і шамот.

18. Бронзова шпилька з грибоподібною голівкою та насічкою у центрі потовщеного тут стержня (рис. 6: 9). Кінець загострений. Довжина предмета — 12,7 см. Діаметр голівки — 0,6 см.

19. Бронзова сережка з грибоподібним щитком (рис. 6: 2). Дужка зігнута, краї плаского голівки відламані.

20. Бронзова округла пластинка, ймовірно від такої само сережки з грибоподібним щитком (рис. 5: 9). Діаметр — 0,6 см.

21. Скляні намистини біконічної форми. Виготовлені із прозорого скла зеленого, коричневого, сіруватого, жовтуватого кольорів. Діаметр коливається від 5 до 10 мм (рис. 5: 5—8).

22. Кружечок, виготовлений із стінки посудини (рис. 6: 3). За основу взято черепок червонуватого кольору, який нагадує трипільський. Діаметр — 2,4 см, у центрі висвердлений невеликий отвір.

23. Прясло керамічне, біконічної форми (рис. 6: 4). Збереглась половина предмета. Вцілілий діаметр — 2,6 см.

Проводячи аналіз поховального обряду пам'ятки, відзначимо, що захоронення під курганними насипами у Західноподільській групі, наскільки можна судити за відомими на сьогодні комплексами, складають абсолютну більшість (Sulimirski 1936, s. 45—100; Mogylov 2013, p. 203—205). Вони масово досліджені як у довоєнний час (Ossowski 1891; Pułaski 1902, s. 3—39; Гребеняк 1913, с. 9—35; Sulimirski 1936, s. 45—100), так і у повоєнну радянську добу (Мелюкова 1953, с. 60—67; Тимощук 1956, с. 207, 208; 1974, с. 72, 87—91; Смирнова 1968; 1977b; 1979; Малеев 1991a, с. 162—179; 1991b, с. 122—128; Крушельницька 1985, с. 122—124;). Чимала їх добірка розкопана й у часи незалежності (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012; Бандрівський, Захар'єв 2002, с. 545—562; Бандривский 2009a, с. 30—38; 2009b, с. 204—235).

Кам'яні насипи над захороненнями наявні під більшістю курганів ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі (Гуцал А. Ф. 1980, с. 76). Інші випадки конструкції насипу, як от кам'яні вали навколо могили (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016b, с. 216—219, 222—224) або спорудження з ґрунту (див. напр.: Малеев 1991b, с. 122—124) значно поступаються їм [1]. Ці каменебудівні традиції мають у Західноподільські групі ще передскіфські чорнолісько-жаботинські корені (Гуцал А. Ф. 1995, с. 94—96; Могилов 2011a, с. 222): кургани біля Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952), 1 у Мервинцях (Смирнова 1977a, рис. 1), неподалік Дністрівки (Смирнова 1984, с. 55). А походять ті прототипи ще з епохи бронзи, про що свідчать дослідження пам'яток біля Спасівки (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011c, с. 93, 94).

Поховання на давньому горизонті у Західноподільській групі відомі паралельно із захороненнями у заглиблених у ґрунт могилах. Це могли бути і прості покладання на ґрунт із перекриттям насипом, як бачимо у розташованому поруч кургані 3 біля Малинівців (Гуцал А. Ф. та ін. 2004, с. 115), а також у насипах 4—6 (Гуцал А. Ф. та ін. 2005, с. 119), 8, 11 у Колодіївці (Гуцал А. Ф. та ін. 2006, с. 158—159), вірогідно і біля Врублівців (Кучугура 1995, с. 132). Складніші варіанти, коли на рівні давнього горизонту могли спорудити гробницю з такими конструктивними елементами як кам'яна підлога чи стовпово-дерев'яна конструкція, бачимо у курганах 1—3, 9 у Колодіївці (Гуцал А. Ф. та ін. 2005, с. 118—119; 2006, с. 158—159). Такі випадки відомі й у елітних місцевих курганах, де зафіксовані великі стовпові гробниці на давній поверхні чи близькому до неї горизонті (Гуцал А. Ф. 2014, с. 44—45).

Для пам'яток ранньоскіфського часу Середнього Дністра характерні захоронення, здійснені за обрядами як інгумації, так і кремації (Sulimirski 1936, s. 45—100; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012). Втім, у межах одного кургану поводження з тілом частіше уніфіковане. Випадки як у кургані 4 біля Малинівців, де тілопокладення зафіксоване разом із кремацією, теж іноді трапляються. Можна назвати, наприклад, насипи 3 і 5 неподалік Перебиківців (Смирнова 1979, с. 51, 57, 61), 4 і 12 біля Колодіївки (Гуцал А. Ф. та ін. 2005, с. 119; 2006, с. 159), 4 біля Купина (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2018, с. 64). Цей біритуалізм вказує, що різні обряди могли практикувати навіть всередині однієї сім'ї чи родини. Корені вказаного явища потрібно шукати ще в передскіфській добі. Така ситуація відома в кургані 1 в Малинівцях, який демонструє у своїй обрядовості й доскіфські, й ранньоскіфські риси (Гуцал А. Ф. та ін. 2004, с. 114—115). До передскіфського часу належать насипи 6 поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 100—103) та 1 неподалік Дністрівки (Смирнова 1982, с. 31—32) де також зафіксовані біритуальні захоронення.

Серед інвентарю кургану, що властиве більшості курганів Західноподільської групи, переважає керамічний посуд. Тут знайдено доволі презентабельний набір принаймні з 17 посудин: зокрема семи горщиків, трьох кубкоподібних посудини, двох черпаків і мисок, корчаги. І все це у маленькому кургані. Втім, такі випадки в ареалі іноді відомі, прикладом чого може слугувати курган 1 біля Спасівки та Іванківців, де виявлено таку саму кількість посудин (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016a, с. 251). Однак спасівський насип дещо більший, заввишки 0,5 м та діаметром 20—25 м.

Всі посудини (окрім однієї) ліпні. Один фрагмент являє собою стінку гончарної сироглиняної посудини. Встановити тип за уламком важко. Такий сироглиняний посуд є характерною рисою ранньоскіфських пам'яток Західноподільської групи. Їх асортимент представлений мисками, корчагами, черпаками, кубками. Цей посуд відомий на багатьох могильниках. Перші його знахідки були зроблені ще в довоєнний час (Sulimirski 1936, tabl. XV: 6, 9). Масовими стали ці знахідки в повоєнну добу: могили в Кругликy (Смирнова 1968), Шутнівцях (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2009), Теклівці (Гуцал А. Ф. та ін. 2008, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Могилов 2011a), Колодіївці (Гуцал А. Ф. та ін. 2007) тощо. Трапляються такі знахідки й на поселеннях: Долиняни (Смирнова 1981, рис. 15), Іване-Пусте (Ганіна 1965), Залісся (Ганіна 1984), Козлів (Белозор, Могилов, Скорый 2010), Непоротове (Крушельницька 1998).

1. Хоча у найбільшому у регіоні Іванівському некрополі земляні насипи переважають (Тимощук 1963, с. 1—2; Щукин 1989, с. 107; Могилов 2010, с. 117—120).

Асортимент ліпного посуду типовий для ранньоскіфських пам'яток Середнього Подністров'я. Банкоподібні та діжкоподібні горщики, оздоблені під верхом валиком із пальцевими защипами і втисненнями, а також проколами (рідше наколами), з'являються в регіоні ще в передскіфський час (див.: Смирнова 1986, рис. 5: 1, 2; Шовкопляс, Максимов 1952, табл. 1: 5; Могилов 2021, с. 63). Однак основним типом кухонного посуду вони стають лише у келермеський період. Їх знахідки походять із курганів 2 коло Івахнівців (Sulimirski 1936, tabl. XVII: 10—12), 2 в Долинянах (Смирнова 1977b, рис. 3: 4), 3 і 5 в Перебиківцях (Смирнова 1979, рис. 12: 8; 15: 5), 2 в Тарасівці (Гуцал А. Ф., Мегей 1997, рис. 1: 2; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012, рис. 2: 2), 4 неподалік Теклівки (Гуцал А. Ф, Гуцал В. А., Могилов 2011b, рис. 6: 2, 3) та ін.

Миски, зокрема й із загнутим усередину верхом, теж доволі типові для пам'яток Західноподільської групи. Вони виявлені в курганах поблизу Круглика (Смирнова 1999, рис. 4: 4), Мишківців (Малеев 1991b, рис. 2: 4), Ленківців (Мелюкова 1953, рис. 30: 2), 3 біля Теклівки (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011a, рис. 3: 6), поселення неподалік сіл Непоротове (Крушельницька 1998, рис. 5: 8), Долиняни (Смирнова 2001, рис. 2: 4). Прототипи їхні також відомі із місцевих предскіфських чорнолісько-жаботинських старожитностей: Дарабанське і Рудковецьке городища, селища в Теремцях (Могилов 2011b, рис. 5: 8; Могилов, Нечитайло 2016, рис. 5; 7; 12), Комарові (Могилов 2021, с. 67), Бронниці (Осокин 1994, рис. 6: 5), Дністрівці (Смирнова 1984, рис. 7: 2) тощо.

Типові для середньодністровських комплексів різноманітні корчаги. Вони відрізняються великою варіабельністю форм і пропорцій (Sulimirski 1936, tabl. XIV—XV; Могилов 2020, рис. 2). У корчаги з Малинівців, на жаль, уціліла лише придонна частина, що утруднює пошук типологічно подібних аналогій.

Від черпаків вціліли лише сплощені високі ручки. Одна з них без виступу зверху. В скіфський час у регіоні черпаки продовжують передскіфську лінію розвитку. Вважають, що в той час серед західніших за течією пам'яток Дністрівської групи переважали кухлі без виступів зверху ручки, тоді як для східніших Григорівських старожитностей характерніші оздоблені ручки (Смирнова, Кашуба 1988, с. 23; Гуцал А. Ф. 2017, с. 108; Могилов 2021, с. 87). У скіфський час значна частина черпаків має ручку, оздоблену зверху різноманітними виступами-упорами, але трапляються й не декоровані вироби (Могилов 2020, с. 147—149; рис. 4).

Слабкопрофільовані кубки скіфського часу в похованнях Західноподільської групи не надто численні. Відомі вони з матеріалів довоєнних розкопок (Sulimirski 1936, tabl. XVII) та із новодосліджених курганів 1 в Теклівці (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011b, рис. 2: 16), 1 (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016a, рис. 9: 4) і 5 поблизу Спасівки та Іванківців (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2021, рис. 7: 10). Вони ніби ілюструють занепад традиції виготовлення таких посудин у регіоні. Хоча на Середньому Дніпрі характерні оздоблені кубки з опуклим корпусом і відігнутими вінцями ще продовжують розвиток у синхронних комплексах (Ильинская 1975, табл. XVII: 3; Ковпаненко 1981, рис. 24: 18). Оригінальною є кубкоподібна посудина майже без виділеної шийки та з відігнутими вінцями із малиновецького кургану.

Набір прикрас із кургану типовий для пам'яток регіону. Шпилька з грибоподібною голівкою має аналогії в пам'ятках ранньоскіфського часу (Петренко 1978, с. 14). Масове їх поширення припадає на келермеську добу. На Середньому Дністрі паралелі їм відомі з курганів 2 коло Братишева, біля Івахнівців (Sulimirski 1936, tabl. V: i; XI: 4), 3 поблизу Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 10), 8 у Колодіївці (Гуцал А. Ф. та ін. 2006, рис. 2: 5). Трапляються такі вироби й на придністровських селищах: пам'ятки біля Залісся (Ганіна 1984, рис. 5: 5), Долинян (Смирнова 1981, рис. 10: 3,10), Іване-Пустого (Ганіна 1965, рис. 4: 7), Селища (Мелюкова 1953, рис. 32: 2). Аналогії відомі й зі східніших лісостепових регіонів (Ильинская 1968, табл. XLV: 8, 9; Ковпаненко 1970, рис. 4: 25).

Грибоподібні сережки мають аналогії на пам'ятках ранньоскіфського часу, найчастіше трапляючись у комплексах келермеського періоду. У Західноподільській групі такі знахідки відомі з насипів 1 поблизу Івахнівців, 2 у Братишеві (Sulimirski 1936, tabl. V: B, C; XII: 1, а, б), біля Врублівців (Кучугура 1995, рис. 3: 5, 6), 5 в Перебиківцях (Смирнова 1979, рис. 17: 3), 3 неподалік Сокільця (Бандрівський, Захар'єв 2002, рис. 4: 4; 6: 2), 5 біля Спасівки і Іванківців (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2021 рис. 5: 1, 2).

Намистини з Четвертого Малиновецького кургану не рідкісні для синхронних комплексів Середнього Дністра. Впадає у вічі відсутність тут сплощено-циліндричних пастових намистин, найчисленніших у пам'ятках регіону (див.: Sulimirski 1936, tabl. X: 19). Різнокольорові (найчастіше жовті) біконічні намистини також не рідкісні в раньоскіфських захороненнях Поділля: кургани 3 біля Сокільця (Бандрівський, Захар'єв 2002, рис. 5: 4), 3 (Гуцал А. Ф. 2006, рис. 2: 4) і 5 поблизу Шутнівців (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2022, с. 89), 1 у Зозулинцях (Малеев 1991a, рис. 6: 4), 1 (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016a, с. 257) та 5 біля Спасівки і Іванківців (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2021, рис. 5), захоронення біля Лисичників (Смирнова 1967, с. 230; рис. 65: 4) тощо. Не є вони чимось надзвичайним і на інших лісостепових теренах (Ильин-

ская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 49; Супруненко 2016: рис. 6: 5).

Склоробна майстерня з виготовлення такого намиста відкрита на античному Ягорлицькому поселенні [1], про що промовисто свідчать не лише знахідки намиста, а й напівфабрикатів, печі та ремісничих тиглів (Островерхов 1975, с. 41—43; 1979, с. 124; Безбородов, Островерхов 1978, с. 65; Kolisnichenko 2018). Дата матеріалів цього селища сьогодні визначена як перша чверть VI ст. до н. е., або з початку цього століття, але не «доходячи» до його середини (Буйских С. Б., Буйских А. В. 2010, с. 26, 30; Bujskich S., Bujskich A. 2013, с. 27) [2]. Д. С. Гречко, беручи до уваги дати ягорлицьких матеріалів, пропонує відносити цілий горизонт захоронень у Північному Причорномор'ї із такими намистинами до першої третини VI ст. до н. е. (Grechko 2020, p. 593, 601). Кургани Західноподільської групи навряд чи можуть підтверджувати таке «вузьке» датування. Згадані біконічні намистини у низці поховань знайдені разом із пастовим розеткоподібним рубчастим намистом: Шутнівці, курган 5 (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2022, с. 88; рис. 9), Спасівка, курган 5 (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2022, рис. 5). А останнє Т. В. Рябкова пов'язує із виробництвом Закавказзя, звідки воно під час передньоазійських походів скіфів надходило до Північного Причорномор'я. Дата його поширення віднесена до другої половини VII — початку VI ст. до н. е. (Рябкова 2010, с. 186). Курган 8 поблизу Спасівки та Іванківців демонструє нам доволі архаїчний наконечник стріли та ранній суцільний валик на горлі корчаги, що дало підставу для його віднесення до ранньокелермеського часу (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., 2016b, с. 228). Це можна підтвердити й матеріалами з інших регіонів. Так, поховання 1 у Полтаві, де було бронзове дзеркало з центральною ручкою на звороті та подібне намисто, можна відности до раннього келермеського часу (Супруненко 2016, рис. 6: 9). Отже, маємо певні хронологічні протиріччя, які показують, що хронологія намиста потребує подальшого вивчення. Можливо, варто ставити питання і про те, чи був згаданий ягорлицький склоробний центр найранішим і єдиним, з якого намисто вказаних різновидів могли експортувати у скіфські землі [3]. Адже найдавніше скляне намисто в Північному Причорномор'ї ніяк не пов'язане із давньогрецькою колонізацією. Його архаїчні зразки відомі ще з енеоліту, у племен трипільської культури (Островерхов 1997, с. 70—73). Фіксуються вони в добу бронзи, коли відомі знахідки з кольорового прозорого скла (Островерхов 2001, с. 3). Трапляються намистини й у передскіфський час (Третьяков 1949, рис. 7: 15—18). Отже, місця виготовлення і шляхи розповсюдження таких виробів могли бути доволі різноманітними.

Для датування Малиновецького кургану важливо, що паралелі предметів із нього належать до ранньоскіфського часу, а більшість із них (банкоподібні горщики, шпильки і сережки з грибоподібними голівками, намисто) знайдені переважно в комплексах келермеського часу (середина VII — перша половина VI ст. до н. е.). Дещо звузити дату можуть речі, виготовлені за імпортними, як вважають, технологіями. Наприклад, сіроглиняний кружальний посуд, навіть попри гіпотези про місцеве виробництво, так чи інакше пов'язується із грецькими технологіями, а поява останніх — із найранішими античними колоніями у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї, що виникли у другій половині VII ст. до н. е. Вказане певною мірою може стосуватись і намиста. Отже, сіроглиняна кружальна кераміка не може бути ранішою за другу половину VII ст. до н. е., чи навіть останню третину (чверть) вказаного століття (Смирнова 1999, с. 54, 55). Тож дата кургану 4 у Малинівцях може бути близькою до останньої третини VII — першої половини VI ст. до н. е.

Ведучи мову про етнокультурну атрибуцію комплексу, зазначимо, що наявність тілоспалення на стороні, що типово для Середнього Подністров'я, може вказувати на поховання тут місцевих лісостепових аборигенів, а не степових скіфів-кочовиків, які могли проникати в регіон. Стосовно соціальної інтерпретації похованих у кургані 4 біля Малинівців варто зауважити невеликий розмір його насипу, що типово й для багатьох інших курганів Західноподільської групи. Дещо більший лише малиновецький курган 1 рубежу передскіфської та скіфської епох. З огляду на групу захоронень під ним, рівень працезатрат на конкретне поховання тут все одно був близький до інших дещо пізніших ранньоскіфських захоронень. Можемо дійти висновку про відсутність сильного соціального стратифікування в общині, яка залишила некрополь у Малинівцях. Нам вже доводилось писати про те, що переважно невеликі західноподільські могильники з трьома—десятьма насипами (Могилов 2020, с. 137) навряд чи могли вмістити всіх членів численних общин. Через це виникає припущення, що мешканців могли ховати також на самих поселеннях, у маловідомих ще ґрунтових некрополях, або за іншими ритуалами, які не залишають традиційних ар-

1. Висловлюємо щиру подяку канд. іст. наук, науковій співробітниці ІА НАН України А. М. Колісніченко за люб'язні консультації з питань античної склообробки.
2. Про ширші та більш ранні дати керамічних ягорлицьких матеріалів у межах останньої третини VII — середини VI ст. до н. е. — див. (Рубан 1983, с. 289).
3. Беручи до уваги знахідки схожих намистин на Березані й у Ольвії, дослідники не відкидають і припущення про їх можливе виробництво у цих центрах (Kolisnichenko 2018, p. 54).

хеологічних свідчень (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. Могилов 2021, с. 51). У такому разі кургани в Малинівцях могли б належати заможнішому прошарку общини. Але й за такого припущення стратифікацію цього мікросоціуму важко назвати надто сильною. У рамках всієї Західноподільської групи і саму общину, і конкретних її мешканців (за матеріалами їхніх поховань) можна вважати рядовими. У цьому ареалі нерідкісні кургани 1—2 м висотою, водночас досліджені навіть комплекси заввишки до 4,5 м. А деякі нерозкопані кургани, проте з простеженими конструктивними особливостями, тотожними поховальним об'єктам скіфського часу (камінь у насипі, перепалені нашарування), або знахідками того періоду на поверхні, сягають у висоту 4—7 м (Могилов 2020, с. 143). Таким чином, курган 4 у Малинівцях ілюструє нам захоронення рядового населення скіфського часу Середнього Подністров'я.

ЛІТЕРАТУРА

Бандривский, Н. С. 2009a. Коцюбинчики-2 — новый памятник эпохи скифской архаики в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение). В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 30-38.

Бандрівський, М. С. 2009b. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів, с. 202-235.

Бандрівський, М., Захар'єв, В. 2002. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (за матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 р.). *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*, CCXLIV, с. 545-562.

Белозор, В., Могилов, А., Скорый, С. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX, 1, с. 149-174.

Безбородов, М. А., Островерхов, А. С. 1979. Ранние этапы стеклоделия в Восточной Европе. *Природа*, 4, с. 61-65.

Буйских, С. В., Буйских, А. В. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, 24, с. 3-64.

Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимощук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.

Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, XIX, с. 106-117.

Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68-78.

Гребеняк, В. 1913. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CXVII—CXVIII, с. 9-25.

Гуцал, А. Ф. 1995. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. В: Винокур І. С. (ред.). *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, с. 94-96.

Гуцал, А. Ф. 1980. Некоторые черты погребального обряда племен Среднего Поднестровья в VIII—V вв. до н. э. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, с. 76-77.

Гуцал, А. Ф. 2006. Третій Шутнівецький курган. *Хмельниччина: Дивокрай*, 1—2, с. 9-12.

Гуцал, А. Ф. 2014. Поховальний комплекс скіфського часу в кургані № 9 біля Спасівки на Збручі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 44-46.

Гуцал, А. Ф. 2017. Черпаки Рудковецького городища і деякі питання хронології чорнолісся на Дністрі. *Археологія і давня історія України*, 23, с. 107-117.

Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'янеччина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: Oium, с. 85-88.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2003. *Звіт про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 2003 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/95.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 114-116.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2005. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с.118-119.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2006 Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр.*, с. 157-159.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 158-160.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганний некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 1, с. 6-23.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2009. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 2, с. 5-15.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2011a. Курган № 3 у с. Текливка на Среднем Днестре. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж: Научная книга, с. 97-109.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011b. Теклівські кургани на Західному Поділлі. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков, с. 111-124.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011c. Дослідження курганного некрополя Спасівка — Іванківціна Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 93-94.

Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. Р. 2011. *Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник*. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтана-

ев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции.* Актобэ: Институт археологии КН МОН РК, с. 141-153.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2018. Рятівні дослідження ранньоскіфського кургану на Городоччині. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія і фортифікація України.* Кам'янець-Подільський: Буйницький, с. 63-68.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86-95.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 83-104.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.* Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.* Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ.* Киев: Наукова думка, с. 31-64.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-169.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.* Киев: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза).* Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток).* Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Кучугура, Л. І. 1995. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с Врублівці в Подністров'ї. *Археологія*, 2, с. 131-135.

Малеєв, Ю. М. 1991a. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці. В: Боднар, М. М. (ред.). *Поховальний обряд давнього населення України.* Київ: НМК ВО, с. 162-181.

Малеев, Ю. Н. 1991b. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 122-130.

Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60-73.

Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98-129.

Могилов, А. Д. 2011a. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы.* Алматы: Институт археологии КН МОН РК, с. 217-227.

Могилов, О. Д. 2011b. Теремці — поселення доскіфськго часу на Середньому Дністрі. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 23-31.

Могилов, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.

Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі.* Київ: ІА НАН України.

Могилов, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016a. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani.* Cisinau: Garamont-Studio, с. 247-267.

Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016b. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.

Могилов, О., Нечитайло, П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія і фортифікація України.* Кам'янець-Подільський: Буйницький, с. 55-66.

Осокин, И. В. 1994. Памятники чернолесской культуры Левобережного Среднего Поднестровья (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1953—1954 гг.). *Археологические вести*, 9, с. 104-108.

Островерхов, А. С. 1978. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні. *Археологія*, 25, с. 41-49.

Островерхов, А. С. 1979. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (по материалам Ягорльцкого поселения). *Вестник древней истории*, 3, с. 115-126.

Островерхов, А. С. 1997. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі. *Археологія*, 2, с. 70-81.

Островерхов, А. С. 2001. Склярство білозерського часу. *Археологія*, 2, с. 3-21.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Моска: Наука.

Рубан, В. В. 1983. Керамика Ягорльцкого поселения из собрания Херсонского музея. *Советская археология*, 1, с. 285-291.

Рябкова, Т. В. 2010. К вопросу о «скифских» бусах в Тейшебаини. *Археологический альманах*, 21, с. 178-188.

Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (по поводу статьи М. Душека). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, с. 223-235.

Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.

Смирнова, Г. И. 1977a. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94-107.

Смирнова, Г. И. 1977b. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 18, с. 29-40.

Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36—67.

Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40-61.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8-26.

Смирнова, Г. И. 1999. Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 34, с. 44-57.

Смирнова, Г. И. 2001. Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 35, с. 59-73.

Смирнова, Г. И., Кашуба, М. Т. 1988. О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 18-28.

Старенький, І. О. Левінзон, Є. Ю. 2020. Розвідки на Середньому Дністрі 2009—2019 рр. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 217-225.

Супруненко, О. Б. 2016. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Тимощук, Б. О. 1956. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 205-208.

Тимощук, Б. О. 1963. *Звіт про роботу археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею в 1963 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/57.

Тимощук, Б. О.1974. *Зустріч з легендою.* Ужгород: Карпати.

Третьяков, П. 1949. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 223-236.

Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР,* IV, с. 5-11.

Шовкопляс, І. Г., Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Щукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 103-114.

Bujskich, S., Bujskich, A. 2013. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von Olbia Pontica. *Eurasia Antiqua Zeitschrift für Archaologie Eurasiens*, 19, S. 1-33.

Grechko, D. 2020. Chronological schemes of the late hallstatt period (HaD) in Central Europe: new opportunities for the synchronization and refinement of dates. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, p. 585-605.

Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the «Natron Glass Revolution» in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45-57.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Ossowski, G. 1891. *Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890).* Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, XV. Kraków: Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności w Krakowie.

Pulaski, F. 1902. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kamieneckim. *Światowit*, IV, s. 3-39.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*, Lwow: Lwowske Towarzystwo Prehistoryczne.

REFERENCES

Bandrivskii, N. S. 2009a. Kotsiubinchiki-2 — novyi pamiatnik epokhi skifskoi arkhaiki v Srednem Pridnestrove (predvaritelnoe soobshchenie). In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 30-38.

Bandrivskyi, M. S. 2009b. Novyi rytualnyi ob'iekt chasiv skifskoi arkhaiky zi Shvaikovets bilia Chortkova na Ternopilshchyni. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaiemozv'iazky kultur bronzy i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv, s. 202-235.

Bandrivskyi, M., Zakhar'iev, V. 2002. Pro odyn typ pokhovalnykh sporud periodu rannoho zaliza na Serednomu Prydnistrov'i (za materialamy rozkopok kurhanu III v seli Sokilets u 1999 r.). *Zapysky naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*, CCXLIV, s. 545-562.

Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Kompleksy rannego zheleznogo veka u s. Kozlov na Srednem Dnestre. *Tyragetia*, XIX, 1, s. 149-174.

Bezborodov, M. A., Ostroverkhov, A. S. 1979. Rannie etapy steklodeliia v Vostochnoi Evrope. *Priroda*, 4, s. 61-65.

Buiskikh, S. V., Buiskikh, A. V. K khronologii arkhaicheskikh poselenii khory Olvii Pontiiskoi. *Bosporskie issledovaniia*, 24, s. 3-64.

Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshchuk, B. O., Yakubovskyi, V. I. 1984. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka.

Hanina, O. D. 1965. Poselennia skifskoho chasu u seli Ivane-Puste. *Arkheolohiia*, XIX, s. 106-117.

Hanina, O. D. 1984. Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arkheolohiia*, 47, s. 68-78.

Hrebeniak, V. 1913. Slidy skytskoi kultury v Halychyni. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CXVII—CXVIII, s. 9-25.

Hutsal, A. F. 1995. Pokhovalnyi obriad naselennia Serednoi Naddnistrianshchyny peredskifskoho chasu. In: Vynokur I. S. (ed.). *Materialy IX Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilska drukarnia, s. 94-96.

Gutsal, A. F. 1980. Nekotorye cherty pogrebalnogo obriada plemen Srednego Podnestrovia v VIII—V vv. do n. e. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk, s. 76-77.

Hutsal, A. F. 2006. Tretii Shutnivetskyi kurhan. *Khmelnychchyna: Dyvokrai*, 1—2, s. 9-12.

Hutsal, A. F. 2014. Pokhovalnyi kompleks skifskoho chasu v kurhani N 9 bilia Spasivky na Zbruchi. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, s. 44-46.

Hutsal, A. F. 2017. Cherpaky Rudkovetskoho horodyshcha i deiaki pytannia khronolohii chornolissia na Dnistri. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 23, s. 107-117.

Hutsal, A. F., Mehei, V. P. 1997. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Tarasivka. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Kam'ianechchyna v konteksti istorii Podillia*. Kam'ianets-Podilskyi: Oium, s. 85-88.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2003. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Malynivtsi Kam'ianets-Podilskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 2003 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/95.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 114-116.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2005. Kurhany rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s.118-119.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2006 Rozkopky kurhaniv rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2004—2005 rr.*, s. 157-159.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2007. Prodovzhennia robit na kurhanakh rannoskifskoho chasu bilia s. Kolodiivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 158-160.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskyi kurhannyi nekropol. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiienka. Istorychni nauky*, 1, s. 6-23.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2009. Kurhanna hrupa rannoskifskoho chasu u ponyzzi Smotrycha. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiienka: Istorychni nauky*, 2, s. 5-15.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2011a. Kurgan N 3 u s. Teklivka na Srednem Dnestre. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti skifskoi epokhi*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 97-109.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, O. D. 2011b. Teklivski kurgani na Zakhidnomu Podilli. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov, s. 111-124.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2011c. Doslidzhennia kurhannoho nekropolia Spasivka — Ivankivtsina Khmelnychchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 93-94.

Hutsal, A. F., Yakubovskyi, V. I., Mykhalchyshyn, I. R. 2011. *Arkheolohichna spadshchyna Khmelnytskoi oblasti. Dovidnyk*. Kyiv: NDI pam'iatkookhoronnykh doslidzhen.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Kadyrbaevskie chteniia. Materialy III mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Aktobe: Institut arkheologii KN MON RK, s. 141-153.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2018. Riativni doslidzhennia rannoskifskoho kurhanu na Horodochchyni. In: Zaremba, O. O. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskyi: Buinytskyi, s. 63-68.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2021. Rannoskifskyi kurhan z krematsiieiu na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia*, 1, s. 86-95.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2022. Kurhan rannoskifskoho chasu bilia s. Shutnivtsi u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 4, s. 83-104.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kyiv: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, s. 31-64.

Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni (za materialamy M. Ya. Rudynskoho). *Arkheolohiia*, XXIV, s. 146-169.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v bacseine r. Ros*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaiemozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnytska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrov'ia (za materialamy neporotivskoi hrupy pam'iatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka.

Kuchuhura, L. I. 1995. Rannoskifskyi kompleks z kurhanu poblyzu s Vrublivtsi v Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 131-135.

Malieiev, Yu. M. 1991a. Kurhan Zakhidnopodilskoi hrupy poblyzu s. Zozulyntsi. In: Bodnar, M. M. (ed.). *Pokhovalnyi obriad davnoho naselennia Ukrainy*. Kyiv: NMK VO, s. 162-181.

Maleev, Iu. N. 1991b. Kurgan skifskogo vremeni u s. Myshkovtsy v basseine r. Zbruch. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 122-130.

Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, s. 60-73.

Mogilov, A. D. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznogo veka. *Revista arheologica*, V, 1, s. 98-129.

Mogilov, A. D. 2011a. K voprosu o situatsii na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskoe vremia. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Arkheologiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy*. Almaty: Institut arkheologii KN MON RK, s. 217-227.

Mohylov, O. D. 2011b. Teremtsi — poselennia doskifskho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, s. 23-31.

Mogilov, O. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kultury na Crednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.

Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mogilov, A. D., Gutsal, A. F., Gutsal, V. A. 2016a. Pervyi Spasovskii kurgan. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinau: Garamont-Studio, s. 247-267.

Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016b. Kurhan z kam'ianym valom na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 212-230.

Mohylov, O., Nechytailo, P. 2016. Arkheolohichni rozvidky na poselenniakh rannoho zaliznoho viku v Serednomu Podnistrov'i. In: Zaremba, O. O. (ed.). *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskyi: Buinytskyi, s. 55-66.

Osokin, I. V. 1994. Pamiatniki chernolesskoi kultury Levoberezhnogo Srednego Podnestrovia (po materialam Iugo-Podolskoi ekspeditsii 1953—1954 gg.). *Arkheologicheskie vesti*, 9, s. 104-108.

Ostroverkhov, A. S. 1978. Antychna sklorobna maisternia na Yahorlytskomu poselenni. *Arkheolohiia*, 25, s. 41-49.

Ostroverkhov, A. S. 1979. K voprosu o syrevoi baze antichnogo remeslennogo proizvodstva v raione Dneprovskogo i Bugskogo limanov (po materialam Iagorlytskogo poseleniia). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 115-126.

Ostroverkhov, A. S. 1997. Naidavnishe arkheolohichne sklo u Skhidnii Yevropi. *Arkheolohiia*, 2, s. 70-81.

Ostroverkhov, A. S. 2001. Skliarstvo bilozerskoho chasu. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-21.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5. Moscow: Nauka.

Ruban, V. V. 1983. Keramika Iagorlytskogo poseleniia iz sobraniia Khersonskogo muzeia. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 285-291.

Riabkova, T. V. 2010. K voprosu o «skifskikh» busakh v Teishebaini. *Arkheologicheskii almanakh*, 21, s. 178-188.

Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, s. 223-235.

Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, s. 14-27.

Smirnova, G. I. 1977a. O khronologicheskom sootnoshenii pamiatnikov tipa Sakharna-Soloncheny i Zhabotin (po materialam kurganov u s. Mervintsy na Dnestre). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 94-107.

Smirnova, G. I. 1977b. Kurgannyi mogilnik ranneskifskogo vremeni u s. Doliniany. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 18, s. 29-40.

Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy — novyi mogilnik skifskoi arkhaiki na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, s. 36—67.

Smirnova, G. I. 1981. Novye dannye o poselenii u s. Doliniany (po materialam raskopok 1977—1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, s. 40-61.

Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie kompleksy u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.

Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoi kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 43-60.

Smirnova, G. I. 1986. Poslednii sezon rabot na chernolesskom poselenii Dnestrovka-Luka i voprosy khronologii pozdnego chernolesia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 27, s. 8-26.

Smirnova, G. I. 1999. Eshche raz o seroi kruzhalnoi keramike iz ranneskifskikh pamiatnikov Srednego Podnestrovia. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 44-57.

Smirnova, G. I. 2001. Zakliuchitelnyi sezon rabot na ranneskifskom poselenii u s. Doliniany. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 35, s. 59-73.

Smirnova, G. I., Kashuba, M. T. 1988. O dvukh lokalnykh gruppakh kultury pozdnego chernolesia na Srednem Dnestre. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 18-28.

Starenkyi, I. O. Levinzon, Ye. Yu. 2020. Rozvidky na Serednomu Dnistri 2009—2019 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 217-225.

Suprunenko, O. B. 2016. Gruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Tymoshchuk, B. O. 1956. Arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho muzeiu v 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 205-208.

Tymoshchuk, B. O. 1963. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspedytsii Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1963 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/57.

Tymoshchuk, B. O.1974. *Zustrich z lehendoiu*. Uzhhorod: Karpaty.

Tretiakov, P. 1949. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia 1946 r. v baseini richok Rosi i Tiasmynu. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, I, s. 223-236.

Shovkoplias, I. H. 1952. Kurhannyi mohylnyk peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 5-11.

Shovkoplias, I. H., Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnyka peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, VII, s. 89-109.

Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slaviano-sarmatskoi ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkheologicheskikh ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 103-114.

Bujskich, S., Bujskich, A. 2013. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von Olbia Pontica. *Eurasia Antiqua Zeitschrift für Archaologie Eurasiens*, 19, S. 1-33.

Grechko, D. 2020. Chronological schemes of the late hallstatt period (HaD) in Central Europe: new opportunities for the synchronization and refinement of dates. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72, 2, p. 585-605.

Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the «Natron Glass Revolution» in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45-57.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Ossowski, G. 1891. *Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890)*. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, XV. Kraków: Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności w Krakowie.

Pulaski, F. 1902. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kamieneckim. *Światowit*, IV, s. 3-39.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*, Lwow: Lwowske Towarzystwo Prehistoryczne.

A. F. Hutsal, V. A. Hutsal, O. D. Mogylov

BARROW OF THE SCYTHIAN PERIOD NEAR MALYNIVTSI VILLAGE IN PODILLYA

During the Scythian Age the territory of Middle Dnister basin was occupied by the West-Podillia group of sites. It is characterized by the widespread use of burials under stone mounds. Burials were carried out both by cremation and inhumation burial rites. The group of barrows was excavated in 2003 by the expedition of the Kamianets-Podilskyi University with participation of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine near Malynivtsi village of Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region. Nearby the settlement was discovered, the inhabitants of which could be buried at the necropolis.

Burial 4 was located in the south part of the cemetery. The mound was almost completely plowed and stood out on the surface only by the outcrop of stone. Its probable diameter could be up to 5.7 m. Under the layer of black oil, the stone pavement ca. 4 × 4 m^2 was discovered. It consisted mostly of small limestone. Larger stones were localized around the perimeter, forming the irregular outer ring, and in the center where the larger slabs lay. There were the traces of repeated robberies which caused the stones to be turned upside down in many places. The burials were discovered at the level of the ancient surface. They were made according to the rites of inhumation and cremation. Due to the robbery, the bones of the burieds and their grave goods were scattered. The finds are represented by glass beads, bronze pins and earrings. The set of ceramics was numerous, including up to 17 vessels. Most of them were molded: pots, scoops, cups, bowls, and a vessel like an amphora. However, a fragment of gray clay vessel was also found. The set of grave goods is typical for the sites of the West Podillia group. It has analogies in other Scythian antiquities from the Ukrainian Forest-Steppe. The findings allow us to date the barrow to the last third of the 7th — first half of the 6th century B.C. Comparison with other burial sites of the West Podillia group, their size and grave goods, shows that the burials in the barrow 4 near Malynivtsi could belong to ordinary representatives of the Middle Dnister communities of this time.

Keywords: barrow, burial, West-Podillya group of sites, Scythian Age, cremation, utensils, jewelry.

Одержано 17.04.2023

ГУЦАЛ Анатолій Федорович, доцент.
HUTSAL Anatoliy F., Associate Professor.
ORCID: 0000-0003-1027-0461.

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, завідуючий, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна.
HUTSAL Vitaliy A., Candidate of Historical Sciences, Head, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1122-7273,
e-mail: dpoasukam@gmail.com.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MOGYLOV Oleksandr D., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.

УДК 904.5(477.53)"638"
DOI: 10.37445/adiu.2023.02.12

І. Б. Шрамко

КУРГАН 1/2021 НЕКРОПОЛЮ СКОРОБІР В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті до наукового обігу вводяться матеріали розкопок кургану, дослідженого 2021 р. у некрополі Скоробір, у західній окрузі Більського городища. Простежені риси його поховального обряду. Відкритий комплекс попередньо віднесено до першої половини VI ст. до н. е.

***Ключові слова**: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, некрополь Скоробір, поховання першої половини VI ст. до н. е.*

Курганний некрополь Скоробір розташований на височині лівого берега р. Суха Грунь (басейн р. Псел) за 2,5 км на північний захід від Західного укріплення Більського городища поблизу с. Більськ Полтавського району Полтавської області. Це один із найбільших курганних могильників, що декілька століть слугував усипальницею представникам місцевої верхівки, його почали формувати приблизно з останньої чверті — кінця VII ст. до н. е. Значна кількість відкритих тут під час розкопок елітних поховань належить до VI ст. до н. е.

Досліджений 2021 р. курган на ділянці «Шосте поле» знаходився на відстані близько 440 м на південний захід від курганів, розкопаних 2016 р. (Шрамко І. 2017; Shramko I., Zadnikov 2017) і 2020 р. (Шрамко І., Задніков 2021, с. 11—14, рис. 1, 2) [1]. За 170 м на захід від нього проходить ґрунтова дорога Більськ — Батьки, що зі сходу оминає майдан «Великий Скоробір» (рис. 1). 2020 р. неподалік кургану 1/2016 розкопані два кургани на ділянці «Шосте поле». В одному з них уперше у некрополях городища була відкрита могила скіфського воїна першої половини VI ст. до н. е. з окремою поховальною камерою для коня (Шрамко І., Задніков 2021). 2021 р. дослідження цього сектора могильника було продовжено (Shramko I., Zadnikov 2022) [2].

Загальний опис кургану. Курган розташований на ділянці «Шосте поле» могильника Скоробір (рис. 1) [3]. На момент здійснення археологічних розкопок поле було переоране. За роки багаторічної оранки насип кургану був практично знівельований і ледве помітний на поверхні. Сучасна висота кургану не перевищувала 0,20 м, а діаметр становив 28 м, тоді як діаметр первинного насипу не перевищував 17 м (рис. 2).

Стратиграфічні спостереження за структурою курганного насипу виконано за трьома контрольними бровками (рис. 3).

Східний профіль за лінією квадратів К/1—28 (рис. 3: І): до глибини 0,2—0,3 м від рівня

1. Розкопки могильника Скіфська експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна розпочала 2013 р., коли із Історико-культурним заповідником «Більськ» (директор І. І. Корост) було узгоджено і заплановано дослідження курганів, розташованих у трьох основних секторах могильника Скоробір («П'яте поле», «Шосте поле» та «Сьоме поле»). 2014 р. на замовлення Заповідника один курган, розорений у середині минулого століття, було досліджено на ділянці «Восьме поле» в урочищі Марченки (Шрамко, Задніков 2015, с. 56—65). Понад 40 курганів некрополю в урочищі Скоробір дослідили В. О. Городцов (1911, с. 128—134, 138—143) і Б. А. Шрамко (1987; 1994, с. 102 ; 1994а, с. 117—133 та ін.).
2. Роботи здійснювала спільна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом канд. іст. наук І. Б. Шрамко і канд. іст. наук С. А. Заднікова.
3. План могильника склали співробітники ІКЗ «Більськ» О. М. Шапорда й О. В. Коротя (2018, с. 245, рис. 5).

© І. Б. ШРАМКО, 2023

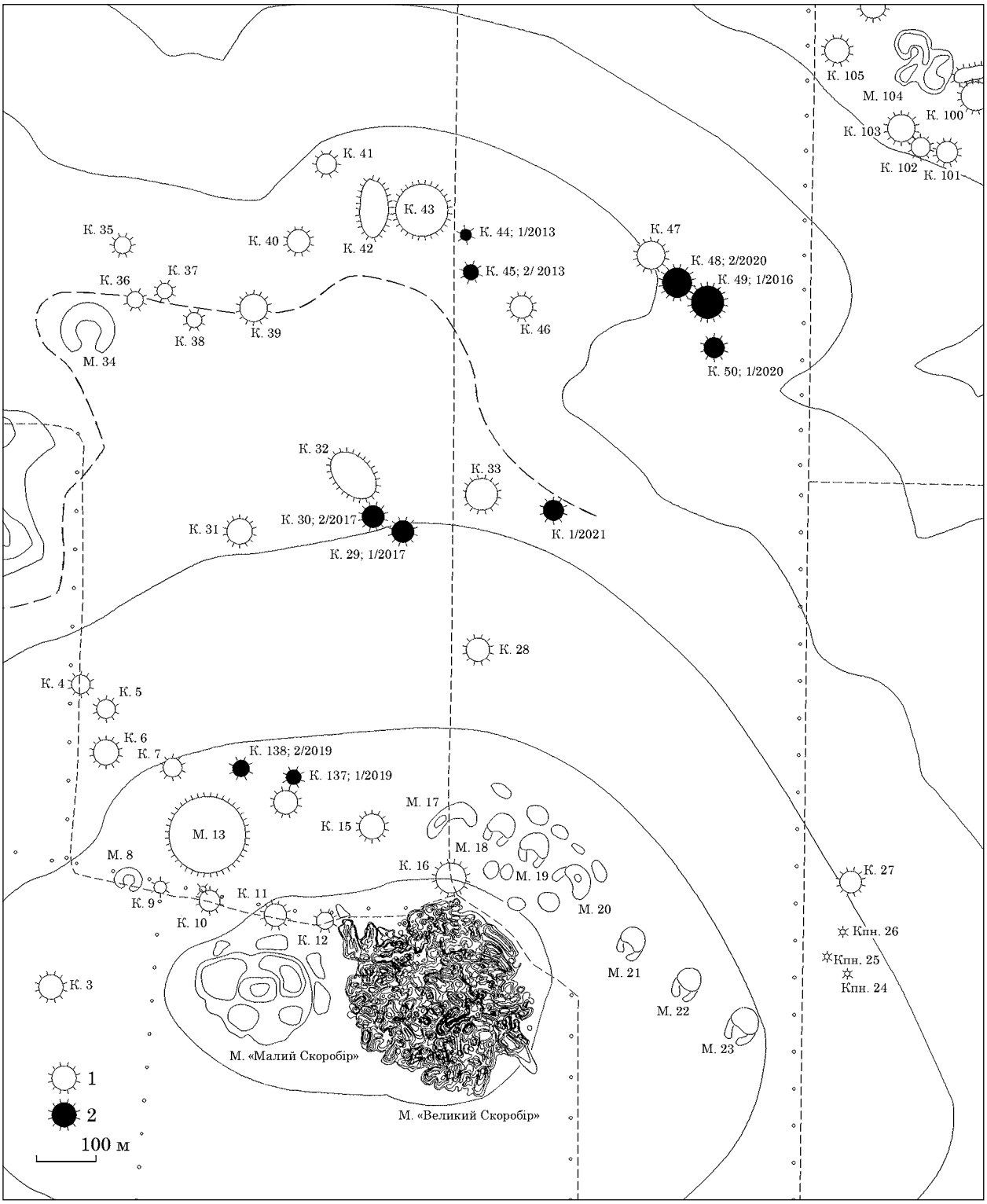

Рис. 1 План південної частини некрополю Скоробір (за Шапорда, Коротя 2018): 1 — кургани; 2 — кургани, дослідженні в 2013—2021 рр. (К. — курган, Кпн. — курганоподібний насип, М. — майдан)

репера — шар ріллі. Нижче знаходиться шар чорнозему потужністю 0,4—0,6 м, що поступово переходив у материковий суглинок. У квадратах К/5—6 та 22—23 простежена межа первинного насипу.

Західний профіль за лінією квадратів Ж—З/28—1 (рис. 3: II): шар ріллі мав потужність 0,2—0,35 м. Під ним залягав рівномірний шар чорнозему потужністю 0,4—0,5 м, також поступово переходив у материковий суглинок. У квадратах Ж—З/7 та 21 простежена межа первинного насипу.

Західний профіль за лінією квадратів Л/1—28 (рис. 3: III): шар ріллі мав потужність 0,2—0,35 м, нижче залягав рівномірний шар чорнозему потужністю 0,40—0,60 м, що також

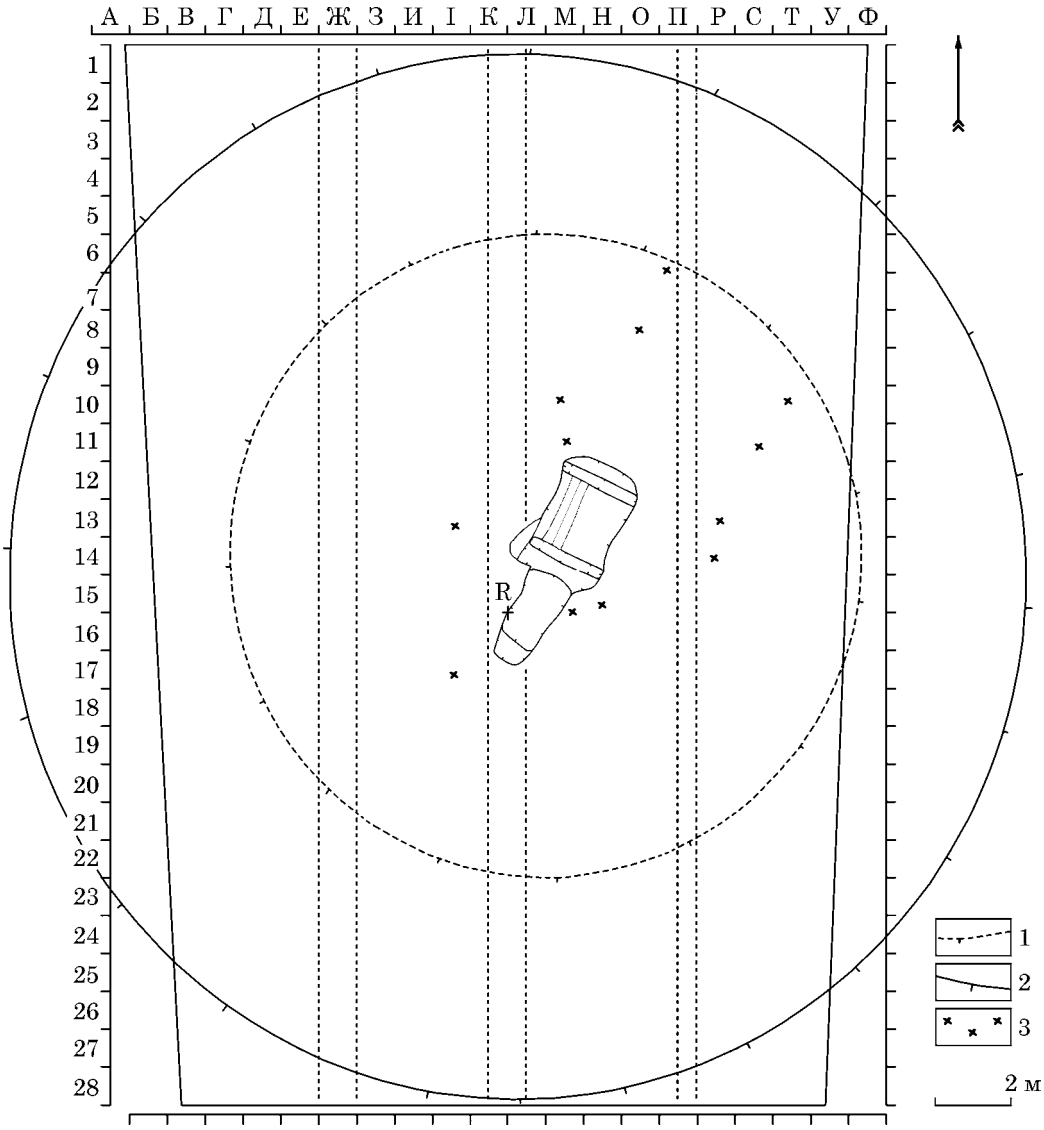

Рис. 2. Загальний план кургану 1/2021: 1 — орієнтовна межа первинного насипу; 2 — орієнтовна межа сучасного насипу; 3 — фрагменти кераміки

поступово переходив у материковий суглинок. У квадратах Л/5—6 та 22—23 простежена межа первинного насипу, Л/15—16 — вертикально розташований грабіжницький хід, що перерізав дромос і був заповнений м'яким чорноземом (рис. 4). Дно цього пізнього перекопу зафіксовано на глибині 1,6—1,9 м. У кв. 13—14, на відстані на 0,4 м від краю могили (рис. 5; 6) і на глибині 0,75 м відмічені рештки зотлілого дерев'яного перекриття.

Знахідки з насипу [1].

1. Стінки ліпних горщиків, три уламки (рис. 7: 6, 7, 9, 10). Виявлені в різних частинах насипу, у ріллі, на глибині 0,3 м, один — на глибині 0,4 м. Зовнішня поверхня більшості фрагментів загладжена, рівномірних жовто-помаранчевого та світло-бурого кольорів, одного уламку — світло-коричнева, шорстка. З внутрішнього боку глина всіх фрагментів має темний колір. Розміри: 3,7 × 2,5; 3,1 × 2,4; 4,9 × 3; 2,2 × 1,9 см, і товщиною 0,8—1,1 см.

2. Фрагмент денця ліпного горщика (рис. 7: 8). Виявлений у кв. М/15 (рис. 2), на глибині 0,3 м. Зовнішня поверхня шорстка, коричневого кольору зі світло-бурим відтінком. У глиняному тісті помітні домішки дрібного шамоту, на зламі та із внутрішнього боку глина темно-коричневого та темно-сірого кольору. Розміри, см: довжина — 6,2, ширина — 4,6, висота — 2,4.

3. Фрагмент денця ліпної миски (рис. 7: 11). Знайдений у кв. Н/15 (рис. 2), на глибині 0,3 м. Зовнішня та внутрішня поверхня загладжені, зовнішня — чорного кольору, має сліди лискування. Розміри, см: 3,5 × 2,9, товщина —1,5.

4. Стінки корчаг, п'ять фрагментів (рис. 7: 1—5). Виявлені в різних частинах насипу, у квадратах М/10, О/8, Т/10, П/6 та Р/14 (рис. 2)

1. Весь речовий матеріал із розкопок кургану переданий на постійне зберігання до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ». Колекція № КВ 798 А 498.

на глибині 0,3 м. Зовнішня поверхня усіх уламків загладжена, без слідів лискування, чотири фрагменти мають темно-коричневий із сірочорним відтінком колір, один із зовнішнього боку рівномірно жовто-помаранчевий, із внутрішнього — світло-коричневий, інші темніші. Розміри, см: 4,8 × 2,7; 3,3 × 2,2; 3,7 × 2,9; 4,9 × 3,5; 4,2 × 3,5, товщина 1—1,2.

5. Фрагмент ручки античної амфори (рис. 7: 12). У перетині має круглу форму. Знайдена в квадраті І/13 (рис. 2), на глибини 0,3 м. Збереглась нижня частина ручки, в місці кріплення до тулубу оформлена «хвостом щура». Глина червоно-коричневого кольору з домішками піску; належить до кола амфор червоноглиняного Лесбосу другої половини VI — початку V ст. до н. е. [1] Розміри,. см: довжина 4,4, ширина 3,1, діаметр ручки 3,1.

6. Шматок каменю (рис. 7:13). Знайдений у шарі ріллі у кв. І—8 (рис. 2). Зруділий пісковик підтрикутної форми, червоно-бурого кольору. Краї каменю мають сліди спрацьованості. Розміри, см: довжина 6,6, ширина 4,1, висота 3,3.

7. Кістка тварини (рис. 7: 14). Фрагментована (два дрібні уламки). Кістка дрібної рогатої худоби, виявлена у кв. И/16 (рис. 2), на глибині 0,65 м. Розміри, см: 8 × 2 та 3,8 × 1,5.

Кістковий і речовий матеріал, знайдений у насипі кургану переважно на однаковій глибині, попередньо може бути інтерпретований як залишки тризни. Сліди тризни у різних її проявах зафіксовані під час дослідження багатьох курганів на території Лісостепової Скіфії (Махортых 2013, с. 227).

Поховальна камера була звичайною ямою прямокутної форми з дромосом (рис. 4, 5). Довгою віссю вона була орієнтована за лінією північний схід — південний захід і мала невеликі розміри, м: довжина 3,25, ширина 2,0—2,2, глибина 1,25—1,4 від реперної відмітки. Уздовж південної та північної стінок знаходились викопані в материковому ґрунті канавки для закріплення лаг. Ширина північної 0,25 м, південної — 0,3 м, глибина обох 0,2 м. На дні, біля західної стінки, простежено тлін деревини від двох стлілих паралельних дощок шириною 0,25 та 0,3 м, покладених перпендикулярно до поперечних канавок. Яма була перекрита колодами, залишки яких зафіксовані за межами камери, на глибині 0,6—0,75 м (рис. 4).

З південного заходу, під прямим кутом, до поховальної камери примикав дромос шириною 1,2 м, довжиною 2,75 м та глибиною 1,2 м від репера (рис. 2, 4). У середній частині до глибини 1,9 м його перерізав пізній перекоп (рис 3, 4). Ніяких слідів сучасного втручання в насип або поховальну камеру не зафіксовано, проте є чіткі ознаки дій грабіжників давнього минулого і пізніший шурф у середній частині дромосу, що майже підходив до входу у поховальну ка-

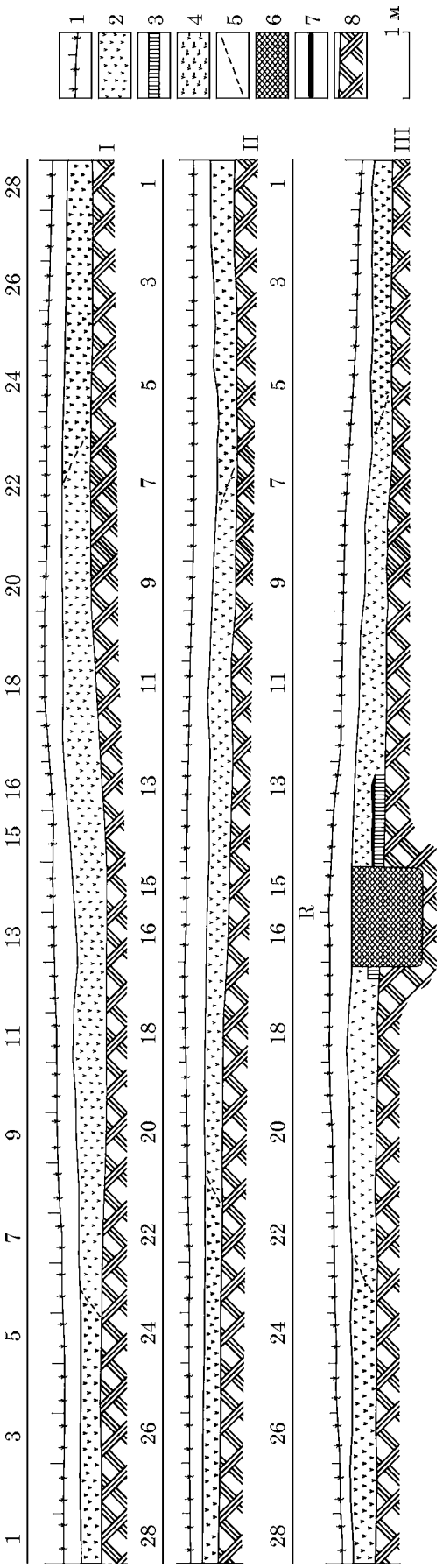

Рис. 3. Стратиграфія курганного насипу: I — східний профіль за лінією квадратів К/1—28; II — західний профіль за лінією квадратів Ж—З/28—1; III — західний профіль за лінією квадратів Л/1—28; 1 — рілля; 2 — чорнозем; 3 — давня денна поверхня; 4 — мішана глина / суглинок; 5 — межі первинного насипу; 6 — грабіжницький перекоп; 7 — залишки дерев'яного перекриття; 8 — материк

1. Визначення С. А. Заднікова.

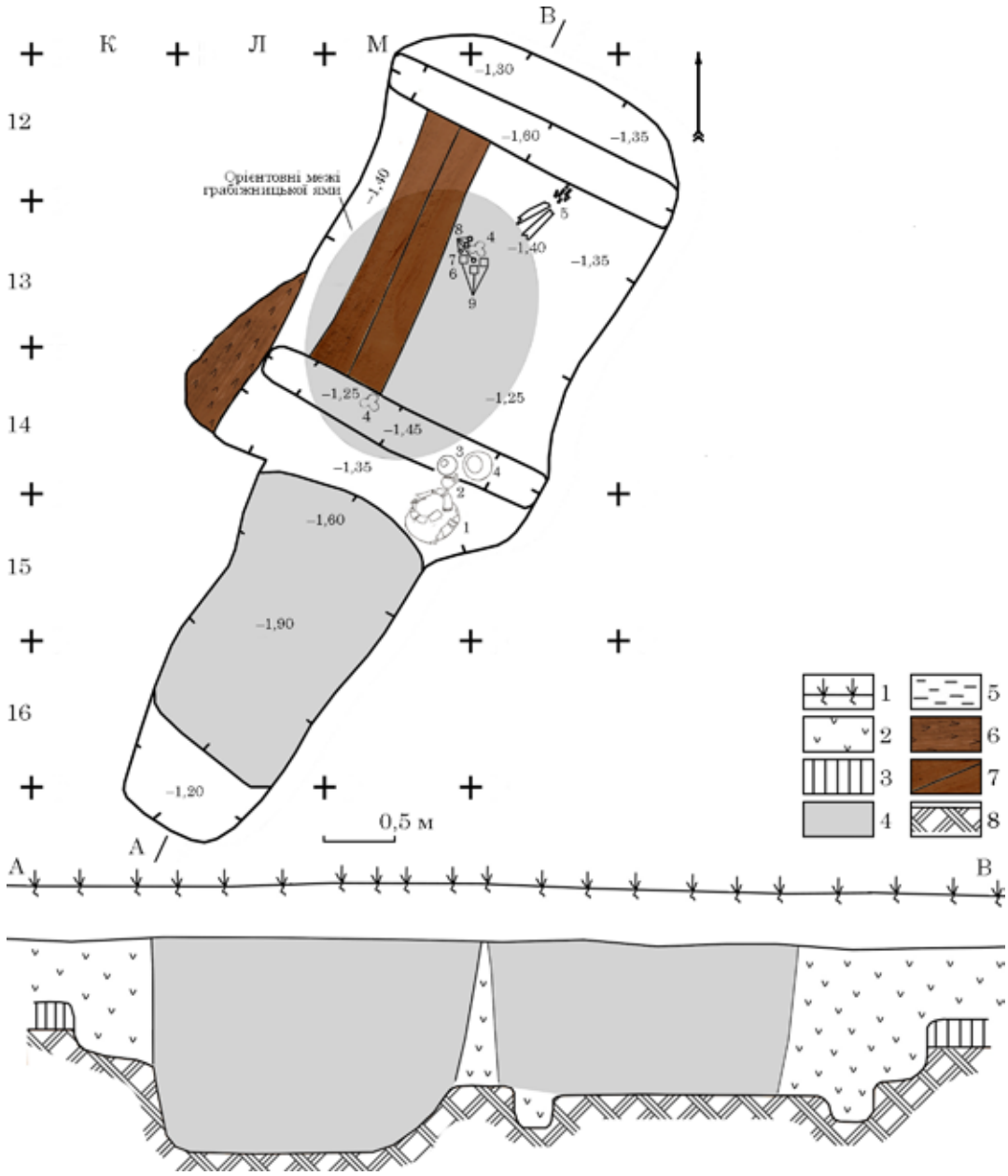

Рис. 4. Загальний план та розріз поховання в кургані 1/2021. **Загальний план**: 1 — розвал корчаги; 2 — черпак; 3 — миски; 4 — уламки черепа; 5 — залишки кінцівок ніг; 6 — залізна ворворка; 7 — уламок ліпного кубка; 8 — намистини; 9 — бляшки чотирикутної форми. **Розріз**: 1 — рілля; 2 — чорнозем; 3 — похований ґрунт; 4 — перекоп; 5 — мішана глина / суглинок; 6 — залишки дерев'яного перекриття; 7 — деревний тлін; 8 — материк

меру, проте не перерізав її. На той момент перекриття, вірогідно, вже стліло, а залишений на ньому під час поховальної церемонії ліпний посуд просів у могилу, де і був знайдений під час розкопок (рис. 6). Заповнення дромосу і більш пізнього перекопу помітно відрізнялось за щільністю ґрунту та темним відтінком кольору. Чорноземне заповнення дромосу було щільнішим, у ньому відсутні будь які-знахідки. У пізньому перекопі ґрунт був відчутно м'якішим і світлішим. Речових залишків у ньому також не виявлено.

Виходячи з загальної стратиграфічної картини та зовнішнього вигляду поховальної камери на момент досліджень можна припустити, що давні грабіжники втрапили до могили через доволі просторий лаз, впущений вертикально в земляний насип і спрямований до центру поховальної камери (рис. 4), перекриття якої вже зотліло. У тій частині могили, що була доступна грабіжникам, знайдено лише незначні залишки поховального інвентарю, а ґрунт заповнення виявився мішаним і щільним. У північно-східній частині поховальної камери зафіксовані фрагменти кісток ніг людини, що збереглись дуже погано (рис. 5). У центральній і південно-західній частинах поховання, практично на її дні, у мішаному ґрунті знайдені

Рис. 5. Загальний вигляд поховання в кургані 1/2021, вигляд із північного сходу (фото І. Б. Шрамко)

два дрібні уламки черепної кришки людини (рис. 4). Майже біля дна залишилось скупчення прикрас: намистини та бляшки із жовтого металу (рис. 9). Деякі з них виявлені в кротовинах. Також у цьому скупченні знайдено дрібні фрагменти бронзової сережки (?), фрагмент вінець невеличкого кубка і уламок залізної ворворки (рис. 7: 15, 16, 22, 23).

У південно-східному куті виявлено скупчення глиняного посуду (корчага, миска, мала форма у вигляді миски або чаші, невеличкий черпак і фрагмент вінець кубка), що, ймовірно, був залишений на перекритті і просів нижче, в могилу, коли дерев'яні колоди перекриття зотліли. Посуд не був умисно залишеним біля стіни або у куті камери, а виявився зміщеним з початкових місць. Розчавлена ґрунтом корчага була нахилена на бік і стояла майже біля дна, проте під нею помітний невеличкий шар ґрунту (рис. 6). Черпак та дві миски виявились зсунутими від дерев'яних колод, що на момент падіння перекриття імовірно вже стліли, у канавку. Миски стояли під деяким кутом і були повернуті дном догори (рис. 6).

Речі з поховання.

1. Корчага (рис. 8: 1). Розвал знайдено біля південної стінки камери в кв. М/15 (рис. 4), на глибині 1,3 м. Корпус посудини має асиметрично-біконічну форму, витягнуті пропорції (співвідношення висоти до діаметру тулуба 1 : 0,8), чорну лисковану поверхню, відігнути назовні вінця з потовщеним краєм. Довга витягнута шия конічної форми, розширюючись поступово, займає дві третини тулуба, з максимальним розширенням у нижній третині,

Рис. 6. Скупчення ліпного посуду у південному куті поховання, курган 1/2021 (фото І. Б. Шрамко)

де сформований уступ із трьома рельєфними виступами, так званими ручками-упорами; поступово тулуб звужується до дна (рис. 10: 1). Посудина виготовлена з добре відмученої глини. Зовнішня поверхня лискована, чорного кольору, внутрішня світло-брунатного відтінку, добре загладжена, у верхній частині підлощена. Максимальна висота 35 см, максимальний діаметр тулуба 29 см, максимальний діаметр вінець 20 см, діаметр дна 10,5 см, товщина стінки 1 см. Внутрішній об'єм посудини вміщує 9,5 л рідини.

За класифікацією К. Ю. Пеляшенка, знайдена в кургані 1/2021 корчага, за наданим ним

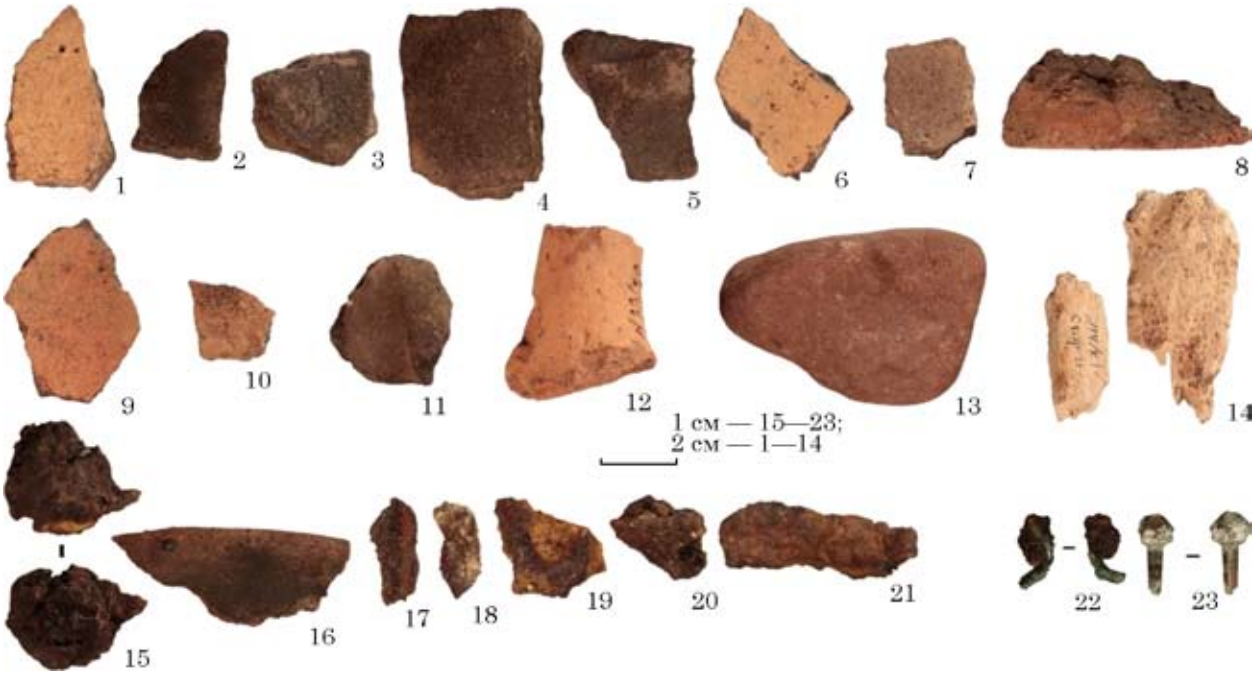

Рис. 7. Знахідки із кургану 1/2021: 1—14 — знахідки з курганного насипу; 15—23 — предмети з поховальної камери (1—11, 16 — фрагменти кераміки; 12 — уламок ручки античної амфори; 13 — зруділий пісковик; 14 — кістка тварини; 15 — залізна ворворка; 17—21 — уламки залізного предмету; 22—23 — фрагменти бронзової сережки або скроневого кільця?)

описом цього виду посуду, відповідає корчагам типу 1, що з'являється ще у передскіфський час і є типовим для пам'яток ранньоскіфського часу на території Лісостепової Скіфії, серед яких п'ять екземплярів походить із курганів басейну Ворскли (Пеляшенко 2020, с. 42—43, с. 319, рис. 155: 1—3;164, рис. 2). У басейні річки Рось було знайдено біконічну корчагу з трьома виступами на тулубі з поховального комплексу Синявка, 100, яку Г. Т. Ковпаненко зарахувала до 1 типу корчаг ранньоскіфського часу (1983, с. 52, рис. 41: 11, с. 93, рис. 55: 13).

На Більському городищі подібні чорнолисковані корчаги виявлені у розкопках Західного укріплення. У заповненні землянки (зольник 11) першої половини VI ст. до н. е. був знайдений фрагмент вінець чорнолискованої корчаги (кат. 8) першого типу (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 66), що за діаметром вінець (19,4 см) і профілем верхньої частини тулуба (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 68, рис. 32: 3) можна порівняти з екземпляром, знайденим у кургані 2021 р. Корчаги цього типу належать до найархаїчніших форм, зафіксованих у відкладеннях першої половини VII ст. до н. е. (горизонт Bilsk A2) зольника 5 (Шрамко І. 2006, рис. 8: 1, 18—20; Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 133). Уламки чорнолискованої корчаги біконічної форми з виступами ручок-упорів у середній частині корпусу населення використало для створення основи підлоги жертовника, виявленого під час дослідження однієї з культових споруд у зольнику 28 (Шрамко І., Задніков 2006, с. 16—17, рис. 5: 3). Такі культові об'єкти відомі переважно на ділянках із матеріалом другої половини VI ст. до н. е. (Шрамко І. 2021, с. 74). Велика (висотою 59 см) чорнолискована корчага подібної форми з трьома ручками-упорами конічної форми була знайдена 1965 р. у кургані 8 некрополю Скоробір (Шрамко Б. 1994, рис. 4: 5).

2. Миска. Глиняна ліпна (рис. 8: 2). Знайдена у перевернутому вигляді, на боці, біля південної стінки камери в кв. М—Н/14, на глибині 1,5 м (рис. 4, 6). Має конічну форму корпусу, загнутий усередину загострений край бортика, пласке дно (рис. 10: 2). Висота корпусу 7 см, діаметр верхньої частини 22 см діаметр дна 9 см, товщина 0,8 см. Внутрішній об'єм миски вміщує 1 л рідини. Зовнішня поверхня ретельно загладжена, зі слідами лискування, світло-коричневого кольору із темно-коричневими і чорними плямами. Випал здійснено нерівномірно; внутрішня — темно-сірого кольору з коричневим відтінком. Із зовнішнього боку нижня частина посудини та денце світло-коричневого кольору.

Цей тип столового посуду є звичайним для ранньоскіфського періоду, його широко використовували у поховальному обряді населення Лісостепу,, тож він добре відомий за численними матеріалами розкопок поселень і курганів.

За класифікацією К. Ю. Пеляшенка, миска такої форми може бути віднесена до типу 2, має співвідношення висоти до діаметру верхньої частини 1 : 3,1, а також діаметру дна до діаметру верхньої частини 1 : 2,4, що, за спостереженнями дослідника, характеризує миски саме архаїчного

Рис. 8. Ліпний посуд з поховання: 1 — корчага; 2 — миска; 3 — черпак; 4 — мала форма (миска або чаша)

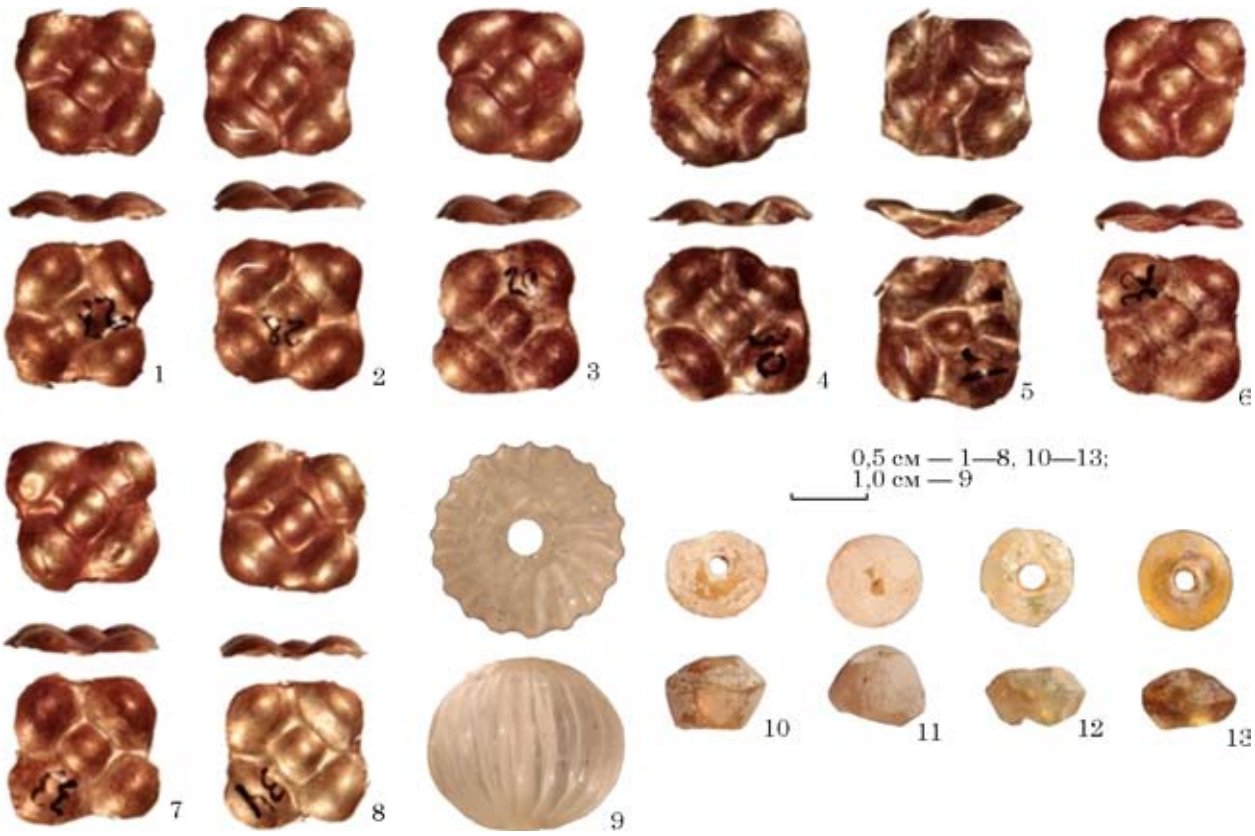

Рис. 9. Прикраси, знайдені у похованні, курган 1/2021: 1—8 — золоті бляшки; 9 — намистина з гірського кришталю; 10—13 — намистини біконічної форми із скла жовтого (золотистого) відтінку (фото І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова)

періоду (2020, с. 37). Миски з подібними пропорціями і профілем знайдені у заповненні землянки в зольнику 11 Західного Більська, серед матеріалу першої половини VI ст. до н. е. (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 31, рис. 29: 3, 4).

3. Мала форма у вигляді глиняної ліпної миски (чаші; рис. 8: 4). Знайдена у перевернутому вигляді, на боці біля південної стінки камери в кв. М/14, на глибині 1,5 м (рис. 4, 6). Належить до мисок невеликого розміру із загнутим усередину краєм, у профілі має конічну форму, дно пласке. Розміри, см: висота 5,6, діаметр дна 7,5, діаметр вінця 14, товщина стінок 0,6. Внутрішній об'єм (води) 0,375 л. Зовнішня поверхня загладжена, світло-коричневого кольору із темно-коричневими та чорними плямами. Випал нерівномірний. Внутрішня поверхня світло-коричневого кольору із темно-коричневими, сірими відтінками.

Миски малих форм на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя відомі переважно у фрагментованому вигляді у культурних відкладеннях поселень широкого часового діапазону, цілі екземпляри — у курганних могильниках, переважна більшість їх походить із курганів басейну Ворскли, де вони зафіксовані як у поховальній камері, так і на перекритті (Пеляшенко 2020, с. 58).

Під час розкопок Більського городища невеличка миска конічної форми з пласким дном була знайдена у заповненні землянки першої половини VI ст. до н. е. (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 73, рис. 40: 6). У другій чверті цього століття котлован житла був засипаний, а культурний шар навколо формувався поступово, протягом третьої чверті VI ст. до н. е. (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 143). Невелика конічна миска з пласким дном (Шрамко И. и др. 2021, с. 369, рис. 9: 8) знайдена в садибі першого періоду формування зольника 28, що за античним керамічним імпортом та іншими індивідуальними знахідками датовано першою чвертю VI ст. до н. е. (Шрамко И. и др. 2021, с. 376—377).

4. Черпак ліпний (рис. 8: 3). Знайдений біля південної стінки камери в кв. М/14 на глибині 1,4 м (рис. 4, 6). Належить до глибоких черпаків горщикоподібної форми. Він має слабко відігнуті назовні вінця, високу шийку, пласке дно, високу ручку з циліндричним відростком, що підвищується над краєм вінець (рис. 10: 4). Поверхня помаранчевого, брунатного та темно-сірого кольору, нерівномірно випалена, слабко загладжена, без лискування. Розміри, см: максимальна висота з ручкою 8,5, висота тулуба 6,5, максимальний діаметр тулуба 6,8, діаметр вінець 5,4, діаметр дна 3,5, ширина ручки 1,5, товщина стінки 0,5. Внутрішній об'єм (води) 0,12 л.

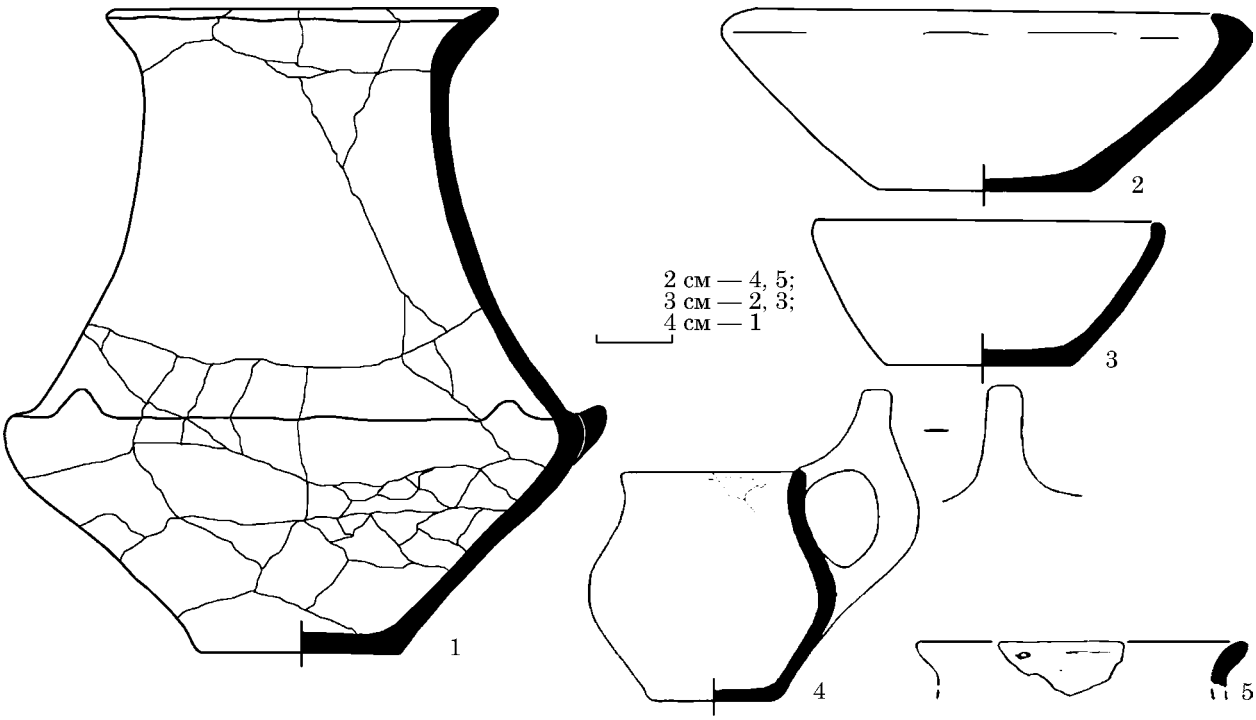

Рис. 10. Ліпний посуд із поховання: 1 — корчага; 2 — миска; 3 — мала форма (миска або чаша); 4 —черпак; 5 — кубок (?)

На території Лісостепової Скіфії подібні черпаки відомі на пам'ятках басейну р. Тясмин: у курганах 406 [1] та 447 біля с. Журовка (Ильинская 1975, табл. IX: 9; XII: 22).Точніші аналогії є у басейні р. Рось, де вони знайдені у кургані 35, біля с. Бобриця, № 2 біля с. Лазурці та № 82 біля с. Бересняги (Ковпаненко 1981, с. 83, рис. 51: 14—15). Подібні за пропорціями та формою черпаки, висота яких варіює у межах 8,5—10,5 см, а діаметр становить 7—10 см Г. Т. Ковпаненко включила до групи III, типу III (глибокі черпаки з високою шийкою, прямим вінцем та пласким дном, висота перебільшує діаметр, перехід шийки до корпусу виділений ребром або уступом, або плавний, поверхня злегка лискована; Ковпаненко 1981, с. 86, рис. 51: 12—15). На території курганних некрополів Посулля такі черпаки виявлені у курганах 1—2 біля с. Герасимівка (Ильинская 1968, табл. XLV: 2, XLVI: 6).

Типологію та хронологію кружкоподібних черпаків, що походять із території лісостепової зони Середнього Подніпров'я, запропонував К. Ю. Пеляшенко (2014, с. 51—64). На його думку, глибокі черпаки, подібні до знайденого в кургані 1/2021 зі Скоробору екземпляру, мають бути віднесені до окремого, 5 варіанту з повільним профілем, без вираженого уступу чи ребра, з максимальним розширенням у нижній частині тулубу. Наш екземпляр розглянутий серед черпаків витягнутих пропорцій із співвідношенням висоти тулуба до діаметру корпусу 1 : 0,9, що укладається в параметри зразків саме цього варіанту (Пеляшенко 2014, с. 55, рис. 1). Черпак подібної форми був знайдений під час розкопок зольника 28 на Західному укріпленні Більського городища (Шрамко І. 1995, с. 74, рис. 1: 1). У басейні Ворскли кружкоподібні черпаки Г. Т. Ковпаненко описувала серед столового посуду Західного Більська та курганів біля с. Мачухи (Ковпаненко 1967, рис. 52: 36, 119).

5. Кубок ліпний (фрагмент вінця) (рис. 7: 16; 10: 5). Знайдений у похованні, у кв. М/13 у мішаному ґрунті, на глибині 1,4 м. Розміри уламка 3,1 × 1,2 см. Віднести його до будь-якого типу складно через невеликі розміри фрагмента.

6. Ворворка залізна (рис. 7: 15). Знайдена на дні поховальної камери, на глибині 1,4 м, у перемішаному грабіжниками ґрунті, у кв. М/13 (рис. 4), кородована, найвірогідніше мала зрізано-конічну форму. Основні розміри, см: висота 1,4, нижній діаметр 1,3, верхній — 0,7. За класифікацією О. Д. Могилова (2008, с. 73—81), серед залізних ворворок попередньо може бути віднесена до поширенішого типу VI.1.1 (с. 80, 369, рис. 149: 11—13), що існував протягом всього скіфського часу.

7. Намистина кулястої форми з рифленою поверхнею (рис. 9: 9). Виготовлена з гірського кришталю. Знайдена в скупчені у кв. Н/13 (рис. 4), на глибині 1,4 м. Розміри, см: висота 2,1, максимальний діаметр 2,5, діаметр отвору 0,4.

Набори намистин із пасти, скла, напівдорогоцінного каміння, янтарю та гірського кришталю набули популярності в Лісостеповій Скіфії за ранньоскіфських часів, коли великі набори

1. Черпак із цього поховання має округле денце.

намиста клали у жіночі могили як оздоблення парадного костюму, підкреслюючи високий статус особи. Серед найвідоміших археологічних комплексів першої половини VI ст. до н. е. у Лісостепу відмітимо к. 100 біля с. Синявка в басейні р. Тясмин, де три кришталеві намистини знайдені у складі низки бус (Іллінська 1971, с. 74; Ковпаненко 1981, с. 51—53, рис. 41, 42), курган 35 біля с. Бобриця, в якому намистини з гірського кришталю виявлені в області шиї разом з іншими (разом 32 шт.), виготовленими із напівдорогоцінного каміння, бурштину та скла (Ковпаненко 1981, с. 13—14, рис. 10), курган 447 біля с. Журовка, де серед жіночого поховального інвентарю разом із золотими прикрасами знайдені 30 великих і маленьких намистин із бурштину, гірського кришталю, сердоліку, пасти та кістки (Ильинская 1975, с. 26). З відносно недавніх розкопок нашої експедиції намистина з гірського кришталю знаходилась у скупчені прикрас (намистини з напівдорогоцінних камінців, скла та підвіски-амулету з єгипетського фаянсу та фаянсової бусини, знайдених у жіночому похованні другої чверті VI ст. до н. е., у кургані 1/2019 некрополю Скоробір (Шрамко І., Задніков 2020а, с. 8, рис. 3: 1; Shramko, Tarasenko 2022, p. 145, fig. 2, 3). У басейні р. Сула, в одному з Вовківецьких курганів, досліджених І. О. Линниченком 1897 р. (к. 4), у жіночому похованні 4 ранньоскіфського часу серед інших предметів поховального інвентарю також згадано бусини з гірського кришталю, що разом із десятками інших, виконаних із сердоліку, халцедону, оніксу та пасти прикрашали шию небіжчиці (Ильинская 1968, с. 2, табл. XLI: 12, 13). Серед найпізніших комплексів виділимо намисто з сердоліку, янтарю, гірського кришталю та пасти, виявлене в кургані 3 початку V ст. до н. е. в урочищі Стайкін Верх у Посуллі (Ильинская 1968, с. 76, табл. VIII: 14—20).

8. Намистина із прозорого скла жовтого (золотистого) кольору (рис. 9: 10—13). Вироби мають зрізано-біконічну форму. Знайдено чотири екземпляри. Вони утворювали невеличке скупчення, виявлене у кв. Н/13 (рис. 4), на глибині 1,35 м. Розміри бус, см: висота 0,5, максимальний діаметр 0,6, діаметр отвору каналу 0,1.

Буси такої форми з прозорого скла некрополю Скоробір переважно золотистого відтінку доволі часто входять до складу поховальних гарнітурів ранньоскіфського часу, знайдених у курганах декількох некрополів Українського лісостепу (Ильинская 1968, с. 141; 1975, с. 153; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 49, 48, рис. 20: 8; Шрамко 1987, с. 125; Гуцал, Гуцал, Могилов 2021, с. 90, рис. 5: 3; 2022, с. 89, 95, рис. 9: 10, 11, 13 та ін.).

На поселеннях вони трапляються доволі рідко. Лише одна така намистина виявлена у заповненні землянки першої половини VI ст. до н. е. у зольнику 28 Західного Більська (Шрамко И., и др. 2021, с. 369, рис. 11, 8), 21 біконічну намистину із золотисто-жовтого скла знайдено серед інших, виготовлених із бурштину, пасти та «фаянсу» у жіночому похованні кургану 1/2016 першої чверті VI ст. до н. е. некрополю Скоробір (Шрамко И. 2017, с. 374, рис. 6: 4), що знаходився неподалік від кургану 1/2021. Скляні біконічні намистини з прозорого жовтого скла походять також із жіночого поховання ґрунтового могильника, відкритого на території м. Полтава (Супруненко 2016, с. 63—265, рис. 6: 5). Запропонована дослідником широка дата можливого здійснення захоронення у межах другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е., на наш погляд, може бути звужена до першої чверті VI ст. до н. е., оскільки виробництво таких бус спеціалісти пов'язують з Ягорлицьким поселенням (Ильинская 1975, с. 153; Островерхов 1978, с. 42; 1981, с. 214—215, рис. 4; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 49; Колесниченко та ін. 2019, с. 25—26; Колесниченко, Яцук 2021, с. 149—150; Kolisnichenko 2022, p. 43), що було засновано в першій чверті VI ст. до н. е. (Bujskich 2013, p. 27; Kolisnichenko 2022), або припускають, що з тієї ж сировини буси подібних типів могли виготовляти й на поселеннях ольвійської хори, задовольняючи уподобання варварського населення (Kolisnichenko 2018, p. 54). Звернімо увагу, що скляні буси біконічної форми є і серед матеріалів Березані та Ольвії (Островерхов 1981, с. 215—216).

9. Фрагменти виробу із заліза, в уламках, п'ять фрагментів (рис. 7: 17—21). Знайдені в чорноземному перемішаному грабіжниками ґрунті на глибині 1,35 м. Розміри уламків, см: 2,7 × 0,8; 1,6 × 0,9; 2,1 × 0,7; 0,9 × 0,9; 1,1 × 0,9. Предмети сильно кородовані і віднести їх до певної категорії залізних виробів складно.

10. Бляшки з жовтого металу (рис. 9: 1—8). Виявлені у кількості вісім штук. Практично всі вони були знайдені у скупченні із намистинами в кв. Н/13 (рис. 4) на глибині 1,35 м від реперної відмітки. Дві бляшки, знайдені в кротовинах, частково пошкоджені. Разом із намистом вони могли утворювати єдиний гарнітур поховального жіночого одягу. Бляшки квадратної форми, однакового розміру: 0,9 × 1 см, товщина 0,01 см. Оформлені як чотирипелюсткова розетка з опуклими пелюстками, що утворюють солярний знак у вигляді чотирьох променевої зірки. Висота опуклин 0,1 см. Бляшки не мають наскрізних отворів для фіксації, можливо, їх приклеювали до основи. У такий спосіб золоті трикутні бляшки були прикріплені до верхньої частини корпуса великої чорнолискованої біконічної корчаги, знайденої в кургані біля с. Глеваха (Тереножкін 1954, с. 91—92, рис. 1213; Ильинская 1975, с. 134, рис. 16:13; Фиалко 2006, с. 64, рис. 2).

Близькі за формою, розмірами та оформленням золоті накладні бляшки разом із золотими

бляшками інших видів були знайдені в жіночому похованні першої чверті VI ст. до н. е. кургана 1/2016 (Шрамко И. 2017, рис. 7: 5; Шрамко И., Задников 2017, с. 18, рис. 6: 13; Shramko, Zadnikov 2017, p. 47, fig. 5: 5). Подібні чотирипелюсткові бляшки відомі ще в декількох інших лісостепових комплексах ранньоскіфського часу і так само походять переважно із жіночих поховань: курган 100 біля с. Синявка (Ковпаненко 1981, с. 51—52, рис. 41: 7), курган 13 біля с. Попівка (Ильинская 1968, с. 60, табл. LII: 17— 25), курган 1 біля с. Герасимівка (Ильинская 1968, с. 55, табл. XLV: 33), курган поблизу с. Лихачівка (Ковпаненко 1967, с. 135, рис. 53: 110). Золоті бляшки, незалежно від способу кріплення (накладні або нашивні), у вигляді чотирипелюсткових розеток, трикутників з потроєними колами або зооморфно оформлені (олені, гірські козли), що доволі часто входили до одного комплекту поховального убору, певно, були пов'язані із культом сонця (Іллінська 1971, с. 77—78).

11. Сережка (?). Виготовлена з тонкого бронзового дроту, зберіглась у двох уламках (рис. 7: 22—23). Перший — фрагмент стрижня, на якому є кулясте (біконічне?) закінчення. Загальна довжина уламка 1,1 см, діаметр стрижня 0,2 см, діаметр кулястого закінчення 0,5 см. Інший — фрагмент не орнаментованої частини стрижня, довжиною 1 см і діаметром 0,2 см. Уламки знайдені в мішаному ґрунті. Через фрагментарність і сильну корозію атрибутувати предмет складно, проте незначна товщина бронзового дроту та його вигин дають підстави припустити, що це фрагменти бронзового скроневого кільця або сережки. За класифікацією В. Г. Петренко, найближчою аналогією цієї знахідки можуть бути сережки третього типу, третього варіанту, що мають закінчення у вигляді потовщення близької до біконічної форми. Подібні за розмірами та оформленням екземпляри знайдені у дюнах біля с. Лихачівка в Поворсклі та укладаються у часовий діапазон VI — початок V ст. до н. е. (1978, с. 104, табл. 16: 64).

Риси поховального обряду. Насамперед звернімо увагу на особливості поховальної конструкції, облаштування могили, орієнтування небіжчика, основні категорії поховального інвентарю та розташування речей у межах поховального комплексу.

Поховальна споруда. Прямокутна форма ґрунтової ями для поховання, її розміри, м: 3,25 × 2,2 (площа 7,15 м^2), глибина 1,25—1,4. Орієнтування за лінією північний схід — південний захід (рис. 4, 5). Є найпоширенішим у курганних могильниках Більського городища типом поховань (Махортых 2013, с. 230—231). За спостереженнями цього дослідника, лише в одному випадку серед поховань ранньоскіфського часу, в кургані 2/2005 в урочищі Марченки (ділянка «Восьме поле») до ґрунтової ями глибиною 1,29 м та розміром 2,6 × 2,2 (5,72 м^2), з півдня підходив короткий (довжина 1 м) дромос (Махортых 2013, с. 234). У кургані 1/2021 поховальна камера також з південно-західного боку мала дромос, проте значно більшого розміру: 1,2 × 2,75 м, глибина 1,2 м (рис. 4). На жаль, значна частина його була зруйнована пізнім перекопом, проте за зміною глибини (дно дромоса зафіксоване на відмітці 1,2 м, поховальної камери — 1,35 м) можна припустити, що спуск до могили також, як у кургані 2/2005, був пологим.

За розмірами, формою, орієнтуванням, глибиною, могильна яма кургану 1/2021 має паралелі з поховальним комплексом кургану 1/2016, що знаходився на незначній відстані, у тій самій частині некрополю (ділянка «Шосте поле»; рис. 1). Для підготовки могили до ритуалу поховання в цьому випадку з рівня денної поверхні було викопано яму прямокутної в плані форми глибиною 1,35 м і невеликого розміру: 2,8 × 3,4 м (9,5 м^2). Вона була орієнтована за лінією північний схід — південний захід. Могила не мала дромосу (Шрамко И. 2017, с. 370, рис. 3).

За останні роки у південній частині некрополю Скоробір, на ділянці «Сьоме поле», у кургані 1/2019 ранньоскіфського часу (рис. 1) ми відкрили ще одне поховання, здійснене у прямокутній ямі невеликого розміру: 2,3 × 3 м (6,9 м^2) без дромосу, глибиною 1,1 м, орієнтованою за лінією північний схід — південний захід (Шрамко І., Задніков 2020a, с. 6—9, рис. 1, 2; 2020b, с. 6).

Таким чином, для поховальних комплексів ранньоскіфського часу Більських некрополів довгий дромос поки ще зафіксований лише у кургані 1/2021.

Облаштування підлоги. Розглянуті поховальні об'єкти мали ще одну спільну рису: для облаштування підлоги вздовж північно-західної та південно-східної стінок на відстані від них 0,2—0,3 м були викопані дві паралельні канавки для закріплення лаг приблизно однакових розмірів. Так, у кургані 1/2021 підготовлені для колод канавки мали довжину 2,1 м, ширину 0,25—0,3 м та глибину 0,2—0,25 м, у кургані 2/2005 — 2,3 м, 0,19—0,3 м та 0,06—0,1 м, у кургані 1/2016 — 2,6 м, 0,4 м та 0,05 м, у кургані 1/2019 — 2,2 м, 0,45—0,55 м, глибину 0,05—0,1 м відповідно.

На дні могил у цих чотирьох курганах також були простежені рештки дерев'яних повздовжніх дошок підлоги, перпендикулярно покладених на поперечні лаги. Так, у кургані 1/2021 деревний тлін від двох дошок шириною 0,25—0,4 м (рис. 4) був зафіксований біля західної стінки могили, у кургані 1/2016 вдалося зафіксувати залишки чотирьох дошок підлоги шириною 0,4 м (Шрамко И. 2017, с. 369—370, рис. 3). У кургані 2/2005 дошки підлоги не збереглись, у кургані 1/2019 простежені залишки двох дошок шириною 0,5—0,55 м (Шрамко І., Задніков

2020b, с. 6). Традиція облаштовувати поховальні камери дерев'яним настилом, що спирався на закріплені у паралельно розташованих канавках колоди, притаманна саме некрополям Більського городища та не набула поширення в у могильниках інших регіонів Лісостепової Скіфії (Махортых 2013, с. 231—232).

Треба відзначити, що у кургані 1/2016 вдалось зафіксувати межі дерев'яної гробниці, ймовірно зрубної конструкції, що була встановлена на відстані 0,4 м від стін викопаної могильної ями, та тлін деревини від облицювання стін. Проміжок між поховальною камерою і стінкою могильної ями заповнено мішаним ґрунтом (Шрамко И. 2017, с. 369—370, рис. 3). Такі гробниці (зруби у ямах), розташовані у центрі могильної ями, не мали вертикально встановлених стовпів та у некрополях Більського городища трапляються доволі рідко; декілька подібних споруд відомі у басейні Ворскли та на території Лісостепу (Махортых 2013, с. 242).

У всіх розглянутих випадках могильна яма була перекрита дерев'яним накатом із цілих колод, залишки яких виявлено під час розкопок (Махортых и др. 2006, с. 7; Шрамко И. 2017, с. 370; Шрамко І., Задніков 2020a, с. 6—9; 2020b, с. 6), що для некрополів Більського городища є звичайним способом облаштування камери, яку не засипали ґрунтом після завершення поховальної церемонії.

Покладання ліпного посуду на перекритті. Як відомо, не завжди всі предмети поховального інвентарю розміщували в середині поховальної камери. Простежено багато випадків, коли деякі речі, наприклад, ліпний посуд, передовсім миски або горщики, залишали на перекритті, що було частиною поховального обряду. Це твердження ще раз доведено матеріалами розкопок Більських некрополів. Таку картину спостерігаємо й у розглянутих тут курганах, приналежних до майже одного часового діапазону. Так, залишений на дерев'яному перекритті курганів 1/2021, 1/2016 та, ймовірно, кургану 1/2019 (некрополь Скоробір), а також кургану 2/2005 (некрополь в урочищі Марченки) ліпний посуд після руйнації перекриття просів у поховальну камеру, тобто був зміщений із первинного місця розташування, іноді повернений на бік або, навіть, розчавлений (Махортых и др. 2006, с. 6—7; Шрамко И. 2017, с. 371—372; Шрамко І., Задніков 2020a, с. 9; 2020b, с. 6, рис. 19; 22: 2; 23: 2). Традиція залишати на перекритті могили посуд або інші речі простежена не тільки у Більських некрополях; такий обряд зафіксований і у курганах скіфського часу в інших могильниках Дніпровського Лівобережжя (Махортых 2013, с. 225—227).

Покладення похованих. Попри те, що всі ці кургани були пограбовані, в них залишились знахідки, що вказують на певну традицію покладення небіжчика. Так, в кургані 1/2021 у північній частині могили *in situ* залишились лише фрагменти кісток ніг (рис. 4—5), що дає можливість припустити варіант покладення покійного випростаним на спині, головою на південний захід, майже посередині поховальної камери. Деякі уламки розтрощеного грабіжниками черепа зафіксовані у мішаному ґрунті у південній частині могили, а один фрагмент опинився в центральній частині поховальної камери, серед скупчення намистин, фрагментів бронзової сережки (?) та восьми золотих бляшок від поховального вбрання. У кургані 1/2016 орієнтування померлого головою на південний захід було визначено за знаходженням у цій частині поховання двох зубів людини разом із різноманітними золотими прикрасами від головного убору (Шрамко И. 2017, с. 371, рис. 3). Могили в курганах 1/2019 (Скоробір) та 2/2005 (Марченки) були повністю пограбовані, тому встановити орієнтування небіжчиків неможливо. Можна лише зазначити, що для архаїчного періоду в некрополях Більського городища (Скоробір, Осняги) зафіксовані переважно західне та південно-західне орієнтування померлих, яких також укладали випростаними на спині (Махортих 2013, с. 249—250). Таку тенденцію підтверджують і матеріали розкопок кургану 1/2021.

Поховальний інвентар. Повністю набір речей, залишених спочатку у могилі під час поховальної церемонії встановити неможливо, оскільки грабіжники намагались проникнути саме у пусту, ще не заповнену рушеним ґрунтом камеру з небіжчиком, якого у разі незначної висоти курганного насипу витягували на денну поверхню через спеціально прокопаний вертикальний лаз. Головною метою грабіжників було отримання різноманітних виробів із коштовних матеріалів. У такий спосіб, наприклад, був пограбований курган 1/2016 (Шрамко И., Задников 2017) і була спроба пограбувати курган 1/2019 у могильнику Скоробір (Шрамко І., Задніков 2020a; 2020b). У таких випадках, як правило, на своїх місцях залишався ліпний посуд, вироби з каменю, деякі предмети з глини, металів і кістки (наконечники стріл, ножі, прясельця, дзеркала, кам'яні блюда та ін.), а також предмети, розташовані по периметру поховальної камери, у випадках, коли на момент пограбування вони вже були перекриті рушеним ґрунтом унаслідок обвалу зітлілих колод перекриття та стін. Якщо це так, то можна припустити кількість небіжчиків, спосіб захоронення померлих, установити особливості розміщення речей у похованні, простежити інші риси поховального обряду.

У кургані 1/2021 за набором предметів і місцем їх розташування можна припустити, що в могилі була похована жінка, на якій були бронзові сережки або скроневі кільця, намисто з біконічних намистин зі скла золотистого

відтінку та гірського кришталю (рис. 7: 22—23; 9: 9—13). Поховальний костюм доповнювали золоті декоративні бляшки квадратної форми з відтиснутим візерунком у вигляді чотирьохпелюсткової розетки (рис. 9: 1—8), що, вірогідно, були наклеєні на м'яку основу, скоріше за все, тканину. Золоті бляшки різних видів, зокрема подібні до золотих пластин із кургану 1/2021, були знайдені в кургані 1/2016 першої чверті VI ст. до н. е., де вони прикрашали головний убір жінки. Її поховальний костюм також доповнювало намисто з намистин, виготовлених із янтарю, пасти, «фаянсу» і скла. Підкреслимо, що до гарнітуру цього поховального комплексу також увійшли біконічні намистини із прозорого скла жовтого (золотистого) кольору (Шрамко И. 2017, с. 374—375, рис. 7: 4, 5), що є важливим для уточнення хронологічної позиції курганів у межах першої чверті VI ст. до н. е., а також разом із золотими прикрасами вони вказують на достатньо високий соціальний статус померлих. Можна лише додати, що золоті трикутні бляшки, наклеєні на основу, разом із золотими пронизками різних форм і скроневими кільцями прикрашали парадний головний убір жінки, похованої у другій чверті — середині VI ст. до н. е. в кургані 2/2019. Її поховальний костюм доповнювало намисто із напівдорогоцінного каміння та гірського кришталю, а також намистина і пронизка-амулет у вигляді скарабея, виготовлені з єгипетського фаянсу (Шрамко І., Задніков 2020, с. 10; Shramko I., Tarasenko 2022, p. 144—145), підкреслюючи її приналежність до місцевої аристократії.

Усі жіночі поховання ранньоскіфського часу із золотим оздобленням парадного убору небіжчиць і намистом, виявлені нами в невеличких курганах у південній частині некрополю Скоробір, ймовірно, відображають усталені традиції поховального обряду доволі вузького часового діапазону в межах першої половини VI ст. до н. е., проте курган 1/2021 можна датувати ще першою чвертю цього століття. Така хронологічна позиція дослідженого кургану визначена на підставі аналізу набору речей, залишених під час поховальної церемонії. Знахідки з курганного насипу попередньо можуть бути віднесені до часів не раніше середини VI ст. до н. е., оскільки разом із ними виявлено ручку червоноглиняної лесбоської амфори, що вказує на те, що пам'ять про померлого зберігалась протягом тривалого часу.

Прослідковані нами загальні риси поховального обряду повністю відповідають місцевим традиціям і є типовими для більських курганних могильників.

Таким чином, розкопки останніх років ще раз довели, що некрополь Скоробір — складна і доволі інформативна пам'ятка, є перспективною для подальшого вивчення, потребує системних археологічних досліджень, відповідного фінансування та охорони з боку держави.

ЛІТЕРАТУРА

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. *Труды XIV Археологического съезда*. III. Москва, с. 93-161.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86-95.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 83-104.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А. 1971. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору. *Археологія*, 4, с. 73-79.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Колесниченко, А. М., Яцул,О., Кошта, М., Баралаш, П., Мірао, Ж. 2019. Від Чорного моря до Карпат: проблема виробництва та розповсюдження скляної продукції Ягорлицької майстерні. В: *Pontica et Caucasica II. Міждисциплінарні дослідження старожитностей Чорного моря*. Варшава, с. 25-26.

Колесниченко, А., Яцук, О. 2021. Виробництво скла чи його обробка? Ягорлицьке поселення у світі нових досліджень. *Eminak*, 1 (33), с. 144-157.

Махортых, С. В. 2013. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 223-256.

Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. И., Белозер, В. П. 2006. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005*. Киев: ИА НАН Украины, Немецкое научно-исследовательское общество.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ. Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Островерхов, А. С. 1978. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні. *Археологія*, 25, с. 41-50.

Островерхов, А. С. 1981. Древнейшее в Северном Причерноморье античное производство стеклянных бус. *Советская археология*, 4, с. 214-229.

Пеляшенко, К. Ю. 2014. Кружковидные черпаки раннескифского времени лесостепного Среднего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 51-64.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького лісостепу*. Київ; Котельва: Майдан.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Москва: Наука.

Супруненко, О. Б. 2016. Грунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Тереножкін, О. І. 1954. Курган біля с. Глеваха. *Археологія*, IX, с. 80-97.

Фиалко, Е. Е. 2006. Об одном типе золотых украшений скифского времени (к вопросу об эволюции и происхождении). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 61-73

Шапорда, О. М., Коротя, О. В. 2018. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікро-

регіону. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 240-249.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1994a. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, с. 102-126.

Шрамко, Б. А. 1994b. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-123.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 рік)*. Археологічний комплекс «Більське городище». 1. Харків; Котельва: Майдан.

Шрамко, И. Б. 1995. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году. *Древности 1994*, с. 174-175.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33-56.

Шрамко, И. Б. 2016. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 270-279.

Шрамко И. Б. 2017. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 368-380.

Шрамко, І. Б. 2021. Дослідження Західного укріплення Більського городища експедицією Каразінського університету у 2020 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 67-76.

Шрамко, І. Б., Задніков С. А. 2006. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 12-28.

Шрамко, И. Б., Задников. С. А. 2017. Предварительные итоги исследований могильника Скоробор в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 9-20.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020a. Дослідження некрополю Скоробір у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 5-13.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020b. *Звіт про розкопки кургану № 1 в могильнику Скоробір у 2019 році*. Архів Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, ф. 1, оп. 2, спр. 55.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (урочище 6 поле). *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 7-15.

Шрамко, И. Б., Снитко, И. А., Задников, С. А., Маляревская, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 357-397.

Bujskich, S., Bujskich, A. 2013. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von Olbia Pontica. *Eurasia Antiqua*, 19, S. 1-34.

Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the «Natron Glass Revolution» in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45-57.

Kolesnychenko, A. 2022. Recent investigation on the craft centre of the Archaic period by the Yagorlyk bay (Southern Ukraine, Kherson region). In: *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7—8 listopada 2022 roku. streszczenia wystąpień*. Lublin, p. 43.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016, p. 47*-53.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2022. The results of research of the Bilsk hillfort in 2021. *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7—8 listopada 2022 roku. streszczenia wystąpień*. Lublin, p. 39.

REFERENCES

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde Poltavskoi gubernii v 1906 godu. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda*. III. Moscow, s. 93-161.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2021. Rannoskifskyi kurhan z krematsiieiu na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia*, 1, s. 86-95.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2022. Kurhan rannoskifskoho chasu bilia s. Shutnivtsi u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 4, s. 83-104.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kyiv: Naukova dumka.

Illinska, V. A. 1971. Zoloti prykrasy skifskoho arkhaichnoho uboru. *Arkheolohiia*, 4, s. 73-79.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin (VII—VI vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolesnychenko, A. M., Yatsul,O., Koshta, M., Baralash, P., Mirao, Zh. 2019. Vid Chornoho moria do Karpat: problema vyrobnytstva ta rozpovsiudzhennia sklianoi produktsii Yahorlytskoi maisterni. In: *Pontica et Caucasica II. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia starozhytnostei Chornoho moria*. Varshava, s. 25-26.

Kolesnychenko, A., Yatsuk, O. 2021. Vyrobnytstvo skla chy yoho obrobka? Yahorlytske poselennia u sviti novykh doslidzhen. *Eminak*, 1 (33), s. 144-157.

Makhortykh, S. V. 2013. Pogrebalnye sooruzheniia i obriad kurgannykh nekropolei Belskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 3, s. 223-256.

Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R. A., Skoryi, S. A., Gerts, V. I., Belozer, V. P. 2006. *Issledovaniia sovmestnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2005*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, Nemetskoe nauchno-issledovatelskoe obshchestvo.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv. Kam'ianets-Podilskyi.

Ostroverkhov, A. S. 1978. Antychna sklorobna maisternia na Yahorlytskomu poselenni. *Arkheolohiia*, 25, s. 41-50.

Ostroverkhov, A. S. 1981. Drevneishee v Severnom Prichernomore antichnoe proizvodstvo stekliannykh bus. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 214-229.

Peliashenko, K. Iu. 2014. Kruzhkovidnye cherpaki ranneskifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podneprovia. *Stratum plus*, 3, s. 51-64.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho lisostepu*. Kyiv; Kotelva: Maidan.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5. Moscow: Nauka.

Suprunenko, O. B. 2016. Hruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Terenozhkin, O. I. 1954. Kurhan bilia s. Hlevakha. *Arkheolohiia*, IX, s. 80-97.

Fialko, E. E. 2006. Ob odnom tipe zolotykh ukrashenii skifskogo vremeni (k voprosu ob evoliutsii i proiskhozhdenii. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 61-73

Shaporda, O. M., Korotia, O. V. 2018. Pasportyzatsiia ob'iektiv kulturnoi spadshchyny Bilskoho mikrorehionu. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 240-249.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1994a. Novye raskopki kurganov v mogilnike Skorobor. *Drevnosti 1994*, s. 102-126.

Shramko, B. A. 1994b. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-123.

Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Zakhidne ukriplennia: zolnyk N 11 (1958 rik). *Arkheolohichnyi kompleks «Bilske horodyshche»*. 1. Kharkiv; Kotelva: Maidan.

Shramko, I. B. 1995. Raskopki na Zapadnom ukreplenii Belskogo gorodishcha v 1994 godu. *Drevnosti 1994*, s. 174-175.

Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka N 5). In: Chernenko, Ye. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.

Shramko, I. B. 2016. Kolchannyi nabor iz pogrebeniia kontsa VI v. do n. e. mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 270-279.

Shramko I. B. 2017. Novyi pogrebalnyi kompleks ranneskifskogo vremeni v mogilnike Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 368-380.

Shramko, I. B. 2021. Doslidzhennia Zakhidnoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha ekspedytsiieiu Karazinskoho universytetu u 2020 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 67-76.

Shramko, I. B., Zadnikov S. A. 2006. Kultovi sporudy VI st. do n. e. Zakhidnoho Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 12-28.

Shramko, I. B., Zadnikov. S. A. 2017. Predvaritelnye itogi issledovanii mogilnika Skorobor v 2016 g. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 9-20.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020a. Doslidzhennia nekropoliu Skorobir u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2019*, s. 5-13.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020b. *Zvit pro rozkopky kurhanu N 1 v mohylnyku Skorobir u 2019 rotsi*. Arkhiv Muzeiu arkheolohii KhNU im. V. N. Karazina, f. 1, op. 2, spr. 55.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. Novi doslidzhennia kurhannoho mohylnyka Skorobir (urochyshche 6 pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliarevskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 3, s. 357-397.

Bujskich, S., Bujskich, A. 2013. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von Olbia Pontica. *Eurasia Antiqua*, 19, S. 1-34.

Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the «Natron Glass Revolution» in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45-57.

Kolesnychenko, A. 2022. Recent investigation on the craft centre of the Archaic period by the Yagorlyk bay (Southern Ukraine, Kherson region). In: *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7—8 listopada 2022 roku. streszczenia wystąpień*. Lublin, p. 43.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016, p. 47*-53.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2022. The results of research of the Bilsk hillfort in 2021. *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7—8 listopada 2022 roku. streszczenia wystąpień*. Lublin, p. 39.

I. B. Shramko

MOUND 1/2021 OF THE SKOROBIR NECROPOLIS IN THE DISTRICT OF BILSK GORODYSHCHE

The article introduces the burial complex investigated in 2021 by a joint expedition of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» and V. N. Karazin Kharkiv National University in the Skorobir burial mound necropolis in the western district of the Bilsk settlement. Despite the fact that the burial mound was looted in ancient times, it was possible to trace the peculiarities of the creation of the burial structure and the main features of the burial rite.

A burial site was discovered under the barrow mound, which was looted back in ancient times. Only a small part of this complex remained intact. The burial chamber was a simple rectangular pit with an area of 7.15 m^2, oriented along the northeast-southwest line. A 2.75 m long dromos adjoined the pit from the southwest, which was recorded for the first time in the necropolises of the Bilsk fortified settlement for burials of the Early Scythian period. The floor of the grave was lined with longitudinal wooden boards, which were placed on transverse logs, fixed in grooves dug near the southern and northern walls of the grave. The grave was not covered with soil, it was covered with wooden logs, the remains of which were fixed. Molded pottery (bowls, ladles, and ladles) was left on the ceiling, which fell into the burial chamber after the ceiling was destroyed. Based on the categories of funeral inventory it can be said with certainty that a woman was buried in the grave with her head facing southwest. Beads made of glass and rock crystal, as well as gold rosette plaques, indicate the rather high social status of the deceased, who probably belonged to representatives of the local elite. The set of accompanying inventory allows us to date the burial in barrow 1/2021 to the first quarter of the 6th century BC.

Mound 1/2021 demonstrates the close burial traditions of the local population of the Early Scythian period and has certain correspondences among the mounds of the Bilsk burial grounds, first of all, the burial complexes of the first half of the 6th century BC, which have been studied in recent years in the southern part part of the Skorobir necropolis, the largest of those located near the Bilsk fortified settlement. The traced general features of the burial rite are typical for the burial mounds of the Bilsk hillfort.

Keywords: Dnipro forest-steppe Left coast, Bilsk fortified settlement, Skorobir necropolis, female burial, first quarter of the 6th century BC.

Одержано 30.04.2023

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, доцент, директор, Музей археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

SHRAMKO Iryna, Ph. D., Associate Professor, Director, the Museum of Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1009-9262,
e-mail: i.b.shramko@karazin.ua.

УДК 904.4(477.52)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.13

Д. В. Каравайко, Є. М. Осадчий

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПАГОРБАХ ПУТИВЛЯ

На території сучасного Путивля, на високому правому березі р. Сейм, у шести пунктах знайдено кераміку скіфського часу. Забудова міста і потужні нашарування різних періодів призвели до того, що більшість знахідок перевідкладені, а культурний шар цієї епохи виявлений лише на поселенні Молокозавод. Припущено існування в ранньому залізному віці городища на Микільській Гірці, поруч із яким розташовано синхронне селище Молокозавод. Не виключено, що укріплення в скіфський час існували і на Городку, проте це городище було майже не заселеним.

***Ключові слова**: річка Сейм, скіфський час, кераміка, городища, поселення.*

У межах Путивльського Посейм'я, або в басейні Середнього Сейму на території Сумської області, зараз відомо 26 городищ скіфського часу. На багатьох із них виконано шурфування, знято нові детальні плани (Каравайко, Плаксіна 2016; Каравайко, Качура 2020). Археологічні розкопки були проведені на трьох городищах наприкінці 1940-х і у 1950-х роках (Каравайко 2018). 2017 р. було розпочато систематичні дослідження укріпленого поселення поблизу с. Ширяєве, перервані, на жаль, російською агресією. Загалом стан вивченості городищ у останні роки значно покращився, гірше виглядає ситуація із дослідженням неукріплених поселень, точну кількість яких установити поки що неможливо. Орієнтовно матеріали скіфського часу виявлено у понад 40 пунктах [1].

Здебільшого відкриті поселення є багатошаровими пам'ятками, тому на них звертали увагу фахівці з різних археологічних періодів і культур. Проте жодного разу їх не вивчали спеціалісти з вивчення старожитностей скіфської доби. Нині відомі лише поодинокі роботи, присвячені матеріалам цієї епохи (Білинський 2014).

Чи не вперше поселення Путивльщини згадано в списках 1936 р. Д. В. Шарапова (Лєпьошкін 2009, с. 192—213). У другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. Д. Т. Березовець обстежив ряд пам'яток, виконавши на деяких археологічні розкопки (Березовець 1952; 1955). Протягом 1960—1980-х рр. середню течію р. Сейм ретельно обстежувала Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова, яка виявила щонайменше шість нових поселень із матеріалами скіфського часу. На початку 1990-х рр. у регіоні працювала Лівобережна ранньо-слов'янська експедиція на чолі з А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським. Тоді було знято нові якісні топографічні плани, а на деяких поселеннях проведено масштабні дослідження. Виявлено понад десяток нових неукріплених пам'яток із керамікою скіфської доби (Обломский, Терпиловский, Кухарская 1990; Обломский, Терпиловский, Приймак 1991; Обломский и др. 1992). На жаль, результати розкопок пам'яток Красне, Чаплища, Пересипки досі не введені до наукового обігу. Найкраще цей етап дослідження охарактеризував В. В. Приймак: «*Здебільшого науковці, які займалися слов'яно-руською тематикою, орієнтувалися лише у практичних аспектах скіфської археології, тобто атрибуції матеріалів розвідок та невеликих за обсягом розкопок (визначення кераміки та*

1. Матеріал зібрав Є. М. Осадчий і підготував як додаток до монографії Д. В. Каравайка «Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)» (Осадчий 2023).

© Д. В. КАРАВАЙКО, Є. М. ОСАДЧИЙ, 2023

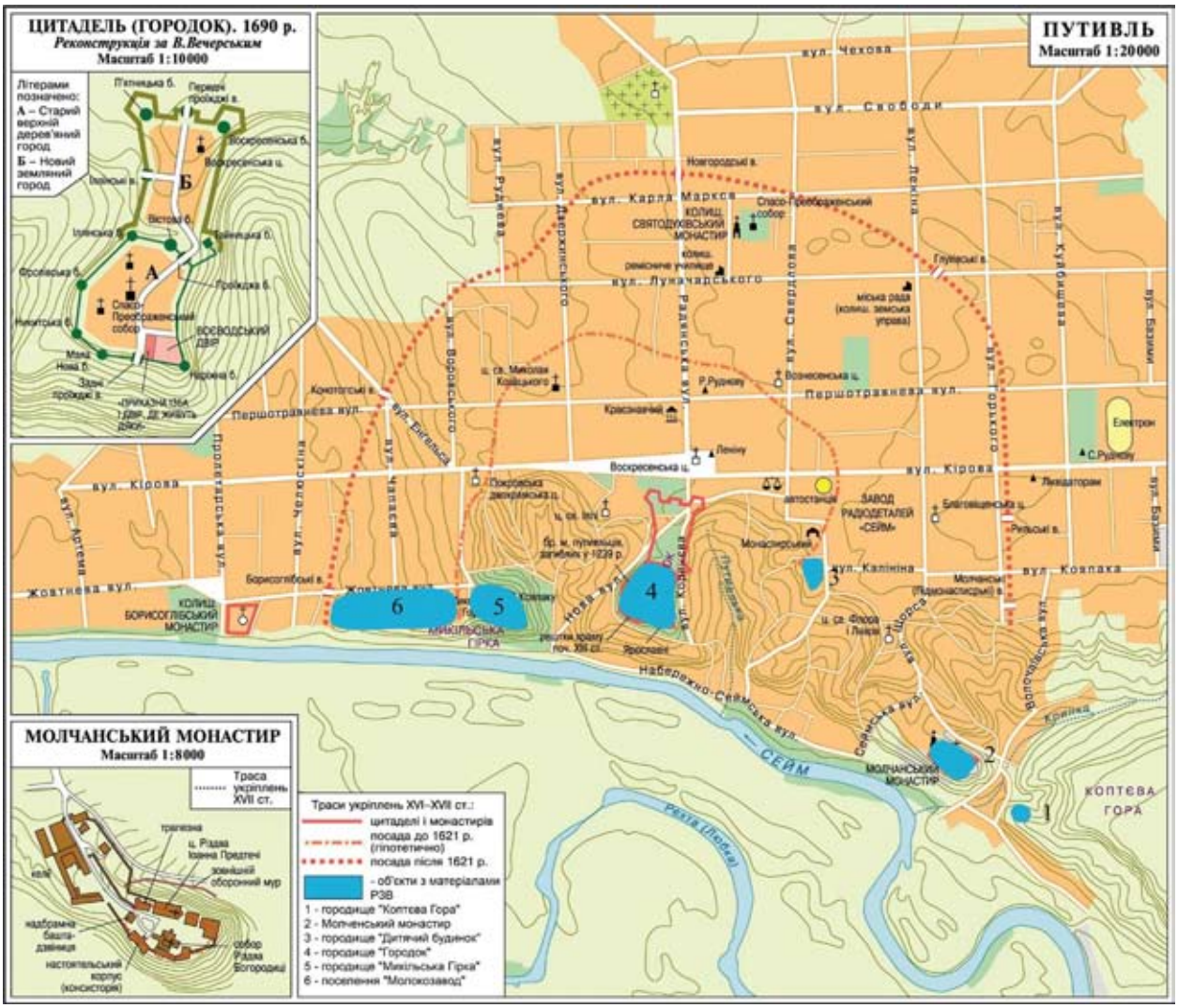

Рис. 1. Пам'ятки скіфського часу в межах м. Путивль (мапа Д. Вортмана)

знахідок, їх хронологія у загальному вигляді, без вникнення у деталі, ознаки топографії і характерні риси фортифікації, поховального обряду). Але дослідники 70-х років часто користувалися консультаціями О. І. Тереножкіна. Всі вони знали історію польових вивчень пам'яток, на яких працювали. Період між умовно 1975 і початком 2000-х років для досліджень Дніпровського Лівобережжя майже повністю за кадровим складом був слов'яно-руським» (Приймак 2020, с. 98).

За топографією неукріплені поселення можна умовно поділити на кілька груп. Перша — дюнні поселення у заплавах Сейму і його притоків. Це переважно невисокі піщані дюни, оточені старицями й озерами, що утворюються після весняних розливів річок. Їхня форма напівсферична, а висота становить 1—5 м. Місцеве населення інколи називає такі місцевості «городок» або «городок звіриний». Це пов'язано з тим, що під час повені ці місця не затоплювались і були притулком різної живності, що рятувалась від високої води. Така назва часто уводила в оману археологів, які шукали городища у заплаві. Наприклад, дюнне поселення поблизу с. Хижки, визначене як городище (Березовець 1947, с. 7—8). Його оглянули автори цієї статті і не виявили жодних штучних укріплень.

Певна кількість таких поселень мають незначний культурний шар і були, найвірогідніше, сезонними. Тут часто знаходять поодинокі фрагменти ліпленого посуду кількох археологічних культур.

Інша група — поселення, що займали виступи першої надзаплавної тераси. Вони є найчисленнішою групою і належать до місць безпосереднього проживання населення. Такі виступи-миси часто вдаються у заплаву і з двох або трьох боків оточені водою чи болотистою місцевістю. Це давало перевагу у веденні і скотарства, і землеробства. Вільний доступ до води і легкі алювіальні ґрунти значно полегшували господарювання у добу раннього заліза. Натомість суглинкові шари давали змогу створювати господарські ями і заглиблені споруди, придатні для довгого зберігання продуктів. Інколи поселення займало кілька мисів або похилу ділянку берегової тераси.

Остання група — поселення-супутники городищ. Вони розташовані з напільної сторони на рівних ділянках корінних берегів Сейму і його притоків. Виявлені такі поселення винятково поблизу населених городищ (Ширяєве, Воргол Західний і Східний, Гірки I тощо). Укріплення без культурного шару, як правило, не мають напільних поселень.

У статті йде мова про поселення на високому правому березі Сейму, в межах сучасного міста Путивль. Через щільну забудову території та наявність потужного культурного шару пізніших часів сьогодні неможливо ані визначити чіткі межі цих поселень, ані детально охарактеризувати їх. У результаті багаторічних досліджень виявлені лише поодинокі об'єкти і матеріали скіфського часу, які, попри малу інформативність, мають бути введені до наукового обігу.

У межах середньої течії лише поблизу Путивля і ще в 3 км на схід до с. Латишівка річка Сейм тече безпосередньо під правим високим берегом. На інших ділянках русло проходить на значній відстані, до 10 км, через що утворилась широка, подекуди заболочена, заплава. Сам Путивль розташований на високому (до 50 м) горбистому березі, прорізаному ярами, по яких збігають маленькі річки і ручаї: Путивлька, Кринка, Оставок, і безіменні струмки (Сухобоков, Юренко 2019, с. 128—129). На цій території, протяжністю 2 км уздовж берега, від Коптєвої Гори на сході до колишнього молокозаводу на заході, у шести місцях було виявлено матеріали скіфського часу (рис. 1).

Городище Коптєва Гора. Займає західну частину довгого мису (350 м) корінного берегу Сейму. Тут ріка різко повертає і відходить далеко на південь. Висота майданчика над рівнем заплави складає близько 50 м.

Городище має округлу форму розміром 42 × 15 м (рис. 2). Загальна площа становить близько 770 м^2. З напільного боку простежується рів завширшки 10 м і завглибшки 1,5 м, який захищає городище з північного боку і спускається схилом мису нижче майданчика на 4 м. Ширина рову в північній частині — 4 м, глибина — 0,8—1 м. Центральна частина валу пошкоджена траншеєю.

Протягом 1979 р. пам'ятку майже повністю розкопала експедиція О. В. Сухобокова. Загальна площа двох розкопів склала 212 м^2. Основний матеріал і виявлені об'єкти належали роменській культурі X — початку XI ст. Кераміка скіфського часу виявлена в нижній частині заповнення ями 7 [1]. Її діаметр по верхньому контуру становить 1,4 м. Стінки плавно звужуються до дна діаметром 0,75 м. Глибина від рівня материку — 1,8 м. Вінця прикрашені проколами в комбінації з пальце-нігтьовими вдавленнями по краю.

Очевидно, що укріплення виникло в роменський час (Сухобоков 1979—1981/2, с. 34; Сухобоков, Юренко 2019, с. 157). Стверджувати, що на цьому місці існувало поселення скіфського часу, підстав немає. Не виключено, що воно могло розташовуватись десь поруч. Досліджена господарська яма відрізняється значною глибиною. У середньому такі об'єкти були заглиблені на 1 м і мали менший діаметр по верху. Можливо, в цьому випадку яма як місце зберігання спільного стратегічного запасу продуктів землеробства була винесена за межі поселення у віддалену, природно захищену місцевість. За браком матеріалу це лише одне з припущень.

Монастирський пагорб. Мовчанський Печерський монастир побудований на дещо видовженому мисі нижче плато, на якому розташований сам Путивль (рис. 1). Довжина мису від в'їзної брами до стрілки складає 135 м, ширина — 80 м. Унизу, між Коптєвою Горою і монастирем, тече невеличка річка-струмочок Кринка. Жодних археологічних робіт на цій території не виконано. За усним повідомленням місцевого протоієрея святого отця Олександра Чурочкіна — людини, небайдужої до стародавньої історії свого міста, — в осипах монастирського мису трапляється характерна для скіфського часу кераміка з проколами під вінцями, а на рівному майданчику першої тераси, на південь від монастиря, знайдені бронзові вістря стріл.

Городище «Дитячий будинок» знаходиться у історичному середмісті Путивля й обмежене вулицями Благовіщенською і Ковпака. Перші дослідження на його території здійснив Д. Т. Березовець. 1947 р. він обстежив центральну частину міста Путивль. На останці, що знаходився за 500 м на схід від «Городка», виявлено нашарування X—XIII ст. Укріплення вже були зруйновані, однак топографія мису дала підстави припустити тут наявність дитинця давньоруського Путивля. Пам'ятка отримала назву «Дитячий будинок» (Березовець 1947, с. 3).

1965 р. Б. О. Рибаков заклав чотири розкопи у центральній і південній частинах мису. Їхня загальна площа склала 36 м^2. Потужність культурного шару складала 0,7—1,1 м. Основний матеріал належав до часів пізнього середньовіччя. Лише в одному місці, у східній частині майданчику, була частково досліджена яма, де знайдено матеріал тільки скіфського часу. Зокрема, два уламки вінця з проколами й один, прикрашений ямковим вдавленням. Знайдено і два фрагменти глиняних конусів (Рыбаков 1965, с. 10—12).

1. Згідно зі звітом (Сухобоков 1979—1981/2, с. 33), така кераміка знайдена лише в ямі. У монографії «Давній Путивль» (Сухобоков, Юренко 2019, с. 154) зазначено, що поодинокі фрагменти посуду скіфського часу знайдені і в культурному шарі. З огляду на опис матеріалів (Сухобоков 1979—1981/2, с. 57), до колекції ця кераміка не потрапила.

Рис. 2. План городища Коптєва Гора

Протягом 1979—1981 рр. Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція здійснила розкопки в історичному середмісті. Під час досліджень О. В. Сухобоков змінив назву городища. У звіті 1965 р. пам'ятка мала назву «Підмонастирне городище» за місцем розташування в історичній частини Путивля — Підмонастирній слободі. Ця назва зафіксована на карті Путивля 1785 р. і була добре відома Б. О. Рибакову. 1979 р. «Підмонастирною слободою» було назване городище «Дитячий будинок», причому останній топонім більше не використовули, а саму пам'ятку стали називати селищем. На місці валу закладено траншею і проведено шурфовку, завдяки чому виявлено поодинокі матеріали часів Київської Русі і численні знахідки доби пізнього середньовіччя (Сухобоков 1979—1981/2, с. 35—36).

Пам'ятка займає мис трапецієподібної форми, утворений схилом правого берега р. Сейм і ярами. З плато мис зв'язаний перешийком шириною близько 60 м. Розміри становлять 120 × 80 м (рис. 3). Висота над рівнем заплави — близько 40 м. У центрі поселення знаходиться будівля Путивльського НВО № 1. Схили круті, майданчик рівний, має сліди перепланування. У південній і північно-західній частинах зафіксовані штучні пониження. У південній знаходиться артилерійський майданчик округлої форми діаметром близько 9 м, поєднаний із мисом вузькою стрілкою протяжністю 36 м. Південний схил посилений ескарпом.

Отже, на території поселення (городища), так само як і на Коптєвій Горі, виявлено лише один об'єкт скіфського часу з поодинокими фрагментами кераміки. Не виключено, що культурний шар цього періоду повністю знищено пізнішими перебудовами. Відсутність об'єктів на рівні материку можна пояснити незначною площею дослідження.

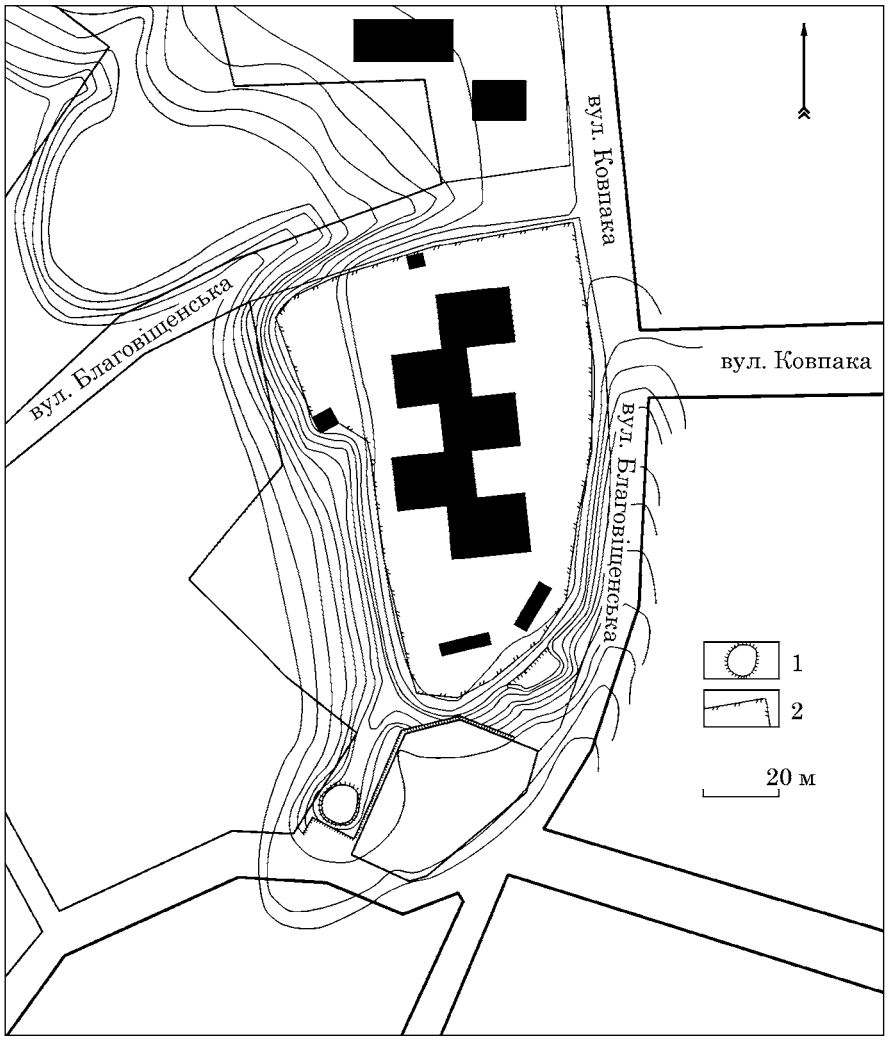

Рис. 3. План городища (поселення) Дитячий будинок: 1 — артилерійський майданчик; 2 — огорожа

Городище Городок, дитинець літописного Путивля (рис. 4). Перші професійні розкопки на городищі виконав 1947 р. Д. Т. Березовець (1948, с. 1—2; 1952, с. 242). Тоді ж його оглянув І. І. Ляпушкін і зібрав підйомний матеріал (1950, с. 50). Дослідження Д. Т. Березовця продовжили у 1959—1960 рр. В. А. Богусевич (1963), у 1965 р. — Б. О. Рибаков (1966), у 1979—1983 рр. — Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом О. В. Сухобокова (Сухобоков, Юренко 2019, с. 183—280). Останнього разу археологічні розкопки тут відбулись 2006 р. (Звагельський 2011, с. 91). Результати вивчення городища достатньо детально висвітлені у підсумковій монографії О. В. Сухобокова і С. П. Юренко (2019). Розкопки виконували виключно фахівці зі слав'яно-руського періоду, тому нечисленний матеріал скіфського часу залишився поза увагою. Ледь не єдина згадка про відповідну кераміку є у звіті О. В. Сухобокова (1982, с. 4, 33). Культурний шар раннього залізного віку не зберігся, об'єкти не було виявлено, а дослідження оборонних споруд показали, що вони виникають у IX—X ст. н. е. (Сухобоков, Юренко 2019, с. 198—199).

Городище Микільська Гірка. Уперше городище обстежено в 1947 р., тоді ж зібрано підйомний матеріал (Ляпушкин 1947, уч. карт. XXII; 1950, с. 50; 1961, с. 128). Надалі оглядали пам'ятку Д. Т. Березовець (1952, с. 243; 1953, с. 32—35) і О.В. Сухобоков (Кучера, Сухобоков 1971, с. 50—51). Перші та єдині на сьогодні археологічні розкопки відбулись 1979 р. (Сухобоков 1980, с. 342; 1981, с. 312; 1982, с. 16—26). Результати досліджень і матеріал роменського й давньоруського часів уведено до наукового обігу (Сухобоков, Юренко 2019, с. 158—182). Знахідки скіфської доби залишились поза увагою дослідників.

Городище знаходиться у межах міста Путивль, в 350 м на захід від городища «Городок». Воно займає мис правого корінного берега Сейму висотою 40—50 м (рис. 5). Розміри майданчика — 170 × 90 м. Загальна площа складає 1 га. З плато мис поєднано вузьким перешийком. Південно-західна частина городища має виступ трикутної форми на 2,5—3 м нижче майданчика. Вірогідно, він має природне походження, хоча не виключено, що схил

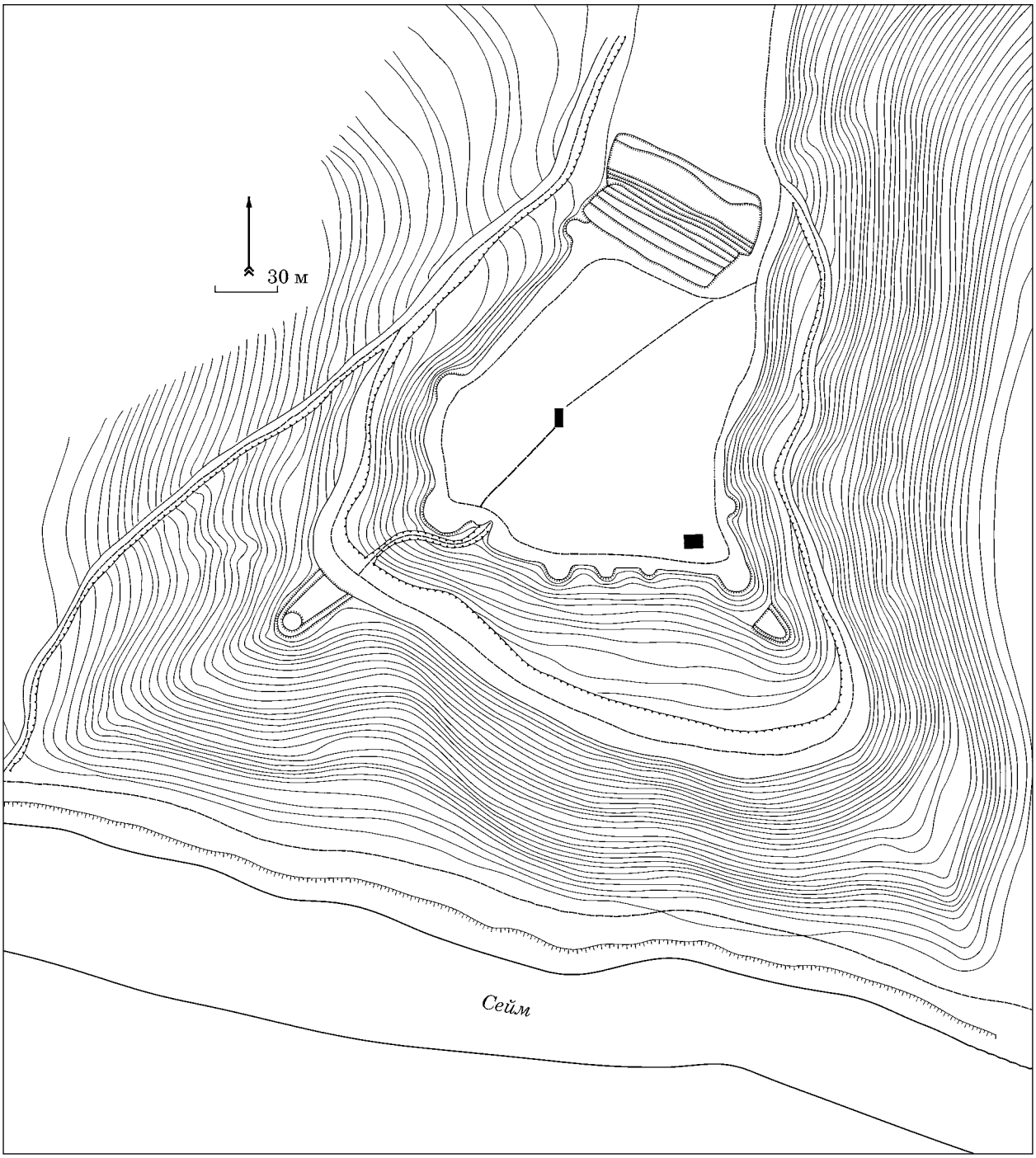

Рис. 4. План городища Городок

було штучно змінено в пізньому середньовіччі. У західній частині знаходяться укріплення у вигляді залишків рову і берми (Моргунов та ін. 2022, с. 128—129). Залишки інших елементів фортифікації не простежені. Вочевидь, вони повністю знівельовані багаторазовими перебудовами (Сухобоков, Юренко 2019, с. 159).

Культурний шар на городищі доволі потужний, від 0,6 до 1,8 м, подекуди сильно пошкоджений. На майданчику в XVI—XVII ст. стояв Миколо-Можайський монастир (Коротя, Кравченко, Осадчий 2013, с. 194—195). Нашарування скіфського часу, як і об'єкти, у процесі розкопок не виявлені [1]. Знахідки кераміки, порівняно з іншими пунктами, доволі численні. Згідно з польовим описом 1979 р., вінця прикрашено проколами, подекуди пальцевими вдавленнями по краю. Знайдена також кераміка «зарубинецького типу» (Сухобоков 1979—1981/2).

1. Уперше мис було заселено ще за доби бронзи, про що свідчать поодинокі знахідки кераміки, виявлені І. І. Ляпушкіним (1947, картка XXII) і О. В. Сухобоковим (1982, ф. е. 9908).

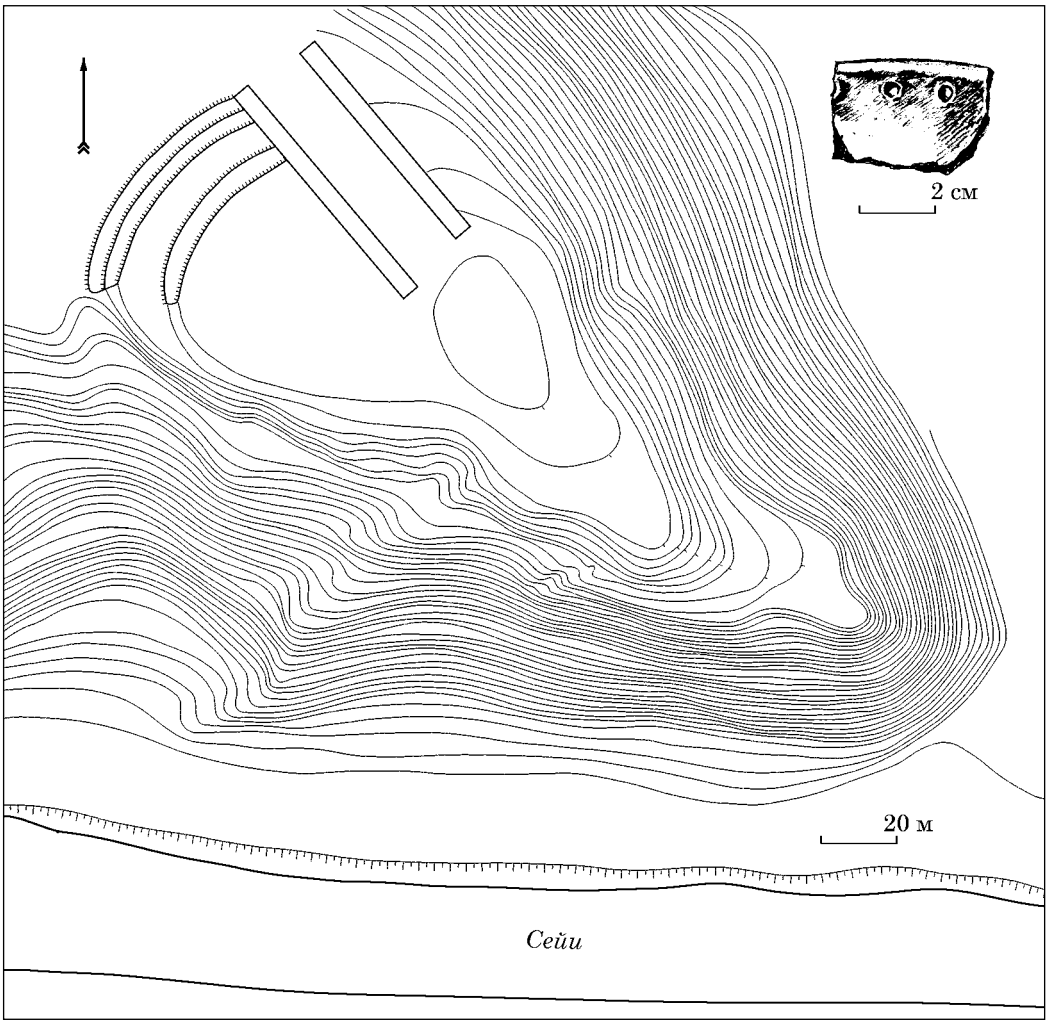

Рис. 5. План городища Микільська Гірка

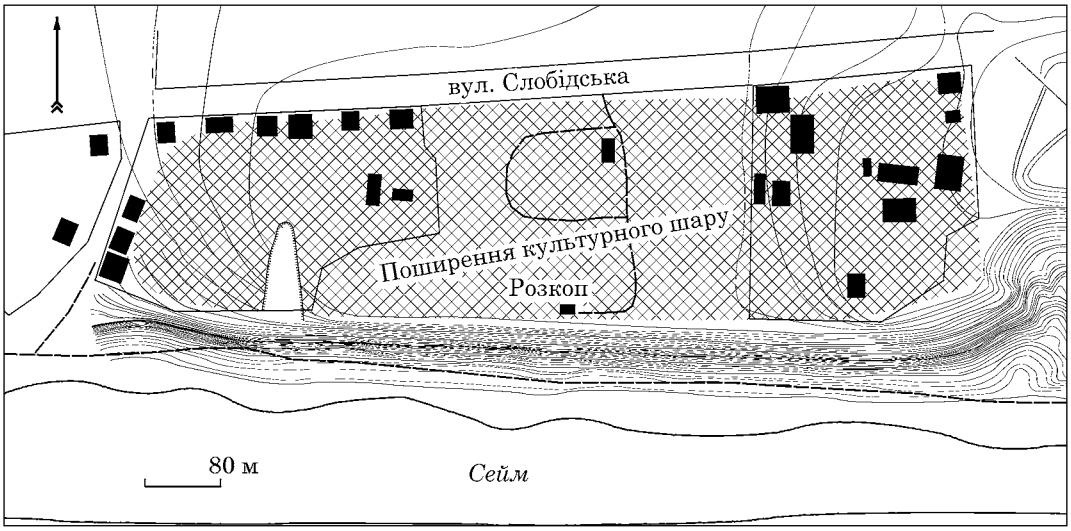

Рис. 6. План поселення Молокозавод

Поселення Молокозавод. Чи не вперше поселення на захід від Микільської Гірки згадано в списках 1936 р. директора Путивльського краєзнавчого музею Д. В. Шарапова (Лепьошкін 2009, с. 198). 1947 р. цю територію обстежив Д. Т. Березовець, вказавши на наявність потужного культурного шару часів Київської Русі, насиченого попелом і вугіллям. Виявлена кераміка роменської культури, давньоруського часу і XVI—XIX ст. (Березовець 1947, с. 3—4, 10; 1952, с. 243).

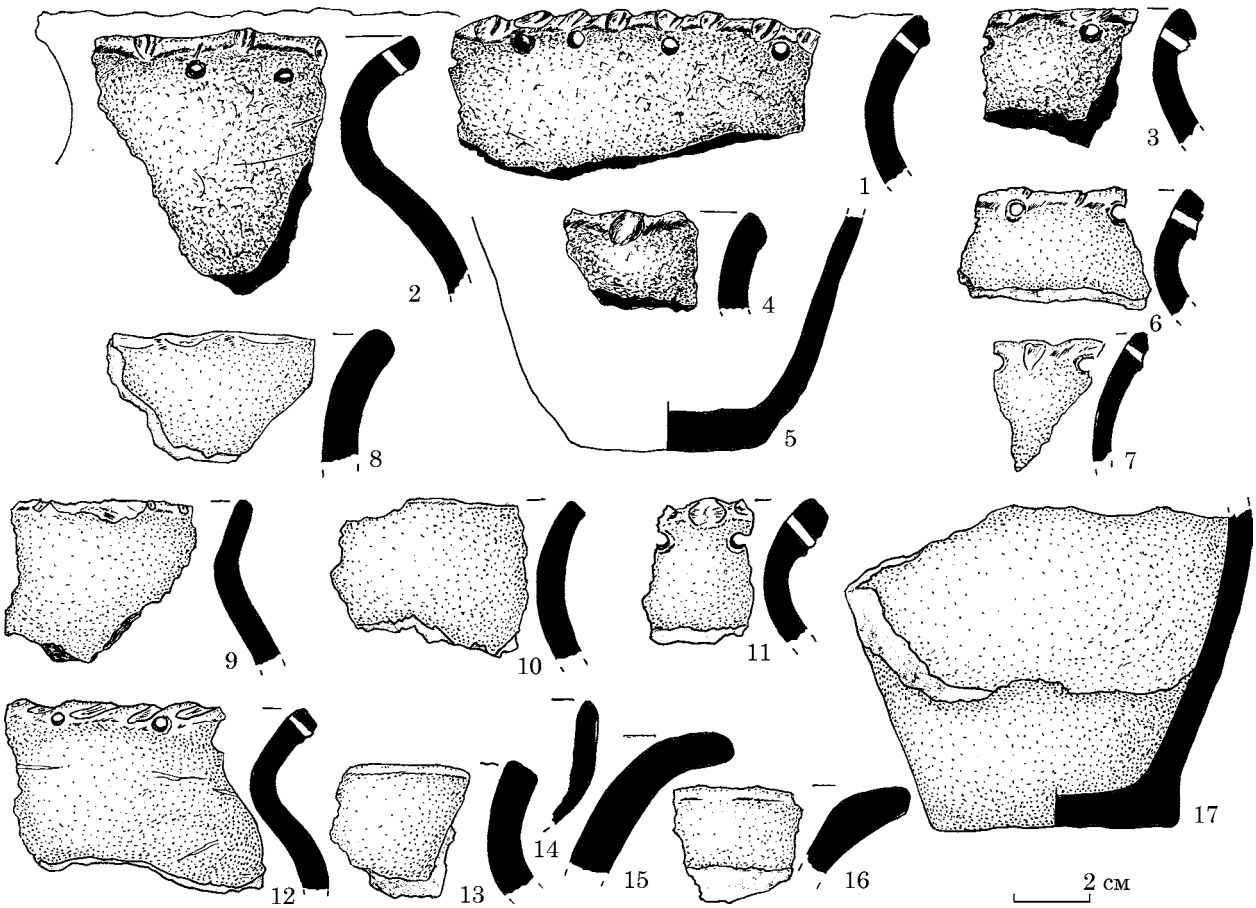

Рис. 7. Кераміка скіфського часу з культурного шару поселення Молокозавод

Наступного разу поселення оглянув О. В. Сухобоков лише у 1982 і 1983 рр. На місці пошкодження культурного шару він заклав три траншеї. Потужність культурного шару сягала 1,2—1,4 м. Зібрано кераміку роменської культури, часів Київської Русі (кінець XI — початок XIII ст.), монгольського нашестя і XVI—XVIII ст. (Сухобоков 1983, с. 4—5; Сухобоков, Юренко 2019, с. 286). Інформація про точне місце розкопок, загальну досліджену площу, а також про виявлені об'єкти, на жаль, відсутня.

Протягом 2008 і 2010 рр. нагляд за земляними роботами і невеликі розкопки виконувала Л. І. Білинська. Поруч із Микільською Гіркою було розчищено піч XIII ст. і об'єкт дещо пізнішого часу (Білинська 2011). Давньоруський матеріал і кераміку пізнього середньовіччя знайдено неподалік на схід, на сучасній вулиці Миколо-Можайська (Білинська, Удовіченко 2010, с. 25—26, рис. 163—168).

2014 р. в осипах південного схилу поселення вперше виявлено кераміку скіфського часу (Каравайко, Плаксіна 2015, рис. 1: 2), а 2021 р. знято перший детальний план поселення (рис. 6).

2022 р. у центральній частині поселення, поблизу схилу тераси, закладено невеликий розкоп площею 36 м^2. Поруч, в осипах, ще вісім років тому зібрані нечисленні фрагменти ліпленої кераміки (рис. 7: 1—5) Потужність культурного шару становила 1,35—1,75 м. У його нижній частині, безпосередньо над материком, місцями зберігся шар скіфського часу потужністю 0,1—0,2 м. Це супісок світлого сіро-брунатного кольору, у якому, а також у заповненні пізніших об'єктів, виявлено уламки посуду скіфського часу (рис. 7: 6—17). Вінця горщиків прикрашені вдавленнями по краю і типовими проколами, інколи взагалі не орнаментовані. Серед іншого — два фрагменти вінець глечиків (?) і уламок миски. У нижній частині культурного шару, на глибині 1,2 м, у північній частині розкопу знайдено цілий мініатюрний горщик, прикрашений пальцевими вдавленнями з відбитками нігтів по плечиках (рис. 8: 1). Його розміри, см: діаметр вінця — 7,5, шийки — 6,4, денця — 6, висота — 7,3; найбільше розширення тулуба припадає на середину висоти і становить 7,6 см. Форма й орнамент горщика доволі індивідуальні: такий декор є рідкісним для посуду скіфського часу. Стінка ліпної посудини з таким орнаментом знайдена в верхньому горизонті городища Ширяєве.

Поруч із горщиком знайдено округлий кам'яний розтирач, що так само, з огляду на умови залягання, має бути віднесений до скіфського часу (рис. 8: 2). У інших місцях роз-

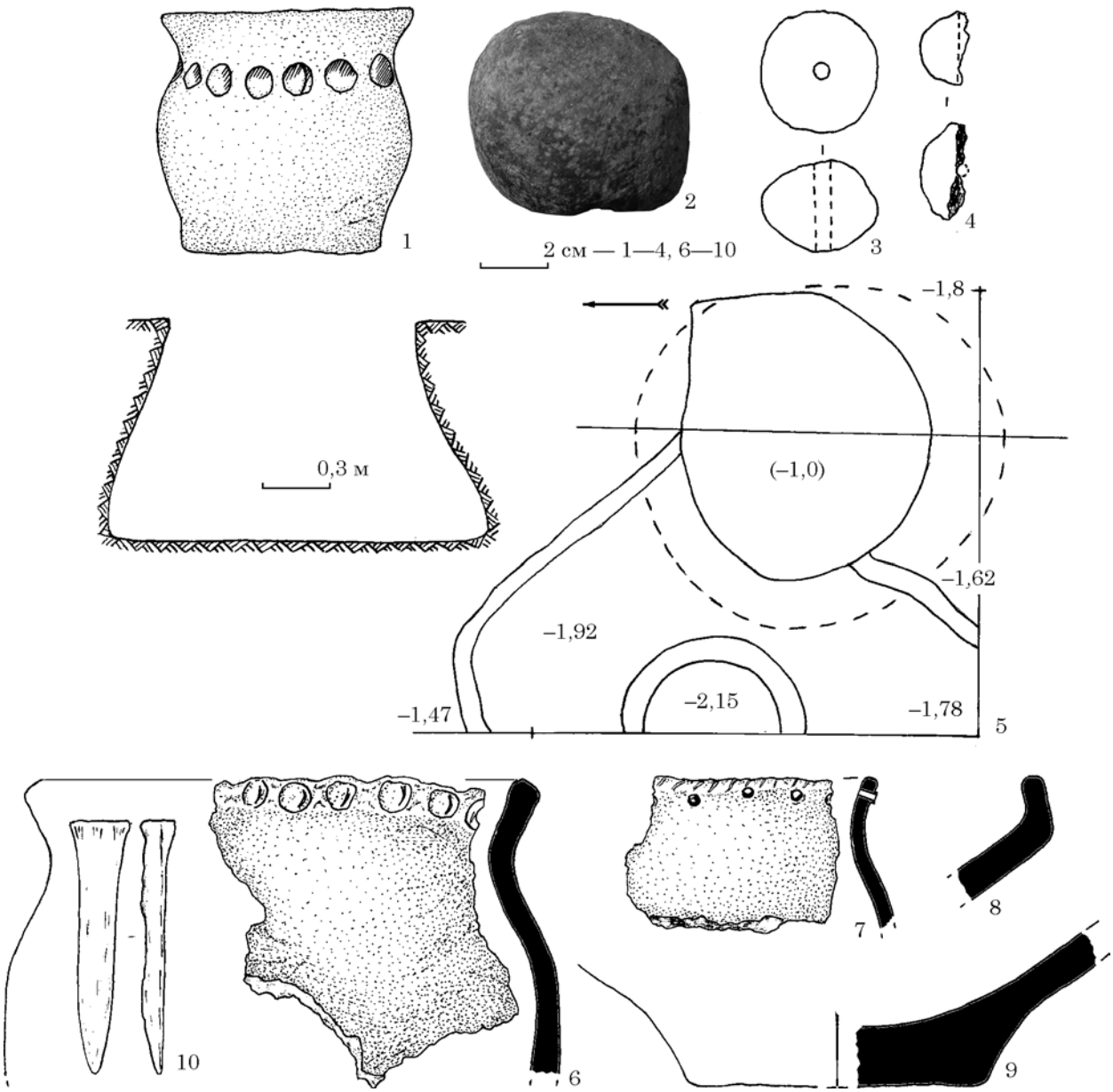

Рис. 8. Поселення Молокозавод, дослідження 2022 р.: 1—4 — знахідки з культурного шару; 5 — план і розріз господарської ями 5; 6—10 — знахідки із заповнення ями

копу в цьому ж шарі знайдено ціле пряслице й уламок (рис. 8: 3, 4).

У південно-західному куті розкопу зафіксовано незначне заглиблення (до 0,45 м). Його заповнення — шар світло-сірого з брунатним відтінком супіску, тобто культурний шар скіфського часу. Не виключено, що це частина наземної споруди, яка увійшла в розкоп лише частково. У межах заглиблення розчищено господарську яму глибиною 1 м. Розміри верхньої частини — 1,3 × 1,1 м. Стінки розширювались до дна діаметром близько 1,6 м, тобто в розрізі яма мала дзвоноподібну форму, чим різко відрізнялась від раніше досліджених (рис. 8: 5).

Заповнення ями однорідне. В ньому виявлено виключно кераміку скіфського часу. Один із фрагментів вінця горщика прикрашений пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю. Посуд із аналогічним декором характерний для верхнього горизонту городища Ширяєве, який датований кінцем V—IV ст. до н. е. Знайдено фрагмент вінця миски з добре загладженою поверхнею, уламок підлощеного денця корчаги і кістяне шило чи проколка (рис. 8: 6—10).

У північно-східному куті розкопу розчищено прямокутну ямку глибиною до 0,35 м від рівня материку. В її межах виявлені залишки ям від стовпів, а у заповненні об'єкта — тільки ліплена від руки кераміка скіфського часу. З огляду на незначну досліджену площу, інтерпретувати об'єкт неможливо.

Таким чином, у межах міста Путивль, на високому правому березі ріки, є шість пунктів де виявлено матеріал, а подекуди й об'єкти

скіфського часу. О. В. Сухобоков із цього приводу висловився так: «*Звісно ж, що на підставі таких незначних матеріалів навряд чи можна говорити про скільки-небудь довготривалі поселення кола скіфської лісостепової культури на околицях сучасного міста. Швидше за все, це були якісь сезонні тимчасові стоянки, або ж поодинокі житла, які не залишили культурного шару в жодному із зазначених (Коптєва Гора, Городок, Микільська Гірка — авт.) пунктів*» (Сухобоков 1979—1981/2, с. 34).

На нашу думку, це твердження не зовсім відповідає тогочасним реаліям. Всі шість місцезнаходжень кераміки розташовані на мисах, тобто на зручних для влаштування штучних укріплень місцях. Фактично, можна говорити про потенційні городища. Відсутність культурного шару може бути пояснена, зокрема, активним заселенням мисів від сіверянських часів до сучасся. Крім того, у межах Путивльського Посейм'я зафіксовано укріплені поселення з невиразним, слабко насиченим знахідками шаром і відсутніми об'єктами (Линове, Нова Слобода II, Бунякине I, Ротівка, Мутин, Південне Вікторове; Каравайко 2016). На городищі Линове виявлено одну господарську яму попід валом, а в центральній частині культурний шар фактично був відсутній (Каравайко, Плаксіна 2016, с. 60, рис. 4: 1). На Коптєвій Горі так само досліджено лише одну яму скіфського часу, дослідження оборонних споруд не здійснено, а час їх виникнення визначений лише на підставі аналогій із іншими пам'ятками роменської культури (Сухобоков, Юренко 2019, с. 157—158). І все ж для припущення про наявність аж шести городищ на правому березі Путивля нині бракує інформації.

Зважаючи на аналогії з іншими городищами регіону, як найпридатніше місце для облаштування городища населення скіфського часу могло обрати мис Микільська Гірка. Про це неодноразово говорили дослідники ще з часів робіт І. І. Ляпушкіна (1947, уч. карт. XXII; 1961, с. 128), хоча дату виникнення укріплень не уточнювали. Не суперечить цьому й знайдена там кількість кераміки. Очевидно, синхронним було селище Молокозавод, розташоване поруч. У процесі археологічних розвідок було помічено, що деякі городища збудовані попарно: на двох сусідніх мисах (Воргол), на одному мисі (Вікторове), у кількох сотнях метрів або парі кілометрів одне від одного (Гірки I та II, Бунякине I та II, Мутин і Камінь тощо). У таких парах одна пам'ятка має виразний культурний шар зі знахідками і залишками об'єктів, інша є фактично незаселеною, зі слабко вираженим шаром і незначною кількістю кераміки. Така закономірність простежена для 10 пар городищ (Осадчий 2020, с. 240). Суто гіпотетично, «Городок» можна вважати укріпленням доби раннього заліза без виразного культурного шару цієї епохи, втім довести це зараз неможливо. Стосовно інших місць на схід від Городка робити висновки поки зарано. Залишається сподіватись на нові дослідження, що зможуть прояснити ситуацію. Зроблені нами висновки доволі суб'єктивні, адже джерельна база вкрай обмежена.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1947. *Попередній звіт про роботу Путивльського Археологічної експедиції.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/30.

Березовець, Д. Т. 1948. *Звіт про археологічні досліди на Путивльщині в 1947 та 1948 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1948/10.

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 242-250.

Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/8б.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.

Білинська, Л. І., Удовиченко, О. А. 2010. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2010 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/13.

Білинська, Л. І. 2011. Нові матеріали з археологічних розвідок давньоруського Путивля. *Сіверщина в історії України*, 4, с. 121-124.

Білинський, О. О. 2014. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 84-87.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, XV, с. 165—174.

Звагельський, В. Б. 2011. Путивль та його округа в епоху «Слова о полку Ігоревім». *Література та культура Полісся*, 62, с. 90-109.

Каравайко, Д. В., Плаксіна, О. В. 2015. Городища раннього залізного віку Путивльщини. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 216-217.

Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича. Харків, Україна, 4—5 листопада 2016 р.* Харків: НТМТ, с. 24.

Каравайко, Д. В., Плаксіна, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58-65.

Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльского Посеймья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 264-286.

Каравайко, Д. В., Качура, О. В. 2020. Археологічні дослідження городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 9, с. 161-186.

Коротя, О. В., Кравченко, О. М., Осадчий, Є. М. 2013. Монастирі та скити Сумщини XVI—XX ст. (каталог матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область»). В: Кравченко, О. М., Осадчий, Є. М. *Монастирі північно-західної Слобожанщини середини XVII—XVIII ст.* Суми, с. 159-209.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту ар-*

хеології АН УРСР за 1971 р. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Лєпьошкін, О. Д. 2009. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5, с. 185-216.

Ляпушкин, И. И. 1947. *Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка И. И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI—XLVIII.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/29.

Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья. *Советская археология*, XII, с. 41-65.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами.* Материалы и исследования по археологии СССР, 104/ Москва: Наука.

Моргунов, Ю. Ю., Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2022. *Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області.* Харків.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Кухарская, Е. Н. 1990. *Отчёт о работах на территории Сумской области в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/240.

Обломский, А. М., Терпиловский, В. В., Приймак, В. В. 1991. *Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/121.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Приймак, В. В., Кропоткин, А. В. 1992. *Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/56.

Осадчий, Є. М. 2020. Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2020*, с. 239-244.

Осадчий, Є. М. 2023. Поселення скіфського часу Путивльського Посейм'я. Каталог пам'яток. В: Каравайко, Д. В. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.).* Київ: ІА НАН України, с. 223-257.

Приймак, В. В. 2020. Проблеми вивчення пам'яток басейну р. Псел у науковій спадщині В. Ю. Мурзіна. *Феномен Більського городища 2020*, с. 94-110.

Рыбаков, Б. А. 1965. *Отчет Приднепровской экспедиции Института археологи АН СССР о работах в г. Путивль в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/58.

Рыбаков, Б. А. 1966. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1965 г.*, с. 154-156.

Сухобоков, О. В. 1980. Новые исследования древнерусского Путивля. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 342-343.

Сухобоков О. В. 1981. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 312-313.

Сухобоков, О. В. 1979—1981. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979—1981 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979—81/2.

Сухобоков, О. В. 1983. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982/1983 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982—83/38.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль.* Київ; Суми: Університетська книга.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1947. *Poperednii zvit pro robotu Putyvlskoho Arkheolohichnoi ekspedytsii.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/30.

Berezovets, D. T. 1948. *Zvit pro arkheolohichni doslidy na Putyvlshchyni v 1947 ta 1948 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1948/10.

Berezovets, D. T. 1952. Doslidzhennia na terytorii Putyvlskoho raionu Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 242-250.

Berezovets, D. T. 1953. *Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh na Putivlshchine v 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/8b.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 49-66.

Bilynska, L. I., Udovychenko, O. A. 2010. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Sumskoi oblasti u 2010 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/13.

Bilynska, L. I. 2011. Novi materialy z arkheolohichnykh rozvidok davnoruskoho Putyvlia. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 4, s. 121-124.

Bilynskyi, O. O. 2014. Keramichnyi kompleks skifskoho chasu z Mar'ianivskoho poselennia na Seimi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 84-87.

Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvlskomu kremli. *Arkheolohiia*, XV, s. 165—174.

Zvahelskyi, V. B. 2011. Putyvl ta yoho okruha v epokhu «Slova o polku Ihorevim». *Literatura ta kultura Polissia*, 62, s. 90-109.

Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2015. Horodyshcha rannoho zaliznoho viku Putyvlshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 216-217.

Karavaiko, D. V. 2016. O slabozaselennykh horodyshchakh na Seime. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Materialy X Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 125-richchiu profesora K. E. Hrynevycha. Kharkiv, Ukraina, 4—5 lystopada 2016 r.* Kharkiv: NTMT, s. 24.

Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. Doslidzhennia horodyshch na terytorii Putyvlskoho ta Krolevetskoho raioniv u 2012—2014 rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 58-65.

Karavaiko, D. V. 2018. O trekh gorodishchakh skifskogo vremeni Putivlskogo Poseimia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 264-286.

Karavaiko, D. V., Kachura, O. V. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia horodyshch rannoho zaliznoho viku Putyvlskoho Poseim'ia. *Putyvlskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 9, s. 161-186.

Korotia, O. V., Kravchenko, O. M., Osadchyi, Ye. M. 2013. Monastyri ta skyty Sumshchyny XVI—XX st. (kataloh materialiv do «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast»). In: Kravchenko, O. M., Osadchyi, Ye. M. *Monastyripivnichno-zakhidnoiSlobozhanshchynyseredynyXVII—XVIII st.* Sumy, s. 159-209.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Lieposhkin, O. D. 2009. Dyrektor Putyvlskoho kraieznavchoho muzeiu Dmytro Vasylovych Sharapov. *Putyvlskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 5, s. 185-216.

Liapushkin, I. I. 1947. *Dneprovskaia Levoberezhnaia ekspeditsiia. Razvedka I. I. Liapushkina. Uchetnye kartochki NN XXVI—XLVIII.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/29.

Liapushkin, I. I. 1950. Poseleniia zolnichnoi kultury («skifov pakharei») v severnoi polose Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkheologiia*, XII, s. 41-65.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza. Arkheologicheskie razyskaniia o vremeni zaseleniia Levoberezhia slavianami.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moscow: Nauka.

Morhunov, Yu. Yu., Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2022. *Horodyshcha romensko-davnoruskoho chasu Sumskoi oblasti.* Kharkiv.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Kukharskaia, E. N. 1990. *Otchet o rabotakh na territorii Sumskoi oblasti v 1990 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/240.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, V. V., Priimak, V. V. 1991. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi ranneslavianskoi ekspeditsii v 1991 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/121.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., Priimak, V. V., Kropotkin, A. V. 1992. *Otchet o rabote Levoberezhnoi ranneslavianskoi ekspeditsii v 1992 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/56.

Osadchyi, Ye. M. 2020. Kartohrafuvannia horodyshch rannoho zaliznoho viku Putyvlskoho Poseim'ia. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2020*, s. 239-244.

Osadchyi, Ye. M. 2023. Poselennia skifskoho chasu Putyvlskoho Poseim'ia. Kataloh pam'iatok. In: Karavaiko, D. V. *Horodyshcha skifskoho chasu Putyvlskoho Poseim'ia (Putyvlska arkheolohichna ekspedytsiia 2012—2021 rr.).* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 223-257.

Pryimak, V. V. 2020. Problemy vyvchennia pam'iatok baseinu r. Psel u naukovii spadshchyni V. Yu. Murzina. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 94-110.

Rybakov, B. A. 1965. *Otchet Pridneprovskoi ekspeditsii Instituta arkheologi AN SSSR o rabotakh v g. Putivl v 1965 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/58.

Rybakov, B. A. 1966. Raskopki v Putivle. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965 g.*, s. 154-156.

Sukhobokov, O. V. 1980. Novye issledovaniia drevnerusskogo Putivlia. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 g.*, s. 342-343.

Sukhobokov O. V. 1981. Raskopki v Putivle. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 g.*, s. 312-313.

Sukhobokov, O. V. 1979—1981. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1979—1981 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979—81/2.

Sukhobokov, O. V. 1983. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1982/1983 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982—83/38.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl.* Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

D. V. Karavaiko, Ye. M. Osadchyi

SCYTHIAN SETTLEMENTS ON THE PUTIVL PROMONTORIES

Twenty-six sites of the Early Iron Age are known in the middle flow of the Seim River. There are more than four dozen unfortified settlements here. They are located very close to the residential settlement, on the dunes in the floodplain, on the first promontories above the floodplain. Settlements within the modern city of Putivl are somewhat distinct. First of all, it is extremely difficult to ascertain their size. Powerful layers of later time are traced on them. Research is difficult because of the massive building-up of the city.

Materials of the Scythian Age were found on six sites: Kopteva Gora settlement, Monastyrsky Cape, Kinder House settlement, Gorodok, Nikolskaya Gorka and Molokozavod settlement. The sites were discovered on three capes, one household pit on each. The cultural layer was preserved only within the Molokozavod.

All settlements are located on the promontories. It is possible that some of them had fortifications in the Early Iron Age, which were destroyed tracelessly by the late reconstruction. The existence of a settlement on the cape of Nikolskaya Gorka is most probable. A lot of Scythian ceramics were found here. The Molokozavod settlement was probably synchronous, and it was a single complex together with the fortified site. Judging by the ceramics, it ought to be preliminarily dated to the 5th—4th century BC.

Some settlements of Putivl Seim basin are located in pairs. One of them simultaneously remained uninhabited or unfinished. It is possible that such a pair of settlements existed within Putivl. Perhaps the uninhabited satellite of Nikolskaya Gorka was a hill-fort Gorodok.

Six sites of the Scythian Age are considered within the modern Putivl. The conclusions made in the paper are no more than an assumption. This is primarily due to the paucity of material and the degree of preservation of monuments of the Early Iron Age. The most promising for future research are Nikolskaya Gorka and Molokozavod settlement. However, we can't hope for significant results in the study of Early Iron Age antiquities on the territory of Putivl.

Keywords: Seim river, Scythian times, ceramics, hillforts, settlements.

Одержано 24.02.2023

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KARAVAIKO Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707,
e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.

OSADCHYI Yevhen M., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9143-110X,
e-mail: osadchij.75@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [904:711.7](477)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.14

Ю. В. Болтрик, О. В. Каряка

НАЙДАВНІША ТРАНСПОРТНА МАГІСТРАЛЬ СКІФІЇ (шлях: нижній Гіпаніс — середня течія Борисфену)

Розглянуто зв'язок археологічних пам'яток передскіфського і скіфського часу та ключові вододіли Правобережної України як маршрути потенційних шляхів, якими в давні часи переміщували товари. Головна увага в статті приділена одному з найдавніших шляхів, що поєднував північне узбережжя Чорного моря з поселенськими структурами в смузі Середнього Подніпров'я. Крайніми пунктами в цій давній транспортній мережі були передскіфські городища — Дикий Сад, розташоване в місці злиття річок Інгул та Південний Буг, і його північний партнер Суботівське, в басейні р. Тясмин. Згодом, за панування скіфів у степах Причорномор'я, цей шлях активно використовували. З часом кінцеві торговельні термінали змінилися, а траса руху караванів залишилась. Купці від Ольвії та гаваней північного узбережжя Чорного моря користувались східним краєм басейну Південного Бугу як надійним шляхом до укріплених поселенських структур лісостепового Правобережжя, серед них Мотронинське й округа Трахтемирівського городищ.

Ключові слова: *Середнє Подніпров'я, Дикий Сад, Суботівське городище, Ольвія, гавань Глибока Пристань, торговельні каравани, кіммерійські стели.*

Одним із поштовхів звернення до цієї теми стало відкриття чотирьох архаїчних амфор (одна ціла з Клазомен, інші з Лесбосу), на нещодавно відкритому в Польщі городищі Хотинець, що на крайньому заході країни городищ доби раннього заліза півдня Східної Європи. Ці знахідки амфорної тари в зоні долин Вишні і Сяну переконливо свідчать, що від узбережжя Чорного моря торговельні каравани могли потрапити в цей далекий край лише сухопутним шляхом. Для того часу сухопутні комунікації були оптимальними, оскільки забезпечували відносно надійний рух із нелегким вантажем шляхом, практично позбавленим різких спусків та підйомів.

© Ю. В. БОЛТРИК, О. В. КАРЯКА, 2023

У черговий раз звернутись до теми розташування в просторі пам'яток доби пізньої бронзи та раннього заліза нас підштовхнули дві новітні обставини. Перша — нещодавнє відкриття матеріалів Хотинецького городища, зроблене колегами з Жешувського університету (University of Rzeszyw), інша — встановлення авторами факту розташування в досить контрастному ландшафті поруч з вододілом у верхів'ях річки Інгулець Чорноліського, а за ним і Чутівського городищ [1], якщо рухатись із півдня. Пара цих укріплених поселенських структур була своєрідною з'єднувальною ланкою на шляху між городищами Дикий Сад і Суботівським.

Перший факт переконливо спростовує застарілу ідею стосовно переважання в процесі обміну товарів між греками та мешканцями лісостепу річкових магістралей. Оскільки партія (мінімум із чотирьох) амфор [2] надійшла з чорноморського узбережжя до городища біля с. Хотинець (Chotyniec) Підкарпатського воєводства Польщі (Чопек та ін. 2022, с. 110—111), то вірогідніше за все, до теренів Балтійської гідромережі вони потрапили суходолом, а саме одним із вододільних шляхів між Дністром та Дніпром.

1. Пряма відстань між городищами лише 8 км, але рух караванів відбувався вододілом, дуга якого частково відповідає трасі залізниці. Це майже вдвічі більша відстань, для подолання якої потрібно було пів дня.
2. Зауважимо, що це перша знахідка античних амфор (цілої з Клазомен, фрагменти інших з Лесбосу) на теренах Польщі. Керамічний комплекс ліпленої кераміки городища Хотинець аналогічний матеріалам лісостепових городищ Середнього Дніпра та Південного Бугу (Чопек та ін. 2022, с. 110—111).

Цей значущий факт змушує переглянути сталі погляди на маршрути давніх шляхів, які забезпечували товарами торгово-обмінні процеси на теренах України.

Другий факт засвідчує, що суходільні шляхи сполучення на значні відстані існували ще за часів пізньої бронзи. І можна стверджувати, що вододілом гідромережі Південного Бугу — Дніпра проходив давній шлях від укріпленого поселення Дикий Сад до Суботівського городища. Відзначимо, що давні гужові шляхи були орієнтовані на рух переважно вододілами в степу та певними ландшафтними ділянками поза зоною степу. У межах правобережної частини Подніпров'я ряди курганних груп в просторі утворюють майже пряму лінію. А в своїй північній частині вони могли бути прив'язані до стародавнього шляху, що в середньовіччі мав назву Чорний. Одна з гілок того шляху виводила до басейну Тясмина. Там у XI—VIII ст. до н. е. важливим пунктом тяжіння було Суботівське, а в VII—V ст. до н. е. сусіднє Мотронинське городище.

Аргументи на користь руху давніх караванів суходолами, на противагу переміщення товарів річковими трасами. Власне наявність стародавньої традиції суходільних шляхів і знахідки амфор на далекій західній периферії Лісостепу (Хотинець) змушують нас заперечувати традиційний погляд фахівців з археології античності про домінування в греко-варварській торгівлі річкових магістралей (Брашинский 1984, с. 177—178), оскільки потрапити на такі віддалені терени лише річковими шляхами було неможливо. Значною мірою цей хибний погляд базувався на описі річок Скіфії та вказівкою на їхню судноплавність, підкреслену Геродотом (IV, 47, 51—57), а також на відносній прибутковості використання водного транспорту порівняно з суходільним. Зауважимо, що більшість водних шляхів Північного Причорномор'я були непридатними для проходу не лише морських суден, але й невеликих човнів. На заваді були: зустрічна течія, мілини, пороги, зміінні та зарослі тростиною річища.

Узвичаєний аргумент про подорожування грецьких купців річками Скіфії вже пів сторіччя базується на знахідці начебто затонулого човна з античними бронзовими посудинами V—IV ст. до н. е. [1] Їх випадково знайшли в торфовищі поблизу с. Піщане в широкій заплаві річки Супій, лівому допливі Середнього Дніпра (Ганіна 1970). Цей здавалося б промовистий приклад не витримує перевірки логікою та викликає багато питань. Приміром: чому разом із посудом затонув дубовий човен, ще й опинився недалеко від посудин? Чому скелет людини, лежав за 150 м вище за течією від човна, і яким чином він пов'язаний із комплексом посуду? Чому різні за часом посудини (Трейстер 2010) опинились в одній партії товару? Чому речі царського рівня перевозили в скромному човні і власне куди їх доправляли? І як 15 таких великих посудин розмістили у вузькому човні довжиною 4 м? Чому відмінні за формою посудини лягли в мул рядочком (утворивши смугу довжиною 5,5 м), хоча, з огляду на їхню різну плавучість, вони не мали потонути одночасно? Тому зазначимо, що колекція металевого посуду різних форм з Піщаного є античною за походженням, але за вибором жертовного місця та способом принесення офіри тяжіє до звичаїв населення Північної Європи, коли акти офіри здійснюються в болото. Як приклад нагадаємо про відомий срібний культовий казан (III—I ст. до н. е.) з болота Гундеструп у Північній Ютландії [2]. Для давніх мешканців зони боліт останні були об'єктами сакрального поклоніння. Виділення болотяного газу (метану) унаслідок гниття решток рослинного і тваринного походження спонукали людність римського часу (вірогідні германські племена: англів, данів і тевтонів) північно-західної Німеччини та півдня Данії пов'язувати це з дією таємничих сакральних сил. Тому для задобрювання умовного змія в болото кидали залишки їжі, зброю, посуд та ювелірні артефакти (див.: Bradley 1990; Hagberg 1987; Linders, Nordquist 1985; Hansen 2003, p. 84—89; Jørgensen 2001, p. 9—19; 2003, p. 12—17; Matthews 2008, p. 103—120).

Повертаючись до сухопутних доріг зазначимо, що І. Б. Брашинський, один із провідних дослідників античної торгівлі і, відповідно, шляхів, якими вона відбувалась, не виключав можливості комбінованого з водними шляхами і суходільного транспортування, проте все ж залишав за ними другорядне значення (Брашинский 1984, с. 178). Ми ж наголошуємо, що домінували в греко-варварській торгівлі саме сухопутні шляхи, які поєднували античні міста та емпорії з агломераціями осілої людності лісостепової частини півдня Східної Європи.

1. Бронзові античні посудини, загалом 15 екземплярів, презентували посудини різних форм: п'ять гідрій, три амфори, дві ситули, три лутерія, один кратер та один стамнос (Ганіна 1970, с. 82—94).

2. Численні рельєфи казана з Гундеструп вкриті золотом. Його маса 8,86 кг, діаметр 69 см, об'єм біля 90 л. (Garrett 1994; Kaul, Fleming (eds.) 1991; Kaul, Martens 1995, p. 111—161; Salo 2018; Klindt-Jensen 1959, p. 161—169; Olmsted 1976). Для порівняння: діаметр лутерія з торфовища Піщаного становить 66 см, а обсяг 55 л. Загальний обсяг всіх посудин, знайдених у заплаві Супою, дорівнює 285 л. За інформацією робітників торфовища, які знайшли посудини, ті лежали в ряд довжиною більше 5 м. Тобто можемо припустити, їх занурювали у болота вздовж якогось помосту або великої колоди. І це відбувалось, судячи з широкого хронологічного діапазону, в який вкладаються посудини, протягом понад півтора сторіччя.

Отже поселенські структури Скіфії на Нижньому та Середньому Дніпрі були своєрідними ретрансляторами товарних потоків.

Водночас карти розповсюдження елітних речей демонструють їх залежність від ключових транспортних напрямів. Це стосується як випадково знайдених артефактів, так і поховальних комплексів знаті. Позаяк еліта номадів трималась великих шляхів, місць переправ, бо контроль за ними приносив прибуток. Іншими словами, місця концентрації елітних артефактів або пам'яток є віддзеркаленням просторової структури Скіфії. Яскравим прикладом подібних маркерів-артефактів слугують знахідки однакових коштовних парадних горитів і піхов мечів у курганах Чортомлик, Іллінецький, Мелітопольський, а також П'ятибратній та Чаян у Криму. Ці обкладки горитів і піхов позначають як сам центр Скіфії, так і периферійні регіональних просторових утворень.

Про давність суходільних комунікацій Північного Причорномор'я свідчить і та обставина, що формування торговельно-обмінних шляхів, відбулося ще за часів енеоліту — ранньої бронзи. Це було пов'язано з необхідністю транспортування солі з місць її видобування (Иванова 2014, с. 7—17), а з огляду на наявність у розпорядженні населення ямних племен дерев'яних дискових коліс це виглядає цілком ймовірним.

У межах сучасної України є три ключові вододіли між басейнами: Дністра та Південного Бугу, Південного Бугу та Дніпра, Дніпра та Дону. Ці вододіли правили своєрідними направляючими для трас давніх шляхів. І, відповідно, навколо або в безпосередній близькості до них сформувалась значна частина просторових структур або їх скупчень.

Карта гідромережі України унаочнює ще одну цікаву обставину. Для заснування найважливішої мілетської колонії на правому березі спільної дельти Бугу та Дніпра іонійці обрали місце, де досить близько сходяться (ширина до 40 км) західний і східний вододіли Південного Бугу. І схоже, що це вдале розташування сприяло тривалому економічному процвітанню міста. Оскільки на захід відкривався довгий, але зручний шлях, що вів фактично до верхньої частини басейну Вісли (як один із варіантів маршруту), а переправа на лівий берег Бугу (не виключаємо, що вбрід) створювала можливість зручного потрапляння до агломерацій Середнього Подніпров'я.

Таким чином, Ольвія стала своєрідним хабом, центром перерозподілу торговельних потоків, що надходили морем до самого міста, або його лівобережних супутників. А після перевалки з морських суден на вози або на в'ючних тварин партії товару розходилися згаданими вододілами.

Вододіл басейнів Бугу — Дніпра як найдавніший шлях від моря до городищ Середнього Подніпров'я. Намагаючись охопити наявні пам'ятки осілості скіфо-античного часу Північного Причорномор'я ми звернули увагу на факт передування поселенських структур пізньої доби бронзи городищам скіфського часу. Тобто простежується певна закономірність у використанні тих самих або сусідніх теренів, для розміщення поселенських або й поховальних споруд широкого хронологічного діапазону. Пояснити це можна багатовіковим використанням тих самих оптимальних транспортних маршрутів, що були колись прокладені і слугували тривалий час як єдина мережа. Ця система давніх гужових шляхів була орієнтована на рух переважно вододілами в степу, або певними ділянками поза зоною степу. Давні першорядні шляхи значною мірою були знищені будівництвом залізниць у XIX ст.

Зазначимо, що дорогу з твердим покриттям звичайно легше простежити, ніж гужовий ґрунтовий шлях. Проте установлено, що давні шляхи без твердого покриття прокладали вододілами, оскільки там немає суттєвих спусків і підйомів, вологих ділянок і переправ (Шилик 1989, с. 175—176), до того ж вододіли швидко висихали після опадів. Взаємозалежність курганів і доріг створювала певну систему орієнтирів в одноманітному степу. Саме ці обставини дають змогу відтворювати напрями давніх сухопутних трактів, перевіряти та корегувати їх за допомогою відомих середньовічних і чумацьких битих шляхів, траси яких найчастіше співпадали. У наш час з появою можливості аналізу супутникових знімків пошук ділянок трас давніх шляхів одержав новий поштовх (Болтрик, Каряка 2021, с. 199—214; Каряка 2021, с. 169—184).

Власне про першорядний шлях із Ольвійсько-Березанської агломерації до городищ Середнього Подніпров'я один із авторів вже мав нагоду писати (Болтрик 2000, с. 121—130). Але тоді поза увагою залишився факт більш раннього використання шляху Нижній Буг — Середній Дніпро, на якому своєрідними полюсами були два городища — Дикий Сад і Суботівське. Слід зауважити, що свого часу В. Отрощенко та його співавтори картографували пам'ятки кіммерійської культури й накреслили шляхи передскіфського часу. Один із них простягався від городища в Чорному Лісі до Микитського броду на Дніпрі, або й нижче до Берислава — Каховки і далі у Крим та на Кіммерійські переправи (Керченська протока). А інший вів від верхів'їв Інгульця вздовж Інгулу, на ньому своєрідними реперами слугують, окрім ланцюжка поховань, знахідки кіммерійських стел (Бокий та ін. 1991, с. 180) Перша походить із насипу кургану біля с. Костянтинівка Баштанського району Миколаївщини (Тереножкін 1978, с. 17—18, рис. 7), не виключено, що вона маркувала шлях неподалік від лівого берегу Інгула. Комплекс із трьох стел, що походить із Ольвії або її ближньої периферії, досить про-

мовистий. Перша знахідка була в рукописному каталозі Одеського музею 1907 р. описана Е. Штерном, як «гранітний стовп [1], що слугував причалом для суден в Ольвії» (Тереножкін 1978, с. 16). Інші дві стели згадує В. Ольховський, хоча він пов'язує їх із курганами навколо Ольвії, нехтуючи приміткою про причальний стовп із Ольвійської пристані (Ольховский 2005, с. 43). Власне третю стелу цей дослідник виявив спочатку в фотоархіві ІІМК РАН, а згодом знайшов її в лапідарії Херсонського музею (Ольховский 2005, с. 44). З огляду на те, що розкопок курганів навколо Ольвії практично не було (вивчали лише ділянки ґрунтового некрополю (Козуб 1974, с. 5), винятками є нечисленні насипи IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 17), то й курганні споруди доби бронзи не досліджено, тому вірогідність походження з них кіммерійських старожитностей досить мала. А ось прив'язка знахідок стел до теренів Ольвії або ж ділянки узбережжя, наближеної до Волошської коси, досить приваблива. Особливо з огляду на один із сюжетів опису батьком історії Царської дороги в Стародавній Персії. Він зазначає, що за Фрігією на березі річки Галій у місці броду є брама (стовпи) і «треба пройти через них і так перейти ріку» (Herod V, 52), тобто стовпи позначали місце безпечного броду. Тому не виключено, що ще до виникнення міста Ольвії поруч з нею міг існувати зручний брід із правого на лівий берег лиману, також позначений кіммерійськими стелами, та й поселенська структура греків виникла тут згодом саме через цю обставину, а не ландшафтні переваги, що надавала місцевість для оборонних перспектив.

До появи греків як поселенська структура на Нижньому Бузі домінувало городище Дикий Сад. Слід зазначити, що розкопки цієї пам'ятки стали одним із найвидатніших здобутків української археології за часи незалежності. Зазначимо, що комплекс городища посідає особливе місце в системі пам'яток білозерської культури. Це укріплене поселення зведено поруч з гирлом Інгулу, при його злитті з Південним Бугом, в точці сходження транспортних сполучень Надчорномор'я. До того ж городище мало зручний вихід до акваторії Чорного моря. Винятково вдале розташування та характер досліджених споруд дають підстави припускати, що за доби фінальної бронзи тут знаходився важливий вузол обмінної торгівлі та, імовірно, культовий центр і місце перебування еліти білозерського суспільства (Горбенко 2007; Отрощенко 2008).

Городище Дикий Сад (XII—X ст. до н. е.) як важлива відправна точка на півдні вказує на давню традицію використання східного вододілу басейну Бугу як потенційної сухопутної артерії від моря до поселенських структур Середнього Подніпров'я. Про це свідчить і близьке сусідство цієї укріпленої структури з вододілом, що нас цікавить. Продовження цієї транспортної артерії в північному напрямку фіксує низка його корисних пунктів на межі степу — лісостепу (Чорноліське та два Чутівських городища) та в лісостепу Суботівське городище (рис. 1). Наголосимо, що на північному краю цього маршруту Суботівське городище виглядає гідним партнером поселенської структури Дикого Саду, оскільки це був важливий ремісничий центр перехідного періоду від часів бронзи до доби раннього заліза (Гершкович 2016). У скіфський час центр активного життя переміщується на сусіднє Мотронинське городище (Бессонова, Скорий 2001).

На півдні для античних часів в регіоні Нижнього Побужжя численними матеріалами багаторічних розвідок зафіксовано понад 100 сільських поселень і садиб (Крижицкий та ін. 1990), що дає змогу говорити про наявність тут в VI ст. до н. е. розвинутої агломерації. У сільській окрузі Ольвії, на підставі дистанційного зондування (на площі близько 29 тис. га), Ф. Лисецький відзначає наявність земельних наділів у вигляді підпрямокутних структур площею 1—5 га, помітних як світлі смуги, які перетинаються під прямими, іноді тупими кутами (Лисецкий 1994, с. 237—241; Лисецкий и др. 2013, с. 9—10).

Зараз завдяки сучасним методам дистанційного зондування ми маємо яскраве й надійне підтвердження існування розгалуженої системи сільськогосподарських наділів Ольвійської держави. Аналіз аеро- та супутникових знімків допоміг О. Каряці реконструювати систему розмежування сільськогосподарських угідь хори Ольвії та виявити кілька шляхів, один із яких вдалось прослідкувати фактично від самих Західних воріт античного міста до одного з поселень біля устя Аджигольської балки. Ці шляхи регіону ольвійської хори були тісно пов'язані з системою польового розмежування (Karjaka 2008; Каряка 2015).

Повертаючись до Суботівського городища зазначимо, що на південь від нього, у верхів'ях річки Інгулець знаходиться Чутівське городище (X—IX ст. до н. е.). Ще далі на південь, на плато між глибокими ярами в урочищі Чорний Ліс, розташоване однойменне городище (X—IX ст. до н. е.). Оскільки поселення знаходилось поруч зі шляхом, відомим у середньовіччі як Чорний, і межувало зі степом [2], то його укріпили трьома лініями додаткових валів і ровів.

1. Слушне зауваження А. Буйських про відсутність виходів граніту поблизу Ольвії. Вірогідно стелу або матеріал для неї доставили з району порогів на Південному Бузі.

2. На прохання О. Тереножкіна академік П. Погребняк на підставі вивчення під зольником похованого ґрунту та ходів гризунів у ньому дійшов висновку, що на час утворення городища під ним був степ, а не ліс (Тереножкін 1952, с. 121).

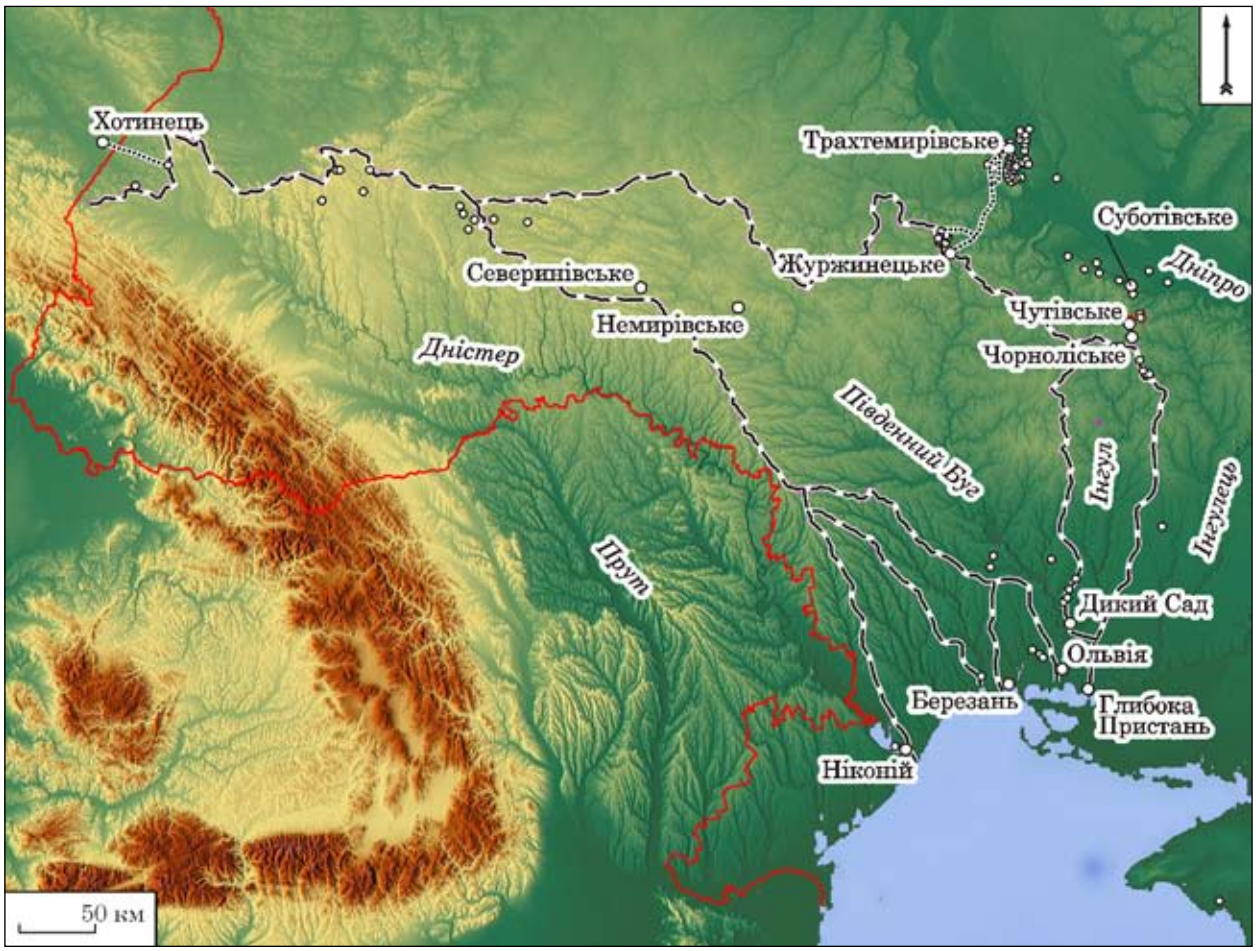

Рис. 1. Загальна карта-схема Правобережної частини України; головні вододіли як відбиття давніх суходільних комунікацій

Однак це не врятувало його мешканців від нападу степовиків, вірогідно кіммерійців. Про це свідчать сліди пожеж, відкриті О. Тереножкіним (Тереножкін 1952, с. 118).

Оминаючи верхів'я Тясмину, вододіл басейнів Бугу і Дніпра перед Чорноліським городищем повертає на захід. У цьому ж напрямку, за 16 км від Чорноліського городища, між витоками річок Інгулець та Інгул, на Чорному Шляху збудували курган Лита Могила, широко відомий завдяки впущеному до верхньої частини його насипу Мельгунівському скарбу. Складну поховальну споруду звели з 600—700 м^3 дубових колод та обмазали глиною. Згодом її спалили. Під час досить інтенсивного горіння оплавився поховальний інвентар — знайдено краплі золота та кальциновані кістки (Болтрик та ін. 2020; Болтрик 2022, с. 161—172). Останні розкопки місця кургану 2019 р. виявили серед залишків поховальної споруди Литої Могили новий хронологічний маркер: декор дерев'яної чаші — електрові пластинки, вкриті рядами зиґзаґів та кіл. Подібні орнаменти відомі в декорі артефактів середнього гальштату на теренах Центральної Європи та в ряді старожитностей Дніпровського Правобережжя. Поховальні комплекси зі спаленими конструкціями, що заходять і в скіфський час, відомі в смузі Чорного Шляху. Так, навколо Литої Могили, в межах 30—60 км зосереджуються відомі поховальні пам'ятки: Мартоноша, Защита, Журавка (к. 406), Реп'яховата Могила, Червона Могила неподалік с. Флярківка зі спаленою шатроподібною конструкцією та інші. І частина з цих пам'яток, як і Лита Могила, під насипом мають сліди спалених дерев'яних конструкцій. Тому з'явилась тенденція вважати, що основу насипу цього кургану на цих теренах звели не скіфи, а їхні попередники. А скіфи на початку свого домінування в смузі лісостепу до верхньої частини наявного насипу впустили комплекс золотих прикрас та оздоб меча, відомих як Мельгунівський скарб.

Тенденція виносу передскіфських та архаїчних елітних пам'яток скіфів до смуги східного вододілу Південного Бугу (Гіпанісу) вказує на важливе значення для своїх часів описуваної магістралі. З кінця VII до V ст. до н. е. нею відбувався рух ключових товарних потоків, як від моря, так і з лісостепу. Концентрація найважливіших поселенських структур і поховальних пам'яток у смузі східного крила згаданого вододілу, а сюди ще слід додати й скупчення з десяти скіфських курганів (висотою 8—11 м) на

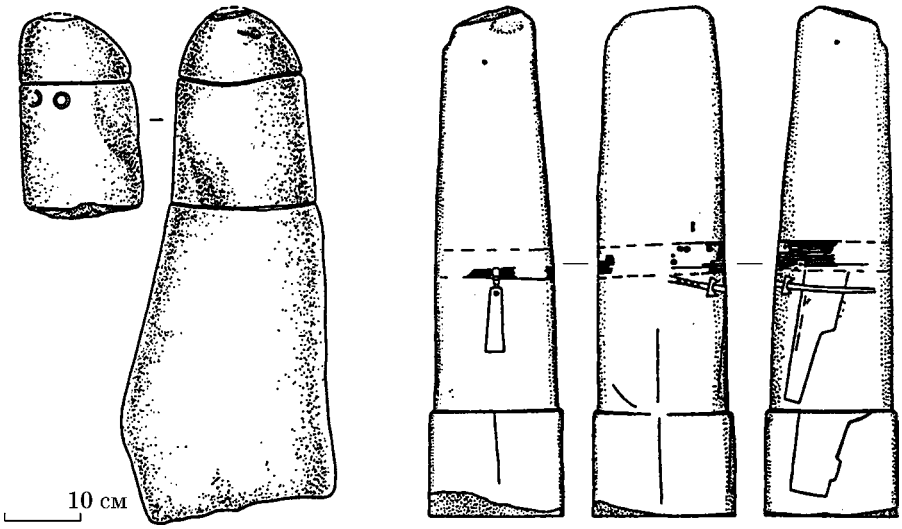

Рис. 2. Кіммерійські стели з Нижнього міста Ольвії

річці Висунь (Мозолевський 1990, с. 122—138), поховальні комплекси зі спаленими конструкціями біля с. Медерово (Бокий 1974, с. 262—271) та Васіне (Козир та ін. 2019), дає підстави очікувати, що десь тут, на порубіжних із лісостепом землях, знаходився важливий осередок архічної Скіфії, значення якого зберігалося і пізніше. Певним відлунням важливості цих теренів і безперечного взаємозв'язку скіфських шляхів із культовими місцями може бути двічі згадана Геродотом місцевість Ексампей (давньогрецькою Ἑξαμπαῖος, укр. Священні Шляхи) у межиріччі Гіпанісу і Борисфену (IV, 52, 81). У ній за часів скіфського царя Аріанта було нібито встановлено великий мідний казан. Його виготовили із наконечників стріл — по одній від кожного скіфа. Місцезнаходження Ексампею викликало багато версій його локалізації, але загально прийнятної досі немає. Вірогідно, рішення цієї проблеми лежить у комплексному пошуку, аналізу старих карт і супутникових знімків, місць потенційних перехресть давніх шляхів із подальшим археологічним пошуком на місцевості. Потім Чорний Шлях проходив повз вузол городищ навколо с. Пастирське, велике недосліджене Журжинецьке городище, кургани округи м. Тараща, с. Новоселиці, неподалік укріплень біля Кальника і Шабельні, кургани Сорока та Іллінці. Цей шлях повторював звиви вододілу Бугу та Дніпра, і вже на північно-західному Поділлі, між верхів'ями Случі та Збруча, він з'єднувався з відомим у середньовіччі [1] Кучманським шляхом (або *тюрк. Керван Толі*). Останній відгалужувався від Чорного Шляху від верхів'їв Інгулу на східному вододілі Бугу, проходив степовою смугою і вже за завершенням західного краю басейну Південного Бугу біля р. Збруч вертався знов на трасу Чорного Шляху.

З точки зору реконструкції давніх суходільних шляхів певною проблемою залишається зв'язок із численними пам'ятками осілості скіфського часу регіону Трахтемирівського городища. У результаті розвідок і розкопок ще в минулому столітті тут було виявлено кілька десятків локацій раннього залізного віку (Петрашенко, Козюба 1999). Дослідження останніх років демонструють велику перспективність цього регіону та суттєво розширили кількість відомих нам пам'яток Цей регіон досить щільно насичений пам'ятками різного часу і, з нашої точки зору, безперечно був пов'язаний із місцем традиційної переправи через Дніпро до району Каратульського городища. Однак описаний нами ймовірний суходільний шлях з Ольвії на північ не міг привести до цього регіону. В районі сучасного села Медвин (Білоцерківський р-н, Київська обл.) та одних із найбільш ранніх скіфських поселень регіону Тестове, Грибів яр, Свята та Хижинська гора, Тотохи (Ковпаненко 1972, с. 1—12, табл. I) одна гілка шляху повертала на захід в район Таращанського городища (Бессонова, Романюк 2004, с. 90—102), інша прямувала на схід у бік Дніпра та бродів на ньому. Від цього повороту до регіону Трахтемирівського городища відстань складає близько 70 км, на цьому шляху необхідно було перетнути дві природні перешкоди — річки Рось і Росаву. Якщо простежити умовний напрям до теренів Трахтемирівського городища, то в нього досить добре вписуються скіфські пам'ятки осілості Потапці 1 і 2 та Пищальники, виявлені завдяки роботам Канівської експедиції. Натепер пам'ятки скіфської осілості по берегах річок Рось та Росава в цьому регіоні, які можна було б пов'язати з переправами, нам не відомі. Цілком можливо, що з цим напрямком давніх шляхів було також пов'язане Бушеве городище на березі Росі, але це припущення потребує ґрунтовнішої аргументації.

1. Судячи з пунктів проходження (гирло Синюхи, поселення доби раннього заліза біля с. Кринички Подільського р-ну Одещини, Северинівське городище та ін.) цей маршрут використовували і за доби раннього заліза.

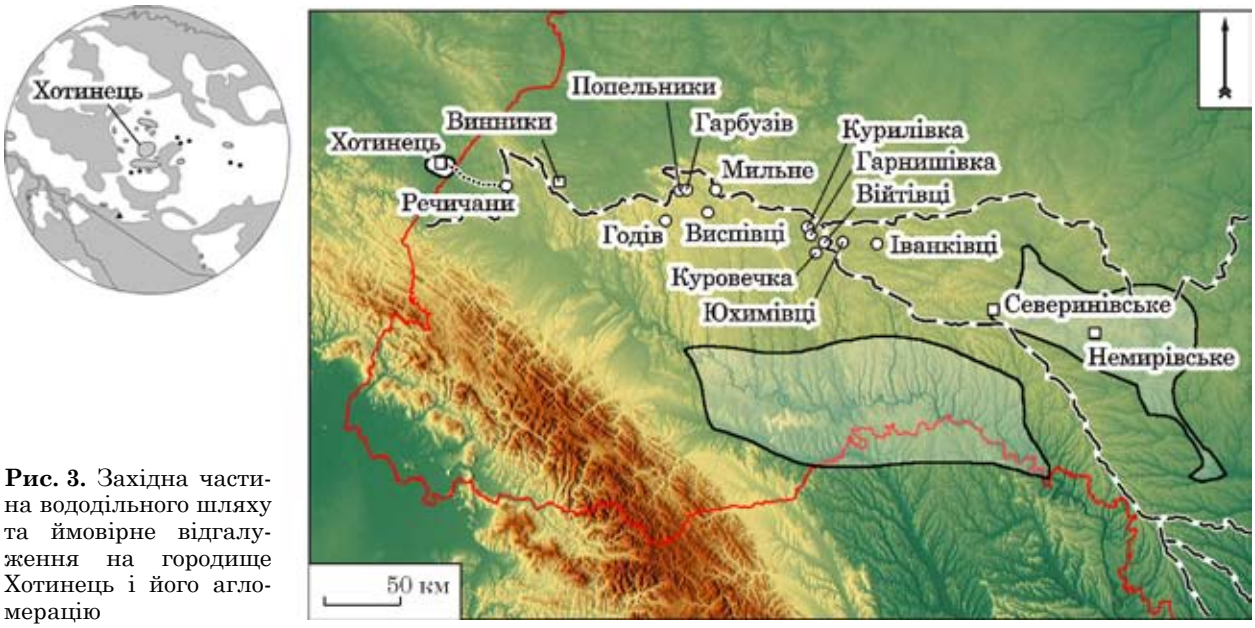

Рис. 3. Західна частина вододільного шляху та ймовірне відгалуження на городище Хотинець і його агломерацію

Гавань Глибокої Пристані як ще один термінал греко-варварської торгівлі, пов'язаний зі східним вододілом Південного Бугу. З огляду на центральне положення Ольвії в системі агломерації, що її оточувала, виникає питання про наявність гавані в Ольвії. З одного боку, висновки К. Шиліка, що берег біля Ольвії за часів Геродота вкривали плавні, підходи до нього були мілкими та мали численні виходи брил вапняку та пісковику (Шилик 1975, с. 82, 84) наче заперечують зручний підхід морським судам до Ольвійського природнього амфітеатру, що оточував Нижню частину міста. А з іншого, відомо про наявність у районі Західного Теменосу ділянки частини Головної вулиці, викладеної темним круглим баластним камінням, що вочевидь походить із донної частини грецького судна. За люб'язним повідомленням А. Буйських, гальку великого розміру знайдено практично по всій Ольвії, у ранніх шарах і спорудах.

Ці промовисті знахідки разом із серією проксенічних декретів про право входу та виходу певних осіб з гавані в мирний і військовий час [1] свідчать про наявність порту в Ольвії. Згодом, залучивши дотичні джерела, серед яких записи, що стосуються суден, портової діяльності, графіті із зображеннями кораблів, а також результати підводних досліджень у затопленій смузі Нижнього міста, В. Козловська зробила спробу реконструкції гавані Ольвії Понтійської. Цей комплексний підхід дав дослідниці змогу на підставі порівняння структури та організації головних середземноморських гаваней елліністичного періоду наголошувати на факті функціонування порту в Ольвії протягом тривалого часу (Kozlovskaya 2008, p. 25—65).

Тим не менш, не виключаємо, що певною альтернативою гавані з невеликою глибиною на березі Бузького лиману для ольвіополітів міг слугувати порт в урочищі Глибока Пристань на правому березі Дніпровського лиману (там глибина 5—7 м). Схоже, що саме до цієї гавані могли заходити судна зі значною осадкою, ті, що використовували для транспортування пшениці. Вірогідно, не є випадковим сусідство грецького поселення IV—III ст. до н. е. Глибока Пристань, мису Гіпполая (Станіславський мис) і святилища богині родючості та хліборобства Деметри на ньому (Русяева 2004, с. 109—126; 2005, с. 149, 356, 423). На поселенні Глибока Пристань є: потужні оборонні споруди, вірогідне ярмарчище або місце стоянки караванів у вигляді великої незабудованої площі (20 га), залишки житл із сирцевої цегли, зернові ями; а серед знахідок — якірний камінь, наявність грецьких теракот, різночасові ольвійські монети, а в керамічному комплексі переважає амфорна тара. Красномовною є і знахідка фрагменту стінки сіролощеної відкритої посудини з розкопок Глибокої Пристані, в який С. Буйських вбачав частину ольвійської мірної чашки IV ст. до н. е. з чітко вирізаним написом «0ЛВІ0П0ЛІТІ[К0N]», тобто використана форма етнікону ольвіополіт (Буйских 2006, с. 27—28). Це може вказувати на присутність мешканців Ольвії у цій поселенській структурі. В той же час дослідники з подивом фіксують домінування ліпної кераміки (Былкова, Буйських 1993, с. 16). Ураховуючи незабудований простір поселення, переважання ліпного посуду, велику кількість амфор, у цьому можна побачити дотичні риси, притаманні поселенській структурі, яка обслуговувала гавань. До того ж поселення займало два рівні — нижню те-

1. Маємо на увазі декрети № 3, 5, 6 наведені в Надписи Ольвии (НО 1968, с. 14315) та переклади А. Білецького написів з Ольвії, текст № 16 (Белецкий 1975, с. 115).

расу (Софіївка 1) та верхнє плато (Софіївка 2), перепад висот між ними становив 30—40 м, а з огляду на зручне топографічне положення, його дослідники висловили слушну думку про те, що тут могла існувати гавань (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 72). Це припущення не позбавлене сенсу, оскільки космічні знімки фіксують вихід із теренів поселення світлої смуги, ймовірно, фрагменту давнього шляху (1,5 км завдовжки), що йшов від краю плато в відкритий степ і далі у напрямі вододілу Інгулу та Інгульця. Тут слід нагадати, що С. Буйських у рельєфі місцевості простежив давню дорогу, яка піднімалась зі сторони Дніпровського лиману і мала продовження у вигляді відмостки (шириною 3,4 м) із брил вапняку та вапнякової крихти на глиняному розчині (Былкова, Буйських 1993, с. 15—16). Простір дороги забезпечував користування нею одночасно в обох напрямах, з огляду на незначну ширину возів. Тема давнього шляху на цій пам'ятці пов'язана також зі знахідкою псалія з ікла кабана. На час цієї знахідки на теренах України псалії з ікл диких свиней (*Sus scrofa*) були відомі мало. Дослідники стримано зазначили вірогідність використання ікл як матеріалу для псаліїв, але зосередились на аналізі зображення голови вепра на цьому артефакті (Буйських, Островерхов 1994, с. 34—38). Важливість знахідки псалія з Глибокої Пристані, знайденого зламаним у шарі сміття, має два аспекти. Перший — хронологічний, з огляду на стиль зображення, сам тип псалія з ікла кабана та значну глибину його залягання в закинутій зерновій ямі, час функціонування транспортного терміналу біля Глибокої Пристані має бути поширений на VI—V ст. до н. е. Другий аспект пов'язаний з торгівельним транзитом, але вже спрямованим на схід. В античні часи ознаками стабільних сухопутних торгівельних контактів, крім транспортної тари — амфор, слугують і знахідки спорядження коней, передовсім рогових псаліїв або їх уламків.

Тобто наявність відпрацьованих засобів керування кіньми свідчить, що в цьому місці відбувався процес заміни зламаних елементів упряжі на нові, які були зроблені у цій поселенській структурі. Подібні приклади дають серії зламаних рогових псаліїв із зооморфним оздобленням і заготовок для їх виробництва (друга половина IV ст. до н. е.) на Северинівському городищі (Болтрик та ін. 2015, с. 222—245), добірка псаліїв з одного з найближчих античних поселень на о. Березань (Чистов, Ильина 2017).

Виробництво подібних речей у скіфському звіриному стилі в косторізних майстернях Ольвійського полісу не виключав А. Островерхов (Буйських, Островерхов 1994). Проте, швидше за все, рацію має О. Королькова, яка доводить, що орнаментовані ікла поширювались зі сходу на захід і були культурним імпульсом іранського світу (Королькова 2006, с. 124). Це тим більш привабливо, що і сам А. Островерхов пов'язував знахідки «іранського типу» з торгівельними контактами Ольвії з далекими савроматськими районами Поволжя та Приуралля, згадуючи при цьому відому статтю Б. Гракова 1947 р. (Островерхов 1981, с. 89—91).

Можна припустити, що псалій із Глибокої Пристані, знайдений зламаним у шарі сміття, був пов'язаний із транзитом, але вже спрямованим як на північ до зони Лісостепу, так і на схід у далекі регіони. В цьому значною мірою переконує карта О. Королькової (2006, с. 226, табл. 59), де знахідки оздоб кінського спорядження з іклами вепрів (або їх імітацій у бронзі) сконцентровані в смузі, що йде вздовж правого берега Дніпра, саме в напрямку Ольвійської хори.

Новим маркером шляху на Середньому Дніпрі, позначеному псаліями з ікл вепрів, є знахідка такого артефакту з городища Лисуха з південної периферії Трахтемирівської агломерації (Болтрик, Очеретний 2023, с. 307—309, рис. 3). Розташоване над Дніпром багатошарове городище з об'єктами VI—III ст. до н. е. після краху Трахтемирівського городища (воно знаходиться за 12 км вище по Дніпру), разом із сусіднім городищем Віха перебирають на себе функції лідерів регіону. Тим більше, вірогідно, ці структури контролювали два сусідні броди: на Бучакський мілині та на мілині Бабиної Гори (Максимович 1901, с. 74), які виводили на Комарівське поселення в заплаві Дніпра та городище скіфського часу біля с. Хоцьки (Фиалко 1994, с. 12).

Хоч Городище Віха (VI—III ст. до н. е.) досліджено мало, проте цю пам'ятку знав ще В. Антонович (1895, с. 81). Досліджував городище у 1989—1991 рр. загін під керівництвом Н. Шевченко, але матеріали цих робіт не були опубліковані, відсутній і звіт, винятки складають коротенькі інформації (Шевченко 1993, с. 134—136; 1994, с. 138—140). Городище знаходиться за 1,0 км на південь від с. Бучак та 1,0 км на захід від берега Дніпра. Охоплена валом пам'ятка (площею 24,8 га) займає частину плато та схилу в бік Дніпра (ур. Московські Гори) з висотними відмітками 210—230 м над рівнем моря.

У більшій частині городища, під валами, на рівні давнього горизонту простежені спалені дерев'яні конструкції, а над ними — шар обпаленого суглинку, що фіксується майже на всю ширину валу. Заслуговує на увагу той факт, що з західної сторони городища, ближче до верхньої частини пагорба, знаходиться давній в'їзд у нього. Тут, як і на Глибокій Пристані, були простежені залишки втрамбованої дороги шириною до 2 м та залишки шести опорних стовпів по краях в'їзду (Шевченко 1993, с. 135). Серед решток кераміки першорядне місце займає антична кераміка, її відсоток сягає полови-

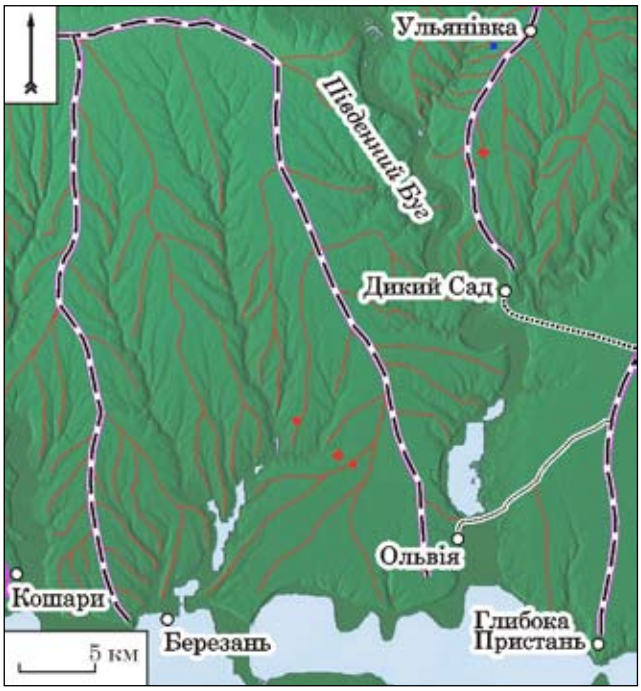

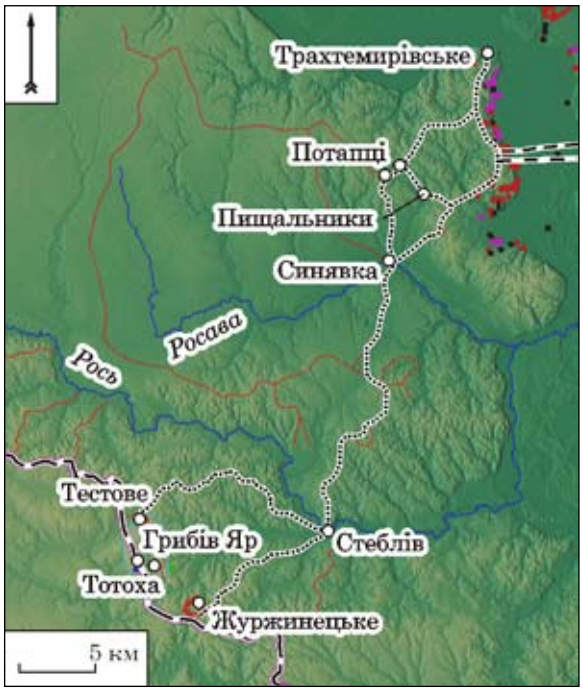

Рис. 4. Вододіли та ймовірні стародавні шляхи Нижнього Побужжя

Рис. 5. Реконструкція суходільного шляху, ділянка між регіонами Журжинецького і Трахтемирівського городищ

ни від загальної кількості. Привертають увагу залишки хіоських амфор із опуклим горлом і широка палітра тарного посуду з Гераклеї Понтійської, Фасосу, Лесбосу, Самосу. Поміж знахідок чернолакової кераміки варті уваги два скіфоси, дно одного з яких прикрашає солярний знак, нанесений червоним лаком, і продряпане граффіто з літерою «*каппа*».

Городища Віха та Лисуха належали місцевому лісостеповому населенню скіфського часу. А з огляду на значну частку античної кераміки в матеріальному комплексі, припустимо, що городище мало пряме суходільне сполучення з Ольвією або її морським терміналом Глибокою Пристанню. Це засвідчують і знахідки монет цього міста на найближчих пам'ятках регіону. З огляду на наявність великої кількості амфорної тари на городищі Віха, вважаємо за потрібне наголосити, що ділянка шляху від цієї пам'ятки до Журжинецького городища та комплексу давніх структур біля с. Медвин потребують прискіпливої розвідки *de visu*.

Висновки. З огляду на вищевикладене вважаємо, що деякі напрями транспортних комунікацій Північного Причорномор'я склались ще за часів доби ранньої бронзи. Потреба доставки різноманітних товарів у глибину степу та лісостепу підштовхнула керманичів давніх караванів використовувати степові вододіли, маршрути по яких проклали їхні попередники. Ці варіанти були звичайно значно дорожчі та витратніші за використання річкових маршрутів. Але рух водою був обмежений наявністю порогів і мілин на трьох ключових річках Північного-західного Причорномор'я. Сухопутні ж комунікації були оптимальними через відсутність різких коливань ландшафту, що гарантувало відносно безпечний рух довгим шляхом із нелегким вантажем.

Купці з античних міст та емпоріїв Північно-західного узбережжя Чорного моря використовували маршрути, прокладені попередниками. Прикладом тому слугує шлях від Нижнього Побужжя до басейну Тясмина, на якому городища Чорноліської культури в просторі утворюють ланцюг, витягнутий у субмеридіональному напрямі. Тобто один із найдавніших шляхів, який поєднував північне узбережжя Чорного моря з поселенськими структурами в смузі Середнього Подніпров'я почали активно використовувати ще в докіммерійські часи (як шлях поставок солі з узбережжя), а потужний потік товарів в обох напрямах був пов'язаний уже з античністю. В ранні часи крайніми пунктами в цій транспортній системі були передскіфські городища — Дикий Сад і Суботівське. У період панування скіфів у степах Причорномор'я цей шлях, вже під контролем цих номадів, продовжували активно використовувати як греки так і мешканці поселенських структур Лісостепу. З часом кінцеві торгівельні термінали змінились, а траса руху торгівельних караванів залишилась. Купці з Ольвії та гаваней північного узбережжя Чорного моря користувались східним краєм басейну Південного Бугу як надійним шляхом до укріплених поселенських структур лісостепового Правобережжя, серед них кущ городищ навколо Пастирського, Мотронинське

та поселенські структури південної периферії Трахтемирівського городища.

Як місце потенційного порту Ольвії з достатньою глибиною, ми розглядаємо гавань малодослідженого античного городища Глибока Пристань — можливе місце розвантаження морських суден зі значною осадкою. З цієї гавані відкривався зручний, позбавлений різких спусків і підйомів шлях до городищ Лісостепу, що в основній своїй частині базувався на використанні найдавнішої транспортної магістралі Скіфії.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к XV т. «Древности» Москва: М. Г. Волчанинов.

Белецкий, А. А. 1975. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 92-117.

Бессонова, С. С., Скорый С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАН України.

Бессонова, С. С., Романюк, В. В. 2004. Поселення скіфського часу на території м. Тараща. *Археологія*, 2, с. 90-102.

Бокий, Н. М. 1974. Скифский курган у с. Медерово. *Советская археология*, 4, с. 262-271.

Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения Кировоградщины. *Советская археология*, 1, с. 173-183.

Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь из Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье. *Советская археология*, 1, с 121-130.

Болтрик, Ю. В. 2022. Лита Могила. Хто влаштував найбільше поховальне вогнище? В: Гершкович, Я. П., Гречко Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 161-172.

Болтрик, Ю., Ігначак, М., Ліфантій, О., Шелехань, О. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 222-245.

Болтрик, Ю., Шелехань, О., Собчук В. 2020. Дослідження залишків Литої Могили. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 120-123.

Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2021. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 199-214.

Болтрик, Ю., Очеретний, С. 2023. Залишки поселенських структур південної периферії Трахтемирівської агломерації (погляд із зони робіт Канівської експедиції ДП ОАС України). *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 304-313.

Брашинский, И. Б. 1984. Торговля. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 174-186.

Буйских, С.Б. 2006. Граффити VI—III вв. до н. э. на серой керамике из Нижнего Побужья. В: Кушнир, В. Г. (ред.). *Древнее Причерноморье: Сборник статей к 85-летию проф. П. О. Карышковского*. Одесса, с. 26-30.

Буйских, С. Б., Островерхов, А. С. 1994. Кабаний клык с зооморфным изображением из Глубокой Пристани. В: Тощев Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, с. 34-38.

Былкова, В. П., Буйських, С. Б. 1993. Раскопки Глубокой Пристани. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 15-16.

Ганіна, О. Д. 1970. *Античні бронзи з Піщаного*. Київ: Мистецтво.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Горбенко, К. 2007. Городище «Дикий сад» у XIII—IX ст. до н. е. *Емінак*, 1, с. 7-14.

Иванова, С. В. 2014. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим и историческим данным. *Археологія і давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкцій, с. 7-17.

Каряка, О. В. 2015. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. *Археологія і давня історія України*, 4 (17): Археологія і простір, с. 140-147.

Каряка, О. В. 2021. Давні шляхи біля Давидового Броду на Інгульці. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 169-184.

Ковпаненко, Г. Т. 1972. *Отчет об археологической разведке в окрестностях с. Медвин Богуславского района Киевской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/30.

Козир, І. А., Панченко К. І., Чорний О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2 (37), с. 300-314.

Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвії в V—IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.

Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.). Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности*. Санкт-Петербург: Петербугское Востоковедение.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. В: Русяева, А. С. (ред.). *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Лисецкий, Ф. Н. 1994. Система античного землеустройства в Нижнем Побужье. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье*. Одесса, с. 237-242.

Лисецкий, Ф. Н., Семенюк, А. П., Якущенко, Д. Г. 2013: Перспективы моделирования динамики хозяйственного освоения прибрежных зон Северного Причерноморья в позднем голоцене. В: Топчієв, О. Г. (ред.). *Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*. Херсон: Вишемирский, с. 110-118.

Максимович, Н. И. 1901. *Днепр и его бассейн*. 2: Приложение к сочинению. Киев: С. В. Кульженко.

Мозолевський, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-138.

Надписи… 1968. *Надписи Ольвии: 1917—1965*. Составители Т. Н. Книпович, Е. И. Леви. Ленинград: Наука.

Островерхов, А. С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии. В: Мезенцева Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.

Ольховский, В. С. 2005. *Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа*. Москва: Наука.

Отрощенко, В. В. 2008. Укріплене поселення «Дикий Сад» в системі пам'яток білозерської культури. *Емінак*, 1—4, с. 5-10.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Русяева, А. С. 2004. Святилище Деметры на мысу Гипполая. *Боспорские исследования*, V, с. 109-126.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную епоху*. Киев: Стилос.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-136.

Тереножкін, О. І. 1978: Кіммерійські стели. *Археологія*, 27, с. 12-22.

Трейстер, М. Ю. 2010. Импортная металлическая посуда в Скифии. Атрибуции и интерпретация исторического контекста. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1 (27), с. 217-251.

Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Чистов, Д. Е., Ильина, Ю. И. 2017. Исследования экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань в 2015 году. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 41, с. 177-216.

Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Токарчик Т. 2022. Городище у Хотинці в дотеперішніх дослідженнях. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 105-114.

Шевченко, Н. П. 1993. Дослідження археологічних пам'яток на Канівщині. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 134-136.

Шевченко, Н. П. 1994. Античные влияния в Поросье в скифское время (по материалам раскопок городища Виха). В: *Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии*. Парутино; Николаев, с. 138-140.

Шилик, К. К. 1975. К палеогеографии Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 51-91.

Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University.

Garrett, S. 1994. *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Inndbrucker Beitrage zur Kulterwissenschaft, 92. Innsbruck: Universität Innsbruck.

Hagberg, U. E. 1987. The Scandinavian Votive Deposits of Weapons and Jewellery in the Roman Iron Age and Migration Period. In: Linders, T., Nordquist, G. (eds.). *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, p. 77-81.

Hansen, U. L. 2003. 150 Years of Weapon-Offering Finds — Research and Interpretations. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 84-89.

Jørgensen, L. 2001. The «Warriors, Soldiers and Conscripts» of the Anthropology in the Late Roman and Migration Period Archaeology. In: Storgaard, B. (ed.). *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10—11 December 1999*. Copenhagen: The National Museum, p. 9-19.

Jørgensen, L. 2003. The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 12-17.

Karjaka, O. V. 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde, P., Petersen, J. H. (eds.). *Meeting of cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies, 8. Aarhus: Aarhus University, p. 179-190.

Kaul, F. (ed.). 1991. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam: Najade.

Kaul, F., Martens, J. 1995. *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia.* Gundestrup and the Cimbri, Acta Archaeologica, 66. København: Munksgaard.

Kozlovskaya, V. 2008. The Harbour of Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 1—2, p. 25-65.

Klindt-Jensen, O. 1968. *The Gundestrup Bowl — a reassessment*. Antiquity, 33. Cambridge: Cambridge University.

Matthews, S. 2008. Other than Bronze: Substance and Incorporation in Danish Bronze Age Hoards. In: Hamou, C., Cuilliec, B. (eds.). *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Oxford: Archaeopress, p. 103-120.

Olmsted, G. S. 1976. The Gundestrup version of Tбin By Cuailnge. *Antiquity*, 50, p. 95-103.

Salo, U. 2018. *The Gundestrup Cauldron: Cultural-Historical and Social-Historical Perspectives*. JIES Monograph, 63. Washington: Institute for the Study of Man.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kyivskoi gubernii*. Prilozhenie k XV t. «Drevnosti» Moscow: M. G. Volchaninov.

Beletskii, A. A. 1975. Grecheskie nadpisi Olvii iz raskopok 1950—1967 gg., khraniashchiesia v Kyive. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 92-117.

Bessonova, S. S., Skoryi S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kyiv; Krakov: IA NAN Ukrainy.

Bessonova, S. S., Romaniuk, V. V. 2004. Poselennia skifskoho chasu na terytorii m. Tarashcha. *Arkheolohiia*, 2, s. 90-102.

Bokii, N. M. 1974. Skifskii kurgan u s. Mederovo. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 262-271.

Bokii, N. M., Gorbul, G. P., Otroshchenko, V. V. 1991. Kimmeriiskie zakhoroneniia Kirovogradshchiny. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 173-183.

Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put iz Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe pravoberezhe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s 121-130.

Boltryk, Yu. V. 2022. Lyta Mohyla. Khto vlashtuvav naibilshe pokhovalne vohnyshche? In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko D. S. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 161-172.

Boltryk, Yu., Ihnachak, M., Lifantii, O., Shelekhan, O. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyshcha. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 222-245.

Boltryk, Yu., Shelekhan, O., Sobchuk V. 2020. Doslidzhennia zalyshkiv Lytoi Mohyly. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 120-123.

Boltryk, Yu. V., Kariaka, O. V. 2021. Slidy starodavnikh shliakhiv stepovoi Tavrii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 199-214.

Boltryk, Yu., Ocheretnyi, S. 2023. Zalyshky poselenskykh struktur pivdennoi peryferii Trakhtemyrivskoi ahlomeratsii (pohliad iz zony robit Kanivskoi ekspedytsii DP OAS Ukrainy). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2022 r.*, s. 304-313.

Brashinskii, I. B. 1984. Torgovlia. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moscow: Nauka, s. 174-186.

Bujskih, S.B. 2006. Graffiti VI—III vv. do n. e. na seroj keramike iz Nizhnego Pobuzhya. In: Kushnir, V. G. (ed.). *Drevnee Prichernomore: Sb. statej k 85-letiyu prof. P. O. Karyshkovskogo*. Odessa, s. 26-30.

Buiskikh, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1994. Kabanii klyk s zoomorfnym izobrazheniem iz Glubokoi Pristani. In: Toshchev G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe, s. 34-38.

Bylkova, V. P., Buiskikh, S. B. 1993. Raskopki Glubokoi Pristani. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 15-16.

Hanina, O. D. 1970. *Antychni bronzy z Pishchanoho*. Kyiv: Mystetstvo.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Horbenko, K. 2007. Horodyshche «Dykyi sad» u XIII—IX st. do n. e. *Eminak*, 1, s. 7-14.

Ivanova, S. V. 2014. Dobycha soli v Severnom Prichernomore i Krymu (po arkheologicheskim i istoricheskim dannym. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii, s. 7-17.

Kariaka, O. V. 2015. Systema rozmezhuvannia silskoi terytorii Olvii Pontiiskoi za danymy dystantsiinoho zonduvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17): Arkheolohiia i prostir, s. 140-147.

Kariaka, O. V. 2021. Davni shliakhy bilia Davydovoho Brodu na Inhultsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 169-184.

Kovpanenko, G. T. 1972. *Otchet ob arkheologicheskoi razvedke v okrestnostiakh s. Medvin Boguslavskogo raiona Kyivskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/30.

Kozyr, I. A., Panchenko K. I., Chornyi O. V. 2019. Vasynskyi kurhan serednoskifskoho chasu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (37), s. 300-314.

Kozub, Yu. Y. 1974. *Nekropol Olvii v V—IV st. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii. Iskusstvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuiu epokhu (VII—IV vv. do n. e.). Problemy stilia i etnokulturnoi prinadlezhnosti*. Sankt-Peterburg: Peterbugskoe Vostokovedenie.

Kryzhitskii, S. D., Buiskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. In: Rusiaeva, A. S. (ed.). *Antichnye poseleniia Nizhnego Pobuzhia (arkheologicheskaia karta)*. Kyiv: Naukova dumka.

Lisetskii, F. N. 1994. Sistema antichnogo zemleustroistva v Nizhnem Pobuzhe. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Drevnee Prichernomore*. Odessa, s. 237-242.

Lisetskii, F. N., Semeniuk, A. P., Iakushchenko, D. G. 2013: Perspektivy modelirovaniia dinamiki khoziaistvennogo osvoeniia pribrezhnykh zon Severnogo Prichernomoria v pozdnem golotsene. In: Topchiiev, O. H. (ed.). *Rehionalni problemy Ukrainy: Heohrafichnyi analiz ta poshuk shliakhiv vyrishennia*. Kherson: Vyshemyrskyi, s. 110-118.

Maksimovich, N. I. 1901. *Dnepr i ego bassein*. 2: Prilozhenie k sochineniiu. Kyiv: S. V. Kulzhenko.

Mozolevskyi, B. M. 1990. Kurhany vyshchoi skifskoi znati i problema politychnoho ustroiu Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 122-138.

Nadpisi… 1968. *Nadpisi Olvii: 1917—1965*. Sostaviteli T. N. Knipovich, E. I. Levi. Leningrad: Nauka.

Ostroverkhov, A. S. 1981. Olviia i torgovye puti Skifii. In: Mezentseva G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 84-94.

Olkhovskii, V. S. 2005. *Monumentalnaia skulptura naseleniia zapadnoi chasti evraziiskikh stepei epokhi rannego zheleza*. Moscow: Nauka.

Otroshchenko, V. V. 2008. Ukriplene poselennia «Dykyi Sad» v systemi pam'iatok bilozerskoi kultury. *Eminak*, 1—4, s. 5-10.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.

Rusiaeva, A. S. 2004. Sviatilishche Demetry na mysu Gippolaia. *Bosporskie issledovaniia*, V, s. 109-126.

Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Stilos.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-136.

Terenozhkin, O. I. 1978: Kimmeriiski stely. *Arkheolohiia*, 27, s. 12-22.

Treister, M. Iu. 2010. Importnaia metallicheskaia posuda v Skifii. Atributsii i interpretatsiia istoricheskogo konteksta. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 1 (27), s. 217-251.

Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasovoi Lesostepi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chistov, D. E., Ilina, Iu. I. 2017. Issledovaniia ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha na ostrove Berezan v 2015 godu. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 41, s. 177-216.

Chopek, S., Trybala-Zavisliak, K., Tokarchyk T. 2022. Horodyshche u Khotyntsi v doteperishnikh doslidzhenniakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 105-114.

Shevchenko, N. P. 1993. Doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok na Kanivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 134-136.

Shevchenko, N. P. 1994. Antichnye vliianiia v Porose v skifskoe vremia (po materialam raskopok gorodishcha Vikha). In: *Olviia — 200. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi dvukhsotletiiu arkheologicheskogo otkrytiia Olvii*. Parutino; Nikolaev, s. 138-140.

Shilik, K. K. 1975. K paleogeografii Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 51-91.

Bradley, R. 1990. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge: Cambridge University.

Garrett, S. 1994. *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*, Inndbrucker Beitrage zur Kulterwissenschaft, 92. Innsbruck: Universität Innsbruck.

Hagberg, U. E. 1987. The Scandinavian Votive Deposits of Weapons and Jewellery in the Roman Iron Age and Migration Period. In: Linders, T., Nordquist, G. (eds.). *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, p. 77-81.

Hansen, U. L. 2003. 150 Years of Weapon-Offering Finds — Research and Interpretations. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 84-89.

Jørgensen, L. 2001. The «Warriors, Soldiers and Conscripts» of the Anthropology in the Late Roman and Migration Period Archaeology. In: Storgaard, B. (ed.). *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10—11 December 1999*. Copenhagen: The National Museum, p. 9-19.

Jørgensen, L. 2003. The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire. In: Jørgensen, L., Storgaard, B., Thomsen, L. G. (eds.). *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen: Nationalmuseet, p. 12-17.

Karjaka, O. V. 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde, P., Petersen, J. H. (eds.). *Meeting of cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*. Black Sea Studies, 8. Aarhus: Aarhus University, p. 179-190.

Kaul, F. (ed.). 1991. *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron*. Amsterdam: Najade.

Kaul, F., Martens, J. 1995. *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia*. Gundestrup and the Cimbri, Acta Archaeologica, 66. København: Munksgaard.

Kozlovskaya, V. 2008. The Harbour of Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14, 1—2, p. 25-65.

Klindt-Jensen, O. 1968. *The Gundestrup Bowl — a reassessment*. Antiquity, 33. Cambridge: Cambridge University.

Matthews, S. 2008. Other than Bronze: Substance and Incorporation in Danish Bronze Age Hoards. In: Hamou, C., Cuilliec, B. (eds.). *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Oxford: Archaeopress, p. 103-120.

Olmsted, G. S. 1976. The Gundestrup version of Tбin By Cuailnge. *Antiquity*, 50, p. 95-103.

Salo, U. 2018. *The Gundestrup Cauldron: Cultural-Historical and Social-Historical Perspectives*. JIES Monograph, 63. Washington: Institute for the Study of Man.

Yu. V. Boltryk, O. V. Kariaka

THE OLDEST TRANSPORT ARTERY OF SCYTHIA (Lower Hypanis — middle course of Borysthenes Track)

The article examines the connection between the archaeological sites of the pre-Scythian and Scythian times

and the key watersheds of Right Bank Ukraine, as routes of potential overland communications that used to move goods in ancient times. One of the impetuses for turning to this topic was the discovery of four archaic amphorae (one whole from Klazomenai, others from Lesbos) at the recently discovered Khotynets hillfort in Poland, which is located in the extreme west of the country of the Early Iron Age hillforts of southern Eastern Europe. These finds of amphora containers in the area of Vyshnia and San valleys convincingly testify that trade caravans could reach this distant region from the Black Sea coast using only the land route. For its time, land communications were optimal, as they provided relatively reliable movement with a heavy load, along a path practically devoid of sharp descents and ascents.

Key attention in the article is given to one of the most ancient routes that connected the northern coast of the Black Sea with settlement structures in the Middle Dnieper region. The extreme points in this transport system were pre-Scythian hillforts — Dykii Sad located at the confluence of the Ingul and Southern Bug rivers and its potential northern partner Subotivske in the Tiasmin basin. During the Scythian rule in the Black Sea steppes, this route continued to be actively used. However, over time, the final trade terminals changed, and the route of trade caravans remained. Merchants from Olbia and the harbors of the northern coast of the Black Sea used the eastern edge of the Southern Bug basin as a reliable route to the fortified settlement structures of the forest-steppe Right Bank, among them Matronynske and the Trakhtemyrivske hillforts.

Given the shallow depths near the coast of Olbia, the authors consider the harbour of the little-explored ancient hillfort of Hlyboka Prystan as a likely place for unloading sea vessels with a deep draft. From this harbour opened a convenient way to the hillforts of the Forest Steppe, just using the oldest transport artery of Scythia.

Keywords: Middle Podniprovia, Dykii Sad, Subotivske hillfort, Olbia, harbour Hlyboka Prystan, trade caravans, Cimmerian steles.

Одержано 15.06.2023

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7816-4502,
e-mail: boltryk@ukr.net.

КАРЯКА Олександр Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KARIAKA Oleksandr, Ph. D. (History), research worker, the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3066-3641,
e-mail: akarjaka@ukr.net.

УДК [904.3:904.5](574.3)"638"
DOI: 10.37445/adiu.2023.02.15

А. З. Бейсенов, О. В. Панічкін

ТАСМОЛИНСЬКА КУЛЬТУРА: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДУ ФАРБ НА ПРЕДМЕТАХ ІЗ КУРГАНІВ

У сучасному дослідженні проблем тасмолинської культури поселенські матеріали дали змогу розпочати розробку аспектів господарської діяльності населення. Робота з матеріалами з поселень засвідчила необхідність нового підходу і щодо знахідок із курганів. Зокрема предметів супровідного інвентарю, в яких збереглись залишки фарби. Раніше питання використання фарб у середовищі тасмолинського населення не були предметом спеціальних досліджень. В останнє десятиліття у трьох курганах на території Карагандинської області було знайдено кістяні шпильки, футляр і кам'яний жертовник, на яких виявлено залишки фарби червоного, жовто-червоного та зеленого кольорів. Згідно з результатами нещодавно виконаного хімічного (елементного) аналізу, ці фарби отримані з сульфіду ртуті або кіноварі, а також вохри і малахіту. Кургани належать до ранньосакського періоду й датовані в рамках VII—VI ст. до н. е.

***Ключові слова**: Центральний Казахстан, сакська епоха, тасмолинська культура, залишки фарби на предметах із поховань, хімічний аналіз, кіновар, вохра, малахіт.*

У цій статті викладено результати вивчення фарб, що збереглись на предметах із могильників Байке 2 та Кизилту 3 в Центральному Казахстані (рис. 1).

Багато аспектів використання фарб населенням ранньої залізної доби є малодослідженим напрямом у сучасній археології Євразії. У Казахстані такі дослідження лише починаються. Сказане повною мірою стосується пам'яток тасмолинської культури (Бейсенов 2018). У сучасній розробці цієї культури інтерес до таких аспектів і напрямів як вивчення залізних предметів, складу фарб, археозоологія та археоботаніка, трасологія, був обумовлений відкриттям поселень (Бейсенов 2022). На перший погляд визначення складу фарби здається не надто важливим аспектом, проте він стосується не лише естетичних і мистецьких поглядів давніх людей, а й усієї господарської діяльності, ширшої за соціально-економічний устрій суспільства.

Рис. 1. Карта розташування могильників Кизилту 3 та Байке 2

Українські археологи, які розпочали дослідження городищ і поселень Північного Причорномор'я багато десятиліть тому, мають доступ до найбагатших матеріалів, які є цінним археологічним джерелом. Цього не можна сказати щодо регіонів, що лежать на схід від Скіфії. Особливо якщо зважити на той факт,

© А. З. БЕЙСЕНОВ, О. В. ПАНІЧКІН, 2023

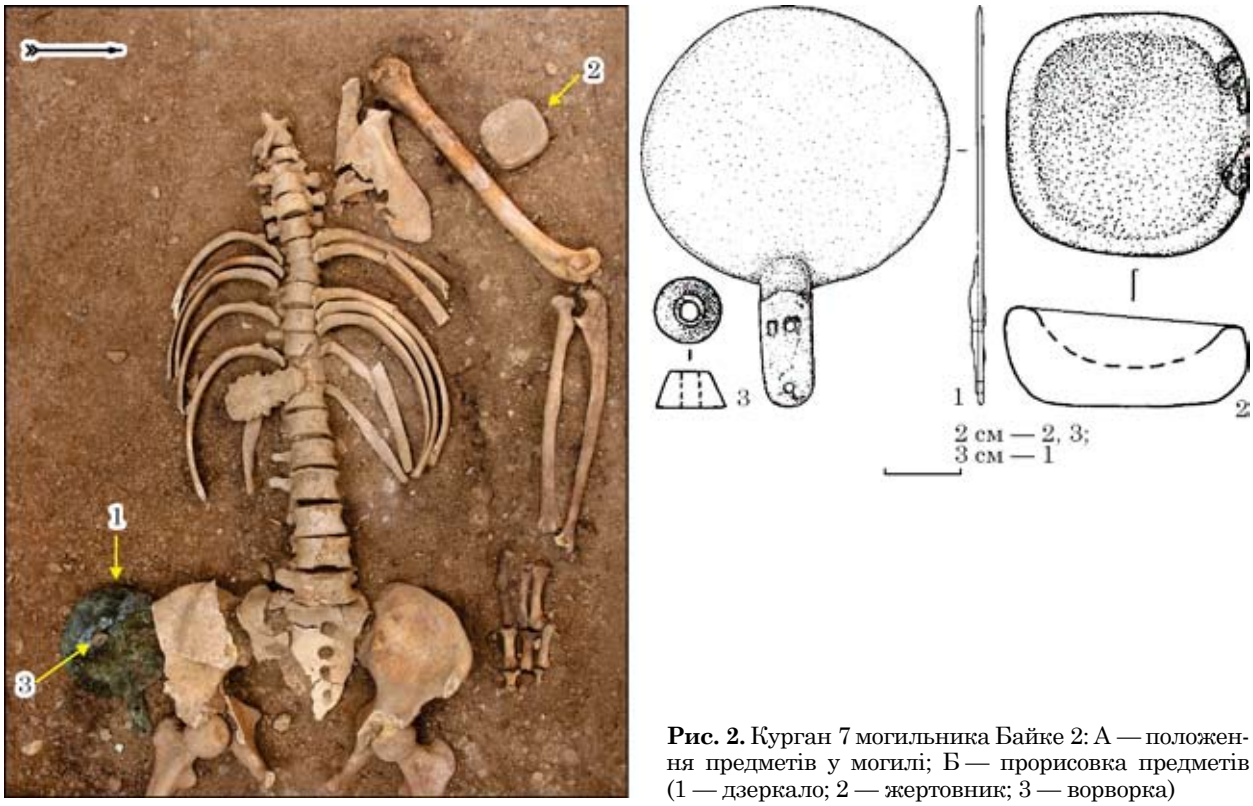

Рис. 2. Курган 7 могильника Байке 2: А — положення предметів у могилі; Б — прорисовка предметів (1 — дзеркало; 2 — жертовник; 3 — ворворка)

що і науковий зміст, і цінність поселенського матеріалу стають очевидними лише після тривалого їх вивчення та осмислення.

Не зайве сказати, що необхідність нового підходу до курганних знахідок стала очевидною в ході трасологічного дослідження знарядь із поселень тасмолинської культури (Бейсенов, Горащук, Дуйсенбай 2021; Бейсенов, Горащук 2022), коли були виявлені плями залізної окалини на кам'яних ковальських молотах, сліди фарби на ступці-«фарботерці». Першовідкривач тасмолинської культури М. К. Кадирбаєв (Кадырбаев 1966) працював в умовах повної відсутності поселенських матеріалів. Проте на матеріалах із курганів він зробив важливі спостереження щодо господарської діяльності племен тасмолинської культури. Як було зазначено в публікаціях (Бейсенов, Шевнина 2022), М. К. Кадирбаєв у своїх спостереженнях щодо тасмолинської культури ще десятиліття тому значною мірою передбачив основні відкриття сучасності.

Два предмети, кістяні шпильки й футляр, знайдені 2015 р. у курганах 3 і 7 могильника Байке 2, на території Каркаралінського р-ну Карагандинської обл. Третій предмет, кам'яний жертовник, походить із кургану 4 могильника Кизилту 3 у цьому ж районі, дослідженому 2013 р.

Археологічні відомості щодо пам'яток. Могильник Байке 2 відкрив А. З. Бейсенов 2004 р. До складу могильника входять 13 курганних споруд, серед яких два об'єкти належать до категорії комплексів з «вусами», а також вісім ритуальних кілець діаметром 2,5—3 м. На території могильника знаходяться два мазари і понад 50 невеликих кам'яних могил казахського часу. Для цих поховань каміння взяте з курганів, унаслідок чого всі насипи мають явні сліди інтенсивної вибірки, в обох комплексах кам'яні гряди-«вуса» сильно зруйновані.

Кістяна шпилька. Курган 3, звідки походить предмет, знаходиться в південній частині могильника (план пам'ятки див.: Бейсенов, Дуйсенбай 2015, рис. 1). У комплексі є два насипи, основний і малий, або західний і східний, а також дві кам'яні гряди, що збереглися лише на довжину 20—30 м. Західний насип, курган 3, діаметр — 8,5 м, висота, що зберіглась — 0,4 м. З південно-східної сторони знаходиться курган 3а, діаметр — 3,5, висота близько 0,5 м, від якого дві гряди відходять на південний схід. Під малим насипом (курган 3а) сліди могильної ями, якісь знахідки були відсутні. У центральній частині кургану 3 виявлено надмогильну викладку з відносно великих каменів, розмірами 3,5 × 2,5 × 0,2 м, під якою була розкрита пограбована ґрунтова могила (2,2 × 1,4 м, глибина 1,7 м). На дні зберігся неповний скелет людини, орієнтований головою на захід — південь — захід. Зі скелетом знайдено кам'яний кайрак завдовжки 15,7 см (Бейсенов, Дуйсенбай 2015, рис. 2: 3), 28 пастових намистин. Кістяна шпилька знайдена в узголів'ї могили, на 15 см вище її дна, у заповненні.

Футляр із кістки. Курган 7 знаходиться у північній частині могильника. Комплекс, як і попередній, складається із двох насипів і за-

лишків двох кам'яних гряд. Основний насип кургану 7 займає західну позицію, параметри частини насипу, що зберіглась: діаметр — 12,5 м, висота — 0,35 м. Із південно-східної сторони його знаходиться малий насип, курган 7а, діаметром 3 м, висотою 0,2 м, від якого на південний схід відходять дві кам'яні гряди, що погано збереглись («вуса»). Північна гряда простежена на довжину 70 м, південна — 65 м. У кургані 7а знахідок не виявлено. У кургані 7 розкрито пограбоване поховання. На дні ґрунтової могили (розміри внизу: 2 × 1,2 м, глибина — 1,7 м) розчищено частину скелета людини, покладеного витягнуто на спину, головою на захід. Зі скелетом знайдено: плоский жертовник підквадратної форми (6,9 × 6,7 см, висота 4 см), виготовлений із пісковика, дзеркало з ручкою (діаметр 10 см, довжина ручки 5 см), дві пастові ворворки (одна ціла, друга у фрагментах) висотою близько 0,8 см і діаметром по низу та верху 1,7 і 0,9 см відповідно (рис. 2). Біля лівої кисті, на 0,2 м вище дна, знайдено кістяний футляр.

Кам'яний жертовник. Могильник Кизилту 3 відкрили 1976 р. співробітники археологічної експедиції Карагандинського державного університету О. Д. Таїров, А. А. Ткачов, Л. Кривоногова. Археологічна експедиція Карагандинаського обласного історико-краєзнавчого музею (Д. Шашенов, Д. Жусупов) 2013 р. виконала розкопки курганів.

Курган 4 мав діаметр 12 м, висоту 0,4 м. На основі кам'яно-земляного насипу викладено крепиду з великого каміння, діаметр 10 м. У центрі підкурганного майданчика розчищено зруйновану надмогильну викладку підпрямокутних обрисів, орієнтовану по лінії захід — схід. Довжина конструкції близько 2,6 м, ширина 2 м, каміння укладено переважно у два шари загальною висотою 0,25 м. По краях і вище цієї конструкції лежить одноманітний шар із землі з камінням. Під кам'яною викладкою, в центрі, розкрито ґрунтову могилу розмірами 1,7 × 0,7 м, глибиною 1,3 м. Могила сильно пограбована. Окремі кістки людського скелета знаходились у заповненні та на дні ями. Судячи з кількох кісток ніг нижче колінного суглоба, що зберіг анатомічне становище, людина була покладена головою на захід, з незначним зміщенням на північ. У голові могили, на дні, лежав перевернутий кам'яний жертовник овальної форми, на чотирьох невисоких ніжках. На тильній стороні предмета, між ніжками, зафіксовано пляму червоного кольору, добре помітну неозброєним оком.

Параметри й конструктивні особливості всіх трьох курганів, включаючи орієнтування та інші дані могил, з яких походять аналізовані предмети, загалом схожі між собою. Верхній шар кам'яного насипу курганів 3 й 7 могильника Байке 2 обрано для будівельних потреб у новий час. Але і з урахуванням цієї обставини два цих кургани і курган із Кизилту є похованнями цілком пересічного населення. У будь-якому випадку, всі ці три кургани ми не зараховуємо до категорії пам'яток знаті. Тобто вони належать до категорії поховань пересічного населення тасмолинської археологічної культури Центрального Казахстану. Ми вважаємо, що у всіх трьох курганах досліджено жіночі поховання.

Кургани 3 і 7 могильника Байке 2 — добре відомі в Казахстані та Південному Зауралллі комплекси з «вусами». Зараз уже надходять відомості про відкриття таких комплексів і на інших територіях, у Криму, Кулунді, Сіньцзяні. Цим пам'яткам присвячено численні публікації археологів, де розглянуто питання семантики, типології, хронології. Ми не вважаємо за можливе дати тут навіть побіжний огляд основних та/або дискусійних проблем, що стосуються курганів з «вусами». Основну суть проблеми і бібліографію на цю тему читачі можуть знайти в попередніх роботах (Бейсенов 2020; Джумабекова, Базарбаева 2022).

Обидва кургани належать до типу 2, за класифікацією А. З. Бейсенова, розробленою лише для комплексів із «вусами» Центрального Казахстану. У цьому випадку комплекс складається з двох насипів, західного та східного. Західний, основний насип (основний курган) є поховальною спорудою тасмолинської культури, як і два кургани, розглянуті нижче. Східний насип, зазвичай значно меншого розміру, через що їх часто називають «малим курганом», не містить поховання людини, від нього відходять кам'яні гряди-«вуса». Малий курган із двома грядами тепер уже становлять ритуальну частину всього комплексу. Кістки тварин (кінські), що знаходяться під цим курганом, за радіовуглеродним аналізом мають дати гунської епохи.

Результати аналізів. 2023 року зразки фарби, взяті з поверхні трьох предметів, були піддані аналізу в Інституті металургії та збагачення (Алмати, Казахстан). Суть досліджень полягала у визначенні хімічного (елементного) складу фарб. Зразки речовини із усіх трьох предметів проналізовано за допомогою мікрозондового енергодисперсійного (EDS) та хвилеДисперсійного (WDS) методів. Ці роботи повністю були завершені у третій декаді травня 2023 р.

Кістяна шпилька (рис. 3: 1) завдовжки 22,5 см, зламана посередині стрижня. Огляд виробу показав, що фарбували в червоний колір лише його частину, а саме — бічний крилоподібний виступ і напівкулясте навершя. На бічному виступі фарба була нанесена на «прорізах», тобто у заглибленнях рельєфу. На опуклих зонах виступу слідів фарби не виявлено, як і на стрижні. Визначення складу фарби виконали на аналізаторі JEOL JXA-8230.

Для цього в межах двох зон (рис. 3: 2) було зафіксовано скупчення речовини зі збільшенням

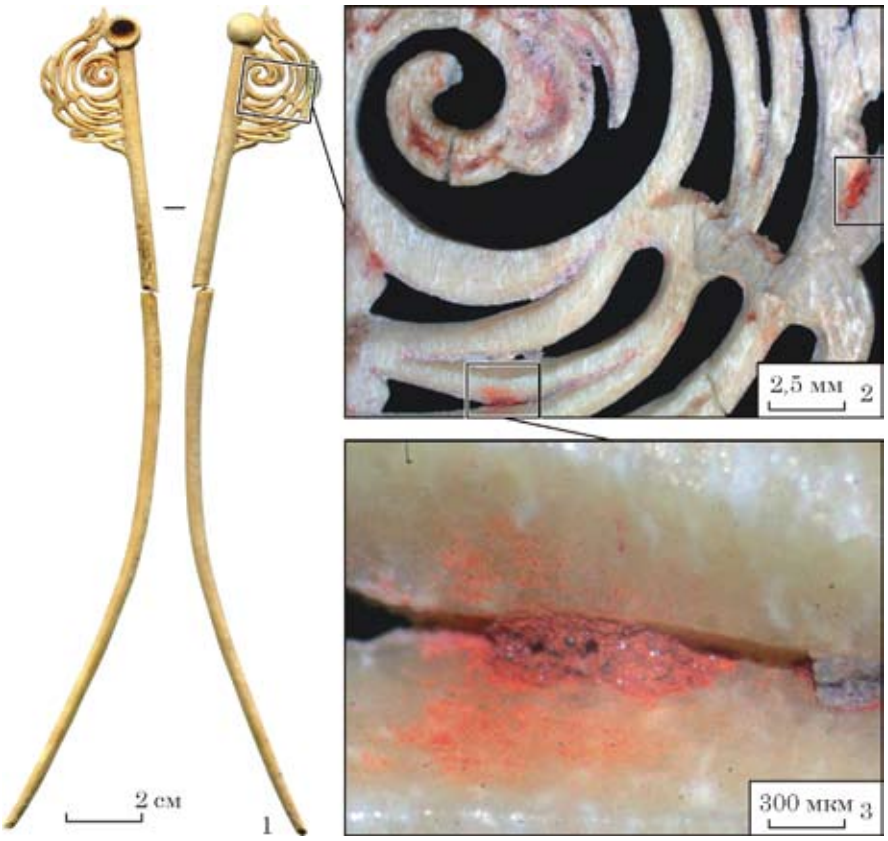

Рис. 3. Кістяна шпилька з кургану 7: 1 — загальний вигляд; 2 — сліди фарби на бічному виступі, зб. ×10, кружками позначені місця взяття проб; 3 — скупчення речовини,, зб. ×50

Таблиця 1. Склад фарби за результатами мікрозондового аналізу у точках (див. рис. 4)

Номер аналізу	Вміст, мас. %								
	O	Ca	Cu	Zn	Hg	Mg	Si	Ba	S
1	14,23	7,34	0,33	0,58	77,52	—	—	—	—
2	30,53	12,41	—	—	54,89	0,3	0,34	1,52	—
3	—	1,67	0,72	—	77,7	—	—	—	19,91
4	—	—	7,59	9,32	88,85	—	—	—	17,48
5	—	—	1,23	1,7	76,46	—	—	—	20,61

×20… ×50 (рис. 3: 3). Потім у межах цих двох зон було обрано п'ять точок відбору зразків, зафіксованих методом електронної мікроскопії зі збільшенням ×200… ×250 (рис. 4).

За результатами мікрозондового аналізу (табл. 1) встановлено, що основною сполукою, яка утворює фарбу червоного кольору, є сульфід ртуті. До складу фарби також входять домішки кальцію, кремнію, барію та магнію, що характерно для мінералу кіновар. Відсутність на поверхні деяких ділянок у складі фарби сірки та присутність кисню вказує на те, що під дією атмосфери з часом відбулось окиснення сульфіду ртуті із формуванням тонкого шару оксиду ртуті.

Шпильки для волосся, також звані булавками (Петренко 1978), заколками, проколками, широко відомі у пам'ятниках ранньої залізної доби степової Євразії. Виготовляли їх із кістки, рогу, металу. У Казахстані їх знаходять практично у всіх куточках поширення сакських культур, щонайменше відомі вони на пам'ятках усунів Жетису (Семиріччя).

Перші екземпляри кістяних шпильок Центрального Казахстану розглядав першовідкривач тасмолинської культури М. К. Кадирбаєв. Працюючи з кістяними й роговими предметами тасмолинські майстри використовували набір гострих різальних знарядь, потім поверхню виробів піддавали ретельному шліфуванню. Навершя кістяної шпильки з кургану 4 могильника Карамурун (рис. 5: 1), знайденої під час розкопок М. К. Кадирбаєва, «*було доповнено двома тонкими гравірованими лініями у вигляді стилізованих ока та дзьоба, заповнених потім вохрою*» (Кадырбаев 1966, с. 425).

Кістяна шпилька з кургану 1 могильника Шерубай, дослідженого А. З. Бейсеновим, була прикрашена навершям із золота (рис. 5: 2). Довжина виробу 16 см, товщина стрижня

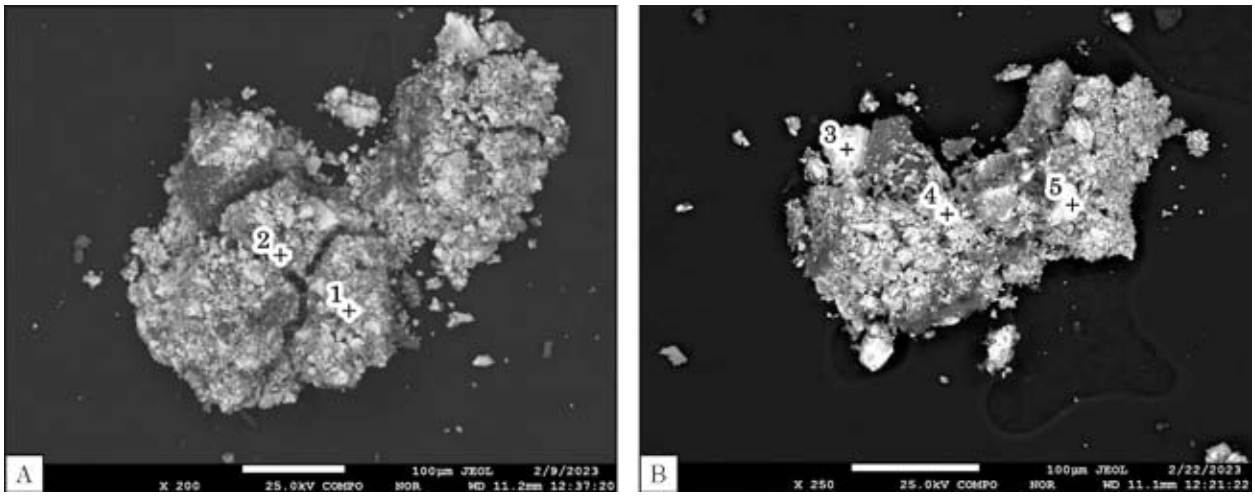

Рис. 4. Електронна мікроскопія залишків фарби, точки аналізування: А — зб. ×200; В — зб. ×250

Таблиця 2. Склад речовини за результатами мікрозондового аналізу у п'яти точках

Номер аналізу	Вміст, мас. %													
	O	Ca	Cu	C	Hg	K	Si	Al	P	Mg	Fe	Zn	Ag	Mo
1	4,26	0,46	71,01	24,26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	10,16	4,1	—	15,34	67,24	0,32	1,1	0,26	1,47	—	—	—	—	—
3	25,24	3,08	1,43	27,69	38,36	0,22	1,32	0,3	1,48	0,15	0,21	0,52	—	—
4	26,59	2,08	2,84	17,46	—	—	1,37	0,49	1,07	0,36	0,26	0,83	37,1	4,14

0,5 см. Золоте навершя навмисно зламане під час пограбування кургану. Цікаво, що грабіжники залишили шпильку в могилі, взявши лише верхню частину навершя. Залишається припустити, що верх навершя, мабуть, був доволі великим, вартим уваги людей, котрі потурбували древнє поховання задля вилучення коштовностей.

Нижня частина навершя, насадка довжиною 2,05 см, прикрашена трьома зонами трикутників із зерні, посаджених на гладку поверхню тонкої золотої трубочки. Ця пам'ятка належить до категорії елітних курганів тасмолинської культури. Курган діаметром 30 м, висотою 2,45 м пограбований, мабуть, кілька разів. У могилі, орієнтованій із заходу на схід, що має зі східного боку дромос довжиною 3,3 м і шириною 0,9 м, уціліли ще три золоті ажурні прикраси (рис. 6). Курган датований ранньосакським періодом, у межах VII—VI ст. до н. е.

Шпилька з Байке 2 має вигнуту донизу форму стрижня. Такий виріб з невеликим чашоподібним навершям і крилоподібним ажурним виступом збоку, знайдено вперше у Казахстані. Шпилька за формою близька до екземпляра з кургану Аржан 2 (рис. 5: 3), що належить алдибельській культурі Туви (Чугунов и др. 2017).

Кістяний футляр із зображенням фігур 16 тварин, виконаних у звіриному стилі (рис. 7). Він відпиляний із трубчастої кістки великої тварини, відкритий з обох боків. Мабуть, із одного боку, в основі, було прикріплене дно, з іншого — кришка. Розміри виробу: довжина — 8,3 см, розміри в основі — 4,8 × 3,9 см, у верхній частині — 4,3 × 3,2 см. Для кріплення дна та кришки з протилежних сторін по колу зроблено по два наскрізні отвори. Діаметр отворів у частині предмета, що розширюється, близько 2 мм; у звуженій, більший, — 3,5 мм. Товщина стінок футляра близько 2 мм. Поверхня футляра була пофарбована: більша частина предмета зеленого кольору, у заглибленнях — червоного. Поверхня виробу майстерно декорована багатофігурною композицією, що складається із зображень тварин, виконаних у техніці художнього різьблення по кістці.

Під час виконання аналізу на поверхнях, забарвлених у червоний та зелений кольори, було виділено дві зони (рис. 7: 1) для подальшого відбору проб. Надалі речовину відібрано у п'яти точках, результати наведено в табл. 2.

За результатами мікрозондового аналізу встановлено, що основною сполукою фарби червоного кольору є оксид ртуті. До складу фарби також входять домішки кальцію, кремнію, калію та магнію, що характерно для мінералу кіновар, що має червоний колір і широко використовується як пігмент у багатьох частинах світу. Відсутність у складі фарби сірки вказує на те, що під дією кисню атмосфери з часом відбулось окиснення сульфіду ртуті з формуванням оксиду ртуті.

Фарба зеленого кольору (табл. 2: 1) переважно складається з міді, кисню та вуглецю,

Рис. 5. Шпильки з кістки та золота, ранньосакська епоха: 1 — курган 4 могильники Карамурун 1; 2 — курган 1 могильника Шерубай; 3 — курган Аржан 2. 1, 2 — тасмолинська культура; 3 — алдибельська культура Туви (1 — фото О. В. Бєлялова; 2 — фото А. З. Бейсенова; 3 — Чугунов и др. 2017)

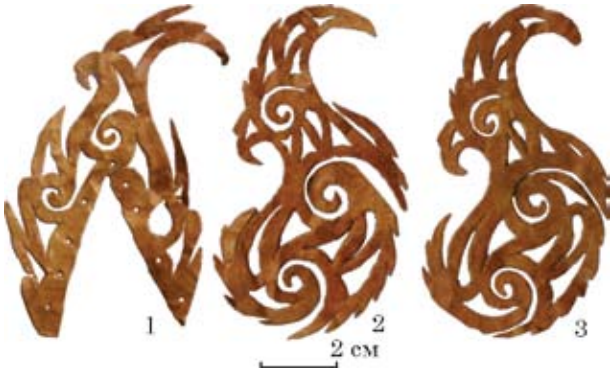

Рис. 6. Ажурні золоті прикраси з кургану 1 могильника Шерубай. Фото О. В. Бєлялова

містить домішку кальцію, що характерно для мінералу малахіт. У структурі фарби виявлено частинку з високим вмістом срібла (табл. 2: 4), кисню та молібдену, що характерно для мідно-порфірових руд Казахстану.

Різним аспектам звіриного стилю скіфо-сакської епохи присвячено велику кількість публікацій фахівців із різних куточків світу, представників різних наукових шкіл. Особливо варто згадати одну недавню капітальну працю — монографію А. Р. Канторовича (2022a; 2022b), на сторінках якої скрупульозно проаналізовано величезний матеріал щодо звіриного стилю Східної Європи. Для центральних (Казахстан) і східних районів степової Євразії такого узагальнення ще не зроблено.

Низку міркувань щодо особливостей композиції на футлярі з Байке 2, з урахуванням думок відомих фахівців Д. Г. Савинова, Ю. Б. Полідовича, Н. А. Боковенка та ін., вже наведено на сторінках попередніх публікацій (Бейсенов и др. 2017). У центрі сцени знаходиться зображення сайгака. Фігури трьох великих хижаків, що оточують травоїдного, підкреслюють, мабуть, ідею мук. Передбачається, що, маючи композицію та сюжет, сцена близька також і до «загадкових картинок» ранньосакської епохи. У матеріалах ранньосакської доби Казахстану інших подібних композицій поки немає.

У курганах Південного Уралу та Північного Казахстану виявлено залишки фарби, різних порошків, невеликі посудини з фарбою. Серед них відмічено кілька випадків знахідок кістяних трубочок, що містили порошки різних речовин, зокрема барвників (Таиров, Бушмакин 2001). Розглянутий нами предмет із Байке 2 не є «трубочкою». Вірогідніше це необхідний у жіночому побуті футляр для голок, щіточок для косметики та іншого приладдя.

Кам'яний жертовник овальної форми на чотирьох ніжках (рис. 7: 1). Розміри предмета: довжина 17,5 см, ширина 8,8 см, висота 5,8 см. Розміри заглиблення 15,3 × 7 см, його глибина 1,7 см, висота ніжок 1,7—2 см. На тильній стороні виробу між ніжками зберіглась пляма (рис. 7: 2) фарби жовто-червоного кольору, витягнутої, близької до овалу, форми.

За допомогою електронної мікроскопії було зроблено фото обраної площі (двох зон, рис. 7: 3) поширення речовини, а також двох місць точкового аналізу (рис. 7: 4).

За даними мікрозондового аналізу фарби на дні жертовника, до її складу входить залізо (35—44,6 мас. %) та кисень (43,6—48,6 мас. %), а також невеликі домішки Al, Si, P, S, K, Ca, Ti, Cu, Zn. Це вказує, що пігментом жовтого кольору слугував природний мінерал на основі заліза. Відомо, що як такий пігмент використовували жовту вохру — гідратований гідроксид заліза $FeO(OH) \times nH_2O$ або лимоніт. Вохра є високодисперсним порошком, що не потребує подрібнення. Для видалення великих частинок піску він може бути відмучений у воді й після сушіння відразу використаний як пігмент. Натомість лимоніт необхідно подрібнювати, Однак навіть після інтенсивного стирання розмір його частинок буде істотно більшим за частинки пігменту з вохри. Аналіз структури шару фарби свідчить, що розмір частинок пігменту становить 0,2—1,5 мкм. Отже, для отримання фарби використано пігмент, виділений із вохри.

Як і шпилька, розглянута вище, кам'яні жертовники або вівтарики, блюдця, також широко поширені на територіях вивчення сакських культур Казахстану, Південного Уралу, Алтаю. Серед численних публікацій, присвячених цим виробам, слід особливо відзначити роботи К. Г. Маргарян (2023), яка проаналізувала сотні екземплярів жертовників. Важливим доповненням не лише у систематизації

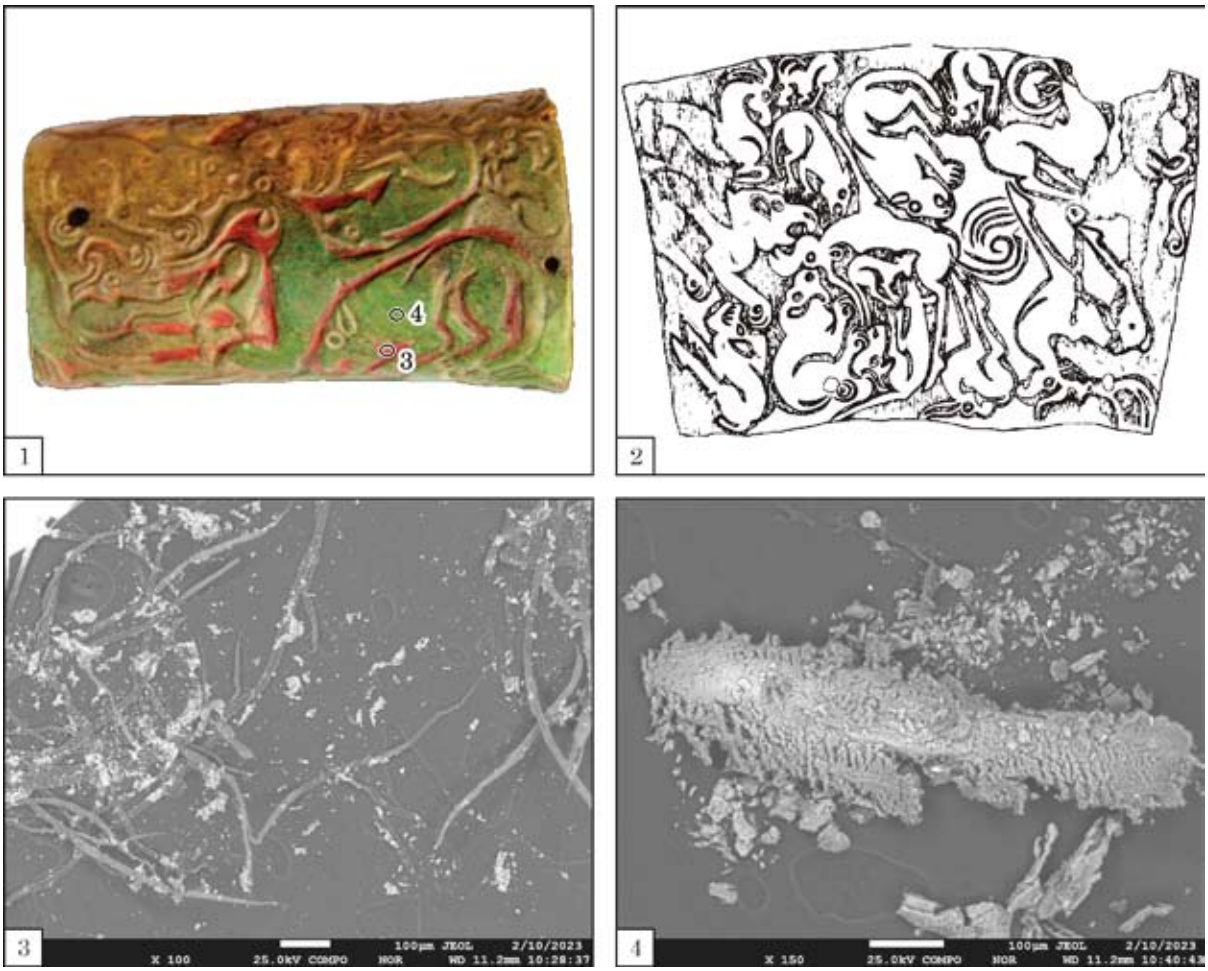

Рис. 7. Кістяний футляр: 1 — загальний вигляд, колами вказані очки опробування; 2 — розгортка, прорисовка; 3, 4 — електронна мікроскопія (3 — червона фарба, зб. ×100; 4 — зелена фарба, зб. ×150)

інформації стосовно жертовників, а й загалом в сучасному дослідженні давнини сакської епохи є робота, присвячена аналізу фарб, що збереглись на предметах (Маргарян, Юминов 2021; Margaryan, Yuminov 2022).

Інтерпретація. Предмети прикрас, туалету, деталі костюма та іншого приладдя жінок займають, як відомо, важливе місце у вивченні культур скіфського часу Північного Причорномор'я (Петренко 1978; Клочко 1982; 1986; 2018; Клочко, Гребенников 1982; Клочко и др. 1991; 2021; Прилипко, Болтрик 1991; Болтрик, Фиалко 2007; Фиалко 2001; Ліфантій 2018) і багатьох інших регіонів степової Євразії. Усі три предмети, розглянуті тут, входять до зазначеної категорії і датовані ранньосакським періодом. Знахідка бронзового дзеркала з боковою ручкою, знайденого, як і кістяний футляр, у кургані 7 могильника Байке 2, не суперечить цій даті (Бейсенов и др. 2017, с. 230). Загалом дата курганів 3 і 7 могильника Байке 2, кургану 4 могильника Кизилту 3 не виходить за межі періоду VII—VI ст. до н. е.

Застосування кіноварі у похоронному обряді давнього населення півдня Східної Європи підтверджується матеріалами з пам'яток майкопської культури Ставропілля, а також з інгульської катакомбної культури України. Лобова кістка «вождя» з поховання 18 кургану 1 могильника майкопської культури Мар'їнська 3 була пофарбована кіновар'ю. Глина, за допомогою якої було змодельовано обличчя померлого в кургані 7 могильника Заможне (Інгульська катакомбна культура, Україна), виявилась покритою сумішшю гематиту та кіноварі. Також традицію застосування у поховальному обряді кіноварі та взагалі поширення її в Європі пов'язують із міграцією найдавнішого населення з Близького Сходу, де вона відома ще з доби неоліту (Медникова 2015).

Факти застосування кіноварі у поховальному обряді та фарбуванні предметів супровідного інвентарю в культурах ранньої залізної доби нерівномірні в територіальному відношенні. Очевидно, справа полягає не так у нерівномірному поширенні цієї традиції, стільки у відсутності цілеспрямованих досліджень. Судячи з наявної літератури, більшість фактів застосування фарби з кіноварі належить до території Саяно-Алтаю, регіону, де вивчення елітних пам'яток сакської епохи провідними науковими установами СРСР має тривалу історію.

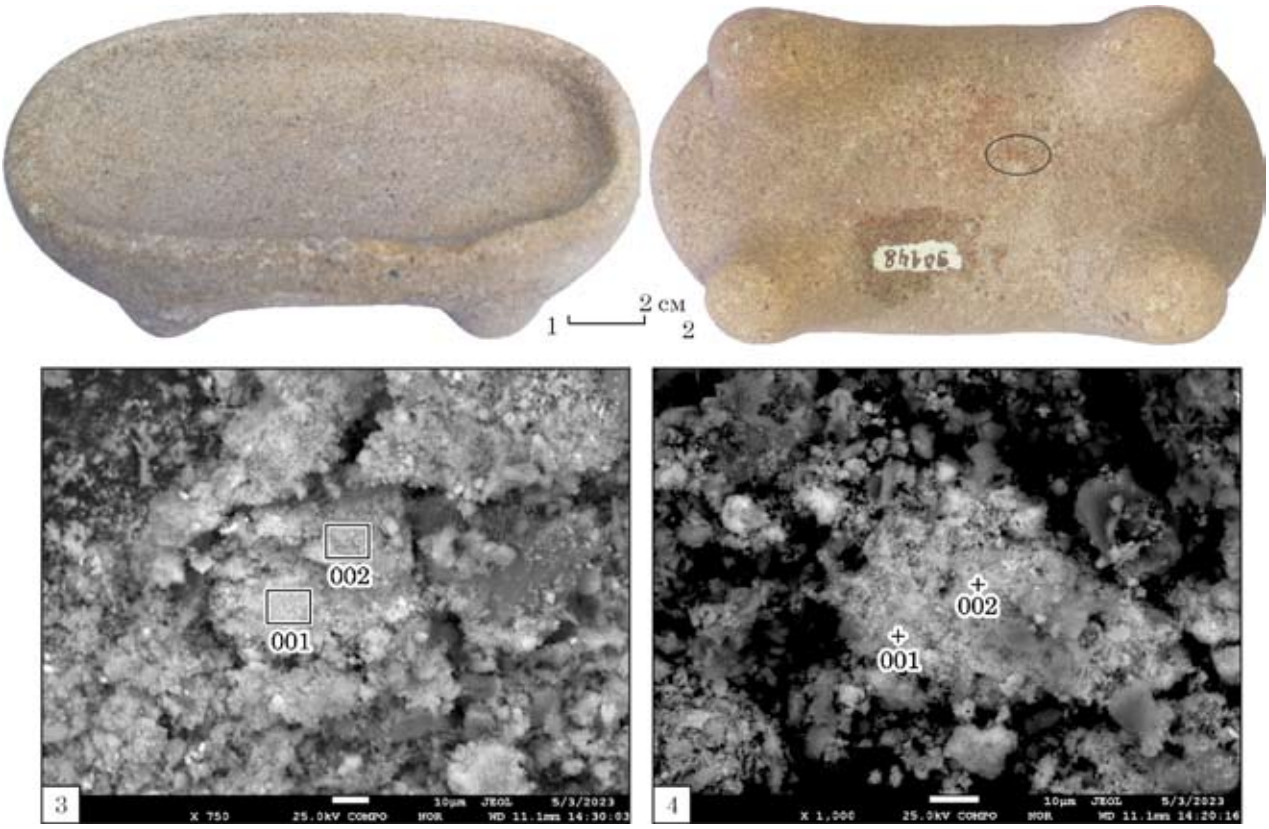

Рис. 8. Кам'яний жертовник із кургану 4 могильника Кизилту 3: 1 — загальний вигляд; 2 — тильна сторона, колом вказано місце відбору проби; 3, 4 — електронна мікроскопія з виділенням двох зон (3 — зб. ×750; 4 — зб. ×1000)

Таблиця 3. Склад фарби за результатами мікрозондового аналізу у точках, вказаних на рис. 7: 3, 4

Ділянка	Вміст, мас. %										
	O	Fe	Al	Si	P	S	K	Ca	Ti	Cu	Zn
Зона 001	43,56	44,66	1,06	2,43	0,76	1,22	0,98	0,54	2,95	1,2	0,65
Зона 002	47,18	35,62	3,28	9,14	0,59	0,74	1,67	—	—	0,97	0,79
Точка 1	48,55	35,9	1,29	2,48	0,48	0,83	0,93	—	—	0,85	0,58
Точка 2	44,15	47,14	1,27	2,66	0,64	0,89	0,81	—	0,53	1,11	0,8

Ще десятиліття тому було зафіксовано й описано випадки фарбування різних предметів кіновар'ю на пам'ятках пазирикської культури (Грязнов 1951; Руденко 1948; 1953; Баркова 2003). Те, що племена пазирикської культури протягом тривалого часу традиційно застосовували кіновар у фарбуванні різних предметів, підтверджується і новими дослідженнями могильника Берел у Казахському Алтаї. У ході досліджень матеріалів цього пізньопазирикського могильника знову знаходять кіновар на кістяних, рогових предметах (Самашев, Бородовский 2004; Бородовский 2016). Пазирикські майстри використовували як пігменти не лише кіновар та вохру, а й інші барвники: типу індиго, для отримання синього та зеленого кольорів, пурпурин та алізорин, що давали червоний колір (Грязнов 1951, с. 46; Руденко 1953, с. 247).

Нині відомо, що кіновар ще в ранньосакські часи використовувало населення алдибельської культури (Чугунов и др. 2015; Чугунов, Сутягина 2022), зокрема у поховальному обряді. Нещодавно, в ході дослідження залишків фарби на поясі з ранньосакського кургану 5 могильника Кічігіно в Південному Зауралі також було виявлено кіновар. Дослідники з цього приводу висловили припущення, що кічігінський пояс, можливо, був виготовлений на території Казахстану, Саяно-Алтаю (Margaryan, Yuminov 2022). Якщо нині додамо сюди кістяну шпильку та футляр із курганів 3 і 7 могильника Байке 2 у Центральному Казахстані, то гіпотеза про застосування кіноварі сакським населенням Казахстану і Саяно-Алтаю ще з раннього періоду отримує нове підтвердження.

За деякими спостереженнями, простим фарбуванням поверхні предмета в той чи інший

колір справа не закінчувалась, значно важливішим було створення контрастів, гра відтінків для художнього сприйняття картини.

На шпильці та футлярі з Байке 2 червоний колір використаний у поглибленнях рельєфу, у прорізах. Найвиразніше цей прийом показаний у спостереженнях С. І. Руденка. Пазирикські майстри червоний колір, як і жовтий, синій, використовували по-різному. Фарбували в червоний колір окремий предмет, наприклад, кнутовище нагайки (Руденко 1953, с. 227—229). Виділяли червоним певні деталі, наприклад, дзьоб, брови, гребінь грифона (Руденко 1948, с. 52—53). Іноді червоний колір створював тло (Руденко 1953, с. 209). Дуже часто червоний колір використовували в поглибленнях, у прорізах виробів (Руденко 1953, с. 182, 186—188, 197, 208).

Але, схоже, ці прийоми пазирикських майстрів є продовженням традиції, відомої з ранньосакського часу. Дослідження Б. Армбрустер (2017) матеріалів Аржана 2 показали, що в алдибельських майстрів важливе значення мала ця гра кольором, підкреслення контрастів. Про це свідчать емалеві вставки на золотому тлі. Вставками ж підкреслюють обличчя, очі, щоки, ніздрі тварин. Інкрустації золотом особливо контрастують вже на темному тлі залізної поверхні. У зв'язку з цим, доречно згадати й інкрустовані золотими смужками залізні розподільники з кургану 3 могильника Тасмола 5 (Кадырбаев 1966, с. 427, рис. 72) у Центральному Казахстані.

* * *

Роботу виконано в рамках ґранту Міністерства науки та вищої освіти Республіки Казахстан, проєкт AP14872148 «Ранній залізний вік Сариарки: створення сучасної концепції, систематизація бази даних, розробка хронологічної колонки».

ЛІТЕРАТУРА

Армбрустер, Б. 2017. Предметы ювелирного искусства. В: Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. *Царский курган скифского времени Аржан 2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ, с. 186-201.

Баркова, Л. Л. 2003. Предметы звериного стиля из коллекции П. К. Фролова. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье*. II. Санкт-Петербург: ИИМК, с. 14-19.

Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 386-396.

Бейсенов, А. З. 2020. Находки костей животных в курганах с «усами» Центрального Казахстана. *Теория и практика археологических исследований*, 1 (29), с. 122-134.

Бейсенов, А. З. 2022. Поселення Абилай — пам'ятка доби раннього заліза у Центральному Казахстані. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 120-130.

Бейсенов, А. З., Горащук, И. В., Дуйсенбай, Д. Б. 2021. Трасологическое исследование каменных орудий поселения сакского времени Абылай, Центральный Казахстан. *Поволжская археология*, 3, с. 177-194.

Бейсенов, А. З., Горащук, И. В. 2022. К изучению хозяйственной деятельности населения сакского времени Центрального Казахстана. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 3, с. 42-57.

Бейсенов, А. З., Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А., Дуйсенбай, Д. Б. 2017. Зооморфный декор футляра из кургана раннесакского времени (Центральный Казахстан). *Краткие сообщения ИА РАН*, 248, с. 134-148.

Бейсенов, А. З., Дуйсенбай, Д. Б., Святко, С. В. 2017. Курган с «усами» Жамантас. *Самарский научный вестник*, 3 (20), с. 227-231.

Бейсенов, А. З., Шевнина, И. В. 2022. Поселения сакского времени Центрального Казахстана: новые результаты исследования состава керамики. *Вестник Дагестанского научного центра*, 86, с. 23-32.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 14, с. 51-92.

Бородовский, А. П. 2016. Рекогносцировочные исследования состава красителей на резных роговых предметах из некрополей эпохи раннего железа Южной Сибири. *Теория и практика археологических исследований*, 4, с. 81-87.

Грязнов, М. П. 1951. *Первый Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. 2022. «Солнечные» курганы Ашутасты: историческая память в Степи (по результатам радиокарбонного анализа). *Археология Казахстана*, 3, с. 43-73.

Кадырбаев, М. К. 1966. Памятники тасмолинской культуры. В: Маргулан, А. Х., Акишев, К. А., Кадырбаев, М. К., Оразбаев, А. М. *Древняя культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата: Наука, с. 303-433.

Канторович, А. Р. 2022a. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах*. 1. Москва: МГУ.

Канторович, А. Р. 2022b. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах*. 2. Москва: МГУ.

Клочко, Л. С. 1982. Новые материалы к реконструкции головных уборов скифянок. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 118-129.

Клочко, Л. С. 1986. Реконструкція конусободівних головних уборів скифянок. *Археологія*, 56, с. 11-24.

Клочко, Л. С. 2018. Реконструкція головних уборів скіф'янок з сережками. В: *Музейні читання*. Київ: МІКУ, с. 56-73.

Клочко, Л. С., Гребенников, Ю. С. 1982. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 86-96.

Клочко, Л. С., Мурзін, В. Ю., Ролле, Р. 1991. Головний убір з кургану Тетянина Могила. *Археологія*, 3, с. 58-62.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Е. О. 2021. *Сережки у костюмах мешканців Скіфії (з колекції Музею історичних коштовностей України)*. Київ: МІКУ.

Лазаренко, Е. К., Панов, Б. С., Груба, В. И. 1975. *Минералогия Донецкого бассейна*. 1. Киев: Наукова думка.

Лазаренко, Е. К., Панов, Б. С., Павлишин, В. И. 1975. *Минералогия Донецкого бассейна*. 2. Киев: Наукова думка.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Маргарян, К. Г. 2023. Для кого вы созданы, кому вы служите? Каменные жертвенники в погребениях кочевников раннего железного века Евразии. В: Дергачева, Л. В. (ред.). *Прочнее меди*. Кишинэу: Stratum plus, с. 327-352.

Маргарян, К. Г., Юминов, А. М. 2021. Минеральный состав красок на каменных жертвенниках кочевников раннего железного века Центральной Евразии. *Геоархеология и археологическая минералогия*, 8, с. 76-81.

Медникова, М. Б. 2015. Об использовании соединений ртути в погребальном обряде племен Восточной Европы. *Российская археология*, 2, с. 51-59.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука.

Прилипко, Я. П., Болтрик, Ю. В. 1991. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могилы. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 18-33.

Руденко, С. И. 1948. *Второй Пазырыкский курган*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Самашев, З., Бородовский, А. П. 2004. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 3, с. 82-87.

Сериков, Ю. Б. 2013. Охра в жизни древнего человека. В: Васильев, С. А., Ларионова, А. В. (ред.). *Древнейший Кавказ: перекресток Европы и Азии*. Санкт-Петербург: ИИМК, с. 126-138.

Таиров, А. Д., Бушмакин, А. Ф. 2001. Минеральные порошки из курганов Южного Урала и Северного Казахстана и их возможное использование. *Российская археология*, 1, с. 66-75.

Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. 2017. *Царский курган скифского времени Аржан 2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ.

Чугунов, К. В., Сутягина, Н. А. 2022. Элитное захоронение раннескифского времени в кургане Чинге-Тей I: предварительная публикация и перспективы исследований. *Camera praeyistorica*, 2, с. 8-25.

Фиалко, Е. Е. 2001. По поводу реконструкции головного убора из Рыжановского кургана. *Российская археология*, с. 144-152.

Margaryan, K. G., Yuminov, A. M. 2022. The Mineral Composition of Pigments from the Archaeological Sites of the Early Iron Age Nomads of the Southern Urals. In: Ankusheva, N. N., Chechushkov, I. V., Epimakhov, A. V., Ankushev, M. N., Ankusheva, P. S. (eds.). *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy 2021. Proceedings of 8th Geoarchaeological Conference, Miass, Russia, 20—23 September 2021*. Springer Proceedings in Earth and Environmental Sciences. Berlin: Springer, p. 127-142.

REFERENCES

Armbruster, B. 2017. Predmety iuvelirnogo iskusstva. In: Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. *Tsarskii kurgan skifskogo vremeni Arzhan 2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET, s. 186-201.

Barkova, L. L. 2003. Predmety zverinogo stilia iz kollektsii P. K. Frolova. In: Piotrovsky, Yu. Yu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove*. II. Sankt-Peterburg: IIMK, s. 14-19.

Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniiakh nachala XXI veka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 386-396.

Beisenov, A. Z. 2020. Nakhodki kostei zhivotnykh v kurganakh s «usami» Tsentralnogo Kazakhstana. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 1 (29), s. 122-134.

Beisenov, A. Z. 2022. Poselennia Abylai — pam'iatka doby rannoho zaliza u Tsentralnomu Kazakhstani. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 120-130.

Beisenov, A. Z., Gorashchuk, I. V., Duisenbai, D. B. 2021. Trasologicheskoe issledovanie kamennykh orudii poseleniia sakskogo vremeni Abylai, Tsentralnyi Kazakhstan. *Povolzhskaia arkheologiia*, 3, s. 177-194.

Beisenov, A. Z., Gorashchuk, I. V. 2022. K izucheniiu khoziaistvennoi deiatelnosti naseleniia sakskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 3, s. 42-57.

Beisenov, A. Z., Dzhumabekova, G. S., Bazarbaeva, G. A., Duisenbai, D. B. 2017. Zoomorfnyi dekor futliara iz kurgana rannesakskogo vremeni (Tsentralnyi Kazakhstan). *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 248, s. 134-148.

Beisenov, A. Z., Duisenbai, D. B., Sviatko, S. V. 2017. Kurgan s «usami» Zhamantas. *Samarskii nauchnyi vestnik*, 3 (20), s. 227-231.

Beisenov, A. Z., Shevnina, I. V. 2022. Poseleniia sakskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana: novye rezultaty issledovaniia sostava keramiki. *Vestnik Dagestanskogo nauchnogo tsentra*, 86, s. 23-32.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, 14, s. 51-92.

Borodovskii, A. P. 2016. Rekognostsirovochnye issledovaniia sostava krasitelei na reznykh rogovykh predmetakh iz nekropolei epokhi rannego zheleza Iuzhnoi Sibiri. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 4, s. 81-87.

Griaznov, M. P. 1951. *Pervyi Pazyrykskii kurgan*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Dzhumabekova, G. S., Bazarbaeva, G. A. 2022. «Solnechnye» kurgany Ashutasty: istoricheskaia pamiat v Stepi (po rezultatam radiokarbonnogo analiza). *Arkheologiia Kazakhstana*, 3, s. 43-73.

Kadyrbaev, M. K. 1966. Pamiatniki tasmolinskoi kultury. In: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbaev, M. K., Orazbaev, A. M. *Drevniaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka, s. 303-433.

Kantorovich, A. R. 2022a. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia): v dvukh tomakh*. 1. Moscow: MGU.

Kantorovich, A. R. 2022b. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia): v dvukh tomakh*. 2. Moscow: MGU.

Klochko, L. S. 1982. Novye materialy k rekonstruktsii golovnykh uborov skifianok. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 118-129.

Klochko, L. S. 1986. Rekonstruktsiia konusobodivnykh holovnykh uboriv skyfianok. *Arkheolohiia*, 56, s. 11-24.

Klochko, L. S. 2018. Rekonstruktsiia holovnykh uboriv skif'ianok z serezhkamy. In: *Muzeini chytannia*. Kyiv: MIKU, s. 56-73.

Klochko, L. S., Grebennikov, Iu. S. 1982. Skifskii kalaf IV v. do n. e. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 86-96.

Klochko, L. S., Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1991. Holovnyi ubir z kurhanu Tetianyna Mohyla. *Arkheolohiia*, 3, s. 58-62.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Berezova, S. A., Velychko, E. O. 2021. *Serezhky u kostiumakh meshkantsiv Skifii (z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy)*. Kyiv: MIKU.

Lazarenko, E. K., Panov, B. S., Gruba, V. I. 1975. *Mineralogiia Donetskogo basseina*. 1. Kyiv: Naukova dumka.

Lazarenko, E. K., Panov, B. S., Pavlishin, V. I. 1975. *Mineralogiia Donetskogo basseina*. 2. Kyiv: Naukova dumka.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiuma naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Margarian, K. G. 2023. Dlia kogo vy sozdany, komu vy sluzhite? Kamennye zhertvenniki v pogrebeniiakh kochevnikov rannego zheleznogo veka Evrazii. In: Dergacheva, L. V. (ed.). *Prochnee medi*. Kishineu: Stratum plus, s. 327-352.

Margarian, K. G., Iuminov, A. M. 2021. Mineralnyi sostav krasok na kamennykh zhertvennikakh kochevnikov rannego zheleznogo veka Tsentralnoi Evrazii. *Geoarkheologiia i arkheologicheskaia mineralogiia*, 8, s. 76-81.

Mednikova, M. B. 2015. Ob ispolzovanii soedinenii rtuti v pogrebalnom obiade plemen Vostochnoi Evropy. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 51-59.

Petrenko, V. G. 1978. Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e. Moscow: Nauka.

Prilipko, Ia. P., Boltrik, Iu. V. 1991. Opyt rekonstruktsii skifskogo kostiuma na materialakh pogrebeniia skifianki iz Vishnevoi Mogily. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (eds.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 18-33.

Rudenko, S. I. 1948. *Vtoroi Pazyrykskii kurgan*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Rudenko, S. I. 1953. *Kulura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Samashev, Z., Borodovskii, A. P. 2004. Rogovye ukrasheniia konskoi uzdy i upriazhi iz Berelskogo nekropolia. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 3, s. 82-87.

Serikov, Iu. B. 2013. Okhra v zhizni drevnego cheloveka. In: Vasilev, S. A., Larionova, A. V. (ed.). *Drevneishii Kavkaz: perekrestok Evropy i Azii*. Sankt-Peterburg: IIMK, s. 126-138.

Tairov, A. D., Bushmakin, A. F. 2001. Mineralnye poroshki iz kurganov Iuzhnogo Urala i Severnogo Kazakhstana i ikh vozmozhnoe ispolzovanie. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 66-75.

Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. 2017. *Tsarskii kurgan skifskogo vremeni Arzhan 2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET.

Chugunov, K. V., Sutiagina, N. A. 2022. Elitnoe zakhoronenie ranneskifskogo vremeni v kurgane Chinge-Tei I: predvaritelnaia publikatsiia i perspektivy issledovanii. *Camera praeyistorica*, 2, s. 8-25.

Fialko, E. E. 2001. Po povodu rekonstruktsii golovnogo ubora iz Ryzhanovskogo kurgana. *Rossiiskaia arkheologiia*, s. 144-152.

Margaryan, K. G., Yuminov, A. M. 2022. The Mineral Composition of Pigments from the Archaeological Sites of the Early Iron Age Nomads of the Southern Urals. In: Ankusheva, N. N., Chechushkov, I. V., Epimakhov, A. V., Ankushev, M. N., Ankusheva, P. S. (eds.). *Geoarchaeology and Archaeological Mineralogy 2021. Proceedings of 8th Geoarchaeological Conference, Miass, Russia, 20—23 September 2021*. Springer Proceedings in Earth and Environmental Sciences. Berlin: Springer, p. 127-142.

A. Z. Beisenov, A. V. Panichkin

TASMOLA CULTURE: THE FIRST RESULTS OF THE STUDY OF THE COMPOSITION OF PAINTS ON THE OBJECTS FROM BARROWS

In a modern study of the issues of Tasmola culture the settlement materials made it possible to begin the developing aspects of population economic activity. The work with materials from the settlements showed the need for a new approach concerning the barrow finds. Among them the grave goods with remains of paint have survived. In the previous period the use of paints among the Tasmola population did not become the subject of special studies.

In 2013—2015 three burials were excavated on the territory of the Karaganda region: barrows 3 and 7 in the Baike 2 burial ground and barrow 4 in the Kiziltu 3 burial ground. All burials have been looted in antiquity. A bone hairpin was found in barrow 3 of the Baike 2 burial ground, a bone case was found in barrow 7, and a small stone altar was preserved in barrow 4 of the Kiziltu 4 burial ground. There are red paint residues on the side ledge and the top of the hairpin. Figures of 16 animals are carved on the surface of the bone case. The composition is made in the Saka animal style and painted with red and green paint. The oval stone altar has four legs. On the back side of this object, between the legs, remains of yellow-red paint have survived.

According to the results of chemical (elemental) analysis these paints were obtained from mercury sulfide or cinnabar as well as ocher and malachite. The barrows belong to the early Saka period and date back to the 7th—6th centuries BC. The discovered burial mounds are made of earth and stone. The diameters of the mounds are 8.5—12.5 m, the height is 0.35—0.4 m. These mounds are undoubtedly the burial places of the ordinary population and are not related to aristocrats. The authors believe that these are the female burials. All these minerals were found in the depths of Kazakhstan and there is reason to believe that these paints were made locally. Paints from ocher, cinnabar and malachite have been known in different parts of the world since ancient times. The available materials show that starting from the early Saka period these paints were widespread among the population of Kazakhstan and the Sayan-Altai.

Keywords: Central Kazakhstan, Saka era, Tasmolin culture, remains of paint on objects from burials, chemical analysis, cinnabar, ocher, malachite.

Одержано 7.06.2023

БЕЙСЕНОВ Арман Зияденович, кандидат історичних наук, директор, НДЦ історії і археології Бегази-Тасмола, Алмати, Казахстан.
BEISENOV Arman, Ph. D., Director, Begazy-Tasmola Research Center for History and Archeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2524-264X,
e-mail: azbeisenov@mail.ru.

ПАНІЧКІН Олександр Володимирович, кандидат технічних наук, заведувач лабораторією, Інститут металургії та збагачення, Сатпаев університет, Алмати, Казахстан.
PANICHKIN Alexander, Ph. D., Head of Laboratory, Institute of Metallurgy and Ore Beneficiation JSC, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-2403-8949,
e-mail: a.panichkin@satbayev.university.

УДК [904.23:561](477.52)"638"
DOI: 10.37445/adiu.2023.02.16

А. А. Корж, С. А. Горбаненко

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА АРТЕФАКТІВ ІЗ ГЛИНИ МЕШКАНЦЯМИ БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2021—2022 рр. Басівський загін Путивльської археологічної експедиції досліджував поселення 3 «Башта» Басівського городища і виявив понад 400 виробів із глини, зокрема й 27 цілих конусів. Велика кількість відбитків на цих виробах привернула увагу, тому було виконано детальніший огляд колекції. Виявлено переважно відбитки зернівок злакових на денцях горщиків. Ця публікація вводить до наукового обігу результати ідентифікаційного аналізу палеоетноботанічних матеріалів. У аналітичній частині отримані дані розглянуто в контексті виробничого процесу.

***Ключові слова**: рання залізна доба, Басівське городище, вироби з глини, палеоетноботаніка, зернівка.*

Вступ. Басівське городище, розташоване у с. Пшінщина Роменського р-ну Сумської обл., є найбільшою поселенською пам'яткою скіфського часу Посульського регіону. Пам'ятка розміщена на трьох мисах, що мають назву «Аршавське», «Башта» й «Малий городок»; також до її складу належить велика рівнинна частина, у давнину оточена валом, залишки якого добре збереглись на схід від с. Пшінщина. Загальна площа становить приблизно 170 га (рис. 1).

Протягом XX ст. на різних частинах укріплення працювали М. О. Макаренко (1906), В. А. Іллінська (1947, 1957, 1959) й експедиція «Сула» на чолі з Ю. В. Болтриком (1992—1994). 1967 р. пам'ятку обстежував Б. А. Шрамко. З 2020 р. Басівське городище досліджує А. А. Корж. Роботи зосереджені на маловивчених і раніше невідомих ділянках пам'ятки. Серед них — поселення 3 «Башта», виявлене під час розвідок 2020 р. За два польові сезони розкопано 44 м² (Корж 2021b; 2022).

© А. А. КОРЖ, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2023

За понад 10 років розкопок пам'ятки досліджено близько 1300 м² і зібрано колекцію, яка нараховує більше 5000 одиниць артефактів. Наймасовішій категорії знахідок — фрагментам ліпленого від руки посуду (та іншим виробам із глини) було приділено менше уваги, ніж вона заслуговує. Деякі дані вміщено у статті, присвяченій Басівському городищу (Іллінська 1965). Типологічну класифікацію ліпного посуду скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу здійснив К. Ю. Пеляшенко, у праці якого враховано і знахідки з вищеозначеної пам'ятки (Пеляшенко 2020).

Міждисциплінарного вивчення глиняних виробів ручної формовки з Басівського городища попередники не зробили. Нині вже здійснено рентген-флуоресцентний аналіз невеликої вибірки матеріалів (знахідки 2020 р.) на базі Інституту прикладної фізики НАН України (Корж 2021a). Аналіз відбитків на поверхнях глиняних виробів виконано вперше.

Контекст і короткий опис виробів із глини. Поселення 3 «Башта» розташоване на захід від однойменного мису і займає центральну, відносно рівну частину схилу. На поверхні помітні сліди незаконної діяльності грабіжників у вигляді ям і ґрунтових відвалів, насичених культурними рештками. Розкоп 2021 р. (розкоп 1) [1] закладено на місці шурфу (розвідки 2020 р.; рис. 1: 3), в якому виявлено частину заглибленої споруди. Наймасовіший матеріал представлений фрагментами ліпного посуду, переважна більшість — від горщиків. Майже в усіх зразках основною домішкою у формуваль-

1. 2022 р. поруч закладено розкоп 2 (рис. 1: 3); матеріали знаходяться на стадії опрацювання.

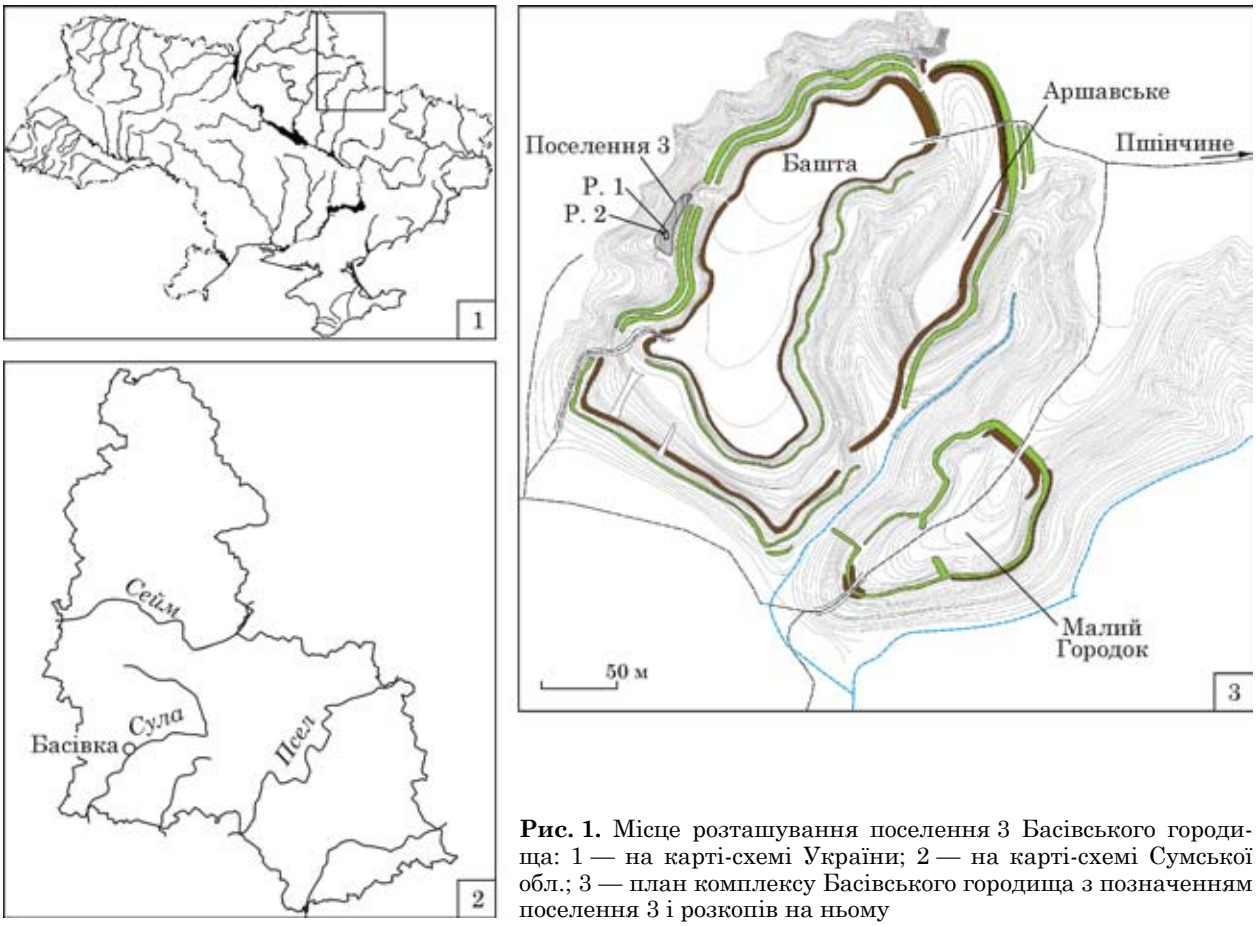

Рис. 1. Місце розташування поселення 3 Басівського городища: 1 — на карті-схемі України; 2 — на карті-схемі Сумської обл.; 3 — план комплексу Басівського городища з позначенням поселення 3 і розкопів на ньому

ній масі є шамот, інші — пісок, жорства і крейда трапляються в поодиноких випадках.

Реконструйований діаметр вінець горщиків від 11 до 20 см, більшість у діапазоні 12—15 см. Серед орнаментальних композиції переважають пальцеві (пальцево-нігтьові) вдавлення по краю, а також їхнє поєднання з проколами на шийці. Великий відсоток неорнаментованих (рис. 2: 1—6).

Денця ліпних горщиків переважно мають діаметр 7—10 см, товщина 1—1,5 см. Умовно можна виділити чотири категорії денець: орнаментовані; із закраїною біля самого днища; із увігнутим дном; із відносно рівним дном (рис. 2: 7—10).

Глиняні конуси походять здебільшого із заповнення споруди (25 із 27 виробів). Висота становить від 7,5 до 12 см, (більшість 8,5—9,5 см), діаметр основи — 6,7—12,5 см (більшість 9—10 см). Деякі вироби мають пальцеві вдавлення з двох сторін і неглибокі вдавлення на основі (рис. 3).

Матеріали і методи. Для отримання палеоетноботанічної інформації було оглянуто вироби з глини: фрагменти горщиків (переважно денця — понад 100 од.), а також серію так званих конусів (27 од.). Здійснено огляд доступних поверхонь, включно зі зломами виробів. Ідентифікаційний аналіз зернівок культурних рослин виконано за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками.

За результатами огляду враховано: поодинокі зернівки культурних рослин на стінках горщиків і на конусах; різноманітні відбитки на денцях горщиків. Конуси описані окремо.

Результати. Поодинокі відбитки зернівок:

• просо (*Panicum miliaceum*) 14 од. — 11 на стінках, 2 з яких в придонній частині горщика, на дні якого також є відбитки проса; 3 на конусах);

• ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) 4 од. — всі на конусах, 2 з яких — імовірно відбитки ячменю;

• пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*) 1 од. — імовірний відбиток на стінці горщика.

Загальна кількість поодиноких відбитків — 19 од. [1]

Майже всю колекцію фрагментів горщиків складають денця, на переважній більшості яких є відбитки органічного походження. Найчастіше це суміш зернівок проса і відходів від його обмолоту у різному співвідношенні. Трапляються денця: 1) майже суцільно вкриті відбитками нерушених зернівок проса (себто в лусочках); 2) вкриті відбитками зернівок і відходів; 3) із

1. Крім того, оглянуто матеріал досліджень 2022 р. Виявлено відбитків: 4 проса, 1 ячменя плівчастого, 1 пшениці двозернянки.

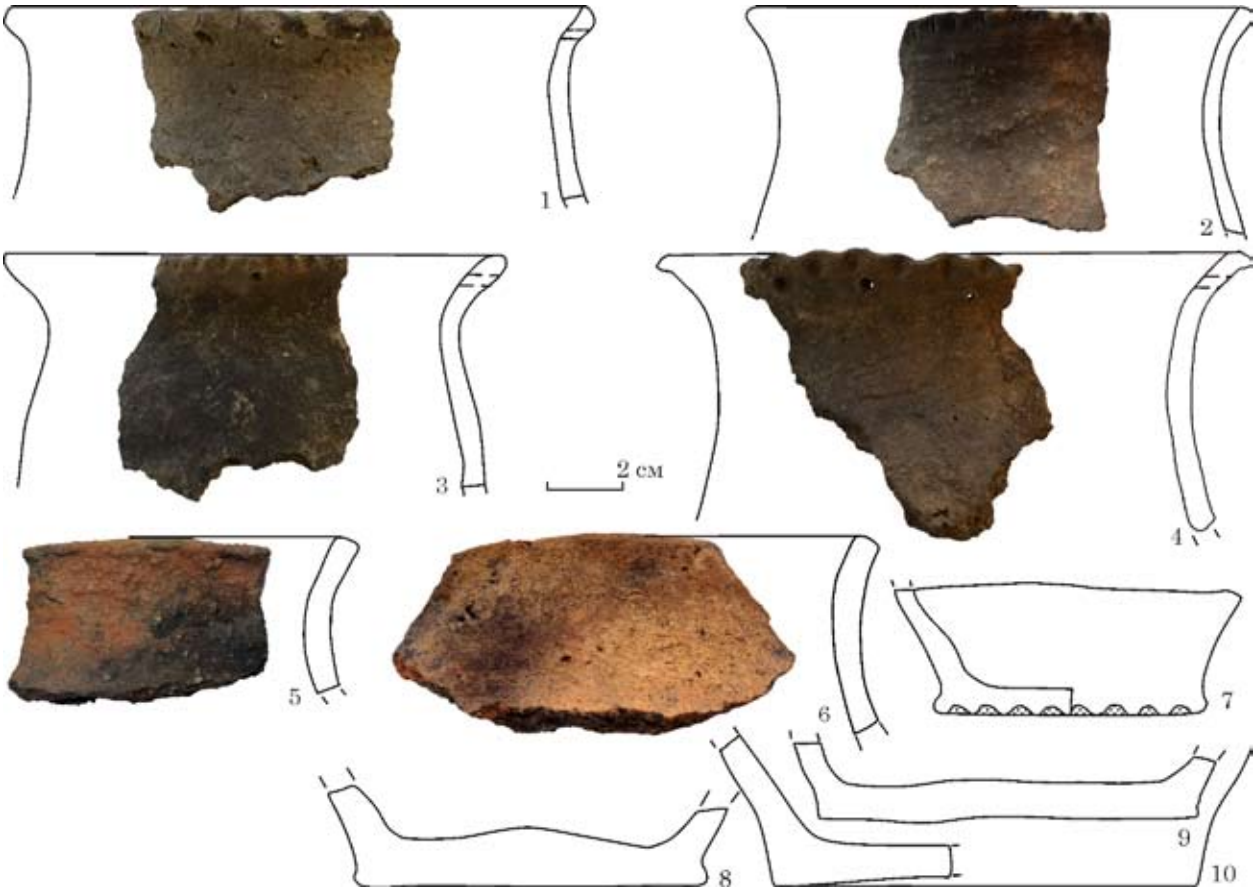

Рис. 2. Приклади посуду з поселення 3 Басівського городища: 1—6 — вінця; 7—10 — денця

відбитками відходів без зернівок. Зауважимо, що оскільки лусочки від зернівок проса доволі цупкі й добре зберігають форму зерна, їх легко впізнавати. На частині денець поруч наявні саме такі відбитки від лусочок — від половини до дрібної фракції, що на денцях має вигляд дрібних відносно глибоких «порізів». Саме завдяки цій особливості вдалось ідентифікувати значну кількість денець як такі, на яких є відбитки дрібних відходів від обрушення проса.

У поодиноких випадках на денцях виявлено відходи від обмолоту інших зернових культур [1].

Перша умовна категорія (представлена майже виключно відбитками зернівок проса) становить дуже незначну кількість — таких денець не більше трьох (рис. 4: 1). В одному такому випадку кілька відбитків проса знаходилось також на зовнішній поверхні придонної частини горщика. Найбільше зафіксовано денець із сумішшю в різних пропорціях проса та його відходів (рис. 4: 2) — не менше 34; лише в одному з них відбитки були змазані. У 41 випадку, вочевидь, на денцях відбились відходи від проса (хоча й близько десятка з них під питанням), але від самих зернівок — не спостережено (рис. 4: 3).

Відходи від обмолоту інших зернових культур виявлено в 11 випадках. Такі відходи складно визначати, оскільки вони, на відміну від лусочок зернівок проса, м'які й доволі рідко можуть розташуватись так, щоб повторювати форму відповідної зернівки (рис. 5).

Крім описаних вище, на двох денцях виявлено також відбитки тканини (рис. 6: 1, 2) [2].

На 16 денцях не вдалось ідентифікувати відбитки, що могли б походити від зернових або їхніх відходів.

Іншу категорію знахідок представляють конуси. Їхні тісто й, імовірно, параметри випалу були дуже різними, через що серед цих предметів є як щільні, так і доволі крихкі. Закономірності знаходження відбитків відносно щільності-крихкості не помічено.

На одному з конусів у нижній частині виявлено відбиток тканини (рис. 6: 3). На поверхнях і в зломах конусів порожнин від органічних решток переважно не помічено. Утім, певні винятки, де зафіксовано зернівки культурних рослин, були (див. вище). Крім того, в тілі конуса 289 (за колекційним описом) знайдено вуглики деревини.

1. Крім того, в матеріалах із досліджень 2022 р. виявлено денця з такими масовими відбитками: 2 проса, 7 проса й відходів від нього, 1 підсипка відходів не від проса, 2 підсипка невстановленого походження.

2. Крім того, в матеріалах із досліджень 2022 р. виявлено ще одне денце з відбитком грубої тканини.

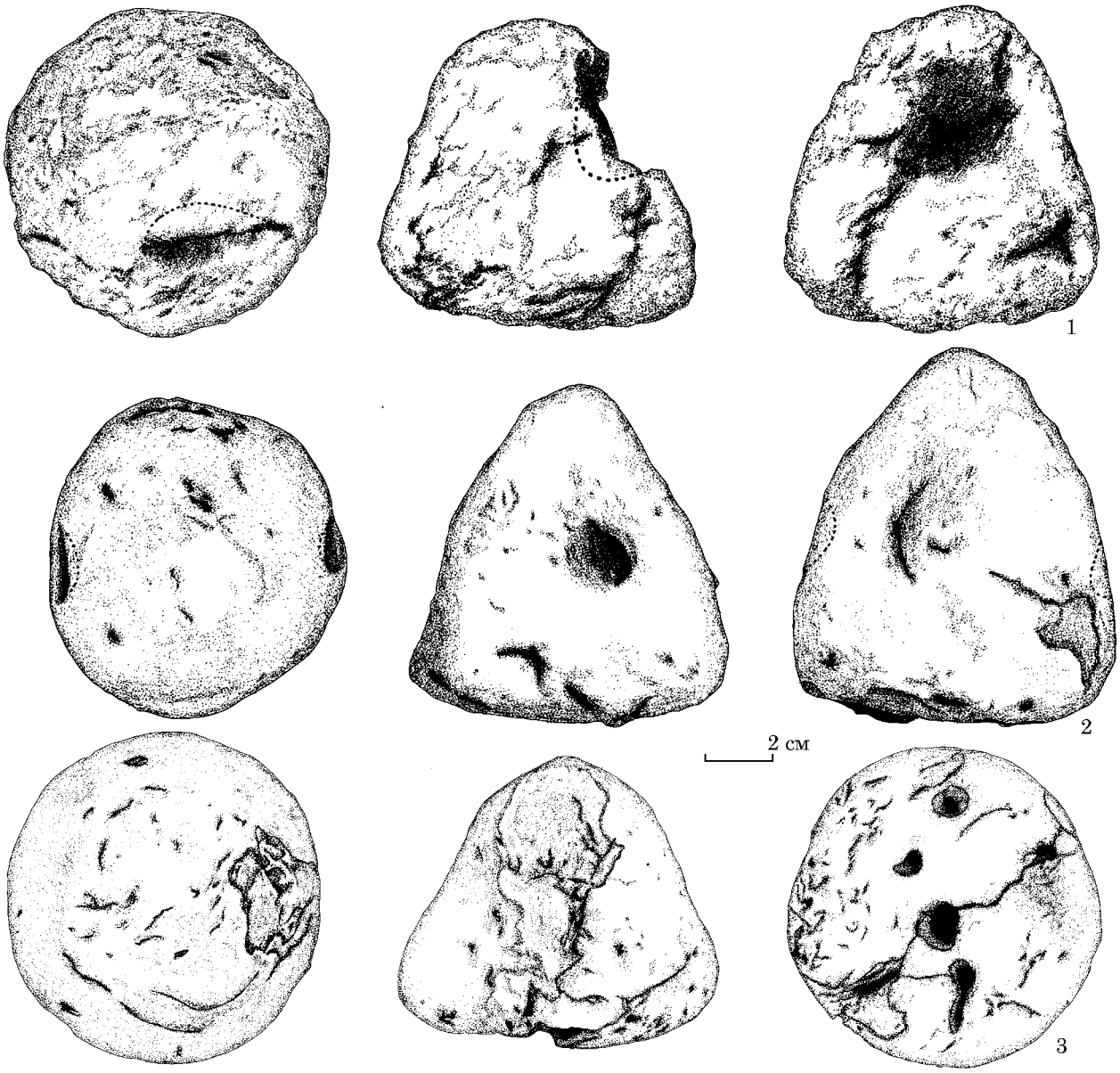

Рис. 3. Приклади конусів з поселення 3 Басівського городища

У чотирьох випадках на нижній частині конусів також виявлено відбитки переважно проса (рис. 7), проса з відходами від нього, і в одному випадку, можливо, — з відбитком плівки ячменю.

Інтерпретація. Н. М. Кравченко і Г. О. Пашкевич виділили чотири фактори потрапляння палеоетноботанічного матеріалу до керамічних виробів. Перший — технологічний спосіб, за якого рослинний компонент (посічену полову з включеннями зерен) додавали у формувальну масу як усаджувальну домішку. До другого належать домішки злакових, що додавали з ритуальною метою. Третю групу матеріалів становлять зернівки, які могли випадково потрапити до глиняного тіста. Останній, четвертий фактор — використання як підсипки під дно зернівок або залишків після обмолоту під час формування посуду (Кравченко, Пашкевич 1985, с. 179).

Перший і другий фактори на оглянутих матеріалах не зафіксовані. Випадкові відбитки (третій фактор) становлять 19 одиниць, з-поміж яких найчастіше трапляється просо. Саме цей фактор має найбільшу цінність для характеристики палеоетноботанічного спектру, тобто зернового господарства, притаманного конкретній пам'ятці. Незначна кількість отриманої інформації унеможливлює подальший аналіз.

Четвертий фактор — підсипання під денце — представлений у матеріалах із поселення 3 «Башта» надзвичайно яскраво. Наймасовішим явищем є відбитки проса й відходів від нього у різних співвідношеннях: якщо поодинокі зернівки проса серед відходів помічені в 34 випадках, то без зернівок є ще принаймні 41 денце. Розмежовувати ці дві категорії чи розглядати сукупно, нині сказати складно (рис. 8). Не виключаємо, що взагалі всю сукупність відбитків на денцях, пов'язану із просом,

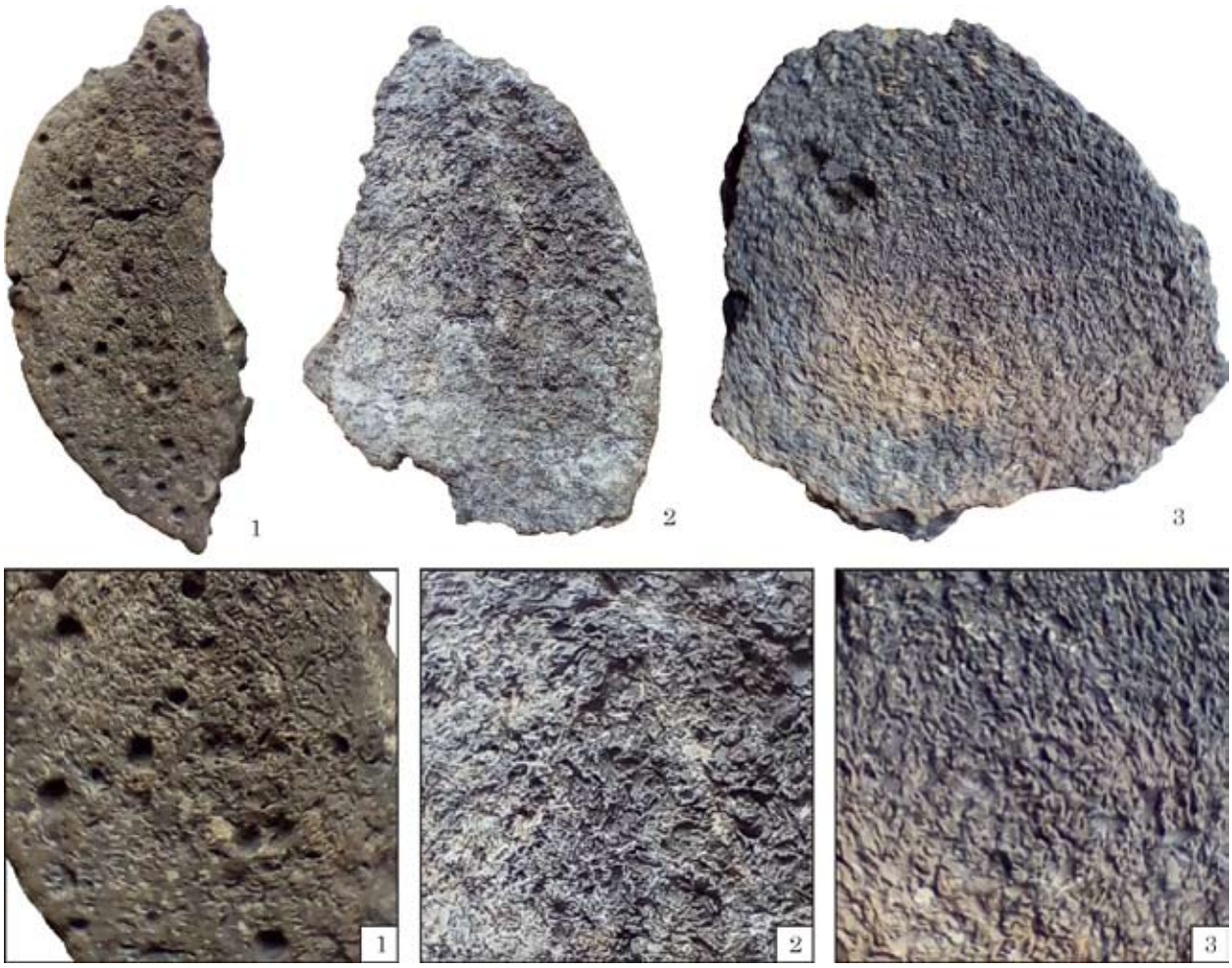

Рис. 4. Денця горщиків із відбитками зернівок проса і відходами від його обмолоту (виділені фрагменти зображення збільшені приблизно вдвічі)

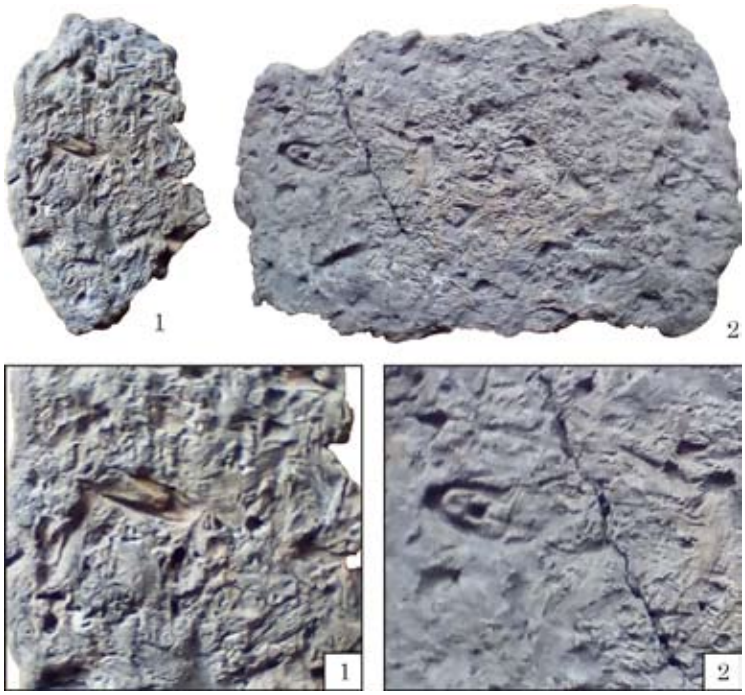

Рис. 5. Денця горщиків із відходами від обмолоту зернових, крім проса (виділені фрагменти зображення збільшені приблизно вдвічі)

треба вважати єдиною традицією. У такому випадку кількість відбитків зернівок з-поміж відходів (від 100 % до повної відсутності) слід розглядати як сезонну працю, упродовж якої просо з нового врожаю поступово обрушували й ретельніше відділяли від відходів, які згодом і потрапляли на лаву до гончаря. Себто денця з найбільшою кількістю відбитків проса є фрагментами виробів, виготовлених у час завершення збору врожаю, а з їхньою відсутністю (але з відходами від злаку) — після обрушення проса.

Підсипання зерна під денця горщиків —поширений у давнину прийом. Зерно підсипали для того, щоб формувальна маса не прилипала до лавки чи підставки, на якій виготовляли посуд (Бобринский 1978, с. 39). Найпридатнішими, тому й найуживанішими, були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від лущення зернових, досить часто й від проса. На думку А. В. Гейка, на

Рис. 6. Відбитки тканин на виробах із глини: 1, 2 — денця горщиків; 3 — конус, нижня частина (виділені фрагменти зображення збільшені приблизно вдвічі)

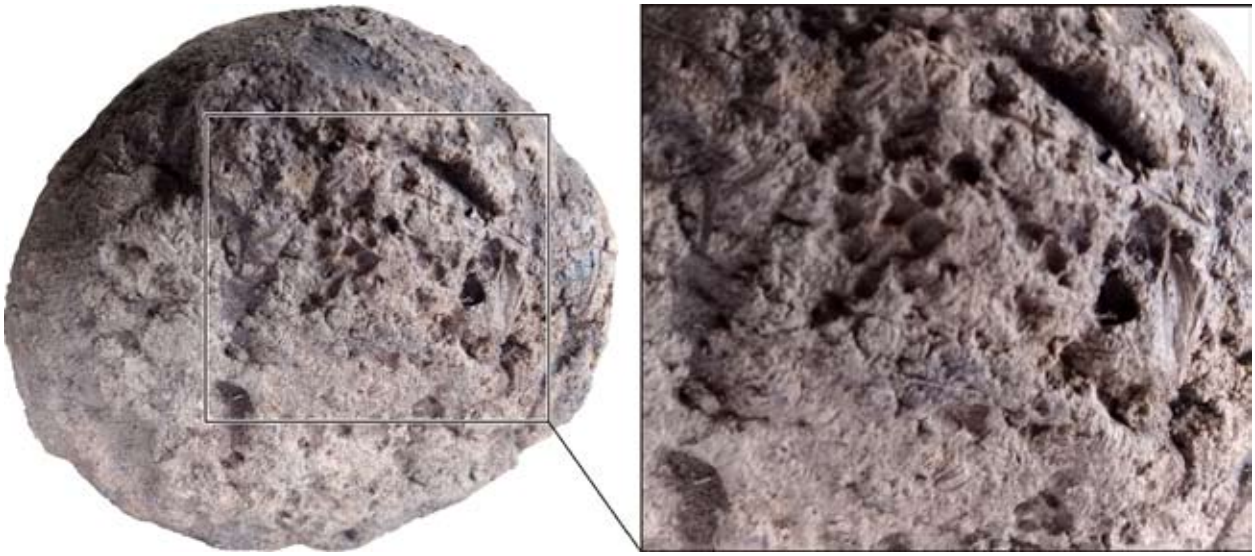

Рис. 7. Нижня «донна» частина конуса з відбитками зернівок проса

такій підсипці посуд легше було обертати: просо могло виконувати роль своєрідних «шарикопідшипників» (Пашкевич, Гейко 1998). Саме просо використовували щонайменше з ранньої залізної доби й до кінця I тис. н. е. включно, тобто до появи швидкого гончарного круга, разом із запровадженням якого відбувся перехід від «домашнього» виробництва горщиків до «професійного».

Відходи від інших злакових, порівняно з просом, трапились доволі нечасто (11 випадків); співвідношення з загальною кількістю денець із просом (3 + 34 + 41 = 78) становить 1 : 7. Поясненням цьому може бути одне з двох припущень: 1) початково просо було популярнішим за решту варіантів підсипки; 2) проса вирощували більше, ніж інших зернових.

Ми більше схиляємось до першого, хоча й не виключаємо того, що просо могло мати важливе значення. У будь-якому разі, це співвідношення не можна прямо екстраполювати на зернове господарство.

Традиція підсипання під денця горщиків була дуже поширеною в добу раннього заліза, на що принаймні з 1950-х рр. звертали увагу і археологи (напр.: Шрамко 1956; 1957), і палеоетноботаніки (напр.: Шрамко, Янушевич 1985; Янушевич 1986; Гаврилюк, Пашкевич 1991; Пашкевич 1991 та ін.). Дослідники вказували на масові відбитки на денцях горщиків проса, соломи та полови, а також відходів від обмолоту ячменю тощо. Наші визначення матеріалів із пам'яток ранньозалізної доби на території переважно між Дніпром і Доном цілком підтверджують ці спостереження (посилання див.: Горбаненко 2017). Але додамо, що за наявності значної кількості денець горщиків можна виділити і підсипку у вигляді піску, а також інші варіанти). Так, на городищі Циркуни зафіксовано різноманітні підсипки

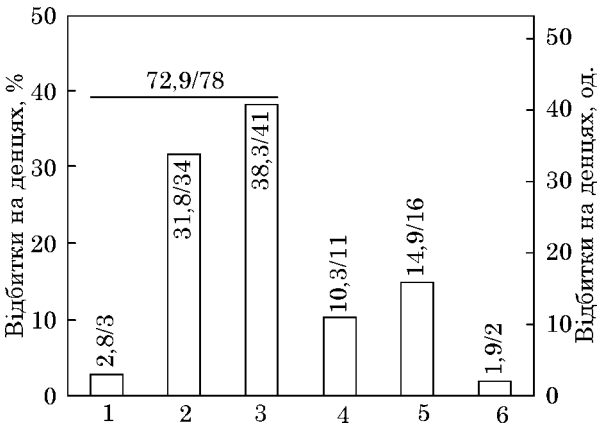

Рис. 8. Співвідношення відбитків на денцях горщиків: 1 — просо; 2 — просо й відходи від нього; 3 — відходи від проса; 4 — відходи від інших зернових; 5 — тканина; 6 — масові / масштабні відбитки не помічені. Над стовпчиками вказано: відсоток / кількість відбитків

й «підстилки» на денцях горщиків, кількість: 34 проса; 33 відходів проса — лусочок (іноді з зернівками); 26 відходів від обмолоту зернових (не проса; на одному з денець також був відбиток колоска пшениці двозернянки); 9 відходів від обмолоту ячменя плівчастого; 1 відходів від обмолоту ячменя плівчастого і проса; 1 листка широколистяного дерева; 8 піску (Горбаненко 2019, с. 364).

На відміну від наведеного прикладу (і деяких неопублікованих матеріалів), на поселенні 3 «Башта» підсипки з піску не виявлено.

З-поміж інших на денцях горщиків виявлено два відбитки тканини. На території Лівобережного Лісостепу України А. Л. Щербань станом на 2007 р. зібрав 50 зразків подібних відбитків із 12 пам'яток (11 поселень, 1 поховання; 6 зразків виявлено не на денцях горщиків). За розрахунками дослідника, такі денця в колекції з Книшівського городища становлять 2,7 % (Щербань 2007, с. 82—92, додаток Б, табл. 4) [1].

Отже, денця ставили не лише на сипкі субстанції (переважно ботанічного походження), зрідка використовували тканину і навіть листя дерев. Оскільки такі поодинокі випадки відомі на різних пам'ятках, можна припускати, що ці своєрідні винятки загалом не виходили за межі технологічного прийому, за якого між підставкою для формування посудини та формівною масою для горщика мав бути якийсь рухомий прошарок.

1. Поза межами регіону є дані про знахідки на городищах Кам'янському (Граков 1954, с. 68) і Совутинському (Остапенко 2001, с. 65), на поселенні Тарасівка 1 (Ткачук 2020). Також відомі поки не опубліковані знахідки денець із відбитками тканини з городища Капулівське (розвідки О. В. Фатєєва, 1990—2011 рр., Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького).

Вважаємо, що відбитки на денцях засвідчують також і період «масового» виготовлення кераміки: переважно після збору врожаю.

Для конусів не спостережено закономірностей використання ботанічних решток. Утім, на чотирьох із 27 на донній частині виявлено відбитки проса і відходів від нього. Технологічно навряд чи необхідним було підсипання під конус, що засвідчує й співвідношення цих предметів із відбитками і без них. Тому вважаємо, що частину конусів виготовили на тій самій підставці, де перед тим нещодавно формували горщик, але саме такий спосіб виготовлення не був обов'язковим.

Крім того, знахідка вуглика в тілі конуса близько від поверхні вказує на ощадливий режим випалу, за якого деревина не вигоріла, а лише обвуглилася. Наприклад, за спостереженнями А. В. Гейка і Т. М. Литвиненка, для випалу кераміки потрібна температура від 500 °С (Гейко, Литвиненко 2001, с. 47), тоді як інтенсивний процес обвуглювання матеріалів ботанічного походження відбувається за температури 270—300 °С (Сенько, Пинаев 2011, с. 21).

Висновок. За результатами огляду виробів із глини з поселення «Башта» зернове господарство не встановлене. Водночас чітко проілюстровано традицію додавання дрібної сипкої субстанції між підставкою для формування горщиків і формівною масою. Масовість таких випадків засвідчує традиційність і, вочевидь, вказує на період активного виготовлення посуду (і не тільки).

У переважній більшості випадків зафіксовано саме просо і його відходи у різних пропорціях. Мабуть, співвідношення відходів проса до інших решток ботанічного походження як 7 : 1 засвідчує зручність і, можливо згодом, традиційність використання саме цієї культури у гончарній справі. У такому випадку використання інших зернових (а також тканини) можна розглядати як певну інновацію та/або використання матеріалів, що трапились під руку.

ЛІТЕРАТУРА

Гаврилюк, Н. А., Пашкевич, Г. А. 1991. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V — IV вв. до н. э. *Советская археология*, 2, с. 51-64.

Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (9), с. 47-48.

Горбаненко, С. А. 2017. Городище Циркуни: палеоетноботанічні дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку, с. 456-464.

Горбаненко, С. 2019. Палеоетноботанічні визначення 2017 р. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 362-371.

Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Материалы и исследования по археологии СССР, 36. Москва: Наука.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48-76.

Корж, А. А. 2021a. Дослідження ліпленої кераміки з Басівського городища. *Археологічна керамологія*, 1—2 (5—6), с. 145-152.

Корж, А. А. 2021b. Робота Басівського загону Путивльської археологічної експедиції в 2020 році. В: *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, с. 61-63.

Корж, А. А. 2022. Дослідження Басівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 283-284.

Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.

Остапенко, М. А. 2001. Пам'ятки осілості скіфського часу на острові Хортиця. *Археологія*, 1, с. 51-67.

Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.*: Каталог I. Киев: Препринт.

Пашкевич, Г. О., Гейко, А. В. 1998. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 38-40.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ДІКЗ «Більськ».

Сенько, Д., Пинаев, А. 2011. Особенности противопожарной защиты объектов с технологическими процессами сушки. *Алгоритм безопасности*, 3, с. 20-21.

Ткачук, Л. 2020. Визначення тканини з Тарасівки 1. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 389.

Шрамко, Б. А. 1956. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівки. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 56-65.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178-198.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47-64.

Щербань, А. Л. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

REFERENCES

Gavriliuk, N. A., Pashkevich, G. A. 1991. Zemledelcheskii komponent v ekonomike stepnykh skifov kontsa V — IV vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 51-64.

Heiko, A. V., Lytvynenko, T. M. 2001. Do pytannia pro vyznachennia temperatury vypaliuvannia posudu romenskoi kultury. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (9), s. 47-48.

Horbanenko, S. A. 2017. Horodyshche Tsyrkuny: paleoetnobotanichni doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23): Starozhytnosti rannoho zaliznoho viku, s. 456-464.

Horbanenko, S. 2019. Paleoetnobotanichni vyznachennia 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 362-371.

Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoe gorodishche na Dnepre*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 36. Moscow: Nauka.

Illinska, V. A. 1965. Basivske horodyshche. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 48-76.

Korzh, A. A. 2021a. Doslidzhennia liplenoi keramiky z Basivskoho horodyshcha. *Arkheolohichna keramolohiia*, 1—2 (5—6), s. 145-152.

Korzh, A. A. 2021b. Robota Basivskoho zahonu Putyvlskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 2020 rotsi. In: *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Sumy, s. 61-63.

Korzh, A. A. 2022. Doslidzhennia Basivskoho horodyshcha. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r., s. 283-284.

Kravchenko, N. M., Pashkevich, G. A. 1985. Nekotorye problemy paleo-botanicheskikh issledovanii (po materialam Obukhovskoi territorialnoi gruppy pamiatnikov I tys. n. e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologiia i metody istoricheskikh rekonstruktsii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 177-190.

Ostapenko, M. A. 2001. Pam'iatky osilosti skifskoho chasu na ostrovi Khortytsia. *Arkheolohiia*, 1, s. 51-67.

Pashkevich, G. A. 1991. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territo-rii Ukrainy: Pamiatniki I tys. do n. e. — II tys. n. e.*: Katalog I. Kyiv: Preprint.

Pashkevych, H. O., Heiko, A. V. 1998. Paleobotanichni doslidzhennia ta deiaki pytannia vyhotovlennia keramiky skifskoho chasu z Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 38-40.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud naselennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; DIKZ «Bilsk».

Senko, D., Pinaev, A. 2011. Osobennosti protivopozharnoi zashchity obieektov s tekhnologicheskimi protsessami sushki. *Algoritm bezopasnosti*, 3, s. 20-21.

Tkachuk, L. 2020. Vyznachennia tkanyny z Tarasivky 1. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 389.

Shramko, B. A. 1956. Selyshche ta mohylnyk rannoi zaliznoi doby bilia s. Ostroverkhivky. *Arkheolohichni pam'iatky* URSR, VI, s. 56-65.

Shramko, B. A. 1957. Sledy zemledelcheskogo kulta u lesostepnykh plemen Severnogo Prichernomoria v rannem zheleznom veke. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 178-198.

Shramko, B. A., Ianushevich, Z. V. 1985. Kulturnye rasteniia Skifii. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 47-64.

Shcherban, A. L. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naselennia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII — pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianymy vyro-bamy)*. Kyiv: Molod.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

A. A. Korzh, S. A. Gorbanenko

SOME FEATURES OF THE PRODUCTION OF CLAY ARTIFACTS BY THE RESIDENTS OF THE BASIVKA SETTLEMENT

In 2021—2022, the Basivka team of the Putivl expedition conducted the archaeological exploration at the settlement 3 «Bashta» of the Basivka hill-fort in Sumy Region. This is the largest settlement of the Scythian period in the Sula River basin. In the excavation area, more than 400 fragments of clay items including 27 complete cones were found. Since the large number of prints on clay products, represented mostly by the rims and bottoms of the hand-made pots, has a scien-

tific interest a more detailed examination of the collection was carried out.

According to the results of the study, the following issues were taken into account: individual grains of cultivated plants on the walls of pots and on cones; various prints on the bottoms of the pots. Single prints (19 items in total) are not of statistical interest.

Mainly mass imprints of cereal grains and waste from them (mainly millet) on the bottom of the pots have been found. The found bottoms were: 1) almost completely covered with imprints of intact millet grains (that is, in flakes), 2) covered with imprints of grains and waste; 3) with imprints of waste without grains. In isolated cases the waste from the threshing of other grain crops was found on the bottoms. According to materials from other Scythian sites it is known that grain (and waste from threshing) was sprinkled, and sand was used. No sand prints were found at settlement 3 «Bashta».

There are also isolated cases of fabric usage (both on materials under study and other sites) and even leaves of broad-leaved tree species (Tsyrkuny). However, the small number of such cases hardly proves the global tradition of using such «substrates». On the other hand, the tradition of pouring cereals (mainly millet) and waste from them under the bottom of pots was very common in the Early Iron Age. We believe that such prints on the bottoms testify to the period of «mass» production of ceramics: mainly after the harvest.

Keywords: Early Iron Age, Basivka hill-fort, clay products, paleoethnobotany, grain.

Одержано 16.02.2023

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Serhii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369,
e-mail: gorbanenko@gmail.com.

КОРЖ Антон Анатолійович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KORZH Anton A., Post-graduate Student, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6937-6725,
e-mail: skifc14@gmail.com.

УДК [904.5:572.7](398)"652" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.17

Т. О. Назарова

ПІЗНЬОАРХАЇЧНЕ ПОХОВАННЯ 470 ІЗ НЕКРОПОЛЯ ФАНАГОРІЇ

У статті проаналізовано знахідки чоловічого скелета з поховання VI ст. до н. е. на південно-східній околиці городища Фанагорії. Розглянуто морфологічні риси небіжчика та його індивідуальні особливості у контексті середземноморських популяцій.

Ключові слова: *Боспор, Фанагорія, антропологія, античність.*

Археологічні розкопки некрополей Європейського і Азіатського Боспора мають тривалу історію. Однак антропологічні знахідки почали надходити для досліджень від 1960-х рр. (Герасимова 1971, с. 56). Характеристика населення, похованого у некрополях Боспора, досить широко представлена в роботах антропологів (Герасимова 196; 1971a; 1971b; 1987; Жиляева-Круц 1970; Кондукторова 1983; Покас, Назарова, Дяченко 1988; Круц 1989; 2005; Назарова 1989; 2020; Бужилова и др. 2002; Добровольская, Медникова 2010; Добровольская 2016 тощо). Різні за чисельністю та збереженістю колекції дають уявлення про морфологічний тип рядових сільських і міських жителів Боспорської держави. Загалом дослідники згоджуються із висновком про змішаний склад населення Боспору протягом досить тривалого часу (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987, с. 50, 61; Кондукторова 1983, с. 130, Круц 2005, с. 56—75; Покас, Назарова, Дяченко 1988, с. 134 та ін.).

Матеріал безпосередньо із некрополя Фанагорії досліджувала М. М. Герасимова (Герасимова 1971, с. 57, 59; Герасимова, Рудь, Яблонский 1987, с. 9—82). Найбільші розкопки виконано під керівництвом А. К. Коровіної (Коровина 1967, с. 130—135). У 1964 р. вона відкрила 222 могили, з яких 40 — без знахідок,

Рис. 1. Розкопки центральної та східної частини городища Фанагорії; стрілками позначено розташування ранніх поховань (за: Завойкин, Колесников, Сударев 2016)

що уможливлюють датування. Хронологічні рамки некрополю охоплюють дуже широкий діапазон — з III ст. до н. е. до IV ст. н. е. (Коровина 1967, с. 130). Краніологічна серія, отримана з ґрунтового могильника Фанагорії, складається з 58 черепів: 32 чоловічі, 24 жіночі і два дитячі. А. К. Коровіна вказує на дуже великий розмах мінливості деяких ознак, що свідчить про змішаність групи, вірогідніше механічну, ніж біологічну (Герасимова 1971, с. 57; Герасимова, Рудь, Яблонський 1989, с. 49—52). Зрештою М. М. Герасимова дійшла висновку щодо належності похованих до понтійського варіанту середземноморської раси, виділивши еллінський, сарматський, синдський і меотський компоненти, з переважанням останнього (Герасимова 1971, с. 5, 59; Герасимова, Рудь, Яблонський 1987, с. 56—58). Пізніше було опрацьовано та введено у науковий обіг матеріал

© Т. О. НАЗАРОВА, 2023

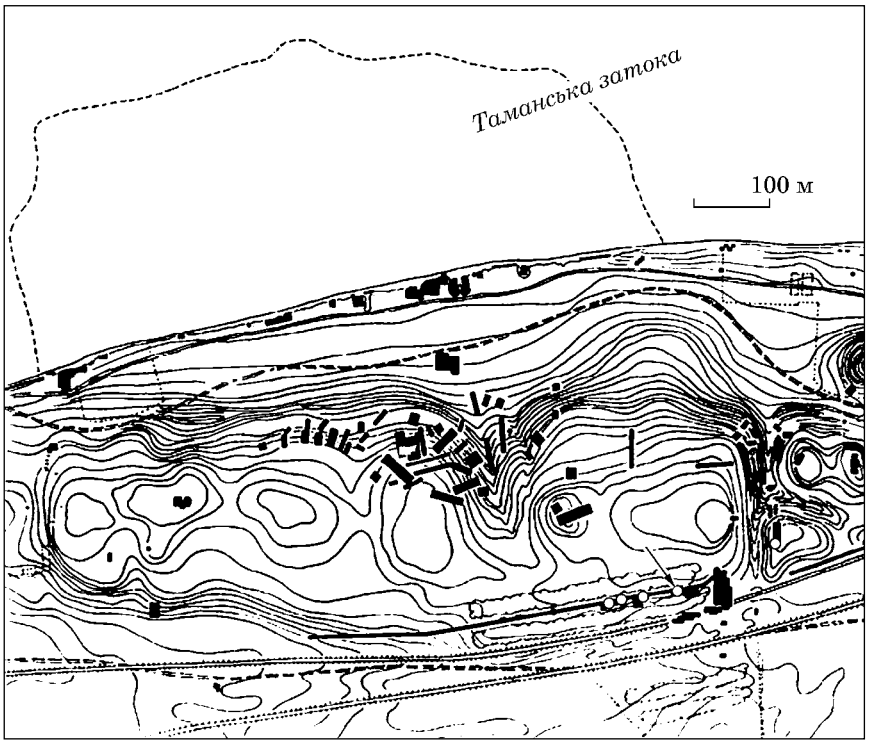

Рис. 2. Схема розташування поховальних комплексів на городищі Фанагорії (позначено кружками); стрілкою вказано місце розташування поховання 470 (за: Завойкин, Колесников, Сударев 2016)

Рис. 3. Поховання 470, вигляд з півночі

зі склепів 191 та 195 Східного могильника Фанагорії (Добровольская 2016, с. 93—109). Репрезентативна антропологічна колекція (74 екземпляри) датована першими століттями нової ери. Основну увагу М. В. Добровольська приділяє вивченню палеодемографічної структури популяції в цей період і засвідчує вплив вихідців із варварського середовища на антропологічний склад мешканців Фанагорії (Добровольская 2016, с. 104).

Для дослідження я отримала череп і три кістки посткраніального скелету (стегнові та променева) із некрополя Фанагорії (пох. 470, розкопки 1988 р.). Слід зазначити, що скелет було отримано з недослідженої раніше ділянки некрополя. Могильник розташований на південно-східній околиці городища (рис. 1). Небіжчик був похований у ґрунтовій ямі із заплічками, прямокутній у плані (рис. 2, 3), покладений витягнуто на спину, головою на схід. Інвентар складався з червоноглиняної амфори, чорнолакового кіліка, залізного кинджала-акінака, залізного наконечника списа, сіроглиняної миски й чорнофігурного лекіфа (Завойкин, Колесніков, Сударев 2016, с. 133—140). Поховання датуються останньою третиною VI — першими двома десятиліттями V ст. до н. е. (Завойкін, Колесников, Сударев 2016, с. 110), а також, за аналогією з матеріалами афінської агори (чорнолаковий кілік) і некрополя Ольвії (чорнофігурний лекіф), — 525—500 та 520—510 рр. до н. е., відповідно (Завойкин, Колесніков, Сударев 2016, с. 134—138). На жаль, антропологічний матеріал не було досліджено вчасно. Історія дослідження цього кістяка була довгою і непростою: співробітник відділу передав череп для реконструкції до м. Полтави, де його було піддано невдалій реставрації. Тож через тривалий час череп повернули до Києва у сильно пошкодженому стані, з великим заповненням порожнеч восковою масою (рис. 4: а, б).

Попередню інформацію про знахідку опубліковано раніше (Назарова 2020, с. 8—14). Скелет належав дорослій людині. Чоловіча приналежність кістяка не викликає сумнівів, але визначення віку покійного викликає певні труднощі через невідповідність між стертістю зубів і облітерацією швів. Стертість зубів така: перші і другі моляри, ікла і різці стерті до 2—3 балів (відмічено руйнування кісткової тканини внутрішніх різців на ніжній щелепі (рис. 4: а), премоляри — до 2 балів, що відповідає 25—30 рокам, за Герасимовим (Алексеєв, Дебец 1964, с. 38). Водночас за станом заростання швів похованого можна зарахувати до

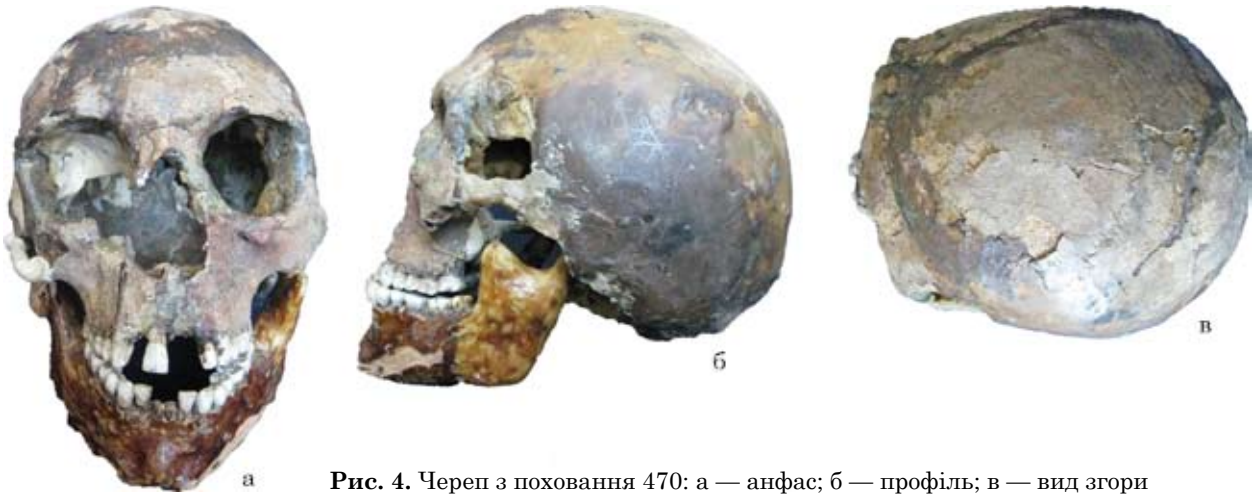

Рис. 4. Череп з поховання 470: а — анфас; б — профіль; в — вид згори

Таблиця 1. Індивідуальні виміри і показники черепа з поховання 470

Ознака	Показник
1. Повздовжній діаметр	189
8. Поперечний діаметр	155
8 : 1. Черепний індекс	82
9. Найменша ширина чола	108
10. Найбільша ширина чола	132?
45. Виличний діаметр	137?
48. Верхня висота обличчя	72
46. Середня ширина обличчя	109?
47. Повна висота обличчя	130
55. Висота носа	56
54. Ширина носа	25
54 : 55. Носовий індекс	44,6
51. Ширина орбіти від mf	41
52. Висота орбіти	37
52 : 51. Орбітний індекс від mf	90,2
Бімалярна ширина fmo—fmo	106?
Висота назіона над fmo—fmo	15
77. Назомалярний кут	148
Зигомаксилярна ширина zm'—zm'	121?
Висота subspinale над zm'—zm'	26
∠zm'. Зигомаксилярний кут	133?
SC. Симотична ширина	10
SS. Симотична висота	4
SS : SC. Симотичний індекс	40
MC. Максилофронтальна ширина	25?
MS. Максилофронтальна висота	11
MS : MC. Максилофронтальний інд.	44
Глибина іклової ямки	6?

Таблиця 2. Остеометричні параметри скелета з поховання 470

Ознака	Показник, кістка	
	Права	Ліва
Стегнова кістка		
1. Найбільша довжина	457	452
2. Довжина у натуральному положенні	450	446
21. Виросткова ширина	78	77
6. Сагітальний діаметр середини діафіза	31	32
7. Поперечний діаметр середини діафіза	29	30
9. Верхній поперечний діаметр діафіза	38	38
10. Верхній сагітальний діаметр діафіза	28	28
8. Окружність середини діафіза	96	97
Променева кістка		
1. Найбільша довжина	238	—
2. Фізіологічна довжина	228	—
4. Поперечний діаметр діафіза	18	—
5. Сагітальний діаметр діафіза	11	—
3. Найменша окружність діафіза	44	—

старшої вікової категорії, ніж за станом зубної системи: шви зарощені на внутрішній поверхні черепної кришки, на зовнішній — облітерована обеліонна частина стрілоподібного шва та скроневі кістки, вінцевий шов перебуває у стадии зарощення (рис. 4: в). У таких випадках антропологи, як правило, надають перевагу стану швів. З огляду на ці розбіжності, а також ураховуючи ступінь облітерації швів і загальну масивність черепа, вважаю, що вік померлого можна визначити як 30—40 років. Привертає увагу надзвичайна масивність чоловічого черепа: кістки склепіння товсті, спостерігається виразність надбрівних дуг, надорбітальний край згладжено, соскоподібні виростки великого розміру. Але потиличний рельєф розвинений помірно. Череп брахікранний, має великі розміри поздовжнього і поперечного діаметрів (черепний індекс — 82; рис. 4), з досить широким (137 мм), середньовисоким (72 мм) лицем; за середньої шириною обличчя належить до категорії дуже великих (109 мм). Варто відзначити й істотну горизонтальну сплощеність лицьового відділу: показники назомалярного і зигомаксилярного кутів становлять 148° і 133°,

Таблиця 3. Зріст небіжчика із поховання 470 за формулами різних дослідників, см

Кістка	Trotter, Gleser 1952	Trotter, Gleser 1958	Dupertius, Hadden 1951	Breitinger 1938
Права стегнова	170,2 ± 3,27	171,6 ± 3,94	171,4	168,1 ± 4,8
Ліва стегнова	169,0 ± 3,27	170,4 ± 3,94	170,2	167,0 ± 4,8
Променева	169,0 ± 4,32	169,6 ± 4,66	167,3	—

відповідно. Ніс високий (56 мм), середньоширокий (25 мм), за покажчиком лепторинний; орбіти високі (37 мм), середньоширокі (41 мм), за покажчиком гіпсиконхні, випинання носових кісток середнє: симотичний покажчик дорівнює 40 (табл. 1). Вертикальне профілювання визначити неможливо через руйнування лицьового відділу черепа (рис. 4: а).

У антропологів немає синхронних серій із розкопок некрополів Фанагорії для зіставлення їхніх метричних показників. Комплекс ознак розглянутого черепа — брахікранія у поєднанні з досить широким, середньовисоким горизонтально сплощеним обличчям, властивим археологічним савроматам і раннім сарматам (Балабанова 2000, с. 38). Краніологічні показники черепа із поховання 470 наближаються до максимальних величин за світовим міжгруповим масштабом (Алексеев, Дебец 1964, с. 114—117) і вкрай віддалені від звичного комплексу ознак, характерного для більшості античних серій на території всього Північного Причорномор'я. Останні характеризуються «середземноморськими» рисами: європеоїдність, грацильність, мезо-доліхокранія зі середніми розмірами лицьового відділу. Відомо, що середземноморський варіант європеоїдної раси охоплює досить розмиті морфологічні комплекси ознак. За П. Боєвим, середземноморський антропологічний тип характеризується мезодоліхокранією, з прямим, високим або середньовисоким чолом, зі слабо- або середньовираженим надбрів'ям. Обличчя середньовисоке або високе, вузьке, з нижньою щелепою невеликого або середнього розміру. Носові кістки прямі, зуби маленькі чи середні. Підборіддя виступає середньо або добре (Boev 1972, s. 62). Натепер у сучасній антропологічній літературі є безліч характеристик середземноморського типу. Відрізняючись лише незначними відтінками, всі визначення зводяться до мезо-доліхокранії, грацильності, вузьколицьості середземноморських черепів.

Довгі кістки (табл. 2) також вирізняються масивністю і добре розвиненим рельєфом у місцях прикріплення м'язів. Зріст похованого, обчислений за формулою М. Троттер і Г. Глезер (Trotter, Gleser 1958), становить 169,6 см, тобто на межі середнього та високого, за Р. Мартіном (Martin 1928). Крім того, зріст було вирахувано і за формулами інших фахівців, завдяки чому отримано показники, що наведені в табл. 3.

Безумовно, поховання унікальне, судячи з непересічного речового комплексу у могилі. Археологічний контекст знахідок свідчить про грецький обряд поховання і високий статус небіжчика. Наявність у могилі залізного наконечника списа автор розкопок пов'язує зі статусом воїна, оскільки спис вимагає великої фізичної сили від чоловіка, який використовував цю зброю (Завойкин 2016, с. 134). Як зазначено вище, особливістю похованого є значна масивність скелета. Водночас комплекс ознак, у поєднанні з описовою характеристикою похованого у могилі 470, не вкладається в рамки характеристики серій, що становлять грецькі етнічні групи. Особливий фізичний стан похованого чоловіка, а також комплекс ознак — поєднання брахікранії з досить широким обличчям і послабленним горизонтальним профілюванням на верхньому та середньому рівнях, свідчать про походження його з іншого, відмінного від еллінського етнічного середовища. Подібний комплекс ознак є характерним для низки сарматських груп. Матеріал цього добре датованого поховального комплексу може бути свідченням досить раннього проникнення варварів у місцеве еллінське коло мешканців Фанагорії.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: Наука.

Балабанова, М. А. 2000. *Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век.* Москва: Наука.

Бужилова, А. П., Масленников, А. А., Куликов, Е. Е., Лебедева, И. А., Полтараус, А. Б. 2002. Материалы к вопросу о ритуальной декапитации в Крымском Приазовье: антропологическая и генетическая экспертиза костных останков античного времени. *Вестник антропологии*, 9, с. 42-54.

Герасимова, М. М. 1965. Антропологическая характеристика черепов из грунтовых могил Танаиса. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 127, с. 256-259.

Герасимова, М. М. 1971. Краніологічні матеріали з античної Фанагорії. *Матеріали з антропології України*, 5, с. 55-59.

Герасимова, М. М. 1971а. К вопросу об этническом составе населения древнего Танаиса (III в. до н. э. — IV в. н. э.). *Советская этнография*, 4, с. 131-140.

Герасимова, М. М. 1987. Краниологические данные к вопросу об этнических отношениях в Северо-Восточном Причерноморье (Боспорское царство). В: Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, А. Т. *Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.* Москва: Наука, с. 9-82.

Добровольская, М. В., Медникова, М. Б. 2010. Население по данным антропологии. *Античное наследие Кубани,* 2, с. 474-491.

Добровольская, М. В. 2016. Антропологические материалы из склепов восточного некрополя Фанагории (раскопки 2013 г.). В: Завойкин, А. А. (ред.). *Материалы по археологии и истории Фанагории*. 2. Москва: ИА РАН, с. 93-109.

Жиляева-Круц, С. И. 1970. Черепа из скифских погребений Керченской экспедиции 1964—1967 гг. В: Лесков, А. М. (ред.). *Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы).* Киев: Наукова думка, с. 180-189.

Завойкин, А. А., Колесников, А. Б., Сударев, Н. И. 2016. Позднеархаические погребения на «Южном городе» Фанагории. В: Завойкин, А. А. (ред.). *Материалы по археологии и истории Фанагории*. 2. Москва: ИА РАН, с. 110-370.

Кондукторова, Т. С. 1983. Антропологическая характеристика погребенных из Боспорского могильника у с. Золотое. В: Корпусова, В. Н. *Некрополь Золотое.* Киев: Наукова думка, с. 163-174.

Коровина, А. К. 1967. Раскопки некрополя Фанагории в 1964 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 109, с. 130-135.

Круц, С. И. 1989. К вопросу об этнической принадлежности населения Керченского полуострова в скифское время (по антропологическим данным). В: *Проблемы истории и археологии древнего населения УССР. Тезисы докладов*. Киев: Наукова думка, с. 115-117.

Круц, С. И. 2005. Антропологический состав сельского населения Восточного Крыма в скифское время (по материалам могильника Фронтовое I. *Вестник антропологии*, 12, с. 56-75.

Назарова, Т. А. 1989. К вопросу об антропологическом составе населения Европейского Боспора. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Проблемы современной биологии. Труды 20 научной конференции молодых ученых биологического факультета МГУ.* Москва: МГУ, с. 37-43.

Назарова, Т. А. 2020. Череп из некрополя Фанагории VI в. до н. э. В: *VI Міжнародна конференція «Актуальні проблеми розвітку світової науки».* Київ: Центр наукових публікацій, с. 8-14.

Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму.* Киев: Наукова думка, с. 118-144.

Boev, P. 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevólkerung.* Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaften.

Breitinger, E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthropologischer Anzeiger*, 14, S. 249-274.

Dupertius, C. W., Hadden, J. A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, p. 15-54.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung.* II. Jena: von Gustav Fischer.

Trotter, M, Gleser, G. C. 1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moscow: Nauka.

Balabanova, M. A. 2000. *Antropologiia drevnego naseleniia Iuzhnogo Priuralia i Nizhnego Povolzhia. Rannii zheleznyi vek*. Moscow: Nauka.

Buzhilova, A. P., Maslennikov, A. A., Kulikov, E. E., Lebedeva, I. A., Poltaraus, A. B. 2002. Materialy k voprosu o ritualnoi dekapitatsii v Krymskom Priazove: antropologicheskaia i geneticheskaia ekspertiza kostnykh ostankov antichnogo vremeni. *Vestnik antropologii*, 9, s. 42-54.

Gerasimova, M. M. 1965. Antropologicheskaia kharakteristika cherepov iz gruntovykh mogil Tanaisa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 127, s. 256-259.

Herasymova, M. M. 1971. Kraniolohichni materialy z antychnoi Fanahorii. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 5, s. 55-59.

Gerasimova, M. M. 1971a. K voprosu ob etnicheskom sostave naseleniia drevnego Tanaisa (III v. do n. e. — IV v. n. e.). *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 131-140.

Gerasimova, M. M. 1987. Kraniologicheskie dannye k voprosu ob etnicheskikh otnosheniiakh v Severo-Vostochnom Prichernomore (Bosporskoe tsarstvo). In: Gerasimova, M. M., Rud, N. M., Iablonskii, A. T. *Antropologiia antichnogo i srednevekovogo naseleniia Vostochnoi Evropy*. Moscow: Nauka, s. 9-82.

Dobrovolskaia, M. V., Mednikova, M. B. 2010. Naselenie po dannym antropologii. *Antichnoe nasledie Kubani*, 2, s. 474-491.

Dobrovolskaia, M. V. 2016. Antropologicheskie materialy iz sklepov vostochnogo nekropolia Fanagorii (raskopki 2013 g.). In: Zavoikin, A. A. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii Fanagorii*. 2. Moscow: IA RAN, s. 93-109.

Zhiliaeva-Kruts, S. I. 1970. Cherepa iz skifskikh pogrebenii Kerchenskoi ekspeditsii 1964—1967 gg. In: Leskov, A. M. (ed.). *Drevnosti Vostochnogo Kryma (predskifskii period i skify).* Kyiv: Naukova dumka, s. 180-189.

Zavoikin, A. A., Kolesnikov, A. B., Sudarev, N. I. 2016. Pozdnearkhaicheskie pogrebeniia na «Iuzhnom gorode» Fanagorii. In: Zavoikin, A. A. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii Fanagorii*. 2. Moscow: IA RAN, s. 110-370.

Konduktorova, T. S. 1983. Antropologicheskaia kharakteristika pogrebennykh iz Bosporskogo mogilnika u s. Zolotoe. In: Korpusova, V. N. *Nekropol Zolotoe*. Kyiv: Naukova dumka, s. 163-174.

Korovina, A. K. 1967. Raskopki nekropolia Fanagorii v 1964 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 109, s. 130-135.

Kruts, S. I. 1989. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti naseleniia Kerchenskogo poluostrova v skifskoe vremia (po antropologicheskim dannym). In: *Problemy istorii i arkheologii drevnego naseleniia USSR. Tezisy dokladov*. Kyiv: Naukova dumka, s. 115-117.

Kruts, S. I. 2005. Antropologicheskii sostav selskogo naseleniia Vostochnogo Kryma v skifskoe vremia (po materialam mogilnika Frontovoe I. *Vestnik antropologii*, 12, s. 56-75.

Nazarova, T. A. 1989. K voprosu ob antropologicheskom sostave naseleniia Evropeiskogo Bospora. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Problemy sovremennoi biologii. Trudy 20 nauchnoi konferentsii molodykh uchenykh biologicheskogo fakulteta MGU.* Moscow: MGU, s. 37-43.

Nazarova, T. A. 2020. Cherep iz nekropolia Fanagorii VI v. do n. e. In: *VI Mizhnarodna konferentsiia «Aktualni problemy rozvitku svitovoi nauky».* Kyiv: Tsentr naukovykh publikatsii, s. 8-14.

Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika. In: Bessonova, S. S., Buniatian, E. P., Gavriliuk, N. A. *Aktashskii mogilnik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, s. 118-144.

Boev, P. 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevólkerung.* Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaften.

Breitinger, E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthropologischer Anzeiger*, 14, S. 249-274.

Dupertius, C. W., Hadden, J. A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, p. 15-54.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Antropologie in systematischer Darstellung*. II. Jena: von Gustav Fischer.

Trotter, M, Gleser, G. C. 1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

T. A. Nazarova

LATE ARCHAIC BURIAL 470 FROM THE NECROPOLIS OF PHANAGORIA

As a result of the archaeological excavations of the Bosporus necropolises, anthropological collections have been collected and published over the years, giving an idea of the morphological type of ordinary rural and urban residents in different chronological periods. M. M. Gerasimova studied material from the necropolis of Phanagoria, which dates back to the III century BC — IV century AD. The series consists of 58 adult skulls (32 male, 24 female) and 2 children's skull. The author concludes that the buried belonged to the Pontic variant of the Mediterranean race. The Hellenistic, Sarmatian and Sindo-Meotic components are distinguished, with the latter being predominant.

The proposed publication is devoted to a find obtained from the necropolis of Phanagoria in 1988. A male skeleton (No. 470) was discovered on the southeastern outskirts of the settlement, among children's burials, and was located in a ground pit with shoulder pads, rectangular in plan. The inventory consisted of a red clay amphora, a black-glazed kylix, an iron akinak dagger, an iron spearhead, a gray clay bowl, and a black-figure lekyph. The burial dates back to the last third of the VI — the first two decades of the V century BC and belonged, according to the author of the excavations O. A. Zavoykin, to a nobility. The deceased was buried at the age of 30—40. The skull is brachycranic, with a wide, medium-high face, has large longitudinal and transverse diameters and a rather powerful bone structure. The significant flattening of the facial area in the horizontal plane attracts attention. The height of the buried person (calculated according to the formula of M. Trotter and G. Glaser) is 169.6 cm. The set of features of the considered skull is a brachycrania in combination with a fairly wide, medium-high face, flattened in the horizontal plane, characteristic of archaeological sauromatians and early Sarmatians.

The craniological parameters of the considered skull approach the maximum values on the world intergroup scale and are extremely far from the usual set of features characteristic of most ancient series in the territory of the entire Northern Black Sea region. Undoubtedly, the burial is unique, judging by the finds in the grave, which indicates a certain status of a man — a warrior. However, the noted features — brachycrania with weakened horizontal profiling at the upper and middle levels, in combination with the descriptive characteristics of the burial — do not fit into the framework of the known Mediterranean series. This may indicate his origin from a different ethnic environment than the Hellenic one. A similar set of features is characteristic of a number of Sarmatian groups. The material of this well-dated burial complex may be evidence of a rather early penetration of the barbarians into the local Hellenistic circle of the inhabitants of Phanagoria.

Keywords: Bosporus, Fanagoria, anthropology, antiquity.

Одержано 11.05.2023.

НАЗАРОВА Тетяна Олексіївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
NAZAROVA Tetiana, Ph. D., Junior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0000-4506-3193,
e-mail: tetyananaz22@ukr.net.

ДИСКУСІЯ

УДК 904.2(477.65)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.18

Л. І. Бабенко

ЩОДО АТРИБУЦІЇ ДЕЯКИХ ПРЕДМЕТІВ З ЛИТОЇ МОГИЛИ

У статті обґрунтовується функціональне призначення декількох предметів з «Мельгуновського скарбу» — золотої пластини із зображенням мавпи та трьох птахів як обкладки піхов клинкової зброї та 17 блях у вигляді хижого птаха як елемента декору горита.

Ключові слова: *Лита Могила, «Мельгуновський скарб», горит, меч, кинджал, піхви, скіфи.*

Вступ. Спектр наукових інтересів обох ювілярів — Світлани Сергіївни Бессонової та Олени Євгенівни Фіалко — надзвичайно широкий. Звісно, що і матеріали Литої Могили — *ab ovo*… скіфознавства, не могли пройти повз увагу дослідниць, які зверталися у своїх роботах як до складових поховальної обрядності пам'ятки (Бессонова 1990, с. 17—40), так і окремих категорій поховального інвентарю (Болтрик, Фиалко 2013, с. 160—164).

Нещодавній 250-річний ювілей розкопок Литої Могили, які були проведені у 1763 р. за дорученням генерал-поручника А. П. Мельгунова [1], сприяв підвищенню уваги до пам'ятки. Було опубліковано низку статей, присвячених історії розкопок кургану та долі його колекції (Тункина 2006; Бабенко 2012; Бокий, Могилов 2014, с. 26—51; Чорний 2014, с. 73—79), а також вивченню безпосередньо деяких предметів з «Мельгуновського скарбу» (Болтрик, Фиалко 2013, с. 160—164; Полидович 2013, с. 89—100; Полідович 2014, с. 61—72; Лифантий 2014a, с. 52—60; 2014b, с. 39—53).

Унікальною є історія польового дослідження цієї пам'ятки, яку вже, мабуть, не перевершить жоден скіфський курган: розкопки Литої Могили проводили впродовж чотирьох останніх століть. Окрім робіт 1763 р., у XIX ст. (1892 р.) пам'ятку дослідив В. М. Ястребов (1894, с. 134, 135), у XX ст. (1990 р.) — Н. М. Бокій (1992, с. 13, 14). Остаточну крапку у польовому дослідженні цієї непересічної пам'ятки поставили розкопки залишків кургану влітку—восени 2019 р. під керівництвом Ю. В. Болтрика (2022, с. 161—172; Болтрик, Шелехань, Собчук 2020, с. 120—123). Попри те, що кожні нові розкопки надавали додаткову інформацію, доповнюючи та уточнюючи ті чи інші аспекти, найбільш яскраві знахідки, що презентують цей поховальний чи поховально-поминальний комплекс як у науковому обігу, так і у більш широкому інформаційному просторі, були отримані саме під час робіт 1763 р. (Придик 1911).

Однак чимало питань, пов'язаних з вивченням матеріалів Литої Могили, остаточно ще не вирішені. До них належить і проблема атрибуції деяких предметів та визначення їх функціонального призначення (Кисель 2003, с. 17, 18). Це завдання ускладнює відсутність більш повної інформації про характер пам'ятки та розташування знайдених у «кам'яній скрині» предметів. Зокрема, це стосується таких знахідок «Мельгуновського скарбу», як золота пластина із зображенням мавпи і трьох птахів (рис. 1: 1, 2) та 17 золотих блях у вигляді хижого птаха (рис. 2), щодо атрибуції яких відсутня єдина думка.

Золота пластина із зображенням мавпи і трьох птахів. Г. Ф. Міллер першим висловив

1. Згадуючи про розкопки кургану, багато дослідників часто називають А. П. Мельгунова новоросійським губернатором. Але Новоросійська губернія була утворена в 1764 р., відтак у рік розкопок А. П. Мельгунов ще не міг бути її губернатором.

© Л. І. БАБЕНКО, 2023

Рис. 1. Золота пластина із зображенням мавпи та птахів, Лита Могила (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; https://www.hermitagemuseum.org)

припущення стосовно можливого використання золотої пластини, в якій вбачав частину золотої обкладки піхов (Тункина 2006, с. 139). Є. М. Прідік допускав, що пластина могла кріпитися на шкіряний ремінь за допомогою цвяшків або ж пришиватися на нього, але без уточнення імовірного призначення ременю. Б. Н. Граков вважав, що пластина прикрашала пов'язку для голови (1971, с. 127). З цією думкою погодився В. А. Кісель і атрибутував її як пластину від діадеми чи головного убору (Кисель 2003, с. 100, 101, 128). Менш категоричною була І. В. Тункіна, яка вбачала в пластині прикрасу головного убору або ременю (Тункина 2006, с. 139). Нарешті, спеціально і докладно цієї проблеми торкнулася О. В. Ліфантій, запропонувавши реконструкцію головної прикраси на кшталт своєрідної метопіди, де пластина (втрачена частина якої відтворена як дзеркальна композиція) була нашита на шкіряну стрічку (рис. 3: 1). Ця стрічка, на думку дослідниці, разом з мельгуновською діадемою утворювала єдину композицію головної прикраси небіжчика, репрезентованої двома фризами — рослинним і тваринним (Лифантий 2014a, с. 56—58, рис. 2: 1; Ліфантій 2014b, с. 43, 44, рис. 4: 1).

У той же час уявна одностайність, що начебто склалася останнім часом у поглядах на атрибуцію мельгуновської пластини, є насправді перебільшеною. Багато дослідників, звертаючись у тому чи іншому контексті до парадного головного убору з Литої Могили, не згадують цю пластину (Клочко 1982, с. 38, 39; 2009, с. 170; Бессонова 1990, с. 32; Яценко 2006, с. 54). Загалом, як здається, на переконання прихильників належності цієї пластини до прикрас головного убору чи шкіряного начільного паска, певним чином вплинуло широке розповсюдження подібних прикрас у IV ст. до н. е. Але традиція використання головних уборів подібної конструкції невідома серед знахідок часів скіфської архаїки. Отже, навряд чи буде коректним застосування тут своєрідної ретроспекції для обґрунтування запропонованої атрибуції. Та і, власне, діадеми з Литої Могили та Келермеського кургану 1/Ш, що добре збереглися, мають зовсім інший вигляд та конструкцію. Поміж тим, пластина може мати значно багатшу історію, нюанси якої лишилися поза увагою дослідників.

Розглянемо цей предмет докладніше.

Золота пластина завширшки 2,5—2,75 см, завдовжки 11 см. Маса — 11,75 г. З правого боку пластина зламана, отже її початкова довжина, як, власне, і вся композиція в цілому, невідома. Частина, що збереглася, складається з чотирьох фрагментів, на яких відтворене зображення чотирьох тварин, зліва направо — мавпи, що сидить, підперши верхньою правою кінцівкою морду, а лівою, заведеною назад, підтримує поперек чи чеше спину; двох протипоставлених один одному цибатих довгошиїх птахів (страусів?), які стоять, опустивши донизу голови і щось викльовують в одній точці; качки (?), що йде у протилежний бік від попередньої групи (рис. 1: 1, 2). Стилістику зображених на пластині тварин дослідники пов'язували з ассирійським мистецтвом (Придик 1911, с. 16), або ж відзначали більш синкретичний характер — іраноурартсько-скіфський (Граков 1971, с. 127) чи греко-іонійський (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 53), бачили в неї продукцію центру, що був під впливом художніх напрямів Ассирії та Іонії (Кисель 2003, с. 59).

З трьох сторін краї пластини загнуті до середини, причому вздовж цих трьох сторін по самому краю пластини проходить добре помітний гладкий рельєфний валик, окреслюючи межі композиційного поля по периметру. На згині довгих загнутих країв пробиті наскрізні дірочки, причому кожна з дірочок оточена виразними циліндричними задирками, що стирчать назовні пластини. Отже, кожна з дірочок пробивалася зсередини пластини.

Перш ніж озвучити ту чи іншу гіпотезу стосовно використання цієї пластини безпосередньо перед покладенням у могилу, кенотаф чи поминальний комплекс, варто зауважити, що воно могло мати вторинний чи третинний ха-

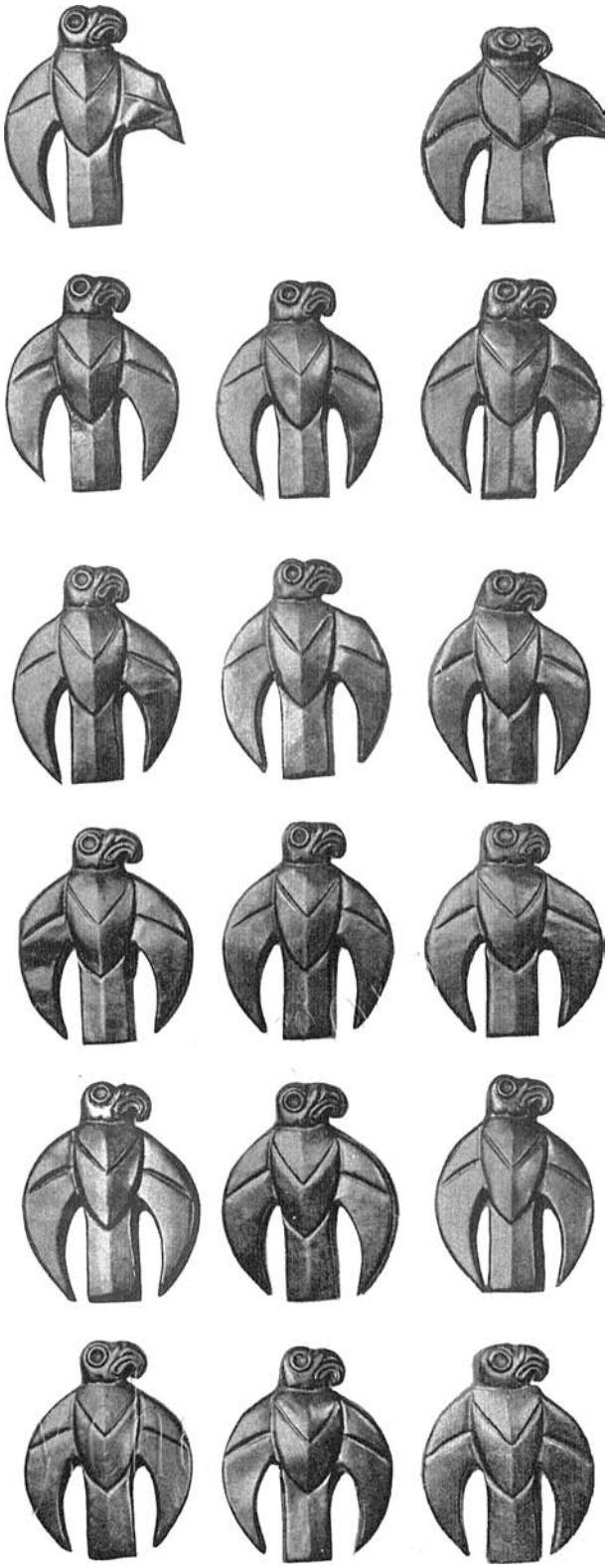

Рис. 2. Золоті пластини із зображення хижого птаха, Лита Могила (за: Придик 1911)

рактер. Саме відтворені на пластині зооморфні образи викликають певні сумніви щодо можливого її виготовлення безпосередньо для декору головної прикраси, якогось ременю чи іншого предмету, де вона використовувалася як своєрідна накладка. Серед знайдених у курганах ран-

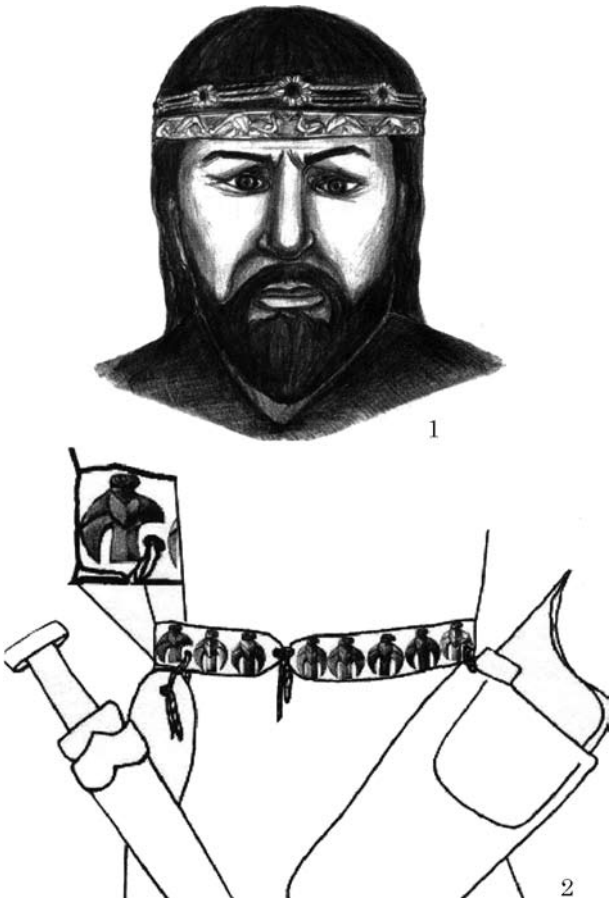

Рис. 3. Графічна реконструкція вигляду прикрас з Литої Могили: 1 — начільні; 2 — портупейний пояс (за: Ліфантій 2014a; 2014b)

ньоскіфської доби прикрас невідомі перелічені предмети, декоровані подібними образами та сюжетами. Поміж тим, дуже схожий декор прикрашав низку виробів іншої категорії матеріальної культури, а саме — металевого коштовного посуду. Насамперед, як приклад можна навести добре відомий золотий кубок, декорований сценами з «історією кози» [1], що походить з гробниці 2 могильника Марлік [2] на північному заході Ірану. Вся зовнішня поверхня кубка, заввишки 19,5 см, вкрита суцільними зображеннями, що утворюють композицію з чотирьох чи п'яти регістрів. Кожен з регістрів репрезентує окремий сюжет, що послідовно — знизу догори — відтворюють образотворчу оповідь про народження, зростання та смерть кози чи козла (рис. 4: 1). Найбільш цікавий саме верхній регістр, де зображено тричі повторену сцену загибелі гірського козла, а саме — витягнуту горілиць тушу козла

1. Див.: Луконин 1987, рис. на с. 224; Vaḥdati 2005, pl. I; Negahban 1996b, pls. XVII: A, B; XVIII: A—D; Vaḥdati, Piller 2018, fig. 41.
2. В. Г. Луконін, ґрунтуючись на стилістичному аналізі, запропонував для кубка дату не раніше другої половини VIII ст. до н. е. (Луконин 1987, с. 226—228). Зараз це поховання датоване в межах кінця XI — X ст. до н. е. (Piller 2007, S. 231, 241; Vahdati, Piller 2018, p. 99, 100).

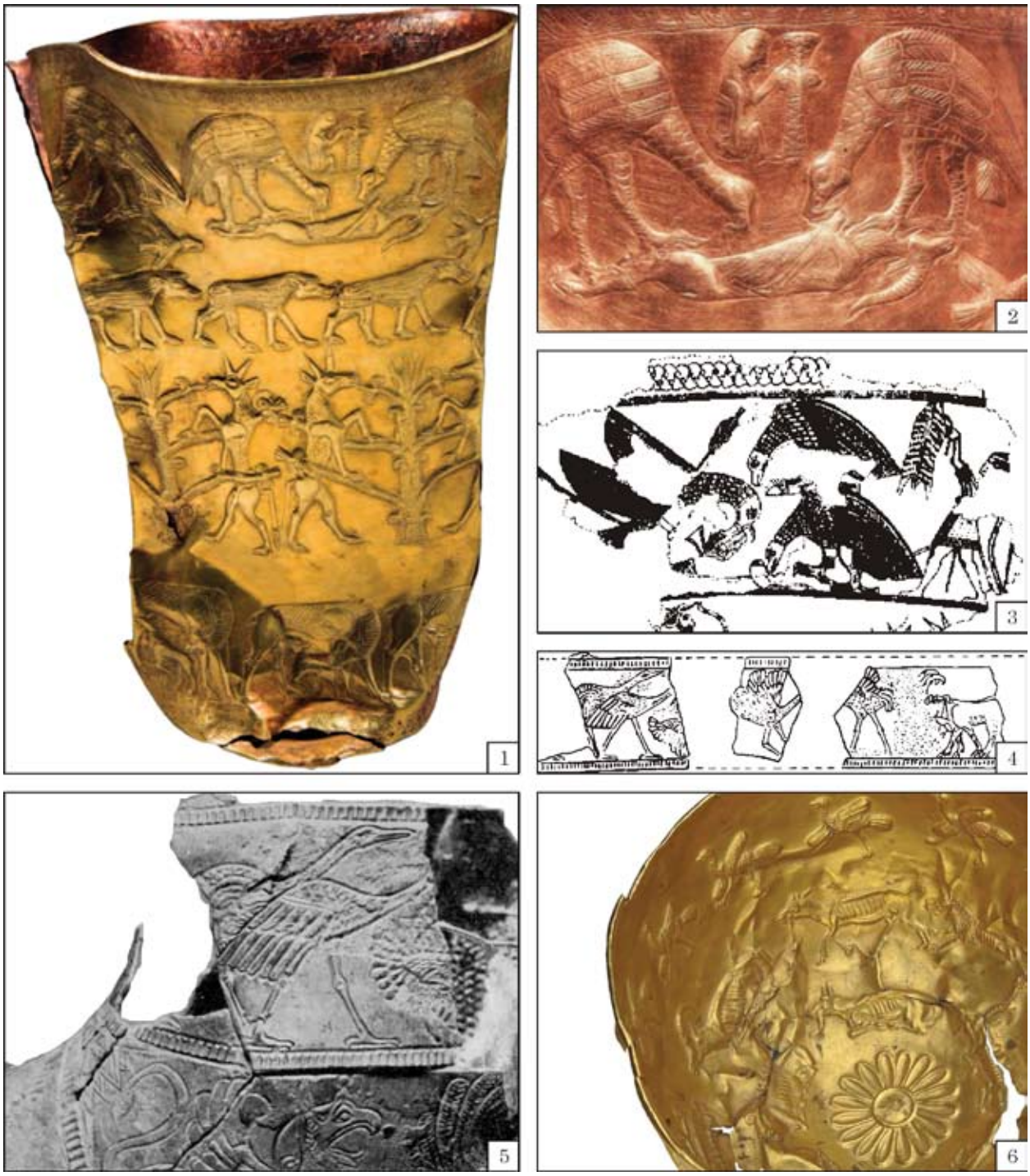

Рис. 4. Металевий посуд, у декорі якого використано зображення птахів: 1, 2 — Марлік, гробниця 2; 3 — Марлік, гробниця 42; 4, 5 — Келермеський курган 3/Ш; 6 — Келермеський курган 1/Ш (за: Максимова 1956; Negahban 1996b; Vaḥdati 2005; Алексеев 2012; Vaḥdati, Piller 2018)

дзьобають два цибатих довгошиїх стерв'ятники, опустивши донизу голови. Композиційно ця сцена дуже близька зображенню на мельгуновській пластині, де два страуси викльовують долі якусь здобич. Відчуття загальної схожості підсилює зображена між стерв'ятниками маловиразна фігурка, що сидить навпочіпки перед невисоким хрестоподібним деревом, торкаючись передніми лапами поперечної гілки (рис. 4: 2). Цю істоту інтерпретують як ембріон, що символізує нове народження, чи мавпу — оповідача відтвореної «історії» (Луконин 1987, с. 223). На мельгуновській пластині їй відповідає зображення мавпи. Отже, образи та сюжети, відтворені на верхньому регістрі золотого кубка з могильника Марлік, знаходять низку виразних відповідностей серед персонажів композиції мельгуновської пластини.

Декор посуду представниками авіфауни можна побачити не лише на кубку з гробниці 2

могильника Марлік. Так, у цьому ж могильнику, в гробниці 42[1] були виявлені залишки бронзової посудини, декорованої багатофігурними сюжетами полювання, серед яких є кілька схожих сцен зі стерв'ятниками, що дзьобають впольовану здобич, можливо козла (рис. 4: 3) [2].

Є ще кілька прикладів декору посуду зображенням птахів, що походять з пам'яток значно ближчих до Литої Могили за культурним та хронологічним контекстом. Так, «внутрішня» золота чаша з Келермеського кургану 1/Ш була декорована трьома орнаментальними поясами з різноманітними зооморфними персонажами, де верхній пояс складали 14 страусів, що біжать один за одним (рис. 4: 6; Галанина 1997, с. 226, табл. 2). Верхній орнаментальний пояс срібного з позолотою ритона з Келермеського кургану 3/Ш, окрім інших персонажів, прикрашають зображення щонайменше п'яти птахів — двох пар цибатих чапель, в одній з яких птахи протипоставлені одна одній (на думку М. І. Максимової, зображена їх бійка: Максимова 1956, с. 232), а в іншій — йдуть в одному напрямку. Ще один птах, видову належність якого через пошкодження визначити важко, летить (рис. 4: 4, 5).

Таким чином, можна констатувати, що відтворені на мельгуновській пластині персонажі за номенклатурою та репрезентованими сюжетами близькі саме до зображень на дорогоцінному посуді, виготовленому близькосхідними майстрами у різний час. Ще одним побіжним аргументом на користь зв'язку мельгуновської пластини якраз із посудом є її товщина. У публікаціях не вказана товщина стінок золотого кубка з гробниці 2 могильника Марлік, хоча зазначено, що кубок виготовлено з «м'якого та дуже тонкого золота» (Negahban 1996a, p. 75). Мені невідома і товщина мельгуновської пластини, але за розмірів 2,5—2,75 × 11 см її вага складає 11,75 г. Для порівняння — золоті пластини з менадами, що прикрашали жіночий головний убір з кургану 8 Пісочинського могильника, за розмірів 4,7 × 12,5 см та 5,5 × 13,4 см мали масу 10,65 г та 12 г відповідно (Бабенко 2005, с. 124, 280). Отже, пісочинські пластини мали приблизно таку саму масу, при понад вдвічі більших розмірах. Товщина пластин з менадами — найбільш масивних серед пластинчатих аплікацій з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова — складає 0,25—0,3 мм (Бабенко 2022, с. 24), а, отже, товщина мельгуновської пластини мала б перевищувати 0,6 мм. Як видається, це завелика товщина для пластини, яку безпосередньо виготовляли для декору головного убору, але цілком прийнятна для посудини з «дуже тонкого золота». Цілком ймовірно, що золотий кубок, який належав до численних передньоазійських трофеїв скіфів, було пошкоджено, що зробило неможливим його подальший вжиток. Хоча можливо, що для виготовлення більш необхідного та важливого для його господаря предмета могли знівечити і неушкоджену коштовну посудину. З цією метою зі стінки кубка вирізали продовгувату прямокутну пластину, параметри якої відповідали потребам. При цьому значна частина первинної композиції лишилася поза межами пластини — як у горизонтальному напрямку, обірвавши ряд відтворених тварин, так і у вертикальному, обрізавши об'єкт, до якого схилили голови страуси.

Не менш складним є визначення предмета, для декору якого була вирізана ця пластина. Думки багатьох дослідників про використання пластини як прикраси шкіряного ременя — начільної стрічки чи елемента будь-якого військового спорядження, все ж таки гіпотетичні. Але у цьому сенсі варто звернути увагу на певні нюанси способу кріплення пластини на основу. Зазвичай на пластинах по периметру чи кутам прикраси пробивалися наскрізні отвори, через які вона і пришивалася на шкіру чи тканину. На мельгуновській пластині наскрізні отвори пробиті зверху та знизу, на згині гладкого рельєфного валика. Якщо цю пластина дійсно використовували для обкладки шкіряного ременя, то спосіб її кріплення слід визнати не зовсім вдалим — адже нитку чи ремінець (вже не кажучи про можливі цвяшки, якщо саме їх використовували для кріплення) необхідно було протягувати через ребро ременя, що вкрай незручно, особливо, якщо вбивати туди цвяшки. Саме таке розташування наскрізних отворів для кріплення дає підказку, що основа для кріплення могла бути з іншого матеріалу, а саме дерев'яною. Відтак, виходячи з номенклатури скіфської матеріальної культури, найбільш імовірним предметом, який могла прикрашати ця пластина, були піхви для клинкової зброї. Побіжно про це свідчить і абрис пластини, що поволі розширюється до одного краю. Тут варто згадати, що і Г. Ф. Міллер бачив у цій пластині обкладку піхов (Тункина 2006, с. 139). Він, звичайно, не був скіфознавцем, але мав змогу оглянути предмети скарбу відразу після розкопок. Отже, спостерігати ті чи інші нюанси, що були з часом втрачені внаслідок чисток чи інших перипетій.

Цікаво, що вказана пластина, найімовірніше, була не єдиною можливою обкладкою піхов ще одного предмета клинкового озброєння, що входив до складу «мельгуновського скарбу». Практично безсумнівно, саме обкладкою піхов ще одного меча чи кинджала була золота пластина зі скарбу, що дійшла у 26 фрагментах. Ці фрагменти були складені у дві більш цільні пластини — одну невелику, прямокутної форми, іншу — більших розмірів, продовгувату, з добре помітним розширенням до одного краю

1. Датовано кінцем XII — XI ст. до н. е. (Piller 2007, S. 229, 230, 241).
2. Див.: Negahban 1996b, fig. 8; Vaḥdati 2005, pl. III.

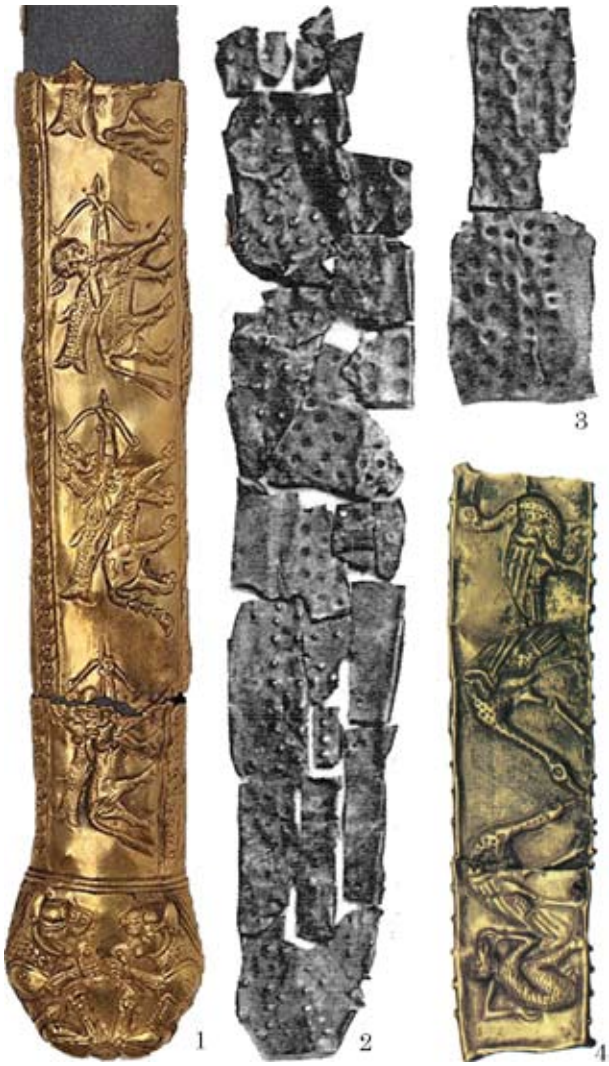

Рис. 5. Обкладки клинкового озброєння (у пропорційному масштабі): 1 — фрагмент обкладки піхов парадного меча; 2—4 — обкладки піхов гіпотетичних клинків, Лита Могила (за: Придик 1911; Алексеев 2012)

(рис. 5: 2, 3). Напевне, що обидві пластини належали одному предмету. На усій площині пластини прикрашені ідентичним орнаментом у вигляді кількох рядків опуклих цяток. У 1932 р. ці пластини були передані до України і втрачені під час евакуації з Харкова (Бабенко 2012, с. 20—27), отже уявлення про них дає лише зображення в публікації Є. М. Прідіка. Показово, що дослідник, лаконічно описуючи ці пластини, порівнював їх саме з пластиною з мавпою та страусами (рис. 5: 2—4), звертаючи увагу на однаковий колір золота та схожу обробку і навіть припускаючи зв'язок цих пластин з одним і тим же предметом (на думку Є. М. Прідіка, шкіряним ременем). Отвори на цій пластині також були пробиті на загнутих краях, але в деяких із них збереглися золоті цвяшки чи заклепки (Придик 1911, с. 16).

Таким чином, до складу «мельгуновського скарбу», окрім знаменитого меча (рис. 5: 1), що склав пару келермеському, могло входити ще кілька предметів клинкового озброєння. Навіть якщо кенотаф Литої Могили містив особисте військове спорядження однієї особи, радше вождя чи царя, це не суперечить традиційному складу панoплії скіфського воїна. Ця традиція набула помітного поширення саме в лісостепових пам'ятках скіфського часу, де, за підрахунками О. В. Шелеханя, покладення у могилу двох клинків зафіксовано у 17 комплексах, переважно у похованнях вельможних воїнів (Шелехань 2016, с. 155; Shelekhan 2020, p. 140, tabl. 5.1) [1]. Відомі такі поховання і у степових пам'ятках [2]. Як приклад, О. В. Шелехань наводить курган 6 біля Маріуполя (Жданова) (2016, с. 155), а також Шульгівку, Бердянський курган, гробницю воїна в Великій Близниці, де були знайдені два меча чи меч та кинджал, та Чортомлик, з 5 церемоніальними мечами в ніші К камери 5 (Shelekhan 2020, p. 140). Втім, останні могли належати не до особистої зброї, а трофеїв, дипломатичних дарунків, поховальних підношень тощо. Цей перелік доповнює поховання царя з бокової могили Солохи, де два меча — парадний та «простий», лежали ліворуч небіжчика (Манцевич 1969, с. 96—98, рис. 1). Але найкращий приклад може скласти Келермеський курган 1/Ш, де праворуч небіжчика, поряд з парадним мечем, поклали короткий кинджал в дерев'яних піхвах із золотою бутероллю (Галанина 1997, с. 88—90, 223, кат. 4—5).

Традицію використання одним воїном декількох предметів клинкового озброєння наглядно ілюструє зображення меча та кинджала на кам'яних стелах із Кропивницького (Кіровограда), Медерово та Томаківки (рис. 6: 1—3; Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 65, 76, 77). Побіжно про неї може свідчити і сцена бою на солоському золотому гребні. Дослідники вже відзначали низку «дивовижностей» екіпіровки персонажів гребня: відсутність луків у гори-

1. Знахідки в одиночних похованнях виявлені в Старшій Могилі, кургані 13 біля с. Кириківка, кургані 461 біля с. Турія, кургані 401 біля с. Журавка, кургані 3, п. 2 біля с. Стеблів, кургані 4 біля с. Бересняги, кургані 512 біля с. Турія, кургані 2 біля с. Вовківці, кургані 13 біля с. Абрамівка, біля Софіївки, кургані 9 біля с. Дуровка, кургані 36 біля с. Колбіно; неясного контексту — у курганах Переп'ятиха та 1 біля с. Близнюки; у парних похованнях — у кургані 46 біля с. Гуляйгородок, кургані 504 біля с. Броварки, кургані 15 біля с. Дуровка.
2. Як приклад, О. В. Шелехань наводить курган 6 біля Маріуполя (Жданова). Серед інших можна назвати поховання царя з бокової могили Солохи (Манцевич 1969, с. 96—98, рис. 1). У Чортомлику, в ніші К камери 5 знайдено п'ять мечів, ще два — в інших місцях (зокрема поруч зі слугою) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 61, 99—105), але вони могли належати не до особистої зброї, а трофеїв, дипломатичних дарунків, поховальних підношень тощо.

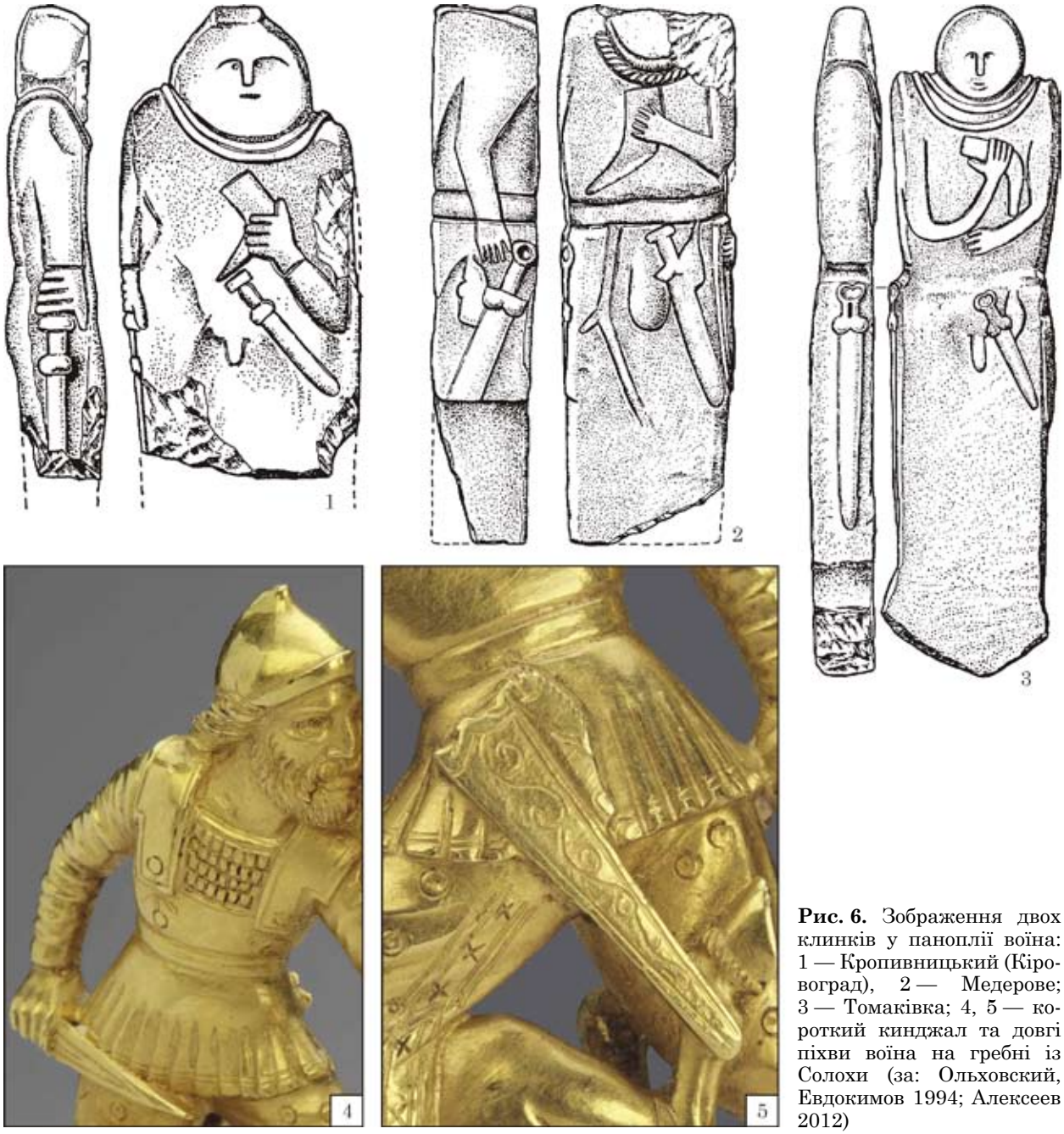

Рис. 6. Зображення двох клинків у паноплії воїна: 1 — Кропивницький (Кіровоград), 2 — Медерове; 3 — Томаківка; 4, 5 — короткий кинджал та довгі піхви воїна на гребні із Солохи (за: Ольховский, Евдокимов 1994; Алексеев 2012)

тах та оббивок на них, піхов для кинджала в одного пішого воїна, а також невідповідність довжини піхов і кинджала у іншого (Jacobson 1995, p. 158—162; Алексеев 2003а, с. 78; Бабенко 2019, с. 266). Тобто, торевт міг відтворити стадію бою, коли його учасники вже загубили частину свого озброєння. У цьому випадку воїн, кінь якого загинув, міг на початку сутички мати два клинка, але втратив довгий меч (піхви від якого підвішені з неналежного, лівого боку) та піхви від кинджала. Цікаво, що і небіжчик з Солохи мав саме два меча.

Але мечі та кинджали були не єдиними елементами клинкової зброї скіфів, що могли зберігатися у піхвах. Відомо кілька випадків спільного виявлення в могилі меча та довгого залізного ножа. Так, у Реп'яховатій Могилі такий ніж спікся з клинком акінака, але на думку авторів публікації, знаходився «явно в додаткових піхвах» (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 40—43, рис. 11—12). С. А. Скорий, який проаналізував шість випадків спільного знаходження меча з залізним ножем [1], дійшов висновку про їх зберігання в одних піхвах, та використання цих ножів для скальпування (Скорый 2022). Утім, довгі ножі, близькі за довжиною до двосічних кинджалів, мали помітне поширення. Їх, на дум-

1. Реп'яхувату Могилу доповнили знахідки з курганів 127 та 2/2020 могильника Скоробір, неясного контексту з Білогорського р-ну АР Крим та два випадки з кургану Аржан 2 (Скорый 2022, с. 23—28).

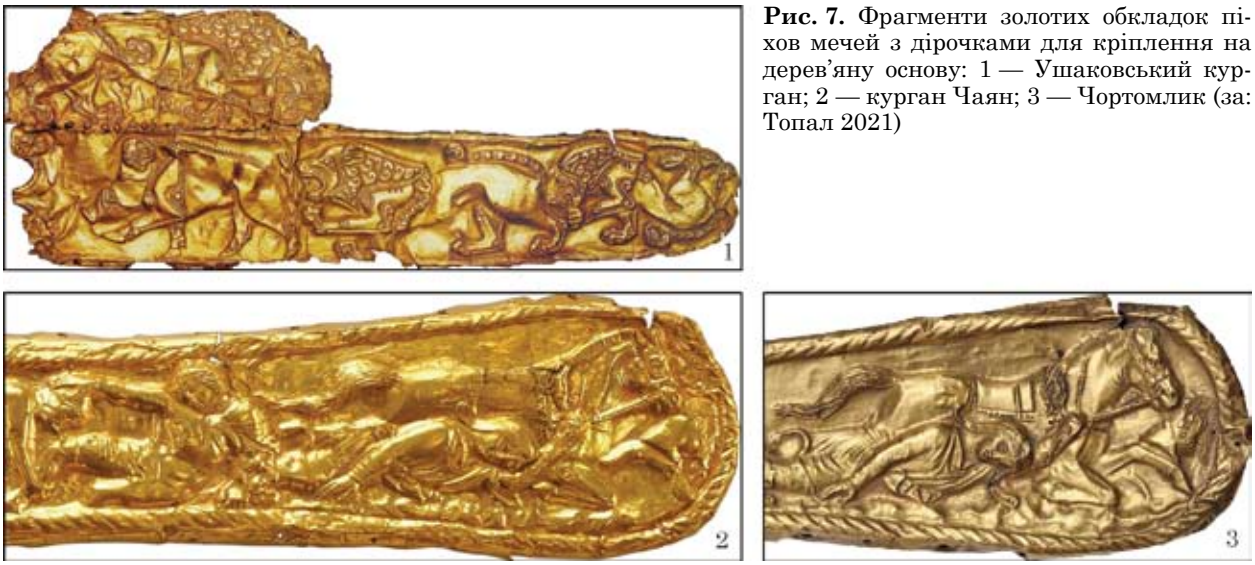

Рис. 7. Фрагменти золотих обкладок піхов мечей з дірочками для кріплення на дерев'яну основу: 1 — Ушаковський курган; 2 — курган Чаян; 3 — Чортомлик (за: Топал 2021)

ку О. В. Шелеханя, використовували, окрім утилітарних завдань, в ритуальних діях, під час бенкетів або жертвоприношень, залучали як символічну альтернативу зброї в поховальному інвентарі, окремі екземпляри — як, власне, зброю тощо (Shelekhan 2023, p. 293—344).

Отже, власник «мельгуновського скарбу» цілком міг володіти не лише парадним мечем, а й іншим клинковим озброєнням. При цьому, якщо парадний меч та піхви до нього були виготовленні зброярем у спеціалізованій майстерні, то оздоблення інших піхов здійснив менш вмілий майстер, використовуючи доступні матеріали.. У інший спосіб було здійснено і кріплення обкладки до дерев'яної основи піхов: шляхом прибивання через отвори цвяшками. Подібне кріплення може видатися менш естетичним, у порівнянні з парадним мечем, але його застосовували майстри і в пізніші часи. Зокрема, у такий же спосіб були закріплені обкладки піхов мечів з Чортомлика, курганів Чаян та Ушаковського тощо (рис. 7: 1—3).

Цілком зрозумілі причини, які могли завадити фіксації залишків додаткового клинкового озброєння у кенотафі. Насамперед це були непрофесійні, більше того — перші розкопки подібного кургану, і копачі не переймалися фіксацією всіх нюансів, особливо недорогоцінних речей. Сам «скарб» виявлено у перекритій кам'яній скрині, на глибині менше 2 м від поверхні насипу. Тобто, середовище зберігання у поєднанні повітря та вологи було доволі агресивним, що сприяло інтенсивній корозії виробів з чорного металу. Ступінь подібної руйнації наочно демонструє повністю знищений клинок парадного меча (Придик 1911, с. 5).

Насамкінець варто ще звернути увагу на характер отворів, пробитих на пластині з мавпою та страусами. Як зазначалося вище, кожен з отворів оточений виразними циліндричними задирками, що стирчать назовні пластини. Виходячи з форми задирок, можна зробити висновок, що отвори на пластині пробивалися зсередини. Зазвичай такі отвори на пластинках проколювалися із зовнішнього боку, не утворюючи назовні таких виразних задирок. Хоча ця практика і не була повсюдною — як приклад, зовнішні задирки, хай і не такі стовбуристі, як на мельгуновській пластині, можна побачити на бляшках з Ульського кургану (Иванчик, Лесков 2015, табл. 31, 32). У той же час зовнішній вигляд обох рядів струнких, однакових задирок на мельгуновській пластині виразно віддзеркалює певні особливості способу її кріплення на основу. Такі стовбуристі задирки малоприйнятні не тільки для кріплення нитками чи ремінцями, а і власне цвяшками. Хоча, можливо, саме задирка охоплювала стрижень цвяшка при кріпленні. Вимагає пояснення і відсутність цвяшків у отворах, адже навряд чи всі вони могли просто випасти, загубитися. Адже щонайменше кілька цвяшків збереглися у розламаній на 26 фрагментів пластині. Як варіант, перед покладенням у кенотаф чи ще раніше пластину з якихось причин могли зняти з піхов, висмикнувши цвяшки. Більш обґрунтована гіпотеза потребує прискіпливого візуального вивчення пластини із залученням трасологічного методу дослідження.

Отже, у запропонованій, звісно гіпотетичній, реконструкції, знайдена у Литій Могилі пластина зазнала під час свого використання кількох функціональних трансформацій. Спочатку це могла бути золота тонкостінна посудина, якою під час передньоазійських походів як трофеєм заволодів майбутній господар «скарбу». Потім з посудини була вирізана прямокутна пластина, якою за допомогою цвяшків оздобили піхви клинкової зброї. Насамкінець її зняли з піхов та поклали до кенотафу, разом з іншим ужитком можновладця.

Бляхи у вигляді птаха. Так само відсутня серед дослідників одностайність і щодо функціонального визначення 17 золотих блях у вигляді

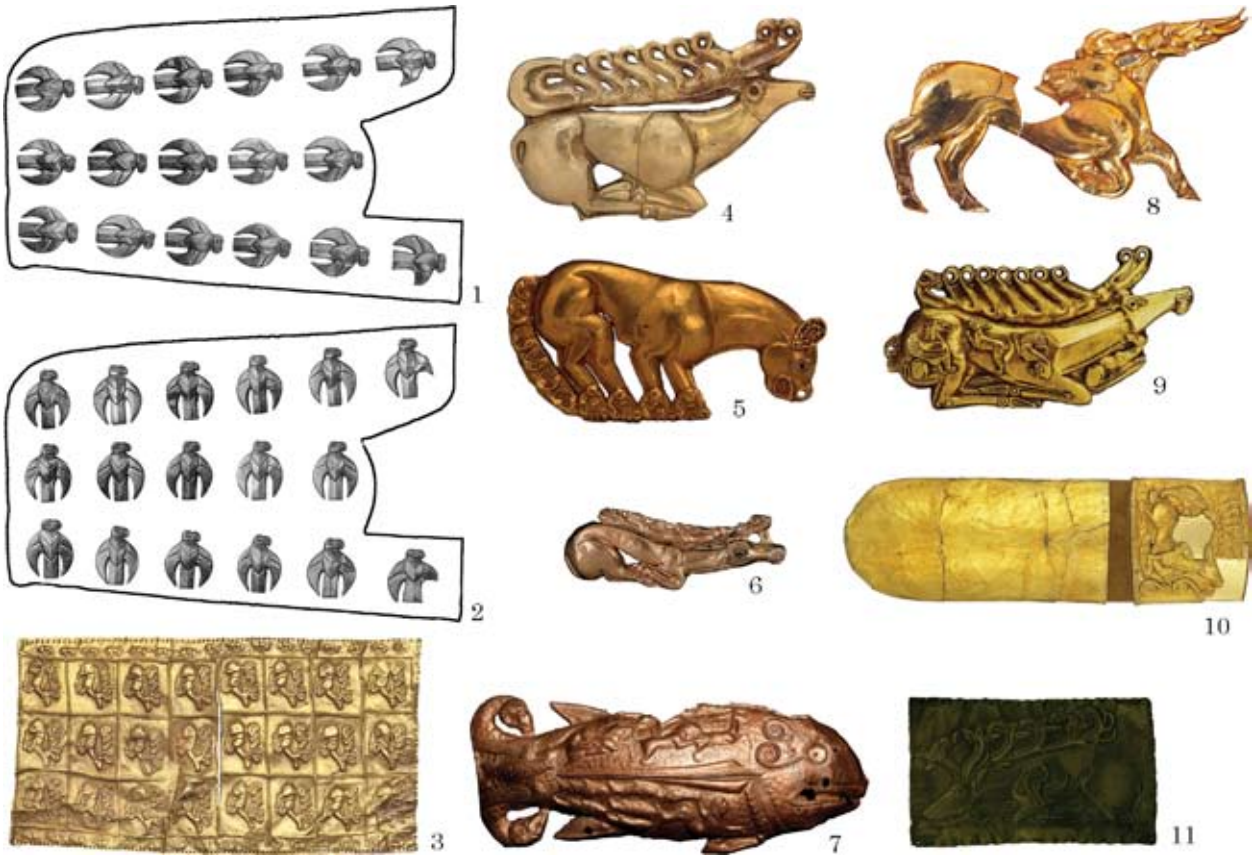

Рис. 8. Золоті оббивки горитів (у пропорційному масштабі): 1, 2 — Лита Могила; 3 — Келермеський курган 4/Ш; 4 — Костромський курган; 5 — Келермеський курган 1/Ш; 6 — Тапіосентмартон; 7 — Віташково / Феттерсфельде; 8 — Зельдхаломпуста; 9 — Куль-Оба; 10 — Іллічівський курган; 11 — курган 2 біля с. Оксютінці (за: Бобринский 1894; Придик 1911; Галанина 1997; Алексеев 2012; Полидович 2017; Kemeczei 2007; Nawroth 2007)

птаха (рис. 2). Думка Г. Ф. Міллера про імовірну їх належність до прикрас кінського спорядження (Тункина 2006, с. 139) підтримки не знайшла. Є. М. Прідік, з огляду на масивність блях (вага кожної від 13,5 до 17,65 г) та товщину петель, вважав можливим їх кріплення лише до товстої шкіряної основи. Відтак запропонував широкий спектр предметів, які могли бути декоровані цими бляхами — від верхнього одягу чи кайми плаща до ременя, пояса чи сагайдака (Придик 1911, с. 17). Прикрасами одягу чи поховального балдахіну вважав їх Б. Н. Граков (1971, с. 127). Але поступово все більше дослідників стали вважати ці бляхи саме прикрасами пояса (Черненко 1964, с. 33; 1968, с. 66; Іллінська, Тереножкін 1971, с. 50; Артамонов 1974, с. 69; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 104; Мурзин 1984, с. 19; Раевский 1985, с. 182; Погребова, Раевский 1992, с. 125; Яценко 2006, с. 54; Алексеев 2012, с. 120 [1]; Канторович 2022a, с. 239; 2022b, с. 253). Найвиваженішою прибічницею такої атрибуції є О. В. Ліфантій, яка не лише декларувала, а й аргументувала свою точку зору, запропонувавши графічну реконструкцію декорованого пояса (рис. 3: 2; 2014a, с. 52—56, рис. 1: 5; 2014b, с. 40—43, рис. 3: 1).

1. Окрім пояса, дослідник припускав і можливий декор портупейного ременя.

Але своїх прихильників отримало і припущення Є. М. Прідіка про можливий декор цими бляхами сагайдака чи горита. Зокрема, таку думку В. А. Кіселя зафіксувала у своїй статті І. В. Тункіна (2006, с. 139) [2]. Насамкінець на користь такої атрибуції висловився і Ю. В. Болтрик (2022, с. 164). Я також поділяю цю точку зору і хочу запропонувати декілька аргументів на її користь.

Традиція декору золотими пластинами сагайдаків чи, радше, горитів існувала упродовж усього скіфського часу — від архаїчної доби (Келермеський курган 1/Ш та ін.) до IV ст. до н. е. (горити «чортомлицької» серії). Окрім Європейської Скіфії, вона поширилася у степовому поясі зі сходу (курган Аржан 2) на захід (комплекси Віташково / Феттерсфельде, Зельдхаломпуста, Тапіосентмартон). Вибірку «парадних» горитів, ґрунтовно вивчених Є. В. Черненком (1981, с. 29—93), з часом доповнили не лише нові знахідки (Соболева Могила, Скоробор), а й переосмислення функціонального призначення великих золотих блях у вигляді різних тварин (олень, пантера, риба). Їх довго

2. В особистій переписці В. А. Кісель припустив, що ця думка могла бути викладена ним під час усної розмови з І. В. Тункіною.

помилково вважали прикрасами щитів, але згодом переконливо атрибутували як оббивки футлярів для стріл (Алексеев 1996, с. 130—134; 2014, с. 69—74; Полидович 2017, с. 93—95).

За формою, композицією, відтвореними образами, золоті оббивки горитів вирізняються значним розмаїттям (рис. 8: 3—11). Для декору горитів використовували як суцільні великі пластини, так і набори бляшок — однієї серії або декількох типів. За формою пластини могли бути фігурними, що повторювали контур відтвореного образу, прямокутними або підпорядкованими формі власне горита (оббивки парадних горитів IV ст. до н. е.). Відтворений на великих пластинах образ міг бути умовно одиночним (не рахуючи трансформації кінцівок, хвоста тощо відповідно традицій звіриного стилю) або ж розтиражованим у великій кількості (на прямокутній пластині з Келермеського кургану 4/Ш зображено 24 олені у три ряди та два ланцюжки по 16 пантер). Зооморфні персонажі зображувались як повнофігурними, так і редукованими, їх номенклатура широка — це копитні тварини, хижаки, птахи, відомі також риби і змії, в деяких випадках об'єднані спільним сюжетом. Пізніше на оббивках горитів з'являються фантастичні істоти (грифони, дракони), рослинна символіка, антропоморфні персонажі. Останні репрезентовані як суто грецькими (сцени з життя Ахілла), так і місцевими сюжетами (битва літніх та молодих воїнів на гориті із Солохи; міксаморфний персонаж («шаман») на гориті із Соболевої Могили; битва героя з чудовиськом на «горитах» пекторалі з Товстої Могили).

Цей побіжний огляд наочно демонструє відсутність якихось усталених традицій у декоруванні горитів золотими прикрасами. Трансформації у часі в цілому відповідали загальним тенденціям розвитку скіфського та греко-скіфського мистецтва. На думку Ю. Б. Полідовича, поступова зміна образної та світоглядної основ декору горитів віддзеркалилась у переході від образів та символіки світового дерева (серед яких — і образ хижого птаха) до сцен шматування, військових сутичок та життєпису героїв (Полидович 2017, с. 89—103). Єдиним знаменником, що об'єднував це розмаїття, був матеріал, з якого виготовлені пластини. Це священне та блискуче золото, метал воїнів (Михайлин 2005, с. 26), який надавав горитам такого ж блиску [1].

Імовірне використання 17 блях-птахів з Литої Могили для декору саме горита цілком відповідає композиційним чи художнім традиціям скіфського часу. Нашиті у три вертикальні чи горизонтальні ряди 17 блях займали ділянку, цілком пропорційну розмірам суцільних великих пластин з курганів Келермеських 1/Ш та 4/Ш, Костромського, Куль-Оби тощо (рис. 8: 1, 2). Аналогічну за структурою композицію, утворену трьома рядами зображень того самого образу (оленя), відтворено на прямокутній пластині з Келермеського кургану 4/Ш (рис. 8: 3). З більш віддалених регіонів відомі випадки декорування горитів серійними вирізними бляхами. Так, 14 бляшками-оленями було прикрашено горит 5 Шиликтинського кургану (Черников 1965, с. 25—31, табл. VIII, IX, XI, XII). Для декору горита з кургану Аржан-2 використали 312 блях із зображенням вепра (244 «великих» та 68 «малих») та 17 із зображенням котячого хижака (Чугунов, Парцингер, Наглер 2017, с. 48—50, табл. 16; 17; 42: 6, 7; 44).

Серед численних образів, використаних майстрами для декору горитів, є і хижі птахи. Зокрема, горит з Вітової Могили прикрашали 11 голівок хижого птаха та велика кругла пластина, орнаментована по колу «меандром» з протипоставлених пташиних голівок (рис. 9: 5, 6; Zakharow 1932, p. 70, 71, 78, fig. 12; 15; Черненко, 1981, с. 44, рис. 27: 2). Окрім цього, у пантер на горитах з Вітової Могили та Опішлянки лопатка з плечем, кінці лап та хвоста трансформовані у пташині голівки (рис. 9: 3, 4). Пташиними голівками закінчуються хрестоподібні бляхи «ольвійського» типу (рис. 9: 2; тип 3 першої групи, за Ю. Б. Полідовичем), які зазвичай також пов'язують із горитами (Полідович 2000, рис. 2: 1—7; 2017, с. 92, 93). Вже в іншій стилістиці повнофігурні чи редуковані зображення птахів відтворені на оббивках горитів більш пізнього часу. Так, хижого птаха зображено на хвості риби з Віташково (рис. 8: 7). На пластині з кургану 2 біля с. Оксютинці кінчики рогів оленя трансформовані у пташині голівки (рис. 8: 11). На деяких оббивках горитів птахи входять до складу сюжетних груп саме як хижаки. На пластині з Іллічівського кургану відтворено сцену нападу на оленя орла, котячого хижака та змії (рис. 8: 10; Полідович 2017, рис. 1). На оббивках горитів з Дорт-Оби та Семибратнього кургану орел несе у дзьобі зайця (Артамонов 1966, табл. 113; 194).

Наступним аргументом на користь можливого використання мельгуновських птахів як прикрас горита є спосіб їх кріплення до шкіряної основи. Кріпилися бляхи за допомогою петельок, зігнутих у кільце із широкої смужки та припаяних до зворотного ввігнутого боку бляхи. У 16 блях були припаяні по чотири таких петельки (у двох блях по одній петельці було відламано). Ще у однієї бляхи було лише дві петельки (рис. 10: 1, 2; Придик 1911, с. 17). Практично ідентичними петельками із зігнутої у кільце смужки кріпилася до горита плас-

1. Цікаво, що про любов скіфів саме до блискучих горитів, хоча і в іншому контексті, оповідав Геродот: «…Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохли для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором» (Herod, IV, 64). Переклад з грец. (Геродот 1993, с. 194).

Рис. 9. Зображення птахів на металевих прикрасах горитів: 1 — Лита Могила; 2 — п. 10/1912, Ольвійський некрополь; 3 — Опішлянка; 4—6 — Вітова Могила (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Пуголовок 2022)

тина-олень із Костромського кургану (рис. 10: 3, 4). І такі ж кілечка були припаяні до зворотного боку бляшок із зображенням вепрів та котячих хижаків, що прикрашали горит із кургану Аржан 2 (рис. 10: 7; Чугунов, Парцингер, Наглер 2017, рис. 160; табл. 16: 1, 2; 17: 1, 2). Петельки для кріплення на зворотному боці мали і бляшки горитів з Опішлянки та Вітової Могили (Zakharow 1932, p. 70, 71, 78; Черненко 1981, с. 45). Хоча для кріплення пластин до основи могли використовувати і петельки іншої конструкції: зокрема на пластині-пантері з Келермеського кургану 1/Ш до зворотного боку припаяні округлі у перетині шматочки дроту, кінці яких сильно розкуті та розплющені при прикріпленні (рис. 10: 5, 6).

Варто зауважити, що у дослідників не існувало сумнівів щодо наявності сагайдака чи горита серед предметів «Мельгуновського скарбу». Ще Г. Ф. Міллер здогадувався про ймовірний зв'язок стрижня-застібки із сагайдаком (Тункина 2006, с. 140). Є. М. Прідік висловив невпевнене припущення про можливу належність до сагайдака залізних цвяшків із голівками-розетками, обтягнутими золотими пластинами (Придик 1911, с. 20). Впевненість Є. В. Черненка щодо існування горита ґрунтувалася не стільки на знахідці 40 бронзових наконечників стріл, скільки на наявності у складі скарбу коштовної жолобчастої бронзової, обтягнутої золотою пластинкою, застібки-стрижня, кінці якої були оформлені у вигляді голівок лева [1]. Однак дослідник констатував, що *«мізерні залишки горита… не дозволяють здійснити його реконструкцію»* (Черненко 1981, с. 31). Переконання дослідника про належність блях-птахів до прикрас саме пояса не зазнало змін (Черненко 1964, с. 33; 1968, с. 66; Černenko 2006, S. 61, 65, 66, Taf. 20: 357). Певною мірою ця точка зору була обумовлена намаганням збільшити джерельну базу цього виду обладунку. Показово, що «мельгуновський пояс» не згадують ані А. П. Манцевич у своєму зводі скіфських поясів з колекції Ермітажу (1940, с. 28, 29), ані А. І. Мелюкова, яка вже встигла залучити до своєї монографії ранню статтю Є. В. Черненка про пояси і була знайома з висновками її автора про атрибуцію «пояса» з Литої Могили (Мелюкова 1964, с. 74, 75).

Утім, якщо горит входив до складу «скарбу», а це практично доведений факт, то статус його власника — царя (Алексеев 2003b, с. 276), володаря таких інсигній як коштовний меч та діадема, повинен був передбачати і володіння горитом з коштовним покриттям, що був ще одним символом високої ієрархії його власника. З одного боку, це повністю відповідало усталеним скіфським традиціям насамперед архаїчної доби. Царю, власнику одного з найкоштовніших мечів Скіфії, личив за статусом не шкіря-

1. Зв'язок цієї застібки з горитом зараз загальновизнаний (Галанина 1997, с. 112—114; Алексеев 2003b, с. 116).

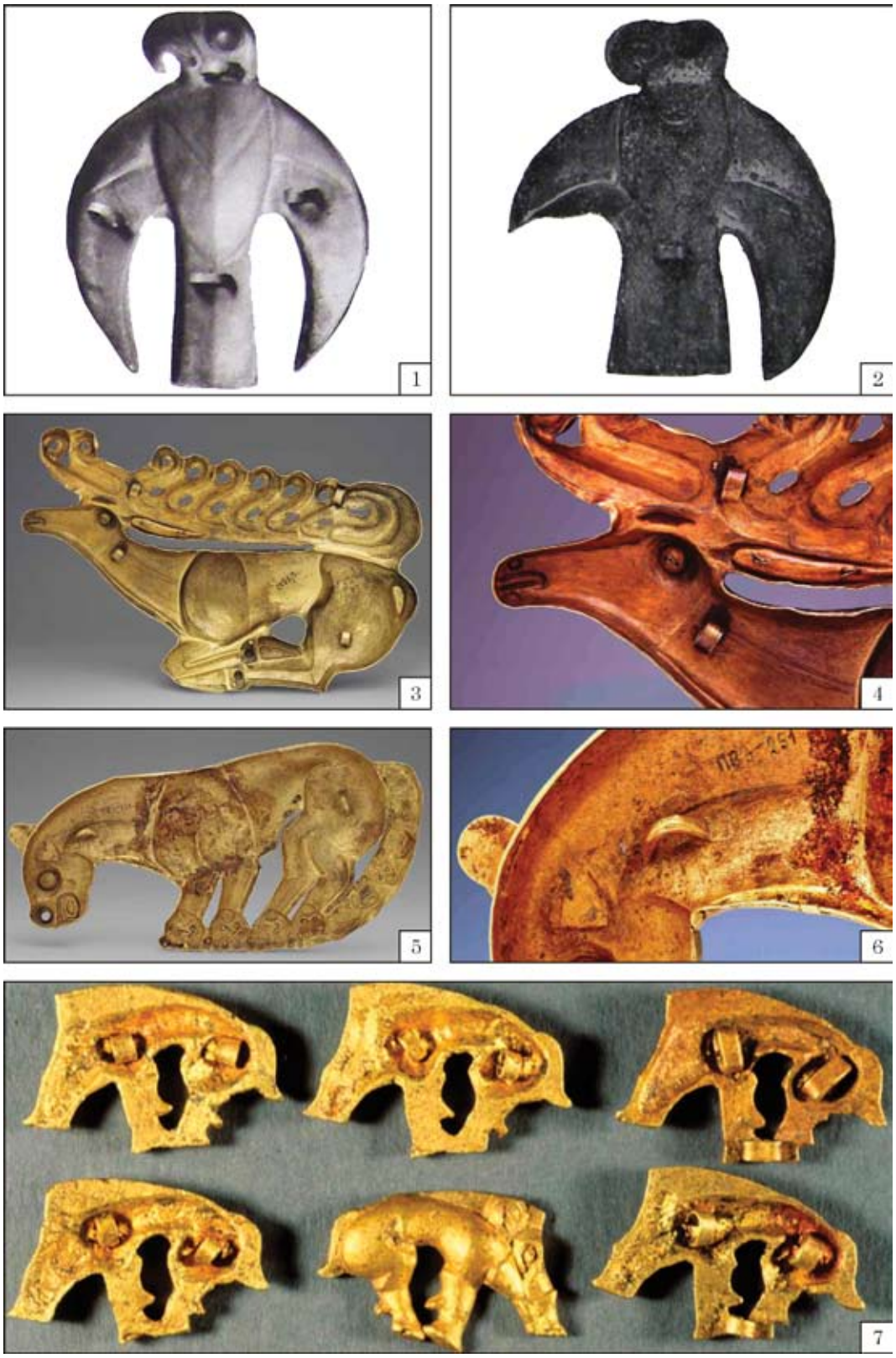

Рис. 10. Петлі на зворотному боці пластин та блях: 1, 2 — Лита Могила; 3, 4 — Костромський курган; 5, 6 — Келермеський курган 1/Ш; 7 — Аржан 2 (за: Придик 1911; Алексеев 2012; 2014; Чугунов, Парцингер, Наглер 2017)

ний горит з однією, ледь помітною застібкою, а парадний, «блискучий» футляр для стріл. З іншого боку, за площею покриття, за відтвореними образами, за можливим композиційним рішенням та способом кріплення до основи ці 17 блях з «мельгуновського скарбу» знаходять повну відповідність серед коштовних горитів архаїчної доби.

Висновки. Таким чином, переосмислення функціонального значення деяких предметів зі складу «мельгуновського скарбу» не змінює в цілому уявлення про його власника, а лише яскравіше підкреслює високий соціальний статус та домінування військової складової серед відібраних до кенотафу речей. Запропоновані атрибуції, що передбачають можливу наявність у поховальному комплексі кількох предметів клинкового озброєння та горита з покриттям коштовними пластинами, знаходять повну відповідність серед усталених традицій скіфської культури.

Подяки. Висловлюю подяку Каспару Майєру та Станіславу Заднікову за можливість ознайомитися з малодоступними роботами, а також Юрію Полідовичу за цінні вказівки та зауваження, надані під час роботи над статтею.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1996. О так называемых «нащитных эмблемах» скифской эпохи. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 130-134.

Алексеев, А. Ю. 2003a. Гребень из кургана Солоха и скифские цари V—IV веков до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 36, с. 72-88.

Алексеев, А. Ю. 2003b. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2014. Большие бляхи в виде животных — украшения скифских горитов. *История оружия*, 10, с. 69-74.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа.* Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы: (от появления на исторической арене до IV в. до н. э.* Ленинград: ЛГУ.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. И. 2012. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана. *Российская археология*, 3, с. 20-27.

Бабенко, Л. И. 2019. Военная тематика пекторали из Толстой Могилы. *Stratum plus*, 3, с. 261-284.

Бабенко, Л. І. 2022. Про техніку виготовлення псевдокручених джгутів пекторалі з Товстої Могили. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 19-32.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины.* Киев: Наукова думка, с. 17-40.

Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* III: Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Бокий, Н. М. 1992. Мельгуновский курган — доисследование и версии. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина.* Мелитополь, с. 13-14.

Бокий, Н., Могилов, А. 2014. Новое о Мельгуновском кургане. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 26-51.

Болтрик, Ю. В. 2022. Лита Могила. Хто влаштував найбільше поховальне вогнище? В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). *Археологія України за роки Незалежності.* Київ: ІА НАН України, с. 161-172.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159-210.

Болтрик, Ю., Шелехань, О., Собчук, В. 2020. Дослідження залишків Литої Могили. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 120-123.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи.* Москва: Палеограф.

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах.* Передмова, переклад, примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Граков, Б. Н. 1971. *Скифы. Научно-популярный очерк*. Москва: МГУ.

Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.). 2015. *Ульские курганы. Культово-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе.* Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum, 2. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А., Тереножкін, О. І. 1971. Скіфський період. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР в 3-х томах.* 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. Київ: Наукова думка, с. 8-184.

Канторович, А. Р. 2022a. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах.* 1. Москва: МГУ.

Канторович, А. Р. 2022b. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция)*: в двух томах. 2. Москва: МГУ.

Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов.* Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Клочко, Л. С. 1982. Скифские налобные украшения VI—III вв. до н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.* Киев: Наукова думка, с. 37-53.

Клочко, Л. С. 2009. Чоловічі головні убори на землях Скіфії. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого.* Киев; Полтава, с. 167-183.

Лифантий, О. В. 2014a. Золотые украшения из Мельгуновского кургана. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 52-60.

Ліфантій, О. В. 2014b. Золоті прикраси одягу з ранніх скіфських комплексів. *Боспорские исследования*, XXX, с. 39-53.

Луконин, В. Г. 1987. Золотой сосуд с «историей козы» из Марлика. В: Пиотровский, Б. Б., Бонгард-

Левин, Г. М. (ред.). *Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства*. Москва: Наука, с. 223-232.

Максимова, М. И. 1956. Ритон из Келермеса. *Советская археология*, XXV, с. 215-235.

Манцевич, А. П. 1941. О скифских поясах. *Советская археология*, VII, с. 19-30.

Манцевич, А. П. 1969. Парадный меч из кургана Солоха. В: Златковская, Т. Д., Мелюкова, А. И. (ред.). *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*. Материалы и исследования по археологии, 150. Москва: Наука, с. 96-118.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва.

Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1992. *Ранние скифы и Древний Восток: к истории становления скифской культуры*. Москва: Наука.

Полидович, Ю. Б. 2013. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля»). В: *Иранский мир II—I тыс. до н. э. VI: Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Э. А. Грантовского и Д. С. Раевского*. Москва: Институт Востоковедения РАН, с. 89-100.

Полидович, Ю. Б. 2017. Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичёво (Крым). В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (21—22 листопада 2016 р.)*. Київ: Фенікс, с. 89-109.

Полідович, Ю. Б. 2000. Скіфські хрестоподібні бляхи. *Археологія*, 1, с. 35-48.

Полідович, Ю. Б. 2014. Зображення хижих птахів з Литого (Мельгуновського) кургану. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 61-72.

Придик, Е. М. 1911. *Мельгуновский клад 1763 года*. Материалы по археологии России, 31. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Пуголовок, Ю. 2022. Вітова могила. *Археологічна спадщина, вкрадена Росією: інформаційно-просвітницька кампанія*, 7 (online). Спілка археологів України. Режим доступу: http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/proekty/1297-vypusk-7 (Дата звернення 21 лютого 2022).

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Скорый, С. А. 2022. Длинный железный нож в комплекте с акинаком у евразийских номадов раннего железного века: археологическая версия к одному из пассажей Геродота. *Археология Казахстана*, 4, с. 19-43.

Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Biblioteca «Tyragetia», XXXV. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Є. В. 1964. Скіфські бойові пояси. *Археологія*, XVI, с. 27-48.

Черников, С. С. 1965. *Загадка Золотого кургана*. Москва: Наука.

Чорний, О. 2014. Нінель Михайлівна Бокій — дослідник Мельгуновського кургану. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 73-79.

Чугунов, К. В., Парцингер, Г., Наглер, А. 2017. *Царский курган скифского времени Аржан 2 в Туве*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН.

Шелехань, О. В. 2016. *Мечі та кинджали скіфського часу Східноєвропейського Лісостепу*. Дисертація канд. істор. наук. ІА НАН України.

Ястребов, В. Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губ. *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*, 17, с. 63-177.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ираноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Steiner.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: Brill.

Kemeczei, T. 2007. Denkmäler skythisch geprägter Eliten im Donau-Thiess-Gebiet. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 310-317.

Nawroth, M. 2007. Der Goldfund von Vettersfelde: Vom Schwarzen Meer in die Lausitz. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 318-327.

Negahban, E. O. 1996a. *Marlik: the complete excavation report*. 1: Text. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Negahban, E. O. 1996b. *Marlik: the complete excavation report*. 2: Illustrations. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Piller, Ch. 2007. *Untersuchungen zur relativen Chronologie der Nekropole von Marlik*. Dissertation an der Fakultdt für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians-Universitdt, München.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and daggers of the Scythian forest-steppe*. Oxford: British Archaeological Reports Publishing.

Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 291-342.

Vaḥdati, A. A. 2005. Another Look at the Gold Vessel with the So-called «Story of Life» from Marlik. *Bâstânđenâsi*, 1, p. 39-51 (in Persian).

Vaḥdati, A. A., Piller C. K. 2018. *Marlik: Glory of the Iron Age Culture of Gilan*. Tehran: National Museum of Iran; Gilan: Rasht Museum.

Zakharow, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1996. O tak nazyvaemykh «nashchitnykh emblemakh» skifskoi epokhi. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Mezhdu Aziei i Evropoi. Kavkaz v IV—I tys. do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 130-134.

Alekseev, A. Iu. 2003a. Greben iz kurgana Solokha i skifskie tsari V—IV vekov do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, s. 72-88.

Alekseev, A. Iu. 2003b. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2014. Bolshie bliakhi v vide zhivotnykh — ukrasheniia skifskikh goritov. *Istoriia oruzhiia*, 10, s. 69-74.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeriitsy i skify: (ot poiavleniia na istoricheskoi arene do IV v. do n. e.* Leningrad: LGU.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2012. K istorii kollektsii predmetov iz Litogo (Melgunovskogo) kurgana. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 20-27.

Babenko, L. I. 2019. Voennaia tematika pektorali iz Tolstoi Mogily. *Stratum plus*, 3, s. 261-284.

Babenko, L. I. 2022. Pro tekhniku vyhotovlennia psevdokruchenykh dzhhutiv pektorali z Tovstoi Mohyly. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 19-32.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalnye kompleksy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 17-40.

Bobrinskii, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III: Dnevniki raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Bokii, N. M. 1992. Melgunovskii kurgan — doissledovanie i versii. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol, s. 13-14.

Bokii, N., Mogilov, A. 2014. Novoe o Melgunovskom kurgane. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 26-51.

Boltryk, Yu. V. 2022. Lyta Mohyla. Khto vlashtuvav naibilshe pokhovalne vohnyshche? In: Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 161-172.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2013. Mebel iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov. *Bosporskie issledovaniia*, XXVIII, s. 159-210.

Boltryk, Yu., Shelekhan, O., Sobchuk, V. 2020. Doslidzhennia zalyshkiv Lytoi Mohyly. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 120-123.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moscow: Paleograf.

Herodot. 1993. *Istorii v dev'iaty knyhakh*. Peredmova, pereklad, prymitky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.

Grakov, B. N. 1971. *Skify. Nauchno-populiarnyi ocherk*. Moscow: MGU.

Ivanchik, A. I., Leskov, A. M. (ed.). 2015. *Ulskie kurgany. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum, 2. Moscow; Berlin; Bordo: Paleograf.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, s. 31-63.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Illinska, V. A., Terenozhkin, O. I. 1971. Skifskyi period. In: Terenozhkin, O. I. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR v 3-kh tomakh*. 2: Skifo-sarmatska ta antychna arkheolohiia. Kyiv: Naukova dumka, s. 8-184.

Kantorovich, A. R. 2022a. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia): v dvukh tomakh*. 1. Moscow: MGU.

Kantorovich, A. R. 2022b. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia): v dvukh tomakh*. 2. Moscow: MGU.

Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskikh kurganov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Klochko, L. S. 1982. Skifskie nalobnye ukrasheniia VI—III vv. do n. e. In: Baran, V. D. (ed.). *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka, s. 37-53.

Klochko, L. S. 2009. Cholovichi holovni ubory na zemliakh Skifii. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava, s. 167-183.

Lifantii, O. V. 2014a. Zolotye ukrasheniia iz Melgunovskogo kurgana. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 52-60.

Lifantii, O. V. 2014b. Zoloti prykrasy odiahu z rannikh skifskykh kompleksiv. *Bosporskie issledovaniia*, XXX, s. 39-53.

Lukonin, V. G. 1987. Zolotoi sosud s «istoriei kozy» iz Marlika. In: Piotrovskii, B. B., Bongard-Levin, G. M. (ed.). *Tsentralnaia Aziia. Novye pamiatniki pismennosti i iskusstva*. Moscow: Nauka, s. 223-232.

Maksimova, M. I. 1956. Riton iz Kelermesa. *Sovetskaia arkheologiia*, XXV, s. 215-235.

Mantsevich, A. P. 1941. O skifskikh poiasakh. *Sovetskaia arkheologiia*, VII, s. 19-30.

Mantsevich, A. P. 1969. Paradnyi mech iz kurgana Solokha. In: Zlatkovskaia, T. D., Meliukova, A. I. (ed.). *Drevnie frakiitsy v Severnom Prichernomore*. Materialy i issledovaniia po arkheologii, 150. Moscow: Nauka, s. 96-118.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaia arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moscow.

Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1992. *Rannie skify i Drevnii Vostok: k istorii stanovleniia skifskoi kultury*. Moscow: Nauka.

Polidovich, Iu. B. 2013. Melgunovskii tip izobrazheniia ptits v skifskom iskusstve (k voprosu o nachalnom etape formirovaniia «zverinogo stilia»). In: *Iranskii mir II—I tys. do n. e. VI: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati E. A. Grantovskogo i D. S. Raevskogo*. Moscow: Institut Vostokovedeniia RAN, s. 89-100.

Polidovich, Iu. B. 2017. Plastina-obkladka gorita iz kurgana pervoi poloviny V v. do n. e. u s. Ilichevo (Krym). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (21—22 lystopada 2016 r.)*. Kyiv: Feniks, s. 89-109.

Polidovych, Yu. B. 2000. Skifski khrestopodibni bliakhy. *Arkheolohiia*, 1, s. 35-48.

Polidovych, Yu. B. 2014. Zobrazhennia khyzhykh ptakhiv z Lytoho (Melhunovskoho) kurhanu. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 61-72.

Pridik, E. M. 1911. *Melgunovskii klad 1763 goda*. Materialy po arkheologii Rossii, 31. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Puholovok, Yu. 2022. Vitova mohyla. *Arkheolohichna spadshchyna, vkradena Rosiieiu: informatsiino-prosvitnytska kampaniia*, 7 (online). Spilka arkheolohiv Ukrainy. Rezhym dostupu: http://www.vgosau.kiev.ua/novyny/proekty/1297-vypusk-7 (Data zvernennia 21 liutoho 2022).

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n. e.* Moscow: Nauka.

Skoryi, S. A. 2022. Dlinnyi zheleznyi nozh v komplekte s akinakom u evraziiskikh nomadov rannego zheleznogo veka: arkheologicheskaia versiia k odnomu iz passazhei Gerodota. *Arkheologiia Kazakhstana*, 4, s. 19-43.

Topal, D. A. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Biblioteca «Tyragetia», XXXV. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1964. Skifski boiovi poiasy. *Arkheolohiia*, XVI, s. 27-48.

Chernikov, S. S. 1965. *Zagadka Zolotogo kurgana*. Moscow: Nauka.

Chornyi, O. 2014. Ninel Mykhailivna Bokii — doslidnyk Melhunovskoho kurhanu. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 73-79.

Chugunov, K. V., Partsinger, G., Nagler, A. 2017. *Tsarskii kurgan skifskogo vremeni Arzhan 2 v Tuve*. Novosibirsk: IAET SO RAN.

Shelekhan, O. V. 2016. *Mechi ta kyndzhaly skifskoho chasu Skhidnoievropeiskoho Lisostepu*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.

Iastrebov, V. N. 1894. Opyt topograficheskogo obozreniia drevnostei Khersonskoi gub. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostei*, 17, s. 63-177.

Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Evrazii: iranoiazychnye narody*. Moscow: Vostochnaia literatura.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Steiner.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbuch der Orientalistik, 2. Leiden; New York; Köln: Brill.

Kemeczei, T. 2007. Denkmäler skythisch geprägter Eliten im Donau-Thiess-Gebiet. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 310-317.

Nawroth, M. 2007. Der Goldfund von Vettersfelde: Vom Schwarzen Meer in die Lausitz. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 318-327.

Negahban, E. O. 1996a. *Marlik: the complete excavation report*. 1: Text. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Negahban, E. O. 1996b. *Marlik: the complete excavation report*. 2: Illustrations. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Piller, Ch. 2007. *Untersuchungen zur relativen Chronologie der Nekropole von Marlik*. Dissertation an der Fakultдt für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians-Universitдt, München.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and daggers of the Scythian forest-steppe*. Oxford: British Archaeological Reports Publishing.

Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 291-342.

Vaḥdati, A. A. 2005. Another Look at the Gold Vessel with the So-called «Story of Life» from Marlik. *Bâstânđenâsi*, 1, p. 39-51 (in Persian).

Vaḥdati, A. A., Piller C. K. 2018. *Marlik: Glory of the Iron Age Culture of Gilan*. Tehran: National Museum of Iran; Gilan: Rasht Museum.

Zakharow, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

L. I. Babenko

REGARDING THE ATTRIBUTION OF SOME ITEMS FROM THE LYTA MOHYLA

The «Melgunov hoard» — a burial or burial-commemorative complex, which has been found during the excavations of the Lyta Mohyla in 1763, contained several items, functional destination of which is ambiguous.

In particular, the gold plate with a depiction of a monkey and three birds is considered by most researchers to be a headdress decoration. However, the characters reproduced on the Melgunov plate in terms of nomenclature and represented subjects are close to the images on precious tableware made by Middle Eastern masters at different times.

Therefore, it is more likely that this plate was cut from a thin-walled gold cup and was used to decorate the scabbard of a bladed weapon — a dagger or a long knife. Possessing two items of bladed weapons was widespread among the Scythians and it is recorded both in burials and on depiction of stone statues.

17 plates in the form of a predatory bird are most often classified as belt decorations. But the presence of a gorytos in a burial and the established tradition of decorating arrow cases with gold plates give grounds for attributing these plates precisely as decorations of the gorytos. It does not contradict the area covered with sheets of the gorytos area; a composition formed by several rows of plates is possible; the image of a predatory bird is used; fastening to the leather base with the help of wide loops.

One more item of bladed weapons in precious scabbard and a ceremonial gorytos, decorated with gold plates, confirm the high — royal — status of the owner of the set of items from the Lyta Mohyla. The proposed attributions, which assume the possible presence of several items of bladed weapons and a gorytos covered with precious plates in the burial complex, find full correspondence among the stable traditions of the Scythian culture.

Keywords: Lyta Mohyla, «Melgunov hoard», gorytos, sword, scabbard, dagger, Scythians.

Одержано 22.03.2023

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харків, Україна.

BABENKO Leonid Ivanovich, Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5498-9278,

e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК 904.26"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.19

Ю. Б. Полідович

ЗАГАДКОВІ РИТУАЛЬНІ ПРЕДМЕТИ СКІФІВ: У ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ

Стаття присвячена аналізу версій можливого використання золотих предметів конусоподібної форми, що побутували з останніх десятиліть VI до кінця IV ст. до н. е. Детально розглянуто контекст знаходження предметів. Зроблено висновок про те, що більшість з них носили притороченими до гориту. Всі предмети використовували під час ритуалів, зокрема, як особливі чаші для жертвоприношення.

***Ключові слова**: конус, скіфи, ритуал, Арес, жертвоприношення.*

Вступ. Оригінальною категорією виробів скіфського кола кінця VI — IV ст. до н. е. є золоті конусоподібні предмети. Вони розрізняються за параметрами (діаметр основи коливається від 5 до 19,8 см, висота — від 4 до 18 см) й особливостями форми. Водночас їм властиві порожнистість, широка кругла основа, яка найчастіше в 1,2—2,0 рази більша за висоту, і обов'язкова (за двох винятків) наявність невеликого круглого отвору у верхній частині. Всі вони виготовлені із золота або вкриті цим коштовним металом. Натепер таких предметів відомо 26 [1], і походять вони з 19 комплексів: Північного Причорномор'я і Приазов'я (12), Середнього Подоння (1), Північного Кавказу (2) і Південного Приуралля (4) (Алексеев 1997, с. 32, 36—38; 2003, с. 214—217; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38—39, 153, прим. 22).

Ці предмети неодноразово привертали увагу дослідників і досить добре описані та вивчені (Андрух 1988, с. 165—167; Королькова 1995; Болтрик 1996; Алексеев 1997; 2003, с. 214—217; Легранд 1998; Рябова, Черняков 2002a; 2002b; 2002c; 2003; Фиалко 2005; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38—39, 153; Савостина 2014; Мурзин 2018; Гуляев 2019 та ін.). А. Ю. Алєксєєв запропонував типологію виробів, засновану на відмінності у формі бокових стінок: усічені конуси з прямими (тип I-1-2), увігнутими (II-1) або опуклими (II-2) стінками (Алексеев 1997, с. 32; 2003, с. 214—217; див. також: Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, табл. I; порівн.: Легранд 1998, с. 89—92, рис. 2).

Стосовно їхнього функціонального призначення висловлено багато різноманітних думок, і це питання далеке від вирішення. Справа в тому, що свідчення про конусоподібні предмети відсутні в письмових джерелах, малоінформативними є й образотворчі пам'ятки. Саме тому деякі дослідники взагалі ніяк не визначали функціональне використання, називаючи їх «предметами невідомого призначення» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 98, 99; Мелюкова 1989, с. 64). Також поширеною є думка, що конусоподібні предмети кожної з виділених груп мали власне призначення та специфічні функції, відмінні від інших (Черненко 1981, с. 62; Королькова 1995, с. 87; Легранд 1998, с. 93; Мец 2008, с. 43; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35; ін). Безсумнівно тільки, що «у спробах пояснення їхніх функцій можна спиратись лише на форму, розміри, декор та обставини знахідки» (Мец 2008, с. 44).

Взаємозв'язок конусоподібних предметів із горитами. Серед усіх конусоподібних

1. У цій вибірці не враховано конуси, знайдені 2013 р. у кургані скіфського часу поблизу с. Сенгілєєвське Ставропольського краю, оскільки знахідки все ще залишаються неопублікованими, а також «тіара Сайтафарна», що є об'єктом, повністю вигаданим наприкінці XIX ст. Тільки як аналогію залучено конус («золоту посудину») зі зборів Ф. С. Романовича (Алексеев 1997, с. 29—36).

© Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, 2023

предметів найменш заперечним є використання двох напівсферичних предметів як прикрас («умбонів») горита (сагайдака) — з *поховання 16 кургану поблизу с. Вишнівка* і *кургану 1/2017 могильника Скоробір*, оскільки це зафіксовано археологічним контекстом (Андрух 1988, с. 165—166; Шрамко, Задніков 2018, с. 9). Обидва предмети також поєднує те, що вони мають близькі параметри та виготовлені із заліза, плакованого золотом.

У цю ж групу іноді включають і напівсферичну прикрасу гориту з *кургану Вітова Могила* рубежу VI—V ст. до н. е. у Лівобережному Придніпровському лісостепу (Алексеев 2003, с. 216). Вона виготовлена з бронзи і також плакована золотом; у неї немає центрального отвору, а край основи відігнутий і оформлений повторюваними по колу зображеннями відокремленої голови хижого птаха (Zakharow 1932, с. 69—71, fig. 12; Граков 1971, табл. XX). Не виключено, що виріб із Вітової Могили репрезентує окрему лінію розвитку металевих предметів, які прикрашали горити. Зокрема, вони представлені серією залізних виробів другої половини VI — V ст. до н. е., що мають аналогічну форму (напівсферичну, з відігнутими по колу краями), але без зооморфного декору: з *могили 1/1940 некрополя Гермонасси* на Тамані (Гайдукевич 1959, с. 181, 183, рис. 49), *поховання 26 Південної ділянки розкопу 1 Дугіно X* на Нижньому Дону (Прокофьев 2014, с. 202, 203, рис. 81: 40) і *кургану 9 поблизу с. Мачухи* у Лівобережному Дніпровському лісостепу (Ковпаненко 1970, с. 155, рис. 3: 15). З *могили 82/1913 некрополя Ольвії* походить аналогічний бронзовий виріб із пласким краєм, прикрашеним рубчиками, фігурним виступом на вершині і масивною петлею всередині (Скуднова 1988, с. 138, 139, кат. 220.1). Можливо, до цих виробів належить і залізний предмет, плакований срібною пластиною, фрагмент якого знайдений разом із набором стріл V ст. до н. е. у *кургані 8 могильника Нартан* на Північному Кавказі (Батчаев 1985, с. 26, табл. 25: 13), а також невеликі залізні конуси з пам'яток Південного Приуралля кінця VI — V ст. до н. е. — з *курганів поблизу с. Сара* (Смирнов 1964, рис. 35А: 9; Федоров 2019, с. 158, рис. 5: 8), *поховання 1 кургану 10 Мечетсайського могильника* (Смирнов 1964, рис. 23: 2б) — та парного поховання *кургану 25 Бесшатирського могильника* в Жетису (Акишев, Кушаев 1963, с. 71, 73, рис. 65).

Що ж до власне золотих конусів, то однозначно з горитами (сагайдаками) пов'язані два невеликі присадкуваті вироби типу I-2 [1] (рис. 1: 6, 7), знайдені в *похованнях 2* і *3 кургану 4 Філіпповського могильника* в Південному Приураллі (Яблонский 2013, с. 27, 82, кат. 12; кат. 350).

У *кургані 400 поблизу с. Журавка* у Правобережному Подніпров'ї золотий конус (рис. 1: 4) знайдений біля сагайдака (горита), що містив 463 стріли (Бобринский 1905, с. 11—12). Це дало дослідникам підставу припустити, що він міг бути пов'язаний з горитом і, можливо, знаходився на ньому (Петренко 1967, с. 44; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 154, прим. 29). У *кургані Дзюбина Могила* золотий конус знайдено у похованні «під коліном лівої ноги, а наконечники були насипані в ньому» (ОАК за 1899 г., 1902, с. 121—122; також: Алексеев 1991, с. 44). У цьому випадку згадка про стріли, «насипані» в конусі, радше, є суб'єктивним враженням копачів, характерним для своєрідного сприйняття курганних старожитностей у XIX ст. Проте ця інформація дає змогу припустити, що конус перебував **на** гориті (сагайдаку).

Ще в трьох випадках золоті предмети були знайдені разом із залишками горита (сагайдака) у поруйнованих комплексах, що також не виключає зв'язок конуса з цим предметом озброєння. Це знахідки в *Гострій Томаківській Могилі* (рис. 1: 1) у Степовому Подніпров'ї (Древности… 1872, с. 62—63, табл. XXVI: 14; Алексеев 2012, с. 121), *кургані 6 поблизу с. Іллічеве* (рис. 2: 1) у Східному Криму (Лесков 1968, с. 158—160) та у *кургані I поблизу м. Арциз* (рис. 1: 5) в Північно-Західному Причорномор'ї (Алексєєва, Болтрик, Сапожников 2021, с. 294—300).

Є. В. Черненко наголосив на безумовному зв'язку подібних «конусів» зі зброєю (Черненко 1981, с. 62) і виділив кілька горитів, які мали, на його думку, кругле дно (Черненко 1981, с. 55—62). Це горит із кургану V ст. до н. е. у місцині Дорт-Оба (колишній маєток Пастака) у Криму, дно якого вкривала кругла пластина діаметром близько 12 см зі стилізованим зображенням голови лева, а також, можливо, горити з ранньоскіфського Келермесського кургану 4/Ш у Прикубанні та кургану 5 (рубіж V—IV ст. до н. е.) поблизу с. Архангельська Слобода у Північному Причорномор'ї. За аналогією з цими знахідками Є. В. Черненко припустив, що ряд золотих конусів (з курганів Гостра Томаковська Могила, № 400 поблизу с. Журавка, № 6 поблизу с. Іллічеве та № I поблизу м. Арциз) також могли прикрашати дно горитів, насамперед ті з них, що знайдені здавленими з боків [2]. Однак знахідка здавленого конуса (рис. 1: 2) *в кургані 6 поблизу с. Олександрівка* в Подніпров'ї (Ковалева, Мухопад 1982, с. 96),

1. Тут і далі за класифікацією А. Ю. Алексєєва.

2. Слід зазначити, що таким був лише журавський конус. Іллічевський виріб знайдено дуже пошкодженим у теперішній час, а про томаківський та арцизький таких відомостей немає. Щодо журавського предмету А. А. Бобринський припустив, що він був «сильно здавлений вагою землі» (Бобринский 1905, с. 11—12). Це цілком справедливо, оскільки конус був знайдений не здавленим із боків, а, судячи з фото, саме зім'ятим (рис. 1: 4; Бобринський 1905, рис. 19).

Рис. 1. Золоті конусоподібні предмети: 1 — Гостра Томаківська Могила; 2 — Олександрівка, курган 6; 3 — Шелюги, курган 8; 4 — Журавка, курган 100; 5 — Арциз, курган I; 6, 7 — Філіпповка, курган 4, поховання 2 і 3; 8 — Філіпповка, курган 1, поховання 1; 9 — Часті кургани, курган 22 (за: 1 — Алексеев 2012; 2 — фото Д. В. Клочка, НМІУ; 3 — Кубышев и др. 1987; 4 — Бобринский 1905; 5 — Алексеєва, Болтрик, Сапожников 2021; 6, 7 — Яблонский 2013; 8 — Федоров 2012; 9 — Пузикова 1995)

але поза зв'язком із горитом, суперечить подібному припущенню, що, втім, було зазначено і самим Є. В. Черненком (1981, с. 62). Використання конусів як оформлення дна горитів не підтверджує контекст знахідки й інших згаданих дослідником конусів, тому прийняти це припущення Є. В. Черненка неможливо.

С. А. Андрух припустила, що конус, знайдений у кургані поблизу с. Вишнівка, кріпився до поверхні горита за допомогою залізного стрижня, оскільки біля верхнього отвору зафіксовано багато залишків корозії заліза (Андрух 1988, с. 165). Однак навряд чи кріплення було таким жорстким. Радше з кріпленням пов'язані «сліди шкіри та тканини», що збереглись на залізному ребрі основи конуса і частково на золотій пластині (Андрух 1988, с. 165). Подібне прикріплення конуса до горита за допомогою м'яких матеріалів зафіксовано і у випадку з предметом із кургану 1/2017 могильника Скоробір (Шрамко, Задніков 2018, с. 9, рис. 6: 13; Shramko 2021, fig. 15: 5). На думку П. М. Шульца та Ю. В. Болтрика, на кам'яній статуї зі ст. Преградна на Північному Кавказі зображено приторочений до горита конус, перехоплений навхрест ременем (рис. 4: 3; Шульц, Навротский 1973, с. 199; Болтрик 1996, с. 108). Також сліди кріплення та використання добре видно на конусі з поховання 2 кургану 4 Філіпповського могильника (рис. 1: 7). Вірогідно, конуси носили прикріпленими ременями до лицьової сторони горитів (див. реконструкцію Л. Т. Яблонського: Яблонский 2009, с. 424, рис. 6) і їх могли відносно легко знімати у разі потреби.

Носіння конусів на горитах у скіфський час підтверджують зображення на кам'яних статуях (рис. 4). Найбільш ранні з них датовано другою половиною VI — початком V ст. до н. е., вони походять із околиць м. Єлисаветграда (нині м. Кропивницький; рис. 4: 2) і розташованого неподалік кургану 33 групи VIII поблизу с. Васине (рис. 4: 1) у Правобережному Подніпров'ї (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 76; Бокий, Могилов 2014, с. 35—36, рис. 16; Козир, Панченко, Чорний 2019, с. 307—309, рис. 9). Інші статуї належать до V — першої половини IV ст. до н. е. і походять із кургану 9 поблизу с. Нововасилівка (рис. 4: 4) в Нижньому Подніпров'ї (Гребенников, Ребедайло 1991, с. 118, 120, рис. 13; Білозор 1991, с. 162, мал. 1),

Рис. 2. Золоті конусоподібні предмети: 1 — Іллічево, курган 6; 2 — Братолюбівський курган; 3 — Німфей, некрополь, курган 24; 4 — Філіпповка, курган 1, поховання ; 5 — Ак-Бурун, курган 3; 6 — Курджипський курган; 7 — Ак-Бурун, курган 3; 8 — Передерієва Могила (за: 1, 8 — фото Д. В. Клочка, НМІУ; 2 — за Reeder 1999; 3 — Силантьева 1959; 4 — Яблонский 2009; 5, 7 — Бутягин, Виноградов 2014; 6 — Канторович 2010)

з насипу кургану 2/1980 поблизу с. Привітне (рис. 4: 5) та урочища Чікур поблизу смт Чорноморське (Ак-Мечеть) у Криму, із зібрання Краснодарського музею (ст. Преградна?), насипу кургану 3/1966 поблизу с. Ковальовське, зі ст. Преградна (статуя 2) і грабіжницької вирви в кургані 8/1910 Єлизаветівського могильника на Північному Кавказі (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 105, 117 121, 124, 153; Ольховский 2004, с. 356).

Майже завжди конуси, зображені на статуях, мали широку основу і невелику висоту, що відповідає більшості золотих предметів типу I-1. Можливо, зображення на статуях свідчать про тривалість традиції носіння конусів на горитах, хоча, згідно з археологічними даними, конуси типу I у Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі виходять із ужитку переважно до середини V ст. до н. е. У той же час конуси, що походять із комплексів V—IV ст. до н. е. Середнього Подоння та Південного Приуралля, говорять про продовження цієї традиції (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35, 39—40). Яскравим свідченням її існування у середині — третій чверті IV ст. до н. е. є зображення конуса на гориті в одного з персонажів на середньому фризі срібної амфори з кургану Чортомлик (Алексеев 2012, с. 138, фото), на

Рис. 3. Золоті конусоподібні предмети зі Ставропольського (Казинського) скарбу (за Королькова (Чежина) 1995)

що вже звертали увагу дослідники (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51; Прокофьев 2014, с. 20). Ймовірно, найпізнішим свідченням є зображення горита з конусом на кам'яній статуї святилища Байте III у Північно-Східному Прикаспії (рис. 4: 6), датоване IV—II ст. до н. е. і навіть рубежем II—I ст. до н. е. (Ольховский, Галкин 1997, с. 151, рис. 6: 2).

Водночас знаходження конуса на гориті ще не вказує на функцію цього предмета.

На думку В. С. Ольховського і Л. Т. Яблонського, конус був конструктивним елементом горита і виконував роль умбона (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 27, 32, 33, 34, 35, 39, 73; Яблонский 2009; 2013, с. 27, 82, кат. 12; кат. 350). Разом із тим, умбон, як відомо, — це центральна частина щита, яка захищає руку воїна від ударів, що можуть пробити щит. Розміщення такого елемента на гориті насправді зайве.

Тим паче, що ранні предмети з Північного Причорномор'я (Вишнівка, Скоробір, Вітова Могила, Мачухи, Ольвія, Дугіно X), Північного Кавказу (Нартан, Гермонасса) і Південного Приуралля (Сара [1], Мечет-Сай) виготовлені з міцних металів (залізо, бронза), а майже всі конусоподібні вироби кінця VI — IV ст. до н. е. — тільки із золота, яке є набагато м'якшим. Такі предмети фактично непридатні для виконання функції умбона (Рябова, Черняков 2002, с. 81). З практичної точки зору не мали сенсу і значні параметри цих предметів, якби вони відігравали роль ворворок (Шульга 2010, с. 102). Л. Т. Яблонський припустив, що конуси були «одночасно прикрасами горитів і, можливо, їхніми обтяжувачами» (Яблонский 2009, с. 425), хоча яку роль тут виконує «тягар», залишається незрозумілим.

1. К. Ф. Смірнов припускав, що цей конус слугував умбоном щита (Смирнов 1961, с. 75), що було підтримано Є. В. Черненком (Черненко 1968, с. 103). Водночас обидва дослідники зазначали, що це унікальна знахідка і що щити з центральним умбоном у скіфський час не використовували.

Висловлено припущення, що конуси відігравали символічну або навіть сакральну роль, про що, зокрема, свідчить зооморфна композиція на гориті з кургану Вітова Могила, а «сполучною ланкою були лук і стріли» (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 45; 158—159, прим. 59). Також дослідники припускають, що ці предмети були лише символічними знаками престижності (Шульга 2010, с. 102) або ж відігравали роль прикрас (Алексеев 2012, с. 121).

І. Л. Алексєєва, Ю. В. Болтрик та І. В. Сапожников у спільній роботі висловили думку, що конуси, пов'язані з горитами, «в силу самого контексту розташування, були призначені для індивідуального використання, щось на кшталт чаш (фіал), які скіфи носили на поясах (Herod. IV, 10)» (Алексєєва, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300). П. М. Шульц також вважав конуси, зображені на кам'яних статуях, чашами (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199).

Інші обставини знайдення золотих конусоподібних предметів. У *кургані 24 (гробниця 19/1876) некрополя Німфея* було досліджено поховання чоловіка-воїна, здійснене у дерев'яному саркофазі, встановленому у кам'яній гробниці. Невеликий конус (рис. 2: 3) знаходився біля лівого плеча похованого. Якийсь зв'язок з іншими предметами не встановлений (Силантьева 1959, с. 56).

У *кургані 6 поблизу с. Олександрівка* впускне поховання чоловіка-воїна було здійснено в дубовій колоді, покладеній у вузькій поховальній ямі. Під колодою знаходився сховок у невеликій ямі, де знайдено конус (рис. 1: 2), меч у піхвах, прикрашених золотими пластинами, та дві золоті бляхи з петелькою на звороті: одна з гладенькою поверхнею, друга із зображенням відокремленої голови хижака (Ковалева, Мухопад 1982, с. 92—94, рис. 2, 3). Якщо припустити, що золоті бляхи прикрашали пояс, на якому був підвішений меч, можна вважати, що на ньому міг бути підвішений і конус. Те, що конуси могли носити на поясі незалежно від горитів, побічно свідчать зображення на ранніх

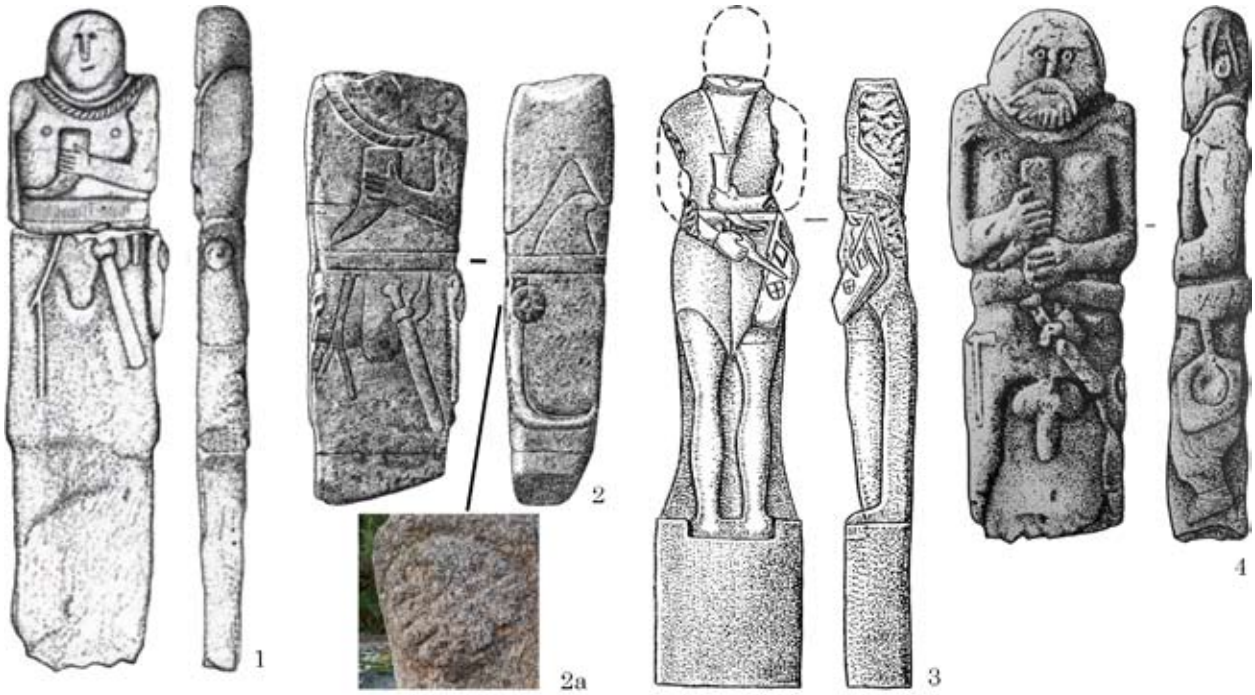

Рис. 4. Кам'яні статуї: 1 — Васине, група VIII, курган 33; 2 — Єлисаветграда (нині м. Кропивницький); 3 — Преградна; 4 — Нововасилівка, курган 9; 5 — Привітне, курган 2/1980; 6 — святилище Байте III (за: 1 — Козир, Панченко, Чорний 2019; 2 — Бокий, Могилов 2014, фото К. І. Панченка; 3, 5 — Ольховский, Евдокимов 1994; 4 — Білозор 1991; 6 — Ольховский, Галкин 1997)

статуях: на статуї з Кропивницького конус розміщений під поясом і лише частково перекриває горит (рис. 4: 2), а на статуї з Васіного — у верхній, вузькій частині горита (рис. 4: 1).

Конус із *Братолюбівського кургану* (рис. 2: 2) виявлено у невеликому сховку, влаштованому у долівці поховальної камери Центральної гробниці. У придонній частині сховку знаходилася плетена золота гривна, над нею — ритуальний посуд (ритон і чаша-фіала, прикрашена зображеннями голів шести коней) і конус (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 20—21).

У сховку з посудом знайдено конус (рис. 1: 8) і в *кургані 1 Філіпповського могильника* в Південному Приураллі. Поруч із поховальною ямою Центральної гробниці знайдено дві невеликі ями, заповнені в нижній частині ритуальним посудом (переважно дерев'яними чашами, а також посудинами з коштовних металів), а у верхній — дерев'яні фігури оленів, плаковані золотими та срібними листами. Там же було знайдено й невеликий ажурний предмет (рис. 2, 4), що, імовірно, використовувався разом із керамічним ритоном ахеменідського походження (Пшеничнюк 2012, с. 23, 76, рис. 23; Федоров 2012, рис. 14: 9).

У *кургані 8 поблизу с. Шелюги* за 1,0 м на південь від умовного центру кургану під шаром камки були знайдені золоті шийна гривна та конус (рис. 1: 3), два залізні наконечники списів, бронзові наконечники стріл, дві бронзові ворворки. У той час як основне поховання 4, з яким, без сумніву, були пов'язані ці знахідки, виявилось пограбованим (Кубышев и др. 1987, табл. 111; Кубышев, Куприй 1992, с. 153, 154).

У *кургані Передерієва Могила*, що мав насип заввишки 3,2 м і діаметром 38 м, золотий предмет із зображеннями батальних сцен (рис. 1: 8) було знайдено на глибині 3,6 м та за 12,1 м на Сх — Пн Сх від умовного центру кургану (Моруженко 1992, с. 68). Він, мабуть, перебував на рівні давньої поверхні. Поруч із конусом не виявлено жодних інших предметів, кісток тварин чи залишків будь-яких дій [1]. Але цілком оче-

1. Щиро вдячний за уточнення обставин знахідки конусу д-ру іст. наук Р. О. Литвиненку, який на той час працював на кургані і робив усі польові креслення.

видно, що предмет був пов'язаний із ритуальними діями з обряду поховання (Кравец 2002, с. 27).

У *Курджипському кургані* знайдено чотири невеликі консусоподібні предмети (ковпачки), але точні обставини цього невідомі (ОАК за 1896 г. 1900, с. 61—64; Галанина 1980, с. 45—46).

Центральне поховання в *Третьому кургані (1876 р.) на мисі Ак-Бурун* було здійснене за обрядом кремації та влаштоване у ґрунтовій ямі, перекритій покрівельною черепицею. Численний похоронний інвентар (панцир, наконечники списа та дротиків, наконечники стріл, щит, золоті персні, намисто тощо) у могилі лежав на товстому шарі деревного вугілля. Ажурний конус (рис. 1: 7) разом із золотим вінком був покладений на місце, що умовно відповідає грудям похованого. Два інші невеликі конуси знаходились у різних місцях поховання (Виноградов 1993; Бутягин, Виноградов 2014, с. 53—111).

Три великі конуси разом зі значною кількістю інших золотих предметів (дев'ять гривень, два шийних кільця і п'ять спіральних браслетів) походять із випадкової знахідки 1910 р. біля *с. Казинське* на Північному Кавказі (рис. 3). Зроблені на місці знайдення розкопки не дали жодних результатів, тому знахідки віднесли до категорії скарбу (Придик 1914, с. 107; Королькова 1995).

Незрозумілий контекст знахідки невеликого конусу (рис. 1: 9) в *кургані 22 групи Часті кургани* в Середньому Подонні (Пузикова 1995, с. 25; 2001, с. 16, 17), оскільки поховання було сильно поруйноване.

Функціональне призначення: версії. Великі конусоподібні предмети відрізняються один від одного параметрами, формою та декором (рис. 1—3). Контекст, у якому їх було знайдено, доволі різноманітний і безпосередньо не свідчить про їх можливе використання. Унаслідок цього були запропоновані дуже різні припущення щодо функціонального призначення цих предметів.

Конусоподібний предмет — ритуальний. Більшість дослідників одностайні у тому, що конусоподібні предмети, найімовірніше, могли бути використані для виконання якихось ритуалів (Кубишев, Симоненко 1991, с. 77; Болтрик 1996, с. 108; Легранд 1998, с. 95; Мец 2008, с. 43; Куйбышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34). Про це свідчить як контекст їх виявлення (Легранд 1998, с. 95—96), так і те, що майже всі відомі конуси «виготовлені із золота, матеріалу, що мав позаутилітарне значення» (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34).

Конусоподібний предмет — частина парадного головного убору. Насамперед як елемент головного убору розглядали ажурний предмет із кургану Ак-Бурун (рис. 2: 7), який вже у першій публікації 1875 р. визначений як «головний убір у вигляді напівсферичної шапки», що надалі було підтримано й іншими дослідниками (ОАК за 1875 г. 1876, с. 5; див. огляд думок: Виноградов 1993; 2017b; Легранд 1998, с. 93—94; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 153; Бутягин, Виноградов 2014, с. 81—85; Мурзин 2018, с. 134; ін).

Посилаючись на аналогію з цим предметом, А. О. Моруженко також зазначила, що виріб із кургану Передерієва Могила (рис. 2: 8), можливо, «відноситься до одного з різновидів скіфських головних уборів — шоломоподібний головний убір, оздоблений напівсферичним золотим ковпаком», і позначила його як «парадний головний убір ("шолом")» (Моруженко 1992, с. 70, 73). Ця назва — шолом (у лапках або без них) — апріорі закріпилась у науковій і науково-популярній літературі, оскільки вже сама форма передеріївського виробу дає підстави для такого припущення [1]. Є. А. Савостіна зауважила, що «вибір подібної інтерпретації ґрунтується на близькості форми та розмірів предмета шолому з кургану Ак-Бурун (хоча і його тлумачать неоднозначно), а також на його морфологічній схожості з парадними головними уборами, що сходять до східної тіари» (Савостина 2012, с. 234). Також у літературі використовують умовну назву предмета — «тіара» (Кравец 2002, с. 27; Савостина 2014; Лукьяшко 2017, с. 13). С. А. Яценко в одній із ранніх робіт вважав вироби із курганів Ак-Бурун і Передерієва Могила чоловічими «масивними литими півсферичними головними уборами із золота» (Яценко 1993, с. 320).

Версію реконструкції цих головних уборів запропонувала Л. С. Клочко (2009, с. 179—181; 2011, с. 48—50). Основою для реконструкції, зокрема, слугувало зображення головного убору на об'ємній фігурці вершника на наконечнику срібного ритону з Еребуні (Аракелян 1976, табл. LVI—LVII). На думку дослідниці, «шоломоподібні предмети» прикріплювали на шкіряну або повстяну шапку, що мала опушку в нижній частині і султанчик, закріплений у верхньому отворі даних виробів (Клочко 2009, с. 181; 2011, с. 48—49, рисунок). Насправді головний убір на вершникові має зовсім іншу форму та оформлення: він півкруглий у профіль, з центральним ребром і широким відігнутим краєм. Найвірогідніше, його було виготовлено з м'яких матеріалів, закріплених на жорсткому каркасі та прикрашених накладними аплікаціями (Трейстер 2013, с. 363, 412, рис. 12; 19).

Деталями головних уборів, на думку Л. С. Клочко, могли слугувати і вироби у вигляді зрізаного конуса, зокрема, з Іллічевого (рис. 2: 1; Клочко 2009, с. 181—182; 2011, с. 48—49), що ще раніше припускала А. П. Манце-

1. Разом з тим, дуже показово, що Є. В. Черненко не включив конус із Передерієвої Могили до зводу знахідок шоломів (Cernenko 2006), тобто не вважав його таким.

вич та з чим частково погодився О. М. Лєсков (Лесков 1968, с. 160). Аналогії таким уборам Л. С. Клочко бачить в ассирійській традиції та виробах із Пазирикських курганів, хоча вони мають різну конструкцію та форму.

Подібні головні убори («шоломи») деякі дослідники відносять до типу пілоса (πῖλος) — грецького шолома конічної форми (Ростовцев, Степанов 1917, с. 94; Мирошина 1989, с. 109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36, 43, 153, прим. 25; Клочко 2009, с. 178, 181; Мурзин 2018, с. 134; ін.). До головних уборів-пілосів також були віднесені вироби зі Ставропольського скарбу (рис. 3; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43). Висловлено припущення, що окрасою верхньої частини головних уборів могли слугувати золоті ковпачки, подібні до курджипського (Мирошина 1989, с. 109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 44).

Противником подібної інтерпретації конусів виступила С. Легранд, яка дуже слушно зазначила, що ці предмети не могли бути використані як головні убори або їхній декор, оскільки: невідомі будь-які інші великі предмети у вигляді пілосу; не збереглось якихось археологічних свідчень (залишків тканин, шкіри, хутра або їх тліну) про використання конусів разом із головними уборами; за параметрами предмети не відповідають головним уборам (Легранд 1998, с. 94). Відзначимо також повну відсутність на конусоподібних предметах будь-яких елементів кріплення (отворів, скоб), які б допомогли досить важкому виробу (від 386,4 до 1061,8 г, див.: Алексеев 2003, с. 216—218) із гладенькою поверхнею утримуватись на шкіряній або повстяній основі.

Також важливим контраргументом є контекст знахідки конусоподібних предметів, з яких жоден не був знайдений у положенні, де зазвичай знаходяться головні убори (зокрема і справжні шоломи). Хоча С. С. Бессонова припустила, що «золоті шоломи (пілоси) у цьому випадку є не частиною особистого убору, але соціальним і культовим символом», що може допускати їх місце знаходження не у зв'язці з похованим (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43—44). Однак таке припущення поки що є умоглядним і не відповідає відомим скіфським реаліям. Адже ні письмові, ні образотворчі джерела не підтверджують наявність подібних *металевих* головних уборів у скіфів чи інших народів того часу. Фрігійська або перська шапка, відома за античними письмовими джерелами (її описували як тіару, курбасію / кірбасію або кідаріс / кітаріс) і численними зображеннями, була виготовлена з м'яких матеріалів, а царські тіари Ахеменідів, у конструкції яких використовували металеві елементи, мали тільки пряму циліндричну форму — *tiara orthé* (зокрема: Calmeyer 1993; Berndt 2019), і лише в елліністичний період вони набули округлої чи гостроконечної форми (зокрема: Young 1964; Тирацян 1982; Olbrycht 1997 та ін.).

Також шоломи-пілоси узвичаїлися вже у постскіфську епоху і властиві радше для сарматського часу (Симоненко 2014, с. 265, 266, 277, рис. 12). Не виключено, що знамениті пілофори, про яких згадують дослідники у зв'язку з розглядом ак-бурунського конуса як частини головного убору (напр.: Клочко 2009, с. 178, 181; Виноградов 2017, с. 179; ін.), також є реальністю сарматського часу. Адже про пілофорів, найвищий соціальний прошарок скіфського суспільства (див.: Хазанов 1975, с. 181), з якого нібито походять мудреці Анахарсіс і Токсаріс, нам відомо тільки з новел Лукіана Самосатського (Luc. Anach. 16; Scyth. 1), автора вже II ст. н. е.

Конусоподібний предмет — ковпак для китиць, що підв'язували до шиї коня. М. І. Ростовцев і Є. М. Прідік вважали конусоподібні предмети ковпаками для китиць з кінського убору (Придик 1914, с. 109, прим. 2). Аналогічно М. І. Артамонов припускав, що конус з Гострої Томаковської Могили є обоймою для *науза* — великої китиці, яку підвішують до шиї коня (Артамонов 1966, с. 28). На думку А. І. Пузікової, такими ковпаками були невеликі конуси із середньодонських комплексів — кургану 22 групи Часті кургани (рис. 1: 9) та кургану 1 поблизу с. Руська Тростянка (Пузикова 1995, с. 12, 25; 2017, с. 79). Подібне припущення висловили й інші дослідники (Савченко 2009, с. 287; Гуляев 2009, с. 120; 2019, с. 180—184). На думку О. Є. Фіалко, яку підтримав О. Д. Могилов, більшу частину конусів, за винятком екземплярів із Братолюбівського кургану та Передерієвої Могили, можна розглядати як *вотолоки* — конуси для китиць. Насамперед це стосується конусів із Курджипського кургану (Фиалко 2005, с. 412—414; Могилов 2008, с. 85, рис. 152, 27, 28; 154, 40, 41). Також до кінської упряжі відносять парні конуси зі Ставропольського скарбу, курганів Курджипського та Ак-Бурун (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36).

Однак будь-яких підстав для подібної атрибуції ми не маємо (Легранд 1998, с. 95). Жоден зі згаданих великих конусів не був знайдений у складі кінської вуздечки чи будь-якому відношенні до неї. У скіфському середовищі, вірогідно, дійсно використовували конуси-вотолки, про що свідчать матеріали з кургану Огуз (Фиалко 2005; Величко, Полідович 2021, с. 107, 111), однак вони мали зовсім іншу форму. Недостатньо обґрунтованою є й думка про використання у складі декору вуздечки невеликих золотих конусоподібних ковпачків, що були знайдені в середньодонських комплексах IV ст. до н. е. — курганах 7 і 8 групи Часті кургани, кургані 10 поблизу с. Колбіно, а також Курджипському кургані (Гуляев 2019, с. 180—184).

Конусоподібний предмет — навершя штандарта або жезла. Також відомо припущення, що деякі конуси могли слугувати

навершями бунчуків або штандартів ватажків (Ковалева, Мухопад 1982, с. 101; Кубышев, Ковалев 1994, с. 143, 144; Королькова 1995, с. 87; Пузикова 1995, с. 25; Мец 2008, с. 44; Бутягин, Виноградов 2014, с. 84 та ін.). Як зазначив В. Ю. Мурзін, «на верхньому кінці бунчука закріплювали кінські хвости, або хвости хутрових звірів, або смужки різнокольорової тканини. Це робило бунчук не лише символом влади, а й засобом управління під час сутички воїнами, підпорядкованими даному ватажку, який вказував бунчуком із золотим конусоподібним навершям, що добре видно не лише вдень, а й за місячного світла, напрям атаки чи здійснення іншого маневру, а також допомагав воїнам групуватись навколо свого ватажка у гущавині бою. Такі додаткові деталі оформлення скіфських бунчуків могли кріпитись до верхньої, загостреної вершини жердини, пропущеної через верхній отвір (Іллічеве, Казинський скарб)» (Мурзин 2018, с. 135; Ельников, Мурзин 2016, с. 80).

О. М. Лєсков висловив припущення, що конуси були частиною жезлів і кріпилися на металевих стрижнях, на вершині яких могло бути «якесь металеве навершя, швидше за все, у вигляді скульптурного зображення тварини» (Лесков 1968, с. 160; 1972, с. 50; див. також: Мурзин 2018, с. 314—315).

Існує думка, що братолюбівський і філіпповський конуси якимось чином кріпились вертикально до жердини або іншої конструкції за допомогою кільця всередині (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37; Мурзін 2018, с. 135). Також до внутрішнього кільця цих конусів, на думку дослідників, могли прив'язувати «якийсь предмет, швидше за все, кінський хвіст» (Кубишев, Симоненко 1991, с. 77; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37), але в такому разі важко уявити, як кріпився власне сам конус.

На думку Ф. Меца, золоті конуси, що мають округлу, напівяйцеподібну форму (передовсім із курганів Передерієва Могила, Курджипський та ін.), поставлені на вертикально встановлені об'єкти, набували яскраво вираженої фалічної символіки (Мец 2008, с. 51).

Але подібне використання конусів, як і взагалі існування штандартів (жезлів) такого або якогось іншого типу, поки що не підтверджено жодними джерелами (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37). Використанню таких великих предметів як навершь суперечать їхня форма, порожнистий об'єм і матеріал виготовлення — золото, яке є досить м'яким (Рябова, Черняков 2002a, с. 81).

Імовірно, таке припущення виникло за аналогією із бронзовими навершями на залізних стрижнях. Це, зокрема, знахідки у посульських курганах Старша Могила, 7 і 476 поблизу с. Вовківці (Ильинская 1968, с. 158) і багатьох інших комплексах. Але такі навершя — зовсім інша категорія виробів, що мають свої особливості. Підстав припускати, що конуси могли бути якось використані разом з ними, у нас немає, так само немає підстав вважати, що вони могли бути прикріплені на залізні штирі (їхні залишки жодного разу не зафіксовані) або дерев'яні жердини чи стовпи, залишків яких також не знайдено (зокрема це стосується предмета з Передерієвої Могили, щодо якого робив припущення Ф. Мец). Окрім того, якщо конуси отворами насаджували на стрижень, то мали б залишитись досить помітні сліди, тоді як краї отворів не деформовані і не мають слідів контакту з твердими матеріалами. Та й самі отвори, що мають діаметр лише 8—10 мм, не пристосовані для насаджування і надійного закріплення досить масивних предметів.

Конусоподібний предмет — «футляр» для зберігання скальпів. І. Т. Черняков та В. О. Рябова, критично проаналізувавши різні запропоновані версії використання конусів, дійшли висновку, що, найвірогідніше, ці предмети були призначені для збереження якихось виробів із м'яких органічних матеріалів, які прикріплювали всередині через отвір у дні чи за кільце. Свідченням цього є, на думку дослідників, загальна конструкція предметів і характер потертостей країв отворів і нижньої частини конусів від тривалої взаємодії з матеріалами зі шкіри і волосся. Такими органічними матеріалами, на думку дослідників, були скальпи, про практику зняття яких відомо з Геродота, а конуси, відповідно, слугували футлярами для зберігання скальпів (Рябова, Черняков 2002a; 2002b; 2002c; 2003). Л. С. Клочко зазначила, що ця версія добре аргументована і може бути застосовна до деяких виробів (Клочко 2009, с. 178). Інші дослідники сприйняли її дуже критично (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 41—42). Суперечать такому припущенню передусім дані Геродота, який досить докладно описав спосіб зняття скіфами скальпів та їх використання (Herod. IV, 64), а також параметри конусів, в яких навряд чи поміститься більше одного—двох скальпів.

Конусоподібний предмет — курильниця. Одним із останніх було висловлено припущення про можливість використання конусів як курильниці для споживання конопель та опію. Підставою для такого твердження стали результати аналізування залишків речовини, нібито виявленої всередині двох конусів із кургану поблизу с. Сенгілеєвське, а також порівняння конусів із бонгом, пристроєм для куріння конопель (Алексеєва, Болтрик, Сапожников 2021, с. 301—302). Але це твердження ґрунтується лише на одному випадку, який, до того ж, автори неправильно зрозуміли: в інтерв'ю, даному А. Бєлінським і А. Гассом, йшлося про використання концентрованої опіумної *рідини*, в якій присутні насіння конопель (Curry 2016, p. 29).

В усіх інших випадках знайдення золотих конусів жодних свідчень щодо використання

їх як курильниць немає. Невідомі факти використання подібних курильниць і у подальші часи доби раннього заліза та середньовіччя [1]. Водноас, у 2 Пазирикському кургані на Гірському Алтаї знайдено дві відкриті бронзові посудини, які використовували для куріння конопель. Про це свідчили каміння та зерна, що заповнювали ці посудини. Поруч знайдено жердини, що служили основою намету (Руденко 1953, с. 98—99, 332—334). Подібні жердини зафіксовано й в інших гірсько-алтайських курганах (Руденко 1960, с. 109). Ці знахідки повною мірою відповідають повідомленням Геродота про використання скіфами наркотичних властивостей коноплі в «лазні», яку влаштовували після похорону (Herod. IV, 75).

Конусоподібний предмет — посудина. Про конуси як про «золоту чашку з круглим отвором у середині дна» писали ще в часи перших знахідок цих виробів у XIX ст. (Древности… 1872, с. 63; див. також: Алексеева 1973, с. 252; Дзис-Райко 1983, с. 66, 175, кат. 116). Відзначали й подібність форми деяких виробів, зокрема братолюбівського конуса, ситулам та іншим формам посуду (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38, 155). Однак багато дослідників заперечували можливість використання конусів як посуду, оскільки вони, по-перше, мають отвір у дні і, по-друге, повинні розташовуватись широкою основою донизу, якщо зважати на розташування зображень на предметах з курганів Передерієва Могила, Братолюбівського та Курджипського (Кубишев, Симоненко 1991, с. 76; Легранд 1998, с. 95; Рябова, Черняков 2002a, с. 81; 2002b, с. 43; Мец 2008, с. 44; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32).

Разом з тим, було запропоновано оригінальну версію, що деякі з конусів могли бути накривками для посудин, зокрема, вироби з Братолюбівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32) та Передерієвої Могили (Русяєва 1997, с. 58; Русяева 1999, с. 209). Однак наявність подібних посудин із накривками не підтверджено археологічними даними.

Що ж до отвору у дні, то для деяких дослідників ця особливість є, навпаки, підтвердженням ритуального характеру посудин. А. І. Кубишев і М. В. Ковальов звернули увагу на міфологічний образ «небесної діжки», пов'язаної із зачерпуванням благ із потойбіччя, підняттям їх на небеса і пролиттям на землю (Кубышев, Ковалев 1994, с. 144). Д. П. Кравець тлумачив конус як «посудину для розливання вина на землі у вигляді культового поклоніння підземним богам» (Кравец 2002, с. 27).

Функція та ритуал. Отже, виходячи з наявних даних, можна впевнено стверджувати, що значна частина конусоподібних предметів другої половини VI — початку IV ст. до н. е. була пов'язана із горитами. З'явились ці предмети, мабуть, як наслідок трансформації великих конічних ворворок, що поширились десь у середині VI ст. до н. е. (Гречко 2016, с. 155, рис. 7). Припущено, що розповсюдження цих ворворок було спричинене імпульсом від східних культур скіфо-сакського кола. Але саме у Північному Причорномор'ї з ворворками відбуваються різні трансформації. По-перше, вони проходять шлях від функціональних елементів кріплення до символічно-декоративних предметів, до яких можна віднести серію напівсферичних блях із бортиком, що жорстко кріпили до лицьового боку горита (Вітова Могила, Дугіно X, Гермонасса, Ольвія та ін.). Друга паралельна лінія трансформації конічних ворворок пов'язана зі зміною їхніх параметрів і, ймовірно, функціонального призначення, що знаменувалося появою великих золотих предметів зрізаноконічної форми. Археологічний контекст свідчить про зв'язок і цих предметів із горитами (Журавка, Дзюбина Могила, а також, можливо, Гостра Томаківська Могила, Іллічеве, Арциз) або, як варіант, з поясами (Олександрівка). Непрямим підтвердженням носіння подібних конусів на горитах є кам'яна скульптура й образотворчі пам'ятки (чортомлицька амфора). Сліди кріплення м'якими матеріалами (шкіряними ремінцями?) виявлено лише на ранніх напівсферичних предметах (Вишнівка, Скоробір). Більші конуси могли кріпитись за допомогою мотузки (або ременя) шляхом пропускання одного кінця в отвір і закріплення за допомогою вузла на зовнішній стороні, а другого — на корпусі горита (Рябова, Черняков 2002a, с. 82). Можна припустити, що саме це завдання (приторочування конуса до основи) виконували кільце і скоба, прикріплені до внутрішньої частини предметів з Братолюбівського і 1 Філіпповського курганів (Рябова, Черняков 2002a, с. 82). Імовірно, конуси були знімними, а їхні значні параметри (порівняно з напівсферичними «умбонами») були зумовлені основною функцією, яку вони виконували.

З усіх перелічених версій можливого використання конусоподібних предметів найаргументованішою є версія про функціонування їх як чаш (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199; Кубишев, Ковальов 1994, с. 144; Кравец 2002, с. 27; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300; ін).

З розповіді Геродота нам відома традиція носіння скіфами золотих чаш на поясі, початок якої, згідно з міфом, було покладено Гераклом (Herod. IV.10). У давньогрецько-

1. Використання срібної чаші з кришкою (від початку дароносиці) з Чингульського кургану першої половини XIII ст. як курильниці, про що згадують автори (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 302), є помилкою початкової атрибуції. У чаші був рідкий відвар із трав (Holod, Rassamakin 2012, с. 373—381), та й за конструкцією вона не могла бути курильницею, оскільки не має отворів.

му оригіналі в цьому випадку використано термін *φιάλη — чаша* [1], який стосовно скіфів згадується ще тільки двічі: чаша-φιάλη входить до складу золотих дарів — предметів, що впали з неба (Herod. IV.5.3); золоті чаші (φιάλας χρυσέας) разом із іншими предметами скіфи кладуть у могилу царів (Herod. IV.71.4). Отже, золоті чаші-φιάλη були сакральними предметами, пов'язаними зі світом богів. На думку А. І. Іванчика, такі чаші були у скіфів «одним із головних символів царської влади, що символізують її жрецький аспект», їх вважали матеріальним втіленням фарна (Иванчик 2010, с. 140). Однак про їх використання у повсякденному житті нам, на жаль, нічого не відомо. Стосовно використання чаші-φιάλη у похоронному обряді [2], невипадковим видається зауваження Геродота про те, що у цьому разі скіфи не використовують посуд з іншого металу — срібла чи міді (Herod. IV.71.4). Дійсно, за часів Геродота (тобто у другій — третій чвертях V ст. до н. е.) скіфи не клали срібний чи мідний посуд у поховання, як свідчать археологічні джерела. Разом із тим, єдиним відомим золотим посудом ранньоскіфського часу є дві чаші з Келермесського кургану 1/Ш у Прикубанні (Галанина 1997, с. 147, 148, 225, 226; Иванчик 2010, с. 140). Можливо, своєрідними аналогами золотих чаш можна вважати дерев'яні чаші із золотими накладками (Ольховский 1991, с. 115; Иванчик 2010, с. 130, 141), характерні насамперед для V ст. до н. е. (Манцевич 1966; Рябова 1984). Але і надалі скіфи практично не використовували золоті чаші. Виняток становлять хіба що дві фіали з курганів Солоха (Манцевич 1987, с. 80—83, кат. 55) і Куль-Оба (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 164—165), чаша із зображенням коней із Братолюбівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 76—81) і кубок із зображеннями скіфів з кургану Куль-Оба (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 184—187).

Можливо, єдиним свідченням носіння скіфами чаш на поясі може бути статуя з Кропивницького (Єлисаветграда), оскільки предмет, що сприймається як конус, може бути саме чашею, якщо звернути увагу на нестандартне положення предмета та радіальну розбивку його поверхні (рис. 4: 2а). Серед відомого скіфського посуду, ймовірно, єдиним предметом, який має пристосування (кільце) для підвішування, є золота братолюбівська чаша (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 76—77, рис. 12: 1, 2). Форма та пропорції цієї чаші, на думку Ю. В. Болтрика, близькі до конусоподібних предметів, що, можливо, говорить і про близькість функціонального призначення (Болтрик 1996, с. 108). Показовою є знахідка у Боковій гробниці кургану Солоха золотої фіали, що лежала на гориті (Манцевич 1987, с. 80).

Безумовно, ми не маємо підстав вважати, що Геродот, говорячи про золоті *чаші-φιάλη*, мав на увазі саме золоті конуси. Однак є ще ряд аргументів на користь того, що ці предмети могли використовувати як своєрідні чаші. Конуси з Братолюбівського кургану та 1 Філіпповського курганів знайдені у сховках у складі набору посуду. У першому випадку конус знайдено разом із чашею та ритоном (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 20, 32—88), а в другому — з дерев'яними чашами та посудом з коштовних металів (Пшеничнюк 2012, с. 23; рис. 18; 177).

Типологічною і, можливо, функціональною паралеллю до конусів є срібний ахеменідський ритон, що походить з тієї ж схованки II 1 Філіпповського кургану: в його дні, прикрашеному розеткою з листя лілеї, пророблено отвір, що відповідає отворам у пласкій частині конусоподібних предметів (Пшеничнюк 2012, с. 23, рис. 21: 2). Цей ритон, вірогідно, використовували у комплекті із золотим ажурним предметом (рис. 2: 4), що нагадує невеликий конус. Він має розміри відповідні до ритону, що дало змогу А. Х. Пшенічнюку вважати його підставкою (Пшеничнюк 2012, с. 76). Також отворизливи у дні є у срібного кубка зі скарбу, знайденого 1968 р. біля підніжжя цитаделі Еребуні у Вірменії, та срібного кубка з рельєфними сценами діонісійського кола, що походить із фракійського скарбу 1947 р. поблизу с. Борово в Болгарії (Трейстер 2013, с. 386—387). В обох випадках це був набір ритуального посуду. До того ж посудини, «що течуть», конусоподібної та зооморфної форми були відомі у Східному Середземномор'ї та в Передній Азії за доби бронзи (Власова 2000, с. 47).

М. Ю. Трейстер звернув увагу, що «верхня» частина золотого предмета з кургану Передерієва Могила прикрашена восьмипелюстковою розеткою (в цьому випадку подвійною) так, як це характерно тільки для оформлення дна срібних чаш скіфського часу (Трейстер 2010, с. 612—614). Так само оформлена «верхня» частина конуса із зображеннями воїнів із Курджипського кургану (Канторович 2010, с. 311, рис. 67), а вершина ак-бурунського предмета прикрашена 12-пелюстковою розеткою (Бутягин, Виноградов 2014, с. 81). Подібний збіг навряд чи випадковий, і цей елемент не міг мати тільки декоративну функцію, зважаючи на високу сакральність зображень на всіх трьох предметах.

Проте, якщо ж використовувати ці три вироби як посуд, то зображення на їхніх стінках виявляться перевернутими догори дригом. Але ця контраверсійність, імовірно, була пов'язана з особливістю ритуального використання, в ході якого перевертання предмету відігравало клю-

1. φιάλη — посуд для пиття, чаша (Дворецкий 1958, с. 1724).
2. Про відповідність опису Геродотом скіфського обряду поховання царя археологічним комплексам скіфського часу див. Ольховский 1978; Иванчик 2010.

чову містичну роль. Можливо, в цьому випадку спрацьовувала ситуація «перевернутих» композицій, пов'язаних із геометрією нижнього світу, який є «перевернутим» порівняно з «верхнім» і «середнім» світами (Мурзин 2018, с. 135). Зафіксовано чимало випадків ритуального використання перевернутого посуду у передскіфський час за доби пізньої бронзи (Сотникова 2015; Цимиданов 2011, с. 171; Подобед, Усачук, Цимиданов 2013, с. 34 та ін.). На предметах скіфського часу зафіксовані випадки ритуального використання перевернутих предметів: списа у сцені, відтвореній на конусі з Курджипського кургану (Галанина 1980, с. 93, кат. 51), і сокири, яку тримає жрець на церемоніальній сокирі з Келермеського кургану 1/Ш (Галанина 1997, табл. 10: 6d).

Звернемо також увагу на зображення на верхній площині конуса із Братолюбівського кургану, де відтворено сцену нападу пантери на оленя. Згідно зі скіфським зооморфним кодом, пантера є представником нижнього світу (Полидович 2017, с. 188—189) і ніяк не може займати верхню, домінантну позицію, якщо тільки не враховувати структуру «перевернутої» композиції.

Разом з тим, для використання братолюбівського конуса як чаші є й певні перепони — розриви стінок посудини. Їх вважають слідами ремонту у вигляді кількох акуратних золотих пластин, на яких дуже майстерно відтворені порушені частини зображення (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34, фото 12, 13). Але ці втрати металу, заповнені ремонтом, могли статись ще під час виготовлення предмета (Витрик 2009, с. 141—144). Хоча не можна виключати імовірності навмисного походження цих розривів. Також відсутність отвору може говорити про символічне, а не функціональне використання братолюбівського конусу в ритуалах, під час яких акцент робився саме на зображеннях на ньому.

Використання конусів як чаш із нижнім отвором-зливом, звичайно ж, передбачало включення їх у певний ритуал жертвопринесення, пов'язаний із поливанням. Зокрема, цим обумовлений декор конуса із Братолюбівського кургану зі сценами шматування хижаками копитних тварин, які були образотворчим еквівалентом реального жертвопринесення. С. С. Бессонова порівняла структуру форми і декору братолюбівського конуса з фіалою із кургану Солоха (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 158—159, прим. 59).

Фіали знайдено в кількох скіфських комплексах: золоті в курганах Солоха і Куль-Оба, срібні в курганах Чмирева Могила (одразу три), Малий Діїв, Семикіна Могила. Відомі вони у складі прикубанських комплексів: 2-му Семибратньому кургані, курганах поблизу хут. Зубовського, с. Хамишки та ст. Маріїнської, а також у «Майкопському комплексі» (див. детально: Трейстер 2009, с. 415; Болтрик, Трейстер 2010, с. 65—67). У грецькій традиції фіалу застосовували під час жертвопринесення напоїв божествам (Кувшинова 2000, с. 223—230). Не можна виключати, що скіфи також використовували їх аналогічним чином. Характерно, що фіали увійшли у побут у IV ст. до н. е., коли золоті конуси (за археологічними джерелами) вже майже вийшли з ужитку.

Знайдення золотих конусів у чоловічих похованнях переважно разом із предметами озброєння дає підстави розглядати ці предмети передусім у контексті військових ритуалів. Про це ж говорить і декор передеріївського і курджипського предметів. Зокрема, нам відомо про принесення в жертву богу Аресу крові полонених ворогів. Цей ритуал докладно описаний Геродотом (Herod. IV, 62.3): «*Цьому мечу вони щороку приносять… ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч*» [1]. У цьому випадку в оригіналі посудина названа як ἄγγος — «посудина, глечик, дзбан». Геродот не був свідком ритуалу, та навряд чи знав, який саме посуд використовують під час принесення кривавої жертви, мабуть тому й використав узагальнений термін ἄγγος. Проте у нас, як і стосовно φιάλη, немає достатніх підстав припускати, що в цьому випадку золоті конуси могли використовувати як жертовні чаші. І така версія поки що може бути лише гіпотетичною.

Ю. В. Болтрик та С. С. Бессонова детально розглянули сакральну символіку форми конусів (Болтрик 1996, с. 108; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46—49). Дослідники звернули увагу, що конусоподібна форма предметів нагадує форму кургану чи святилища, і вважають, що вона підкреслювала сакральність предмета. Також конічна форма предметів має і необхідні фізичні властивості для оптимального витікання рідини: широке гирло, корпус, що звужується до дна, і певний діаметр отвору-зливу (близько 8 мм) (напр.: Батунер, Позер 1963, с. 43—47; Савельев 1982, с. 249—252). Параметри всіх конусів такі, що їх зручно тримати в руках перевернутими, закриваючи пальцем нижній отвір під час наповнення або відпускаючи його в процесі витікання. При цьому конусоподібна форма предметів забезпечувала круговий, вихоровий витік рідини, який, безумовно, мав особливе сакральне значення для скіфів, зважаючи на численні вихорові композиції у зображеннях.

Конуси IV ст. до н. е., що походять із близьких до Боспору регіонів (Ставропольський

1. Переклад з давньогрецької А. О. Білецького за (Геродот 1993).

скарб, кургани Курджипський та Ак-Бурун), мають специфічну форму, їх знайдено три-чотири. Імовірно, це пов'язано зі зміною у ритуалі використання, з новим населенням, відмінним від «класичних» скіфів (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 40). Привертає увагу, що вони розташовані у різних місцях поховання (Ак-Бурун) і навіть кургану (Курджипський курган). Так само й три золотих «ковпачки» з кургану 10 поблизу с. Колбіно в Середньому Подонні, знайдені разом біля центрального стовпа склепу (Гуляев 2019, с. 173), а також три аналогічні ковпачки з кургану 7 (розкопки ВУАК 1912 р.) групи Часті кургани поблизу м. Вороніж (Гуляєв 2019, с. 180).

Предмет із Передерієвої Могили був насамперед задіяний у поховальному обряді. Ф. Мец припустив, що це були ритуали, спрямовані на «відновлення Світового порядку, втраченого після смерті правителя», а «їхній сенс і зміст могли бути подібними до ритуалів установлення кам'яних стел» (Мец 2008, с. 52). Зміст зображень на предметі (Полидович 2019) пов'язаний не стільки з військовими ритуалами, скільки з міфологемою царської влади, в основу якої було закладено найвищу (людську) жертву. Відповідно і ритуали, в яких було задіяно конус, відображали характер особистості похованого і, не виключено, якісь особливості наступності влади.

Висновки. Таким чином, золоті конуси є унікальною категорією предметів, які були властиві тільки для західних культур скіфо-сакського кола. Ймовірно, їхнє походження пов'язане з великими ворворками, які виконували певні функції для закріплення сагайдака на поясі. Частина таких виробів VI—V ст. до н. е. мала декоративно-символічну функцію. Але загалом зміна параметрів і матеріалу конусів передбачала і зміну їхньої функції, хоча, не виключено, їх продовжували носити на поясі або приторочеными до гориту весь скіфський час, про що свідчать образотворчі дані. Вірогідно, ці предмети були пов'язані з виконанням певних ритуалів, про що найперше говорить контекст їх знайдення. Про високу сакральність предметів також свідчить матеріал, з якого вони виготовлені, — золото та, імовірно, конусоподібна форма, яку могли пов'язувати із формою кургану чи святилища За сукупністю непрямих фактів можна з великою часткою імовірності припустити, що їх використовували як чаші для жертвоприношення шляхом збирання, а потім виливання рідини. Найвідомішим ритуалом такого плану є принесення людської жертви богові перемоги та війни «скіфському Аресові».

ЛІТЕРАТУРА

Акишев, К. А., Кушаев, Г. А. 1963. *Древняя культура саков и усуней долины реки Или*. Алма-Ата: АН Казахской ССР.

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-56.

Алексеев, А. Ю. 1997. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской торевтики V—IV вв. до н. э. В: Вахтина, М. Ю., Виноградов, Ю. А. (ред.). *Stratum + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург; Кишинев, с. 29-43.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная—Днестра. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара*. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Алексеєва, І. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, І. В. 2021. Курган на Бріеннській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 287-305.

Андрух, С. И. 1988. Погребение раннескифского воина в Присивашье. *Советская археология*, 1, с. 159-171.

Аракелян, Б. Н. 1976. *Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н. э. — III в. н. э.)*. Ереван: АН АрмССР.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Батунер, Л. М., Позин, М. Е. 1963. *Математические методы в химической технике*. Ленинград: Химическая литература.

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Марковин, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* 2. Нальчик: Эльбрус, с. 7-134.

Білозор, В. П. 1991. Скіфська скульптура. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 161-164.

Бобринский, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезда Киевской губ. *Известия Императорской археологической комиссии*, 14, с. 1-43.

Бокий, Н., Могилов, А. 2014. Новое о Мельгуновском кургане. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 26-51.

Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворварки» у скифов. В: *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славина*. Киев: ИА НАН Украины, с. 107-109.

Болтрик, Ю. В., Трейстер, М. Ю. 2010. Срібна фіала з Семикиної Могили. *Археологія*, 2, с. 62-74.

Бутягин, А. М., Виноградов, Ю. А. 2014. *Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора*. II: Курганы на мысе Ак-Бурун. Симферополь; Керчь: Майстер Книг.

Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 104-121.

Виноградов, Ю. А. 1993. Курган Ак-Бурун (1875). В: Раев, Б. А. (ред.). *Скифия и Боспор*. Новочеркасск: Министерство культуры РФ, с. 38-51.

Виноградов, Ю. А. 2017a. Культура боспорской элиты при Спартокидах. *Боспорские исследования*, XXXIV, с. 112-223.

Виноградов, Ю. А. 2017b. Золотой «шлем» из кургана Ак-Бурун (1875). *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 7, с. 96-102.

Витрик, И. С. 2009. О технике изготовления предметов из тайника Братолюбовского кургана. В: Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины, с. 141-147.

Власова, Е. В. 2000. Скифский рог. В: Соловьев, С. Л. (ред.). *Античное Причерноморье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 46-67.

Гайдукевич, В. Ф. 1959. Некрополи некоторых Боспорских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 178-180.

Галанина, Л. К. 1980. *Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV века до н. э.* Ленинград: Искусство.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Геродот 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Переклад А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Граков, Б. Н. 1971. *Скифы*. Москва: МГУ.

Гребенников, Ю. С., Ребедайло, Г. П. 1991. Скифское погребение V в. до н. э. на Ингульце. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 117-122.

Гречко, Д. С. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.

Гуляев, В. И. 2009. Спасательные раскопки курганов скифского времени на Среднем Дону. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 116-124.

Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 256, с. 172-187.

Дворецкий, И. Х. 1958. *Древнегреческо-русский словарь в 2-х томах*. 1. Москва: Иностранные и национальные словари.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.

Древности… 1872. *Древности Геродотовой Скифии*. 2. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Ельников, М. В., Мурзин, В. Ю. 2016. *Кочевники Украины*. Киев: О. Філюк.

Иванчик, А. И. 2010. Похороны скифских царей: Геродот и археология. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 129-150.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Канторович, А. Р. 2010. Меото-скифское искусство Прикубанья (VII — начало III в. до н. э.). *Античное наследие Кубани*, 1, с. 286-314.

Клочко, Л. С. 2009. Чоловічі головні убори на землях Скіфії. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 167-183.

Клочко, Л. 2011. Декоративні елементи скіфських головних уборів: до інтерпретації так званих «великих ворварок». *Відлуння віків*, 1—2, с. 46-50.

Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI — V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-101.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (За матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-170.

Козир, І. А., Панченко, К. І., Чорний, О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 300-314.

Королькова (Чежина), Е. Ф. 1995. О возможности атрибуции Ставропольского (Казинского) клада как памятника скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.

Кравец, Д. П. 2002. *Золотой шлем (Скифы и Донбасс)*. Славянск: Печатный двор.

Кубишев, А. І., Ковальов, М. В. 1994. Скіфський Бротолюбівський курган V ст. до н. е. на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 141-144.

Кубишев, А. І., Симоненко, О. В. 1991. Скіфські та сарматські пам'ятки Таврії. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 75-78.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.

Кубышев, А. И., Ковалев, М. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. О. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/19.

Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 149-156.

Кувшинова, Е. Н. 2000. К вопросу об изображении возливающих богов в античном искусстве. В: Акимова, Л. И., Кифишин, А. Г. (ред.). *Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней*. Москва: Языки русской культуры, с. 223-230.

Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.

Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.

Лукьяшко, С. Я. 2017. О скифских щитах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*, 22, 4, с. 6-16.

Манцевич, А. П. 1966. Деревянные сосуды скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, с. 23-38.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Мелюкова, А. И. 1989. Скифские памятники степи Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 51-66.

Мец, Ф. 2008. О золотом предмете из кургана Передериева Могила. *Теория и практика археологических исследований*, 4, с. 43-54.

Мирошина, Т. В. 1989. Головные уборы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 108-109.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.

Моруженко, А. А. 1992. Скіфський курган Передерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-74.

Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых «конусах» из скифских курганов. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 131-137.

ОАК за 1875 г. 1876. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

ОАК за 1896 г. 1900. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

ОАК за 1899 г. 1902. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Ольховский, В. С. 1978. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. *Советская археология*, 4, с. 83-97.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Ольховский, В. С. 2004. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника). In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci*. Kraków: Księgarnia Akademicka, p. 349-360.

Ольховский, В. С., Галкин, Л. Л. 1997. К изучению памятников Северо-Восточного Прикаспия эпохи раннего железа. *Российская археология*, 4, с. 141-156.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Подобед, В. А., Усачук, А. Н., Цимиданов, В. В. 2013. Манипуляции в столбовых ямах (культуры эпохи бронзы Азии и Восточной Европы). *Теория и практика археологических исследований*, 1 (7), с. 33-48.

Полидович, Ю. Б. 2017. Лев и пантера (ажурные пластинки из Мелитопольского кургана). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 185-192.

Полидович, Ю. Б. 2019. Сцены сражения на золотом конусе из Передериевой Могилы и скифский миф о Колаксае. *Stratum plus*, 3: Война и пир в кочевой степи, с. 229-260.

Придик, Е. М., 1914. Новые кавказские клады. *Материалы по археологии России*, 34, с. 94-110.

Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону.

Пузикова, А. И. 1995. *Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области)*. Москва: Практик-А.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индрик.

Пузикова, А. И. 2017. *Погребальный инвентарь курганных могильников скифского времени Среднего Подонья*. Москва: ИА РАН.

Пшеничнюк, А. Х. 2012. *Филипповка: некрополь кочевой знати IV века до н. э. на Южном Урале*. Уфа: УНЦ РАН.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллиноскифский головной убор. *Известия Императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Руденко, С. И. 1960. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Русяева, М. В. 1999. Золотой предмет ритуально-культового назначения из кургану Передериева Могила. В: Вахтина, М. Ю., Зуев, В. Ю., Рогов, Е. Я., Хршановский, В. А. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции*. Санкт-Петербург: ИИМК, с. 208-215.

Русяєва, М. В. 1997. Відтворення історичного переказу про битву старих и молодих скіфів. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, 1, с. 55-62.

Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002a. О функциональном назначении больших золотых скифских «ворворок». В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников одиннадцатого коллоквиума*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-83.

Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2003. Типы технологий изготовления больших золотых скифских конусов для скальпов. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников двенадцатого коллоквиума*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 102-105.

Рябова, В. О. 1984. Дерев'яні чаші з оббивками скіфського часу. *Археологія*, 46, с. 31-44.

Рябова, В. О., Черняков, І. Т. 2002a. Призначення та походження великих золотих «ворварок». В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 41-60.

Рябова, В. О., Черняков, І. Т. 2002b. Великі золоті ковпаки для скальпів у скіфів. *Восточноевропейский археологический журнал* (online), 1 (14), январь-февраль. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm (Accessed 20 February 2023).

Савельев, И. В. 1982. *Курс общей физики*. 1. Москва: Наука.

Савостина, Е. А. 2012. *Эллада и Боспор. Греческая скульптура на Северном Понте*. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Украина.

Савостина, Е. А. 2014. Иконография скифской битвы и «боспорский стиль»: новый повод для обсуждения проблемы. *Таврические студии. Исторические науки*, 6, с. 32-40.

Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг*. Москва: ИА РАН, с. 221-325.

Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 5-107.

Симоненко, А. В. 2014. Шлемы сарматского времени из Восточной Европы. *Stratum plus*, 4, с. 249-284.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов*. Материалы и исследования по археологии СССР, 101. Москва: АН СССР.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

Сотникова, С. В. 2015. Андроновские ритуальные комплексы с перевернутыми сосудами: сравнительная характеристика и интерпретация. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 231-245.

Тирацян, Г. А. 1982. Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации. *Вестник древней истории*, 2, с. 90-96.

Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414-460.

Трейстер, М. Ю. 2010. Ремонт, «усовершенствование» инокультурных вещей в скифской и сарматской среде и использование инокультурного орнамента в декоре собственных произведений скифов и сарматов (на примере памятников художественного металла). *Археологические вести*, 16, с. 72-94.

Трейстер, М. Ю. 2013. Клад серебряных ритонов ахеменидского круга из Эребуни. *Scripta antiqua*, 3, с. 341-422.

Федоров, В. К. 2012. Материалы к каталогу неизданных предметов из драгоценных металлов, найденных в кургане 1 Филипповского могильника. В: Пшеничнюк, А. Х. *Филипповка: некрополь кочевой знати IV века до н. э. на Южном Урале*. Уфа: УНЦ РАН, с. 235-257.

Федоров, В. К. 2019. Курган 7 могильника Сара (раскопки Д. И. Захарова 1928 г.): историографическое исследование. *Нижневолжский археологический вестник*, 18, 1, с. 149-164.

Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Цимиданов, В. В. 2011. Культурно-хронологическая интерпретация погребений энеолита — эпохи бронзы кургана «Розкопана Могила» (Донбасс). *Археологический альманах*, 25, с. 156-179.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, І. Б., Заднiков, С. А. 2018. Дослiдження курганiв на некрополi Скоробор у 2017 р. *Археологiчнi дослiдження Бiльського городища 2017*, с. 6-22.

Шульга, П. И. 2010. *Синьцзян в VIII—III вв. до н. э. (погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: Алтайский государственый университет.

Шульц, П. Н., Навротский, Н. И. 1973. Прикубанские изваяния скифского времени. *Советская археология*, 4, с. 189-204.

Яблонский, Л. Т. 2009. Умбонообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 418-428.

Яблонский, Л. Т. 2013. *Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка 1 (по материалам раскопок 2004—2009 гг.). Каталог коллекции*. Москва: ИА РАН.

Яценко, С. А. 1993. Скифский мужской костюм на предметах греко-скифской торевтики IV в. до н. э. (к воросу об этнографизме изображений). В: Каменецкий, И. С., Узянов, С. А. (ред.). *Вестник Шелкового пути. Археологические источники*. 1. Москва: Шелковый путь, с. 304-323.

Berndt, S. 2019. The upright tiara of the Persian king. *boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations*, 37, p. 65-79.

Calmeyer, P., Crown, I. 1993. In the Median and Achaemenid periods. In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopaedia Iranica*. London, p. 407-408.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: F. Steiner.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July / August, p. 26-32.

Holod, R., Rassamakin, Yu. 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters*, 18, p. 339-381.

Olbrycht, M. J. 1997. Parthian king's tiara — numismatic evidence and some aspects of arsacid political ideology. *Zapiski Numizmatyczne*, II, s. 27-65.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Young, J. H. 1964: Commagenian Tiaras: Royal and Divine. *American Journal of Archaeology*, 68, 1, p. 29-34.

Zakharow, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

REFERENCES

Akishev, K. A., Kushaev, G. A. 1963. *Drevniaia kultura sakov i usunei doliny reki Ili*. Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR.

Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiia i khronografiia Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, s. 43-56.

Alekseev, A. Iu. 1997. K rekonstruktsii odnogo utrachennogo predmeta ellino-skifskoi torevtiki V—IV vv. do n. e. In: Vakhtina, M. Iu., Vinogradov, Iu. A. (ed.). *Stratum + Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*. Sankt-Peterburg; Kishinev, s. 29-43.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunaia—Dnestra. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 g.*, s. 252-253.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.). Materialy polevogo seminara*. Tiraspol: Arkheologiia, s. 48-55.

Aleksieieva, I. L., Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. 2021. Kurhan na Briiennskii hori bilia m. Artsyz. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 287-305.

Andrukh, S. I. 1988. Pogrebenie ranneskifskogo voina v Prisivashe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 159-171.

Arakelian, B. N. 1976. *Ocherki po istorii iskusstva drevnei Armenii (VI v. do n. e. — III v. n. e.)*. Erevan: AN ArmSSR.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Batuner, L. M., Pozin, M. E. 1963. *Matematicheskie metody v khimicheskoi tekhnike*. Leningrad: Khimicheskaia literatura.

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Markovin, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* 2. Nalchik: Elbrus, s. 7-134.

Bilozor, V. P. 1991. Skifska skulptura. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi zemelnyi muzei, s. 161-164.

Bobrinskii, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1903 godu v Chigirinskom uezda Kyivskoi gub. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 14, s. 1-43.

Bokii, N., Mogilov, A. 2014. Novoe o Melgunovskom kurgane. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 26-51.

Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zolotye «vorvarki» u skifov. In: *Mir Olvii. Pamiatnik issledovateliu i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu professora L. M. Slavina.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 107-109.

Boltryk, Yu. V., Treister, M. Yu. 2010. Sribna fiala z Semykynoi Mohyly. *Arkheolohiia*, 2, s. 62-74.

Butiagin, A. M., Vinogradov, Iu. A. 2014. *Iuz-Oba. Kurgannyi nekropol aristokratii Bospora.* II: Kurgany na myse Ak-Burun. Simferopol; Kerch: Maister Knig.

Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Predmety z kurhanu Ohuz v kolektsii V. N. ta B. I. Khanenkiv (za materialamy Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 104-121.

Vinogradov, Iu. A. 1993. Kurgan Ak-Burun (1875). In: Raev, B. A. (ed.). *Skifiia i Bospor.* Novocherkassk: Ministerstvo kultury RF, s. 38-51.

Vinogradov, Iu. A. 2017a. Kultura bosporskoi elity pri Spartokidakh. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIV, s. 112-223.

Vinogradov, Iu. A. 2017b. Zolotoi «shlem» iz kurgana Ak-Burun (1875). *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva*, 7, s. 96-102.

Vitrik, I. S. 2009. O tekhnike izgotovleniia predmetov iz tainika Bratoliubovskogo kurgana. In: Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. *Bratoliubovskii kurgan.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 141-147.

Vlasova, E. V. 2000. Skifskii rog. In: Solovev, S. L. (ed.). *Antichnoe Prichernomore.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 46-67.

Gaidukevich, V. F. 1959. Nekropoli nekotorykh Bosporskikh gorodov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 178-180.

Galanina, L. K. 1980. *Kurdzhipskii kurgan. Pamiatnik kultury prikubanskikh plemen IV veka do n. e.* Leningrad: Iskusstvo.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi.* Moscow: Paleograf.

Herodot 1993. *Istorii v dev'iaty knyhakh.* Pereklad A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.

Grakov, B. N. 1971. *Skify.* Moscow: MGU.

Grebennikov, Iu. S., Rebedailo, G. P. 1991. Skifskoe pogrebenie V v. do n. e. na Ingultse. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 117-122.

Grechko, D. S. 2016. Klassicheskaia Skifiia: nachalo (poslednie desiatiletiia VI — pervaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, s. 145-168.

Guliaev, V. I. 2009. Spasatelnye raskopki kurganov skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo.* Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 116-124.

Guliaev, V. I. 2019. Zagadka zolotykh «konusov» skifov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 256, s. 172-187.

Dvoretskii, I. Kh. 1958. *Drevnegrechesko-russkii slovar v 2-kh tomakh.* 1. Moscow: Inostrannye i natsionalnye slovari.

Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR.* Kyiv: Naukova dumka.

Drevnosti… 1872. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii.* 2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia.

Elnikov, M. V., Murzin, V. Iu. 2016. *Kochevniki Ukrainy.* Kyiv: O. Filiuk.

Ivanchik, A. I. 2010. Pokhorony skifskikh tsarei: Gerodot i arkheologiia. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheologiia i paleoantropologiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii.* Moscow: Taus, s. 129-150.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia.* Kyiv: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R. 2010. Meoto-skifskoe iskusstvo Prikubania (VII — nachalo III v. do n. e.). *Antichnoe nasledie Kubani*, 1, s. 286-314.

Klochko, L. S. 2009. Cholovichi holovni ubory na zemliakh Skifii. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo.* Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 167-183.

Klochko, L. 2011. Dekoratyvni elementy skifskykh holovnykh uboriv: do interpretatsii tak zvanykh «velykykh vorvarok». *Vidlunnia vikiv*, 1—2, s. 46-50.

Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie kontsa VI — V vv. do n. e. u s. Aleksandrovka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 91-101.

Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni (Za materilamy M. Ya. Rudynskoho). *Arkheolohiia*, XXIV, s. 146-170.

Kozyr, I. A., Panchenko, K. I., Chornyi, O. V. 2019. Vasynskyi kurhan serednoskifskoho chasu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 300-314.

Korolkova (Chezhina), E. F. 1995. O vozmozhnosti atributsii Stavropolskogo (Kazinskogo) klada kak pamiatnika skifskoi epokhi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 77-89.

Kravets, D. P. 2002. *Zolotoi shlem (Skify i Donbass).* Slaviansk: Pechatnyi dvor.

Kubyshev, A. I., Kovalov, M. V. 1994. Skifskyi Brotoliubivskyi kurhan V st. do n. e. na Khersonshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 141-144.

Kubyshev, A. I., Symonenko, O. V. 1991. Skifski ta sarmatski pam'iatky Tavrii. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezvih: Arkheolohichnyi zemelnyi muzei, s. 75-78.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kubyshev, A. I., Kovalev, M. V., Kuprii, S. A., Simonenko, A. V., Polin, S. V., Shilov, Iu. O. 1987. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1987 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/19.

Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do n. e. u s. Sheliugi. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 149-156.

Kuvshinova, E. N. 2000. K voprosu ob izobrazhenii vozlivaiushchikh bogov v antichnom iskusstve. In: Akimova, L. I., Kifishin, A. G. (ed.). *Zhertvoprinoshenie. Ritual v iskusstve i kulture ot drevnosti do nashikh dnei.* Moscow: Iazyki russkoi kultury, s. 223-230.

Legrand, S. 1998. Zagadochnyi zolotoi predmet iz kurgana Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 89-97.

Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 158-165.

Lukiashko, S. Ia. 2017. O skifskikh shchitakh. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia 4. Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia*, 22, 4, s. 6-16.

Mantsevich, A. P. 1966. Dereviannye sosudy skifskoi epokhi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, s. 23-38.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha.* Leningrad: Iskusstvo.

Meliukova, A. I. 1989. Skifskie pamiatniki stepi Severnogo Prichernomoria. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia.* Moscow: Nauka, s. 51-66.

Mets, F. 2008. O zolotom predmete iz kurgana Perederieva Mogila. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 4, s. 43-54.

Miroshina, T. V. 1989. Golovnye ubory. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia.* Moscow: Nauka, s. 108-109.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy.* Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi.

Moruzhenko, A. A. 1992. Skifskyi kurhan Perederiieva mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-74.

Murzin, V. Iu. 2018. O zolotykh «konusakh» iz skifskikh kurganov. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 131-137.

OAK za 1875 g. 1876. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

OAK za 1896 g. 1900. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

OAK za 1899 g. 1902. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Olkhovskii, V. S. 1978. Ranneskifskie pogrebalnye sooruzheniia po Gerodotu i arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 83-97.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moscow: Nauka.

Olkhovskii, V. S. 2004. Skifskaia monumentalnaia skulptura (k probleme dostovernosti istochnika). In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci*. Kraków: Księgarnia Akademicka, r. 349-360.

Olkhovskii, V. S., Galkin, L. L. 1997. K izucheniiu pamiatnikov Severo-Vostochnogo Prikaspiia epokhi rannego zheleza. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 141-156.

Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moscow: IA RAN.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.

Podobed, V. A., Usachuk, A. N., Tsimidanov, V. V. 2013. Manipuliatsii v stolbovykh iamakh (kultury epokhi bronzy Azii i Vostochnoi Evropy). *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 1 (7), s. 33-48.

Polidovich, Iu. B. 2017. Lev i pantera (azhurnye plastinki iz Melitopolskogo kurgana). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 185-192.

Polidovich, Iu. B. 2019. Stseny srazheniia na zolotom konuse iz Perederievoi Mogily i skifskii mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3: Voina i pir v kochevoi stepi, s. 229-260.

Pridik, E. M., 1914. Novye kavkazskie klady. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, s. 94-110.

Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu.

Puzikova, A. I. 1995. *Skify Srednego Dona (Belgorodskaia i Voronezhskaia oblasti)*. Moscow: Praktik-A.

Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannye mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moscow: Indrik.

Puzikova, A. I. 2017. *Pogrebalnyi inventar kurgannykh mogilnikov skifskogo vremeni Srednego Podonia*. Moscow: IA RAN.

Pshenichniuk, A. Kh. 2012. *Filippovka: nekropol kochevoi znati IV veka do n. e. na Iuzhnom Urale*. Ufa: UNTS RAN.

Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet ritualno-kultovogo naznacheniia iz kurganu Perederieva Mogila. In: Vakhtina, M. Iu., Zuev, V. Iu., Rogov, E. Ia., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: IIMK, s. 208-215.

Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet rytualno-kultovoho naznachenyia yz kurhanu Perederyeva Mohyla. In: Vakhtyna, M. Yu., Zuev, V. Yu., Rohov, E. Ya., Khrshanovskyi, V. A. (ed.). *Bosporskyi fenomen: hrecheskaia kultura na peryferyy antychnoho myra. Materyaлы Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyy*. Sankt-Peterburh: YYMK, s. 208-215.

Rusiaieva, M. V. 1997. Vidtvorennia istorychnoho perekazu pro bytvu starykh y molodykh skifiv. *Zapysky istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriia Biletskoho*, 1, s. 55-62.

Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2002a. O funktsionalnom naznachenii bolshikh zolotykh skifskikh «vorvorok». In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov odinnadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 80-83.

Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2003. Tipy tekhnologii izgotovleniia bolshikh zolotykh skifskikh konusov dlia skalpov. In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov dvenadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 102-105.

Riabova, V. O. 1984. Derev'iani chashi z obbyvkamy skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 46, s. 31-44.

Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002a. Pryznachennia ta pokhodzhennia velykykh zolotykh «vorvarok». In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 41-60.

Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002b. Velyki zoloti kovpaky dlia skalpiv u skifiv. *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal* (online), 1 (14), yanvar-fevral. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm (Accessed 20 February 2023).

Savelev, I. V. 1982. *Kurs obshchei fiziki*. 1. Moscow: Nauka.

Savostina, E. A. 2012. *Ellada i Bospor. Grecheskaia skulptura na Severnom Ponte*. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Savostina, E. A. 2014. Ikonografiia skifskoi bitvy i «bosporskii stil»: novyi povod dlia obsuzhdeniia problemy. *Tavricheskie studii. Istoricheskie nauki*, 6, s. 32-40.

Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkheologicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg*. Moscow: IA RAN, s. 221-325.

Silanteva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 5-107.

Simonenko, A. V. 2014. Shlemy sarmatskogo vremeni iz Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 4, s. 249-284.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.

Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 101. Moscow: AN SSSR.

Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov*. Moscow: Nauka.

Sotnikova, S. V. 2015. Andronovskie ritualnye kompleksy s perevernutymi sosudami: sravnitelnaia kharakteristika i interpretatsiia. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 231-245.

Tiratsian, G. A. 1982. Armianskaia tiara: opyt kulturno-istoricheskoi interpretatsii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 90-96.

Treister, M. Iu. 2009. Serebrianye sosudy iz tainika Chmyrevoi Mogily. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 414-460.

Treister, M. Iu. 2010. Remont, «usovershenstvovanie» inokulturnykh veshchei v skifskoi i sarmatskoi srede i ispolzovanie inokulturnogo ornamenta v dekore sobstvennykh proizvedenii skifov i sarmatov (na primere pamiatnikov khudozhestvennogo metalla). *Arkheologicheskie vesti*, 16, s. 72-94.

Treister, M. Iu. 2013. Klad serebrianykh ritonov akhemenidskogo kruga iz Erebuni. *Scripta antiqua*, 3, s. 341-422.

Fedorov, V. K. 2012. Materialy k katalogu neizdannykh predmetov iz dragotsennykh metallov, naidennykh v kurgane 1 Filippovskogo mogilnika. In: Pshenichniuk, A. Kh. *Filippovka: nekropol kochevoi znati IV veka do n. e. na Iuzhnom Urale*. Ufa: UNTS RAN, s. 235-257.

Fedorov, V. K. 2019. Kurgan 7 mogilnika Sara (raskopki D. I. Zakharova 1928 g.): istoriograficheskoe issledovanie. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 18, 1, s. 149-164.

Fialko, E. E. 2005. O naznachenii zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moscow: IA RAN, s. 407-414.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moscow: Nauka.

Tsimidanov, V. V. 2011. Kulturno-khronologicheskaia interpretatsiia pogrebenii eneolita — epokhi bronzy kurgana «Rozkopana Mogila» (Donbass). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, s. 156-179.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobor u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 6-22.

Shulga, P. I. 2010. *Sintszian v VIII—III vv. do n. e. (pogrebalnye kompleksy. Khronologiia i periodizatsiia)*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvenyi universitet.

Shults, P. N., Navrotskii, N. I. 1973. Prikubanskie izvaianiia skifskogo vremeni. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 189-204.

Iablonskii, L. T. 2009. Umbonoobraznye zolotye predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 418-428.

Iablonskii, L. T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdei. Elitnyi nekropol Filippovka 1 (po materialam raskopok 2004—2009 gg.). Katalog kollektsii*. Moscow: IA RAN.

Iatsenko, S. A. 1993. Skifskii muzhskoi kostium na predmetakh greko-skifskoi torevtiki IV v. do n. e. (k vorosu ob etnografizme izobrazhenii). In: Kamenetskii, I. S., Uzianov, S. A. (ed.). *Vestnik Shelkovogo puti. Arkheologicheskie istochniki*. 1. Moscow: Shelkovyi put, s. 304-323.

Berndt, S. 2019. The upright tiara of the Persian king. *boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations*, 37, p. 65-79.

Calmeyer, P., Crown, I. 1993. In the Median and Achaemenid periods. In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopaedia Iranica*. London, p. 407-408.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: F. Steiner.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July / August, p. 26-32.

Holod, R., Rassamakin, Yu. 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters*, 18, p. 339-381.

Olbrycht, M. J. 1997. Parthian king's tiara — numismatic evidence and some aspects of arsacid political ideology. *Zapiski Numizmatyczne*, II, s. 27-65.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Young, J. H. 1964: Commagenian Tiaras: Royal and Divine. *American Journal of Archaeology*, 68, 1, p. 29-34.

Zakharow, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

Yu. B. Polidovych

MYSTERIOUS RITUAL OBJECTS OF THE SCYTHIANS: SEARCHING THE ANSWERS

The paper is devoted to the analysis of versions of the probable use of gold cone-shaped objects that were in use from the last decades of the 6th centuries BC to the end of the 4th centuries BC. They are differ in size (base diameter varies from 5 to 19.8 cm, height — from 4 to 18 cm) and some shape features. At the same time, they are characterized by hollowness, a wide round base, which is usually 1.2—2.0 times greater than the height, and the obligatory presence (with two exceptions) of a small round hole in the «upper» part. All of them are made of gold or covered with this precious metal. Currently 26 such objects are known, and they originate from 19 assemblages from the Northern Pontic and Azov Sea regions (12), the Middle Don (1), the North Caucasus (2) and the Southern Urals (4).

The context of finding objects is considered in detail. It is concluded that they were mostly worn attached to the gorytos. This is also confirmed by the images on the stone sculpture. It is believed that the cones could have been a decoration of the gorytos or a sign of prestige. But, probably, the purpose of these items was different. Some of the cones were found in ritual complexes — hiding places within the burial chamber or next to the burial.

Researchers have put the different versions of the possible functional purpose of cone-shaped objects: ritual objects, part of a ceremonial headdress; a cap for tassels that were tied to the horse's neck; pommel of a standard or staff; «case» for storing scalps; censer; ritual utensils. But most versions are based on arbitrary assumptions that contradict both the archaeological context of the find and the general cultural context.

From all versions, it is probable that the majority of the cones were used as ritual vessels for sacrifice by pouring out liquid. In several cases, these objects were found in caches together with ritual utensils. Other examples of ritual vessels with holes in the bottom are known. Some objects have a decoration in the form of a rosette (it surrounds the hole) which is placed only at the bottom of the bowls. It is possible that Herodotus' information about the bowls that the Scythians wore on their belts is related to these objects. They could be used for sacrifices to «Scythian Ares», which we also know about from Herodotus' «History».

Keywords: cone, Scythians, ritual, Ares, Herodotus, sacrifice.

Одержано 24.04.2023

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділу філіалу Національного музею історії України, Київ, Україна.

POLIDOVYCH Yurii, Ph. D., Department head of the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК 904'1(262.54-192.2)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.02.20

А. Д. Деміна

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'Ї

У статті здійснено поділ історії дослідження пам'яток скіфського часу Приазов'я. Огляд прослідковує ключові польові дослідження та спроби концептуалізації регіону в контексті скіфської історії V—IV ст. до н. е.

***Ключові слова**: скіфи, Приазов'я, історія археологічних досліджень, кургани.*

Північне Приазов'я є місцем зосередження однієї з найбільших груп скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е. На території сучасної України їх основні ареали концентруються між Присивашшям і правобережжям р. Молочна на заході та басейном р. Кальміус на сході. Окремі кургани також були простежені в гирлах менших річок, що впадають в Азовське море. У той самий час на значній площі території Приазов'я скіфські пам'ятки досі не відомі, а окремі некрополі демонструють суттєві відмінності за хронологічними, архітектурними і соціальними характеристиками. З огляду на це, одне з перших питань, які спрямовані на краще розуміння регіону, — це повнота та напрями археологічних досліджень території. Ця стаття пропонує огляд основних етапів відкриття скіфського Приазов'я та чинників, які їх визначали. Своєю чергою, вони показують, як саме польові дослідження впливали на розвиток ідей та осмислення цього регіону.

Початок археологічних досліджень Приазов'я. Перші професійні археологічні експедиції у Приазов'ї розпочались у кінці XIX ст. на чолі з дослідниками-першовідкривачами курганів на цій території: М. Веселовським, В. Городцовим та Є. Трифільєвим. Окрім розкопок, важливим етапом у дослідженні регіону стала систематизація пам'яток і складання археологічної карти Катеринославської губернії і видання супутніх каталогів. Зростанню інтересу до місцевості сприяло виявлення у кургані «Гостра Могила» поблизу м. Ногайськ скіфських бронзових та золотих виробів. Неподалік, в гирлі р. Обіточна та біля с. Володимирівка М. Веселовський дослідив ще чотири скіфські поховання (Яценко 1956, с. 157). У 1889 р. він продовжив дослідження у Приазов'ї біля с. Новомиколаївка, тоді Шульговка, де здійснив розкопки однойменного кургану. Знахідки коштовних предметів та складна архітектура кургану зумовили продовження розкопок у наступні роки. Завдяки створенню штучних підпорів вдалось детально дослідити архітектуру підземної частини кургану, зафіксувати розміри та структуру поховальних споруд (ОАК 1893, с. 69—72). Завдяки тому, що дослідник детально фіксував місце та контекст знахідок, сьогодні також можливо успішно реконструювати структуру кургану.

У басейні р. Кальміус скіфські пам'ятки були більш рідкісними. На XIII археологічному з'їзді у Катеринославі були представлені результати досліджень В. Городцова у Бахмутському повіті. За чотири місяці роботи були досліджені 80 курганів із 212 похованнями, серед яких виявились і пам'ятки скіфського часу (Городцов 1907, с. 211—212). Усього В. Городцов згадує шість поховань скіфо-сарматського часу біля річок Бахмут, Торець та Кальміус. У кургані біля Кальміусу на території с. Щегловка (сьогодні — територія м. Донецьк) були знайдені два поховання скіфського часу. Хоча обидва виявились пограбованими, знахідки свідчили про те, що це були найбагатші поховання серед досліджених тоді у цьому регіоні (Городцов 1907, с. 248). На жаль, характер цих

© А. Д. ДЕМІНА, 2023

свідчень і опис пам'яток є більш уривчастими ніж у публікаціях М. Веселовського і, окрім лише факту знахідок, інформація про ці поховання відсутня.

Тоді ж були представлені результати експедиції Є. Трифільєва у Маріупольському повіті 1904 р. Як і В. Городцова, його цікавили поховання кочовиків, передусім ранньосередньовічні кургани із кам'яними стелами. Інтерес до цієї теми був зумовлений пошуком у басейні Кальміусу та його приток слідів «Битви на Калці». Поблизу с. Чердакли він знайшов дві групи курганів на вершинах схилів, що спускались до річки. У одній із цих груп був досліджений курган зі скіфським похованням, про що свідчили знахідки бронзових вістер стріл. Друге скіфське поховання, пограбоване, було знайдено поблизу с. Ласпи на березі Кальміусу. Це були єдині скіфські пам'ятки у регіоні серед 34 досліджених у той час Є. Трифільєвим (Трифильев 1907, с. 366—368).

Таким чином, хоча кількість скіфських пам'яток у Приазов'ї відкритих упродовж XIX — початку XX ст. була невелика, у той час вони були фахово досліджені та детально зафіксовані. Почала складатись картина основних ареалів курганів та архітектурних канонів різних епох. Збагаченню уявлень сприяло поширення каталогізації та картографування археологічних пам'яток регіону.

Північне Приазов'я на карті Європейської Скіфії у працях істориків XIX ст. Відкриття перших скіфських курганів у Причорномор'ї спричинило хвилю цікавості до четвертої книги Геродота, який у цей час утверджується як головний історик первісності. Пошук витоків слов'янства та державності складає основу історіографічного дискурсу раннього періоду вивчення праці «Батька історії». Разом із тим набувають поширення історико-географічні дослідження прадавніх текстів. Особливо важливими для подальших дискусій у цій темі були праці Г. Байера (Нейхардт 1982, с. 12—13). Загалом XIX ст. стало часом наукового вдосконалення як археологічних, так і історичних досліджень Причорномор'я. Цьому сприяло поширення позитивізму у гуманітарних науках та нові археологічні відкриття, які підтверджували тексти, які раніше здавалися не більше ніж поетичними вигадками. Оптимістичне прочитання Геродотового опису Скіфії як достатньо надійного путівника по археологічних пам'ятках стало поштовхом для численних спроб його розшифрування та складання карт прадавніх топонімів та гідронімів.

Територія Приазов'я між Дніпром та Доном через велику кількість курганів була однією з найбільш перспективних для пошуку скіфських пам'яток. У читачів-дослідників Мельпомени це місце тематично було пов'язане передусім із легендами про гавань Кремни, річку Геррос, межу між скіфською державою та сарматами, пасовиськами «Царських скіфів» і місцем появи амазонок у Причорномор'ї. Першим після Г. Байєра ці питання детально розглядав Н. Надеждін (Нейхардт 1982, с. 32). Його праця 1844 р. «Геродотова Скифия объясненная через сличение с местностями» була однією з тих, що започаткували дискусію про локалізацію гавані Кремни. Він звертає увагу на те, що на південно-західному узбережжі Меотиди — Азовського моря, є три місця, які найбільше підходять під її географічний опис. Йдеться про гирла трьох найбільших річок узбережжя та відповідних кос, що утворювали зручні гавані: Міус та Таганрозька коса, Кальміус та Білосарайська коса, а також р. Берда з однойменною косою. На його думку, відповідь на те, в якому місці з перерахованих, найбільш ймовірно, могли бути Кремни потрібно шукати в етимології цієї назви. У грецькій мові йому співзвучне слово *Κρήμνοι*, що значить скелі чи кручі. Найбільше цей опис притаманний гирлу Берди і тому саме його, на думку М. Надєждіна, варто було розглядати як потенційні Кремни (Надеждин 1844, с. 67). Це місце, на його думку, позначає точку на східній лінії скіфського квадрата та межу володінь Царських скіфів, які таким чином займали територію всієї Тавричної та частини Катеринославської губернії Російської імперії (Надеждин 1844, с. 83—85).

Окремо питанню скіфської гідрографії присвятив роботу під назвою «О реках Скифии по Геродоту» Г. Думшин. Він висловлює ідею, що Геродот міг об'єднувати декілька річок в одну, часто — найголовнішу. Так, у його реконструкціях Кальміус ототожнювався із верхньою частиною річки Гіпакіріс, а нижньою була р. Каланчак. У той час як Геррос — це одночасно і Самара, і Вовча (Брун 1863, с. 5). З цією тезою надалі погоджується і Ф. Брун. У своїй праці 1863 р. «Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море» він припускає, що за часів Геродота течії Приазовських річок могли бути більш повноводними і навіть змішуватися на кшталт Східного і Західного Маничів (Брун 1863, с. 4). Продовжуючи думку Г. Думшина про Кальміус-Гіпакіріс, він поміщає Гілею між Дніпром, Самарою та Міусом. Дослідник пише, що ця місцевість у часи Геродота могла бути більш лісистою і таким чином краще відповідала опису в Мельпомені. Найбільш повноводна річка у цій місцевості — Молочна і тому саме вона мала б бути Пантікапом, вважає Ф. Брун. Проте, він оговорюється, що за Геродотом Пантікап впадає у Дніпро-Борисфен, тоді як Молочна — у однойменний лиман, але пояснює це імовірною помилкою Геродота в описі річки (Брун 1963, с. 7). У своїй наступній праці на цю тему «Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею земель» він натомість аргументує тезу про тотожність Молочної з Танаїсом. Опис, за яким Танаїс впадає в Азовське море, міг стосу-

ватись не лише Дону, але і інших річок, серед яких — Молочна, яка могла бути більш повноводною у ті часи (Брун 1869, с. 69). Також він розвиває гіпотезу про існування водного шляху із Дніпра в Азовське море через Кальміус. Дослідник посилається на те, що на Генуезькій карті 1447 р. Дніпро впадає не тільки в Чорне, але й в Азовське море і це могло спонукати давноруських літописців писати про три гирла Дніпра та водні торгові шляхи. Якщо ж припустити більшу повноводність річок, то шлях із солончакових озер Генічеська і Бердянська через Кальміус і його притоку Солону, і далі через Вовчу, Самару до Дніпра мав би бути, на думку Ф. Бруна, найбільш прийнятним, оскільки таким чином можна було оминути Дніпровські пороги (Брун 1869, с. 61—63). У самому Кальміусі він вбачає Геродотову річку Лікос, а у Берді упізнає сусідню річку Оарос. Посилаючись на розміщення Птолемеєм річки Агарос, яку він вважає тотожною Оаросу, Ф. Брун приходить до висновку, що Геродот перераховує річки зі сходу на захід, і таким чином третя річка, Танаїс, знову виявляється Молочною (Брун 1869, с. 100). Четверта ж річка — Сиргіс — співпадає з Великим Утлюком, а сусідній Тащенак, що впадає у Молочну, стає Іргісом. Але також він припускає, що назву Танаїс могли мати різні річки. Так, Танаїс Тиссагетів міг бути Сіверським Дінцем і нижньою Течією Дону (Брун 1869, с. 101). Оскільки Геродот повідомляє, що за Танаїсом починалися володіння сарматів, Ф. Брун розміщає їх між Молочною та Кальміусом і на північ вздовж лівого берега Вовчої. Далі, за Кальміусом і до Міуса, розміщувались відповідно поселення будинів. Для пояснення невідповідності опису Геродота степів Північного Приазов'я, він також вдається до палеоекологічних реконструкцій і припускає, що ця місцевість могла бути більш лісистою в часи Геродота, пишучи, що це було так навіть сто та двісті років тому (Брун 1869, с. 89—91).

П. Кречетов, розбираючись у реконструкціях скіфського чотирикутника Геродота, вказує на те, що ототожнення Танаїса із Молочною було викликано прагненням Ф. Бруна зберегти відстань шляху по нижній межі території Скіфії й узгодити всі тлумачення (Кречетов 1889, с. 461). Він вважав це неправильним висновком і проводив східну межу Скіфії по Дону (Кречетов 1889, с. 470).

І. Забєлін у своїй книзі «История русской жизни с древнейших времен» представив свій погляд на географію Геродотової Скіфії. Він наводить вже більш усталений погляд на Приазовські землі, що населяли «скіфи-пастирі», кочовики, що володарювали над усіма іншими племенами. Річкою Геррос, що позначала межу їх пасовиськ, називався Сіверський Дінець, а східною межею позначав Дон (Забелин 1908, с. 229—230). Він припускав, що назви річок Північного Приазов'я: Кальміус, Кальчик, Калець, — пов'язані з іменем скіфського царя Колоксая. Це пояснюється тим, що в тому місці жили Царські скіфи коліна Колоксая, що називались Паралати. Таким чином, назви річок зберегли ім'я царя, що, можливо, стало позначенням для всього регіону (Забелин 1908, с. 678—679).

Можна з певністю казати, що упродовж XIX ст. був створений канон вивчення Геродотових текстів, які заклали основи дискусії про порівняння історичних відомостей та археологічних знахідок у скіфології. Недоліком цих праць було те, що дослідники часто жертвували строгістю доказовості на користь створення цілісної системної теорії, що була би послідовна сама в собі, але при цьому ігнорувала б факти, що не вкладалися у цю систему.

Дослідження краєзнавців початку — першої третини XX ст. Накопичення інформації про археологічні знахідки викликало необхідність у їх систематизації та збереженні. У 1905 р. була видана збірка матеріалів для археологічної карти Катеринославської губернії під авторством А. Скриленко. На території Маріупольського повіту були детально зафіксовані усі знайдені на той час скіфські пам'ятки. Передусім, це два пункти досліджені Є. Трифільєвим у попередні роки. Однак, окрім с. Чердакли, іншим пунктом А. Скриленко зазначає с. Карань, тоді як сам Є. Трифільєв пише про с. Ласпи. Зважаючи на територіальну близькість обидвох сіл, імовірно, мова йде про один і той самий курган. А. Скриленко додає ще один курган скіфського часу досліджений Є. Трифільєвим, що розміщувався біля с. Чермалик, але окрім цієї збірки та посилання на Каталог Катеринославського обласного музею, також складений нею, інформації про цю пам'ятку немає (Скриленко 1905, с. 24—25).

У перші десятиліття після Визвольних змагань 1917—1921 рр. археологічна діяльність у Приазов'ї була сконцентрована переважно у місцевих музеях. У цей час тут були створені Маріупольський, Запорізький, Мелітопольський краєзнавчі музеї, які проводили дослідження місцевих пам'яток. Хоча розкопки великих курганів майже не велися, численні археологічні розвідки дозволили детально зафіксувати місце розташування пам'яток. Експедиції часто мали рятувальний характер і проводились у випадках масштабного будівництва або заселення нових територій.

У 1927 р. співробітник Маріупольського краєзнавчого музею П. Піневич розпочав дослідження в околицях Маріуполя. Роботи були обумовлені необхідністю збереження пам'яток через освоєння нових орних ділянок та руйнівну діяльність місцевих скарбошукачів. Розкопки розпочались з групи курганів, розташованих біля с. Чермалик неподалік Маріуполя на березі Кальміусу. Частина з них вже була зайнята господарськими спорудами, інші вда-

лось розкопати (Пиневич 1927, с. 1). Більшість поховань виявились пізньокочівницькими. Далі розкопки продовжилися на околицях тогочасного Маріуполя, біля с. Новоселівка. Там розміщувалися групи курганів різного розміру, що утворювали ланцюг, який перпендикулярно йшов до другої курганної лінії. Деякі насипи були частково зруйновані скарбошукачами, траншеями та тракторним розорюванням. Від окремих курганів залишились тільки ледь помітні плями на оранці (Пиневич 1927, с. 8—9).

У курганах 6 та 7 виявили скіфські поховання, друге з яких — впускне в курган доби бронзи. Примітно, що у каталозі пам'яток Катеринославського повіту за авторства А. Скриленко згадуються скіфські кургани з кам'яною кладкою навколо, які були розташовані біля Маріуполя (Скриленко 1905, с. 24). У звіті П. Піневич зазначає, що курган 6 був майже повністю розораний і не мав слідів крепіди, лише південну стінку поховальної камери обклали камінням (Пиневич 1927, с. 9). Обидва поховання виявилися не пограбованими та містили багатий інвентар, що дозволило визначити їх приналежність до скіфського часу.

Загалом, хоча кількість досліджених скіфських курганів у регіоні була невеликою, у 1920-х рр. проводився систематичний облік археологічних пам'яток. Проте, через обмеження музейної діяльності на початку 1930-х рр. ці зусилля не отримали продовження.

Перші експедиції Інститутів археології СРСР та узагальнюючі праці. Із середини XX ст. на території Приазов'я розпочинаються масштабні експедиції, організовані фаховими археологічними установами Академії Наук СРСР. У 1949 р. Степова скіфська експедиція під керівництвом Б. Гракова розпочала розвідки на узбережжі Азовського моря між Утлюцьким лиманом та гирлом р. Обіточна з метою встановлення наявності там поселень скіфо-сарматського часу. Оскільки історична традиція стверджувала, що у цій місцевості мешкали панівні кочові племена Царських скіфів, дослідники очікували відкриття їхніх поселень-зимівників. На самій береговій лінії не знайшлось археологічних пам'яток, натомість у гирлах та нижніх течіях річок, що впадали в море результати були більш плідними. Хоча городищ, подібних Кам'янському на Дніпрі відкрито не було, дослідники знайшли 40 селищ скіфо-сарматського часу (Граков 1951, с. 135). Частина експедиції під керівництвом П. Ліберова провела розкопки трьох невеликих курганів біля с. Костянтинівка навпроти Мелітополя. Серед відкритих поховань було і одне скіфське, визначене межею VII та VI ст. до н. е., що було вкрай рідкісним відкриттям для степової Лівобережної України (Либеров 1951, с. 142—143).

Із 1951 р. Молочанська степова експедиція ІА АН УРСР та Скіфська степова експедиція розпочали розкопки курганів у верхів'ях Молочної. Перша працювала під керівництвом О. Тереножкіна трьома загонами на північній околиці с. Ново-Пилипівка та біля радгоспу Аккермень. Друга на чолі із Б. Граковим проводила розкопки курганів на захід від Великого Токмака (Тереножкін 1960, с. 3—5). Поховання скіфського часу виявились у меншості, порівняно із пам'ятками інших періодів. Більшість з них належали до рядових курганів та датувались IV ст. до н. е. (Тереножкін 1960, с. 4). Серед них особливу увагу О. Тереножкін звернув на жіноче поховання на землях радгоспу Аккермень, що серед іншого містило предмети озброєння (Тереножкін 1960, с. 15). Так, із початком масових розкопок скіфських курганів, починають накопичуватись жіночі поховання зі зброєю у долині Молочної та вцілому в Приазов'ї.

У 1954 р. під час розкопок великого скіфського кургану в північно-західній околиці м. Мелітополь, які проводив місцевий музей був знайдений підземний хід над місцем обваленої катакомби, в завалах якої була знайдена велика кількість коштовних виробів (Тереножкин 1955, с. 23). Після цього дослідженням кургану зайнялась експедиція Інституту археології під керівництвом О. Тереножкіна. У результаті були відкриті три поховальні споруди: дві гробниці у північній та центральній частині та пов'язана із другою камерою могила коня (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 12—13). Дослідження ґрунтознавців показали, що насип кургану будувався із використанням річкового ґрунту з Молочної, річище якої розміщувалося за 4 км від пам'ятки та морської трави, доставленої, імовірно, з Молочного лиману (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 19). Це спостереження стало поштовхом до подальших дискусій щодо ролі камки у поховальному обряді скіфів Приазов'я (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). За конструкцією та поховальним інвентарем, Мелітопольський курган дослідники одразу віднесли до групи «царських» поховань скіфської знаті. Це був перший курган подібного масштабу, розкопаний у радянський час і його розкопки дозволили більше дізнатись про структуру насипів та архітектурні особливості степових курганів. До цього уривчасті відомості про такі споруди можна було отримати лише з архівних нотаток дослідників XIX ст.

Окрім польових робіт, оприлюднювалися й праці, які намагалися осмислити вже здобутий матеріал. У 1950-х рр. були видані праці І. Яценко, що узагальнювали накопичені знання про скіфські археологічні пам'ятки степу, зокрема і у Приазов'ї. У 1956 р. вона опублікувала до того часу мало відомі матеріали розкопок М. Веселовського у Приазов'ї, біля сіл Обіточне та Володимирівка. Дослідниця навела аналогії знахідкам, запропонувала їх датування та додала ці пам'ятки до ширшого контек-

сту скіфських старожитностей (Яценко 1956, с. 157—165). У своїй монографії «Скифия VII—V вв. до н. э.» виданій у 1959 р. І. Яценко також вперше публікує опис знахідок зі скіфських поховань, розкопаних раніше Маріупольським музеєм. Матеріали скіфських курганів Маріуполя та Ногайська, разом із нещодавніми розкопками у верхів'ях Молочної, дали їй підстави для виділення Північного Приазов'я, разом зі степовим лівобережжям Дніпра, в окремий регіон ранньої скіфської культури. Він характеризувався переважанням впускних у кургани бронзової доби поховань та найбільш раннім часом появи скіфських катакомб, які згодом стали панівним типом степових поховальних споруд (Яценко 1959, с. 73—74). І. Яценко також надала коротку характеристику економіки регіону, яка полягала у розведенні коней, обміні із сусідніми племенами. Вона також припустила, що саме місцеве населення транспортувало ольвійські вироби на схід. На думку дослідниці, оскільки заможні поховання на цій території з'являються пізніше, під кінець V ст. до н. е., економічний підйом тут також мав відбутися саме у цей час (Яценко 1959, с. 92).

У 1970 р. матеріали комплексів з Маріупольських курганів були опубліковані Є. Черненком. Окрім детального опису та малюнків, він навів аналогії знайденим предметам та запропонував їх датувати серединою V ст. до н. е. Проте, дослідник не погодився із І. Яценко щодо виділення степів Приазов'я в окремий локальний варіант скіфської культури, оскільки, на його думку, тип поховальних споруд, положення похованих та склад інвентарю з Маріупольських курганів ідентичний пізніше розкопаним по обидва боки Нижнього Дніпра курганам IV—III ст. до н. е. (Черненко 1970, с. 180—181).

Нові відкриття на Північно-Азовському узбережжі з'явилися також завдяки Азово-Чорноморській експедиції Інституту археології АН СРСР на чолі із В. Блаватським, який з кінця 1950-х рр. проводив розвідки на берегах Азовського моря, зокрема неподалік Таганрогу та Маріуполя. Численні знахідки античної кераміки зі штучної піщаної коси, утвореної прокладанням каналізаційних труб на дні Таганрозької затоки, привернули увагу місцевих археологів до цього місця. Підводна експедиція значно збільшила кількість артефактів та дозволила зробити план коси із інформацією про основні місця знахідок. У результаті дослідники змогли зробити припущення про існування у затопленому районі античного емпорію кінця VII ст. до н. е. (Блаватский 1960, с. 1—5).

Із середини XX ст. розвиток археологічних інституцій, а також промислової та сільськогосподарської забудови українських степів, сприяв суттєвому зростанню кількості розкопок. У цей час у Приазов'ї вперше з часів М. Веселовського досліджуються великі курганні насипи скіфського часу. Водночас складність та кількість нових завдань сприяла удосконаленню методики польових досліджень курганів та появі перших комплексних аналітичних праць про населення скіфського часу.

Новобудовні експедиції 1970—1980: Північно-Західне Приазов'я. Будівництво у 1950—1956 рр. Каховської гідроелектростанції та водосховища дало початок масштабному розгортанню меліоративних проєктів на півдні України. У Приазов'ї будівництво зрошувальних систем, насамперед Каховської та Приазовської, припало передусім на 1980-ті рр. Це викликало необхідність великої кількості рятівних розкопок курганів у місцях, де мали бути прокладені іригаційні системи. Найбільш активний час роботи рятівних експедицій на території Північно-Західного Приазов'я розпочинається з кінця 1970-х рр. Польові дослідження у цьому регіоні упродовж наступного десятиліття були пов'язані передусім із Херсонською та Приазовською експедиціями ІА НАН України, а також експедицією Мелітопольського краєзнавчого музею.

Загалом протягом 1971—1990-ті рр. на цій території було відкрито і зафіксовано не менше 130 скіфських курганів. Особливо насиченим був період між 1979 та 1985 рр., впродовж яких було досліджено близько 60 % пам'яток. Територіально основні ареали досліджень помітно розпадаються на дві частини: правобережжя р. Молочної та Північне Присивашшя, які відрізняються як географічними умовами, так і окремими конструктивними деталями поховальних споруд.

У першому випадку більша частина пам'яток була досліджена між річками Великий і Малий Утлюк і в басейні р. Тащенак, притоки Молочної. Так, починаючи із 1979 р. Приазовський загін Херсонської експедиції проводив розкопки на території Якимівського р-ну Запорізької обл. в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи (Кубышев 1993, с. 36—39). Об'єктами дослідження були п'ять курганних могильників біля сіл Вовчанське, Володимирівка, Юрівка та Мала Тернівка. Всього тоді було розкопано 58 курганів, що містили 311 поховань різних епох, серед яких 31 курган і 52 поховання скіфського часу (Полин, Кубышев 1997, с. 3). У тому ж районі значні скіфські могильники були досліджені біля сіл Радивонівка, Шелюги, Охрімовка та Мала Тернівка у 1982 р. На правобережжі р. Тащенак Приазовська експедиція між 1985 та 1988 рр. дослідила шість інших невеликих курганних груп (Болтрик, Левченко, Фиалко 1987, с. 1; Болтрик, Фиалко 2010, с. 220). Усі пам'ятки були розташовані на захід від м. Мелітополь біля сіл Новомиколаївка, Удачне та Долинське. З 28 розкопаних насипів до скіфського часу належали вісім, ще чотири скіфські поховання були впущені в кургани доби бронзи. На півночі

цієї території розміщувався курган Шульговка, досліджений М. Веселовським у кінці XIX ст. (Болтрик, Фиалко 2010, с. 220). Біля с. Нове скіфськими виявились сім із дев'яти курганів, у яких були відкриті десять поховань. Насипи розташовувались компактною групою довкола великого кургану доби бронзи. Половина поховань у цій групі належали жінкам і всі вони, за винятком лише одного, містили зброю та залишки обладунків (Фиалко 1987, с. 171—187). Також помітну долю поховання жінок зі зброєю складали у курганній групі біля с. Шелюги (Кубышев, Куприй 1992, с. 156). На території Присивашшя з 1984 р. розкопки проводив окремий загін Херсонської експедиції. На відміну від правобережжя Молочної, скіфські пам'ятки Присивашшя передусім концентрувались поблизу узбережжя Азовського моря і біля тимчасових водойм. До найбільш південних скіфських пам'яток у регіоні належать кургани досліджені біля с. Чонгар, а також курган біля м. Генічеськ, розкопаний у 1987 р.

Основну частину відкритих пам'яток складали рядові скіфські поховання, що розширило уявлення про демографію кочовиків у IV ст. до н. е. Проте особлива увага все ж приділялась розкопкам саме великих курганів. Серед найбільших курганів, відкритих і досліджених у ці роки на території Приазов'я, були Бердянський, Тащенак і Кара-Тюбе.

У 1971 р. краєзнавець з м. Бердянськ О. Огульчанський почав власні розкопки кургану на правому березі р. Берди, біля с. Нововасилівка, що сьогодні вже є частиною м. Бердянськ (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 140). На схилах кургану та прилеглому просторі розташовувався могильник ногайців, які називали Бердянський курган — Мизарлік Тюбе, що означає курган-кладовище (Болтрик 2016, с. 28). Пізніші роботи на кургані засвідчили аматорський характер цих розкопок, що завдали значної руйнації насипу (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 140; Чередніченко, Мурзін 1996, с. 69). У 1977 р. дослідження цього кургану було передано Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Чередниченка. Ці роботи тривали рік і два тижні, оскільки через складність, значну глибину поховальних споруд та осипання глини шахтарям двічі довелося закріплювати підземелля (Болтрик 2016, с. 27). Як і у Мелітопольському кургані, для заповнення вхідної ями та у внутрішньому оздобленні широко використовувалась камка. Центральну поховальну камеру вирізняла, разом зі знахідками коштовного інвентарю в частково непорушеному стані, значна глибина — 15 м (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 155; Болтрик 2016, с. 28).

Курган Тащенак розміщувався за 5 км на північний захід від м. Мелітополь (Болтрик, Фіалко 1990, с. 7). У 1989 р. була досліджена більша частина його насипу та західна могила. Центральна могила та пов'язане із нею поховання коня розкопувались наступного року. Також на другий рік були відтерміновані розкопки ходу 2 Західної могили, оскільки початково він був визначений як камера центральної могили, порушення якої могло нести загрозу обвалу. Розкопки показали, що поховання не були одночасними: Західну могилу було впущено до насипу кургану через щонайменше третину століття (Болтрик та ін. 1990, с. 12—13). На жаль, усі поховання були пограбовані, проте вцілілий інвентар, до якого входили численні коштовні срібні та золоті прикраси і посуд, доповнили картину заможних поховань представників скіфського суспільства.

Одним з добре відомих у літературі курганів є Кара-Тюбе, розташований на схід від с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну. У ньому була відкрита одна центральна поховальна споруда та лаз у східній частині кургану. Центральна могила виявилась пограбованою. Рештки кісток людей, ймовірно, основного похованого та супровідних осіб були виявлені у поховальній камері, у заповненні дромосу та вхідній ямі. Рекордною глибиною — 15,85 м від рівня давнього горизонту виділяється Східний лаз кургану. В ньому були знайдені 12 кінських черепів та фрагменти амфор, ще три черепи виявлено біля вхідної ями. На думку дослідника комплексу Ю. Болтрика, ця споруда виконувала культову функцію (Болтрик 1993, с. 183—197).

Нові відкриття створили чітку картину концентрації великих курганів скіфської знаті довкола Мелітополя на північній околиці всього масиву скіфських пам'яток нижньої течії Молочної. На думку Ю. Болтрика та О. Фіалко, розташування курганів Кара-Тюбе, Мелітопольського, Тащенака і Шульговки ланцюгом з обох берегів річки свідчить про проходження там торгівельного шляху, який міг бути частиною більшої магістралі від Кам'янського городища через усе північне узбережжя Азовського моря (Болтрик, Фиалко 2010, с. 220).

Дослідження Херсонської та Приазовської експедицій в північно-західному Приазов'ї докорінно змінили уявлення про цю територію. За менш ніж 20 років інтенсивних розкопок нові пам'ятки заповнили до того білу пляму на карті Європейської Скіфії. Цей період вивчення скіфських пам'яток не був позбавлений суттєвих недоліків, зумовлених передусім швидкістю розкопок та визначенням місця досліджень відповідно до напрямку меліоративних робіт. Ці умови призвели, зокрема, до того, що значна частина звітної документації не була опублікована і відповідно введена до наукового обігу у достатньому обсязі. Проте за час роботи експедицій на чолі з передовими фахівцями Інституту археології суттєво удосконалилась техніка розкопок великих степових курганів, що у

першу чергу стосується рідкісних надзвичайно глибоких споруд, типових для Приазов'я.

Новобудовні експедиції 1970—1980: басейн р. Кальміус. У Донецькій обл. археологічні дослідження курганів відбувались менш інтенсивно через меншу площу новобудов. Розкопки 1970-х рр. були пов'язані передусім із діяльністю Донецької експедиції ІА АН УРСР на чолі з С. Братченком, одним із фундаторів методики розкопок курганів механізмами. Під його керівництвом у 1977 р. було розкопано унікальний у Приазов'ї комплекс скіфського часу біля с. Кременівка. Великий курганний могильник, на місці якого планувалось будівництво зрошувальної системи, розташовувався на південному заході від села. З 20 курганів, що входили до зони проєктування іригації, було досліджено вісім. Кургани розташовувалися ланцюгом вздовж вододілу і лише дві пам'ятки (5 та 7), стояли віддалено (Братченко та ін. 1977, с. 1). Комплекс не містив слідів поховань та складався із кам'яної платформи та сусіднім із нею концентричним скупченням знахідок, вкритих рештками кам'яного шару.

Упродовж літа та осені 1977 р. було досліджено найбільш значну скіфську поховальну пам'ятку басейну Кальміуса — Двогорба Могила. Рятівними розкопками, незважаючи на відсутність у перші місяці фінансування, займалась Приморська експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею та обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури на чолі з О. Приваловою (Привалова, Зарайская, Привалов 1977, с. 1; 1982, с. 148). Курган розміщувався у центрі групи, що складалась із 10 насипів і тягнулась ланцюгом з північного заходу на південний схід. Під час розкопок його насип був повністю знесений за допомогою бульдозера. Усього в кургані було виявлено дев'ять поховань, усі, за винятком одного пізньокочівницького, належали до скіфського часу.

З 1978 р. розпочала свою роботу новобудовна археологічна експедиція Донецького державного університету на чолі з А. Моруженко. У польовий сезон 1980 р. вона досліджувала кургани, розташовані в зонах будівництва зрошувальних систем на території Володарського та Тельманівського р-нів Донецької обл. Скупчення курганів, серед яких розкопки виявили насипи скіфського часу, розташовувалося на підвищеннях правого берега Кальчицького водосховища в околицях с. Шевченко (Моруженко та ін. 1981, с. 4—5; Зарайская, Привалов 1992, с. 118). Найбільш численна серед досліджених курганна група 1, що складалась із 21 насипу, розтягнулася зі сходу на захід на гребні вододілу. Три кургани групи належали до скіфського часу. Близькість пам'ятки до кургану та відсутність поховання дали дослідникам підстави припустити, що вони входили до єдиного комплексу (Моруженко та ін. 1980, с. 38). Ще один скіфський курган виявили у другій групі, що була розташована на південь від першої та складалась із чотирьох насипів. У кургані було виявлено пограбоване колективне поховання чотирьох осіб, а також кінська могила.

Найбільш відомий скіфський курган, досліджений експедицією, і одночасно одна з найбагатших пам'яток IV ст. до н. е. у Донецькій обл. — Передерієва Могила. Розкопки кургану відбувались у 1988 р. також під керівництвом А. Моруженко. Висота кургану була найбільшою у групі з семи насипів, що стояли ланцюгом вздовж вододілу на захід від р. Міус біля с. Зрубне Шахтарського р-ну. Сучасна поверхня насипу була не орана та подекуди вкрита камінням, що в результаті розкопок виявились частиною крепіди. По периферії насипу під камінням було знайдено сліди вогню, залишки кісток тварин і амфор, а також найбільш цінна знахідка, пов'язана із цим курганом — золотий конус із зображенням батальних сцен скіфського життя. Центральне поховання виявилось пограбованим через грабіжницький лаз, в якому і було знайдено більшу частину вцілілого поховального інвентарю (Моруженко 1992, с. 67—75).

Решта скіфських пам'яток регіону переважно належали до впускних скіфських поховань в курганах доби бронзи. Проте, порівняно із регіоном Молочної, ці поховання частіше були не пограбованими. Так, у 1984 р. експедиція Донецького державного університету проводила рятівні розкопки біля р. Кринка, притоки Міуса в Амвросіївському р-ні Донецької обл. У найбільшому з курганів групи було знайдено впускне скіфське поховання. На думку Н. Зарайської, ця пам'ятка мала синкретичний характер, зумовлений тим, що східна частина Північного Приазов'я була контактною зоною скіфських і сарматських кочовиків (Зарайская 1992, с. 95). В уроч. «Хомуш-Оба» біля с. Старогнатівка Тельманівського р-ну у 1991 р. загін археологічної експедиції Донецького держуніверситету під керівництвом Д. Кравця виявив впускне скіфське поховання. Воно також виявилось впущеним у курган доби бронзи, розташований на високому правому березі р. Дубовки. З ним були пов'язані залишки тризни на поверхні й у верхніх шарах насипу. Пізня хронологія інвентарю та нетипова для місцевих пам'яток конструкція поховальної споруди також зближують його з сарматськими пам'ятками (Кравец 1993, с. 179).

Дослідження курганів у Донецькій обл. принесли невелику кількість скіфських пам'яток порівняно із сусідніми регіонами. Проте знайдені могильники біля сіл Шевченко та Кременівка свідчили про унікальний культовий характер місцевих пам'яток, а також інтенсивне використання місцевих покладів граніту для спорудження супутніх кам'яних конструкцій. Також привертає увагу значний відсоток одиночних впускних скіфських поховань в кур-

ганах доби бронзи, що може свідчити про нечисленність та нетривалий характер скіфської присутності у регіоні.

Місце Приазов'я в сучасних дослідженнях скіфських пам'яток. Починаючи з 1990-х рр. кількість розкопок у Приазов'ї суттєво зменшується, натомість більша увага приділяється публікаціям та осмисленню вже відкритих комплексів. Розвиток курганної археології та стрімке накопичення матеріалу у другій половині XX ст. обумовили необхідність систематизації масового матеріалу поховальних пам'яток. Увага дослідників, до того спрямована передусім на великі кургани знаті, стає прикута до більш численних, проте часто подібних між собою рядових курганів. Однією з перших масштабних спроб каталогізувати та узагальнити зібрані на той час матеріали розкопок була праця «Скифские погребальные памятники Северного Причерноморья» (Черненко та ін. 1986). Проте, значна частина пам'яток правобережжя Молочної була досліджена пізніше і відсутня у переліку.

У 1997 р. розкопки біля сіл Володимирівка і Вовчанське Якимівського р-ну були опубліковані у праці «Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)» під авторством С. Поліна та А. Кубишева. Дослідники навели детальний опис комплексів, культурно-хронологічні характеристики, а також зооархеологічні визначення, що зробило цю працю одним із небагатьох ґрунтовних досліджень, присвячених новобудовним розкопкам Херсонської археологічної експедиції у Приазов'ї. Оскільки публікація була зроблена після завершення робіт більшості експедицій, у ній також був здійснений комплексний порівняльний огляд могильників у контексті сусідніх пам'яток Приазов'я.

Спробу концептуалізувати Приазов'я в межах історичної географії, зокрема у питанні локалізації гавані Кремни, здійснили Ю. Болтрик та О. Фіалко. Ці дослідження ґрунтувались на аналізі палеотопографії околиць с. Ботієве, де були простежені курганні алеї. Здійснивши реконструкцію давньої берегової лінії Меотиди, дослідники прийшли до висновку, що гирло р. Корсак було сприятливою акваторією для розташування античної гавані (Болтрик, Фиалко 1987, с. 40—46). На тісні контакти з грецькими центрами також вказують знахідки в Бердянському кургані та кургані Тащенак рідкісних для степового регіону античних кратерів (Фиалко 2001, с. 86).

Поховання жінок зі зброєю у могильниках Нове, Шелюги та Якимівка окремо досліджувались О. Фіалко в контексті питання скіфських амазонок. Дослідниця відзначала, що серед скіфських могильників на лівобережжі Дніпра саме район р. Молочної є місцем концентрації найбільшої кількості подібних поховань (Фиалко 1991, с. 13). Серед усіх пам'яток, використаних дослідницею у дисертаційному дослідженні, помітна частина (17 %) поховань жінок зі зброєю у Придніпровському регіоні походять саме з території Приазов'я.

Відкритий С. Братченком Кременівський комплекс був надалі опублікований у низці праць дослідниками, хоча через унікальність архітектури та набору інвентарю питання його хронології та інтерпретації залишаються дискусійними У 2014 р. С. Полін та Є. Карнаух здійснили комплексне дослідження пам'ятки, передусім складу амфор. На їх думку, курган 5 є нетиповим для Понтійського регіону прикладом кам'яних насипів, тоді як сусідня із нею пам'ятка 7 була місцем проведення поминальної тризни, сліди якої після завершення ритуалу були перекриті шаром каміння. Натомість Я. Гершкович та О. Ромашко запропонували інтерпретацію цієї пам'ятки як святилища Ареса, де курган 7 був місцем жертвоприношень та зберігання культових предметів (Гершкович, Ромашко 2013, с. 71).

Загалом, порівняно із узагальнюючими працями середини XX ст., територія Приазов'я розглядається дослідниками скоріше в широкому контексті степових Понтійських пам'яток, тоді як питання окремої локальної групи вийшло з широкого ужитку. Одна з причин цього полягає в тому, що велика кількість відкритих у другій половині XX ст. пам'яток показала суттєву неоднорідність скіфських груп у цьому регіоні. Якщо ареал Молочної та Присивашшя розглядається дослідниками скоріше як східна периферія Придніпровських пам'яток, розкопки курганів у басейні Кальміусу свідчать про менш помітні сліди скіфської присутності принаймні у IV ст. до н. е. Проте більше ніж півтора століття досліджень зробили можливим розуміння докладної історії перебування скіфів у Приазов'я та показали важливість продовження польових робіт та подальшої концептуалізації цієї території.

ЛІТЕРАТУРА

Блаватский, В. Д. 1960. *Отчет Подводной Азово-Черноморской экспедиции 1960 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/38.

Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 183-197.

Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-32.

Болтрик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фиалко, Е. Е., Буйских, С. Б. 1985. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/17.

Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 22456, 1987/17.

Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е., Колосов, Ю. Г. *Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/11.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 40-48.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1990. Дослідження скіфського «царського» кургану Тащенак. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 7-9.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.

Братченко, С. Н. Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константинеску, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/12.

Брун, Ф. 1863. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 5, с. 109-156.

Брун, Ф. К. 1869. *Опыт соглашения противопуложных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-77.

Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 211-285.

Граков, Б. Н. 1951. О работе Степной скифской экспедиции. *Краткие сообщения Института археологии*, XXXVII, с. 131-136.

Забелин, И. Е. 1908. *История русской жизни с древнейших времен*. 1: Доисторическое время Руси. Москва: Синодальная типография.

Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крынке. Д*онецкий археологический сборник*, 1, с. 89-99.

Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118-160.

Кравец, Д. П. 1993. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160-179.

Кречетов, П. Н. 1889. Письма о Геродотовой Скифии: 1) О скифском четырехугольнике, 2) О реке Гипакирисе и местоположении города Каркинита, 3) О местоположении области Будинов. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 15, с. 457-495.

Кубышев, А. И. 1977. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/23.

Кубишев, А. І. 1993. Археологічні дослідження курганів на півдні України. В: *Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України філіалу Національного музею історії України*. Київ, с. 36-39.

Кубышев, А. И., Ковалева, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. *Отчет о работах Херсонской археологической экпедиции Института археологии АН УРСР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/19.

Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в.до. н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, 3, с. 149-156.

Либеров, Б. Н. 1951. Курганы у села Константиновки. *Краткие сообщения Института археологии*, XXXVII, с. 137-143.

Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.

Моруженко, А. А. Посредников, В. Л., Привалов, А. И., Зарайская, Н. П., Гриб, Б. К. 1981. *Археологические раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/90а.

Надеждин, Н. 1844. Геродотова Скифия, объясненная чрез сличение с местностями. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 1, с. 3-114.

Нейхардт, А. А. 1982. *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*. Ленинград: Наука.

ОАК за 1891 год. 1893. *Отчет императорской археологической комиссии за 1891 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Пиневич, П. М. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1927/6а.

Полин, С. В. Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116-128.

Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье)*. Киев: ИА НАН Украины.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П. Привалов, А. И. 1978. *Отчет о раскопках кургана «Двугорбый» в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/128.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П. Привалов, А. И. 1982. Двугорбая могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.

Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Губернское земство.

Тереножкин, А. И. 1955. Скифский курган в г. Мелитополе. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 5, с. 23-35.

Тереножкін, О. І. 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Трифильев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии, летом 1904 года. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 366-368.

Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 171-187.

Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.

Фіалко, О. Є. 2001. Червонофігурні кратери зі скіфських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.

Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.

Черненко, Є. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Яценко И. В. 1956. Скифские погребения близ Ногайска. *Вестник древней истории*, 1 (55), с. 157-165.

Яценко, И. В. 1959. *Скифия VII—V вв. до н. э. Археологические памятники степного Приднепровья и Приазовья VII—V вв. до н. э.* Труды Государственного Исторического Музея, 36. Москва: Советская Россия.

REFERENCES

Blavatskii, V. D. 1960. *Otchet Podvodnoi Azovo-Chernomorskoi ekspeditsii 1960 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/38.

Boltrik, Iu. V. 1993. Kurgan Kara-Tiube. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 183-197.

Boltryk, Yu. V. 2016. Mistse Berdianskoho kurhanu v systemi pokhovalnykh pam'iatok Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 27-32.

Boltrik, Iu. V., Gavriliuk, N. A., Fialko, E. E., Buiskikh, S. B. 1985. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1984 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/17.

Boltrik, Iu. V., Levchenko, V. N., Fialko, E. E. *Otchet o rabote Priazovskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1987 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 22456, 1987/17.

Boltrik, Iu. V., Levchenko, V. N., Fialko, E. E., Kolosov, Iu. G. *Otchet o rabote Priazovskoi ekspeditsii v 1990 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/11.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1987. K voprosu o lokalizatsii gavani Kremny. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, s. 40-48.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1990. Doslidzhennia skifskoho «tsarskoho» kurhanu Tashchenak. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r*., s. 7-9.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2010. Skifskie kurgany na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazove. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko N. N. 1994. Berdianskii kurgan. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 140-156.

Bratchenko, S. N. Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershkovich, Ia. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoilenko, V. G., Shkarban, A. S. 1977. *Otchet ob issledovaniiakh Donetskoi ekspeditsii v 1977 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/12.

Brun, F. 1863. Sledy drevnego rechnogo puti iz Dnepra v Azovskoe more. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 5, s. 109-156.

Brun, F. K. 1869. *Opyt soglasheniia protivopulozhnykh mnenii o Gerodotovoi Skifii i smezhnykh s neiu zemliakh*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Hershkovych, Ya. P., Romashko, O. V. 2013. Skifske sviatylyshche Aresa: arkheolohichni dani ta svidchennia Herodota. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-77.

Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovanii v Bakhmutskom uezde Ekaterinoslavskoi gubernii 1903 g. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda*. 1. Moscow, s. 211-285.

Grakov, B. N. 1951. O rabote Stepnoi skifskoi ekspeditsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, XXXVII, s. 131-136.

Zabelin, I. E. 1908. Istoriia russkoi zhizni s drevneishikh vremen. 1: Doistoricheskoe vremia Rusi. Moscow: Sinodalnaia tipografiia.

Zaraiskaia, N. P. 1992. Pogrebenie rannego zheleznogo veka na r. Krynke. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 89-99.

Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1992. Skifskie pamiatniki Shevchenkovskogo mogilnika. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 118-160.

Kravets, D. P. 1993. Raskopki kurgana v urochishche Khamush-Oba (Severnoe Priazove). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 160-179.

Krechetov, P. N. 1889. Pisma o Gerodotovoi Skifii: 1) O skifskom chetyrekhugolnike, 2) O reke Gipakirise i mestopolozhenii goroda Karkinita, 3) O mestopolozhenii oblasti Budinov. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 15, s. 457-495.

Kubyshev, A. I. 1977. *Otchet o rabote Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/23.

Kubyshev, A. I. 1993. Arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv na pivdni Ukrainy. In: *Doslidzhennia starozhytnostei Ukrainy. Tezy dopovidei naukovoi konferentsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Kyiv, s. 36-39.

Kubyshev, A. I., Kovaleva, N. V., Kuprii, S. A., Simonenko, A. V., Polin, S. V., Shilov, Iu. A. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekpeditsii Instituta arkheologii AN URSR v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1987 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/19.

Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do. n. e. u s. Sheliugi. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 3, s. 149-156.

Liberov, B. N. 1951. Kurgany u sela Konstantinovki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, XXXVII, s. 137-143.

Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskyi kurhan Perederiieva mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-75.

Moruzhenko, A. A. Posrednikov, V. L., Privalov, A. I., Zaraiskaia, N. P., Grib, B. K. 1981. *Arkheologicheskie raskopki kurganov v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Volodarskogo i Telmanovskogo raionov Donetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/90a.

Nadezhdin, N. 1844. Gerodotova Skifiia, obieiasnennaia chrez slichenie s mestnostiami. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 1, s. 3-114.

Neikhardt, A. A. 1982. *Skifskii rasskaz Gerodota v otechestvennoi istoriografii*. Leningrad: Nauka.

OAK za 1891 god. 1893. *Otchet imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1891 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Pinevich, P. M. Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Mariupolskom okruge 1927 g. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1927/6a.

Polin, S. V. Karnaukh, E. G. 2012. Skifskii kurgan IV v. do n. e. u sela Kremenevka v Severo-Vostochnom Priazove. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 4 (52), s. 116-128.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskie kurgany Utliukskogo mezhdurechia (v Severo-zapadnom Priazove)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Privalova, O. Ia., Zaraiskaia, N. P. Privalov, A. I. 1978. *Otchet o raskopkakh kurgana «Dvugorbyi» v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/128.

Privalova, O. Ia., Zaraiskaia, N. P. Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaia mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 148-178.

Skrilenko, A. 1905. *Materialy dlia arkheologicheskoi karty Ekaterinoslavskoi gubernii*. Ekaterinoslav: Gubernskoe zemstvo.

Terenozhkin, A. I. 1955. Skifskii kurgan v g. Melitopole. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN URSR*, 5, s. 23-35.

Terenozhkin, O. I. 1960. Kurhany v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 3-16.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kyiv: Naukova dumka.

Trifilev, E. P. 1907. Arkheologicheskaia ekskursiia po techeniiu rr. Kalmiusa i Kalchika v predelakh Mariupolskogo uezda, Ekaterinoslavskoi gubernii, letom 1904 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda*. 1. Moscow, s. 366-368.

Fialko, E. E. 1987. Skifskie kurgany u s. Novoe. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 171-187.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 4-18.

Fialko, O. Ye. 2001. Chervonofihurni kratery zi skifskykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 1, s. 80-89.

Cherednychenko, M. M., Murzin, V. Yu. 1996. Osnovni doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-78.

Chernenko, Ye. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblyzu m. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 176-181.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Iatsenko I. V. 1956. Skifskie pogrebeniia bliz Nogaiska. *Vestnik drevnei istorii*, 1 (55), s. 157-165.

Iatsenko, I. V. 1959. *Skifiia VII—V vv. do n. e. Arkheologicheskie pamiatniki stepnogo Pridneprovia i Priazovia VII—V vv. do n. e.* Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia, 36. Moscow: Sovetskaia Rossiia.

A. D. Demina

HISTORY OF RESEARCH OF SCYTHIAN SITES IN THE NORTHERN AZOV SEA REGION

Northern Azov region (Pryazovia) is the place of concentration of one of the largest groups of Scythian sites of the 5th—4th centuries BC. At the same time, local necropolises show significant variability in chronological and structural characteristics. Therefore, one of the first issues aimed at a better understanding of the region is the completeness and directions of archaeological research of the territory. The paper offers an overview of the main stages of the discovery of the Scythian sites in this region and the factors that influenced them. It follows the chronological order of explorations, both field and theoretical. The first excavations date back to the 19th century with the discovery of the kurhans in the Obitochna river mouth. The synchronous historical-geographical attempt of placing Herodotus' Royal Scythians on the map of the Azov region is analyzed separately. The early 20th century is mostly characterized by archaeological studies in the local museums. The first large-scale expeditions as well as the summarizing works that approached the Azov region started in 1950—1960. During this stage the first in the 20th century Royal barrow, Melitopol kurhan, was excavated. This discovery prompted further research of the large kurhans in the Azov region. The breakthrough stage is considered to be the period between 1970 and 1990. The works in the North-Western part of Pryazovia were primarily associated with the Khersons'ka and Priazovs'ka expeditions of the Institute of Archaeology (IA). During this time, no less than 130 Scythian burial mounds were discovered and recorded there. The scope and amount of the field research also influenced the advancement in the standardization of the procedure of the kurhan exploration and documentation. In the Kalmius basin, archaeological research took place less intensively due to the smaller area of construction works. The excavations of the 1970s were primarily connected with the activities of the Donetsk expedition of the IA led by S. Bratchenko. Although the number of burials in the Donetsk region was significantly smaller, the research of the Shevchenko and Kremenivka complexes showed the presence of unique ritual sites, as well as the intensive use of local granite deposits for the construction of stone structures. Overall, more than a century of research allowed a better understanding of the history of the Scythians in the Pryazovia and showed the importance of continuing fieldwork and further conceptualizing this region.

Keywords: Scythians, Azov region, history of archaeological research, burial mounds.

Одержано 10.05.2023.

ДЕМІНА Аліса Дмитрівна, магістр археології, асистентка кафедри археології, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

DEMINA Alisa, MA, Research Assistant at Archaeological department, National university of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6954-4802,

e-mail: alisa.demina@ukma.edu.ua.

НОВІ ВИДАННЯ

УДК [025.32:902]

С. А. Горбаненко

НОВІ ВИДАННЯ З АРХЕОЛОГІЇ РАННЬОЗАЛІЗНОЇ ДОБИ

Рік, що минув від тогорічного польового сезону, збагатив наукову археологічну бібліотеку дослідників ранньої залізної доби кількома новими вітчизняними виданнями. Це збірник статей за результатами праці Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання», присвяченої 70-річчю від дня народження Володимира Павловича Білозора (2022), а також дві різні за «жанрами» монографії (2023).

Перша представлена аналітичною працею щодо жінок-воїнів здебільшого за матеріалами поховальних пам'яток скіф'янок зі зброєю та пораненнями військового характеру на теренах Європейської Скіфії. Інша — це якісна та всеохопна публікація даних городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я на основі досліджень Путивльської археологічної експедиції в 2012—2021 рр. Усі ці видання побачили світ завдяки праці колективу відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та його окремих представників.

Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). 2022. *Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції з міжнародною участю «Путивльські читання». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора.* Київ: ІА НАН України, 146 с.

У вересні 2022 р. на базі Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль мала відбутися друга наукова конференція, присвячена переважно проблематиці ранньозалізної доби. Перша, 2020 р., була вдалою завдяки плідній співпраці представників відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України та заповідника. Через це і багато інших позитивних прикладів, спільну діяльність вирішено було продовжити, а ідея організації подібних конференцій перетворилась із одно-

© С. А. ГОРБАНЕНКО, 2023

разового заходу на злагоджену продовжувану співпрацю. Очевидною стала доцільність започаткування регулярного проведення «Путивльських археологічних читань», що має важливе значення для подальшого дослідження давньої історії України Путивльського краю. Археологічні читання 2022 р. були присвячені 70-річчю від дня народження відомого українського археолога Володимира Павловича Білозора.

Так виглядали перспективи діяльності в далекі часи до 24.02.2022. Однак варварське розв'язання РФ повномасштабної війни в Україні внесло в плани суттєві корективи. Знаходження неподалік від кордону і воєнний стан загалом не сприяли проведенню наукового заходу. Утім, це не стало на заваді завершенню збору наукових доповідей і перетворенню їх на публікації. Тому фактичним здобутком став збірник статей.

Науковий збірник присвячений широкому колу актуальних питань, передовсім — доби раннього заліза на теренах Євразії, особливо — сучасної території України. Праці здебільшого відображають наукові інтереси відомого українського археолога В. П. Білозора. Збірник відкриває вступне слово від в. о. директора Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, заслуженого працівника культури України С. В. Тупика. В ньому окреслено результати співпраці та її подальші перспективи.

Збірник тематично поділений на чотири блоки. Першим, природно, став пам'ятний блок про В. П. Білозора — «**Memoria**». У ньому колеги й учні дослідника поділились спогадами про наукове життя вченого. Блок статей «**Азійська Скіфія: від Центральної Азії до Передньої**» поєднав чотири наукові студії з окресленою в назві географією й різноманітною спрямованістю. Найбільшою виявилася рубрика, позначена як «**Європейська Скіфія: етнокультурне розмаїття I тис. до н. е.**».

Вона складається з 14 статей від 17 авторів, а напрями досліджень охоплюють, мабуть, усі традиційні наукові студії від історіографії й публікації археологічних матеріалів до аналітичних статей.

Завершив збірник блок «гостей» із назвою «**Не тільки раннє залізо...**», до якого потрапило три статті: аналіз одного виду підвісок салтівської культури, введення до наукового обігу матеріалів із Путивльського Посейм'я, а також злободенний матеріал про стан об'єктів культурної спадщини під час збройної агресії в Україні та ймовірні механізми їх захисту.

Зі збірником можна ознайомитися на сайті ВГО «Спілка археологів України» за посиланням: http://www.vgosau.kiev.ua/load_period-sb/00_Tezy_Putivl_22.pdf.

Фіалко, О. Є. 2023. *Амазонки: міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України, 434 с.

Монографія представляє жанр аналітичної наукової літератури. Саме виникнення книги, як видається, має довгу й насичену історію, на самому початку якої дослідниця навряд чи мала уявлення про весь нині подоланий шлях. «*Відправною точкою розвідок у цій темі стали мої авторські розкопки кількох поховань скіф'янок зі зброєю в Приазов'ї у 1983—1984 рр.*» (с. 17), зазначено у передмові. Тож зацікавленість у темі виникла кілька десятиліть тому. Не забарились і перші публікації на тему амазонок у скіфів, датовані 1987 роком.

Згодом була успішно захищена 1994 р. кандидатська дисертація, тема якої не надто відрізнялася від інших «археологічних» досліджень. І лише роки потому було затверджено тему роботи на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із дещо сухішим, «науковим» формулюванням «Скіфські амазонки в археологічних реаліях», яку вчена успішно захистила 2020 року. Приблизно два роки знадобилось для того, щоб дисертаційне дослідження еволюціонувало в монографічне — загальнодоступне для широкого кола читачів.

Монографія має в цілому типову, хоча й дещо складнішу (за більшість наукових книг на археологічну тематику) структуру. Вочевидь, це стало наслідком багатоетапної аналітичної обробки даних, для якої не завжди достатньо лише «поділити тексти» на певну кількість послідовних розділів. Отже, книга містить передмову та вступ, три частини (куди увійшло сім розділів), висновки і додатки. Досліджен-

ня супроводжує блок резюме чотирма мовами й логічно завершує список літератури. Несуттєвою відмінністю від переважної більшості книг, виданих «у східноєвропейській традиції», є розміщений на початку дослідження зручний для використання покажчик ілюстрацій, що наближає видання до західноєвропейських зразків подання матеріалу. Утім, зміст має важливіше значення.

Передмова до книги ознайомлює читача з основними параметрами дослідження. Вступ із власною назвою «**Стан вивченості проблематики**» в загальних рисах висвітлює історію й історіографію питання. Тему частини I «**Амазонки міфічні**» розкривають два розділи, котрі презентують літературну традицію про амазонок, а також їхнє відображення в образотворчому мистецтві. Частина II «**Амазонки реальні**» складається з чотирьох розділів, де всебічно висвітлено археологічні матеріали про скіфських амазонок. Детально опрацьовано інформацію про структуру поховання; проаналізовано супутній інвентар; описано антропологічний матеріал із приділенням особливої уваги бойовим ранам, а також — зброю; розкрито питання соціальної диференціації та хронології. Частина III «**Амазонки у часі та просторі**» — це один розділ, в якому зібрано приклади територіально близьких археологічних відомостей про амазонок і жінок історичних часів в усьому світі, які обрали військову справу як справу свого життя. На цьому тлі авторка переконливо демонструє поширеність і невипадковість такого явища, як жінки-воїни за всіх часів.

Доповнюють основну частину монографії два додатки з наведенням детальної інформації про джерельну базу з археології амазонок ранньозалізної доби на Європейських просторах.

* * *

Уважний читач неодмінно помітить, що вихід у світ монографії (окрім закономірного фіналу багаторічної наукової й творчої праці з означеної теми) став своєрідним подарунком авторці на ювілей, який власне й послугував одним із приводів для цього випуску журналу. А щоб знайти іншу ювілейну дату, пов'язану з діяльністю вченої у сфері польових здобутків та обранні цієї теми, варто ознайомитись зі змістом книги, особливо приділивши увагу передмові.

Дослідження невдовзі стане доступним на сайті ВГО «Спілка археологів України» в «Бібліотеці» на сторінці «Монографії» (http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/monografii).

Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України, 280 с.

Видання відображає характерний і важливий для археології жанр публікації матеріалів. Його основу становить власна польова праця дослідника впродовж останнього десятиріччя. Ці матеріали суттєво доповнені доробком попередників: зібрано й упорядковано всі плани городищ скіфського часу Путивльського Посейм'я від найдавніших (початку XX ст.) до найновіших — переважно виконаних співробітниками експедиції в означений у назві час.

Монографія має класичну для наукових праць структуру та вміщує вступ, три розділи, вісім додатків, супроводжена англійським резюме і завершена списком літератури.

Вступ є ключем для розуміння книги: автор навів основні короткі відомості про суть монографії та історію дослідження регіону, актуалізував представлену тему (за допомогою порівняння ступеня вивчення з Курським Посейм'ям) і природно дещо детальніше зупинився на дослідженнях Путивльської археологічної експедиції в 2012—2021 роках. Знайшлось місце у науковому тексті й для теплих слів подяки за співпрацю з Державним історико-культурним заповідником у м. Путивль, його співробітниками та іншими постійними учасниками експедиції.

У розділі I «**Археологічні розвідки 2012—2016 років**» опубліковано дані, які вчений отримав у ході археологічних розвідок і обстежень. У ньому наведено дані про 26 пам'яток. «*Матеріал* [переважно] *подано в хронологічному порядку проведених досліджень*». Розділ завершують поверхнево обстежені городища. Розділ II «**Загальна характеристика городищ**» ознайомлює читача із наявною аналітикою щодо описаних

укріплених поселень Путивльського Посейм'я. У розділі III «**Городище Ширяєве (дослідження 2017—2021 рр.)**» основним предметом вивчення є, власне, археологічний комплекс Ширяєве — городище й поселення поряд із ним. У розділі наведено якомога повні публікація й результати аналітичного опрацювання матеріалів із пам'ятки, на котрій автор відпрацював п'ять сезонів. У висновках коротко підсумовано результати праці.

Суттєвим доповненням до монографії є низка додатків, складених на основі аналітичної й ідентифікаційної експертних оцінок фахівців із різної проблематики, здебільшого — природничих напрямів. У першому додатку наведено каталог поселенських пам'яток скіфського часу Путивльського Посейм'я; останній репрезентує добірку матеріалів давньоруського часу з поселення Ширяєве. Ці два додатки становлять «класичні археологічні» студії. Решта шість представлена результатами аналізування різних об'єктів за допомогою методів природничих наук. В одному з них ідеться про аналіз елементного складу знахідок із городища, що містили метали. Потужний блок із п'яти інших додатків репрезентує різні напрями археобіологічних досліджень: ботанічних (палеоетноботаніка й антракологія), зоологічних (остеологія — здебільшого визначення ссавців, доповнена даними інших класів; іхтіологія), антропологічних.

* * *

Життя має відмінне почуття гумору. Як і у випадку зі згаданою вище монографією, ця книга також виявилась пов'язаною і з ювілеєм, і з днем народження, щоправда — окремо. Як автор зазначив у вступі, «*запропонована монографія є своєрідним звітом про результати робіт Путивльської археологічної експедиції протягом 10 років*» (с. 9) — для звіту обрано перший же «круглий» ювілей. А довгоочікувані примірники свіжонадрукованого тиражу автор отримав ближче до свого дня народження. Для уточнення дати цього щасливого моменту рекомендую кожному охочому взяти до рук монографію та уважно дослідити останню сторінку обкладинки.

За рік-два з монографією можна буде ознайомитись на сайті ВГО «Спілка археологів України» у віртуальній «Бібліотеці» на відповідній сторінці (http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/monografii).

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Serhii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369,
e-mail: gorbanenko@gmail.com.